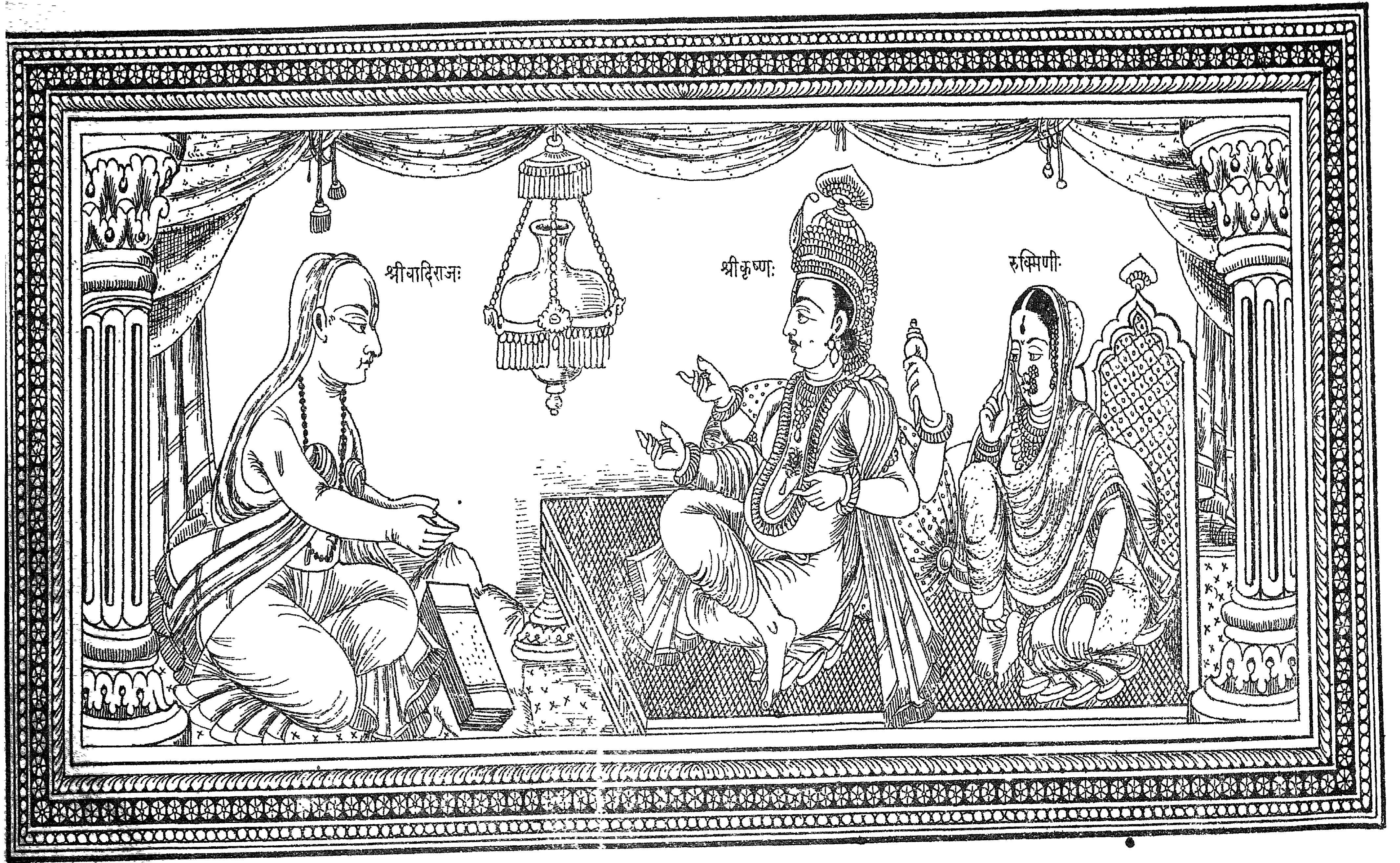

। श्रीशः पायात् विज्ञप्तिः ।

नमः श्रीमन्मध्वपद्मयो व्यध्वोद्धारिभ्य ईतितः ॥ यस्य धूलिकणाद्याताः संकराऽनुगमा गतिम् ॥ १ ॥

विदांकुर्वन्तु वेदान्तगन्तृशन्तनवो भवन्तो मन्तुक्षन्तवः संक्षेपतो विज्ञप्तिम् । आसीच्चेदमसदागमागम्यमानाम्नातं संकरीकृतवर्णाश्रमं द्विजातिजातादिमदेवशातशास्त्रभ
चलातलम् तदानीमात्मभवादिभिर्भूभवनसत्त्वसदनुकम्पाकल्पितस्वान्तैः स्तुतः श्रीभगवानाज्ञापयामास स्वसमीपसंगतं समीरणमवतरोत्तारय सन्तः शातय मणिमदाद्यसच्छा
स्त्राञ्छात्रादिभिर्विस्तारय सद्धर्ममित्याज्ञापित एव भास्वान्नभस्वानानन्दतीर्थ आन्दोलितसन्मुख आनन्देऽसन्मुखानि । एवमुज्जीर्णिमानमागत आगमे तदवनायावनावव
तारयामासानेकदानवारीन् । यथाच प्रकृतकृतिविषयीभूतादिदेववादिनो वादिराजयतयो येषामियं कृतिर्यच्छ्रीरुक्मिणीशविजयो विजयते ।

इमे च श्रीहयास्यप्रसादात् श्रीवागीशयतीशान्तेवासित्वेन श्रीशतत्त्वं सस्वान्तं प्रकाशितवन्तः । एतेनैतै रुक्मिणीशविजयकाव्यस्य षट् शतं शरदोऽगमन्निति मानसे सं
निह्यते केचनेमान्पुनराम्नायान्तं निर्णेतुं श्रीमदानन्दतीर्था एवाऽवतीर्णा वदन्तीति किंवदन्ती चाकर्ण्यते ।

एतत्कृतयो बहूनि काव्यान्याख्यायिकाः शास्त्रनिर्णयनिर्णीताः सुप्रणीताः । तत्रत्यमेकतममिदं श्रीरुक्मिणीशविजयाख्यं काव्यं साक्षान्मूर्तिमद्भिरिव शब्दकाव्यालंका
रध्वनिप्रबन्धादिभिरलमलंकृतं वाचकानां मनो निःसंशयं समुत्पन्नशास्त्रनिर्णयज्ञानं भक्तिश्रद्धापितं करोति । तथैतद्व्याख्याकारेणापि पुराणेतिहासकोशादिप्रमाणैः सम्य
ग्व्याख्यातम् । एतत्काव्यं पूर्वं कदापि न मुद्रितं नाऽत्राऽस्मदीयमहाराष्ट्रेषु विशेषतः प्रसिद्धम् । अतो विश्वेभ्य एतत्सुधालाभाय एतदङ्कनं कर्तुमिच्छुभी रामतत्त्वप्रकाशाधिप
सावन्तोपाख्यरामचन्द्रतनूजनिभिः आवाजीरायैर्महता कष्टेन द्रव्यव्ययदानादिना च कथंचित्सर्गशः प्राप्तम् । तन्मिलित्वा सर्वं पुस्तकं संगम्याऽत्र मुम्बय्यामङ्कनाय
प्रेषितम् । तदायथामति क्लिष्टलेखालापनेन संशोध्य संमुद्रितम् । अत्र मुद्रणकाले मन्मित्रवेकेशवाचार्यैस्तथा मदनूजवासुदेवाचार्यैरतीव साहाय्यमापादितम् एवंमेतत्

सावन्तोऽपाभिधोऽवाजीरामचन्द्रतनूजनिः । रामतत्त्वप्रकाशाख्यमुद्रायन्त्राधिपः सुधीः ।

बेळग्रामनिवासी यस्तेनाहं प्रेरितो मुदा । अशोधयं रुक्मिणीशविजयं व्याख्यया युतम् ॥

इति । अत्रदृष्टिदोषादक्षरयोजकादिदोषाद्वा कुत्रचिदशुद्धमपितं चेत्क्षमन्तां भवन्तो भवन्त इति प्रार्थये इत्यशेषमतिमङ्गलम् ।

वैराजस्थ एनापुरेउपाख्यवाळाचार्यतनूज उद्धवाचार्यः ।

- सर्गः १ मंगलाचरणं । भारपीडितपृथ्व्या सह ब्रह्मादीनां पयोधितीरे गमनम् । भगवत्स्तुतिश्च । भगवदवतारः । भगवद्गोकुलगमनम् ।
- स० २ भगवद्गोकुलगमनकाले रूपकेण गोकुलवर्णनम् । पूतनावधः । भगवद्देषिणामवैष्णवानामंधतमसप्राप्तिविनिर्णयः । शकटासुरवधः ।
- स० ३ तृणावर्तवधः । यशोदाकृतभगवत्हालनवर्णनम् । गोकुले भगवत्क्रीडावर्णनम् । गोपीभिः यशोदायै दुग्धचौर्यादिकीर्तनम् । मृद्धक्षणावर्णनम् । मुखे विश्वदर्शनम् ।
- स० ४ दधिभांडभेदनम् । उलूखले बंधनम् । यमलार्जुनभंजनम् । गोपैः सह भगवतो वृंदावनगमनं तद्वर्णनं च । वत्सासुरवधः । वकासुरवधः । वसंतर्तुवर्णनम् । कालियमर्दनम् ।
- स० ५ वनाग्निप्राशनम् । शीष्मर्तुवर्णनम् । सप्त वृषान् जित्वा नीलाप्रापणम् । धेनुकासुरवधः । प्रलंबासुरवधः । वर्षर्तुवर्णनम् । शरत्कालवर्णनम् । हेमन्तर्तुवर्णनम् । कात्यायनीव्रते गोपीनां वस्त्रहरणं दानं च । यज्ञवाटेऽन्नयाज्या । विप्रपत्नीभिरन्नदानम् । स्वमखभंगेन कुपिते द्वे वर्षति सति गोवर्धनोद्धरणम् ।
- स० ६ रहसींद्रकृतभगवत्पूजा । वरुणलोकानन्दस्याऽऽनयनम् । रासक्रीडावर्णनम् । तत्र भगवदंतर्धानम् ।
- स० ७ गोपीभिर्वने भगवदन्वेषणे वृक्षादीनां प्रश्नः । अन्यतः कृष्णप्राप्तिमलभमाना गोप्यः कृष्णमेव प्रार्थयन्ते ।
- स० ८ गोपीभिर्भगवत्स्तुतिः । भगवत्प्रकटनम् । भगवद्विलासवर्णनम् ।
- स० ९ रासवर्णनम् ।
- स० १० नन्दस्याऽजगरान्मोक्षः । शंखचूडवधः । अरिष्ठासुरवधः । केशिवधः । नारदेन कंसाय वसुदेवादीनां सुरत्वं तस्य चासुरत्वकथनम् । कंसप्रेषिताकूरेण मधुरां प्रति कृष्णनयनार्थमागमनम् । कृष्णगमने गोपीनां शोकः । अकू-

- राय यमुनायां भगवत्स्वरूपदर्शनं तद्वर्णनं च । मधुरासमीपे गमनम् ।
- स० ११ मधुराप्रवेशः । रजकवधः । कुब्जायाः सरलकरणम् । धनुर्मखभंगः । शत्रावुत्पन्नभयस्य श्रीकृष्णदूततया वर्णनम् । कुवल्यापीडवधः । कृष्णेन चाणूरस्य वधः । बलेन मुष्टिकवधः । युद्धवर्णनम् । कंसवधवर्णनम् ।
- स० १२ उग्रसेनाभिषेकः । वसुदेवदेवकयोः कृष्णेन समागमः । कृष्णबलदेवयोरुपनयनवर्णनम् । सांदीपन्याख्यगुरोः विद्याग्रहणम् । पंचजनवधः । यमालयादुरुसुतमानीय तस्मै समर्पणम् । मधुराराजधानीवर्णनम् । राजनीतिवर्णनम् ।
- स० १३ व्रजे उद्धवप्रेषणम् । उद्धवेन नन्दस्य सांवदनम् । गोपीनां विरहदशावर्णनम् । भ्रमरमिषेण गोपीनां भाषणम् । उद्धवस्य मधुरां प्रत्यागमनम् । जरासंधस्य मधुरायां स्वसैन्येन युद्धार्थमागमनम् । युद्धे भगवदायुधादिवर्णनम् । रूपकेण युद्धवर्णनम् ।
- स० १४ जरासंधसैन्यस्य बहुवारपराजयः । कालयवनस्य मुचुकुंदेन वधः । रुक्मिणीप्रेषितपत्रसंदेशः । कुलदेवीयात्रायां रुक्मिणीहरणम् ।
- स० १५ रुक्मिणीहरणे युद्धवर्णनम् । रुक्मिण्या सह द्वारकागमनम् । रुक्मिणीकृष्णयोरवयवव्याजेन शुभग्रहवर्णनम् । स्नातकव्रते स्नातुं जिगमिषोः कृष्णस्य प्रतिषेधः ।
- स० १६ रुक्मिणीविवाहवर्णनम् । समुद्रवर्णनम् ।
- स० १७ एकार्थेन भगवदवताराणां द्वैकार्थेन कृष्णस्य वर्णनम् । द्वारकावर्णनम् ।
- स० १८ रुक्मिणीकृष्णयोः सर्वावयववर्णनम् ।
- स० १९ रुक्मिणीकृष्णवर्णनम् । जांबवत्यादिसर्वस्त्रीविवाहवर्णनम् । कुमारोत्पादनवर्णनम् । तत्र सर्वोत्तमत्वमोहनिरासः । प्रद्युम्नजन्मवर्णनम् । अनिरुद्धजन्म । वज्रजन्म ग्रंथसमाप्तिमंगलम् । इति विषयानुक्रमणी

श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीमध्वगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ दशनमुखदृगोष्ठयस्यसौंदर्यवल्लीकुसुमवदभिरामं पंचबाणान्विधाय ॥ धनुरपिरतिजानिभूलतां
 लुवीनानिवहमजयदस्मान्पात्वसौ रुक्मिणीशः ॥ १ ॥ वैरोचनिंविगतमानमथांघ्रं कृत्वासुधानिधिललामजटाजलौघम् ॥ योजीजनच्छिवविरिंचर
 मावरार्यःपादःसदामुदमसौप्रददातुविष्णोः ॥ २ ॥ व्यासतापसपादाब्जदोषावस्थाविवर्जितम् ॥ दासालिसेव्यमत्स्यांतकासारेवर्ततांसदा ॥ ३ ॥ गंभीरचिज्ज
 लोपेतंदुष्कृतक्षालनक्षमम् ॥ आनंदतीर्थदुग्धाब्धिभजेहंबुद्धिशुद्धये ॥ ४ ॥ तपोविद्याविरक्त्यादिसद्गुणौघाकरानहम् ॥ वादिराजगुरुन्वदेहयपीवदयाश्रयान्
 ॥ ५ ॥ चित्रालंकारम्यामृदुपदविलसन्नर्मगंभीरभावा सत्सर्गाश्चर्यबंधानवरसभरितास्तुत्यसंस्थानयुक्ता ॥ काव्यश्रीराविरासीद्यदमलहृदयाच्छीपतेर्यत्र
 वासः सोव्याच्छ्रीवादिराजामृतमयजलधिर्युक्तिरत्नाकरोनः ॥ ६ ॥ श्रीवादिराजयोगींद्रचितंरसवत्तरम् ॥ गंभीरमर्थतःकाव्यं व्याकुर्वंहं यथामति ॥ ७ ॥
 वादिराजोक्तिचातुर्यमशक्यं ज्ञातुमंजसा ॥ तथापिवक्ष्ये तच्छिक्षामनुसृत्यापिलेशतः ॥ ८ ॥ इह कविकुलागण्योवादिराजमुनीरुक्मिणीशविजयाख्यका
 व्यंचिकीर्षुः प्रारिप्सितस्य काव्यस्य निर्विघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं प्रचयगमनार्थं च आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखमिति शास्त्रात्प्रबंधमुखलक्षणमाशीर्वादरूप
 मंगलमाचरति । श्रीवेदांतेति । अत्र श्रीशब्दः पूज्यतावचनः श्रीवेदांताः वेदांताः उपनिषदएव महाचलोमंदरपर्वतः तं परितः समंतात् अनित्यत्वलक्षणच
 लनाभावादारण्यकत्वाद्वावेदांतानां महाचलत्वोक्तिः । अभितः परित इत्यादिना द्वितीया । सूत्राहिपं सूत्राण्येव अहिपः सर्पश्रेष्ठः वासुकिरित्यर्थः । समुद्रमथन
 समयेऽहिपस्य सूत्रात्मकत्वेन शब्दसाम्यात्सूत्राणामहिपत्वोक्तिः अहिवत्प्रतिवादिभयंकरत्वाद्वा । कीदृशं सूत्राहिपं सद्वातागमपोषितात्महृदयं सन्नुत्तमोवातः
 सद्वातः मुख्यप्राणइत्यर्थः । सच्छब्द उत्तमं ब्रूयादिति वचनात् । तस्यागमः शास्त्रं भाष्यादि । आगमस्त्वागमेशास्त्रे इत्यभिधानात् । तेन पोषितं आत्महृदयमाकूतं य
 स्य सतथोक्तः । आकूतं हृदये चित्ते इति रत्नमाला । पूर्णबोधकतभाष्यादिशास्त्रेणापव्याख्याननिरासपूर्वकं सूत्रार्थं प्रतिपादिते सूत्राभिप्रायः पुष्टो भवतीति भावः ।
 अहिपपक्षे सन्विषौषधिसंपर्कशून्यो वातो वायुः सर्पस्य विषस्याबाधकत्वेपि विषांतरस्यानिष्टत्वादिति भावः तस्यागमः प्राप्तिस्तेन पोषितात्महृदयः पुष्टचेताः अ
 हेः पवनाशित्वादिति भावः । एतादृशं सूत्राहिपं संयोज्य सम्यक्संबंधं कृत्वा प्रतिवाक्यं विचारं कृत्वेत्यर्थः । अन्यत्र परितो वेष्टनं कृत्वा किंचिन्वूनतायां मथना
 संभवादिति भावः । तत्पूर्वपक्षासुरैः तेषां सूत्राणां पूर्वपक्षाख्यदैत्यैर्दुष्टत्वान्मुखग्राहित्वादिति भावः । सिद्धांतोक्तिसुरेश्वरैश्च सिद्धांतैः सिद्धांतांशे या उक्तयस्ता एव सुरै

रु० वि०

॥ १ ॥

श्वराः देवश्रेष्ठानिर्दुष्टत्वात्पुच्छग्राहित्वादितिभावः । तैश्चमथितोविचारितः अन्यत्रालोडितः । गुणोद्यन्मणिः गुणाज्ञानानन्दादयएव उद्यंतःप्रकाशमाना मण
योरत्नानि यस्यसतथोक्तः । रत्नमणिर्द्वयोरत्नजातौमुक्तादिकेष्वपीत्यमरः । सच्छास्त्रेणब्रह्मविचारेसतिब्रह्मणोगुणपूर्णतासिध्यतीतिभावः । अन्यत्ररत्नाकरइ
त्यर्थः । एतादृशः कृष्णदुग्धांबुधिः कृष्णाख्यक्षीरसमुद्रः स्वीयानांभक्तानाममृतंमोक्षं अन्यत्रसुधांप्रयच्छतिददाति । संप्रदानविवक्षाभावान्नचतुर्थी । हिशब्दे
नकृष्णस्यमोक्षप्रदातृत्वंप्रसिद्धमितिद्योतयति । कृष्णदुग्धांबुधिर्मापायाद्वतादितियोजना । यथाक्षीरसमुद्रः मंदरंमंथानंवासुकिंचसूत्रंकृत्वादेवासुरैर्मथितः स
स्यवरुणत्वेनस्वकीयदेवानांपीयूषंप्रयच्छतितथाकृष्णोपिब्रह्मसूत्रनिर्णीतार्थवेदांतैरधिकारिभिः पूर्वपक्षसिद्धांतैश्चार्चापूर्वकंविचारितोमोक्षंददातीतिसमुदायार्थः ।
अत्रकृष्णदुग्धांबुधिरित्यनेनकृष्णस्यकाव्यनायकत्वंउदधित्वनिरूपणेनतस्यगंभीरत्वंगुणोद्यन्मणिरित्यनेनगुणोत्तरत्वंचद्योत्यते । तेन इदंकाव्यंनकर्तव्यं का
व्यालापांश्चवर्जयेदितिस्मृत्यानिषिद्धत्वात् प्रयोजनाभावाच्चनखलुकाव्यकरणेकिमपिप्रयोजनमस्तिइतिशंकाभिरस्ताभवति । तथाहिउत्तमनायकगुणकीर्त

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ श्रीवेदांतमहाचलं हि परितः संयोज्य सूत्राहिपं सद्वातागमपोषितात्महृदयं तत्पूर्वपक्षासु
रैः ॥ सिद्धांतोक्तिसुरेश्वरैश्च मथितो यः कृष्णदुग्धांबुधिः स्वीयानाममृतं प्रयच्छति स मां पायादुणोद्यन्मणिः ॥ १ ॥

नस्य तस्माद्भारतसर्वात्माभगवान्हरिरीश्वरः श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चमंतव्यश्चेच्छताभयमितिस्मृत्याविहितत्वात् तदकर्तुः कउत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान्विरज्ये
तविनातिमुग्धादितिभागवतेमिथ्याज्ञानित्वकथनेनविनोक्त्याअशोभनत्वकथनेनतस्यनिंदितत्वात् । कवेरत्यापिवाग्वृत्तिर्विद्वत्कर्णावतंसिनी नायकोयदिवर्ण्येत
लोकोत्तरगुणोत्तरइतिआलंकारिकैरप्युक्तत्वात् । निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयत्वात् । भगवद्गुणवर्णनात्मकंकाव्यंनकर्तव्यं नापिप्रयोजनाभावः एतत्काव्येप्र
वृत्तस्यभगवन्महिमानुसंधानेनभगवतिभक्त्युदयात् । तथाकैवल्यलक्षणमुख्यफलस्यभगवद्गुणश्रवणेनपापपरिहारस्यशब्दार्थचमत्कारदर्शनेनसंतोषातिशयस्य
काव्यंयशसेर्थकतेइत्यलंकारशास्त्रोक्तावांतरप्रयोजनस्यचसत्त्वात् एतदेवाभिप्रेत्यसर्गावसाने रोम्णांहर्षणकारिणीत्यादिवक्ष्यति । अतएवचादौशुभफलप्रदभूदेव
ताकगुरुवर्णत्रयात्मकमगणप्रयोगः कृतः । तदुक्तं शुभदोमोभूमिमयः सर्वगुर्मइतिच । अत्र संयोगःसर्वथात्याज्योवर्णानांकवितामुखइतियाज्यत्वेनोक्तसंयुक्ता

सटीकः

सर्गः १

॥ १ ॥

क्षरप्रयोगेन दोषाय श्रीशब्दस्य मंगलार्थत्वात् तदुक्तं । देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ते सर्वे नैव निन्धाः स्युर्वर्णतो गणतोपिवेति । अत्रोपमेये कृष्णे उपमा
नस्य क्षीरसमुद्रस्य गांभीर्यादिसाधर्म्याक्षीरसमुद्रत्वाभिप्रायेणोपमाविषयभेदतिरोधानात् रूपकमलंकारः । तदुक्तं उपमैवतिरोभूतभेदारूपकमिष्यतइति । स
द्वातागमेत्यादेः श्लिष्टत्वात् श्लिष्टपरंपरितं इदं च रूपकं निरवयवं सावयवं परंपरितं चेति त्रिविधं तत्राद्यकं केवलं मालारूपकं चेति द्विविधं द्वितीयं समस्तवस्तुविषयमे
कदेशविषयं चेति द्विधा तृतीयं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबंधनत्वेन द्विविधं सत्यत्येकं केवलमालारूपकत्वेन चतुर्विधं इत्यष्टौ रूपकभेदाः लक्षणोदाहरणानि ग्रन्थविस्तर
भियानात्र लिख्यन्ते । अस्मिन्नानावृत्तानि । लक्षणं तु तत्तच्छ्लोकव्याख्यानावसाने बक्ष्यते । श्लोके स्मिन् शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं सूर्याश्वैर्मसजाः स्तताः सगुरवः शा
र्दूलविक्रीडितमित्युक्तत्वात् ॥ १ ॥ विघ्नबाहुल्यशंकया सोपास्य देवताकाव्यनायकीत्याचार्यवाग्देवताभजनादिरूपमंगलानि करोति सच्छास्त्रेत्यादि तादृकद्वये

सच्छास्त्रोदितवर्त्मना पदमिदं ध्यायन्मदं कांकितो मन्मंत्रं जप शास्त्रसंपदमथो दास्यामि भाग्यैः सह ॥

तत्तत्त्वान्यपि बोधयामि तदनु प्राप्यो मदं धिर्भवेदित्याघोषयतीव यः करचयैस्तं वाजिवक्त्रं भजे ॥ २ ॥

त्यतैः पंचभिः श्लोकैः । सच्छास्त्रेति । सतानि दुष्टेनानर्थत्वादिदोषशून्येनोत्तममार्गप्रतिपादकत्वादुत्तमेन च सच्छास्त्रेणोपदिष्टं वर्त्ममार्गः तेन सच्छास्त्रोक्तप्रकारेणेत्य
र्थः । मदं कांकितो मदंकाः शंखचक्रादिचिह्नानि । उत्संगचिह्नयोरंक इत्यमरः तैरंकितश्चिह्नितः सन् । धृतोर्ध्वपुंड्रः श्रुतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायतियो महात्मेति श्रुतेः ।
इदं पदं पादं इत्यंगुल्यानिर्देशः । पदं व्याजांघ्रितच्चिह्नत्राणस्थानां शुलक्ष्मस्येति भास्करः । ध्यायन् ध्यानं कुर्वन् मन्मंत्रं मन्त्रप्रतिपादकप्रणवहयग्रीवादिमन्त्रं । जप आवृ
त्तिकुरु । ध्यानपूर्वकजपस्य महाफलहेतुत्वादिति भावः । अनंतरं शास्त्रसंपदं शास्त्राख्यायासंपत्तां भाग्यैर्धनादिसंपत्तिभिः सह दास्यामि । तदनु तदनंतरं तत्तत्त्वान्यपि
प्रोक्तस्य शास्त्रस्य तत्त्वान्यपि अधीतार्थानपि बोधयामि । अपिशब्दः समुच्चये । ततो मदं धिः प्राप्यो भवेत् मत्पदप्राप्तिलक्षणो मोक्षो भवेदित्यर्थः । इति करचयैः शंखा
क्षमालापुस्तकज्ञानमुद्रासमेतैः । हस्तसमूहैः बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः । चयः समूहे प्राकारमूले बंधे र्थसंग्रह इति रत्नमाला । अधोमुखकनिष्ठांगुलियुक्तहस्ते
न सच्छास्त्रोदितवर्त्मना पदमिदं ध्यायन्नित्यस्यार्थः । शंखजपमालाहस्ताभ्यां मदं कांकितो मन्मंत्रं जपेत्यस्यार्थः । पुनः पुस्तकशंखहस्ताभ्यां शास्त्रसंपदं भाग्यैः सह

रु० वि०

॥ २ ॥

हृदास्यामीत्यर्थः । शंखोनिधौचजलजेइत्यभिधानात्तद्युक्तहस्तस्यभाग्यसूचकत्वमुपपद्यते पुनर्ज्ञानमुद्रायुक्तहस्ताधोमुखकनिष्ठांगुलियुक्तहस्ताभ्यांतत्त्वा
न्यपिबोधयामीत्यस्यार्थःसूचितः । वीरासनोपविष्टस्यदेवस्यपादाभिमुख्येनपुस्तकहस्तकनिष्ठांगुलेनखनितत्वान्मदंघ्रिःप्राप्योभवेदित्यर्थस्यसूचकत्वमुपपद्य
ते पुनःशंखहस्तेनाघोषणंचसूचितमितिज्ञातव्यम् । एतेनहयग्रीवमूर्त्तैःसंस्थानविशेषोवर्णितोभवति योवाजिवक्त्रः एतादृशैःकरचयैरिममर्थमाघोषयतीव य
थालोकेकश्चित्करपल्लवाभिज्ञःपुरुषःविवक्षितमर्थंहस्तव्यापारादिनादर्शयतितद्वदितिभावः तंवाजिवक्त्रंवाजिनोश्चस्यवक्त्रमिववक्त्रंयस्येतिसतथोक्तः तंभजेसेवे
उत्तमपुरुषप्रयोगादस्मच्छब्दप्रयोगोऽध्याहार्यः । अत्रक्रियासंगतेवकारस्योत्प्रेक्षाव्यंजकत्वादुत्प्रेक्षालंकारः । तदुक्तं इवशब्दःक्रियायोगेउत्प्रेक्षाव्यंजकइ
ति । यथार्थस्यान्यथाकृत्तिरुत्प्रेक्षासाभिधीयतेइत्युक्तेः । शंखादिधारणस्यप्रयोजनमुत्प्रेक्षतइतिफलोत्प्रेक्षेयम् । वृत्तंशार्दूलविक्रीडितं लक्षणंतूक्तमेव ॥ २ ॥
श्रयइति । सरागयोगिपूगोक्तस्तोत्रतोत्रवशं । सरागाअनुरागसहिताः । रागोनुरागेमात्सर्येइतिरत्नमाला । तेचयोगिनस्तपस्विनः । तपस्वीसंयमीयोगीतिधनं

श्रये हयमुखं श्राव्यकाव्यमार्गसमाप्तये ॥ सरागयोगिपूगोक्तस्तोत्रतोत्रवशं महः ॥ ३ ॥

जयः । तेषांपूगोगणः । पूगस्तुक्रमुकेगणेइतिरत्नमाला । तेनोक्तंस्तोत्रंस्तुतिस्तदेवतोत्रंकशा । प्राजनंतोदनंतोत्रमित्यमरः । तद्वशंतदधीनम् । अनेनहय
ग्रीवस्यभक्तवात्सल्यमुक्तंभवति । हयमुखंहयवदनाख्यंमहस्तेजः । कांत्युत्सवौतुमहसीइतिरत्नमाला । श्राव्यकाव्यमार्गसमाप्तये श्राव्योरमणीयोयःकाव्य
मार्गस्तस्यसमाप्तयेसमाप्त्यर्थः । तादर्थ्यंचतुर्थी । श्राव्येत्यनेनश्रवणयोग्यताप्रतीत्यामार्गस्थानभ्यस्तत्त्वंगम्यते । श्रयेआश्रयेभजामीत्यर्थः । यथालोकोनभ्य
स्तमार्गगमनायपरिचयवंतमश्वंवशीकृत्यमध्येश्रमजनितालस्यांधकारयोर्विच्छेदायदीपिकांचश्रयतेतद्वदितिभावः । हयमुखस्यतेजोरूपत्वात्तदाश्रयणेनोभ
यकार्यसिद्धिरितिज्ञातव्यम् । परिणामालंकारः । अत्रश्राव्यकाव्यरागपूगस्तोत्रतोत्रेत्यादौवर्णावृत्त्यावृत्त्यनुप्रासारव्यःशब्दालंकारश्च वर्णानामनेकधासादृश्य
मनुप्रासः अयंचच्छेकवृत्तिलाटभेदेनत्रिविधः । वृत्तिर्नामरसविशेषविषयोव्यापारः । तद्वतीपुनर्वर्णरचनावृत्तिः साचपरुषकोमलमध्यवर्णारब्धत्वात्रिविधा ।
तदुपलक्षितवृत्त्यनुप्रासोपित्रिविधः । उदाहरणान्युत्तरत्रप्रदर्शयिष्यामः । वृत्तंतुपथ्यावक्त्रं युजोर्जेनसरिद्धतुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितमित्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥

सटीक

सर्गः

॥ २ ॥

त्सरोवरमिव तस्य मध्ये वर्तत इति सत्संघमानससरोवरमध्यवर्ती । अन्यत्र सतां स्नानार्थमागतानामृषीणां संघो यस्मिन्मानसाख्यसरोवरे तस्य मध्यवर्ती कृष्णस्य हरेरंघ्री
चारुकमले इव तत्र अर्पिता चित्तस्य चेतसो वृत्तिर्वर्तनं येन स तथोक्तः शास्त्रस्य स्वरचितभाष्यादिशास्त्रस्यातिमंजूनि अत्यंतमनोहराणि कांतमनोहरं रम्यं मनोज्ञं मंजु
मंजुलमित्यमरः पदानि सुप्तिङंत रूपाणि तैरंजिता वशीकृतेत्यर्थः । रम्यारमणीया संसत्सभा येन स तथोक्तः । सभासमिति संसद इत्यमरः । रम्येत्यनेन सभाया योग्यत्वं
गम्यते अन्यथारंजनायोगात् एकस्य विश्वशब्दस्य शतार्थकथनेन सभारंजितवानिति प्राचीनकथा अन्यत्र शास्त्रवत् अतिमंजूनि मनोज्ञानि पदानि गमनानि पदश
ब्देन तज्जन्यगतयो लक्ष्यं ते तैरंजितारम्यारसिकासंस्थेन सः स्वगतरक्तिम्यातिमंजूनि चरणानि । राजहंसास्तु ते चंचुचरणैर्लोहितैः सिता इत्यमरः । तैरंजितारम्यासं
स्थेनेति वा सप्रसिद्धो मध्वहंसः मध्वारख्यो राजहंसः आस्माकहत्सरसिजे अस्माकमिदमास्माकं युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामिति विकल्पादण्प्रत्ययः तस्मिन् नणि
चयुष्माकास्माकावित्यास्माकोदेशः आस्माकंचतद्भूच्चेत्यास्माकहत्तत्रयत्सरसिजंतदेवसरसिजमिति वा तस्मिन् अस्तु अस्मद्व्यानगोचरो भवत्वित्यर्थः प्रार्थ

ताटंकद्वयशोभिकर्णयुगलं भ्राजद्वयावीक्षणं पूर्णैर्दुद्युतिविद्रुमाधररुचा व्यामिश्रमंदस्मितम् ॥ ईष
कुंचितकुंतलं सतिलकं नासोल्लसन्मौक्तिकं भूयात्कूर्मसदृक्षगंडयुगलं वाणीमुखं श्रेयसे ॥ ६ ॥

नायां लोट् सरोजासक्तचेतसो हंसस्य सरोज एवावस्थितिरित्युचितेति भावः श्लिष्टपरंपरितरूपकमलंकारः वसंततिलकावृत्तं उक्तावसंततिलकातज्जजाजगौगइ
त्युक्तेः ॥ ५ ॥ ताटंकेति ताटंकद्वयेन कर्णपत्रद्वयेन शोभिनाः कर्णयोः श्रोत्रयोर्युगलयस्य तत्तथोक्तम् । भ्राजन्मनोहरंद्वयया कृपया युक्तं वीक्षणं अवलोकनं यस्य
तत् कृपादयानुकंपास्यादित्यमरः पूर्णैर्दोः पूर्णचंद्रस्य द्युतिरिव द्युतिः कांतिर्यस्य तत्तथोक्तं शोभाकांतियुतिश्छविरित्यमरः विद्रुमवत्प्रवालवत्प्रवालं विद्रुमं स्त्रिया
मित्यमरः योधरोष्ठः ओष्ठाधरौ तुरदनच्छदौ दशनवाससी इत्यमरः तस्य रुचा कांत्या व्यामिश्रं मिश्रितं मंदस्मितं अल्पहसनं यस्य तत् ईष किंचिदप्रभागे कुंचिता वक्री
भूताः कुंतला अलकाः यस्य तत् तिलकेन विशेषकेण सहितं तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकमित्यमरः । नासायां नासिकायां घोणानासाचनासिकेत्यमरः
उल्लसत्प्रकाशमानं मौक्तिकाभरणं यस्य तत् कूर्मस्य कमठस्य सदृक्षं सदृशं गंडयुगलं कपोलयुगमं यस्य तत् अधस्ताच्चुबुकं गंडकपोलौ तत्पराहनुरित्यमरः वाणीमुखं

सिंजन्नूपुरेति । सिंजद्वाध्वनद्वान्नूपुराभ्यां पादांगदाभ्यां । पादांगदंतुलाकोटिर्मजीरोनूपुरोस्त्रियामित्यमरः । शोभिनीपादौकमलेइवेत्युपमितसमासः । शोभिनीपादकमलेयस्याः सा तां मंदस्मितेनाल्पाहासेन उद्यच्छोभमानं मुखं यस्याः सा । स्वांगाच्चोपसर्जनादित्यादिनाडीष् । कुंचयोस्तनयोर्भारेण । भारोभरेवीवधेचपलानां द्विसहस्रक इतिरत्नमाला । भीरुरिवभीरु कृशमित्यर्थः । विलसन्मध्यंयस्याः । कणतीकंकणेकरभूषणेयस्याः सा । कंकणंकरभूषणमित्यमरः । शंभुर्ब्रह्मा शंभूत्तत्रिलोचनावित्यमरः स आद्यः प्रभृतिरेषां तैर्देवैः परिसेवितां निरंतरं पूजितां । सुमनोहरं वसनं अंशुकं यस्याः सा । चैलं वसनमंशुकमित्यमरः । जांबूनदेन सुवर्णेन रुक्मंकार्तस्वरं जांबूनदमष्टापदोस्त्रियामित्यमरः । अलंकृतांभूषितां अंबांमातरं अंबामाताथवालास्यादित्यमरः । लंबालंबमाना अलकाश्रूर्णकुंतलायस्याः सा अ

सिंजन्नूपुरशोभिपादकमलां मंदस्मितोद्यन्मुखीं कंजाक्षीं कुचभारभीरुविलसन्मध्यां कणत्कंकणाम् ॥
 शंभवाद्यैः परिसेवितां सुवसनां जांबूनदालंकृतामंबां तां प्रणतोस्मि कृष्णरमणीं लंबालकां रुक्मिणीम् ॥ ४ ॥ सत्संघमानससरोवरमध्यवतीं कृष्णांघ्रिचारुकमलार्पितचित्तवृत्तिः ॥ शास्त्रातिमंजुपदरं जितरम्यसंसदास्माकहृत्सरसिजेस्तु स मध्वहंसः ॥ ५ ॥

लकाश्रूर्णकुंतलाइत्यमरः । कृष्णरमणीं कृष्णस्य प्रियां । टिड्ढाणञित्यादिनाडीष् । रुक्मिणीं प्रणतोस्मि नमनस्य भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकत्वद्योतनाय प्रेत्युपसर्गः । अनेन रुक्मिण्याः सामान्यतः पादादिवर्णनं कृतं भवति । स्वभावोक्तिरलंकारः । यद्यद्वस्तु यथावस्थं तथा तद्रूपवर्णनं स्वभावोक्तिरिति ख्याता सैव जातिरितीयत इत्युक्तत्वात् । अत्र माधुर्यसौकुमार्यौदार्यादिगुणयोगित्वाद् द्वैर्द्वीरिति तदुक्तं सरसौयत्रशब्दार्थौ माधुर्यं श्रुतिमोदकत् अनिष्टुरैः श्रुतिसुखैर्वर्णैः स्यात्सुकुमारता । शब्दार्थयोगुणोत्कर्षोयत्र सास्यादुदारतेत्यादि एतैः समयावैर्द्वीवर्ण्यते दशभिर्गुणैरिति एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ४ ॥ सदिति सतांमात्सर्यादिदोषरहितानां हरिभक्त्यादिगुणयुक्तानां वा सद्भावे साधुभावे चेति स्मृतेः संघः संघसार्थौ तु जंतुभिरित्यमरः । तस्य मानसं मनः स्वातं हन्मानसं मन इत्यमरः त

वाण्याःसरस्वत्यामुखं वदनं कर्तुं श्रेयसेविद्यासंपत्तये निःश्रेयसाय च भूयात् आशीर्लिङ्गि आशीरलंकारः अत्र द्राक्षापाकः अर्थगंजीरिमापाकः सद्विविधः द्राक्षापाको नारीकेलपाकश्चेति । द्राक्षापाकः सविज्ञेयो बहिरंतः स्फुरेद्रस इत्युक्तत्वात् ॥ ६ ॥ चिकीर्षितं प्रतिजानीते श्रीनाथेति । श्रीनाथस्य लक्ष्मीपरिवृढस्य नाथः परिवृढः प्रभुरित्यमरः । कीर्तिर्यशः महिमेत्यर्थः सैवांबुजं पुंडरीकं तस्य सेव्यो भजनी योगंध एकदेश आमोदश्च गंधोगंधक संबंधामोदलेशस्मयेषु चेति रत्नमाला । महिमैकदेशमित्यर्थः । तं स उत्तमाधिकारित्वेन प्रसिद्धो मुखवायुरेव सर्ववाक्यं सावधारणमिति न्यायात् संगृह्य सम्यगुपादाय ज्ञात्वेत्यर्थः । स्वयोग्यहरि महिमविषये मुख्यप्राणस्याज्ञानाद्यभावं सूचयितुं समित्युपसर्गः विहर्तुं तु मीष्टे समर्थो भवति कमलामोदमुपादाय संचरणे वायुरेव समर्थो भवतीति ध्वनितोर्थः । उत्तमाधिकारिणो मुख्यप्राणस्यापि हरि महिमैकदेशज्ञानं किल किमधमाधिकारिणामिति गंधपदप्रयोक्तुर्हृदयं । तर्हि तूष्णीं स्थातव्यमित्यत आह सोहमिति सोहमधमाधिकारित्वे

श्रीनाथकीर्त्यंबुजसेव्यगंधं प्राणः स संगृह्य विहर्तुमीष्टे ॥ सोहं तदीयागमविस्तृतं तद्वाणीमुखं वासयितुं वृणोमि ॥ ७ ॥
हयास्यनासापुटजातवातविघातधूताघपलालजातः ॥ मुनीशवागीशसुतः सुरम्यां हरेः कथीं शंसति वादिराजः ॥ ८ ॥

न प्रसिद्धोऽप्यहंतदीयागमविस्तृतं तदीयेन मुख्यप्राणसंबन्धिना आगमेन शास्त्रेण विस्तृतं प्रकटीकृतमित्यर्थः तत्कीर्त्यंबुजसेव्यगंधं वाणीमुखं वाण्यावाचः मुखं वासयितुं परिमलीकर्तुं वाक्शुद्ध्यर्थमित्यर्थः यथा विलासी कश्चित्पुरुषः कस्तूर्यादिपरिमलद्रव्यं विलासिनीमुखवासनार्थं संगृह्णाति तद्वदिति भावः वृणोमि वर्णयामि कृष्णमहिमवर्णनात्मकं काव्यं करोमीत्यर्थः यथा वाता नभिमुखस्य वायुना नीयमानकमलपरिमलानुभवस्य दुर्लभत्वेऽपि तदभिमुखस्य सुलभत्वं तथा चार्यमतविमुखानामन्येषां हरि महिमज्ञानं दुर्लभमप्याचार्यमतानुवर्तिनो मम सुलभमिति भावः । रूपकपरंपरितं पर्यायोक्तमलंकारः पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचोभंग्यंतरेण यदित्युक्तत्वात् । इंद्रवज्रावृत्तं स्यादिंद्रवज्रायदितौ जगौ गइत्युक्तत्वात् ॥ ७ ॥ स्वस्य काव्यकरणे प्रतिबंधाभावं सूचयन्नाह हयास्येति हयास्यहृदतस्य अश्वजात्यनुसारेण श्वसतो हयवदनस्य वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तइति स्मृतेः नासापुटा नासिकारंध्राज्जातस्य वातस्य वायोर्विघातेन विघटनेन धूतानिकं

रु० वि०

॥ ४ ॥

पितानिविनष्टानीत्यर्थः अघान्येवपापान्येवपलालानिनिष्फलतृणानिशुष्कतृणानीत्यर्थः । नालीनालंचकांडोस्यपलालोस्त्रीसनिष्फलइत्यमरः तेषांजातःस
मूहोयस्यसतथोक्तः मुनीशोज्ञानिश्रेष्ठोवागीशोवागीशाख्योयतिस्तस्यसुतःशिष्यः सुरम्यामतिरमणीयांहरेःकृष्णस्यकथांचरित्रंकथयतिकाव्यमुखेनवर्णय
ति अत्रहयास्यनासापुटजातवातविघातधूताघपलालजातइत्यनेनकाव्यकरणेप्रतिबंधकीभूतदुरितध्वंसः हयास्यनासापुटजातवातेत्यनेनदुरितध्वंसस्यापिह
यास्यतज्जन्यमुख्यप्राणानुग्रहजन्यत्वं अघानांपलालत्वोक्त्याहरिमुख्यप्राणानुग्रहपात्रस्यदुरितनिराकरणंतृणप्रायं वादिराजइत्यनेनस्वस्यकाव्यकरणशक्तिः
वागीशसुतइत्यनेनएतत्सर्वस्वोपदेष्टृगुरुप्रसादायत्तं यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथितास्तथाइतिआचार्यवान्पुरुषोवेदेतिश्रुतेःसुरम्यांकथामित्यने
नकथायारमणीयत्वोक्त्यातत्कथनेऔत्सुक्यंचाशंसतीतिप्रथमपुरुषप्रयोगेणकाव्यकर्तृत्वंपरमात्मनएवमुख्यमितिद्योत्यते पदार्थीभूतदुरितध्वंसस्यहरिकथाक
थनेहेतुत्वात् । पदार्थहेतुकंकाव्यलिङ्गमलंकारः वृत्त्यनुप्रासाख्यशब्दालंकारश्च अनुप्रासालंकारोस्मिन्काव्येप्राधिकः गौडीरितिःसमस्तामुद्रटपदामौजःक्रांतिस

अपंडितेनापि मयार्जितेयं मुकुंदलीला कविकंठमाला ॥ अकौशलेन ग्रथितेति जातिप्रसूनमालां किमु संत्यजंति ॥ ९ ॥

मन्वितां महाप्राणाक्षरवतीगौडीमाहुर्बुधाइत्युक्तेः । उपेंद्रवज्रावृत्तं उपेंद्रवज्राजतजास्तुगोगेइत्युक्तत्वात् ॥ ८ ॥ इदानींगर्वपरिहारायाह अपंडितेनेति । अपंडि
तेनापिअप्राज्ञेनापि । धीरोमनीषीज्ञःप्राज्ञः संख्यावान्यंडितःकविरित्यमरः । मयाआर्जिता उपार्जिताकाव्यमुखेनवर्णितेत्यर्थः इयंबुद्धिस्थितत्वेन संनिहितामु
कुंदस्यमोक्षप्रदस्यहरेलीलाविलासः । लीलाकेलीविलासश्चेतिभास्करः । हरिविलासवर्णनात्मकंकाव्यमित्यर्थः । कवीनांकंठमालाकंठभूषणंभवतु अस्मत्कृताव
कौशल्येपिकवयोहरिकथात्वेनात्रादरंकुर्वत्वित्यर्थः । अत्रनिर्दर्शनमाह अकौशलेनेति । नविद्यतेकौशलं चातुर्ययस्यसतथोक्तः तेनग्रथितानिबद्धेतिकृत्वा जा
तिप्रसूनमालांजातीकुसुममालां । प्रसूनंकुसुमंसुममित्यमरः । विदग्धाःसंत्यजंतिकिमु मालाकारस्याचातुर्यपिक्कुसुमेषुजातीकुसुमस्यश्रेष्ठ्यात्तत्प्रसूनलोभात्तत्प्रसू
नमालांप्रतिगृह्णत्वित्येवेत्यर्थः । निर्दर्शनमलंकारः तदुक्तं अर्थांतरमुपेतस्यकिंचित्तत्सदृशंयदि सदसद्वानिदर्श्येतनिर्दर्शनमिदंस्मृतमिति । उपेंद्रवज्रा ॥ ९ ॥

सटीकः

सर्गः १

॥ ४ ॥

नन्वपंडितकृतौदोषस्यसंभावित्वात् । आदेयत्वमित्यत आह अपीति । हेबुधाः कोविदाः । सन्सुधीः कोविदोबुध इत्यमरः । प्रमादेन अनवधानतया प्रमादो नवधान
तेत्यमरः । आगतः प्राप्तोदोषः शब्दार्थनिष्ठोयस्याः । तामपि इमां चिकीर्षितत्वेन बुद्धिसंनिहितां कवित्वश्रियं कवितासंपदं आद्रियध्वं उपादध्वं । कवित्वश्रियमित्यनेन क
वित्वस्य बहुगुणयुक्तत्वसूचनेन एकोहिदोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीति न्यायात्स्वल्पोदोषो नादरणीय इति केवेर्भावः । अत्र निदर्शनमाह पयोब्धिजाक्षीरसागरजन्या
लक्ष्मीः चंचलताख्यदोषात् चंचल्यलक्षणदोषात् न श्रीरेकत्र तिष्ठतीति प्रसिद्धेः विदग्धैः प्रौढैः उपेक्षणीया किं उपेक्षार्हा किं नोपेक्ष्येत्यर्थः इव शब्दं विहाय केव
लं दृष्टान्तमात्रनिदर्शनात् निदर्शनमलंकारः ॥ १० ॥ कृतकाव्यपीठरचनः कथां प्रवयति । असंख्येति । इयं धराभूमिः धरावसुं धराधात्रीति धनंजयः । न वि

अपि प्रमादागतदोषलेशामिमां कवित्वश्रियमाद्रियध्वम् ॥ बुधा विदग्धैः किमुपेक्षणीया पयोब्धिजा
चंचलताख्यदोषात् ॥ १० ॥ असंख्यपापाचलकोटिभाजां दितेः सुतानां वशमागतेयम् ॥ असत्यभारा
र्दितसर्वगात्री जगाम धात्री शरणं विरिंचम् ॥ ११ ॥ मुकुंदविद्वेषिभराभिनुन्ना बभूव सा क्षांतियुतापि
खिन्ना ॥ तथा हि लोके पतिनिन्दकेभ्यः पतिव्रतानामपरः क्व भारः ॥ १२ ॥

यते संख्यागणनायासांताः । पापान्येव अचलाः पर्वताः दुर्भरत्वात् पापानामचलत्वोक्तिः तेषां कोटयः संख्याविशेषाः प्रकर्षाश्च असंख्याश्च ताः पापाचलकोट
यश्च ताभजंतीत्यसंख्यपापाचलकोटिभाजाः तेषां दितेः सुतानां दैत्यानां वशं गगता अतएवासत्यभारेण अर्दितं व्यथितं सर्वसमस्तं गात्रं शरीरं यस्याः । अंगगात्रकंठेभ्य
श्चेति ङीप् । गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रह इत्यमरः । पापिष्ठत्वाद् दैत्यानां भारमसहमाना सतीत्यर्थः विरिंचं ब्रह्माणं शरणं रक्षकं जगाम शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः
अनुप्रासालंकारः ॥ ११ ॥ मुकुंदविद्वेषित्वाद्वैत्यानां भूभारत्वं हार्दिलोकनीत्या उपपादयन्नाह मुकुंदेति । सा भूः क्षांत्या क्षमया युतापि सर्वसहायीत्यर्थः मुकुंदविद्वेषि
णां विष्णुद्वेषिणां दैत्यानां भरेणाभिनुन्ना विशीर्णा अतएव खिन्ना दुःखिता बभूव इममर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति । तथा हीति तद्युक्तं हि लोके पतिव्रतानां साध्वीनां

रु० वि०

॥ ५ ॥

सतीसाध्वीपतिव्रतेत्यमरः। स्त्रीणांपतिनिंदकेभ्यः स्वपतीनांदूषकेभ्यः। कर्तरिचेतिषष्ठीसमासनिषेधस्यतत्प्रयोजकोहेतुश्चेतिसौत्रप्रयोगादनित्यत्वात्पतिनिंदकेभ्यइ
त्यत्रषष्ठीसमासःसाधुः। अपरः अन्योभारः ककुतः पतिव्रतानांपतिनिंदकाएवभारभूताइत्यर्थः भूमेरपिविष्णुपत्नीत्वाद्विष्णुद्वेषिणःपतिद्वेषित्वेनभारभूताइतिलो
किकं अतएवलोकइत्युक्तं आंतरंतुमुकुंदाभिधपरमपुरुषविद्वेषित्वेनदैत्यानांभूभारत्वमितिद्रष्टव्यं अतएवमुकुंदविद्वेषिभरेणेत्युक्तं अनुप्रासालंकारः ॥ १२ ॥
गोभूत्वाश्रुमुखीरिक्नेत्यादौभूमेर्गौरूपधृत्वादैन्यमवलंब्यविष्णुसमीपगमनेनिमित्तमुत्प्रेक्षयन्नाह निशम्येति । मुकुंदं कृष्णं शरणं व्रजंती सा धरा तं मुकुंदं गोब्राह्म
णमुख्यबंधुमनिमित्तबंधुं गोब्राह्मणहितायचेतिस्मृतेः निशम्यश्रुत्वाप्रथमोल्लङ्घनेकारणाभावात्गोरूपधराबभूव दीनानाथसमुद्धरणमितितन्नामसुपाठात् आ
र्तभारापहं आर्तानां दीनानां भारापहंदुःखापहं निशम्य दीनाचखिन्नाचबभूव ध्रुवं निश्चयः ध्रुवमित्यस्योत्प्रेक्षाव्यंजकत्वाद्बभूवेतितिङितपदस्य अनेकत्रसंबंधादी

निशम्य गोब्राह्मणमुख्यबंधुं ध्रुवं मुकुंदं शरणं व्रजंती ॥ बभूव गोरूपधरा धरा सा तमा र्तभारापहं च दीना ॥ १३ ॥
विरिंचवैरिंचिमुखामरेशाः स्वपारतंज्यं भुवि दर्शयंतः ॥ हरिं धराकार्यकृते गृणंतः पुरान्निरीयुर्हृदि संस्मरंतः ॥ १४ ॥
सुरावली सा श्रुतिवर्ण्यवेषा नभस्तले नष्टमिस्रजाले ॥ ययौ यतींद्रैरपि यत्नगम्यां पयोब्धिबेलां पतदूर्मिमालाम् ॥ १५ ॥

पकोत्प्रेक्षयोः संकरः ॥ १३ ॥ भूम्यागमनानंतरं ब्रह्मादिभिः किंकृतमित्यत आह विरिंचेति । विरिंचो ब्रह्मा विरिंचस्यापत्यं पुमान्चैरिंचिः शिवः तौ मुखे मुख्यौ ये
षां ते विरिंचवैरिंचिमुखाः मुखं प्रधाने प्रारंभेव क्रोनिःसरणेपिचेतिरत्नमाला ते च ते अमरेशाः देवश्रेष्ठाः स्वपारतंज्यं पराधीनतां भुवि जनान्प्रतिदर्शयंतः । कथं दर्शयंतः
धराकार्यकृते भूप्रयोजनार्थं अव्ययमेतत् हरिंदुःखहरणसमर्थं गृणंतः स्तुवंतः हृदि हृदये तं हरिं स्मरंतः पुरान्निरीयुर्निर्जग्मुः भारजनितस्वेदपरिहाराय त्वसमीपमाग
तायाः धरायाः प्रयोजनार्थं त्वत्परादन्यत्र निर्गमनेन त्वेषां पारतंज्यं दर्शितं भवतीति भावः अत्र स्तुवंतः स्मरंतो निरीयुरित्यनेन विष्णुक्षेत्रयात्रायास्तत्तोत्रपाठतस्मर
णपूर्वककर्तव्यत्वं ध्वनितं अनुप्रासालंकारः ॥ १४ ॥ सुरावलीति । श्रुतिर्निर्वेदः श्रुतिः स्त्रीवेद आम्नाय इत्यमरः वर्ण्यवेषः सहस्राक्षत्वाद्योकारो यस्य स्याः

सटीकः

सर्गः १

॥ ५ ॥

सासुरावलीसुराणांसमूहःनष्टमिस्रजालेविनष्टांधकारगणे । जालंजालकइत्येतौगवाक्षानाययोगणइतिरत्नमालौ । अनेनदेवतानांतेजोरूपत्वंगम्यते नभस्तले
गगनतले । नभोतरिक्षंगगनमित्यमरः । यतींद्रैरपिनिर्जितेन्द्रियैर्योगिभिरपि । येनिर्जितेन्द्रियग्रामायतिनोयतयश्चतइत्यमरः । यमनियमादिप्रयत्नवद्विरितिवा । यतीप्रय
त्ने इतिधातोः । तैरपियत्नगम्यांतपश्चरणादिप्राप्यामुक्तस्थानत्वादितिभावः । पततांऊर्मीणांतरंगाणां । भंगस्तरंगऊर्मिर्वास्त्रियामित्यमरः । मालापङ्क्तिः यस्यांसा मा
लातूनतभूर्मालापङ्क्तौपुष्पादिदामनीतिभास्करः । पयोब्धिवेलांक्षीरसमुद्रतीरं वेलाब्धितीराभिवृद्धोःकालमर्यादयोरपीतिभास्करः । ययौप्राप । अनुप्रासालं
कारः ॥ १५ ॥ ततइति ततःसमुद्रगमनानंतरंअज्जभूःअजातभवतीत्यज्जभूरजंकमलंभूरुत्पत्तिस्थानंयस्येतिवाअज्जभूर्ब्रह्माक्षीरपयोधितीरेसमाधिचित्तैका
ग्र्यंआस्थायआधायसुष्ठुसंयतानिअक्षीणिइन्द्रियाणियेनसतथोक्तः । अक्षमिन्द्रियमक्षोनारथांगव्यवहारयोरितिभास्करः । स्थिरं दृढमासनं पद्माख्यं यस्य सतथो

ततो जभूः क्षीरपयोधितीरे समाधिमास्थाय सुसंयताक्षः ॥ स्थिरासनः प्राणगणान्नियम्य प्रचक्रमे
प्रांजलिरात्मदीक्षाम् ॥ १६ ॥ यदा स पद्मासनसंस्थितोलं जजाप विद्यामितरैरवेद्याम् ॥ तदा प्रभृत्ये
व जगत्सु नूनं बभूव पद्मासनशब्दितोऽसौ ॥ १७ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

क्तः सन्प्राणगणान्श्वासोच्छ्वासान्नियम्यप्राणायामं कृत्वेत्यर्थः प्रांजलिर्निबद्धांजलिपुटः सन् आत्मदीक्षां आत्मनः परमात्मनो विष्णोः दत्तं दुर्वासं सोममात्मेश ब्र
ह्मसंभवानिति भागवते आत्मशब्दस्य विष्णौ प्रयोगात् दीक्षां पूजां नियमं प्रचक्रमे उपक्रांतवान् उत्तमाधिकारिणश्चतुर्मुखस्यापि महाप्रयत्नसाध्यत्वाद्धरिप्रसादस्य
दौर्लभ्यं किं वर्णनीयमिति भावः । क्रियाजातिरलंकारः ॥ १६ ॥ ब्रह्मादीनां देवानां हरिभजकत्वे तत्तन्नाम्नामेव ज्ञापकत्वमुत्प्रेक्ष्य न्नाह यदा स पद्मासनेत्यादिरसा
पिपासेत्येतैः श्लोकैः । यदायस्मिन्काले सो जभूः पद्मासनसंस्थितः सन् शरीरार्जवसंपादकत्वेन चित्तस्वास्थ्यहेतुत्वाज्जपकाले पद्मासनस्य मुख्यत्वादिति भावः । इ
तैरैः स्वाधमाधिकारिभिरवेद्यां ज्ञातुमयोग्यां विद्यां पुरुषसूक्तमंत्रं जजाप तदा प्रभृत्येव तत्कालमारभ्यैव स ब्रह्मा भुवनेषु जगत्सु । विष्टपं भुवनं जगदित्यमरः । पद्मासनश

रु० वि०

॥ ६ ॥

वितः पद्मासनइतिशब्दः पद्मासनशब्दः ससंजातोस्येतिपद्मासनशब्दितः तदभिधेयइत्यर्थः बभूवनूननिश्चयः ब्रह्मणःपद्मासनशब्दाभिधेयत्वेजपकाली
नपद्मासनस्थितिरूपकारणोत्प्रेक्षयायतोयंहरिपूजात्मकजपकालीनपद्मसादृश्यासनस्थित्यापद्मासननामाबभूवअतोस्यहरिभजकत्वेपद्मासननामैवज्ञापकमि
तिभावः। उत्प्रेक्षालंकारः पद्मासनशब्दस्यश्लिष्टत्वात्श्लिष्टगर्भितोयम् ॥ १७ ॥ तदेति सविर्चिपुत्रःशिवस्तदन्यानि तस्माद्विष्णोरन्यानिहेयान्यनित्यत्वा
दिदोषदुष्टत्वात् त्याज्यान्यंबरादिवस्तून्यपहायत्यक्ताऽरक्तचित्तः कामरहितांतःकरणःसन्। यणादेशःपरादिवदितिवचनान्नात्रयतिभंगदोषः। हरिस्तुवन्दिग्व
सनोदिग्वरोनंगजित्कामजिद्विरीशोपिगिरिवाचिर्इशःसमर्थोगिरामीशइतिवा बभूवविष्ण्वतरविषयपरित्यागाद्विग्वसनः अरक्तचित्तत्वादनंगजिद्विरीभिःस्तुतिकर

तदा तदन्यान्यपहाय हेयान्यरक्तचित्तः स विरिचिपुत्रः ॥ स्तुवन् गिरीशोपि गिरा मुरारिमनंगजिद्विग्व
सनो बभूव ॥ १८ ॥ तदैव शेषोजनि वायुभक्षः सहस्रनेत्रोपि तदैव नूनम् ॥ शतक्रतुः सुप्तिविदूरभावा
बभूवुरस्वप्नपदाश्च देवाः ॥ १९ ॥ रसा पिपासोग्रभराशनाया विषत्य विष्णुं मनसाचलेन ॥ तदानुधावं
त्यचलेति सर्वसहेति नूनं जगदे जगत्याम् ॥ २० ॥

॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥

णाद्विरीशश्चबभूवेतिक्रमालंकारेणसंकरः ॥ १८ ॥ तदैवेति शेषोनंतः यदाहर्यनुग्रहमाकांक्षमाणोवाताहारंरुत्वा निरशनव्रतंरुत्वा तदैवारभ्यैववायुभक्षःपवना
शननामाअजनि।सहस्रनेत्रोपिसहस्रनेत्राणियस्यसइंद्रोपि। आखंडलःसहस्राक्षइत्यमरः। यदाहरिस्तुत्वाशतक्रतुफलंप्राप्तवांस्तदैवशतक्रतुः शतक्रतुशब्दाभिधे
योबभूव। सुप्तेःस्यमात् स्थानिद्राशयनंस्वापःस्वप्नःसंवेशइत्यपीत्यमरः। विदूरोभावश्चित्तयेषांतेसुप्तिविदूरभावादेवाश्चअस्वप्नपदाः हरिपूजायांनिद्राजाड्यमपहा
यजागरूकत्वादस्वप्ननामानोबभूवुः अनुप्रासालंकारः ॥ १९ ॥ रसापिपासेति। रसाभूमिः रसाविश्वंभरास्थिरेत्यमरः। पिपासापातुमिच्छा उग्रः बहुतरो
भरोभारः अशनायाबुभुक्षा पिपासाश्चउग्रभरश्चअशनायाश्चपिपासोग्रभराशनायाः अशनायोदन्यधनायाबुभुक्षापिपासागर्ध्वितिवुभुक्षार्थेअशनयेति

सटीकः

सर्गः १

॥ ६ ॥

निपातः । ताः विषयअचलेनस्थिरेणमनसाविष्णुमनुधावंतीस्मरंतीजगत्यांलोकेतदारभ्यपिपासादिसहिष्णुत्वात्सर्वसहेतिअचलेनमनसास्मरणादचलेतिपदा
भ्यांजगदेअभ्यधायिजनैरितिशेषः अनुप्रासालंकारः ॥ २० ॥ विद्यांतरंविहायब्रह्मणःपुरुषसूक्तविद्ययाउपासनेप्रयोजनमुत्प्रेक्षयन्नाह सहस्रकार्येष्विति ।
सहस्रनेत्राननपाणिपादः सहस्राणिनेत्राणिआननानिपाणयोहस्तायस्यसतथोक्तः सहस्रशब्दःप्रत्येकमभिसंबध्यते सभगवान्सहस्रकार्येषुसमर्थःशक्तः भूषार
हरणेबहुकार्यसद्भावाद्वहुसाधनवताभविष्यं भवान्तादृशइतिविज्ञापयितुनिवपुंसूक्तगतांपुरुषसूक्तोक्तांस्तुतिंस्तोत्रंततानचकार पुरुषसूक्तेसहस्रशीर्षित्यादिना
बह्वाननाद्युक्तेरितिभावः उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २१ ॥ देवानामुपासनाफलमाह तच्चित्तइति तद्ध्यानकल्पद्रुमः तेषांदेवानांध्यानाव्यकल्पवृक्षः तच्चित्तेतेषां
देवानांचित्तेचित्तेषु जात्येकवचनं अंकुरितः अंकुरःसंजातोस्येत्यंकुरितः तदस्यसंजातंतारकादिभ्यइतजितिइतच् ध्यानस्यमानसत्वादितिभावः सुशोभ

सहस्रकार्येषु भवान्समर्थः सहस्रनेत्राननपाणिपादः ॥ इतीव विज्ञापयितुं विरिंचस्तुतिं स पुंसूक्तगतां ततान
॥ २१ ॥ तच्चित्तंकुरितः सुभक्तिलतयाश्लिष्टः प्रमोदाश्रुभिः सिक्तः सत्पुलकालिमूलविततः कायप्रभाप
ल्लवः ॥ ईषन्मीलितनेत्रकुड्मलयुतः शाखासहस्रोजितः प्राप्तः श्रीरमणद्विजेन फलितस्तद्ध्यानकल्पद्रुमः ॥ २२ ॥

नाभक्तिरेवलतातयाश्लिष्टः भक्तियुक्तस्यध्यानस्यबहाफलहेतुत्वादितिभावः प्रमोदाश्रुभिर्ध्यानजन्यानंदवाष्पैः सिक्तःआसिक्तः नासिकाग्रनिविष्टदृ
ष्टेर्ध्यातुरश्रूणांहृदिनिपातनादितिभावः सतांहर्षोत्पन्नत्वाच्छोभनानांपुलकानांरोमोद्भूतानांआलयःपङ्क्यएवमूलानितैर्विततोव्याप्तः कायप्रभापल्लवः समा
ध्यवस्थायांसमुत्पन्नांगकांतिलक्षणकिसलयस्यसतथोक्तः पल्लवोस्त्रीकिसलयमित्यमरः मुखेविकासोनेत्रेजलंगात्ररुहेषुहर्षइतिस्मृतेः अश्रुरोमोद्भूतानां
ध्यानकालीनत्वादितिभावः ईषत्किंचिन्मीलितानिनिमीलितानिलोचनान्येवकुड्मलानिमुकुलानितैर्युतः दिशश्चानवलोकयन्नितिस्मृतेः शाखासहस्रोजितः
शाखानामृगादिशाखानांसहस्रेणऊर्जितः शाखाविटपास्तेषां सहस्रेणऊर्जितः उन्नतः अनेनदेवानामुत्तमाधिकारित्वेनबहुशाखागतगुणोपसंहारेसामर्थ्य

रु० वि०

॥ ७ ॥

मस्तीतिगम्यते सर्वशाखासंप्रत्ययः चोदनाद्यविशेषादितिसूत्रादितिभावः फलितः परिपाकावस्थाप्राप्तः कृष्णचित्ताकर्षणपटुतरत्वलक्षणफलेनसंपन्नइत्यर्थः
श्रीरमणद्विजेनश्रीकांताख्यपक्षिणाद्वासुपर्णेतिश्रुतेः प्राप्तः परिपाकावस्थायांविष्णुः प्रसन्नस्तत्रागमदित्यर्थः फलनिष्पत्यनंतरंपक्षिणोदक्षमाश्रयंतइतिभावः
श्लिष्टपरंपरितं रूपकमलंकारः शार्दूलविक्रीडितंवृत्तम् ॥ २२ ॥ ततइति । करुणांबुराशिः कृपासमुद्रः हरिर्विरिंचपूर्वांश्चतुर्मुखमुख्यान्सुरान्समाश्वास्यसां
त्वयित्वाधरांभूमिगतक्लेशभरांगतःक्लेशस्यदुःखस्यभरोयस्यास्तांविधायकृत्वास्वकीयांस्वपत्नीमायांलक्ष्मीं मायानारायणीशानेतिमायाशब्दस्यलक्ष्म्यांप्रयो
गात् । इतिवक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥ २३ ॥ देवेष्विति । हरिर्देवेषुनिर्धारणेसप्तमी । धाताविरिंचः प्रभुरस्यधातुर्लक्ष्मीः प्रभुः प्रभ्वी वोतो गुणवचनादितिडीषोवैक

ततः प्रसन्नः करुणांबुराशिः सुरान्समाश्वास्य विरिंचपूर्वान् ॥ धरां गतक्लेशभरां विधाय स्वकीयमायां
हरिरित्यवोचत् ॥ २३ ॥ देवेषु धाता प्रभुरस्य लक्ष्मीस्तस्याः प्रभुः सोहमितीव शंसन् ॥ आज्ञामजस्यैव
ददावदृश्यो विज्ञेयमूर्तिः स्फुटमिंदिरायाः ॥ २४ ॥ त्वमेत्य देवक्युदरस्थगर्भं निधेहि रोहिण्युदरे स्वश
क्त्या ॥ इतीरिता तं रमणं रमा सा प्रदक्षिणीकृत्य तथाकरोत्तत् ॥ २५ ॥

ल्पिकत्वात् तस्यालक्ष्म्याः सोहंप्रभुः स्वामीतिशंसन्निवकथयन्निवादृश्यः सन्नजस्यैवविरिंचस्यैवाज्ञांददौ इंदिरायालक्ष्म्याः स्फुटंस्पष्टं दृश्यादर्शनीयामूर्तिः श
रीरंयस्यसतथोक्तः सन्नाज्ञांददौ अदृश्येनापिहरिणाजस्यैवाज्ञादानादन्येषां देवानामदानात्तेभ्योविरिंचस्यैवोत्तमत्वं दृश्यात्ममूर्तिनालक्ष्म्या आज्ञादानाद्विरिंचाद
पिलक्ष्म्याउत्तमत्वं आज्ञादानकर्तृत्वात्तस्याअपिस्वोत्तमत्वमुक्तमिवेतिभावः उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २४ ॥ आज्ञादानप्रकारमाह त्वमेत्येति । हेदेवित्वंभूमिमेत्यदेवक्यु
दरस्थगर्भदेवक्यावसुदेवपत्न्याउदरस्थंजठरस्थितंगर्भंभूणं गर्भोर्भकेनाद्यसंधौकुक्षौपनसकंठके भ्रूणेपवरकेचार्थेतिरत्नमाला स्वशक्त्यास्वसामर्थ्येनरोहिण्यु
दरेरोहिण्याबलभद्रमातुरुदरेनिधेहिनिवेशयइतिहरिणेरितारमातरमणंपतिंप्रदक्षिणीकृत्ययथाहरिणोक्तंतथातदकरोत् ॥ २५ ॥

सटीकः

सर्गः ९

॥ ७ ॥

आज्ञापयामासेति । सहरिः पुरास्वावतारात्पूर्वशेषं मानुषेष्ववताराय आज्ञापयामास कास्प्रत्ययादाममंत्रेलिटीत्यामप्रत्ययः कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीत्यस्तेरनुप्रयोगः । आज्ञप्तः शेषः रोहिण्युदरोदयाद्रिस्तस्माज्ज्ञे प्रादुर्बभूव उदरोदयाद्रेरित्यनेन बलभद्रस्य चंद्रसाम्यं ध्वन्यते । स्वावतारात्पूर्वशेषंकुतः संप्रेषयामासेति तत्राह संप्रेषयंतीति । नरेंद्राः मनुष्योत्तमाराजानः प्रयाणे उपस्थिते सति नरैः स्वपुरुषैः स्वकीयां शय्यां पुरतः अग्रत एव संप्रेषयंति स्म स्मेत्यनेन लोकप्रसिद्धिं द्योतयति शेषस्यापि स्वशय्यात्वात् पूर्वसंप्रेषयामासेत्यर्थः कृष्णावतारात्पूर्वबलभद्रावतारे निमित्तस्य उपप्रेक्षितेन शय्यात्वेनाग्रतः प्रेषणस्य लोकनीत्या समर्थनादुत्प्रेक्षामूलकोयमर्थो तरन्यासः ॥ २६ ॥ केशात्मनेति । श्रीशोलक्ष्मीपतिस्तस्मिन्बलभद्रे केशात्मना शुक्लकेशरूपेण नित्यमवतारसमाप्तिपर्यंतं संनिहितः प्रविष्टः सन् स्वयमेवाग्रजत्वं स्वाग्रजत्वं स्वज्येष्ठत्वमित्यर्थः नूनं निश्चयेन धत्ते विभर्ति कृष्णावतारात्पूर्वबलभद्राविष्टत्वेन स्वयमेव जातत्वादिति भावः सुखात्मा सुखस्वरूपी बलभद्रमातूरोहिण्याः

आज्ञापयामास पुरा स शेषं जज्ञे स रोहिण्युदरोदयाद्रेः ॥ संप्रेषयंति स्म नरैर्नरेंद्राः शय्यां स्वकीयां पुरतः प्रयाणे ॥ २६ ॥ केशात्मना संनिहितः स तस्मिच्छ्रीशोऽग्रजत्वं स्वयमेव नूनम् ॥ धत्ते विधत्ते बलभद्रमातुर्नित्यं स्वमातृत्वसुखं सुखात्मा ॥ २७ ॥ बलात्प्रगृह्य स्वकपाटपालौ निशाचरौ भूतलमेत्य दृप्तौ ॥ नृतस्करौ तौ विनिहत्य विष्णुर्निजौ निनीषन्निव गां गतोभूत् ॥ २८ ॥

नित्यं सर्वदा स्वमातृत्वं सुखं स्वस्य मातृभावेन यत्सुखं तद्विधत्ते करोति स्वसंनिधानभरितबलभद्रदर्शनेन स्वदर्शनजन्यसुखं तस्याविधत्त इति भावः बलभद्रे शुक्लकेशसंनिधानमस्तीति तात्पर्यार्थः धत्ते विधत्ते सुखं सुखात्मेत्यत्रोभयोर्व्यंजनयासादृश्याच्छेकानुप्रासः ॥ २७ ॥ हरेर्भुज्यवतारे प्रयोजनमुत्प्रेक्षयति बलादिति । विष्णुः स्वकपाटपालौ स्वद्वारपालौ जयविजयाख्यौ बलाद्वलात्कारेण प्रगृह्य गृहीत्वा यौ निशाचरौ निशायां रात्रौ चरत इति निशाचरौ राक्षसौ निशाचरावित्यनेन तयोश्चोख्यं गम्यते चोराणामपि निशाचरत्वात् । भूतलमेत्यशिशुपालदंतवक्ररूपेण भूमिं प्राप्य दृष्ट्वा बुन्मत्तौ संतौ तिष्ठतः नृतस्करावित्यनेनानयोरद्भुतचोरत्वं ध्वन्यते तौ राक्षसौ विनिहत्य निजौ स्वभृत्यौ निनीषन्निवनेतुमिच्छन्निवगां भूमिं गतः प्राप्तो भूत् । यथा वीरो राजा स्वपुरप्रवेशप्रतिबंधकर्तृन् प्रगृह्य स्वविषयं नीत्वा तिष्ठतो दृष्ट्वांश्चो

रु० वि०

॥ ८ ॥

रान्स्वयमेवागत्यविनिहत्यस्वभृत्यान्स्वपुरंप्रत्यानयतितद्वदितिभावः सनकादिशापेनासुराक्रांतत्वेनभुविजातयोर्जयविजययोःशापमोक्षार्थंभूमाववततारेतिता
त्यर्थार्थः उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २८ ॥ नगर्भवासइति । विष्णुर्नैर्मलस्यनिर्गतंमलंप्रकृतिबंधलक्षणंयस्मात्सतथोक्तः हेतुगर्भविशेषणं तस्यममगर्भवासः गर्भजठरे
वासः जराद्यांत्राद्याक्रांतत्वेनवासोवस्थानंनस्तीतियत् अदस्तद्विबुधाऽज्ञानिनः प्रतिबोधयितुंहृदेव अभिप्रायेणेवफणीश्वरंशेषं गर्भगतं देवकीगर्भवासिनं
धायकृत्वापश्चात्तंविकृष्य स्वयंदेवक्युदरेसन्निहितः प्रविष्टोवभूव । यथाराजासलिनंगृहं दासीमुखाद्रजोनिस्सारणमार्जनादिकृत्वामालिन्य पद्मासनं
लीकृत्यपश्चात्स्वयंप्रविशतितद्वदितिभावः सन्निहितइत्यनेनगृहवत्प्रवेशनाथं नतुजीववतशुक्रद्वारायोनिप्रवेशइतिव्यन्यते पूर्ववदलंकारः ॥ २९ ॥ गर्भ
पीति । पद्मासनोविरिचः सएवमुख्यःप्रधानोयेषांपद्मासनमुख्यास्तेचदेवाश्चपद्मासनमुख्यदेवाः गर्भपिजठरेपिदुःखहेतुभूतस्थानेपीत्यर्थः अदभमन्यमात्मसुखं

न गर्भवासो मम निर्मलस्येत्यदो बुधान्वोधयितुं हृदेव ॥ फणीश्वरं गर्भगतं विधाय पुनः स्वयं रांनि
हितो वभूव ॥ २९ ॥ गर्भेप्यदभ्यात्मसुखैकमूर्तिमभ्येत्य पद्मासनमुख्यदेवाः ॥ गीर्भिर्भवद्गर्भनिवासजा
तिर्निर्भंगसिद्धयर्थमिवास्तुबंसम् ॥ ३० ॥

कमूर्तिम् । अदभमनत्यमात्मसुखं स्वरूपसुखं आत्मायत्नेधृतौजीवेत्यभावेपरमात्मनीतिभास्करः तदेवएकामुख्या एकेषुख्यान्येकैवलाइत्यपरः तदुपर्युक्त
थोक्तः अपरिमितस्वरूपानंदैकदेहइत्यर्थः तंविष्णुमभ्येत्यभवद्जायमानोगर्भनिवासः गर्भजराद्यांत्राद्यतत्वेनावस्थानंतस्माज्जायतइतिगर्भनिवासजातिर्दुः
स्वतस्यानिर्भंगोनितरांभंगःपराजयः विनाशइत्यर्थः भंगःस्वद्वोपराजयइतिरत्ननाला तस्यसिद्धिर्निष्पत्तिः तदर्थमिवगर्भवासजन्यदुःखपरिहारार्थेनैवत्यर्थः
गीर्भिःसत्यव्रतंसत्यपरमित्यादिस्तुतिरूपाभिर्वाग्विस्तुवन्स्तोत्रमकुर्वन् यथाविलासेनकारागृहदर्शनार्थमागतस्यराज्ञस्तत्रत्यदुःखप्रदर्शनेनस्तुतौक्रियमाणा
यांप्रसन्नःसत्कारागृहेवद्भान्मोचयति तथापरमात्मापिगर्भवासजन्यदुःखप्रदर्शनेनास्माभिःस्तुतःसन्नस्मद्गर्भवासजन्यदुःखंपरिहरिष्यतीतिभावः गर्भेप्यद
भ्यात्मसुखैकमूर्तिमित्युपासनेनास्माकमपिगर्भवासजन्यदुःखपरिहारोभविष्यतीतितयथायथोपासेततथाभवतीतिश्रुतेरितिभावः ॥ ३० ॥

सटीकः

सर्गः ५

॥ ८ ॥

अथोइति । अथब्रह्मादिस्तुत्यनंतरंविष्णुर्जयंत्यांकृष्णाष्टम्यां कृष्णाष्टमीश्रावणेत्तुप्रदांषसहिताष्टमी जन्माष्टमीभवेत्सैवजयंतीरोहिणीयुतेतिस्मृतेः निशी
थेऽर्द्धरात्रो अर्धरात्रनिशोथौद्वावित्यमरः देवक्युदरोदयाद्रेः देवक्युदरमेवोदयाद्रिः उदयपर्वतस्तस्मात् उदयाद्रेः शशीवचंद्रइवउदभूत् प्रादुर्बभूवशुक्रशोणि
तसंबंधेनोत्पत्त्यभावोनेनद्योत्यने सातिथिः अवतारतिथिः सानिशाचदिगष्टके दिशामष्टके अष्टदिक्षुस्थितान्नात्रिचरान्नाक्षसान् जिगीषोर्जेतुमिच्छतः कृष्णरय
गुणोचितैवअन्वर्थैव जिगीषोरवतारकालत्वात्तिथेर्जयंतीत्वं अष्टदिक्षुस्थितान्दैत्यान्वधार्थमुद्यमस्यावतारकालत्वात्संख्यासाम्यादष्टमीत्वंचोदितिमितिभा
वः निशाचरजयिनानिश्यवतीर्णेनैवभवितव्यं अन्यथावैयधिकरण्यात् तस्यानिशायानिशात्वमप्युचितमितिभावः अनेनजयंतीनामन्यामष्टम्यांरात्रौकृष्णा

अथो जयंत्यामुदभून्निशीथे शशीव देवक्युदरोदयाद्रेः ॥ दिगष्टके रात्रिचरान् जिगीषोस्तिथिर्निशा सा
च गुणोचितैव ॥ ३१ ॥ प्रथां यशोदासुत इत्युदारां करिष्यमाणो जननीमिवान्याम् ॥ स देवकीगर्भभवो
नुगृह्णंस्ततान रोहिण्युदयप्रसिद्धिम् ॥ ३२ ॥ यदा हरिः प्रादुरभूत्कलाभिस्तदा समायव्ययवांश्च चंद्रः ॥
प्रियाप्रियास्येव निजान्वयोत्थमुकुंदवर्केदुकलावल्लोकात् ॥ ३३ ॥

वतारोजातइतिपौराणिकीकथासूचिता । जयंत्यादीनामन्वर्थउत्प्रेक्षितइत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३१ ॥ प्रथामिति । देवकीगर्भभवःसन्नुत्तरत्र यशोदयानंदपरयाः
सुतइत्युदारामुक्कृष्टांप्रथांप्रसिद्धिकरिष्यमाणःकृष्णः अन्यादेवकीयशोदाव्यतिरिक्तांजननीमातरमनुगृह्णन्निवपरिगृह्णन्निवरोहिण्युदयप्रसिद्धिं रोहिणीपश
त्रेस्वस्योदयप्रसिद्धिततानचकार अन्यत्रप्रादुर्भूतोप्यहमन्यस्याअस्याःसुतइतियथाप्रथांसंपादयिष्यामितथारोहिणीनक्षत्रेप्रादुर्भूतः नामसाम्याद्रोहिण्यामु
त्पन्नइतिप्रथयाबलभद्रमातरमप्यनुगृह्णामीत्यभिप्रायेणैवरोहिण्युदयप्रसिद्धिततानेतिभावः प्रथामित्यनेनकृष्णस्ययथायशोदापुत्रत्वंप्रथामात्रंतथादेवकीसुत
त्वमपिप्रथामात्रमितिध्वन्यते उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३२ ॥ अष्टमीचंद्रस्यार्धचंद्रत्वहेतुमुत्प्रेक्षयन्नाह यदेति । यदायस्मिन्कालेहरिःप्रादुरभूत् प्रादुर्बभूव तदानिजे

रु० वि०

॥ ९ ॥

स्वकीयेअन्वयेकुले संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयावित्यमरः उत्थस्यावतीर्णस्यमुकुन्दस्यकृष्णस्यवक्त्रंइंदुरिववक्त्रंदुः उपमितं व्याघ्रादीत्युपमितसमासः
तस्यकलावल्लोकात्कांतिदर्शनात् प्रियमिष्टं अप्रियमनिष्टं तयोराभिः प्रियाप्रियाभिः तथेवकलाभिः षोडशैर्भागैः कलातुषोडशोभागइत्यमरः समायव्ययवान्
आयोवृद्धिर्व्ययोहासः समौतुल्यौ आयव्ययौअस्यास्तीतिसमायव्ययवांश्चंद्रश्चप्रादुरभूत् परमात्मनःकृष्णस्यस्वकुलोत्थत्वात्कृष्णःसोमकुलेजातइतिप्र
थायायशोलक्षणप्रियस्याभिः अतिशयितकांतियुक्ततद्वक्त्रेन्दुदर्शनेनपराजयलक्षणाप्रियस्यचावाप्तयेवशरीरार्द्धस्यापचयोजातइत्यर्थः हर्षशोकयोःशरीरोपच
यापचयहेतुत्वादितिभावः ॥ ३३ ॥ तदैवेति । तत्कालएवस्वगीतनाट्येनतेनकरिष्यमाणं गीतंचनाट्यनृत्यंचतेनद्वैकवद्भावः विजेष्यमाणंतंकृष्णंबाल्येशैशवे

तदैव गंधर्वगणा जगुस्तं तिलोत्तमाद्या ननृतुस्तदैव ॥ स्वगीतनाट्येन विजेष्यमाणं तमात्मसात्कर्तुमिवा
शु बाल्ये ॥ ३४ ॥ दिशो यशोभिः परिपूरयिष्यत्युदग्रचेष्टः स इति प्रहृष्टाः ॥ रसा प्रसन्ना किल रंजितां
मां करिष्यति स्वांग्रितलश्रियेति ॥ ३५ ॥ तदैव देवा वरुणः प्रसूनैर्हृदि स्मरंतो वचसा स्तुवंतः ॥ नगै
र्द्रुमैर्द्रं भुवि नेष्यतोस्य मनः समुद्रोधयितुं पुरेव ॥ ३६ ॥

आशुत्वस्याआत्मसात्कर्तुमिवआत्मीयंकर्तुमिवकृष्णमभिकृत्यगंधर्वगणाःसुरगायकसमूहाः जगुर्गानंचक्रुः अप्सरस्त्रियश्चननृतुर्नृत्यंवितेनुः वयोविशेषेप्रौढ्य
तिशयेनवशीकरणासंभवाद्बाल्यइत्युक्तं इदानीमस्मत्कृतनाट्येनआत्मसात्कृतस्यात्मीयत्वेनतद्विजयोस्मद्विजयएवेतिअभिप्रायेणेवेतिभावः अनेनजगुःकिन्
रगंधर्वाननृतुश्चाप्सरोगणाइतिपौराणिकीकथासंचारिता ॥ ३४ ॥ दिशइति । दिशिःउग्रचेष्टः उत्कृष्टव्यापारःसकृष्णः यशोभिरस्मान्परिपूरयिष्यतीतिकृत्वाइ
तीववाप्रहृष्टाःसंतुष्टाबभूवुः रसाभूमिः स्वांग्रितलश्रियास्वपदतलकांत्यामांरंजितामलंकृतांकरिष्यतीतिशब्दस्यपूर्ववदर्थः प्रसन्नाकिल किलेत्यनेनदिशःप्रसेदुः
महीमंगलभूयिष्ठेतिपौराणिकीकथांसूचयति । वस्तुतत्त्वमुत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३५ ॥ वरुणः कुसुमासारैरितिभागवतोक्तमुत्प्रेक्षयावर्णयति तदैवेति । तस्मिन्कालएव

सटीकः

सर्गः ९

॥ ९ ॥

कृष्णं हृदि चित्ते स्मरंतः वाचास्तु वतः संतः ऐंद्रं इंद्रसंबन्धिनं नगेन्द्रं महीरुहश्रेष्ठं पारिजातमित्यर्थः अगोनगश्च भुजगे भानौ भूरुहि भूधर इति भास्करः भुवि नैष्यतः स्व
गृहं प्रत्यानेष्यतोऽस्य कृष्णस्य पुरा पूर्वमेव मनः समुद्धो धयितुं सम्यगुद्धुं कर्तुमिव पुष्पाणि प्रदृश्यते षुलोभमुत्पादयितुमिवेत्यर्थः प्रसूनैः कुसुमैर्वदपुः ॥ ३६ ॥
कृष्णस्य वसुदेवपुत्रत्वमसहमानस्तदुपहसन्नाह पुत्रत्वादिति । शूरस्यापत्यं पुमान् शौरिः वसुदेवः तस्य पुत्रत्वादस्य कृष्णस्य यदि हलोके वासुदेवपदवी वासुदेव
पदाभिधेयता तर्हि सा वसुदेवपदवी नोऽस्माकं पुत्रत्वकृतास्तु अस्मत्पुत्रत्वनिमित्ता स्यात् । यद्ययं वसुदेवादुत्पन्नत्वाभावेऽपि वसुदेवस्यायं वासुदेव इति व्युत्पत्त्या
वसुदेवपुत्रस्तर्ह्यस्माकमपि वसवश्च देवाश्च वसुदेवाः वसुदेवानामयं वासुदेव इति व्युत्पत्तिसंभवादस्मत्पुत्रः किं न स्यादिति भावः । इतीति वसवोऽष्टवसवस्तदितरे

पुत्रत्वादिह वासुदेवपदवी यद्यस्य शौरिस्तदा नः पुत्रत्वकृतास्तु सेति वसवो देवाश्च हृष्टा ध्रुवम् ॥ यद्य
स्यानकदुंदुभीष्टशिशुता सोऽस्माकमेवं शिशुस्तर्हीत्यानकदुंदुभिध्वनिरभूद्योमि स्वयं भूदये ॥ ३७ ॥
शरीरकांत्या जलदः स्वजैत्रं निरीक्ष्य कृष्णं जलराशितीरे ॥ जगर्जं शक्त्या रहितस्य पुंसो जलांतिके
ष्वेव हि गर्जितानि ॥ ३८ ॥

देवाश्च स्वयं भूदये सति स्वयमेव भवति नान्येनेति स्वयं भूस्तस्योदये प्रादुर्भावेति हृष्टा बभूवुः ननु वसुदेवस्यायमिति व्युत्पत्तेरिति प्रसक्तत्वाद्वासुदेवशब्दाभिधेयत्वे
वसुदेवपुत्रत्वाभावेऽपि आनकदुंदुभेः शिशुरिति प्रथया वसुदेवपुत्रत्वं भवत्वित्यत आह यदीति । यद्यस्य कृष्णस्य उत्पत्त्यभावेऽपि निर्निमित्तं आनकदुंदुभेर्वसुदेव
स्य इष्टशिशुता ईप्सितशिशुत्वं तर्ह्यसकृष्ण एव मस्माकं शिशुः किं न स्यात् । अस्माकमपि आनकाश्च दुंदुभयश्च आनकदुंदुभयः आनकदुंदुभीनां भेरीणां ध्वनिर्निर्घो
षोऽभूत् । आनकः पटहोऽस्त्री स्याद्भेरी स्त्री दुंदुभिः पुमानित्यमरः । वसुदेवसुतो नायं नायं गर्भे वसत्यभुरिति वचनान्न वसुदेवादुत्पन्नः कृष्ण इति तात्पर्यार्थः । कृष्णा
वतरे सति संतोषातिशयेन दिवि देवावाद्यान्यवादयन्तेति पौराणिकी कथा ॥ ३७ ॥ शरीरकांत्येति । जलं ददातीति जलदो मेघः साम्यत्वोपपादनार्थमिदं जलदानस

रु० वि०

॥ १० ॥

मयेमेघस्यश्यामत्वात् शरारकांत्येदनीलसमानांगरुचा स्वजैत्रजैत्रैवजैत्रः तृन्तातयादित्वाद्गुणं । तं कृष्णं निरीक्ष्य दृष्ट्वा जलराशितीरे समुद्रतीरे । अनेन जलशब्दस्य जलं नीरे जडे त्रिष्वित्यभिधानात् जडरूपार्थांतरप्रतीत्या जडानां राशिरितिसमुद्रस्य मूर्खत्वं गम्यते । जगर्जरसितानि चकार । तथा हि शक्त्यारहितस्य स्वजेतुः प्रतिजये सामर्थ्यहीनस्येत्यर्थः पुंसः पुरुषस्य गर्जितानि जल्पितानि जलांतिकेष्वेव मूर्खसमीपेष्वेव । यथा लोके केनचित्पराजितः पुनस्तत्पराजयेऽसमर्थः स न स्वजैत्रापकर्षवचनानि मूर्खसमीपे कथयति तद्वदिति भावः । मेघगर्जितस्य पराजये हेतुकत्वात् प्रेक्षयोऽप्रेक्षामूलकोर्थांतरन्यासः । जलपदस्य श्लिष्टत्वात् श्लिष्टगर्जितोयम् । अनेन मंदं मंदं जलधराजगर्जनुसागरमिति भागवतकथासंचारिता ॥ ३८ ॥ ह्लादाजलरुहश्रिय इति भागवतोक्तमुत्प्रेक्षयति सर इति । निशिरात्रावपिसारसानां सरसीरुहाणां सारसं सरसीरुहमित्यमरः ओघैर्निवहैः । ओघः प्रवाहे निवह इति भास्करः । प्रसन्नं निर्मलं सरः सरोवरं । ईशः समर्थः कृष्णः रात्रौ

सरः प्रसन्नं निशि सारसौघैः स कामिनीभिः सह संप्रविश्य ॥ करिष्यतीशो मुखपद्मपुंजैरलंकृतं मामिति शंसतीव ॥ ३९ ॥ नभः प्रसन्नोऽगुगणं तदासीद्विभुत्वधर्मेण तमद्वितीयम् ॥ विलोक्य बालं भुवि तारहारविभूषितस्वांगमिव प्रहर्षात् ॥ ४० ॥

कामिनीभिः कांताभिः कामिनीललनाकांतेति धनं जयः । मयि संप्रविश्य आकंठमवगाह्य मुखपद्मपुंजैर्मुखान्येव पद्मपुंजाः कमलसमूहास्तैः साधमैरलंकृतां करिष्यतीति शंसतीव कथयंतीव ॥ ३९ ॥ गगनं निर्मलोऽगुगणोदयमिति भागवतोक्तमुत्प्रेक्षयन्नाह । नभ इति । तदा तस्मिन्काले प्रसन्नानां मेघावृतेरभावात्प्रकाशमानानामुडूनां गणाः समूहायस्मिस्तत्प्रसन्नोऽगुगणं नभः गगनं नभोतरिक्षं गगनमित्यमरः । पुरा अवतारात्पूर्वं विभुत्वधर्मेण विभुत्वाख्यो धर्मो विभुत्वधर्मः तेन व्यापकत्वेनेत्यर्थः अद्वितीयमसदृशं तं कृष्णमिदानीं भुवि बालमल्पप्रदेशवर्तिनं शिशुं विलोक्य प्रहर्षात्पूर्वं स्वातिशयितविभुत्ववानिदानीं स्वापेक्षयाल्पप्रदेशवति जात इति संतोषात्तारहारविभूषितस्वांगमिव । ताराणि नक्षत्राण्येव हारमुक्तामालाः कनीनकर्क्षयोस्त्वेष्टद्वयोस्तारंतु रूप्यजइति रत्नमाला । अथवा तारहारैः शुद्धमौक्ति

सटीकः

सर्गः १

॥ १० ॥

कमुक्तादामभिः तारोमुक्तादिसंशुद्धौतरलेशुद्धमौक्तिकइतिभास्करः । तैर्विभूषितानिस्वांगानियस्यसतथोक्तमिवासीत् । यथाधनादिनास्वाधिकंदृष्ट्वा ईर्ष्यासंतप्तः कश्चित्पुनस्तस्यन्यूनतायांप्राप्तायांहर्षादात्मानंवस्त्राभरणादिनाभूषयतितद्वदितिभावः ॥ ४० ॥ शिशुमिति । अथोक्कृष्णावतारानंतरं वृद्धास्तपोज्ञानवयआदिभिरार्याः शिशुं शिशुरूपिणंपरमात्मानंवशीकर्तुंवशवर्तिनंकर्तुमयंकालोतः प्रयासोनास्ति बालकाहिकिंचिन्मधुरवचनफलदानादिनापिवशवर्तिनोभवतीतिभावः । इतिबुद्धेवतुतुषुः संतुष्टावभूवुः ब्रह्मादिभिरप्यतियत्नेनप्रसन्नीकर्तुमशक्यः परमात्माइदानीं शिशुस्वभावमनुकुर्वन्किंचित्फलप्रदानस्तुत्यादिनाप्रसन्नीकर्तुंशक्यइतिधियेवतुष्टावभूवुरित्यर्थः । अनेनपत्रंपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छतीतिस्मृतेर्भक्तस्याल्पसाधनैरपिपरमात्मासंतुष्टोभवति । परमात्मनः कृष्णावतारेऽतिशयसौलभ्यंध्वन्यते । एषांवृद्धानामग्निः स्वयंधमन्यादिभिरुद्धोर्ध्वविनाप्राज्वलत्प्रजज्वालनचेत्स्वयंप्रज्वलनाभावेतेकतार्थाः कृतस्यकर्म

शिशुं वशीकर्तुमयं हि काल इतीव बुद्ध्या तुतुषुः स्म वृद्धाः ॥ उपेक्षयिष्यन्ति न चेत्कृतार्था इति स्वयं प्राज्वलदग्निरेषाम् ॥ ४१ ॥ प्रसूनवृंदानि विकंपयंस्तद्गृहं स्पृशन्सारसवारिसंगः ॥ ववौ मरुन्मामसुरादियुक्तं करिष्यतीत्यंचनधीरिवास्य ॥ ४२ ॥

णोर्थः प्रयोजनंयेषांतेतथोक्ताः संतः मामुपेक्षयिष्यन्ति कृष्णदर्शिनैर्वहोमादिसकलकर्मफलापेक्षयासहस्रगुणितफलप्राप्तेरितिभावः इतीवस्वयंप्राज्वलदित्युत्प्रेक्षा । अनेनमनांस्यासन्प्रसन्नानिसाधूनां अग्नयश्चद्विजातीनामितिभागवतकथासंचारिता ॥ ४१ ॥ प्रसूनेति । मरुद्वायुः प्रसूनवृंदानिकुसुमसमूहां विकंपयन्विधुन्वन् अनेनवायोःसौरभ्यंपुष्पमपातयित्वाकंपनमात्रेणमांघ्र्यंचअंचनार्थंपुष्पसंग्रहणंचद्योत्यते । सारससरोवरसंबंधिचतद्वारिचतसंगः संबंधोयस्य । अनेनशैत्यंपूजांकर्तुंस्नानमुदकादानंचद्योत्यते । तद्गृहंतस्यकृष्णस्यगृहंस्पृशन् । अनेनपूजार्थंप्रतिमास्पर्शोर्ध्वन्यते । मामसुरादिसुरेभ्यः जात्येकवचनं वियुक्तं करिष्यति असुरान्हत्वाततः श्वासोच्छ्वासरूपिणंमां वियोजयिष्यति । दुर्जनसंसर्गोहिमहादुःखकरइतिभावः । इतिहेतोरस्यकृष्णस्यांचनेपूजनेधी

रु० वि०

॥ ११ ॥

बुद्धिर्यस्य स इव ववौ उत्प्रेक्षालंकारः । अनुष्णाशीतस्पर्शरूपस्वगुणत्यागेन पुष्पजलनिष्ठसौरभ्यादिगुणसंग्रहात्तद्वुणालंकारेण संकरः । तद्वुणः स्वगुणत्यागाद
न्योत्कृष्टगुणग्रहइत्युक्तत्वात् । ववौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगंधवहः शुचिरिति भागवतकथानेन संचारिता ॥ ४२ ॥ जातइति । हरौ जाते प्रादुर्भूते सति मे
घाः सुष्ठु भक्त्या र्पितानि पुष्पाणां वर्षाणि यैः तैर्गीर्भिः स्तुवद्भिः सुरसिद्धसंघैर्देवार्षिसमूहैर्विघ्नभीत्या स्वदृष्टपुष्पाणां मेघव्यवधाने कृष्णसमीपगमनविघातलक्षणविघ्न
भियादूरे विधूता इव दंडादिना अपसारिता इव अंबरांतादाकाशमध्यात् अंबरं व्योम्नि वाससीत्यमरः । दिगंतं दिशामंतिकं अंतोस्त्रीनिश्चयेनाशे स्वरूपे ग्रंथेति केहरे इ
ति भास्करः । ययुः प्रापुः ॥ ४३ ॥ अजन्मनइति । न विद्यते जन्मजननं यस्य स तथोक्तस्तस्य हरेर्जन्मकाले प्रादुर्भावकाले हि । हिशब्देन जननाभावस्य न जायते न

जाते हरौ स्वर्पितपुष्पवर्षैर्गीर्भिः स्तुवद्भिः सुरसिद्धसंघैः ॥ दूरे विधूता इव विघ्नभीत्या मेघा दिगंतं ययु
रंबरांतात् ॥ ४३ ॥ अजन्मनस्तस्य हि जन्मकाले चराचरं तुष्टमभूत्किलेदम् ॥ तथा हि तुष्टिर्भुवि कस्य
न स्याददृष्टपूर्वस्य निरीक्षणेन ॥ ४४ ॥ शरीरिणां स्थावरजंगमानां निरीक्षणेनैव विमोक्षदोहम् ॥ इती
व विज्ञापयितुं स दृष्टो जहार पित्रोर्निगडस्य बंधम् ॥ ४५ ॥

अयमेवाकदाचिदिति स्मृतिप्रसिद्धिर्योत्यते । इदं चरति गच्छतीति चरं न चरतीत्यचरं चरंचाचरंचराचरं द्वैकवद्भावः स्थावरजंगमात्मकं विश्वमित्यर्थः । तुष्टम
भूत्किल । कृष्णावतारे सर्वप्राणिनां संतोषो जातइति । किलेत्येति ह्ये तथाहितद्युक्तं हि पूर्वमदृष्टं अदृष्टपूर्वं सुप्तुपेतिसमासः । अजन्मनो जन्मविरुद्धत्वात् कदाप्यदृष्ट
मिति भावः । तस्य निरीक्षणेन दर्शनेन कस्य प्राणिनस्तुष्टिः संतोषो न स्यात् अपूर्वदर्शनेन सर्वस्यापि संतोषो जातइत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥ शरीरिणामिति ।
अहं स्थावरजंगमानां शरीरिणां देहभृतां निरीक्षणेनैव दर्शनेनैव न तु साधनान्तरेण । नान्यः पन्था अयनाय विद्यतइति श्रुतेर्विमोक्षदः संसारबंधध्वंसकइति विज्ञापयितुं
दृष्टान्तमुखेन कथयितुमिव सकृष्णः दृष्टः सन् पित्रोः माताच पिताच पितरौ पितामात्रेत्येकशेषः । तयोर्देवकीवसुदेवयोः निगडस्य कंसकृतशृंगलाया बंधं जहार परिहृ

सटीकः

सर्गः १

॥ ११ ॥

तवान् कृष्णजननानंतरं कंसकृतनिगडबंधो निर्गत इति पौराणिकी कथा ॥ ४५ ॥ एतत्पितृत्वमिति । तौ पितरौ देवकी वसुदेवौ एतस्य कृष्णस्य प्रथया देवकी वसुदे-
वौ कृष्णपितराविति प्रसिद्धा उत्पन्नात्पापाद्दुरिताद्भयं नरकभीतिः स्यात् पापात्पापिष्ठात्कंसाद्भयं मरणलक्षणभयं स्यादिति वा इति इतीव । गुणाढ्यं ज्ञानानंदादिगुण-
संपन्नं अतएव ईड्यं ईशं त्वामिनं कृष्णं हे कृष्ण त्वं ज्ञानात्मकः ज्ञानस्वरूपी प्रकृतेर्विदूरः अस्य जगतस्तातः पिता इतीत्यं अस्तुतां अस्तौष्टाम् । ज्ञानात्मकत्वाद्युक्तगुण-
शिष्टत्वं आवयोरेतत्पितृत्वप्रथात्वप्रज्ञामादायेति स्तुतिकर्त्रोर्भावः । अंतराले बुद्ध्या देवतास्मरणस्तोत्रपाठादिकमेताभ्यां क्रियत इति बहिःस्थितं कंसभृत्यानां भ्रांति-
मुत्पादयितुमिति भावः ॥ ४६ ॥ ननु देवक्याः पुत्रतां शुशुभे इति कथं पुराणादिप्रसिद्धिरित्यत आह । य एष इति । यः परमात्मा पुदितिसंज्ञासंजातास्येति पुत्संज्ञितः स च

एतत्पितृत्वप्रथया भयं स्यात्पापादितीड्यं पितरौ गुणाढ्यम् ॥ ज्ञानात्मकत्वं प्रकृतेर्विदूरस्तावस्तुतां तात
इतीशमस्य ॥ ४६ ॥ य एष पुत्संज्ञितनारकस्थान्जनान्स्वनामस्मरणेन पाति ॥ सदृष्टिगः सन्वसुदेवप-
त्न्याः कथं न पुत्रः शतपत्रनेत्रः ॥ ४७ ॥ यदीयरूपं प्रकटीकरोति पिता स तस्येति हि वेदवादः ॥ तथा
विधस्यानकदुंदुभेस्तत्पितृत्वमप्यस्तु न तेन हानिः ॥ ४८ ॥

सौ नारको नरकः स्यान्नारकस्तु नरक इत्यमरः । तत्स्थान्जनान्स्वनामस्मरणेन नरकादुद्धृत्य रक्षतीत्यर्थः । स एष शतपत्रनेत्रः शतपत्रवत्कमलवन्नेत्रेयस्य स तथोक्तः
सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयमित्यमरः । कृष्णः वसुदेवपत्न्या देवक्या दृष्टिगो दृष्टिविषयः सन् पुत्रः पुतो नरकात्त्रायत इति पुत्रः कथं न भवेद्भवेदेव नामस्मरणमात्रं
कुर्वतामयं पुत्रः कथं देवक्याः प्रत्यक्षीभूतः कृष्णः पुत्रो न भवेदित्यर्थः । पुतो नरकात्त्रायत इति व्युत्पत्तिमादाय पुराणादौ देवकीपुत्रत्वोक्तिरिति भावः । दृष्टिग इत्यनेन
माङ्मान इति धातोर्मिनोतीति व्युत्पत्त्या देवक्यामातृत्वप्रसिद्धिरप्युपपद्यत इति द्योत्यते । युक्तिरलंकारः दुर्घटार्थस्य घटनायुक्तिरित्युक्तत्वात् ॥ ४७ ॥ देवक्यामा-
तृत्ववद्वसुदेवस्यापि पितृत्वमुपपद्यत इत्याह यदीयेति । यः यदीयरूपं यस्य स्वरूपं प्रकटीकरोति तस्य पितेत्येति वेदवादः वेदवचनं हि हिशब्देन वेदस्य प्रसिद्धतामाह । क

विर्यः पुत्रः स ईमाचिकेतयस्ताविजानात्सपितुः पितासत् । कविः सर्वज्ञः पुत्रश्चतुर्मुखः स एव विश्वमकरात्त्यस्ताविष्णोर्मूर्तीर्व्यजानाद्विज्ञापयामास अतएव स चतुर्मुखः पितुः स्वपितुर्विष्णोः पिता असत् आसीदिति श्रुत्यर्थः । विद्यमानकृष्णस्वरूपप्रकटनमात्रकर्तुरानकदुन्दुभेस्तत्पितृत्वं तस्य कृष्णस्य पितृत्वमप्यस्ति मिनोतीति व्युत्पत्त्या देवक्या मातृत्ववद्भुवदेवस्य विद्यमानकृष्णरूपप्रकटनमात्रकर्तृत्वेन पितृत्वमप्यस्त्वित्यर्थः । तेन उक्तपितृत्वांगीकारेण वसुदेवादुत्पत्त्यनंगीकारिणां नोस्माकं हानिरनिष्टं नेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ कृष्णस्योत्पत्तिरस्तीत्यज्ञप्रसिद्धि एतेनेत्यादिकतिपयैः श्लोकैर्निराकरोति । एतेनेति । असौ सूनुः पुत्रत्वेनाभिमतः कृष्णः हे अनघे देव किंपुरा पूर्वतव पूर्वस्मिन् जन्मनीत्यर्थः अहमेतेनैवात्मना शरीरेण त्वद्वृष्टिमार्गस्तव दृक्गोचरोऽभवत् आसम् । अधुना इदानीं तेनैव पूर्वप्रदर्शितशरीरेणैव त्वद्वृष्टिगोचरः इत्यनेन प्रकारेण ईरयन् वदन् स्वकीयां जनिमुत्पत्तिं जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः । न मेने नांगीचकार । तदावां परितुष्टो ह ममुनावपुषानघे । प्रादुरासं वरदराट्पुत्रयोः कामदि

एतेनैव पुरात्मना ह मभवं त्वद्वृष्टिमार्गोऽधुना तेनैवासमितीरयन् जनिमसौ मेने न सूनुः स्वकाम् ॥ मातातं किल मानयंत्यभिनवं विश्वं यदित्यादिना प्राज्ञोऽसौ विनतः पिता च विदितोऽसीत्यादिभिस्तं गृणन् ॥ ४९ ॥

तस्या । तृतीयेऽस्मिन् भवेद्देवैतेनैव वपुषाधुना । सत्यमेव्याहृतं सति इति भागवते । अनेन वपुषाऽनघे प्रादुरासं तेनैव वपुषा इदानीं प्रादुरासमित्यतीतवर्तमानकालद्वयसंबन्धिशरीरैक्यं सा हि प्रत्यभिज्ञा प्रदर्शिता कृष्णेन स्वजनस्य निराकृतत्वान्न च प्रत्यभिज्ञाभातिः । सत्यमेव्याहृतं सतीति प्रत्यभिज्ञावचनस्याबाधितत्वलक्षणसत्यत्वोक्तेरिति भावः । माता मातृत्वेनाभिमता देवकी तं अभिनवं मनोहरं कृष्णं विश्वं यदेतत्स्वतनौ निशांते यथावकाशं पुरुषः परो भवान् । विभर्तिसोऽयं मम गभगो भूदहो नृलोकस्य विडम्बनं तदित्यादिना सक्तं स्तुवतीत्यतः कृष्णस्य जनिं न मेने किल । प्राज्ञः मनीषी असौ पिता च वसुदेवश्च विनतः प्रणतः सन् विदितोऽसीत्यादिभिः विदितोऽसि भवान् साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः केवलानुभवानंदस्वरूपः सर्वबुद्धिदृक् इत्यादिभिः श्लोकैः प्रकृतिविदूरत्वजगज्जन्मादिकारणत्वेन तं गृणन् स्तुवन् स्वतोऽपि जनिं न मे

ने । पितृभ्यांपुत्रेणचजननस्थानंगीकारात्नकृष्णस्यजनिरस्तीतिभावः ॥४९॥ तैरनंगीकारेप्याधुनिककल्पनयाकृष्णस्यजनिरस्तिइतिमंदाशंकांपरिहर्तुमाह ।
जानातीति । लोकेपरंकेवलं परोरिपरमात्मनोःकेवलेपरमव्ययमितिभास्करः । माताआत्मनःस्वस्माज्जातमुत्पन्नंजानाति । पितापिकचिदेवजानाति । प्रकृतेतुता
भ्यांमातापितृभ्यामनंगीकृतकृष्णजन्मउक्तप्रकारेणनिराकृतांकृष्णस्योत्पत्तिकोवापुमान्पुरुषःसाधयितुंप्रतिपादयितुंसमर्थः नकोपिसमर्थोभवतीत्यर्थः ॥५०॥
इतोपिकृष्णस्योत्पत्तिर्नसंभवतीत्याह । स्तुतिमिति । योसौकृष्णःस्वपित्रोःस्वस्यपितृत्वेनाभिमतयोर्देवकीवसुदेवयोःस्तुतिमवधार्यश्रुत्वापश्चादुपसंहरविश्वात्मन्
दोरूपमलौकिकमितिप्रार्थनानंतरंशिशुवेषधारीशिशोर्बालस्यवेषआकारस्तंधारयतीतिशिशुवेषधारीबभूव यदापित्रोःसंपश्यतोःस्वयमेवशिशुर्बभूवतदातंशिशुं

जानाति माता परमात्मजातं नूनं पितापि कचिदेव लोके ॥ ताभ्यामनंगीकृतकृष्णजन्म को वा पुमा
न्साधयितुं समर्थः ॥ ५० ॥ स्तुतिं स्वपित्रोरवधार्य योसौ बभूव पश्चाच्छिशुवेषधारी ॥ असूत तं का नु
तदा मृगाक्षी पुरा पुराणाकृतिमप्रमेयम् ॥ ५१ ॥ यदीह जातो वसुदेववीर्यात्तदा कुतस्तस्य विभूषणा
नि ॥ वरांबरं कौस्तुभरत्नमुद्यत्सुदर्शनं शंखगदादिजातम् ॥ ५२ ॥

कानुमृगाक्षीस्त्रीअसूतसुषुवे षड्प्राणिगर्भविमोचनेइतिपठ्यतेतस्माद्धातोःकर्तरिलङ्स्वयमेवशिशुवेषधारित्वान्नकाप्यसूतेत्यर्थः । ननुमास्त्वेतस्योत्पत्तिः स्तुति
कालेविद्यमानस्यालौकिकमात्रस्योत्पत्तिरुच्यतइत्यतआह । पुरापूर्वंपुराणाकृतिःपुरातनशरीरंअप्रमेयंसाकल्येनज्ञातुमशक्यंतामपिकामृगाक्षीअसूत । ननुशं
खचक्रपीतांबरदिधारिणोदिव्यदेहस्योत्पत्तिरुच्यतेउतपश्चात्शिशुवत्प्रतीतस्यवा नाद्यः तस्यपुराणाकृतित्वेनोत्पत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । नद्वितीयः । तस्यस्व
यमेवजातत्वस्य बभूवप्राकृतःशिशुरितिस्मृतिसिद्धत्वादितिभावः ॥ ५१ ॥ अलौकिकत्वेनोदितस्यापिरूपस्योत्पत्तिरुच्यतइतिमंदाशंकांपरिहर्तुमाह । यदीति ।
इहभूमौकृष्णोवसुदेववीर्याद्यदिजातस्तदातर्हितस्यजातस्यविभूषणादिमुकुटकुंडलादीनिवरंउत्तमंअवरंवस्त्रं अवरंव्योम्निवाससीत्यमरः । कौस्तुभरत्नमुद्यत्

रु० वि०

॥ १३ ॥

काशमानं सुदर्शनं चक्रं शंखः पांचजन्यः गदा कौमोदकी आदिर्यस्य तत्सर्वं कुतः कस्माज्जातम् । न हि सुवर्णादीनां रेतो विकारत्वं दृष्टमिति भावः । तेषामनुत्पन्नत्वे अर्द्धज-
रतीयानुपपत्तेः तदाधारस्य देहस्यानुत्पत्तेरेवोचितत्वादिति भावः । मुकुटकुण्डलवरांबराद्यलंकारभरितत्वेन सुदर्शनाद्यायुधधारित्वेन च अवतीर्णस्य परमात्मनो वसुदे-
ववीर्यादुत्पत्तिकथनमत्यसंगतमिति भावः आक्षेपालंकारः ॥ ५२ ॥ अहो इति । पिशाचा अपि ग्रहा अपि शक्तियुता अंतर्द्धानप्रवेशनिर्गमनादिसामर्थ्ययुक्ताः सं-
तः देहिदेहेशरीरिणां शरीरे गतं निर्गमनं आगतमागमनं गतं चागतं च गतागतं न पुंसके भावे क्तः एकवद्भावः । लभन्ते प्राप्नुवन्ति । न हि ग्रहस्य प्रवेशो गर्भः पुनर्मन्त्रादिनापसरणे उ-
त्पत्तिर्जायते किंतु तादृशशक्तियुक्तत्वात् प्रवेशनिर्गममात्रं हि । तर्ह्यनंतशक्तेरपरिमितसामर्थ्ययुक्तस्य परमस्य सर्वोत्तमस्य कृष्णस्य बहिर्निर्गमएव देवक्युदरात् बहिर-

अहो पिशाचा अपि देहिदेहे गतागतं शक्तियुता लभन्ते ॥ अनंतशक्तेः परमस्य न स्यात्कुतो बहिर्निर्ग-
म एव तर्हि ॥ ५३ ॥ यदा नृसिंहाकृतिराविरासीत्पदाहतस्तं भवराद्धि पूर्वम् ॥ तदा नु का स्त्री सुषुवे मु-
कुटं स कस्य वीर्यादजनिष्ट कायः ॥ ५४ ॥ तथैव माया हरिणोपदिष्टा बभूव नंदस्य कलत्ररत्ने ॥ हरि-
स्तु गित्यादिविमोहराशेर्भविष्यतोऽस्या इव मूलभूता ॥ ५५ ॥

पसर्पणमात्रं कुतः कस्मात् न स्यात् । अहो अल्पसामर्थ्ययुक्तपिशाचेषु विद्यमानो विश्वासो नंतबले परमात्मनि नास्तीति परमात्मन उत्पत्तिमंगीकुर्वतां पामराणां मौख्यं
महो आश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ विष्णोः सर्वावतारेषु बहिर्निर्गममात्रं न तूत्पत्तिरित्यत्र नृसिंहावतारएव दृष्टांत इत्याह । यदेति । पूर्वपूर्वस्मिन्काले यदा हिरण्यकशिपुपा-
देन आहतस्ताडितो यः स्तंभवरः तस्मात् हिरण्यकशिपुपादेन ताडितस्तंभ इत्यपि पौराणिकी प्रथा । नृसिंहाकृतिः नृसिंहयोर्मनुष्यमृगैर्द्रयोराकृतिर्यस्य सः यदा आवि-
रासीदविर्बभूव तदा कानुस्रीका वानारी मुकुटं प्रह्लादस्य मोक्षप्रदं नृसिंहं सुषुवेन कापीत्यर्थः । सकायः अर्धमनुष्यवदद्वैसिंहवत्प्रतीतदेहः कस्य पुरुषस्य वीर्याद्वि तस अ-
जनिष्ट अजायत ॥ ५४ ॥ तथैवेति । हरिणोपदिष्टा माया लक्ष्मी तथैव यथोपदेशं नंदस्य नंदगोपस्य कलत्ररत्ने भार्याश्रेष्ठे कलत्रं श्रोणिभार्ययोरिति विश्वः । रत्नं मणौ

सटीकः

सर्गः १

॥ १३ ॥

चश्रेष्ठेचेतिरत्नमाला । बभूवदुर्गाहूपेणाविर्बभूव । कथंभूता अस्यानंदपत्न्याभविष्यतउत्पत्स्यतःहरिस्तुगित्यादिविमोहराशोः तुक्तनयः तुक्तोकस्तनयश्चनंदनइ
तिप्राज्ञैरपत्यंस्मृतमितिहलः । क्षुधितोभीतइत्यादिविमोहराशोभ्रान्तिनिकायस्यमूलभूतेवआदिभूतेवमायामोहिनीतिभावः । कृष्णावतारसमयेव्रजेयशोदायांदु
र्गाप्यजायतेतिपौराणिकीकथा ॥ ५५ ॥ यदीति । धीमान्विचक्षणःकृष्णःवसुदेवगृहेममयदिवासोवस्थानंस्यातर्हि कंसःसुहृद्वधक्लेशविमुक्तएव सुहृदांमित्राणां
वधःत्वेनकरिष्यमाणस्तज्जन्योयःक्लेशस्तद्विदूरएववियुक्तएवयमातिथिर्यमस्यांतकस्यातिथिरातिथ्यार्हःस्यात् मित्रवधक्लेशमननुभूयपरेतोभवेदित्यर्थः अत्रम
यिस्थितेमद्वधार्थमागतस्यकंसस्यवधोमयावश्यंकार्यः तथासत्यैकस्यैवकंसस्यनाशोभवेन्नपूतनाशकटादीनामितिवीक्ष्यविचार्यततस्तस्मात्स्थानाद्व्रजगोष्ठं

यदि स्म धीमान् वसुदेवगेहे वासो मम स्यादिह तर्हि कंसः ॥ सुहृद्वधक्लेशविदूर एव यमातिथिः स्याद
गमद्व्रजं ततः ॥ ५६ ॥ न कंसभीत्याभिययौ व्रजं स स्वसंश्रितानामभयस्य कर्ता ॥ स्ववल्लभां नंदकल
त्रजातां मनोरमां वीक्षितुमेव सोगात् ॥ ५७ ॥ कपाटमुद्घात्य गृहाणि वर्त्म ददुः किलास्मै मम बुद्धिरि
त्थम् ॥ वनस्पतीशो बहिरभ्रसंस्थस्तदीक्षणार्थी स्वयमुद्दिभेद ॥ ५८ ॥

तिव्रजागोष्ठाध्वसंचयाइतिभास्करः । अगमत् ॥ ५६ ॥ नकंसभीत्येति । स्वसंश्रितानांस्वभक्तानांअभयस्यभयध्वंसस्यकर्ता कर्तृकर्मणोःकृतीतिषष्ठी । भयपरि
हारकइत्यर्थः । कृष्णःकंसभीत्याव्रजगोष्ठंनाभिययौ । स्वाश्रितजनभयपरिहारकस्यकृष्णस्यकुतोभयमितिभावः । किंतुसः नंदकलत्रजातांनंदस्यकलत्रे
भार्यायांजातांदुर्गाहूपेणप्रादुर्भूतांमनोरमांस्ववल्लभांस्वस्यप्राणकांतांईक्षितुमेवअगात् । विलासिनोहिकामिनीःप्रतिरात्रौगच्छंतीतिभावः । विभावनमलंकारः
उपेन्द्रवज्रावृत्तं । उपेन्द्रवज्राजतजास्तोगावित्युक्तत्वात् ॥ ५७ ॥ कपाटेति । गृहाणिकपाटमुद्घाटयउद्दिश्यकपाटपिधानमपसार्येत्यर्थः अस्मैकृष्णायवर्त्म
मार्गम् । अयनंवर्त्ममार्गाध्वपंधानःपदवीस्तृतिरित्यमरः । ददुः किलतत्रममबुद्धिरित्थंममेत्थंभातीत्यर्थः । बहिरभ्रसंस्थःबाह्याकाशस्थितोवनस्पतीशोवनस्पती

रु० वि०

॥ १४ ॥

नामहीरुहाणां ईशः स्वामी चंद्रः तदीक्षणार्थी तस्य कृष्णस्य ईक्षणं दर्शनं अर्थयतीति तदीक्षणार्थी सन् स्वयमेवैत्यतदुद्दिभेद वनस्पतीश इत्यनेन चंद्रस्य कपाटोद्भेदेना
मर्थ्यं ध्वन्यते ॥ ५८ ॥ करे निधायेति । अद्भुतं बालं आश्चर्यं शिशुं एनं करे हस्ते निधाय बहिर्निःसरतोऽस्य शौरेर्वसुदेवस्य तद्रूढद्वारगणः तच्च तद्रूढं च तद्रूढं तस्य द्वारग
णः द्वारसमूहः अंतरायो विघ्नो नाभूत् न बभूव । विघ्नोऽंतरायः प्रत्यूह इत्यमरः । तथा हि करस्थदेवस्य करस्थितदेवस्यांतरायः कुतः । देवतास्मरणवतामंतरायो नास्ति
किल किमु हस्तस्थितदेवस्येति भावः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५९ ॥ अगण्येति । जलदोमेघः गणयितुं योग्या गण्याः न गण्या अगण्यास्ताश्च गाश्च गोकुलं च गोपाश्च
अगण्यगोगोकुलगोपास्तेषां नाशं अभीप्सतावांछतास्तेन करिष्यमाणमघमपराधं पूर्वं परिहर्तुमिवाधि मार्गं मार्गमधि अधि मार्गं अव्ययं विभक्तीत्यादिनाऽव्ययीभा

करे निधाय द्रुतबालमेनमभूद्बहिर्निःसरतोऽस्य शौरेः ॥ न तद्रूढद्वारगणोऽंतरायः करस्थदेवस्य कुतोऽंतरायः ॥ ५९ ॥ अग
ण्यगोगोकुलगोपनाशमभीप्सतास्तेन करिष्यमाणम् ॥ अघं हि पूर्वं परिहर्तुमीषद्ववर्ष तस्मिञ्जलदोधि मार्गम् ॥ ६० ॥
यदेष देवेशितुरग्रजत्वं बभार रोहिण्युदयाद्रिचंद्रः ॥ अघस्य तस्य प्रशमेच्छयेव पथि व्रजंतं फणिपः सिषेवे ॥ ६१ ॥
विरिंचवैरिंचिमुखामरालिः प्रबोधयंतीव तदा ननाम ॥ पुराणपुंसः पुरुषोत्तमस्य नमस्कृतिं लोकविडम्बनस्य ॥ ६२ ॥

वसमासः । मार्गे इत्यर्थः । तस्मिन्कृष्णे ईषत्किंचिद्ववर्ष । इदानीं मार्गमध्ये गमनसमये किंचिज्जलप्रक्षेपेण कृतसेवामवलोक्य करिष्यमाणमपराधं क्षमिष्यतीति भा
वः ॥ ६० ॥ यदेष इति । फणिनः पातीति फणिपः । आतोनुपसर्ग इति कप्रत्यये धातोराकारलोपः । एषः रोहिण्येव उदयाद्रिस्तत्रत्यश्चंद्रः रोहिणीसुतो बलभद्रः सन् देवा
नामीशितुर्देवज्येष्ठस्य कृष्णस्य यदग्रजत्वं श्रेष्ठत्वं बभार तस्याग्रजत्वधारणरूपस्याघस्यापराधस्य प्रशमेच्छयेवापराधपरिहारचिकीर्षुर्विपथिमार्गे व्रजंतं कृष्णमा
तपत्रायिताभिः फणाभिर्वाष्टिनिवारयन् सिषेवे । त्वच्छत्रधारिसदृशस्य मम कुतोऽग्रजत्वमिति दर्शयन् निबभोजे इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ विरिंचेति । तदा पथि गमनकाले विरिंचवै
रिंचमुखामरालिः चतुर्मुखपंचमुखामरपङ्क्तिः पुराणपुंसो नादिपुरुषस्य पुरुषोत्तमस्य क्षराक्षरपुरुषेभ्यः रमाब्रह्मादिदेवेभ्य इत्यर्थः उत्तमः पंचमीतियोगविभागात्स

सटीकः

सर्गः १

॥ १४ ॥

मासः साधुः । पुरुषेषूत्तमः पुरुषोत्तम इति वानिर्धारणे सप्तमी समासः । न निर्धारण इति निषेधः षष्ठी समास एव । तस्य लोकविडम्बनस्थलोकानुसारेण वसुदेवादिषु नमस्कारं करिष्यमाणस्य कृष्णस्य नमस्कर्तृत्वं नमस्कारं प्रबोधयंती वानेन प्रकारेण नमस्कारः कर्तव्य इति प्रदर्शयंतीव नान्यस्य वयसा गुणैश्चोत्तमस्याभावात् । कदाप्यनेन कृष्णेन पूर्वनमस्कारो न कृत इति भावः ॥ ६२ ॥ पुरेति । अर्ककन्यायमुना कालिंदीसूर्यतनयायमुना च यमस्वसेत्यमरः । पुरा पूर्वरामावतारे प्रतिबंधकर्तुं लंकां प्रति जिगमिषोर्मार्गमदातुः समुद्रस्य सरित्पतित्वात् स्वस्य पत्युः समुद्रस्य विशोषणं । बाणगतवह्निना शुष्कीकरणं पर्वतादिना बंधनं च विचिंत्या लोच्य । अनेन प्रभवः स्वभृत्यानामपराधिनां वित्तापहरणं बंधनं च कुर्वतीति ध्वन्यते । मार्गादानेन मापीत्थं भविष्यतीति भीतेव भययुक्तेव प्रवाहमारादूरात्परिहृत्य । आरादूरसमीपयोरित्यमरः ।

पुरा स्वभर्तुः प्रतिबंधकर्तुं विशोषणं बंधनमर्ककन्या ॥ विचिंत्य भीतेव ददौ मुरारेः प्रवाहमारात्परिहृत्य मार्गम् ॥ ६३ ॥ भवप्रवाहोपि तवैवमेवेत्युदीरयंतीव यमस्वसा सा ॥ करस्थकृष्णाय दिदेश दूरे प्रवाहमाधाय पदार्हपद्याम् ॥ ६४ ॥ विभूषणेषु प्रतिबिंबिताहिः प्रहृष्टपाणिद्वयरोमपत्रः स कृष्णवाहो विनतांगजातः पिता गरुत्मानिव वेगतोगात् ॥ ६५ ॥

मुरारेः कृष्णस्य मार्गं ददौ । उपमामूलकोत्प्रेक्षा लंकारः ॥ ६३ ॥ भवप्रवाह इति । सा यमस्वसायमुना वसुदेवं प्रति तव भवप्रवाहः संसारप्रवाहोपि एवमेव अहमिव सुलंघ्य इति उदीरयंती प्रवाहं दूरे आधाय करेतिष्ठतीति करस्थः कृष्णो यस्य तस्मै वसुदेवाय पदार्हपद्यां मार्गं सरणिः पद्धतिः पद्येत्यमरः । दिदेश ददौ । अनेन परमात्मानं करतलामलकीकुर्वतः संसारवारिधितरणं अतिसुलभमिति ध्वन्यते ॥ ६४ ॥ विभूषणेष्विति । विभूषणेषु प्रतिबिंबितोऽहिः सर्पो यस्य स तथोक्तः अनंतो वामकटकं यज्ञसूत्रं तु वासुकिः । तक्षकः कटिसूत्रं तु हारः कर्कोटकस्तथा । अन्यैराभरणैर्दिव्यैर्भूषितं सर्पभूषणमिति गरुडस्तु ते गरुडस्यापि सर्पभूषणत्वादिति भावः कृष्णसंबंधात् प्रहृष्टमुद्धूतं पाणिद्वयं हस्तद्वयं तत्र यानि हर्षोद्भूतानि रोमाणि तान्येव पत्रे पक्षौ यस्य स तथोक्तः गरुत्पक्षच्छुदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहमित्यमरः । विनतांगजातः विनतं अ

रु० वि०

॥ १५ ॥

वनतं अंगजातं अवयवसमूहो यस्य प्रश्रयादवनतांगसमूहः अन्यत्र विनताया अंगजातस्तनुजः पितावसुदेवः वेगतः शीघ्रं गुरुमानिवगरुड इव अगात् । उपमारूपकश्लिष्टानां संकरः ॥ ६५ ॥ कृष्णस्य निशिचोरवद्रमनमसहमानो नृपेन्द्रयात्रावद्वर्णयति । गर्जदिति । गर्जतो ध्वनंतो वार्वहाः जलधरा एव दुंदुभयोभेयो यस्य सतथोक्तः । परिपठंतः स्तुवंतो गंधर्वा एव बंदिनस्तुतिपाठकास्तेषां ध्वनिर्यस्य सतथोक्तः । ध्वजचिह्निते ध्वजलेख्यालांछिते अतएव सत्पुष्पकं विमानं कैलासस्थानमलकापूर्विमानंतु पुष्पकमित्यमरः । तस्य श्रीः कांतिः तां मुष्णातीति तस्मिन् हस्ताब्जे करकमले । निवसन् । स्वः स्वर्गात् । मुक्तानि देवैरिति शेषः । अमलानि म्लानत्वादिदोषरहितानि माल्यानि पुष्पदामानि माल्यं पुष्पं पुष्पदाम्नीति भास्करः । तान्येव चामरगणः उपरिपततां माल्यानां शेषफणाव्यवधानेनोभयतः पातुकत्वादिति भावः छत्रा

सटीकः

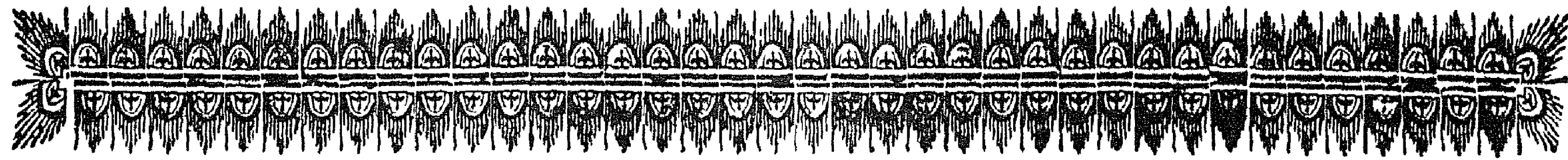
सर्गः ९

गर्जद्वार्वहदुंदुभिः परिपठद्वंधर्वबंदिध्वनिर्हस्ताब्जे ध्वजचिह्निते स निवसन् सत्पुष्पकश्रीमुषि ॥ स्वर्मुक्तामलमाल्यचामरगणच्छत्रायिताहीश्वरः शक्राद्यैः परिवारितः पथि ययौ राजाधिराजप्रभः ॥ ६६ ॥ रोम्णां हर्षणकारिणि श्रवणतः पापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां विचित्रनिमलश्लाघ्यार्थसंदायिनि ॥ संजाते भुवि रुक्मिणीशविजये सद्वादिराजोदिते संजातः सुरमंडलीषु महितः सर्गोयमाद्यो मुदम् ॥ ६७ ॥ इति श्रीमद्वादिराजतीर्थपूज्यचरणविरचिते रुक्मिणीशविजये प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ श्रीकृष्णो विजयते ॥

यिताहीश्वरः छत्रवदाचरितश्छत्रायितः सचासावहीश्वरः शेषो यस्य शेषाख्यच्छत्रवानित्यर्थः । शक्राद्यैरिन्द्रादिदेवैः परिवारभूतैः परिवारितः परिवृतः सकृष्णः अतएव राजाधिराजप्रभः मूर्धाभिषिक्तो राजश्रेष्ठः राजराजो धनाधिप इत्यभिधानात्कुबेरोवा तस्य प्रभेव शोभेव शोभायस्य सतथोक्तः सन्पथि मार्गे ययौ । उपमागर्भितं रूपकमलंकारः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं लक्षणं तूक्तमेव ॥ ६६ ॥ रोम्णामिति । रोम्णां हर्षणं करोतीति हर्षणकारीतस्मिन् रोमांचजनके रोमांचोरोमहर्षणमित्यमरः । श्रवणतः श्रुतिः पापानां दुरितानां मोघः समूहस्तं विध्वंसतीति पापौघविध्वंसीति तस्मिन् । प्रेम्णा भक्त्या । चिंतयतां स्मरतां । विचित्रा आश्चर्यभूता विमलानिर्मला श्ला

॥ १५ ॥

ध्यास्तुत्याअर्थाधर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थास्तान्सम्यक् ददातीतिविचित्रविमलश्लाघ्यार्थसंदायीतस्मिन् । संतोवादिराजावादिश्रेष्ठाःशुकादयस्तैरुदितेअभिवर्णि
 ते रुक्मिणीशविजये रुक्मिणीशस्यकृष्णस्यविजयेपराक्रमे । भुविभूमौ । संजातेसतिउज्जृभितेसति । सुरमंडलीषुदेवश्रेणीषु । महितोमहान् मुदांसंतोषा
 णां अयमाद्यःप्राथमिकः सर्गःसृष्टिः । सर्गःस्वभावनिमोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिष्वित्यमरः । संजातःअभवत् । कृष्णपराक्रमेभुविउज्जृभितेसति तदारभ्यदे
 वानांसंतोषोजातइत्यर्थः । काव्यपक्षेशब्दार्थचमत्कारदर्शनेनरोम्णांहर्षणकारिणिप्रेम्णाआदरेण । चिंतयतांचिंतनिकांकुर्वतां । विचित्रःअनेकप्रकारःविमलःजु
 गुप्साश्लीलतादिदोषरहितःश्लाघ्योवर्णनीयोयोर्यःअभिधेयस्तंसंदायिनितत्प्रकाशकइत्यर्थः । सन्कामादिदोषशून्यःसत्पुरुषइतियावत् विष्णुभक्तत्वादुत्तमइ
 तिवा सचासौवादिराजःवादिराजाख्योयतिस्तेनउदितेकृते रुक्मिणीशविजयाख्येकाव्ये अधिकरणे । अयमाद्यःप्रथमः सुरमंडलीषु महितःसत्कृतः मुदां
 संतोषाणां सर्गःसृष्टिरूपःसर्गःपरिलेदः सर्गशब्दस्यावृत्यायोजना । संजातःअभवत् प्रथमःसर्गोजातइत्यर्थः ॥ ६७ ॥ इतिश्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराज
 तीर्थपूज्यचरणविरचितस्यरुक्मिणीशविजयटीकायांलक्ष्मीपतिभट्टोपाध्यायसूनुनानारायणभट्टेनकृतायांगुरुभावप्रकाशिकायांप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीरुक्मिणीशविजये प्रथमसर्गः समाप्तः ॥

॥ श्रीरुक्मिणीशविजये द्वितीयसर्गप्रारंभः ॥

वज्रप्रभैध्वजा

रु० वि०

॥ ४ ॥

विचित्रैर्नानावर्णैर्ध्वजैः केतनैः स्फुरत्तोरणसंचयैश्च विभूषिता बभूव ॥ १८ ॥ लसदिति । ते गोपाः सकृणः इमानि गृहाणि बाललीलया बालक्रीडया प्रवेक्ष्यतीति ।
व्रजमंदिराणि गोकुले विद्यमाना गृहाणि लसन्त्यश्वताः पताकाश्च ध्वजाश्च कुंभाश्च पूर्णकलशाश्च तोरणानि चलसत्पताकध्वजकुंभतोरेणानितैरंजसा सम्यक् विभा-
सितानि प्रकाशितानि विभूषितानीव अलंकृतानीव वितेनुः ॥ १९ ॥ स इति । ते गोपाः सकृणः सदयावलोकैः कृपायुक्तनिरीक्षणैरिमान् वत्सादीन् पालयिष्यन्सन्-
कृतार्थान्कृतकृत्यान् रचयिष्यतीति हृदेवाभिप्रायेणेव । वत्सव्रजगोवृषादीन् वत्ससमूहधेनुवृषभादीनां दिशब्देन पश्वन्तरंग्म्यते । हरिद्रा सहितानि सहरिद्राणितैलानि
तैरलंचक्रुः । कृष्णदयावलोकेन पात्राणामिव विभूषितत्वमनुचितमिति भावः ॥ २० ॥ इत्थमिति । हे ईशस्वामिन् कृष्ण त्वमत्र ब्रजे शिशुभावं शिशुस्वरूपं उपेत्या-

लसत्पताकध्वजकुंभतोरेणैर्विभासितानि व्रजमंदिराणि ते ॥ प्रवेक्ष्यतीमानि स बाललीलया विभूषिता
नीव वितेनुरंजसा ॥ १९ ॥ स पालयिष्यन्सदयावलोकैरिमान्कृतार्थान् रचयिष्यतीति ॥ हृदेव वत्सव्र-
जगोवृषादीनलंप्रचक्रुः सहरिद्रतैलैः ॥ २० ॥ इत्थं त्वमत्र शिशुभावमुपेत्य साकमस्माभिरीश विहरेति वद-
न्निवास्मै ॥ दध्ना घृतेन पयसा नवनीतजातैः स्निग्धस्तदैत्य विजहार कुमारवर्गः ॥ २१ ॥ विधौ प्रशांतेभ्युदि-
ते जनो यमभुंक्त भोगान् पुनरुष्णभानौ ॥ करोति धर्माश्च कितस्तथा तद्विभेति सर्वः परुषान्न शांतात् ॥ २२ ॥

स्माभिः साकमित्थमनेन प्रकारेण विहरक्रीडयेत्यस्मै कृष्णाय वदन्निव । स्निग्धः स्नेहयुक्तः कुमारवर्गः एत्यागत्य दध्ना घृतेन पयसा क्षीरेण नवनीतजातैः तदा
तस्मिन्काले विजहार क्रीडांचकार ॥ २१ ॥ विधाविति । अयं जनः प्रशांते शांतियुक्ते विधौ चंद्रे अभ्युदिते सति भोगान् स्रक्चंदनवनितादीन् अभुंक्त असे-
वत । चंद्रोदयस्योद्दीपनविभवादिति भावः । उष्णा भानवः करायस्य सः भानुः सूर्यमयूखयोरितिरत्नमाला । तस्मिन्नुदिते सति चकितः सन्नूयादिभोगान्विहाय
भीतः सन् धर्मान् स्नानसंध्याजपहोमादींश्च करोतीति यदुदयकालस्य धर्मानुष्ठानकालत्वादिति भावः । तत्तथायुक्तं तदित्यर्थः । सर्वोपि जनः परुषात्कूराद्विभेति

सटीकः

सर्गः २

॥ ४ ॥

शांतान्निविभेति । नहि तरक्षोरिवहरिणशावाद्धिभेति ॥ २२ ॥ नभइति । असौभास्वानूरविः उन्मुखदीप्तिवृद्धैः उद्गच्छद्द्युतिसमूहैः नभः गगनंस्पृशन्क्रमेणपरिचरन्ऊर्ध्वमियाय उपर्यगच्छत् । तत्तथाहि विष्णुपदानुषक्तकरः विष्णुचरणासक्तहस्तः हरिपूजकइत्यर्थः । अन्यत्रविष्णुपदेआकाशे वियद्विष्णुपदंवातुपुंस्याकाशविहायसीइत्यमरः । कथमूर्ध्वगतिनोपयाति । हरिचरणाराधकस्योर्ध्वगतिरेवनाधोगतिरित्यर्थः । श्लिष्टगर्भितार्थांतरन्यासः ॥ २३ ॥ सोमान्वयइति । इनः सूर्यः । इनोभूपेरवौपुंसिइतिरत्नमाला । रामस्यबलरामस्यानुजंकृष्णं सोमान्वयेचंद्रकुले जातंनिरीक्ष्यमन्युंक्रोधं मन्युःक्रोधेक्रतौदैन्यइतिरत्नमाला । आदधानइव रामावतारोमत्कुलेजातः इदानींचंद्रकुलेजातइतिकोपयुक्तइवेत्यर्थः । रागंरक्तिमानंशांतिंचअन्यवत्पीतिंपरित्यज्य तीक्ष्णः क्रूरोबभूव । उ

नभस्पृशन्नुन्मुखदीप्तिवृद्धैरसौ क्रमेणोर्ध्वमियाय भास्वान् ॥ तथा हि तद्विष्णुपदानुषक्तकरः कथं नोर्ध्वमुपैति लोकः ॥ २३ ॥ सोमान्वये जातमिनो निरीक्ष्य रामानुजं मन्युमिवादधानः ॥ रागं परित्यज्य बभूव तीक्ष्णः श्रेयोनुजस्यापि न वै सहंते ॥ २४ ॥ ग्लानं विधत्ते न सुखं जनानां छायाश्रितानामपि तिग्मशोचिः ॥ क्रूरोपि मर्त्यः स्वकलत्रसांद्रसंबंधभाजां नहि तापदायी ॥ २५ ॥

दयेरक्तःशांतःसूर्यःप्रहरादिकालेरक्तिमानंशांतिंपरित्यज्य तेजोभिःतीक्ष्णोबभूवेत्यर्थः । नन्वनुजस्यश्रेयोविषयेकथंक्रोधइत्यतआह । श्रेयइति । लोकाः अनुजस्यापिभ्रातुरपिश्रेयःनैवसहंतेनक्षमंते । दिवासूर्योदयेजातेरात्रौसोमःसूर्यानुजइतिकवीनांहृदयम् । श्लिष्टगर्भितार्थांतरन्यासः एतस्योत्प्रेक्षासापेक्षितत्वात्तयांगांगीभावेनसंकरः ॥ २४ ॥ ग्लानमिति । सूर्यस्तिग्मतीक्ष्णंशोचिःशोचिर्यस्यसोपिउष्णकरोपीत्यर्थः । छायांअनातपं छायाकांतिःसूर्यजायाप्रतिबिंबमनातपइति । तांआश्रिताःछायाश्रिताःतेषांजनानांसुखंसुखानिजात्येकवचनं । ग्लानमातपेनखिन्नंनविधत्ते । तथाहि मर्त्यःमनुष्यःक्रूरोपिनिष्ठुरोपिस्वकलत्रस्यस्वभार्यायाःसांद्रोनिरंतरः घनंनिरंतरंसांद्रमित्यमरः । संबंधस्तंभजंतीनितेषांस्वकलत्रसांद्रसंबंधभाजां स्वस्त्रीनिबिडसंबंधभाजामित्यर्थः । तापदायीनभवति ।

५० वि०

॥ ५ ॥

सटीकः

सर्गः २

निष्ठुरोक्त्यादिनातापकरोनभवति हि । छायाश्रितानामित्यनेनच्छायानाम्नीस्वभार्यामाश्रितानां इति द्योतनात् श्लिष्टमुक्तार्थांतरन्यासः ॥ २५ ॥ हरेर्गोपालेष्ववतारप्रयोजनमुत्प्रेक्षयति । यत इति । सहरिः कृष्णः यतः यस्मात्कारणात् गोरूपधरांधरित्रीभूमिपालयिष्यन् आविरासीत् । हिततः कारणात् सकृष्णो नुकूलैरेककार्यैः स्वकीयैर्मरैः सह गोपालकवंशजो भूत् गोरक्षणे गोपालकेन भवितव्यमिति भावेनेति भावः ॥ २६ ॥ अजन्मन इति । विधिजातकर्मादिककर्मानुष्ठानं जानंतीति विधिज्ञाः विप्राः ब्राह्मणाः अजन्मनो जन्मरहितस्य तस्य कृष्णस्य जातकर्म जननानंतरं शिशोरायुर्वर्चोयशोबलसिद्धयर्थं क्रियमाणं कर्म । विधाय । मधोर्मधुनामकस्य यादवस्य कुलेवंशे अजातमप्यनुत्पन्नमपि अतएव अजन्मन इत्युक्तम् । आदिदेवदेवानामादिभूतं कृष्णं । स्वमंत्रमधुश्रियास्वीयमंत्राणां जातक

यतो हि गोरूपधरां धरित्रीं स पालयिष्यन् हरिराविरासीत् ॥ सहानुकूलैर्मरैः स्वकीयैस्ततः स गोपालकवंशजो भूत् ॥ २६ ॥ अजन्मनस्तस्य हि जातकर्म विधाय विप्रा विदधुर्विधिज्ञाः ॥ मधोः कुलेऽजातमपि स्वमंत्रमधुश्रिया माधवमादिदेवम् ॥ २७ ॥ ततः स कृष्णः कृतजातकर्मा प्रचक्रमेवास्तनपानकर्म ॥ स्ववीक्षणेनैव मुहुः स्तृतं तत्पयो मुधा स्यादिति चिंतयैव ॥ २८ ॥

मोपयुक्तवेदानां मधुनः तं नामोपयुक्तमाक्षिकस्य च श्रिया कांत्या माधवं माधवनामकं विदधुश्चक्रुः । मंत्रश्रियेत्यनेन मायाधवो माधव इति व्युत्पत्तिसंभवात् मधुश्रियेत्यनेन मधुनः संबन्धी माधव इति व्युत्पत्तिसंभवादिति भावः ॥ २७ ॥ तत इति । ततो जातकर्मनंतरं अनेन स्तनप्राशनतः पूर्वजातकर्मणः कर्तव्यतामभिप्रेति । प्राङ्नाभिच्छेदनात्पुंसो जातकर्मविधीयते । स्तनप्राशनतः पूर्वछिन्नेनालेतुसूतकमिति वसिष्ठवचनात् । कृतं जातकर्म यस्य स तथोक्तः सकृष्णः अंबायामातुः स्तनपानकर्मस्तन्यपानव्यापारं स्ववीक्षणेनैव मुहुः पौनःपुन्येन स्तृतं तत्स्तनजं पयः दुग्धं पयः पानीयदुग्धयोरिति भास्करः । मुधा स्यात् भूतलपातादिना दृष्ट्या स्यादिति चिंतयैव

॥ ५ ॥

प्रचक्रमे । स्वदर्शनेन सततं स्तनपयः कृष्णार्पितं कुर्वन्निवेति स्तन्यपानं च करोतीति भावः ॥ २८ ॥ पुरेति । न विद्यते जनिर्यस्य सो जनिः अतएव पुरा पूर्वं जन-
न्यामातुः स्तनपानेन जातस्य सुखस्य अनभिज्ञ एष कृष्णः अतृप्तकल्पः अतृप्तसदृशः सन् स्तन्यं स्वेन पूर्वकदाप्यनास्वादितत्वादिति भावः । स्तनक्षीरं स्तन्यं
पपौ पानं कृतवान् । तथा हि नूलेषु नवीनेषु प्रियेषु कस्य तृप्तिरलंबुद्धिर्भवेत् । न कस्यापीत्यर्थः । अजन्मनः स्तनपानमत्यपूर्वमिति भावः ॥ २९ ॥ बहूनी
ति । स शौरिः कृष्णः नन्दपत्न्या यशोदायाः हृदि हृदये पुण्यानि बहूनि श्रेयांसि स्थिरीकर्तुं संनिधातुं प्रदेशमवकाशं अर्थयत इति प्रदेशार्थितस्य भावः प्रदेशार्थि-
तातयैव हृदये क्षीररूपवस्तु निस्थिते तत्रैव पुण्यप्रक्षेपस्यावकाशाभावात् क्षीरं बहिः कृत्वा पुण्यं प्रक्षेप्तुमिवेति भावः । उरोजौ स्तनौ तयोर्दुग्धं क्षीरं पपौ । कृष्णः

पुरा जनन्याः स्तनपानजातसुखानभिज्ञो जनिरेष कृष्णः ॥ पपौ स्तनक्षीरमतृप्तकल्पः प्रियेषु नूलेषु हि
कस्य तृप्तिः ॥ २९ ॥ बहूनि पुण्यानि स नन्दपत्न्याः हृदि स्थिरीकर्तुं मुरोजदुग्धम् ॥ पपौ प्रदेशार्थितयैव
शौरिर्न चेत्सुतृप्तस्य कुतस्तदिच्छा ॥ ३० ॥ विभुर्यशोदांकगतोऽपि बत्स स्तनं प्रगृह्यान् यमुरोजदुग्धम् ॥
दशामृतं दानफलं तदैव दिशन्निवांबाननमीक्षमाणः ॥ ३१ ॥

यावत् यावत् तत्र स्तन्यं पिबति तावत्तावत् पुण्यस्योपचयोजायत इति भावः । न चेद्यशोदायाः स्तनपानं न चेत्सुतृप्तस्य नित्यतृप्तस्य कृष्णस्य तदिच्छा स्तन्येच्छा
कुतः कस्मात्कारणात् भवेत् । तृप्त्यर्थं खलु स्तन्यपानं तृप्तेः पूर्वमेव उक्तत्वात् किमर्थं स्तनपानं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ विभुरिति । विभुः कृष्णः यशोदाया
अंकमुत्संगं गतः सन् उत्संगचिह्नयोरेक इत्यमरः । अन्यं पीयमानव्यतिरिक्तं स्तनं शिशुजात्यनुसारेण प्रगृह्य हस्तेन गृहीत्वा दृष्ट्वा दानफलं तस्यै स्तन-
क्षीरदानफलं अमृतं तदैव । अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुत इति वचनात् । तदानीमेव दिशन्निव प्रतिपादयन्निव अंबाननं मातृमुखं ईक्षमाणः । इयम

रु० वि०
॥ ६ ॥

सटीकः

सर्गः २

॥ ६ ॥

पिशिशूनांजातिः । उरोजदुग्धमपिवत् ॥ ३१ ॥ पूर्णस्येति । गोभिर्धेनुभिःपीनंपूर्णमंदिरं गृह्यस्याः सा गोपी पूर्णस्यावाप्तसकलकामस्यापूर्णतामनवा
प्तकामंमत्वा कृष्णः क्षीरं पातुमिच्छतीति सुपआत्मनःक्यजितिक्यचिकृते अश्वक्षीरदृषलवणानामात्मप्रीतौक्यचीतिसुगागमः । मत्वाक्षणशःप्रतिक्षणंप्रभुंसर्वे
श्वरंकृष्णं क्षीरं पाययति । गोपीनमंदिरेत्यनेनवित्तबाहुल्यादेवेदं नतुतस्यापूर्तेरिति ध्वन्यते ॥ ३२ ॥ ततइति । ततो जातकर्मानंतरं कदाचित्कस्मिंश्चि
द्विषसे पूतनाख्यापूतनानाम्नीराक्षसी पथिमार्गे स्वमाययास्वशक्त्या रम्यंरमणीयरूपमवाप्य तंकृष्णमंकमारोप्य विषानुषक्तकुचंगरदिग्धस्तनं मुदाहर्षेण
अंबुजाक्षं अपाययत्पाययामास ॥ ३३ ॥ परिस्फुरदिति । परिस्फुरन्तिपरितःप्रकाशवन्तिनूपुराणिकंकणानितैरुज्ज्वलादीप्यमाना लसतिनितंबेकटेःपश्चाद्वा

पूर्णस्यापूर्णतां मत्वा गोपी गोपीनमंदिरा ॥ क्षीरस्यतीति क्षणशः क्षीरं पाययति प्रभुम् ॥ ३२ ॥ ततः
कदाचित्पथि पूतनाख्या स्वमायया रूपमवाप्य रम्यम् ॥ तमंकमारोप्य विषानुषक्तकुचं मुदा पाययदंबु
जाक्षम् ॥ ३३ ॥ परिस्फुरन्नूपुरकंकणोज्ज्वला लसन्नितंबार्पितरत्नमेखला ॥ दृगंतसंस्तंभितमानिमंडला
तदोर्वशीवास्ति विलोलकुंडला ॥ ३४ ॥ स पूतनोच्चस्तनकुंभचुंबिमुखारविंदो हरिरावभासे ॥ विषं
बहिष्ठं प्रमदांतरंगे सुपूरयस्तन्मुखवर्त्मनेव ॥ ३५ ॥

गेऽर्पितानिहितारत्नमेखलारत्नखचिताकांचीः स्त्रीकट्यामेखलाकांचीइत्यमरः । ययासा दृगंतेनलोचनांतेनकटाक्षेणेत्यर्थः । संस्तंभितानांनिर्व्यापारीकृतानां
मानिनामहंकारिणांपुरुषाणांमंडलंचक्रयथासा । विलोलेचंचले लोलश्चंचलतृणयोरिति विश्वः । कुंडलेयस्याः सा पूतना तदाआगमनकाले उर्वशीवास्ति ।
उर्वशीनामाप्सरःस्त्रीषुकाचिदुत्तमास्त्री । अनेनपूतनायाःउर्वश्यावेशोगम्यते । वंशस्थवृत्तम् जतौतुवंशस्थमुदीरितंजरावित्युक्तत्वात् ॥ ३४ ॥ सइतिपूतनायाउ
च्चउन्नतःस्तनःकुंभइवस्तनकुंभः तंचुंबतीतिस्तनकुंभचुंबिमुखारविंदंमुखकमलयस्यसतथोक्तः । सहरिः बहिष्ठंबहिर्लिप्तंविषं प्रमदायाःपूतनायाः

अंतरंगेऽभ्यंतरे । तन्मुखंतस्यस्तनस्यमुखंचूचुकंतदेववर्त्मस्तनस्रवणद्वारतेन सुसम्यक्पूरयन्निव आवभासेचकासे ॥ ३५ ॥ रमेति । पूतनायाः उरो
जसंगीस्तनसंबंधी असौगरः गरलं बलानुजस्यबालस्यकृष्णस्य । रमायाः मंगलदेवतायाः अधरोष्ठेयदमृतंतस्यपानेनजातोमहानुभावः सामर्थ्येनरमाधरामृत
तपानजन्यसामर्थ्येन आर्तिकरोदुःखकरोनबभूव । अमृतपूर्णवदनस्यविषमकिंचित्करमितिभावः । काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ ३६ ॥ मरिष्यतइति । त
मसिपुनरावृत्तिरहितेनरकेयः श्रमोदुःखंतदर्हस्यदुरितस्यअंधतमसिपतिष्यतइत्यर्थः । मरिष्यतोमरणंप्राप्स्यतोभोजपतेः कंसस्य इहभूमौ नित्यनरकपाताज्ज
न्मपुनरुत्पत्तिर्नभविष्यतीतीव व्रतीद्रव्यैः परमहंससमूहैः आदृतं अर्चितं पादपीठपादुकायस्यसतथोक्तः । अनेनस्त्रीहत्याजन्यदोषदूरत्वं ध्वन्यते । सकृष्णः त

रमाधरोष्ठा मृतपानजातमहानुभावेन न पूतनायाः ॥ उरोजसंग्यार्तिकरो गरोसौ बभूव बालस्य बला
नुजस्य ॥ ३६ ॥ मरिष्यतो भोजपतेर्न जन्म तमः श्रमार्हस्य भविष्यतीह ॥ इतीव धात्रीमवधीत्स तस्य
व्रतीद्रव्यंदार्चितपादपीठः ॥ ३७ ॥ व्रजस्थबालग्रहपीडिता सा विषप्रदानस्य फलं प्रपेदे ॥ तथा हि कृ
त्या महति प्रयुक्ता स्वकीयमृत्युत्वमुपैति पृथ्व्याम् ॥ ३८ ॥

स्यकंसस्य धात्रीमुपमातरं धात्रीजनन्यामलकीवसुमत्युपमातृष्वितिभास्करः । पूतनामवधीज्जघान । अनुत्पत्स्यतस्तस्यधात्र्याकिंप्रयोजनमितिभावे
नेतिभावः ॥ ३७ ॥ व्रजस्थेति । साबालग्रहरूपापूतना व्रजस्थबालः कृष्णः सएव गृह्णातीतिग्रहस्तेनपीडिताबाधितासती विषप्रदानस्यकृष्णायविषप्रदा
नस्यफलंमरणलक्षणंप्रपेदे । ननुकृष्णायविषदानेकृष्णस्यमरणंभवेत् पूतनायाः कथंमरणमित्यतआह । तथाहीति । तथाहि । पूतनायामरणमुचितं
हिपृथ्व्याम् । महतिमहापुरुषेप्रयुक्ताकृत्याअभिचारक्रिया स्वकीयमृत्युत्वं कृत्याप्रयोक्तुरेवकाशीस्थसुदक्षिणप्रयुक्तकृत्यावतूमारकत्वमुपैति । परमात्मनिक

रु० वि०

॥ ७ ॥

णोकुकर्मप्रयोऽत्रयाः पूतनायाः मरणमुचितमिति भावः ॥ ३८ ॥ अपीति । गरले विषे प्रदत्तेऽपि अभीतं मरणभयरहितं शिशुं कृष्णं आलोक्य । भुजंगसंघान् विषधराणां समूहान् विभीषयंती अतिक्रूरं विषं विषवद्विर्नदत्तमित्यधो भुवनस्थितान् सर्पांस्तर्जयंती सा पूतना अधः अधोलोकं समगात् पूतना (मृत्वादिकं) भुजगभीषणार्थं स्वयमेवाधोलोकं जगामेत्यर्थः । न चेदेवं न चेद्विपर्यस्तमृतिः एकस्य विषदानेऽन्यस्य मरणं कथं स्यात् ॥ ३९ ॥ उत्तंगेति । उत्तंगौ उन्नतौ हस्तौ बाहू चरणौ च तुंगहस्तचरणा एव आयतानि दीर्घाणि शैलशृंगाणि पर्वतसानूनि स्यास्तां । शृंगप्राधान्यसाम्बोश्चेत्यमरः । विस्तारिता व्यावृत्ता दानानाम्मुखाद्विनिर्गतदीर्घदंष्ट्रे यस्यास्तां । शुष्यत्तटाकसदृशोदरघोररूपां शुष्यत् शुष्की भवन्निर्जलमित्यर्थः तटाकं सरस्तत्सदृशं उदरं घोरं भयानकरूपं यस्याः तां पूतनां । अतिकर्कशेनातिक्रूरं

अपि प्रदत्ते गरले शिशुं तमभीतमुद्दीक्ष्य भुजंगसंघान् ॥ विभीषयंती समगादधः सा न चेद्विपर्यस्तमृतिः कथं स्यात् ॥ ३९ ॥ उत्तुंगहस्तचरणा यतः शैलशृंगां विस्तारिताननविनिर्गतदीर्घदंष्ट्राम् ॥ शुष्यत्तटाकसदृशोदरघोररूपां तर्क्येऽतिकर्कशरवोज्ज्वलताटकां ताम् ॥ ४० ॥ मुकुन्दविद्वेषविषानुषंगाद्वियोजितांगी किल पूतनैका ॥ पपात धन्या ललनाग्रगण्या जगाम चान्यामरलोकलोकम् ॥ ४१ ॥

रेणरेवेण उज्ज्वलां ज्वलंतीं ताटकां । तर्क्ये । अनेन पूतनायाः ताटकात्वं ध्वन्यते ॥ ४० ॥ जीवास्तु द्विविधाः संतो संतश्च तत्र सतामेव मोक्षो न त्वसतामिति स्थिते पुराणेषु पूतनादीनां मोक्षोक्तिं घटयन् तत्र जीवद्वयसमावेशं उपपादयति । मुकुन्देत्यादिना । मुकुन्देति । मुकुन्दस्य मोक्षप्रदस्य कृष्णस्य द्वेष एव विषं तस्यानुषंगः संबंधः तस्मात् वियोजितांगी वियोगं प्रापितशरीरा कृष्णविद्वेषाख्यविषपानेन मृतेत्यर्थः । पूतनाशरीरेऽभेतिष्ठतः तत्रैका ताटका तमसि पपात । अन्या ललनाग्रगण्या अग्रे गणयितुं योग्या अग्रगण्या ललना सुनारीषु अग्रगण्या उर्वशी अमराणां लोकः समूहः तस्य लोकं भुवनं जगाम । अतएव धन्या । पूतनायामोक्षत्वोक्तिस्तद्वतोर्वशीमादायेति भावः । कंसपूतनिकापापाबांधवादियुतायतः । जीवद्वयसमायो

सटीकः

सर्गः २

॥ ७ ॥

गाद्विद्वयजिगीषवः । इति स्मृतेरुक्तएवार्थः ॥ ४१ ॥ सर्वथा भक्तितो मुक्तिर्द्वेषात्तम उदीरितम् । नियमस्त्वनयोर्नित्यं मोहायान्यद्वचो भवेदिति स्मृतेः । द्वेषान्न मोक्ष इत्येतदुपपादयन्नाह । यदीति । प्रभुर्मोक्षदानसमर्थः शौरिः कृष्णः विद्वेषतोपि द्वेषं कुर्वतोपि यदि प्रसादकदनुग्रहकृत्यात् तर्हि इह भूमौ त्वैरस्येच्छया अवतीर्यावतारं कृत्वा सुरारीन् देवशत्रून् रावणादीन् विजित्य भक्ताय जात्यैकवचनं भक्तेभ्यः तदीयभाग्यं तेषामसुराणां संबन्धैश्वर्यकुतः कस्मात्प्रयच्छति । असुरानि गृह्यतेषां धनादानेष्वनिष्टद्वेषप्रतीतितोन्यस्य कारणस्याभावादिति भावः ॥ ४२ ॥ द्वेषामिति । किंच हरिः कृष्णः यर्हि यदि द्वेषां द्वेषिणां मोक्षं प्रयच्छति तर्हि अरिष्टः वातासुरस्तृणावर्तः वत्सो वत्सासुरः केशी केशाख्यो दैत्यः तेषां विनाशकाले मरणकथनसमयेऽपवर्गमार्गः केश्यादीनां मोक्षगमनं शुकेन पूतनायामोक्षं वदता शुकाचार्येण कस्मान्न विवृतः नोक्तः । केश्यादीनां मोक्षमनुक्त्वा पूतनायामोक्षत्वोक्तेर्ज्ञायते तत्र कश्चिद्विशेषोस्तीति सच विशेषः पूतनायां शुभजीवसमा

यदि प्रभुर्विद्वेषतोपि शौरिः प्रसादकस्तर्हि कुतः सुरारीन् ॥ विजित्य भक्ताय तदीयभाग्यं प्रयच्छति स्वैरमिहावतीर्य ॥ ४२ ॥ द्वेषां हरिर्यच्छति यर्हि मोक्षं न तर्हि कस्मादपवर्गमार्गः ॥ अरिष्टवातासुरवत्सके शिविनाशकाले विवृतः शुकेन ॥ ४३ ॥ पतंत्यधो नादृत कृष्णपादा न चेद्यमस्यालयमेष्यसित्वम् ॥ स नैर्ऋतं धाम जगाम दैत्य इतीरिता दुर्गतिरेव तेषाम् ॥ ४४ ॥

वेशः केश्यादिषुनेति ॥ ४३ ॥ न केवलं विद्वेषिणो मोक्षानुक्तिः प्रत्युत नरकगतिरेवोक्तेति तेषां नरकगतिवचनान्यर्थतः पठति । पतंतीति । अनादृतौतिरुक्तौ कृष्णस्य पादौ यैस्ते अनादृत कृष्णपादाः अधस्तमसि पतंति । अनेन येन्येऽरविंदाक्षविमुक्तमानिनस्त्वयस्तभावाच्च विशुद्धबुद्धयः । आरुह्य कच्छ्रेण परंपदंततः पतंत्यधो नादृत युष्मदंग्रय इति । न चेन्मार्गं न ददासि चेद्यमस्यालयं यमालयं यमलोकं त्वं एष्यसि । अनेन अंबष्ठां ब्रह्ममार्गं नो देह्यपक्रममाचिरम् । न चेत्स कुंजरं त्वाद्यनयामियमसादनमिति वचनमुदाहृतम् । यदिकृष्णहतानां द्वेषिणां मोक्षं स्यात्तर्हि अस्मिन्वचने यमसादनमित्यनुक्त्वा कृष्णो यमसादनमिति ब्रूयादिति भावः । सकृज्जोनहतः दैत्यः नैर्ऋतं धाम कदापि सुखरहितं रक्षसः सदनं जगाम । अनेन जगाम कच्छ्रान्निर्ऋतेरथ क्षयं पुष्पैः किरंतो हरिमीडिरे सुराः इति वचनमुदाहृतम् । इति इत्थं एषु

रु० वि०

॥ ८ ॥

वचनेषुतेषां द्वेषिणां दुर्गतिरेव ईरिता उक्ता । अतो न द्वेषान्मोक्ष इति भावः ॥ ४४ ॥ विद्वेषमूलेति । न ब्रूमो वयं द्वेषेण हरितुष्टिरिति किंतु द्वेषमूलस्मरणेन । द्वेषो नाम भगवति दोषप्रतिसंधानं । तत्तु तस्मरणं विना न भवति । द्वेषस्य स्मरणमूलत्वात् तस्य मूलभूतस्मरणेन हरितुष्टिरिति वदामः । इत्यपि पक्षः अवयवं दोषं न जहाति न त्यजति । अयमपि पक्षो दुष्ट इत्यर्थः । तथा हि कामधेनुर्हिंसार्थं हंतुं आलिंगयतः आश्लिष्यतः तरक्षो व्याघ्रस्य चेष्टया ऽंगस्पर्शादिव्यापारेण तुष्यति किं संतोषं गमिष्यति किं न गमिष्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ न चेदिति । अपि च हेमूढाः द्वेषमूलस्मरणेनापि पुण्यमिति वदंतो मूर्खान् चेत् द्वेषमूलस्मरणेन हरितुष्टिरिति पक्षो दुष्टो न भवेच्चेत् तर्हि गवां धेनूनां विप्रशिखामणीनां ब्राह्मणोत्तमानां हतिर्हत्या तेषां गवादिनां अंगानि शरीराणितेषां संस्पर्शनदर्शनाद्यैस्तदीयानां गवादिसंबन्धिनां नामग्रहणादिभिः उच्चारणादिभिर्वा पुण्याय धर्माय भवेत् हि । दर्शनस्पर्शनादिकं विना तेषां हननायोगाद्धि । तन्मूलदर्शनस्पर्शनादिना पुण्यं स्यादिति भावः ॥ ४६ ॥

विद्वेषमूलस्मरणेन तुष्टिरित्यप्यवयवं न जहाति पक्षः ॥ हिंसार्थमालिंगयतस्तरक्षोः किं चेष्टया तुष्यति कामधेनुः ॥ ४५ ॥ न चेद्गवां विप्रशिखामणीनां हतिश्च पुण्याय भवेद्धि मूढाः ॥ तदंगसंस्पर्शनदर्शनाद्यैस्तदीयनामग्रहणादिभिर्वा ॥ ४६ ॥ दोषं दुरंतं क्व च वर्णयद्विद्वेषं हरेः क्वापि तमोनिदानम् ॥ ईशासि विघ्नं क्व च निर्णयद्विरेतन्मतं विप्रतिषिद्धमार्यैः ॥ ४७ ॥

दोषमिति । हरेः कृष्णस्य द्वेषं दुरंतं दुस्तरं दोषं क्व च कुत्रचित् । यदनिंदद्धितामस्य त्वद्वक्तेमयि चाघवान् । तस्मात्पितामेपूयेत दुरंतात् दुस्तरादघात् इत्यत्र वर्णयद्विः वदद्विः क्वापि कुत्रचित् भगवन्निंदया वेनोद्विजैस्तमसि पातितः । हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निंदया तमः । विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः । इत्यादौ हरेर्द्वेषं तमोनिदानं तमः प्रातिकारणं निदानं त्वादिकारणमित्यमरः । वदद्विः क्व च कुत्रचित् । तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु न राधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीयोनिमापन्नामूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिम् । इत्यादौ ईशस्य हरेरातिस्तस्याविघ्नं हरिद्वेषमीशावाप्तिलक्षणमोक्षप्रतिबंधमिति निर्णयद्विः निश्चयं कुर्वद्विः आर्यैः नः पूर्वाचार्यैः शुकादिभिरेतन्मतं द्वेषान्मोक्ष इति मतं विप्रतिषिद्धं निराकृतं । अतोपि द्वेषात् न मोक्ष इति भावः ॥ ४७ ॥

संटीकः

सर्गः २

॥ ८ ॥

अद्वैतिनइति । यद्यस्मात्कारणात् अद्वैतिनः ऐक्यवादिनः तार्किकइतिमानिनोवातार्किकस्येत्यर्थः । अपरेषामन्येषांवादिनां वाराद्धांतः सिद्धांतस्तन्म
ध्येकस्यापिवादिनः सिद्धांतइत्यर्थः । ज्ञानंविनाबंधमोक्षःनहिनसिद्धांतितोहि । तैर्ब्रह्मज्ञानपदार्थादिज्ञानेनैवमोक्षइत्युक्तवादितिभावः । तेनकारणेनइदंज्ञा
नंविनाद्वेषान्मोक्षकथनंआत्मीयवचोविरुद्धं । एवंवदतः स्ववचनविरोधःस्यादितिभावः ॥ ४८ ॥ ज्ञानेति । ज्ञानादन्यस्यमार्गस्यमोक्षसाधनस्यप्रतिषेधकत्र्या
नान्यःपंथाअयनायविद्यतइतिश्रुत्या निर्णायकब्रह्मसूत्रकर्त्राच अथातोब्रह्मजिज्ञासा यतोज्ञानंविनानमोक्षः अतोब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येतिब्रह्मसूत्रकर्त्राविदेव्यासे
नच एषः सुलभः देहायासाजनकोमार्गः नदृष्टः किं । तपस्यातपोमौनव्रतैः कृच्छ्रसांतपनादिव्रतैः कर्षितान्यंगानियैस्तैर्योगिभिर्वाकिंनदृष्टः । उपायस्योपायां

अद्वैतिनस्तार्किकमानिनो वा राद्धांतमध्येपरवादिनां वा ॥ ज्ञानं विना यन्नहि बंधमोक्षस्तेनेदमात्मीय
वचोविरुद्धम् ॥ ४८ ॥ ज्ञानान्यमार्गप्रतिषेधकत्र्या श्रुत्या च निर्णायकसूत्रकर्त्रा ॥ किमेष मार्गः सुल
भो न दृष्टः किंवा तपस्या व्रतकर्षितांगैः ॥ ४९ ॥ अवैष्णवानां यतनैर्न मोक्षः पतंत्यधस्तामसवृत्तय
स्ते ॥ एतत्समानार्थकभारतोक्तिव्रातामतं तं न मतं शुकस्य ॥ ५० ॥ निंदां मुकुंदस्य सकृन्निशम्य मंदः
पतेर्किं पुनरच्युतं तम् ॥ निंदन्निति त्यालपतः शुकस्य किं द्वेषतो मुक्तिरिति स्म हृद्यम् ॥ ५१ ॥

तराविरोधित्वादुपायमध्ये एकस्योपायस्य कथनेकोदोषइत्यत उक्तं सुलभइति । द्वेषस्यापिमोक्षोपायत्वेसुलभत्वाद्वेषमार्गएवश्रुत्यासूत्रकर्त्राचकथनीयःस्यादृषि
भिरपिसएवानुष्ठेयःस्यान्नचैवमतोनद्वेषान्मोक्षइतिभावः ॥ ४९ ॥ अवैष्णवइति । अवैष्णवानांविष्णुभक्तिरहितानां यतनैरपियत्नैरपि मोक्षोनभवति । ये तामसवृत्त
यःतामसव्यापाराअसुरास्ते अधःपतन्ति । एतत्समानार्थकाभारतोक्तयः । वैकुण्ठनामतल्लोकं दिव्यं नित्यं सनातनम् । अवैष्णवानामप्राप्यं महायत्नवतामपि । ऊर्ध्वं
गच्छंतिसत्त्वस्थामध्येतिष्ठंतिराजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधोगच्छन्तितामसा इत्याद्याभारतोक्तयः तासांव्रातंवृद्धं तस्यामतं अनभिप्रेतं तत्तूहरेद्वेषिणांमोक्षकथ
नमतंअभिमतंसिद्धांतोनभवति । नहिभारतविरुद्धंशुकोवदतीतिभावः ॥ ५० ॥ निंदामिति । मुकुंदस्यमोक्षदातुः परमात्मनोनिंदादोषोक्तिं सकृदेकवारंनिश

रु० वि०
॥ ९ ॥

सटीकः

सर्गः २

॥ ९ ॥

म्यश्रुत्वामंदोमूढः पतेदधोगच्छेत् पुनस्तमच्युतं ज्ञानादिगुणेभ्यश्चुतिरहितं कृष्णं निन्दन् पुरुषः पतेदिति किं वक्तव्यं । निंदां भगवतः शृण्वन् तत्परस्य जनस्य वा । ततो नापैतियः सोपियात्यधः सुकृताच्युतः इतीत्यमालपतो वदतः शुकस्य शुकाचार्यस्य द्वेषतो मुक्तिरितिकथनं हृद्यं स्मर्त्तुं किं आकूतं किं । तथा सती स्ववचनव्याहतिः स्यात् न हि स्वव्याहृतं शुको वदतीति भावः ॥ ५१ ॥ ननु या तु धान्यपिसास्यर्गं अवाप जननी गतिमिति स्वर्गगत्युक्तेः का गतिरित्यत आह । आपो ब्रुवन्निति । सनातनं अपौरुषेयं यद्वेदवाक्यं तस्मात् जडजलस्य जडेत्यवकृतत्वं द्योतनार्थं । वक्तृता किं वक्तृत्वमुपपद्यते किं । नन्वपांजडत्वात्तद्वक्तृत्वस्य प्रमाणविरुद्धत्वेन आपो ब्रुवन्निति अभिमानि देवता परत्वं । यदिति हितथा शुकोक्तावपि शुकाचार्यवाक्येपि कंसादिमोक्षवचनानि कंसपूतनादिमोक्षवचांसि युक्तयो वक्ष्यमाणास्ताभियुक्ता मानांतरोदिताः प्रमाणांतरोक्ता मनोमधुरामनो ज्ञायेर्याः कंसादिशरीरस्थशुभजीवपरत्वरूपास्तान् भजंतीति युक्तियुक्तमानांतरोदितमनोमधुरार्थभांजि यथा आपो ब्रुवन्निति

आपो ब्रुवन्निति सनातनवेदवाक्यात् किं वक्तृता जडजलस्य तथा शुकोक्तौ ॥ कंसादिमोक्षवचनान्यपि युक्तियुक्तमानांतरोदितमनोमधुरार्थभांजि ॥ ५२ ॥ यथा ग्रहाविष्टकलेवरे द्वौ कृताभिमानाविह चेतनौ स्तः ॥ तथैव कंसादिशरीरसंस्थौ शुभाशुभौ द्वौ सुखदुःखभाजौ ॥ ५३ ॥

वन्निति वाक्यस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधेन प्रतीतार्थपरित्यज्य तद्विरोधाय तदभिमानि देवता परत्वमुच्यते । तथा कंसादीनां द्वेषिणां मोक्षवचनस्योक्तप्रमाणविरोधेन प्रतीतार्थपरित्यज्य पूतना कंसनरकशिपुपालादिषु द्विधा जीवाः संतस्त्वसंतश्च । तत्र बंध्यादिरूपिणः विष्णोः संत इति ज्ञेयाः । असंतः शत्रुरूपिणः । शुभजीवप्रकाशेन कदाचिच्छुभबुद्धयः । विपर्ययेन्यथा च स्युः शुभास्तत्र हरिययुः । अशुभास्तु तमोघोरं यदितत्रैव मध्यमाः । मध्यमां गतिमेवापुरेकदेहगता अपीति गरुडपुराणोक्तवचनानुसारेण कंसादिशरीरस्थशुभजीवपरत्वमंगीकृत्य संतोष्ठव्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ कंसादीनामेकैकस्मिन् शरीरे उक्तप्रमाणसिद्धजीवाभिमानेऽसंभावनांशं कां निवारयन्नाह । यथेति । यथा ग्रहाविष्टकलेवरे ग्रहस्तशरीरे कृताभिमानौ द्वौ जीवौ तिष्ठतः । तथैव कंसादिशरीरसंस्थौ शुभाशुभौ सदसंतौ सुखदुःखभाजौ सुखदुःखभोक्तारौ । तत्र शुभजीवः सुखभोक्ताऽशुभजीवो दुःखभोक्तेति विवेकः । द्वौ तिष्ठतः अत एकस्मिन् शरीरे जीवद्वयाभिमानो नासंभावित इति भावः ॥ ५३ ॥

शिशुपालादिष्वसुरशब्दप्रयोगबलादपि जीवद्वयमंगीकर्तव्यमित्याह । द्विषंतमिति । शिशुपाले द्विषंतं द्वेषं कुर्वंतं एकं दितिजमसुरं विहाय हरिप्रियस्य हरिभक्तस्य असुरताऽसुरशब्दवाच्यत्वं कथं स्यात् । शिशुपालेऽयमसुर इत्यसुरशब्दः प्रयुज्यते । स किं निबन्धन इति विचारणीयं किं स्वभावतोऽसुरत्वाद्वाऽसुरयोनावुत्पन्नत्वाद्वाऽसुरविद्वेषकारणाद्वा कदाचित्त्कारणाद्वा । नाद्यः अस्य जयरूपस्य शिशुपालस्य हरिप्रियत्वात् । न द्वितीयः शिशुपालस्य क्षत्रिययोनावुत्पन्नत्वात् । तृतीयेऽपि निरंतरद्वेषकारणाद्वा कदाचित्त्कारणाद्वा नाद्यः । शिशुपाले कचिद्धरिभक्तिश्रवणात् । न द्वितीय इत्याह । कचिदिति । कचित्कदाचित् द्विषंतोऽपि अर्जुनेन्द्रपुरोगमाः पार्थपुरुहूतप्रमुखाः दैत्यतया असुरत्वेन निरुक्ताः किं । न हि कदाचित् द्वेषं कुर्वन् सुपार्थादिषु दैत्यशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः । तथाचासुरशब्दप्रयोगात् तन्निष्ठजयस्य हरिप्रियत्वेनासुरत्वायोगात् । तच्छब्दवाच्यः कश्चन असुरः शिशुपालेऽस्मीकर्तव्य इति ॥ ५४ ॥ शिशुपालादीनामसुरत्वे सनकादिशाप एव निमित्तमस्ति इत्याशं

द्विषंतमेकं दितिजं विहाय हरिप्रियस्यासुरता कथं स्यात् ॥ कचित् द्विषंतोऽपि किमर्जुनेन्द्रपुरोगमा दैत्यतया निरुक्ताः ॥ ५४ ॥ न चोग्रशापादसुरत्वमेषां विहाय दुष्टं कमपि स्वनिष्ठम् ॥ यतोऽभिशापेऽपि नृपे तदेतदभूत्पुनरा किं करदैत्ययोगात् ॥ ५५ ॥ तवैव चैवे जयनामकः सन् तथान्यस्मिन् विजयाभिधानः ॥ निरंतरद्वेषफलस्य मूलं बलेन रक्षोपि च तर्हि सिध्येत् ॥ ५६ ॥

कायामाह । नचेति । एषां शिशुपालादीनामसुरत्वं स्वनिष्ठं शिशुपालादिष्वविष्टं कमपि दुष्टमसुरं विहायोऽग्रशापाच्च सनकाद्युग्रशापादपि न भवति यतः कारणात् पुरा पूर्वं अभिशापेऽपि शक्त्या ख्यर्षिणारक्षो भवेति शापेऽपि नृपे कल्मषपादाख्ये राज्ञि तदेतदसुरत्वं किं करदैत्ययोगात् किं कराख्यराक्षसप्रवेशादभूत् । सशापात्तस्य विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया । विवेश किं करोनामराक्षसो नृपतिं तदेति । भारतवचनादयमर्थः सिद्धः । अतः सनकादिशापोऽपि शिशुपालादीनामसुरावेशे निमित्तं न तु जीवस्यासुरत्वापादक इति भावः ॥ ५५ ॥ इतोऽपि । जीवद्वयमंगीकर्तव्यमित्याह । तवैवेति । तवैव तवापि मते चैव शिशुपाले सन् सज्जनः जयनामकस्तथाऽन्यस्मिन्दंतवक्त्रे विजयाभिधानः विजय इत्यभिधानं यस्य सतिष्ठति । शिशुपालदंतवक्त्रयोः शरीरे जयविजयौ तिष्ठत इति तवाभिमत इत्यर्थः । तर्हि निरंतरद्वेषफल

रु० वि०

॥१०॥

स्यसंततद्वेषलक्षणकार्यस्यमूलकारणंरक्षःराक्षसोपिच बलेन कार्यान्यथानुपपत्त्यानहिकारणंविनाकार्यमुत्पद्यतइतिभावः । त्वदीयांगीकारबलेनचसिध्येत् तद्व
चनानुसारेणशुभःकार्यान्यथानुपपत्त्याशुभश्चेतिजीवद्वयंसिध्यतीतिभावः ॥ ५६ ॥ युक्त्यंतरमप्याह । यदीति । इहचैद्येयदिदितिजोनास्तिचेत्तर्हिर्वैराद्वेषा
न्नमोक्षः । किंतुपरिचर्ययैवसेवयैव । स्वल्पकालीनवैरमनादृत्यस्वद्वारिस्थितायबहुजन्मकृतशुश्रूषयाप्रसन्नःपरमात्मामोक्षंदिशतीतिवक्तुमुचितत्वादितिभा
वः । यदातुयदितुसेवाविधुरःसेवारहितः केवलवैरकृत् अपरःजयादन्यःजीवोस्तिचेत्तदाबलात्बलेनउक्तन्यायेनजीवयुग्मंसिध्यति ॥ ५७ ॥ ननुसज्जी
वस्यैवचेत्मोक्षस्तर्हि यातुधान्यपिसात्यगमवापजननीगतिम् । कृष्णमुक्तस्तनक्षीराःकिमुगावोनुमातरइत्युक्तकैमुत्यंकथंघटतइत्याह । विद्वेषीति । करुणांबु

सटीकः

सर्गः २

यदीह चैद्ये दितिजो न वैरान्न तर्हि मोक्षः परिचर्ययैव ॥ यदा तु सेवाविधुरोपरोऽस्ति तदा बलात्सि
ध्यति जीवयुग्मम् ॥ ५७ ॥ विद्वेषिजीवकृतसंगमपि स्वभक्तं कृष्णो व्यमोचयदहो करुणांबुराशिः ॥
किं नाम तद्रहितभक्तजनानिति स्म कैमुत्यमूहयत सत्यवतीसुतोक्त्या ॥ ५८ ॥

राशिःकृपासमुद्रःकृष्णः विद्वेषिजीवेनकृतःसंगःसंबंधःयेनतं विद्वेषिजीवकृतसंगमपिस्वभक्तंव्यमोचयत् । संसारबंधादितिशेषः । दुःसंगसंगजन्यपापं
रिहत्यभक्तंमोचयतिकिल । तद्रहितादुःसंसर्गरहितायेभक्तजनाःतान्मोचयतीतिकिंनामकिमुवक्तव्यं । अहोभक्तजनेषुकृष्णस्यकरुणाआश्चर्यं । इत्यनेनप्रकारे
णउक्तकैमुत्यमूहयततर्कयत । कैमुत्यएवमर्थःस्वीक्रियतामित्यर्थः । इत्थंकैमुत्यार्थकल्पनंनस्वकपोलकल्पितं । किंतुस्पष्टवेदव्यासवचनं अस्तीत्याह । सत्य
वतीसुतोक्त्येति । द्वेषिजीवयुतंचापिकृष्णश्चैद्यंव्यमोचयत् । अहोतिकरुणाविष्णोःशिशुपालविमोक्षणादितिसत्यवतीसुतोक्त्यावेदव्यासवचनानुसारेणउक्त
कैमुत्यवचनस्योक्तएवार्थः । तस्माज्जीवद्वयांगीकारेणकैमुत्याविरोधइतिभावः ॥ ५८ ॥

॥१०॥

नन्वयमर्थो व्यासेन स्पष्टं किमिति नोक्त इत्यत आह । द्वेषाभिवृद्धिमिति । द्वेषतां द्वेषं कुर्वतां संमुग्धाकारेण द्वेषिणो मोक्षकथनेऽस्माभिर्द्वेषे क्रियमाणे मोक्षो भविष्यतीति बुद्ध्या पुनः पुनर्द्वेषकरणेन द्वेषाभिवृद्धिं विधातुं कर्तुं व्यासो वेदव्यासः इदमुक्तं प्रमेयं स्पष्टं यथा तथा नोचेन जगाद । न चेद्वेषाभिवृद्धयर्थं स्पष्टकथनं कृतं चेत् द्वेषेण तमः स्नेहेन मुक्तिरिति स्पष्टमुक्तं चेद्वेषं कोपिन कुर्यात् तथा च भक्तजनैरगम्यमप्राप्यं पापैर्द्वेषातिरिक्तदुष्कृतैरसाध्यं तमः कः प्राप्नुयात् न कोपीत्यर्थः । अतः द्वेषिणां तमः प्राप्त्यर्थं व्यासः स्पष्टं न जगादेति भावः ॥ ५९ ॥ पूतनादिषु जीवद्वयसमावेशापादनसामर्थ्यं श्रीमदाचार्यमतप्रवेशेन जातमित्युद्रिक्तभक्तिस्तन्मतं स्तौति । आनंदेति । स्वानंददायि स्वरूपानंदप्रदं मोक्षप्रदमित्यर्थः । शिथिलीकृतानिर्दलीकृतमत्ता उन्मत्ताः पूर्वोत्तरानभिज्ञामायिनो मायावादिनो येन तत्तथोक्तं सा

द्वेषाभिवृद्धिं द्वेषतां विधातुं व्यासश्च न स्पष्टमिदं प्रमेयम् ॥ ऊचे न चेद्भक्तजनैरगम्यं पापैरसाध्यं तमः प्राप्नुयात्कः ॥ ५९ ॥ आनंदतीर्थमतमुज्झितदोषजातं स्वानंददायि शिथिलीकृतमत्तमायि ॥ मानौघशोभि मम पुंजनपुजतोभीर्येनेदृशी मतिरभूत्कवितोल्लसद्भूः ॥ ६० ॥ ततः शुभौत्थानिककर्म कर्तुमियेष नंदः पुरुषोत्तमस्य ॥ गृहाद्वहिर्देत्यचमूं जिघांसुरमंस्त तत्स्वाचरणानुरूपम् ॥ ६१ ॥

नौघशोभिप्रमाणजालशालि आनंदतीर्थमतं उज्झितदोषाणां वृंदयेन तदुज्झितदोषजातं । येन मतेन मम दुर्जनपुंजतः दुष्टजनसमूहादभीर्भयरहिता कवितायाः कवित्वस्योल्लसंतीभूः स्थानं यस्यां ईदृशी एतादृशी मतिर्बुद्धिरभूत् ॥ ६० ॥ तत इति । ततः पूतनाहननानंतरं नंदः पुरुषोत्तमस्य सर्वोत्तमस्य कृष्णस्य शुभौत्थानिकं शोभनौत्थानिकं कर्म । औत्थानिकं नाम द्वादशोहनिवासार्धमासे वा तृतीये वा शिशोरादित्यदर्शनार्थं गृहाद्वहिर्निष्क्रमणं गृहात्तृतीयार्धमासे वादित्यदर्शनमिति औत्थानिकं कर्म कर्तुमियेष ऐच्छत् । गृहाद्वहिर्देत्यचमूं राक्षससेनां जिघांसुर्हंतुमिच्छुः कृष्णस्तं निष्क्रमणं कर्म स्वाचरणरूपं स्वव्यापारानुकूलं अमंस्त अबुध्यत । एका पूतना गृहाभ्यंतरे वध्या अन्ये बहिर्वध्यास्तेषां वधस्तु बहिः कर्तव्यस्तदर्थं बहिर्जिगमिषोः स्वस्यानुकूलं मतमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

वि०

११॥

निजमिति । पितानंदः । निजस्वकीयं बंधुवर्गं बांधवान् समाहूय श्रीपतिलक्ष्मीपतिं सुतंकुण्णं अभ्यर्षिंचत्स्नापयामास । कथमिव ततः प्रभृतितदारभ्य उद्धतानां
दैत्यानां वर्गस्य समूहस्य विघातेहननरूपेकर्मणि दीक्षांतस्य कृष्णस्य बध्नन्निव ॥ ६२ ॥ यदेति । यशोदानंदपत्नी यदायस्मिन्काले सुहृत्संचयं निष्क्रमणोत्सवे
समागतं बंधुवर्गं अंचयंती गंधमाल्यादिना पूजयंती सुतंकुण्णं मुदासंतोषोद्रेकेण न सस्मार न स्मृतवती । तदा तस्मिन्काले मायीकपटी तंकुण्णं निहंतुकामः अतएव
शूरः पराक्रमी शकटासुरः शकटाकारो दैत्योऽभिससार आजगाम ॥ ६३ ॥ मरिष्यमाण इति । उत्तरत्र मरिष्यमाणः सकंसः सकलं समस्तं स्वभाग्यं स्वकीयं धना
दिसंपदं अनेन शकटेन तस्य शकटाकारत्वादिति भावः । साधनेन सहस्वेन सह नेष्यति । अन्यत्र गंतारो लोकाः स्वकीयं वस्तु जातं शकटे निक्षिप्य नयंतीति भावः ।

निजं समाहूय स बंधुवर्गं पिता सुतं श्रीपतिमभ्यर्षिंचत् ॥ ततः प्रभृत्युद्धतदैत्यवर्गविघातदीक्षामिव तस्य
बध्नन् ॥ ६२ ॥ यदा सुहृत्संचयमंचयंती सुतं न सस्मार मुदा यशोदा ॥ तदैव मायी शकटासुरस्तं
निहंतुकामो भिससार शूरः ॥ ६३ ॥ मरिष्यमाणः सकलं स्वभाग्यमनेन कंसः सह नेष्यतीति ॥ भियेव
पूर्वं शकटं मुरारिर्बभञ्ज पादेन सुकोमलेन ॥ ६४ ॥ ततः स मायामपहाय दैत्यः स्वरूपधारी पुनरा
विरासीत् ॥ तथा हि विष्णोः पदयोगकाले कथं तु सा जीवितुमुत्सहेत ॥ ६५ ॥ स कृष्णपादाभिहता
खिलांगो बभूव दैत्यः किल निर्गतासुः ॥ अहं तु मन्ये स्वकजात्ययोग्यरथांगधारी स ममारधीरः ॥ ६६ ॥

इति भियेव मुरारिर्मुर्मथनः कृष्णः पूर्वप्रथमं सुकोमलेन अतिमृदुलेन पादेन शकटस्थासुरं बभञ्जन्य हनत् ॥ ६४ ॥ तत इति । कृष्णपादघातानंतरं स दैत्यः
शकटासुरः मायांकपटमपहाय त्यक्त्वा । पुनः स्वरूपधारी सन्नाविरासीदविर्बभूव । तथा हि । कृष्णपादघातानंतरं मायामपहाय स्वस्वरूपधारित्वं तस्योचितं
हि । विष्णोः सकलमायानिवर्तकस्य कृष्णस्य पदयोगकाले पादसंबंधसमये सामाया जीवितुं कथमुत्सहेत उत्साहं कुर्यात् ॥ ६५ ॥ स इति । कृष्णपादेन
अभिघातानि चूर्णीकृतानि अखिलानि समस्तानि अंगानि अवयवाः यस्य स दैत्यः । निर्गता असवः प्राणायस्य सबभूव नृत इत्यर्थः । अत्र अहं तु इत्थं मन्ये । धी

सटीकः

सर्गः २

॥११॥

॥ इति श्रीरुक्मिणीशविजये द्वितीयसर्गः समाप्तः ॥

॥ अथ रुक्मिणीशविजये तृतीयसर्गप्रारंभः ॥

० वि०

११॥

श्रीद्वेदव्यासायनमः ॐ वंदेवज्रधूवेर्मनवनीतहरंहरिम् । कुंदद्विजोल्लसन्मंजुमंदहासमुखान्बुजम् ॥ १ ॥ अथेति । अथशकटवधानंतरं अपरः शकटादन्यः
उद्धतः दैत्यकदंबस्यासुरिवप्राणइवतृणावर्तः कृष्णं परिगृह्य स्वनाशस्य स्वपतनस्य योग्यस्थलकांक्षयेवोचितदेशकांक्षयेव गगनमाकाशं । स्वस्यवायुरूपत्वा
द्वायोराकाशे लयस्य श्रुतौ कथितत्वादिति भावः । जगाम ॥ १ ॥ दुस्तर्कायितेति । सदैत्यः वातासुरः दुस्तर्कवदाचरंतीति दुस्तर्कायिताः उपमानादाचारइति क्य
च् तदंतात्कर्तरिक्तः । शर्कराः सूक्ष्मेणवः ताभिः गवामावासे गोष्ठे वसतां सज्जनानां अमलं निर्मलं चक्षुर्लोचनं जात्येकवचनं । मुष्णन्नाच्छादयन् अन्यत्रगवांश
ब्दानां आवासे सच्छास्त्रे वसतां सच्छास्त्रवर्तिनामित्यर्थः । सतां वैष्णवानां अमलं चक्षुर्निर्दिष्टं ज्ञानं दुस्तर्कायितशर्कराभिः । भेदः भिन्नोवाऽभिन्नोवाभिन्नाभिन्नो

ॐ अथापरो दैत्यकदंबकासुरिवोद्धतो वातशरीरधारी ॥ प्रगृह्य कृष्णं गगनं जगाम स्वनाशयोग्यस्थ
लकांक्षयेव ॥ १ ॥ दुस्तर्कायितशर्कराभिरमलं चक्षुः स मुष्णन्गवामावासे वसतां सतामुरुतमो विस्ता
रयन्वारयन् ॥ तद्वाक्यश्रवणं कठोरकुटिलध्वानैर्यशोदासुतं दैत्योगूह्यदागमांतललनागर्भं कुवादीव तम्
॥ २ ॥ तदा खलस्योत्पतनं स शौरिर्हृदानुमेने पतितस्य दूरात् ॥ गिरीन्द्रकल्पोत्पतितात्ममूर्त्या शरीरमा
चूर्णयितुं धियेव ॥ ३ ॥

वायदिप्रपंचः सत्यः स्यात्तर्हि दृग्दृश्ययोः संबंधानुपत्तिरित्यादि शुष्कतर्करूपधूलिप्रक्षेपैर्मुष्णन्नुरुतमः धूल्याप्रकाशतिरोधानेन निबिडांधकारं । अन्यत्र स्वकी
याज्ञानं विस्तारयन् कठोरकुटिलध्वानैर्निष्ठुरासस्वरैः तद्वाक्यश्रवणं तेषां ब्रजस्थानां परस्परवाक्यश्रवणं । अन्यत्र कठोरकुटिलध्वानैः निष्ठुरउक्तिरैः गडबडाध्या
यैरित्यर्थः । तद्वाक्यश्रवणं वादिवाक्यश्रवणं वारयन्निवारयन् । कुवादीवमायावादीव आगमांताः वेदांता उपनिषदएवललनास्तासां गर्भं हृदयस्थितं प्रतिपाद्यमि
त्यर्थः । परमात्मानं कृष्णमिव यशोदासुतमगूहयत् आच्छादयत् ॥ २ ॥ तदेति । शौरिः कृष्णः खलस्य दुष्टस्य उत्पतनमुद्रमनं । दूरात्पतितस्य शरीरं गिरीन्द्रकल्पा
पर्वतश्रेष्ठसदृशाखलोपरि उत्पतितात्मनो मूर्तिस्तनुस्तया गिरीन्द्रकल्पोत्पतितात्ममूर्त्या चूर्णयितुं चूर्णीकर्तुं धियेव बुद्धौव हृदामनसा अनुमेनेऽंगीचकार ॥ ३ ॥

सटीकः

सर्गः ३

॥ १ ॥

हरिमिति । हरिकृष्णं स्वकीयेहृदिसंस्थाप्यनिधाय व्योम्निगगने परिभ्रमन्वात्यारूपधारित्वेनपरितश्चक्राकारेणभ्रमणंकुर्वन्मुहुः कृष्णभारोद्ध्वन
जन्यश्रमेणपुनःपुनःश्वसन्चश्वासंकुर्वन्सदैत्यः गरंविषंनिपीयपीत्वास्वहृदिस्थकृष्णस्यवर्णत्वात्स्वमृतिहेतुत्वादितिभावः । भ्रमितांतरात्माभ्रांतचित्तःसन्स
रोधियासरोवरबुद्ध्याऽभ्रमाकाशं प्रविशन्निवास्ते ॥ ४ ॥ मुरद्विषमिति । असौअमरवैरीदेवशत्रुः ऊर्ध्वगंतुंत्वरयागतोपि अधस्तादधःपपात । ननुशिरसाधृत
हरेःकथमधःपातइत्याशंकामर्थांतरन्यासेनपरिहरति । अयोग्येति । अयोग्यकामस्यअयोग्यमिच्छतःपुरुषस्यकथंपातो न भवेत् । असुरस्यविष्णुपदप्राप्ते
रयोगात् । अयोग्यमिच्छन्पुरुषःपतत्येव न संशयइतिस्मृतेरधःपातोयुक्तएवेतिभावः ॥ ५ ॥ सइति । वात्यारूपोदैत्यः दितिजः मुकुंदस्यकृष्णस्यभारासहि

हरिं स संस्थाप्य हृदि स्वकीये परिभ्रमन्व्योम्नि मुहुः श्वसंश्च ॥ गरं निपीय भ्रमितांतरात्मा सरोधियाऽ
भ्रं प्रविशन्निवास्ते ॥ ४ ॥ मुरद्विषं मूर्ध्नि निधाय विष्णोः पदं प्रवेष्टुं त्वरया गतोपि ॥ असौ पपातामरवै
र्यधस्तादयोग्यकामस्य कथं न पातः ॥ ५ ॥ स वातरूपो दितिजो मुकुंदभरासहिष्णुर्निपपात भूमौ ॥
तथा हि वातस्य जवोधिकोपि कथं नु विश्वंभरमुद्विभर्ति ॥ ६ ॥ चक्षुश्चौर्यफलं जगाम परिवृत्ताक्षः प्रभो
रोजसा विष्वक्संभ्रमणेन दत्ततमसो विभ्रांतमूर्धा फलम् ॥ साधूनां हृदयार्तिदानफलितं क्लेशं प्रपन्नः
क्षितौ मातुः पातकरः परस्य स खलः पाषाणपृष्ठेऽपतत् ॥ ७ ॥

ष्णुर्भारमसहमानःसन्भूमौनिपपात । तथाहि वातासुरस्यपतनंयुक्तं हि । वातस्यवायोर्जवोऽधिकोपि अस्यापिदैत्यस्यवातरूपत्वादितिभावः । विश्वंभरंकुक्षिस्था
खिललोकं । अतिगुरुत्वप्रदर्शनायेदं । कथंनुउद्विभर्तिनकथंचित्इत्यर्थः ॥ ६ ॥ चक्षुरिति । सखलः असुरः प्रभोःकृष्णस्य ओजसाबलेन परिवृते
सम्यगलग्रहणादुद्धांतेअक्षिणीयस्यसतथोक्तःसंश्चक्षुश्चौर्यफलं ब्रजस्थानांचक्षुषांचौर्यफलंशर्कराप्रक्षेपणापहारपरिपाकंजगाम । परचक्षुरपहारेणस्वस्यापि
चक्षुरपहारोजातइत्यर्थः । विभ्रांतमूर्धापरिभ्रमच्छिराःसन् विष्वक्सर्वतःसंभ्रमणेनपरिभ्रमणेनदत्तस्यतमसः मूर्च्छालक्षणांधकारस्यफलंजगाम । परेषांत

रु० वि०

॥ २ ॥

मोदानेन स्वस्याप्यज्ञानं जातमित्यर्थः । शिरोभ्रमणे किमपि प्रकाशत इति भावः । साधूनां सज्जनानां हृदयस्यार्तिदानफलितंदुःखप्रदानेन निष्पन्नं क्लेशंदुःखं प्रपन्नः प्राप्तः परस्य कृष्णस्य मातुर्यशोदायाः क्षितौ भूमौ स्वजवेन पातकरः पातयिता स्वयंपाषाणपृष्ठेशिलातलेऽपतत्पपात । लोके महत्सुयादृशमघमा चरितं तादृशमेव फलं भुंजत इति भावः ॥ ७ ॥ आलोलेति । यशोदा आलोलानि चंचलानि लोलंचंचलतृणयोरितिरत्नमाला । हेम्नो विकाराणि हैमानि वरदामानि अस्यां संतीति तां आलोलहैमवरदामवतीं वितानानामुल्लोचानां जालात्समूहादवलंबिन्योऽवस्रंसिन्यः शुभमौक्तिकरम्यमालानिर्मलमुक्तानिर्भितमनोज्ञमाला यस्यास्तांदोलां शिशोः शयनीययंत्रविशेषं विधाय कृत्वा तदुपरि दोलोपरि बालं कृष्णमधिरोप्य सालोक्यसौख्यं सालोक्यमोक्षसदृशं सुखं हृदा हृदयेनालभिष्टा

आलोलहैमवरदामवतीं वितानजालावलंबि शुभमौक्तिकरम्यमालाम् ॥ दोलां विधाय तदुपर्यधिरोप्य बालं सालोक्यसौख्यमलभिष्ट हृदा यशोदा ॥ ८ ॥ दोलाविलासचलितालकशोभिफालं बालं शुभस्मितसुधारसशोभितास्यम् ॥ श्यामं समीक्ष्य समयं किल शंभयं सा तेने कृणत्कनकनूपुरशोभिपादम् ॥ ९ ॥ गंडं वरांगुलिदलैर्लघु लालयंती मंदस्मिताननमथो परिभावयंती ॥ सांद्रस्तनस्रुतपयः किल पाययंती नंदस्य राड्यभवदित्थमहर्नयंती ॥ १० ॥

लभत ॥ ८ ॥ दोलेति । सा यशोदा दोलाया विलासेन आंदोलनेन चलितैरलकैः शोभत इति चलितालकशोभिफालं ललाटं यस्य स तथोक्तः । ललाटं निटिलं फालमिति धनंजयः । तं शुभं शुभं स्मितमीषद्वसितमेव सुधारसो मृतरसस्तेन शोभितं आस्यं वक्रं यस्य । वक्त्रास्येव दनंतुंडमित्यमरः । तं कृणद्धनिं कुर्वन्कनकनूपुरं पादांगदं तेन शोभि नौपादौ यस्य तं श्यामं इंद्रनीलप्रख्यं बालं कृष्णं समीक्ष्य समयं कालं शंभयं सुखमयं । शमव्ययं च सौख्यार्थे इति रत्नमाला । तेने चक्रे । कृष्णदर्शनेन यशोदायाः सकलोपि समयः सुखकरो जात इति भावः ॥ ९ ॥ गंडमिति । गंडं कपोलं । गंडो व्रणे कपोले चेति रत्नमाला । वरांगुलिदलैरुत्तमांगुल्यग्रैर्लघु यथा भवति तथा स्मितोत्पादनार्थं लालयंती चालयंती । अथो अनंतरं । अथो अथेत्युभौ प्रश्नविकल्पारंभमंगले । आनंतर्ये च कात्स्न्ये चेति भास्करः ।

सटीकः

सर्गः २

॥ २ ॥

कपोलस्पर्शनादनंतरं मंदस्मितेन युक्तमाननं यस्य तं कृष्णं परिरंभयंती संश्लेषयंती स्नेहवशात्सांद्रं स्तनस्रुतं पयःक्षीरं पाययंती नंदस्य राज्ञी महिषी यशो
दा इत्थमुक्तप्रकारेण अहर्दिवसं नयंती अभवत् । कृष्णतुष्टिव्यापारवतां सकलमप्यायुष्यं सार्थकमिति भावः । जातिरलंकारः ॥ १० ॥ यामर्त्येति ।
या अंगुष्ठांगुलिः अमर्त्या देवामर्त्या मनुष्यादिति जाराक्षसाः तेषामालिभिः अप्यभेद्यं अविदार्यं ब्रह्मांडभांडं ब्रह्मांडखर्परं नखकोटिमात्रादभिनद्व्यदारय
त् । तां स्वांगुष्ठरूपां पुष्टासुभगामनोहरां अंगुलिः स्वांगुष्ठपुष्टसुभगांगुलिः तां शिशोः प्रकृतिवत् प्रकृतिः स्वभाव इव स्वभावो यस्य स तथोक्तः शयानोच्युतः कृष्णः
संगृह्य प्रगृह्य देवासुरैरसाध्यकार्यकरणान्मानयन्निवचुं बति ॥ ११ ॥ निद्रेति । हेतातनिद्रां स्वापमाश्रयभजस्व इति शिशुस्वभावानुसारेण स्वव्यापारेषु प्रति
बंधं कुर्वंतं कृष्णं प्रतियशोदावचनं । हेअंबमातः तदाश्रयफलं निद्राश्रयेण प्रयोजनं किमिति मातरं प्रतिकृष्णवचनं । हेकृष्णनिद्राश्रयणेन भुक्तमन्नं जीर्णतां व्रजे

यामर्त्यमर्त्यदिति जालिभिरप्यभेद्यं ब्रह्मांडभांडमभिनन्नखकोटिमात्रात् ॥ स्वांगुष्ठपुष्टसुभगांगुलिम
च्युतस्तां संगृह्य चुं बति शिशुप्रकृतिः शयानः ॥ ११ ॥ निद्रामाश्रय किं तदाश्रयफलं भुक्तं व्रजे जीर्ण
तां निद्रा कां व निमीलिताक्षयुगलः प्राज्ञं यदालिंगति ॥ अस्त्वेवं त्विति मुद्रितात्मनयनः स्वांगं समालिं
ग्य तत् सर्वं जीर्णमथो दिशेति जननीं शंसन्निजं सोऽवतात् ॥ १२ ॥

तद्वति पुनर्यशोदावचनं । हेअंबनिद्रानामका कीदृशीति पुनर्मातरं प्रति शिशुवेषानुसारेण निद्रापदार्थमजानतः कृष्णस्य वचनं । अनेन परमात्मनः कृष्णस्य निद्रादिदो
षाहित्यं ध्वन्यते । निमीलितमक्षियुगलं लोचनयुग्मं येन स तथोक्तः सन् प्राज्ञं हृदिसंस्थितं प्राज्ञनामकं परमात्मानं आलिंगतीति यत्सोऽनिद्रा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो
न बाह्यं किंचन वेदेति श्रुतेः इति पुनर्मातृवचनं । एवमस्त्वित्युक्तोक्तनिद्राश्रयणं मया क्रियत इत्युक्तं वा मुद्रिते निमीलिते आत्मनो नयने येन स तथोक्तः सन् स्वांगं समा
लिंग्य स्वस्यैव प्राज्ञत्वादिति भावः । नेह नानास्ति किंचन इति श्रुतेः । तद्भुक्तं सर्वं जीर्णमभवत् । अथोऽनंतरं क्षीरादिकं दिशेति जननीं मातरं शंसन् वदन् सकृष्णः निजं
स्वभक्तजनं अवताद्रक्षतात् । आशिषिलोद् । वाको वाक्यालंकारः । उक्तिप्रत्युक्तिचातुर्थ्यवाको वाक्यमित्युक्तत्वात् ॥ १२ ॥

रु० वि०

॥ ३ ॥

मातरिति । हेमातः । जलनिधौ शेषांगशायिनमेनं किं किमर्थं गायसि गानं करोषि इति दोलांदोलनहाससमये नियमेन किं किमर्थं गायसि गानं करोषि इति दोलांदोलनहाससमये गायंतीं मातरं प्रतिकृष्णवचनं । हेतातवत्स तातो नु कं प्ये पितरीति भास्करः । निद्रया परिवृतः आवृतः असौ शेषशायी तवापितुभ्यमपितां निद्रां दद्यात् ननु दद्यादेव । नन्वनुज्ञेति हापृच्छानुनयेष्ववधारणे आमंत्रणे चेति रत्नमाला । स्वविषयकगानं श्रुत्वा संतुष्टस्तवापि स्वसंस्थितां निद्रां ददात्विति तं गायामीत्यर्थः इति यशोदावचनं । निद्रातीतस्य परमात्मनो निद्रावृतत्वमसहमानो मातरं प्रत्याह । एवं चेत् असौ निद्रावृतश्चेत्त्वदीयं त्वत्संबन्धिअखिलं समस्तगदितं भाषितं तत्कर्णदेशं तस्य शेषशायिनः कर्णदेशं श्रोत्रप्रदेशं कथं याति । त्वद्गानं निद्रावृतः कथं श्रोष्यतीत्यर्थः । निद्रां दापयितुं तद्विषयकगानं कुर्वत्या त्वयैव तस्य निद्राभावोऽवश्यमंगीकर्तव्य इत्य

मातर्गायसि किं सदा जलनिधौ शेषांगसंशायिनं तातासौ ननु निद्रया परिवृतो दद्यात्तवापीति ताम् ॥
एवं चेद्गदितं त्वदीयमखिलं तत्कर्णदेशं कथं यातीति प्रतिपादयन् निजमतं पायाद्यशोदासुतः ॥ १३ ॥
लोलत्कंकणपाणिपद्मधृतया नीलोत्तलकुंतला बालाः स्रस्तदुकूलहारवलया मौलिस्रवन्मल्लिकाः ॥
लोलंग्यः कणदंघ्रिभूषणगणा ईषच्चलत्कुंडला व्यालोलं सह दोलया मृगदृशः कृत्वोपनिन्युः प्रियम् ॥ १४ ॥

नेन प्रकारेण निजमतं स्वस्य परमात्मनो विनिद्रत्वमतं प्रतिपादयन् यशोदासुतः पायादव्यात् ॥ १३ ॥ लोलदिति । लोलंग्यः दोलांदोलनकर्मणा चंचलगात्र्यः असितानीलाः कुंतलाः केशायासांताः दुकूलानि श्वेतपट्टवस्त्राणि हाराश्च वलयानि च कटकानि च स्रस्तानि दोलाया इतस्ततः प्रापणेन चलितानि दुकूलहारवलया नि यासांताः मौलेः मस्तकात् स्रवत्यो मल्लिकाः मल्लिकाकुसुमानियासांताः कणं तिध्वनंति अंघ्रिभूषणानि तेषां गणो यासांताः ईषत् चलत्कुंडलानियासांताः मृगस्य कृष्णसारस्य दृशा विवदृशौ यासांता गोप्यो लोलत्करभूषणं यस्य पाणिपद्मस्य तेन धृतया गृहीतया दोलया सह व्यालोलं चंचलं कृत्वा प्रियं कृष्णं उपसमीपं नीतवत्यः स्त्रीणां विभूषणविलासा एव पुरुषस्य वशीकरणायालमिति भावः ॥ १४ ॥

सटीकः

सर्गः

॥ ३ ॥

येवाइति। शुभानन्यविषयत्वेन शोभनाधीर्येषां तेषु भधियो येनराः विदा संविदा ठान् शून्यान् ठंक्लीवेचंद्रमंडले । स्तंभनेसाहसेचाथत्रिषु शून्येशठेदृढइतिरत्नमाला । लातिस्वीकरोति अनुगृह्णातीत्यर्थः । लाआदानइतिधातोः विटलः । अनेनानुग्राहकः कृष्णस्तस्यसेवकाः पूजकास्तेषां कृत्यानां कर्तरिचेतिकर्तरिषष्ठी । सकृणोलभ्योहि । वैशब्दः प्रसिद्धौ । वैसंबुद्धावनुनयेवाक्यारंभप्रसिद्धयोरितिरत्नमाला । येवाइतिवाक्यारंभेवैशब्दः । इतिप्रायः प्रायशः लोके ज्ञापयितुं मुरद्विषं मुरवैरिणं कृष्णमेकदारज्ज्वापकर्षणकाले इतः आंदोलनलक्षणसेवाकन्याः समीपं संप्रापयन्ती । अन्येषामसेवकानां कृष्णोदूरगस्तुदूरस्थएवहि । भेदावधारणे तु स्यादितिरत्नमाला । हिशब्देनाभक्तजनविदूरत्वं प्रसिद्धमित्याह । इतिज्ञापयितुंततः प्राप्तं रज्ज्वाकर्षणलक्षणसेवात्यागसमये दूरदेशगतं च कुर्वती । अत्रडोलायास्ततोदूरदेश

ये वै विटलसेवकाः शुभधियस्तेषां स लभ्यस्त्विति प्रायो ज्ञापयितुं मुरद्विषमितः संप्रापयंत्येकदा ॥
अन्येषां स हि दूरगस्त्विति ततः प्राप्तं च तं कुर्वती दोला सा मणिमंडिता विजयते स्वानंदमूर्तेः शिशोः
॥ १५ ॥ स्तनोत्थदुग्धेन सुतृप्तमेनं निरूपयंत्याः स हरिर्जगति ॥ प्रदर्शयामास न तृप्तिरस्मादुदारदेहस्य
ममेति शिक्षन् ॥ १६ ॥ मुखे स लोकानवलोकयित्वा तदंतरेषां सगृहां सनाथाम् ॥ अखंडयत्पुत्रमतिं
जनन्यामयोजयद्विश्वपितृत्वबुद्धिम् ॥ १७ ॥

प्राप्त्या कृष्णस्यात्मरतत्वेनान्यनिरपेक्षत्वं पुनरागमनेन स्वसेवाफलदानाय भक्तजनमुख्यसेवात्यागलक्षणापराधसहिष्णुताचद्योत्यते । मणिभिः मंडितालंकृतास्वा
नंदमूर्तेर्निर्दुष्टानंदस्य शिशोः कृष्णस्य संबन्धिनी दोला विजयते उत्कृष्टावर्तते ॥ १५ ॥ स्तनोत्थेति । सहरिः कृष्णः एनं स्वस्तनोत्थदुग्धेन स्तन्येन सुतृप्तं निरूपयं
त्या जनन्याः मातुरुदारदेहस्य व्याप्तशरीरस्य ममात्मात् तृप्तिर्नेति शिक्षयन्निवस्वोदरे जगति प्रदर्शयामास ॥ १६ ॥ मुखे इति । सकृष्णः मुखे स्ववदने
लोकान् भुवनानि लोकस्तु भुवने जन इत्यमरः । तदंतस्तस्थुः स्यांतरेभ्यंतरे सनाथां सपरिवृढां नाथः परिवृढः प्रभुरित्यमरः । सगृहामं बां जननीं चावलोकयित्वा द
र्शयित्वा जनन्यां मातरि स्थितां पुत्रमतिकृष्णो मम पुत्र इति बुद्धिं अखंडयदच्छिनत् । विश्वपितृत्वबुद्धिं अयोजयत्स्वलु उदपादयत् । मातुः स्वोदरेन दादिस

रु० वि०

॥ ४ ॥

कलप्रपंचदर्शनेन नायंममपुत्रःअयमेवजगज्जनकइतिबुद्ध्यातांयोजयामास ॥ १७ ॥ ननामेति । पित्रादयोममनामधेयंनामकरणमित्यर्थः । नकुर्वती
तिकोपेनेवसवालःकृष्णःपूतनादीन्विनिहत्यजठरेकुक्षौस्वशक्त्यास्वसामर्थ्येनविश्वंप्रपंचमातुर्यशोदायाःप्रदर्श्य बहूनिनामानिपूतनाहननातूपूतनाघतकःशक
टवधातृशकटासुरभंजनः तृणावर्तहत्ययातृणावर्तनिषूदनः जठरेविश्वप्रदर्शनात्विश्वंभरइत्याद्यनेकानिनामानिबभारदधौ ॥ १८ ॥ अथेति । अथानं
तरं गर्गःगर्गोनामयादवानांपुरोधाएत्यस्वावासस्थानात्त्रजमागत्यविनतौविनीतौसुतौनाम्नारामकृष्णौचकारकिल किलेत्यस्वारस्ये तदीयगुरुत्वबुद्ध्याकृष्ण
संबन्धिगुरुत्वप्रसिद्धाजातादुरिताच्चकितःसन्पापपरिहारायतदाख्यांतस्यकृष्णस्याख्यांनाम । आख्यात्वेअभिधानंचनामधेयंचनामचेत्यमरः । आजगृहेआ

न नाम कुर्वती ममेति नूनं स पूतनादीन्विनिहत्य मातुः ॥ प्रदर्श्य विश्वं जठरे स्वशक्त्या बहूनि नामानि
बभार बालः ॥ १८ ॥ अथेत्य गर्गः किल रामकृष्णौ चकार नाम्ना विनतौ सुतौ तौ ॥ अहं तु मन्ये चकित
स्तदीयगुरुत्वक्रीत्याजगृहे तदाख्याम् ॥ १९ ॥ अनंतनामापि स कृष्णसंज्ञामवाप्य तुष्टः किल गर्गदत्ताम् ॥
तथा हि शब्देषु बहुदितेषु प्रियेरितः प्रीतिकरो हि लोके ॥ २० ॥ सपत्नपत्नीवदनोदुराजं क्रमेण यः क्षीण
कलं करोति ॥ सितेतरः पक्ष इवर्क्षनाथं गुणोचिता तस्य हि कृष्णसंज्ञा ॥ २१ ॥

ददे । रामकृष्णेतिहरिनामोच्चारणंकृतवानित्यहंमन्ये । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ १९ ॥ अनंतेति । अनंतानिनामानियस्यसोपिकृष्णःगर्गदत्तांगर्गाचार्योक्तांकृष्ण
इतिसंज्ञां अवाप्यप्राप्यसंतुष्टःकिल । तथाहितद्युक्तंहि बहुभिरुदितेषुमध्येप्रियेरितःसुहृदुक्तःशब्दःप्रीतिकरोहिर्हर्षकरोहि इतरवचनेभ्यःसुहृदुक्तस्ववचन
मेवमुखकरमितिभावः ॥ २० ॥ सपत्नेति।हियस्मात्कारणात् सपत्नानांशत्रूणांपत्न्योभार्याःतासांवदनमेवउदुराजंचंद्रं क्रमेणप्रतिपदादिक्रमेण सितात्
शुक्लात्इतरोन्यःपक्षःकृष्णपक्षः ऋक्षनाथंनक्षत्रेशमिवक्षीणकलंवैधव्यापादनेननष्टकलंकरोति । अतःकृष्णस्यकृष्णइतिसंज्ञाआख्यागुणोचिताचंद्रक
लाक्ष्यहेतुत्वलक्षणगुणोचिता तामिस्रपक्षकलिनीलगुणेषुकृष्णइत्याभिधानात्कृष्णपक्षस्यापिकृष्णशब्दवाच्यत्वादितिभावः ॥ २१ ॥

सटीकः

सर्गः ३

॥ ४ ॥

यतइति । ईशःसमर्थः सकृष्णः संदर्शनतःस्वसंदर्शनात्नराणां वरांगनानां उत्तमस्त्रीणां सुराश्चचारणादेवयोनिभेदाः तेषां सर्वाणि मनोबुद्धिरहंकारइत्यादिबहुविधा
निमनांसियतःकारणात्कर्षतिततोप्यस्मादपि । अपिशब्दःपूर्वोक्तहेतुसमुच्चये । संतःसज्जनाःतंकृष्णंप्रवदंति । कृष्णआकर्षणइतिधातोःओणादिकेनकप्रत्यये ।
रषांभ्यांनोणःसमानपदेइतिणत्वेचकृष्णशब्दस्यनिष्पन्नत्वादितिभावः ॥ २२ ॥ यतःसइति।सकृष्णःयतःकारणात्पृथ्वीतलसंस्थितोपिसुखीधरायाःसुखदायकश्च
ततोपितस्माच्चसमुल्लसद्दीप्यमानंकेशवस्यविष्णोःकेशरूपंकृष्णकेशात्मकं । अनेनकृष्णशब्दवाच्यत्वेकृष्णकेशात्मकत्वंहेतुरित्युक्तंभवति।कृष्णमितिप्रवदंति कृ
ष्यतइतिकृषिर्भूमिःतस्याअपिणःसुखरूपःकृषेर्भूमेःणःसुखंयस्मादितिवाकृष्णइतिव्युत्पत्तेः कृषिर्भूवाचकःशब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकः ॥ तयोरैक्यंपरंब्रह्मेतिस्मृ

यतः स संदर्शनतो नराणां वरांगनानां सुरचारणानाम् ॥ मनांसि सर्वाण्यपकर्षतीशस्ततोपि कृष्णं प्रवदं
ति संतः ॥ २२ ॥ यतः स पृथ्वीतलसंश्रितोपि सुखी धरण्याः सुखदायकश्च ॥ ततोपि कृष्णं प्रवदंति कृ
ष्णसमुल्लसत्केशवकेशरूपम् ॥ २३ ॥ यतः स दैतेयकदंबकक्षचयस्य विध्वंसविधौ मुरारिः ॥ वनाग्निमन्वे
ति लयाग्निकल्पं ततोपि गायंति हि कृष्णमेनम् ॥ २४ ॥ ब्रजांगनानां स्मरतां मुनीनामभेद्यह्यप्रणयाख्य
दाम्ना ॥ निबद्धमृद्वंघ्रिसरोजयुग्मश्चचार दोभ्यां शुभजानुयुग्म्याम् ॥ २५ ॥

तिसिद्धत्वादितिभावः ॥ २३ ॥ यतश्चेति । मुरारिःकृष्णःयतोदैतेयानांअसुराणांकदंबाएवकक्षाःकुंजास्तेषांचयःसमूहःतस्यविध्वंसविधौभस्मीकरणानुष्ठानेवना
ग्निदावाग्निमन्वेतिअनुकरोति ततोपिलयाग्निकल्पंप्रलयकालाग्निसदृशंतेजोराशिमित्यर्थः । एनंकृष्णमितिगायंति दैत्यकक्षदहनेऽग्निरूपत्वात् । सार्जुनानग्निहरि
कोकिलकाकशूद्रतामिस्रपक्षकलिनीलगुणेषुकृष्णइतिभास्करोक्तेः।अग्रेरपिकृष्णशब्दत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ इदानींशिशुजात्यनुसारेणकृष्णस्यजानुगमनंवर्ण
यति । ब्रजांगनानामिति । ब्रजस्त्रीणांस्मरतांमुनीनामभेद्यमच्छेद्यं ह्ययमनोहरं प्रणयाख्यंप्रेमाभिधंदामनेननिबद्धौमृदूअंघ्रीएवसरोजयुग्मेयस्यसतथोक्तः
कृष्णःशुभेजानुनीताभ्यांयुंजातइतिशुभजानुयुजौताभ्यांदोभ्यांहस्ताभ्यांचचार । बद्धचरणोहिजानुभ्यांगच्छतीतिभावः ॥ २५ ॥

रु० वि०

॥ ५ ॥

अनेकेति । यः अनेकलोकानुदरे विधाय लयांबुमध्ये प्रलयजलमध्ये शेते स्म । लट्स्मइति स्मयोगे लिङ्गार्थेऽपिलट् । स एष शिशुः कृष्णः कशोदरं सूक्ष्मकुक्षिसंदर्शयितुं सलज्ज इव लज्जया सहित इव जानुचरो बभूव । जानुभ्यां संचरणे उदरस्याधोमुखत्वेनान्यैरदर्शनादिति भावः ॥ २६ ॥ कर्षन्निति । अंग्रियुगंचरणयुग्मं मुनींद्रमनसा स्वचरणस्मरणकुर्वतां योगींद्राणां चित्तेन साकं सार्धं कर्षन्नाकर्षन् व्रजस्त्रीदृशा व्रजांगनानामपांगेन स्त्रीणामपांगस्यासितत्वादिति भावः । जंबालेन गृहांगणगतेन पंकेन । निषद्वरस्तु जंबालः पंको स्त्रीशादक र्दमौ इत्यमरः । स्त्रीकटाक्षसंबंधेन पंकसंबंधेन च नीलनीलाऽतिकृष्णा सुमनोहरा तनुः शरीरं यस्य स तथोक्तः । लोलालकाश्चंचलकेशास्तैर्युक्तं श्रीमुखं यस्य स तथोक्तः कृष्णः यां यशोदां अंबां वेति मातर्मातरित्युदीर्य अंकाधिरूढः स न्यस्याः स्तनं पिबतिसाऽस्य कृष्णस्य जननी माता

अनेकलोकानुदरे विधाय य एष शेते स्म लयांबुमध्ये ॥ शिशुः स संदर्शयितुं सलज्जः कशोदरं जानुचरो बभूव ॥ २६ ॥ कर्षन्नंग्रियुगं मुनींद्रमनसा साकं व्रजस्त्रीदृशा जंबालेन च नीलनीलसुतनुर्लोला लकश्रीमुखः ॥ अंबां वेति हि यामुदीर्य पिबति स्मांकाधिरूढस्तनं किं वातप्यत सा तपोस्य जननी यस्येदमीदृक् फलम् ॥ २७ ॥ वैगुण्यं विविधोदयैर्विमृशतां वित्तैर्जगद्वाध्यतां वैरूप्यं निजतेजसा निरुपमैरंगैर्निराकारताम् ॥ नीचैक्यं च निरस्य निर्मलधियां नित्यार्चया विटलो दिग्भिन्नांबरधिक्षियार्थमभवद्दिग्वस्रतां दीपयन् ॥ २८ ॥

किं वातपस्तपस्यामतप्यत अतपस्ततपः कर्मकस्यैवेति तपेः कर्तुरनिर्देशेन कर्मत्वेन सार्वधातुके यगितियक्प्रत्ययः तस्य तपसः इदं ईदृक् फलं ब्रह्माद्यगम्यरूपः परमात्मा बाललीलां प्रदर्शयत्यास्तनं पिबति तस्यास्तपः फलं किं वर्णनीयमिति भावः ॥ २७ ॥ वैगुण्यमिति । विटलः ज्ञान्यनुयाहकः विमृशतां विशोधं कुर्वतां विविधानां सौभाग्यादीनां गुणानां उदयैः स्वसन्निधानजन्यैर्व्रजस्थानामभ्युदयैः स्वस्य वैगुण्यं न्यूनतां मायिभिः कथ्यमाननिर्गुणत्वं निरस्य निराकृत्य कृष्णसन्निधानेन निष्पन्नैर्द्रव्यैर्जगतां व्रजस्थलोकानां बाध्यतां दारिद्र्यपीड्यतां मायाबाधुक्तविश्वमिथ्यात्वं च निरस्य संपदादिना दारिद्र्येण न बाध्यत इति भावः । निजतेजसा स्वकीयक्रांत्या

सटीकः

सर्गः ३

॥ ५ ॥

वैकल्प्यं विरूपतां लावण्यत्वादित्यर्थः मायावाद्युक्तनिरूपत्वं च निरस्य निर्गता उपमासादृश्येभ्यस्तैरंगैः करचरणाद्यवयवैर्निराकारतां चित्तनयनरंजनसंस्थानविशेषराहित्यं मायावाद्युक्तनिरवयवत्वं निरस्य निर्मलाभ्रांत्यादिदोषरहिताधीर्येषां ते कृष्णपूजार्थं तत्रागतानां नारदादीनां नित्यार्चयानित्यपूजयानी चैक्यं लौकिकेष्वयमेक इति नीचजनैक्यं च मायावाद्युक्तजीवैक्यं च निरस्य निराकृत्य दिग्भ्यो भिन्नमंबरंगगनमस्तीति यन्मतं तार्किकमतं तस्य अधिकृक्रियार्थं निराकरणार्थं दिग्ब्रह्मतां दिग्बरत्वं दीपयन्प्रकाशयन् न भोवत्स्वस्य दिग्बरतया दिगेवांबरमस्येति समानाधिकरणसमासेन अंबरशब्दस्य ब्रह्माकाशोभयवाचकत्वेन दिग्व्यतिरिक्तांबरस्य निराकरणं कुर्वन्नितीभावः ॥ २८ ॥ गोपीति । रणन्कणनूअंघ्रिवेषः पादभूषणं यस्य स तथोक्तः । रजसाधूल्या अनुषक्तो दिग्धः गोपीगृहांगणतले गोवत्सकैः सह चरन्दे

गोपीगृहांगणतले रणदंघ्रिवेषो गोवत्सकैः सह चरन्नजसानुषक्तः ॥ देहाभिमानरहितैर्दिवि संस्तुवद्भिर्देवैश्च दृश्यविभवो दयितासमेतैः ॥ २९ ॥ शार्दूलरम्यनखरं जितकंठदेशः सासूयदानवनिकायवने हुताशः ॥ हारस्फुरत्कटककंकणनूपूरश्रीर्हासप्रकाशितदिशा पटलः स बालः ॥ ३० ॥ नव्यस्खलद्वयचननंदित सर्वलोकः सुव्यक्तकुंतलततिः सुभगाग्रगण्यः ॥ दिग्वस्रदर्शितकटिर्दिननाथदीप्तिः हृद्गः सदास्तु स शिशुर्हृदयंगमो मे ॥ ३१ ॥

हाभिमानरहितैः कृष्णसौंदर्यदर्शनेन विस्मृतदेहैर्दिवि आकाशे संस्तुवद्भिः दयिताभिः कांताभिः समेतैर्देवैश्च दृश्यविभवः स शिशुः मे हृद्गो हृद्गोचरः ध्यानविषय इत्यर्थः अस्तु स्यादित्युत्तरेण संबंधः ॥ २९ ॥ शार्दूलेति । शिशोरक्षार्थं भूषणीकृतशार्दूलस्य नखेन रंजितः कंठदेशो यस्य स तथोक्तः असूयया ईश्वरगुणेषु दोषबुद्ध्या सहिताः सासूयाः अक्षांतिरीर्ष्यासूया तु दोषारोपोगुणेष्वपि इत्यमरः ते च ते दानवाः सासूयदानवास्तेषां निकायः पुंजः स एव नतत्र हुताशोऽग्निः हाराणां स्फुरत्कटकानां बाहुवलयानां कंकणानां हस्तभूषणानां नूपुराणामंघ्रिभूषणानां श्रीः कांतिर्यस्य स तथोक्तः हासेन स्मितेन प्रकाशितं दिशानामाशानां आपंचैव हलंतानामिति वचनात् । पटलं मंडलं एडलं पटलं चक्रं चक्रवालं तु मंडलमिति हलः । यस्य स तथोक्तः स बालः कृष्णः सदा हृद्गोस्तु ॥ ३० ॥ नव्येति । नव्यं नवीनं स्खलद्वयचनं नंदितः

० वि०

६ ॥

सर्वलोकोयेनसतथाक्तः सुव्यक्तकुंतलानांततिर्यस्यसतथोक्तः सुभगेषुमनोहरेषुअग्रगण्यःश्रेष्ठःदिग्वस्त्रेणदिगंबरेणदर्शितकटिःप्रकाशितकटिप्रदेशःदिननाथस्य
सूर्यस्यदीप्तिरिवदीप्तिर्यस्यसतथोक्तः हृदयंगमोहृदयःशिशुःसदामेहद्रोस्तु ॥ ३१ ॥ नारीणामिति । अथोअनंतरंहेकृष्ण नारीणामपिकामिनीनामपि मोक्षदस्त्वं
विशुद्धात्मनांशुद्धांतःकरणानांअस्माकंतुकिमिति नोदद्याइतियोगिपूगमनसांतपस्विगणमनसांकोपंबाल्येमयापहतक्षीरऋणपरिहारायैवदत्तइतिकोधंविधुन्व
न्निवपरिहरन्निवगोपस्त्रीनिकरस्यस्त्वंस्वकीयंदुग्धजलधिंक्षीरसमुद्रंदातुकामः । लुंपेदवश्यमःकृत्येतुंकाममनसोरपीत्यादिवचनात्तुमुनोमकारस्यलोपः । हरिः
कृष्णःतद्देहेषुगोपस्त्रीगृहेषुस्थितंदुग्धमंडलंक्षीरसमूहंमुष्णक्षीरमपहरन्ब्रजेचचार ॥ ३२ ॥ हराविति । हरौकृष्णे पयःक्षीरं मुष्णतिअपहरतिसतिकापि

नारीणामपि मोक्षदः किमिति नो दद्या विशुद्धात्मनामस्माकं त्विति योगिपूगमनसां कोपं विधुन्वन्निव॥
गोपस्त्रीनिकरस्य दुग्धजलधिं स्वं दातुकामो हरिस्तद्देहस्थितंदुग्धमंडलमथो मुष्णंश्चचार ब्रजे ॥ ३२ ॥
हरौ पयो मुष्णति कापि तुष्टा दधार मर्काय ददत्यमर्षम् ॥ तथा हि तच्छेषमनन्ययोग्यं हरंतमुद्दीक्ष्य क
थं न मन्युः ॥ ३३ ॥ प्रगृह्य घंटामपरेण पात्रं करेण चान्येन पयः पिबंतम् ॥ निशाम्य मित्राणि च त
र्पयंतं सुविस्मिता कापि बभूव तूष्णीम् ॥ ३४ ॥

स्त्रीतुष्टासंतुष्टाबभूव । तत्पयोमर्कायमार्जारायददतिसति अमर्षकोपंदधार । तथाहितयुक्तंहि । अन्ययोग्यंनभवतीतिअनन्ययोग्यंतच्छेषंकृष्णमुष्ट
शेषंहरंतंमार्जारमुद्दीक्ष्यकथंमन्युर्नभवेत् । ब्रह्मादिदेवतायोग्यहरिप्रसादमपहरंतंमार्जारंप्रतिअमर्षंदधार नतुपयःपिबंतंकृष्णंप्रतीत्येतत्प्रेक्षयातस्यास्तत्रवेत्तीत्वं
ध्वन्यते ॥ ३३ ॥ प्रगृह्येति । कापिकचित्ब्रजांगनाएनंकरेणध्वनिनिरोधायघंटांप्रगृह्यअपरेणकरेणपात्रंपयोभाजनंप्रगृह्यअन्येनकरेणचपयःपिबंतंअपरेणकरेण
मित्राणिसखीन् अथमित्रंसखासुहृदित्यमरः । तर्पयंतंपयःपाययंतंकृष्णंनिशाम्यदृष्ट्वासुविस्मिताकरचतुष्टयेनव्यापारचतुष्टयंकुर्वंतंबालंदृष्ट्वाआश्चर्ययुक्तास
तीतूष्णींबभूव । कृष्णभीषणार्थमागताद्भुतदर्शनेनमूकीभावमवलंब्यस्थितेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सटीकः

सर्गः ३

॥ ६ ॥

करस्थेति । करस्थभास्वनवनीतंजातंहस्तस्थहय्यंगवीनंकृष्णंविभीषयंतीअन्यागोपी स्वमौलिमालाभ्यःस्वधंमिल्लस्थपुष्पदामभ्यः च्युतानांगमनजारेणप
तितानांपुष्पाणांपुंजैरीशितुःपरमेश्वरस्यतस्यकृष्णस्यपदानिपदचिह्नानिअर्चयंतीवमुकुंदंकृष्णमन्वगात्अन्वगच्छत् ॥ ३५ ॥ अधिक्षिपंत्यामिति । सधीर
श्वोरःकृष्णःस्वेनदधिचौर्यैक्रियमाणेकस्यांचित्त्रियामधिक्षिपंत्यांसत्यांसुकृतेनतस्याःपुण्येनसाकंदधीनिचुचोर तास्कर्यैकृतवान् । नकेवलंतस्यादधिहानिः
कृष्णनिराकरणेनसुकृतहानिरपिजातेत्यर्थः विष्णुद्रोहिणामैहिकपारत्रिकमुभयमपिनश्यतीतिभावः । दानीदानशूरःसकृष्णः आनतायांस्वस्मिन्दधिपिबति
सतिकृष्णार्पितमस्त्वितिनम्रीभूतायांअगण्यगुण्याख्यधनानिअपरिमितश्रेयोरूपद्रव्याणिप्रदायअचूचुरत् चोरितवान् । कृष्णस्यदधिपानंभक्तिपूर्वकमंगी

करस्थभास्वनवनीतमन्या विभीषयंत्यन्वगमन्मुकुंदम् ॥ स्वमौलिमालाच्युतपुष्पपुंजैः पदानि तस्येशि
तुर्चयंती ॥ ३५ ॥ अधिक्षिपंत्यां सुकृतेन साकं दधीनि धीरः स चुचोर चोरः ॥ अगण्यपुण्याख्यध
नानि दानी प्रदाय सोचूचुरदानतायाम् ॥ ३६ ॥ अभूद्यशोदातनयस्य पृथ्व्यां विनिदिता तस्करताऽ
पि भूत्यै ॥ तथा हिलक्ष्मीनयनांतभाजामसद्यदोषोपि भवेद्गुणाय ॥ ३७ ॥ स्वकीयचौर्यं नितरां गृणद्भ्यो
ददौ विमुक्तिं किल गोपबालः ॥ अहं स्वमर्मालपतां स चक्रे फलेन वाग्बंधमिति प्रतर्के ॥ ३८ ॥

कृतायांपुण्याभिवृद्धिर्जातेतिभावः ॥ ३६ ॥ अभूदिति । पृथ्व्यांभूमौविनिदितापिजुगुप्सितापियशोदातनयस्यकृष्णस्यतस्करताभूत्यैऐश्वर्यायअभूत् । कृ
ष्णचौर्यस्मरणेनान्येषांचौर्यनिमित्तकपापनिवृत्तेरितिभावः । नन्वेतत्कथमित्यतआह । तथाहीति । तथाहितद्युक्तंहि । लक्ष्मीनयनांतभाजांश्रीकटाक्षभ
जांभाग्याधिकानामसद्यदोषोपिगुणायभवेत् कृष्णस्यापिलक्ष्मीपतित्वादितिभावः ॥ ३७ ॥ स्वकीयेति । गोपस्यनंदगोपस्य बालःकृष्णः स्वकीयचौर्यं
कृष्णोनवनीतचोरइतिस्वचोरेत्वंनितरामत्यर्थंगृणद्भ्योविमुक्तिंमोक्षंददौकिल । अत्राहं सःस्वमर्मस्वचौर्यलक्षणंछिद्रमालपतांफलेनफलदानेनवाग्बंधंकृष्णो
नवनीतचोरइतिवचनप्रतिषेधंचक्रेऽकरोत् इतिप्रतर्कैतर्ककरोमि । यथालोकेकश्चित्स्वमर्मवचनवक्तारंवित्तादिदानेनतद्वचनंप्रतिबध्नातितद्वदितिभावः ॥ ३८ ॥

५० वि ०

॥ ७ ॥

स्वभक्तेति । यः कृष्णः दिवानिशमहोरात्रं स्वभक्तपुंजार्जितं स्वभृत्यगोपार्जितं पापवृद्धं दुरितसमूहं हरति स्माहरत्किल । असौ बालः कृष्णः गृहे गृहे प्रतिगृहं दुग्धं क्षीरं
अमुष्णात् अचूचुरत् । तथा हि सिद्धविद्यां अभ्यस्तविद्यां कस्त्यजति । प्रतिक्षणं स्वभक्तपापानि मुषित्वा अभ्यस्तचौर्यः कृष्णस्तत्संस्कारवशादिव दुग्धमचूचुरदित्य
र्थः ॥ ३९ ॥ हस्त इति । श्रीपते लक्ष्मीपते कृष्णत्वयानवनीतस्य भाजनं पात्रं पात्रामत्रे च भाजन इत्यमरः । तस्य मुखे हस्तः करः किं किमर्थं न्यस्तः निहित इति कया
चिदुक्तेतां प्रति हेतुं विक्लुशांगिमृगाक्षि हरिणनयने दृष्टा प्रस्तरसंमिता पाषाण सदृशी । पाषाणः प्रस्तरोग्रावोपलाद्मानः शिलादृष्ट इत्यमरः । अत एवातिकठिनाव
स्थायस्य तदंतरं हृदयं यस्याः सा दृष्ट प्रस्तरसंमिता तिकठिनावस्थांतरा तस्यास्तव गृहे कोमलहृदः मृदुलांतरस्यास्य नवनीतस्य स्थितिर्न युक्तानानुचिता तत्तस्मात् मृदु

स्वभक्तपुंजार्जितपापवृद्धं दिवानिशं यो हरति स्म बालः ॥ गृहे गृहे दुग्धमसावमुष्णात् तथा हि कस्त्यक्ष्यति सिद्ध
विद्याम् ॥ ३९ ॥ हस्तः किं नवनीतभाजनमुखे न्यस्तस्त्वया श्रीपते दृष्ट प्रस्तरसंमिता तिकठिनावस्थांतराया गृहे ॥
युक्ता न स्थितिरस्य कोमलहृदस्तन्वोह चित्ते मम प्रीत्या स्थापयितुं मृगाक्षि मृदुनीत्युक्त्वा हसन्पात्वसौ ॥ ४० ॥
यस्य श्रीचरणांबुजेन शकटः संचूर्णितान्गोऽभवत्तस्यांगे मृदुता न युक्तिसहितेत्युक्तं मुदा योऽवदत् ॥ बाल्ये मा
मधिरोप्य वक्षसि शिशुं संनर्तयंत्यास्तव स्थूलोरोजसमागमेन तदिति प्रौढिं स दद्यान्मम ॥ ४१ ॥

निकोमले मम चित्ते नवनीतं प्रति स्थापयितुं नवनीतभाजनमुखे हस्तो न्यस्त इत्युक्त्वा हसन्सौ कृष्णः पातुरक्षतु । अत्र हस्तः किमित्यादिना श्रीपत इत्यनेन गोप्या गोप
नटनं दृष्ट प्रस्तरेत्यादिना निस्पृहस्यत्वदनुग्रहार्थमागतस्य मम निराकरणमनुचितं तन्विमृगाक्षि इत्यनेन तस्यावशीकरणाय अनुनयः मृदुनिचित इत्यनेन ज्ञानशून्य
स्य स्त्रीजनस्याप्यनुग्रहं कुर्वतो देवस्यानुकंपातिशयः स्वचौर्यगूहनचातुर्यं च द्योत्यते ॥ ४० ॥ यस्येति । यस्य श्रीचरणांबुजेन शकटः शकटासुरः संचूर्णितानि अंगा
नियस्य सः अभवत् तस्य तादृशस्य तवांगे अवयवे मृदुता कोमलता युक्तिसहिता युक्तियुक्तान् । तवांतरमतिकठिनं मम हृदयमतिकोमलमिति यदुक्तं तदेतादृशस्य यु
क्तिविरुद्धमित्यर्थः । इति तयोक्तेयः कृष्णः बाल्ये शिशुं मां वक्षस्य धिरोप्य संनर्तयंत्यास्तव स्थूलोरोजौ स्तनौ तयोः समागमेन संसर्गेण तत्काठिन्यमभवत् । संसर्ग

सटीकः

सर्गः ३

॥ ७ ॥

जादोषगुणाभवन्तीतिन्यायात् । पादमात्रेतुकाठिन्यं नान्यत्र अयमपितवैवदोषोनममेतिभावः । इतीत्थमुदाप्रीत्याअवदत् सकृणःमद्यंप्रौढिंदद्यात् ॥ ४१ ॥
 बध्नामीनि । हेअंगहेप्रियरुणकितबंधूर्ते उन्मत्तःकितबोधूर्तइत्यमरः । भवंतंबध्नामिसंयतंकरोमि अंगेतिसंबोधनातुबंधनंप्रेमदाम्नेतिध्वन्यते । हेप्रियेततो
 मद्धंधनात्तवसाध्यंकिंइतिकृष्णवचनं हेकृष्णकपटसंनद्धेछद्मसंनाहवतित्वयिनिबद्धेसतिदुग्धानांक्षीराणांपरिरक्षणंभवेत् । दुग्धरक्षणंसाध्यमित्यर्थः । हेमुग्धे
 मनोहरेपद्माक्षिविरसास्मेहरहितात्वंमांसमुज्झसिपरंतुस्निग्धस्मेहयुक्तंतदुग्धंमांसंन त्यजेत् । रूपांतरेणमयादुग्धंपीतंचेतृकथंदुग्धरक्षणंभवेत् तस्मान्ममबंधनंव्य
 र्थमितिभावः । इत्युदीर्यउत्तवाअबलांकामिर्नावशयन्सकृणःममबुद्धिंप्रदद्यात् । अत्रविरसात्वंसमुज्झसिइत्यनेनातिमनोहरेमयिअनुरागाभावःकायिन्यास्तव

बध्नाम्यद्य भवंतमंग कितवं साध्यं ततः किं प्रिये दुग्धानां परिरक्षणं कपटसंनद्धे निबद्धे त्वयि ॥ मुग्धे त्वं
 विरसा समुज्झसि परं स्निग्धं न तन्मां त्यजेत्पद्माक्षीत्यबलामुदीर्य वशयन् बुद्धिं स दद्यान्मम ॥ ४२ ॥
 ततः कृष्णनूपुरशोभिपादाः स्त्रियो विदग्धैरनुमेयमध्याः ॥ शुचिस्मिताः कुंडलशोभिगंडा न्यवेदयंस्तच्चरि
 तानि मातुः ॥ ४३ ॥ यदात्मजस्ते पिबति स्म दुग्धं विभिद्य पात्राणि तदा ममासीत् ॥ न मन्युरुत्स
 र्पितदीयदंतदृगंतकांतिं हृदि तर्कयंत्याः ॥ ४४ ॥

नोचितः स्निग्धंनतन्मांत्यजेदित्यनेनअनुरागेणाहंवश्यः मुग्धेपद्माक्षिइत्यनेनतस्यावशीकरणायानुनयश्चद्योत्यते ॥ ४२ ॥ ततइति । कृष्णद्विर्नूपुरैःशोभिर्नौपादौ
 यासांता विदग्धैःप्रौढैरनुमेयःप्रतर्क्योर्मध्योयासांताःसूक्ष्ममध्याइत्यर्थः । शुचिमनोहरंस्मितंयासांताः कुंडलाभ्यांताटंकाभ्यांशोभिर्नौगंडौयासांताःस्त्रियोव्रजं
 गनास्तच्चरितानिकृष्णचरितानिचौर्यव्यापारान्मातुर्यशोदायान्यवेदयन्विज्ञापयामासुः ॥ ४३ ॥ यदेति । यदातेतव आत्मजस्तनयःकृष्णःपात्राणिदु
 ग्धभाजनानिविभिद्यदंडेनच्छिद्राणिकृत्वापयःपिबति तदाउत्सर्पिणींदुग्धभाजनपर्यंतांऊर्ध्वगच्छंतीतदीयानांकृष्णसंबंधिनांदंतानांदृगंतस्यलोचनांतरयचकां
 तिंहृदिमनसितर्कयंत्यामममन्युःक्रोधोनासीत् । कृष्णस्यापराधाभावंमत्वाकोपोनासीदित्यर्थः । भ्रांतिरलंकारः भ्रांतिर्विपर्ययज्ञानमित्युक्तत्वात् ॥ ४४ ॥

रु० वि०

॥ ८ ॥

पयइति । हेसखियशोदेतवसुतःकृष्णःपयःप्रमुष्णन्अपहरन्भर्त्सनार्थंभीषयितुंसमागतानांनःअस्माकंचेतःजात्यैकवचनं चेतांसिस्वलावण्यातिशयेनापहत्यस्व
स्यकृत्यसाध्यानिदुग्धानिकंठंस्तंभीभूतानामस्माकंकंठमवलंब्यआरुह्यस्वैरं स्वेच्छयाभर्त्सकाभावादित्यर्थःजिघृक्षतिग्रहीतुमिच्छति । स्त्रीणांमनोहरःकृष्ण
इतिभावः ॥ ४५ ॥ यदीति । हेकृष्णयदीदृशंदध्यपहारादिरूपंकर्मकरोषि तर्हि नंदस्ययोग्यःसुतो नभवसि किंतु न्यएव । पितुरयशस्करःसुतःसुतो नभवतीति
भावः । हेयशोदेऽस्माभिरितीरितेसतिसकृष्णःहसनूनंदस्यसुतस्त्वनंभवसीतिभवतीभिरुच्यतेचेन्नभवामीतिहसनोस्माकंबहून्यनिष्ठानितनोति । बहून्यनिष्ठानि
कृतानिचेदेतास्त्वनंदस्यसुतो नभवसीतिसुतरांवक्ष्यंतितन्ममेष्टमितिभावः ॥ ४६ ॥ इदंहीति । हेकृष्णइदंदुग्धादिदेवस्यविष्णोःसमर्पणार्हंसमर्पणयोग्यंत्वया

पयः प्रमुष्णन् सखि भर्त्सनार्थं समागतानामपहत्य चेतः ॥ स्वकृत्यसाध्यान्ववलंब्य कंठं जिघृक्षति स्वै
रमयं सुतस्ते ॥ ४५ ॥ यदीदृशं कर्म करोषि कृष्ण न तर्हि नंदस्य सुतस्त्वमन्यः ॥ इतीरिते हंत हसन्यशो
दे बहून्यनिष्ठानि स नस्तनोति ॥ ४६ ॥ इदं हि देवस्य समर्पणार्हं इतीरिते तर्ह्यहमेव देवः ॥ स इत्थमाभा
ष्य तदेव भुंक्ते न देवि पुत्रस्तव देवभक्तः ॥ ४७ ॥ गृहेगृहे यन्नवनीतदुग्धदधीनि सर्वाण्यपहत्य भुंक्ते
तथापि तृप्तिं न सुतस्तवैति किमस्य भूतानि वसंति कुक्षौ ॥ ४८ ॥ न मुंच वत्सांस्त्वमिहैत्य बद्धानि
तीरिते पुण्यपदे यशोदे ॥ स्मितोल्लसद्वक्रमदात्सुतस्ते स्वभाव इत्युत्तरमुत्तरज्ञः ॥ ४९ ॥

नग्राह्यमितिवाक्यशेषः । इतीरितेसतियदिदेवस्यसमर्पणार्हंतर्हिअहमेवदेवःमदर्पणंकर्तव्यमिति सकृष्णइत्थमाभाष्यतदेवदेवाय नियुक्तमेवभुंक्ते । हेदेवि । य
शोदेतवपुत्रःदेवभक्तो नभवतिवैष्णवपुत्रोप्ययंमायावादिब्रह्मब्रह्मास्मीतिवदतिइतिनिंदा । स्वस्यैवदेवत्वादितितत्त्वम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ नमुंचेति । हेकृष्ण त्वमेत्य
इहगृहेबद्धान्वत्सान्नमुंचइतीरितेसतिपुण्यस्यपदंस्थानंयस्याःसातत्संबुद्धिःहेपुण्यपदेहेयशोदेउत्तरंप्रतिवाक्यंजानातीत्युत्तरज्ञः तेसुतःकृष्णःस्मितेनउल्लसत्प्रका
शमानंमुखंवक्रयथाभवतितथास्वभावइत्युत्तरमदात् । ज्ञातापराधस्योत्तरापरिस्फूर्त्याममायंस्वभावइत्येवोत्तरमितिभावः । भवपाशाच्चमोचकः । अज्ञानां

सटीकः

सर्गः ३

॥ ८ ॥

ज्ञानदोविष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः । देवस्यैष स्वभावो यमिति वचनाद्वद्वमोचकत्वं मम स्वभाव इति हृदयम् ॥ ४९ ॥ कस्मादिति । अंगप्रियस्निग्धं उलूखलं व्रीला
 यवहननयोग्यदारुमयभाजनविशेषं इतो देशात्कस्मान्नयसि इति कस्याश्चिद्वचनं । दुग्धस्य क्षीरस्य पात्रादधः स्थापयितुं नयामीति कृष्णवचनं । ततश्च दुग्ध
 पात्रादधः स्थापनेन किं प्रयोजनमिति मयोक्ते प्रभुर्यः कृष्णः हे मुग्धे मनोहरे अग्रे ऊर्ध्वभागे सुष्ठु जातं सुस्मितमेव पयः तस्य पात्रमाधारीभूतमाननं यस्य तत्सुजातसु
 स्मितपयः पात्राननं तस्य तव मध्यस्य उपमांसादृश्यं वीक्षयितुं दर्शयितुमित्यवदत्सकृष्णः दुष्कर्मणां गूहने गोपने पटुः समर्थः उपर्यधो विस्तृतस्य मध्ये कशस्योपरिह
 रिद्रादिरंजितपयः पात्रे निहिते एतादृशस्य तव मध्यस्य उपमांसाविष्यतीत्युक्तवा मां वशीकृत्य स्वचौर्यं चातुर्येण गूहीतवानित्यभिप्रायः । दुष्कर्मणां गूहने पटुरि

कस्मादंग नयस्युलूखलमितो दुग्धस्य पात्रादधः स्निग्धं स्थापयितुं ततश्च किमिति प्रोक्ते प्रभुर्योऽवदत् ॥ मध्यस्याग्र
 सुजातसुस्मितपयः पात्राननस्योपमां मुग्धे वीक्षयितुं तवेति स पटुर्दुष्कर्मणां गूहने ॥ ५० ॥ कचित्करेणैव स दुग्ध
 भाजनं क्वचिच्च पादेन समीक्षते सखि ॥ समागताः पश्यति पृष्ठतस्तदा स विश्वतश्चक्षुरिवास्ति बालकः ॥ ५१ ॥ उलूखले
 तं यदि बंधयामो नयेत्तदो लूखलमेव बालः ॥ ध्रुवं गृहस्तं भवरे निबद्धो गृहाण्यसौ पातयितुं समर्थः ॥ ५२ ॥ विश्वं भ
 रस्यास्य हि बंधनाय दामानि संपादयितुं क ईशः ॥ बद्धः कथंचिद्यदि तर्हि बद्धा मध्ये निलीना वयमेव नूनम् ॥ ५३ ॥

त्यनेन पापपरिहारसामर्थ्यं ध्वन्यते ॥ ५० ॥ कचिदिति । हे सखियशोदे सकृष्णः कचित्स्थले दुग्धभाजनं करेणैव समीक्षते करप्रसारणं कृत्वा जानाति ।
 कचित्पादेन समीक्षते । तदा चौर्यकरणसमये पश्चाद्भागे आगतानः पश्यति । एतादृशः स तदबालकः विश्वतः सर्वावयवेषु चक्षुर्यस्य स इवास्ति सर्वत्र जागरूकत्वं प्रौ
 ढचोरलक्षणमिति भावः । विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुख इति श्रुतेः । विश्वतश्चक्षुशब्दवाच्यत्वं सहजमिति हृदयम् ॥ ५१ ॥ उलूखल इति । तं कृष्णं यदि उलूख
 ले बंधयामः तदा तव बालक उलूखलमेव नयेत् । ध्रुवं निश्चयेन गृहस्तं भवरे निबद्धोऽसौ गृहाणि पातयितुं समर्थः । उलूखलनयनयमलार्जुनमंगंध्वनयंतीनां गोपो
 नाम नागतज्ञानं गम्यते ॥ ५२ ॥ विश्वं भरस्येति । विश्वं भरस्य जगद्भर्तुः अस्य कृष्णस्य बंधनाय दामानि संपादयितुं क ईशः कोपि समर्थो न भवतीत्यर्थः । यदिकथंचि

रु० वि०

॥ ९ ॥

सटीकः

सर्गः ३

॥ ९ ॥

तूच्छादस्माभिर्बद्धस्तर्हि मध्ये कृष्णस्य मध्ये निलीनाः विश्वं भरत्वादिति भावः । वयमेव नूनं कृष्णस्य नित्यमुक्तत्वेन बंधायोगात् तद्वन्धेन स्वपरिश्रिताकाशबंधनव
त्तन्मध्यस्थिता वयमेव बद्धा भवेमेत्यर्थः । अनेनापि यशोदया करिष्यमाणकृतबंधनज्ञानं सूच्यते ॥ ५३ ॥ अहो इति । हे यशोदे अयं तव बालकः इह गृहे गृहे अ
त्युष्णमप्यत्यंतं तमपि दुग्धं पिवन् कदापि तापं न लभते । अहो आश्चर्यं । अस्य वक्त्रे जलराशिर्जलसमूहः समुद्रो वा आस्ते किं । अनेन कृष्णस्य जिह्वायां वरु
णो स्तीति तत्त्वं ध्वन्यते ॥ ५४ ॥ विलोक्येति । तव शिशुः कृष्णो दूरस्थित दुग्धभाण्डं विलोक्य उलूखलाद्यैः साधनैर्ग्रहीतुं यतते प्रयत्नं करोति । क्वचिज्जनसंचार
रहितप्रदेशो तावद् दूरस्थित दुग्धभाण्डपर्यंतं एधते वर्धते अहो आश्चर्यं । एष कृष्णो गूढाष्टमहाविभूतिरणिमाद्यष्टैश्वर्ययस्य स किं । अणिमाद्यष्टैश्वर्यमस्मिन् निगू

अहो यशोदे तव बालकोयं गृहे गृहेत्युष्णमपीह दुग्धम् ॥ पिवन्न तापं लभते कदाचित् किमस्य वक्त्रे
जलराशिरास्ते ॥ ५४ ॥ विलोक्य दूरस्थित दुग्धभाण्डमुलूखलाद्यैर्यतते ग्रहीतुम् ॥ शिशुः स तावत् क्वचि
देधते हो किमेष गूढाष्टमहाविभूतिः ॥ ५५ ॥ न निष्ठुरा वाक् समुदेति वक्त्रात्करश्च न स्ताडयितुं यशोदे ॥
विलोलनेत्रं तव पुत्ररत्नं ध्रुवं सुतस्ते जगतां नियंता ॥ ५६ ॥ वतांधकारार्पितदध्यमत्रमपि स्वभा
स्वनयनांतलक्ष्म्या ॥ निरीक्षते लोचनयोः किमेष विभर्ति बालस्तव पुष्पवंतौ ॥ ५७ ॥

ठंतिष्ठति किमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ नेति । हे यशोदे विलोले आरोपितभयेन चंचले नेत्रे यस्य तं तव पुत्ररत्नं पुत्रश्रेष्ठं कृष्णं विलोक्य वक्त्रादस्मन्मुखान्निष्ठुरापरुषावा
क्वाणीन समुदेति नो द्रच्छति करश्च ताडयितुं नो देति । ते सुतः कृष्णो ध्रुवं निश्चयेन जगतां नियंतानियामकः अन्यथा इदं कथं स्यादिति भावः ॥ ५६ ॥ बतेति । कृष्णः
अंधकारार्पितदध्यमत्रं अंधकारे निहितदधिपात्रं स्वस्य भास्वनयनांतलक्ष्म्या प्रकाशमानकटाक्षकांत्या समीक्षते पश्यति । हे यशोदे तव एष बालो लोचनयोः पुष्प
वंतौ दिवाकरनिशाकरौ विभर्ति किं । एकयोक्त्या पुष्पवंतौ दिवाकरनिशाकरावित्यमरः । अन्यथा अंधकारस्थितदर्शनं कथं स्यादिति भावः । सूर्याचंद्रमसावस्य चक्षु
षी इति श्रुतेः । कृष्णलोचनयोः सूर्याचंद्रमसौ तिष्ठत इति हृदयम् ॥ ५७ ॥

गोप्यः स्वानामतीतानागतज्ञानं सूचयंत्य आहुः । मंत्रात्मेति । मंत्रात्मा मंत्रदेवता सकृणः कवाटेन पिहितं चेत्तत्कवाटमाशुशीघ्रेण विवृतं कर्तुं समर्थः । मंत्रसिद्धो हिकवाटार्गलादिकं छिनत्तीति भावः । अनेन वसुदेवकारागृहद्वारकवाटविवरणविषयकं ज्ञानं सूच्यते । नित्यविमुक्तिदः साक्षात्संसारमोक्षदः कृष्णो बंधमस्मत्कृतबंधनं वृथा व्यर्थं रचयितुं समर्थः अन्येषां बंधध्वंसदः कृष्णः स्वबंधध्वंसं कथं न कुर्यादिति भावः । अनेन वसुदेवस्य कंसकृतशृंखलाबंधविनाशः सूच्यते । विश्वं भरोयं कठोरवचसां निष्ठुरवचनानामस्माकं विस्मापयतीति विस्मापनं जगद्वक्त्रे दर्शयितुं समर्थः अतएव विश्वं भरइत्युक्तम् । अनेनोत्तरत्रस्वमात्रे दर्शयिष्यमाणब्रह्मां डविषयकानागतज्ञानं सूच्यते । कर्हिंचित्कथंचित्बद्धश्चेत्तद्विदपिनो बंधनरज्ज्वाधारभूतपादपान् विटपीपादपस्तरुरित्यमरः । पाठयितुमुन्मूलयितुं समर्थः । अने

मंत्रात्मा स कवाटमाशु विवृतं कर्तुं समर्थो वृथा बंधं नित्यविमुक्तिदो रचयितुं विश्वं भरोऽयं जगत् ॥
वक्त्रे दर्शयितुं कठोरवचसां विस्मापनं कर्हिंचिद्बद्धः पाठयितुं च तद्विदपिनः किं देवि कुर्मो वयम् ॥ ५८ ॥
इति स्म संकीर्त्य सुराधिराजं व्रजस्त्रियो भाविविमुक्तिबीजम् ॥ विलोलनेत्रं तमवेक्ष्य वाचः शनैरलं
चक्रुरनेकभावाः ॥ ५९ ॥ सदा सदानंदसुतमवृत्तेर्भवद्गृहस्थैर्नवनीतमुख्यैः ॥ समा ममैषा मृदितीव
शंसन्मृदं जघास स्ववशोऽखिलेशः ॥ ६० ॥

नयशोदाकर्तृकबंधनयमलार्जुनभंगविषयकज्ञानं सूच्यते । हे देवि हे यशोदे एतादृशेतव सुते वयं किं कुर्मः कंवाप्रतिकारं करवामः ॥ ५८ ॥ इतीति । अनेकभावाः नानाभिप्राया व्रजस्त्रियः भाविविमुक्तिबीजं भविष्यन्मोक्षहेतुं हेतुर्नाकारणं बीजमित्यमरः । सुराधिराजममरचक्रवर्तिनं कृष्णमितीत्यं प्रकारेण संकीर्त्य अनेन गोपी भिरादरेण संकीर्तनं कृतं न तु कोपेन निंदाकृतेति ध्वन्यते । विलोलनेत्रं भवनटनेन कातरनेत्रं कृष्णमवेक्ष्य वाचः कृष्णचौर्यप्रकटव्याजेन तन्माहात्म्यवर्णनपरावाणीः शनैः शनैः अलं चक्रुः कृष्णमाहात्म्यं संकीर्त्य भूषयां चक्रुः समापिंच निन्युः कृष्णदर्शनेन विमुक्तिं गता इव तूष्णीं बभूवुरित्यर्थः ॥ ५९ ॥ सदेति । स्ववशः स्वतंत्रः अखिलेशः सर्वेश्वरः कृष्णः सदा सर्वदा संश्वासावानंदश्च सदानंदस्तेन सुतृप्ता वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्य मम एषा मृत् मृत्तिका । मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सामृत्मा च मृत्तिके

रु० वि०

॥१०॥

त्यमरः । भवद्गृहस्थैः नवनीतमुख्यैः समासदृशेति शंसन्निवमृदंजघासमृत्तिकां भक्षितवान् । सदानंदतृप्तस्य मम नवनीतादिकमप्यप्रयोजकं इति भावेनैवेति भावः ॥ ६० ॥ गोपीति । मातुर्यशोदायाः समक्षं गोपीभिर्ब्रजांगनाभिरापादितं प्रकटीकृतं चौर्यकर्मस्तेष्वव्यापारो यस्य स तथोक्तः त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकीतस्यां महितः पूज्यो वसुदेवसूनुः कृष्णोऽत्र मृदक्षणे मम चोरत्वं न कथयति किलेत्याक्रोशेनैव मृदमभक्षयदित्यर्थः ॥ ६१ ॥ मृदमिति । असौ कृष्णः मृदं समास्वाद्य भुक्त्वा आ

सटीकः

सर्गः ३

गोपीभिरापादितचौर्यकर्मा मातुः समक्षं महितं त्रिलोक्याम् ॥ मृत्स्नां किलादद्वसुदेवसूनुर्नात्रास्ति चोरत्वमितीव हिन्वन् ॥ ६१ ॥ मृदं समास्वाद्य जगंति मातुः प्रदर्शयामास किलास्यदेशे ॥ अहं सुपात्रे रसया प्रदत्ता सहस्रधासौ फलितेति मन्ये ॥ ६२ ॥ रोम्णां हर्षणकारिणि श्रवणतः पापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां विचित्रविमलश्लाघ्यार्थसंदायिनि ॥ संजाते भुवि रुक्मिणीशविजये स्वद्वादिराजोदिते संजातः सुरमंडलीषु महितः सर्गस्तृतीयो मुदाम् ॥ ६३ ॥ ॥ इति श्रीमद्वादिराजतीर्थपूज्यचरणविरचिते महाकाव्ये रुक्मिणीशविजये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

स्यदेशे जगंति भुवनानि मातुर्यशोदायाः प्रदर्शयामास । अहं रसया भूम्या सुपात्रे दानयोग्ये कृष्णे पात्रं तु तीरद्वयांतरे योग्ये द्रविणे राजमंत्रिणीति भास्करः । प्रदत्ता विप्राणिता । अतः मृत् सहस्रधा सहस्रप्रकारेण फलितेति मन्ये । सुपात्रे कृष्णार्पितबुद्ध्या दत्तमल्पमपि बहु भवतीति भावः ॥ ६२ ॥ रोम्णामिति । सुरमंडलीषु तृतीयः सर्गः सृष्टिरभवत् । काव्यपक्षे सुरमंडलीषु महितः महनीयः सर्गो जात इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ इति श्रीरुक्मिणीशविजयटीकायां गुरुभावप्रकाशिकायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

॥१०॥

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये चतुर्थसर्गप्रारंभः ॥

५० वि०

॥ १ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ॐ करुणावरुणावासंतरुणार्कसमद्युतिम् । करुणाकर्षणोत्साहंतरुनारायणं नमः ॥ १ ॥ आद्यादिसर्गकाव्याख्यसोपानैर्गुरुदर्शितम् । चतुर्थसर्गहेमाद्रिमरोदुमहमुद्यतः ॥ २ ॥ उद्गच्छदिति । उद्गच्छंतिदधिमथनसमयेसव्यदक्षिणोभयांगचलनेनकेशबंधश्लथनात् उद्गच्छंतिकवर्याप्रसूनानिधमिल्लेयानितेषांनिकरोयस्यास्तां अनेनतृतीयाध्यायप्रथमपादोक्तस्वर्गादिविषयत्यागलक्षणवैराग्यसंपत्तिःसूचिता अतएववैराग्यमेवभाग्यमैश्वर्यंयेषांतेवैराग्यभाग्याविरक्ताइत्यर्थः । तेषांप्रियःप्रेयान्सकृष्णउपाजगामसमीपमगमत् । विरक्तानुग्राहकःपरमात्मेतिभावः । उपाजगामेत्यस्यप्रत्येकसंबंधः । सद्भिर्गीतंआत्मनःपरमात्मनःस्वस्ययशस्तस्यानुवर्तनेपरांआसक्तांस्वयशोगायंतीमित्यर्थः अनेनमहिमानुवर्णनस्यज्ञानपूर्वकत्वात्तृतीयाध्यायेतृतीयपादोक्तज्ञानसंपत्तिःसूचिता । अतएवज्ञानमनुमोदतइतिज्ञानानुमोदीज्ञानप्रियोहरिरित्यर्थः । निजप्रेमेत्येतदुभयत्रसंबध्यते । निजेस्वस्मिन्प्रेम्णास्नेहेन । प्रेमानाप्रियताहार्दप्रेमस्नेहोत्थदोहदमित्यम

उद्गच्छत्कवरीप्रसूननिकरां वैराग्यभाग्यप्रियः सद्गीतात्मयशोनुवर्णनपरां ज्ञानानुमोदी हरिः ॥ दध्मो निर्मथनोद्यतां समुदितप्रेमाश्रुधारां निजप्रेम्णा मंदमुपाजगाम जननीं भक्तैकवश्यः प्रभुः ॥ १ ॥ अंकोज्झितेदुप्रतिमाननं तमंकं समारोप्य मुहुर्मृजंती ॥ पंकं मनोज्ञांगगतं क्षुधार्तशंका स्तनक्षीरमपाययत्सा ॥ २ ॥

रः । दधिनिर्मथनउद्भूतंनवनीतंकृष्णायार्पयामीतिकृष्णस्नेहेनदध्मोःनिर्मथनोद्यतांनिजप्रेम्णाकृष्णानुरागवशात्समुदितप्रेमाश्रुधारांसमुद्भूतानंदबाष्पप्रवाहां अनेनपरमात्मनःकृष्णस्यप्राप्तौद्वितीयपादोक्तभक्तिलक्षणसाधनसंपत्तिःसूचिता । जननीयशोदांभक्तैकवश्यः भक्तजनाधीनःप्रभुःकृष्णः मंदंशनैरुपाजगामविरक्त्यादिसाधनप्रयत्नवतापरमात्मा लभ्यएवेतिभावः । निद्रोत्थितःकृष्णः दधिमथनकालेयशोदासमीपमाजगामेतिपौराणिकीकथा ॥ १ ॥ अंकोज्झितेति । अंकोज्झितःकलंकरहितइंदुश्चंद्रएवप्रतिमायस्यतदंकोज्झितेदुप्रतिमंआननंयस्यसतथोक्तः तंस्वसमीपमागतंकृष्णंअंकंउत्संगं । उत्संगचिह्नयोरंकइत्युभयत्राप्यमरः । आरोप्याधिरोप्यमनोज्ञांगगतंमनोहरगात्रस्थंपंकंकर्दमंमुहुः पुनःपुनः मृजंतीशोधयंतीसा क्षुधार्तइतिशंकासतीस्तनक्षीरंस्तन्यमपाययत्पाययामास ॥ २ ॥

सटीकः

सर्ग ४

॥ १ ॥

तदिति । तदनुस्तन्यदानानंतरंदहनस्यवद्वेर्गेगात्ज्वालातैक्षण्यात्उत्स्रवदुत्सर्पितक्षीरंतस्यलोभात्मधुजितमधुनामकदैत्यजेतारंकृष्णमपहायत्यक्तवाऽजानती
कृष्णं परमात्मानमजानती सा यशोदा जगाम कृष्णमपहाय चूल्यामधिश्रितपयः संरक्षणार्थं ययौ । हरिरपि कृष्णोपि समयाहं स्वसेवां परित्यज्य विषयानुधावन
कालोचितां हानिमनिष्टमस्यैयशोदायै प्रदातुं क्षिप्तः भांडोपरिविस्तृतः पाषाणखंडो येन स तथोक्तः सन्दधिभांडं दध्यमंत्रं व्यभजत पाषाणखंडं प्रक्षिप्य दधिभांडम
भिनदित्यर्थः । परमात्मा हि अज्ञानवशात् स्वसेवां परित्यज्य विषयसेविनां स्वभक्तानामपि ऐहिकं पारत्रिकं च नाशयतीति भावः । मालिनीवृत्तम् । न नमयययुतेयं
मालिनी भोगलोकैरित्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥ ददाविति । सकृष्णः रहोगत्वा जनन्यामात्राऽदृष्टः सन् । अनेन स्वसेवाविधुराणामदृश्यः परमात्मेति ध्वन्यते । नीतं स्वनीतं

तदनु दहनवेगादुत्स्रवत्क्षीरलोभान्मधुजितमपहाया जानती सा जगाम ॥ हरिरपि समयाहं हानिमस्यै
प्रदातुं व्यभजत दधिभांडं क्षिप्तपाषाणखंडः ॥ ३ ॥ ददौ बिडालाय जनन्यदृष्टस्तदा स नीतं नवनीतजा
तम् ॥ क्षिणोति नूनं धनलोभभाजां धनान्यनर्हत्स्वतिदिश्य देवः ॥ ४ ॥ विचारभारार्पितमानसाथो
विमर्शलभ्यं तमवेक्ष्य माता ॥ अनुव्रजंत्यस्पृशदत्यगम्यं परानुयात्राजितपुण्यपात्री ॥ ५ ॥ यदीयनाम स्म
रतां जनानां विभेत्यसद्योपि हि दंडपाणिः ॥ अभीषयद्विश्वसृजां प्रभुं तं गृहीतदंडा किल नंदराज्ञी ॥ ६ ॥

नवनीतजातं बिडालाय मार्जाराय ओतुर्बिडालो मार्जार इत्यमरः । ददौ दत्तवान् । अत्र अर्थांतरं न्यस्यति । देवः सर्वसाक्षी विष्णुर्धनलोभभाजां लोभिनां धनानि अन
र्हत्सु अयोग्येषु अतिदिश्यदत्त्वानूनं निश्चयेन क्षिणोति नाशयति ॥ ४ ॥ विचारभारेति । अथो अनंतरं विचारभारे कृष्णः कृतदृष्ट्यन्वेषणभारे अर्पितदत्तमानसं य
यासामाता यशोदा विमर्शलभ्यं अन्वेषणरूपविचारलभ्यम् चोरा हि अन्वेषणायां लभ्यंत इति भावः । अनेन हरेर्वेदांतविचारलभ्यत्वं ध्वन्यते । तं कृष्णमवे
क्ष्य दृष्ट्वाऽनुव्रजंती भयाद्भावतं कृष्णं गृहीतुं पृष्ठतो गच्छंती अतएव परस्य परमात्मनः कृष्णस्यानुयात्रातया अनुव्रजनेनार्पितस्य जातस्य पुण्यस्य पात्री योग्या सती अग
म्यमप्राप्यमपि कृष्णमस्पृशदग्रहीत् । पुण्यवतां परमात्मप्राप्तिर्भवतीति भावः ॥ ५ ॥ यदीयेति । असह्यः पापजनैः सोढुमशक्यो दंडः पाणौ यस्य स दंडपाणिर्य

रु० वि०

॥ २ ॥

सटीकः

सर्गः ३

॥ २ ॥

मोपियदीयस्यसंबंधीनिनामानिस्मरतांजनानांसकाशाद्विभेति । कमलनयनवासुदेवविष्णोर्धराच्युतशंखचक्रपाणे । भवशरणमितीरयंतियैवैत्यजभट्टदूर
तरेहितानपापान् । तांनोपसीदतहरेर्गदयाभिगुप्तानैषांभयंनचवयंप्रभवामदंडेइतिवचनात् । नंदराज्ञीनंदगोपस्यमहिषीगृहीतदंडासतिविश्वस्तृजांब्रह्मादीनांवरिष्ठं
श्रेष्ठतमंकृष्णमभीषयत्किल । दंडपाणिरपियस्माद्विभेति तंकृष्णंयशोदास्यमभीषयत्किलेत्यनेनकृष्णमभीषणोद्योगोयशोदायामौर्ख्याविजृम्भितइतिध्वन्यते ॥ ६ ॥
अजांडेति । आत्तःस्वीकृतःकोपोयया नंदगोपायतीति शुश्रूषादिनारक्षतीतिनंदगोपी कर्मण्यणित्यणिकृतेटिड्ढाणजित्यादिनाडीप् । यशोदा अजांडानांको
टिस्तस्याआश्रयआधारः रोमकूपः रोम्णांनिम्नभागोयस्यसतथोक्तः अनेककोटिब्रह्मांडाश्रयइत्यर्थः । तंकृष्णंबहुमियेषकिल असाध्यकार्यकरणोद्योगेय
शोदायामौर्ख्यातिशयःकिंवर्णनीयइतिभावः । तथाहिरोषेणक्रोधेनरुद्धंमनः अमराणामनुभावमपिसामर्थ्यमपि । अमराणांदेवानामनुभावःसामर्थ्ययस्मात्त

अजांडकोट्याश्रयरोमकूपं तमात्तकोपा किलनंदगोपी ॥ इयेष बहुं किल रोषरुद्धं मनो न मीनात्यमरानु
भावम् ॥ ७ ॥ कृतागसंतं किल नैव माता शशाक बहुं मम तु प्रतर्कः ॥ तदीयरम्योदरमध्यसंस्थविमुक्तश
क्त्यैव न बंध आसीत् ॥ ८ ॥ साशां मुहुः स्वप्रसुवं विधातुमीशत्वमप्यात्मगतं मुकुंदः ॥ बंधं रुणद्धि स्म
तदात्तदाम संदर्शयन्स्वात्मनि किंचिदूनम् ॥ ९ ॥

मपीतिवा नमीनातिनजानाति । नगणयतीत्यर्थः । कोपःस्वपरसामर्थ्यविवेकंनाशयतीतिभावः ॥ ७ ॥ कृतागसमिति । मातायशोदाकृतागसंकृतापराधंकृष्णं
बहुंनैवशशाकशक्तानैवासीत् । तदीयस्यकृष्णसंबंधिनः रम्यस्यरमणीयस्यउदरस्यमध्येसंस्थितायेमुक्तास्तेषांशक्त्यैवसामर्थ्येनैवबंधोनासीदिति । ममतुप्रत
र्कः । कृष्णसामर्थ्येनबंधोनासीदिति किंतुकृष्णस्यमुक्ताश्रयत्वेनतदुदरस्थितविमुक्तवर्गशक्त्याबंधोनासीदितिममबुद्धिरित्यर्थः । अन्यथाकृष्णबंधनेनकृष्ण
स्यासंगत्वेनतदाश्रितमुक्तानामेवबंधनप्राप्त्यैतेषांविमुक्तत्वहानेरितिभावः ॥ ८ ॥ साशामिति । मुकुंदःकृष्णःप्रसुवंस्वमातरं जनयित्रीप्रसूमाताजननीत्यमरः । यशो
दांमुहुःसाशांआशयाअजिलाषेणसहितां । आशादिगजिलाषयोरितिविश्वः । बंधस्यकिंचिन्यूनतायांइतःपरमन्येनदाम्नाबंधोभविष्यतीतिदामांतरप्रवृत्तौ

साभिलाषांविधातुं ईशत्वमपिकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थइतितद्रूपमैश्वर्यमप्यात्मगतंस्वगतंविधातुंसामर्थ्याभावेतदात्तसकलदामांतरप्रवृत्तौकिंचिन्यूनकरणा
योगादितिभावः । तयायशोदयाआत्तंउपात्तंदामस्वात्मनिस्वस्मिन्किंचिदूनंघंगुलोनंसंदर्शयन्बंधयशोदयाक्रियमाणंबंधरुणद्विस्मअरुणत् ॥ ९ ॥ सुतइति ।
नंदस्यपुरंध्रीपुरंपोष्यवर्गधत्तेइतिपुरंध्रीकुटुंबिनीअयंशिशुरपिविस्मापनशक्तियुक्तःकृष्णोमेसुतो नभवतिकितुसाक्षाद्धरिरेवेतिप्रबोधेसम्यक्ज्ञानेऽकुरितेजातेस
तिबुधैर्ज्ञानिभिःप्रणयाख्यरज्ज्वाप्रेमदाम्प्रानिबद्धंसंगतंबलानुजंबलभद्रानुजंकृष्णंबबंध कृष्णःस्वसामर्थ्यदर्शनेनस्वस्मिन्परब्रह्मत्वबुद्धिकुर्वत्यायशोदयाबुद्धि
व्यामोहनायतयाबध्यतेत्यर्थः । ज्ञानिलभ्यः परमात्मेतिध्वनितोर्थः ॥ १० ॥ असाध्येति । मातायशोदाऽसाध्यभागेऽलभ्यप्रदेशेस्थितस्यदुग्धस्यचौर्येविशारदंप्रौढं

सुतो न मेऽयं हरिरेव साक्षादिति प्रबोधेकुरिते पुरंध्री ॥ बबंध नंदस्य बलानुजं तं बुधैर्निबद्धं प्रणया
ख्यरज्ज्वा ॥ १० ॥ असाध्यभागस्थितदुग्धचौर्ये विशारदं तं विनिबध्य माता ॥ उलूखलस्यापि बबंध
मध्यं सहायभूतस्य तदीयकार्ये ॥ ११ ॥ अनाहि यः कार्यवशाज्जनन्या शनैरसौ साकमुलूखलेन ॥ वि
धाय घृष्टं स्वकयोरनिष्टमभीप्सितं दातुमिव प्रतस्थे ॥ १२ ॥ असज्जनेष्वाचरितोग्रशिक्षां स्वभक्तपुंजेषु
कृतां च रक्षाम् ॥ नभस्युभौ गातुमथो चिकीर्षन्विपाटयामास स पादपौ द्वौ ॥ १३ ॥

तंकृष्णंनिबद्धतदीयकार्येकृष्णसंबंधिकार्येसहायभूतस्य उलूखलमारुह्योपरिस्थितदुग्धचोरत्वादितिभावः । उलूखलस्यापिमध्यंबबंध कृष्णंनिबध्यदामोलूख
लमध्येअनुसंधितवतीत्यर्थः । चौर्यकृतसहायिनोऽंखलाबंधस्यलोकेदर्शनादितिभावः ॥ ११ ॥ अनाहीति । योजनन्यामात्राकार्यवशाद्भाविकायापेक्षयाअना
हिअबध्यत । णहबंधनइतिधातुः । असौकृष्णःस्वकयोर्भक्तयोर्नलकूबरमणिग्रीवयोरनिष्टंदुरितंउलूखलेवहननंकृत्वाघृष्टंसम्यक्चूर्णंविधायाभीप्सितमिष्टंदातु
मिवोलूखलेनसाकंशनैःप्रतस्थेप्रतस्थिवान् ॥ १२ ॥ असज्जनेष्विति । अथोअनंतरंसकृष्णः असज्जनेषुदुर्जनैषुआचरितांकृतामुग्रशिक्षांतीक्ष्णदंडंस्वभक्तपुंजेषुक
तारक्षांचनभसिगगनेगातुंगानंकर्तुंउभौशिक्षागानेएकरक्षागानेएकं अपरमितिउभौगायकौचिकीर्षन्निवअनेनानयोर्वक्षयोःस्वभक्तव्यतिरिक्तौशिक्षायोग्यौद्वाव

सुरौतिष्ठतइतिसूच्यते । द्वौपादपौविपाटयामास बभञ्ज ॥ १३ ॥ स्वभृत्येति । कंजवज्जलजवन्मंजुनीमनोहरेनेत्रेयस्यसतथोक्तः सदेवः क्रीडादिगुणविशिष्टः कृष्णः स्वभृत्यभीमस्यभीमसेनस्यानुजं स्वभृत्यश्वासौभीमानुजश्चेति उभयत्रापि स्वभृत्यपदस्य संबंधः । तमर्जुनंदययाकृपयाऽद्वितीयं न विद्यते द्वितीयोर्जुनोयस्येत्यद्वितीयस्तं अर्जुनांतरहितमित्यर्थः विधित्सुरिव विधातुमिच्छुरिवार्जुनाभिधौतौ वृक्षौ । पार्थैर्जुनः केकिनिकार्यविचार्यैनेत्रामयेप्येकसुतेचमातलौ । वर्णेद्रुमेचाथेति भास्करः । बभञ्जविपाटयामास ॥ १४ ॥ तदंगेकृष्णांगेयोबंधः मात्राकृतस्तस्यप्रतिबंधेन तत्सहबद्धोलूखलप्रतिरोधजन्यप्रतिबंधेन अनेन कृष्णस्यप्रतिबंधाभावप्रतिपादनं द्योत्यते । जातं यत्पुण्यं तस्य बलेन कृष्णस्य नित्यमुक्तत्वेन प्रकृतिबंधराहित्यं वदतो महत्पुण्यं जायतइति भावः । सामर्थ्येन ततः विपाटिततरुसकाशादुत्थ

स्वभृत्यभीमानुजमद्वितीयं प्रियं विधित्सुर्दययेव देवः ॥ स भूरुहावर्जुनसंज्ञिनौ तौ बभञ्ज कंजायतमं जुनेत्रः ॥ १४ ॥ तदंगबंधप्रतिबंधपुण्यबलेन सिद्धौ तत उत्थितौ द्वौ ॥ प्रशस्य वृंदावनवल्लभं तं तदेयतु स्तन्मनसौ स्वलोकम् ॥ १५ ॥ बृहद्वने स्वस्य हि संनिधानां महापुरीसाम्यमुपेयुषीत्यम् ॥ वनप्रियोऽसौ चकमे रमेशो मनोज्ञवृंदावन एव वासम् ॥ १६ ॥ विरोधिदैतेयपराभवेन स्थिरेह नोत्थास्यति बंधुते तः ॥ इति प्रभुः स्वप्रियसाध्वसाय वृकाननेकांस्स ससर्ज रोम्णः ॥ १७ ॥

तौ द्वौ वृंदावनवल्लभं वृंदावनपतिं अनेन भविष्यद्वृंदावनगमनं सूच्यते । कृष्णं प्रशस्य स्तुत्वा तस्मिन् कृष्णे मनोययोस्तौ तन्मनसौ तस्मरणयुक्तावित्यर्थः तादृशौ संतौ स्वलोकमीयतुर्ययतुः ॥ १५ ॥ बृहद्वनइति । बृहद्वनमिति नंदव्रजनामतस्मिन् इत्यमुक्तप्रकारेण अनंतसंपत्तिभिः पूर्यतइति पुरीमहती च सा पुरी चोत्तमहापुरी पट्टनं तस्याः साम्यं सादृश्यं उपेयुषि गच्छति सति वनं प्रियं यस्यासौ वनप्रियो रमेशः कृष्णः मनोज्ञवृंदावन एव वासं निवासं चकमे ऐच्छत् । वनप्रियस्य वन एवाभिरुचिर्युक्तेति भावः ॥ १६ ॥ विरोधीति । विरोधि नोदैतेयादैत्यास्तेषां पराभवेन पराजयेन इह बृहद्वने स्थिरा सुस्थिरा बंधुता बंधुवर्गः ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तलितलप्रत्ययः । इतो न्यत्र गतुं नोत्थास्यति उपप्लवाभावादिति भावः । इति प्रभुः समर्थः कृष्णः स्वप्रियसाध्वसाय स्वबंधुभयाय भीतिभीः साध्वसंभयमित्यमरः । स्वबंधूनां भयोत्पा

दनार्थोऽस्मिन्ःरोमभ्योजात्येकवचनं । अनेकान्वकान् ईहामृगान् कोकईहामृगोवृकइत्यमरः । ससर्जसृष्टवान् ॥ १७ ॥ इहेति । दैत्याः इहव्रजेस्वकीयान्निहता
 निशम्यश्रुत्वाव्रजस्थं मां प्रतिनायांतिस्वेषांपराजयहेतुस्थानत्वादितिभावः । सविभुः कृष्ण इत्थमालोच्य विचार्यस्वकीयान्दंदादीन् वंदावनंगंतुमेव न्ययुक्तन्ययोज
 यत् ॥ १८ ॥ भारानिति । गोधनंगोरूपधनंवृद्धावयोवृद्धाः मुग्धललनामनोहरा अबलाः बालाबालका एत एवादीयेषां तैर्गोधनवृद्धमुग्धललनाबालादयस्तैः संयु
 ताः रामो बलभद्रः श्रीरमणः श्रीकृष्णः तावाश्रयौ येषां तैर्तथोक्ता अरण्यालयावनौकसः गोपाः स्वान्भारान्संभारान् चारुशकटश्रेण्यां मनोहरशकटसमूहेऽधिरोप्य
 निक्षिप्य वीणास्तंतुवाद्यविशेषाः बहुक्यादयो वेणवो वंशाः सुषिरवाद्यविशेषा मृदंगमुरजा आनद्धवाद्यविशेषाः । ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं

इह स्वकीयान्निहतान्निशम्य न मां व्रजस्थं प्रतियांति दैत्याः ॥ स इत्थमालोच्य विभुः स्वकीयान्
 न्ययुङ्क्त वंदावनमेव गंतुम् ॥ १८ ॥ भारान्स्वानधिरोप्य चारुशकटश्रेण्यामरण्यालया गोपा गोधन
 वृद्धमुग्धललनाबालादिभिः संयुताः ॥ वीणावेणुमृदंगशृंगनिनदैः संपूरिताशाः शनैः रामश्रीरमणाश्र
 याः प्रतिययुर्वंदावनं पावनम् ॥ १९ ॥ जृम्भच्चंपकगुंफितोच्चकवरीभाराश्चलत्कंचुकाः सिंजन्मंजुलभूरिभू
 षणधरा गोप्यः समाप्य क्रियाः ॥ कृष्णस्याद्भुतकर्म रामचरितैः साकं जगुः कृत्स्नशः स्वाभीष्टास्युचित
 स्थलीगतिमिव प्रेक्ष्य प्रहृष्टाः पथि ॥ २० ॥

तुसुषिरमित्यमरः । शृंगाणि शृंगनिर्मितानि वाद्या

नितेषां निनदैः स्वनैः पूरिता आशादिशो यैस्ते तथोक्ताः संतः पावनं वंदावनं शनैः कृष्णरामाश्रयत्वेन भयाभावान्मंदमंदं युयुः ॥ १९ ॥ जृम्भदिति । जृम्भच्चंपकैर्विकसच्चं
 पककुसुमैर्गुंफिताया उच्चकवर्या उन्नतधमिल्लस्य भारोयासां ताः चलत्कंचुकाश्चलत्कूर्पासकाः सिंजन्ति कण्ठं तिमंजुलानि मनोहराणि भूरिभूषणानि सुवर्णाभरणा
 नि बहुभूषणानीति वा भूरिस्वर्णैर्बहौत्रिष्विति भास्करः । धरंतीति धराः सिंजन्मंजुलभूरिभूषणधरा गोप्यो व्रजांगनाः क्रियागृहकार्याणि समाप्य स्वाभीष्टस्य
 वंदावने करिष्यमाणरासक्रीडाक्षणस्याप्तिः प्राप्तिः तस्या उचिता योग्या स्थली तस्यांगतिर्गमनं प्रेक्ष्येव प्रहृष्टाः सत्यः पथि मार्गे कृत्स्नशः साकल्येन कृष्णस्याद्भुत

॥ वि०

॥ ४ ॥

सटीकः

सर्गः ४

॥ ४ ॥

कर्मआश्चर्यव्यापारंरामचरितैर्बलचरित्रैःसाकंजगुः ॥ २० ॥ गवामिति । धेनूनांखुरैःगोपानांपदैश्वर्यैरनोभिःशकटैःसमुत्थधूलिरुद्रच्छद्रेणुःसवितुःसूर्यस्य
करौघंकिरणसमूहंदूरेरुधकिल सएवसूर्यएवस्वमूर्ध्निस्वशिरसितांधूलिंबोहुंध्रुवंस्वकरंउन्निनाय विष्णुवैष्णवगोपाद्वरजसःपरमपावनत्वात्शिरसाधर्तुंस्वकरंस्व
यमेवोन्निनायेव गोपानांऋषिदेवप्रवरत्वेनदेवमान्यत्वंध्वन्यते ॥ २१ ॥ पुष्पैरिति । वृक्षगणाःपुष्पैःप्रसूनैः कीराःशुकाः मनोज्ञवचनैः कृकटकआदानइति
धातोः । सुस्वरेणचित्तंकोकंतेगृह्णंतीतिकोकिलाःसुस्वरैः केकिवरामयूरश्रेष्ठाःनृत्तैः गजाश्चगतिभिर्गमनैः शैलाश्चपर्वताश्चस्रवन्निर्झरैःनिष्पतन्निर्झरोदकैः मृगा
हरिणावीक्षणैःस्वालोकनैः साभूर्वदावनभूमिःसुनिविडालायायेषांतैर्मणिकुट्टिमस्थलचयैरन्ननिबद्धभूप्रदेशसमूहैस्तदाकृष्णागमनकाले तद्वंदावनमच्युतार्हभव

गवां खुरैर्गोपपदैरनोभिः समुत्थधूलीः सवितुः करौघम् ॥ रुरोध दूरे किल तां स्वमूर्ध्नि स एव वोहुं ध्रुव
मुन्निनाय ॥ २१ ॥ पुष्पैर्वृक्षगणा मनोज्ञवचनैः कीराः स्वरैः कोकिला नृत्तैः केकिवरा गजाः स्वगति
भिः शैलाः स्रवन्निर्झरैः ॥ सुच्छायैर्मणिकुट्टिमस्थलचयैः सा भूर्मृगा वीक्षणैस्तद्वंदावनमच्युतार्हभवनं
नूनं तदा तेनिरे ॥ २२ ॥ स लब्धजन्मा मधुरारुख्यपूर्यां व्रजेभिवृद्धः कतिचिद्दिनानि ॥ उपेत्य वंदावन
मेष कृष्णस्त्रिधामतां दर्शयतीव देवः ॥ २३ ॥ फलैः प्रसूनैः पयसा तृणेन विधाय गोगोपनिकायरक्षा
म् ॥ वनं स्वनामानुगुणं बभाज हरौ प्रसन्ने किमिहास्यसाध्यम् ॥ २४ ॥

नंकृष्णयोग्यमंदिरंनूनंतेनिरेचक्रिरे । पुष्पोपहारमधुरवचनगीतवृत्तगतिविलासोदकसुच्छायाद्युपचारात्त्वलुराजभवनंतत्सर्वंवंदावनेप्यभवदित्यर्थः ॥ २२ ॥
सइति । सकृष्णःमधुरारुख्यपूर्यामधुरापट्टनेलब्धजन्माप्राप्तप्रादुर्भावः अनंतरंव्रजेगोष्ठेकतिचिद्दिनानि । कालाध्वनोरत्यंतसंयोगइतिद्वितीया । अभिवृद्धःसन्निदा
नींवंदावनमुपेत्य त्रिधामतांत्रीणिधामानिस्थानानियस्यसत्रिधामातस्यभावस्त्रिधामतातांदर्शयतीव त्रिधामाकरुणाकरइतिस्मृतेः॥२३॥फलैरिति । वनंवंदावनं
फलैःप्रसूनैःकुसुमैःपयसाजलेनतृणेनयवसेन गावोगोपास्तेषांनिकायस्यरक्षांविधायस्वनामस्वस्यवंदावनमितिनामधेयमनुगुणंवंदंसमूहमवतीत्युत्तरुपंबभाज ।

तथाहि हरौकृष्णोप्रसन्नेसतिइहलोकेअसाध्यमलभ्यंकिमस्तिसर्वसुलभमित्यर्थः ॥ २४ ॥ ततइति । ततोवृंदावनप्रवेशानंतरंसकृष्णः प्राक्पूर्ववत्सदैत्यरणंभविष्य
द्वत्सासुरयुद्धंअभ्यसन्निवशिक्षनिवगोरूपधरैर्वत्सरूपधरैर्गोपालपुत्रैः सहनियुध्यंस्तस्यवत्सासुरस्यतन्वाः शरीरस्योत्क्षेपणंतरुशिरसिप्रक्षेपणंअभ्यसन्निवशिक्ष
निवउपलंपाषाणंचारुसम्यगुत्क्षिपंश्चवनेवृंदावनेचचार ॥ २५ ॥ प्लवंगेति । प्लवंगवेषैः कपिवेषैः कपिप्लवंगप्लवंगशाखामृगवलीमुखाइत्यमरः । अनुगैः भृत्यैः गो
पैः समेतः सेतुबंधआलवालबंधआदिर्धस्यसेतुबंधादिः विहारएवशीलंस्वभावोयस्यतथोक्तः अरण्येवनेचरन्सदेवः कृष्णोरघुरामरूपंरघुकुलोत्पन्नत्वाद्रघुश्चा
सौरामश्चेतिरघुरामस्तस्यरूपंस्वकीयमाज्ञापयतिस्म । कपिवेषधारिगोपैरनुगतत्वादरण्येसंचरणादहमेवरघुरामइतिप्रकटयामासेत्यर्थः । कृष्णोक्तक्रीडाकृतेति

ततः स गोरूपधरैर्नियुध्यंश्चचार चारूपलमुत्क्षिपंश्च ॥ समभ्यसन्प्रागिव वत्सदैत्यरणं तथोत्क्षेपणम
स्य तन्वाः ॥ २५ ॥ प्लवङ्गवेषैरनुगैः समेतः स सेतुबंधादिविहारशीलः ॥ चरन्नरण्ये रघुरामरूपं स्वकी
यमाज्ञापयति स्म देवः ॥ २६ ॥ सहानुगैर्गाः किल चारयन्तं खलोभ्यगात्तं पशुवेषधारी ॥ अहं म
हांतं प्रतियास्यतोस्य पशुत्वमाजानजमेव मन्ये ॥ २७ ॥ तद्वृंदावनभूगणं पदरुचा प्रागंकयन्सोऽसकृ
त्पश्चात्तद्गमरुद्गणं च वरयन्कुर्वन्निवांतर्वनम् ॥ सद्भास्वद्गणशोभि लेखसवयोहृद्योगणौ चाश्रयन् ल
क्ष्मीशोऽनुकरोति तत्र विचरन् शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २८ ॥

पौराणिकीकथा ॥ २६ ॥ सहानुगैरिति । अनुगैर्भृत्यैर्गोपालैः सहगाः धेनूश्चारयन्तं तृणजलोपेतप्रदेशेषुसंचारयन्तं तं कृष्णं पशुवेषधारीवत्सवेषधारीखलः
कूरोभ्यगात्किल पशुवेषधृत्वायुद्धायकृष्णमाजगामकिलेत्यर्थः । किलेत्येत्ये । अहमिदानींनपशुवेषधारीकिंतुमहांतमतिसमर्थंकृष्णंप्रतियास्यतोयुद्धार्थं
मागच्छतोस्यपशुत्वंस्वयंसामर्थ्यविवेकशून्यत्वलक्षणपशुत्वमाजानजंजननमारभ्यजातंमन्ये ॥ २७ ॥ तदिति । तत्रवृंदावनेविचरन्सलक्ष्मीशः कृष्णः शार्दूलवि
क्रीडितंवत्सासुरवधेव्याघ्रव्यापारमनुकरोतिशार्दूलवदाचरति । वत्सवधेशार्दूलानुकरणस्योचितत्वादितिभावः । शार्दूलविक्रीडिताख्यवृत्तंचव्यज्यते । किंकुर्वन् ।

रु० वि०

॥ ५ ॥

तस्य वृंदावनस्य भूगणस्थलसमूहं प्राक्प्रथमं पदरुचापादकांत्या अंकयन् अंकोनाटकविच्छेदे संख्यायां युधिभूषण इति रत्नमाला । शार्दूलविक्रीडितवृत्तस्य सुमिठं
तरूपपदेन प्रथमं भूमिदेवताकमगणांकितत्वादुपमा । पुनः किंकुर्वन् पश्चादनंतरं तद्वं मरुद्वणं वृंदावनगतमंदमारुतसमूहं पदरुचाऽसकृत् मुहुर्वरयन् अंगीकुर्वन् । वृत्तम
पिवायुदेवताकसगणद्वयमंगीकरोति । पुनः किंकुर्वन् पदरुचा अंतर्वनं सद्भास्वद्वणशोभिसत्सूर्यसमूहशोभाशालिकुर्वन् निवकृष्णपादस्य कोटिसूर्यसदृशकांतियु
क्तत्वादिति भावः । वृत्तमपि द्वयोः सगणयोर्मध्ये सूर्यदेवताकजगणशालि । पुनः किंकुर्वन् पदरुचा चित्रेलिख्यंत इति लेखादेवाः लेखा अदिति नंदना इत्यमरः । सव
यसः स्निग्धाः स्निग्धो वयस्यः सवया इत्यमरः । तेषां हृद्योगणौ हृदयाकाशसमूहौ द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभमित्यमरः । देवानां हृदयाकाशगणः सवयसां हृदयाकाशग
श्चेति द्वौ लेखसवयो हृद्योगणौ आश्रयंस्तद्व्यानविषयीभवन्नित्यर्थः । वृत्तमाप्याकाशदेवताकतगणद्वयशोभीति भावः । गणलक्षणं तूक्तं वृत्तरत्नाकरे । सर्व

उदक्षिपत्तं हरिरात्मदोर्भ्यामधः पपाताशु स वत्सदैत्यः ॥ ब्रजाधिनाथस्य स एष धर्मो गृहीतमायस्य
च तस्य पातः ॥ २९ ॥ स पातयामास पतन्कपित्थफलानि लोलद्रुमसंचयेभ्यः ॥ तथा हि कृष्णप्रतिप
क्षिपक्षः कथं न पातैकफलस्तदैव ॥ ३० ॥

गुर्मोमुखांतलौ यरावंतगलौ सतौ । मध्यादिगौजभौ प्रोक्तौ त्रिलो नोष्टौ गणाः स्मृताः । गणदेवतास्तु अमृतानंदीये कथिताः शुभदोमो भूमिमयः सोवायव्योजयप्र
दः । जः सूर्यो रोगदः प्रोक्त अनैश्वर्यो न भस्तुत इति । सूर्याश्चैर्यदिमः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति ॥ २८ ॥ उदक्षिपदिति । हरिर्दैत्य आत्मदोर्भ्यां स्वहस्ताभ्यां
गृहीत्वा उदक्षिपदुपरिचिक्षेप । सवत्सदैत्यः आशु अधः पपात । कृष्णस्योत्क्षेपणकर्मदैत्यस्याधः पात इत्युभयं युक्तमित्याह । ब्रजाधिनाथस्य कृष्णस्य वत्सासुरस्यो
परिक्षेपणरूपो व्यापारः स एष धर्मः स्वरक्षयवत्सवेषधारिण ऊर्ध्वगतिः गृहीतमायस्य गृहीतामायाजनमोहकरीयेन सतस्य तस्य वत्सस्य पातः अधः पातश्च धर्म एव
मायि जनस्य साधने विद्यमाने पिदैत्यानामधः पात एवेति भावः ॥ २९ ॥ स इति । सवत्सदैत्यः पतन्मधः पतन्लोलद्रुमसंचयेभ्यः स्वपार्श्वाभिघातेन चलद्रुमसमूहेभ्यः
कपिनो मथ्मन्तीति कपित्थस्तेषां फलानि पातयामास । तथा हि तद्युक्तं हि कृष्णप्रतिपक्षिणो दैत्यास्तेषां पक्षः सहायो यस्य सतथोक्तः पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबल

भित्तिष्वितिकेशवः । सत्रिलोक्यां पातएव एकं मुख्यं फलं यस्य स पातैकफलः कथं न भवेत् । द्वेषिद्वेषिपक्षपातिनोरपि पातएवेति भावः ॥ ३० ॥ अन्योन्येति ।
यः कृष्णः प्रतिकल्पं अन्योन्यं भर्तुरागोभार्यायां भार्यारागोभर्तरीति परस्परमाश्रितो रागएव रज्जुर्जालं जालस्याप्यन्योन्यनिबद्धरज्जुनिर्मितत्वादिति भावः । त
यावितत आस्तुते इह संसृतिः संसार एवाभेद्यद्रुमः विष्णुप्रसादव्यतिरेकेण केनाप्यविनाश्यवक्षस्तस्मिन्नज्जो ब्रह्मा मुखं येषां ते तान्सुपर्णान्पक्षिणः ब्रह्मादिपिपीलि
कांत जीवाख्यपक्षिणः संगृह्य भुङ्क्ते संहरतीत्यर्थः । रागएव संसारकारणमित्यर्थः । यथालुब्धको जालं वक्षे विस्तार्य तत्रत्यान्पक्षिणः संगृह्य भक्षयति तद्वदित्यर्थः
तं विश्वाद्भुतलुब्धकं जगदाश्चर्यधीवरं कृष्णं बको वकस्याकारोदिति सुतो दैत्यो मीनतनुं मस्याकृतिं श्रुत्वा बकस्य मीनाशित्वादिति भावः । व्यत्यस्तबुद्धिर्विपरीतबुद्धि
र्वको वकपक्षीति मिमहामीनं गिलतीति मिमिलस्तमिवाभ्याययौ यथामीनाशयाति मिमिलसमीपमागतस्य बकपक्षिणस्ततएव नाशस्तथा कृष्णं हंतुमागतस्य ब
अन्योन्याश्रितरागरज्जुवितते संसृत्य भेद्यद्रुमे संगृह्य प्रतिकल्पमज्जमुखान्भुङ्क्ते सुपर्णानिह ॥ तं विश्वाद्भुतलु
ब्धकं दितिसुतः श्रुत्वा बकोभ्याययौ नूनं मीनतनुं तिमिगिलमिव व्यत्यस्तबुद्धिर्वकः ॥ ३१ ॥ कृष्ण त्वन्नाम जिह्वा
न कथयति ममेत्यास्यमुदर्शयन्स्वौ पक्षौ नो कृष्णपक्षस्त्विति विशदयितुं प्रोत्क्षिपन्नंघ्रियुग्मम् ॥ पश्चाद्भागे
विधुन्वहरि निलयमहीसंगभीत्येशकेशं मत्वा व्योमाध्वनासौ यदुकुलतिलकं सत्वरोऽभ्याजगाम ॥ ३२ ॥

कासुरस्य कृष्णादेव नाशो भविष्यतीति भावः ॥ ३१ ॥ कृष्णेति । असौ बकाकारो सरोहे कृष्ण
मम जिह्वा त्वन्नाम न कथयतीती वास्यं वदनमुद्दर्शयन्सरोवराभ्याशे आहारापेक्षया मुखं व्याकृत्य गमनं बकपक्षिणो जातिः । अहं कृष्णपक्षः कृष्णस्य मित्रं नो भवा
मि । पक्षः सहायगरुदंतिकसाध्यभित्तिमित्रेषु चुल्लिविवरे नृपकुंजरे चेति रत्नमाला । इति विशदयितुं स्पष्टीकर्तुं इव स्वौ स्वकीयौ पक्षौ गरुतौ प्रोत्क्षिपन् वितत्य चाल
यन्पश्चाद्भागे पृष्ठभागे चरणद्वयं ईषत्कंपयन् इयमपि पक्षिणो जातिः । नन्वेतादृशस्य विष्णुद्वेषिणो विष्णुपदे संचरणं कथमित्याशंक्याह । ईशकेशेति । व्यो
मगगनं व्योमकेशो भवो भीम इत्यभिधानात् शिवकेशं शिवस्थानं मत्वा व्योमाध्वनेत्यत्र योगविभागः कर्तव्यः । सत्वरः त्वरया सहितः स नृहरेः कृष्णनिलयभूताया पृ
थ्व्याः संगभीत्या व्योमाध्वना गगनमार्गेण यदुकुलतिलकं कृष्णमभ्याजगाम । स्रग्धरावृत्तं स्रग्धैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ॥ ३२ ॥

रु० वि०

॥ ७ ॥

फलपुष्पादिसंपदोभिद्विर्जायतइतिभावः । द्रुतविलंबितवृत्तं द्रुतविलंबितमाहनमौभरौइत्युक्तत्वात् ॥ ३८ ॥ परिलसदिति । पिकगणःपरभृत्समूहःपरिलसतःप्रकाशमानस्यसहकारस्यातिसौरभयुक्तचूतस्य आम्रश्रुतोरसालोसौसहकारोतिसौरभइत्यमरः । नवांकुरेनूतनकिसलयांकुरेशनकैर्मदध्वनन्अखिलान्कामिनोदर्पयतीत्यखिलदर्पकःसचासौदर्पकःकंदर्पः कंदर्पोदर्पकोनंगइत्यमरः । तस्यसायकेबाणे चूतस्यकामबाणत्वादितिभावः । स्मरस्यरहस्यमनून्मन्मथस्यगोप्यमंत्रान्संजपन्निवमंत्रान्स्त्रीवशीकरणायजपंकुर्वन्निवशुशुभेवमौ ॥ ३९ ॥ कुसुमेति । कुसुमानांचुंबनंकरोतीतिकुसुमचुंबनकृत् अनेनवक्ष्यमाणसदृशकांतामुखचुंबनशिक्षादर्शिता । मधुरोमनोहरोध्वनिर्यस्यसतथोक्तः । अनेननायिकोपशांत्यैसांत्वचनंवक्तव्यमितिशिक्षितं । षट्पदोभमरः मृदुगिरामधुरवचनेनाजमुख्याः

परिलसत्सहकारनवांकुरे पिकगणः शुशुभे शनकैर्ध्वनन् ॥ स्मररहस्यमनूनिव संजपन्नखिलदर्पकदर्पकसायके ॥ ३९ ॥ कुसुमचुंबनकृन्मधुरध्वनिः प्रियजनानितिति शिक्षति षट्पदः ॥ मृदुगिराजमुखीसरसाधरं पिवत मा वत मान इहोचितः ॥ ४० ॥ मरुति वाति शुचा पथिकांगना नयनवारि युयोज पयि स्पृशन् ॥ अमुमवैतु पतिर्मम वेदनामलिकुलालिकुलाभ्युदितामिति ॥ ४१ ॥

कमलवदनायाःसरसःस्वादुयुक्तःअधरःअधरोष्ठं हेकामिजनावतसंतोषेण बतानुकंपासंतोषेखेदामंत्रणविस्मयेइतिरत्नमाला । पिवतपानंकुरुत । इहोपभोगोचितेऋतौमानोगर्वःकोपोवामोचितःयुक्तोमाउद्रिक्तोभवतीतिनभवति । अमानोनाःप्रतिषेधेइतिवचनात्अत्रमाशब्दःप्रतिषेधार्थः । इतिप्रियजनान्शिक्षति । चूतांकुरास्वादुमधुरकंठपिकस्वरश्रवणसुरतांकाउपादिशति । षट्पदइत्यनेनएतादृशप्रार्थनानंगीकारेनायकस्यान्यत्रगमनशिक्षाचस्वस्यापराधित्वंचद्योत्यते ॥ ४० ॥ मरुतीति । पंथानंगच्छतीतिपथिकस्तस्यांगनामरुतिवायौवातिसतिशुचाप्रियस्मरणजन्यशोकेनअमुंवायुंपथिमार्गैस्स्पृशन्अस्यैववायोस्तत्रापिगमनसंभवादितिभावः । ममपतिःप्रियःअलिकुलान्येवअलिकुलानिसखिनिवहास्तैरेभ्युदितामुक्तांभमराणांवायुमनुसृत्यगमनादितिभावः । ममवेदनांदुःखंअवैतुजानीयात्इतीव

सटी

सर्गः

॥ ७ ॥

नयनवारिनेत्रजलंवायौयुयोजअंगुल्यग्रेणोदक्षिपदित्यर्थः । अनेनपथिकांगनायामोहावस्थादर्शिता ॥ ४१ ॥ मधुनियुक्तेति । मधुनावसंतेन । चैत्रवसंतमधुद्रु
मदैत्यविशेषेषुपुंसिमधुशब्दइतिरत्नमाला । नियुक्तःअस्मत्सुहृन्मदनविनाशकस्यशिवस्यप्रतिशिवंकर्तुंप्रेरितःभुजंगचयःविटसमूहःजारसमूहः भूजंगौविटपन्नगा
वितिरत्नमाला । योषितांस्त्रीणांअतनुतेजसिअनल्पकांतौ स्तनेकुचे नूतनशिवंनवीनशंकरं नवीनंनूतनंनूतनंइत्यमरः । रहसिएकांतैरचयन्निवकुर्वन्निवबलवद्विरोध
स्यप्रकटतयाकर्तुमशक्यत्वादितिभावः नखपदंदुकलांनखक्षताख्यचंद्रकलां वसनस्यस्तनस्थितवस्त्रस्यच्युतिमाकर्षणंवितनुतेकरोति शिवस्यचंद्रमौलित्वादिगं
बरत्वादितिभावः । शिवमिवनिर्माणेतदाभरणत्वेनतत्परिचितभुजंगानांसामर्थ्यमस्तीतिद्योतनायभुजंगचयइत्युक्तम् । अनेनसुरतारंभःसूच्यते ॥ ४२ ॥ मृगमदेने
ति । मृगमदेनकस्तूर्या । मृगनाभिर्मृगमदःकस्तूरीचाथकोलकमित्यमरः । सितेतरकंठतांनीलकंठतांकरयुगमेवांबुजंतेनवेष्टितःपिहितःमूर्धामस्तकोयस्यसतथोक्त

मधुनियुक्तभुजंगचयः स्तने रहसि नूतनशिवं रचयन्निव ॥ नखपदंदुकलां वसनच्युतिं वितनुतेऽतनुतेज
सि योषिताम् ॥ ४२ ॥ मृगमदेन सितेतरकंठतां करयुगांबुजवेष्टितमूर्धताम् ॥ हृदयमंदिरतां समदृश्यतां
रुचिरतां चिरतांतमुखैः स्वकैः ॥ ४३ ॥ मदनवह्निसखः प्रियशीतलः कुसुमगंधवहः किल सेव्यते ॥

मरुदुपारत मन्मथसंगरैः स परितः परितप्तमुखैर्नरैः ॥ ४४ ॥

स्तस्यभावस्तत्ता अनेनकस्तूर्यादिपरिमलद्रव्येणालंकारकुचग्रहणलक्षणाप्रथमारतिःसूच्यते । शिवस्यापिनीलकंठत्वात्अर्चकार्पितांबुजमस्तकादिनिर्भावः ।
हृदयमंदिरतांस्ववक्षोनिलयतांसमदृश्यतांसम्यगदृश्यताम् । अनेनगाढालिंगनलक्षणामध्यमारतिःसूच्यते । स्वकैःस्वकीयैश्चिरतांतमुखैःसुरतश्चांतमुखैरुचि
रतांमनोहरतां । अनेनसुरतांत.सूच्यते । वितनुतइतिपूर्वेणसंबंधः । शिवस्यापिस्मरजनहनिलयत्वादयोग्यजनादृश्यत्वात्भुजंगमुखैःभूषितत्वाच्चेतिभावः
॥ ४३ ॥ मदेनेति । मदनवह्निसखःमन्मथाग्निसुहृत्मन्मथोद्दीपनकारीत्यर्थः । प्रियश्चासौशीतलश्चेतिप्रियशीतलःकुसुमानांगंधमामोदंवहतिप्रापयतीतिकुसुम
गंधवहःसौख्यसौरभ्यमांघ्र्यलक्षणगुणत्रययुक्तःमरुत्वायुरुपारतः उपारतोनिवृत्तइत्यर्थः । मन्मथसंगरःकामयुद्धंयेषांतेनिवृत्तसुरताइत्यर्थः । तैःपरितप्तमुखैः

रु० वि०

॥ ८ ॥

सुरतश्रेमेणम्लानमुखैर्नरैःपुरुषैःपरितःसमंतात्सेव्यते । मदनवह्निसखइत्येनकुसुमितवनवर्तिवायुगुणातिशयेनसमापितरतीनामपिरिरंसाजायतइतिद्योत्यते
॥ ४४ ॥ दाक्षिण्यमिति । मधुर्वसंतःस्वाधीशंस्वामिनंकामिनंजनयिष्यंतःप्रद्युम्नरूपेणप्रसविष्यतोस्यकृष्णस्यहृदयंमनःव्यग्रंत्वरायुक्तंविधास्यन्निवमरुतामल
यमारुतेनदाक्षिण्यंदाक्षिणादिभवत्वं । अनेनअनुसरणपक्षेसरलत्वंव्यज्यते । दाक्षिणःसरलेयाम्यदिकस्थेच्छंदानुवर्तिनीतिरत्नमाला । प्रकटीकरोतिप्रकाशयति
प्रवालैःकिसलयैरागमनुरागंपिकैर्माधुर्यंशुकचयैःप्रियभाषणंप्रियोक्तिंभृंगैर्धर्मैर्गीतानिमधुनासत्पुष्परसेन मधुमद्येपुष्परसइत्यमरः । स्नानंकुसुमैरंचनंपूजांतरू
णांछाययाछत्रमातपत्रंप्रकटीकरोतीतिसर्वत्रान्वयः । कार्यार्थिनोहिकिंकिंनकुर्वतिअतःछत्रपादुकादिधारणमपिकुर्वतीतिभावः । अनेनचित्तव्यग्रीकरणा

दाक्षिण्यं प्रकटीकरोति मरुता रागं प्रवालैः पिकैर्माधुर्यं प्रियभाषणं शुकचयैर्गीतानि भृंगैर्मधुः ॥ स्ना
नं सन्मधुनांचनं च कुसुमैश्छत्रं तरुच्छायया स्वाधीशं जनयिष्यतोस्य हृदयं व्यग्रं विधास्यन्निव
॥ ४५ ॥ वसंतकाले वनितासहायं लपंति मर्त्या इति किं विचित्रम् ॥ यतः सरागास्तरवोपि तन्वीर्लता
न वाताञ्चलितास्यज्यंति ॥ ४६ ॥ अधरपाणिपदूर्जितपल्लवो मधुरवेणुरवः कलभाषणः ॥ वदनगंधव
हृश्वसनोजयत्सकुसुमः कुसुमाकरमच्युतः ॥ ४७ ॥

दीपनविभावश्चदर्शितः ॥ ४५ ॥ वसंतकालइति । वसंतकालेमर्त्यामनुजाःवनितासहायंकांतासहायंलपंति । अजिलपंतीतिकिंविचित्रंकिमाश्चर्यं । यतः
कारणात्तरवोपिवृक्षाअपिसरागारागसहिताःसंतोनुरागसहिताइतिध्वनिः वातेनवायुनाआचलिताःसमंतात्कंपिताः अनेनांगीकारेवैमुख्यंध्वन्यते । तन्वीःकृशाल
तावल्लीर्नत्यजंति । वसंतकालेकिसलयरागयुक्तास्तरवोलतामाश्लिष्यशोभंतइतिभावः ॥ ४६ ॥ अधरेति । अधरःअधरोष्ठःपाणीहस्तौपादौचअधरपाणिपतू
देवऊर्जितःसनद्धःपल्लवोयस्यसतथोक्तःमधुरोमनोहरोवेणुरवोयस्यसतथोक्तः । अनेनपिकप्रतिनिधिःसूच्यते । कलमव्यक्तमधुरं । ध्वनौतुमधुरास्फुटे । कलो
मंद्रस्तुगंभीरइत्यमरः । भाषणंवचोयस्यसतथोक्तः अनेनशुकप्रतिनिधिःसूच्यते । वदनगंधवहःमुखमारुतएवश्वसनोमंदमारुतोयस्यसतथोक्तः । सकुसुमःकुसुमैः

सटीकः

सर्ग ४

॥ ८ ॥

सहितःअच्युतःकृष्णःकुसुमाकरं वसंतंअजयत्।अच्युतइत्यनेनऋतोर्मासद्वयपर्यंतंएतादृशत्वात्कृष्णस्यच्युतिरहितत्वेनसर्वदैतादृशत्वात्तज्जयोयुक्तइतिद्योत्यते
॥ ४७ ॥ विततेति । वरानुगमंडलीश्रेष्ठभृत्यवर्गः कचिक्कदाचिद्विततोविस्तृतःपल्लवोयस्यतद्विततपल्लवंचतत्तुफुल्लंविकसितंचतद्वनंचतस्मिन्नधिकरणेतरुतटे
दक्षप्रांतेवसतोनिवासतोस्यकृष्णस्यपदांबुजंपादारविंदंभुजगतःकालियसर्पात् जगतोविश्वस्याभयसिद्धयेविषभयपरिहारसिद्धयेउपचचारपादेनकालियंनि
यम्यविषभयंपरिहरिष्यतिअतःपादोपचारएवयुक्तइतिभावः ॥ ४८ ॥ फणिफणेति । धृतःशिखंडोबर्हयेनसचासौशिखंडःकाकपक्षस्तेनसुमंडितोलंकृतः ।
काकपक्षःशिखंडकः शिखाचूडाशिखंडश्चपिच्छबर्हेनपुंसकेइतिचोभयत्राप्यमरः । सर्वविदांसर्वज्ञानांब्रह्मादीनांवरःश्रेष्ठःसकृष्णःफणिनःकालियस्यफ

विततपल्लवफुल्लवने कचित्तरुतटे वसतोस्य पदांबुजम् ॥ उपचचार वरानुगमंडली भुजगतो जगतोऽभ
यसिद्धये ॥ ४८ ॥ फणिफणांगणनर्तनकौशलाभ्यसनधीरिवसर्वविदांवरः ॥ स शिखितांडवमन्वकरो
त्कचिद्धृतशिखंडशिखंडसुमंडितः ॥ ४९ ॥ मुनिमनःसरसीरुहहंसराट् तदुचितस्वरशिक्षणधीरिव ॥ अ
नुननाद स हंसकदंबकश्रुतिमनोतिमनोरमकूजितम् ॥ ५० ॥ मधुवशीकृतचित्तइवोष्णभा वरुणपा
लितदिङ्मृगलोचनाम् ॥ समधिगम्य दिवः समपीपतदुरितवारितवाजिमना इव ॥ ५१ ॥

णांगणेयन्नर्तनंतत्रकौशलंचातुर्यंतस्याभ्यसनेऽभ्यासेधीर्बुद्धिर्यस्यसइवकचित्प्रदेशेशिखितांडवंमयूरनृत्यमन्वकरोत्अनुचकार । फणिफणांगणनर्तनाभ्य
सनंफणिविरोधिनोमयूरादेवकर्तव्यमितिभावः । अतएवधृतशिखंडेत्युक्तं । कृष्णो गोपैःसहकचिन्मयूरवन्नर्ततिपौराणिकीकथा ॥ ४९ ॥ मुनिमनइति ।
मुनीनामृषीणांमनांस्येवसरसीरुहाणिकमलानितत्रहंसराट्हंसश्रेष्ठःमुनिहृदयकमलवासीत्यर्थः । सकृष्णस्तेषांहंसानामुचितःयोग्यःस्वरःहंसजातीयस्वरइ
त्यर्थः । तस्यशिक्षणेअभ्यसनेधीर्बुद्धिर्यस्यसइवहंसकदंबकस्यहंससमूहस्यश्रुतिमनोतिमनोरमंश्रोत्रमनसोरतिमधुरंचतत्कूजितंचश्रुतिमनोतिमनोरमकूजितंअ
नुननादहंसपक्षिवच्चुकूजेत्यर्थः । हंसजात्यनुसारिस्वराभावेस्वस्यहंसत्वायोगादितिभावः ॥ ५० ॥ मध्विति । उष्णभाः उष्णदीधितिःसूर्यःमधुनावसंतेनवशी

रु० वि०

॥ ९ ॥

सटीकः

सर्गः ४

॥ ९ ॥

कृतंचित्तंयस्यसतथोक्तइव । अनेनमद्यपानपारवश्यत्वंव्यज्यते । वरुणेनप्रचेतसापालितादिक्प्रतीचीदिगेवमृगलोचनामृगाक्षीसमधीगम्यअनेनपरस्त्रीगमनंघ्व
न्यते । दुस्तिनेनपरस्त्रीगमनपापेनवारितानिवाजिनामनांसियस्यसतथोक्तः इतिदिवः सकाशात्आत्मानमपीपतत्पातयामास । तदासूर्योस्तंगतइत्यर्थः॥ ५१॥मुदिते
ति । मुदिताःप्रमुदितागावस्तासांनिकरैःपरिवारितःपरिवृतःसखिजनैःसुहृज्जनैःसहवेणुवंशवाद्यंउदीरयनिशामुखेप्रदोषे प्रदोषोरेजनीमुखमित्यमरः । निजगृहंस्व
गृहंप्रविशन्वरमणिःपुरुषरत्नंरमणीःसुंदरीःगोपीःसमहर्षयत् ॥ ५२ ॥ प्रतिगृहमिति । सकुतुकाभिःसकुतूहलाभिःप्रमदाभिःस्त्रीभिःप्रतिगृहमितस्ततःसमंता
त्परिसेवितःस्मितकटाक्षयोर्मनोरमोविभ्रमोविलासोयस्यसतथोक्तःस्मरस्यकामस्यजनिरुत्पत्तिर्यस्मात्स्मरजनिरसौकृष्णःरजनीशइवावभौ । आह्लादका

मुदितगोनिकरैः परिवारितः सखिजनैः सह वेणुमुदीरयन् ॥ निजगृहं प्रविशन्स निशामुखे नरमणी रम
णीः समहर्षयत् ॥ ५२ ॥ प्रतिगृहं प्रमदाभिरितस्ततः सकुतुकाभिरसौ परिसेवितः ॥ स्मितकटाक्षमनोर
मविभ्रमः स्मरजनी रजनीश इवावभौ ॥ ५३ ॥ यदुपतिः स निजैः सह निर्मलं स्वगृहमेत्य शनैरलसां
निशाम् ॥ तनुरुचा बहुदूरपलायितां महितया हितया व्यतनोत्सताम् ॥ ५४ ॥ स्वतनयां सरितं विषव
र्जितां करुणया हरिष्य करिष्यति ॥ इति मुदेव गिरिं रविरीक्षितुं परवशो रवशोभितमारुहत् ॥ ५५ ॥

रित्वाद्रात्रावपिप्रकाशमानत्वादितिभावः ॥ ५३ ॥ यदुपतिरिति । सयदुपतिःकृष्णःनिजैःस्वानुचरैःसहस्वगृहंशनैरेत्यलसांजडांनिशारात्रिमहितया
व्याप्तयासतांस्मरतांसज्जनानांहितयासुखदयातनुरुचातनुकांत्याबहुदूरपलायितांबहुदूरदुतांप्रातरंधकारस्यमेरुपृष्ठगमनादितिभावः । व्यतनोदकरोत् प्रातःका
लोजातइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ स्वतनयामिति । परवशःपरमात्माधीनः भीषोदेतिसूर्यइतिश्रुतेः । परवशइत्यनेनहर्षप्राकट्यंद्योत्यते । अद्यहरिःकृष्णःकरुण
याकरुणयास्वतनयांसरितंयमुनांविषवर्जितांकालियनिष्कासनेनविषरहितांकरिष्यतीतिमुदास्वपुत्र्याविषपरिहरणनिरामयीकरणजन्यसंतोषेणतमीक्षितुंइवद्रष्टु
मिवरवैःपक्षिनिनदैःशोभितंगिरिंउदयाद्रिमारुहत्आरुह । यथालोकानियुद्धादिकौतुकंद्रष्टुंउच्चसौधादिकमारुहंतितद्वदितिभावः ॥ ५५ ॥

तदिति । तदनुतदनंतरं भुजगांतकवाहननागांतकवाहनः सविष्णुः कृष्णो भोगिकुलाग्रगंसर्पकुलाग्रेसरं अग्रजं श्रेष्ठबलरामंबलरामस्य शेषावतारत्वादिति भावः ।
विस्तृत्य विहाय तदन्वयसंभवस्य शेषस्यान्वयसंभवं कालियनागं नमयितुं श्रीकर्तुं शिक्षितुमित्यर्थः । स भुजगांससर्पाय मुनामगमत् ॥ ५६ ॥ यदीति । यदिकालि
योरसातलमेतितदाहंतं कालियं दमयितुं शिक्षितुं मेभिगच्छामि इतीव सवयसां वयस्यानां विस्मयकारकः आश्चर्यकरः कृष्णः पादपात्कदंबवृक्षादंबुनियमुनाजले वय
सां पक्षिणां वल्लभो गरुड इवापतत् । जले बहुदूरं भिमं क्षुरुन्वत शैलवृक्षादिकमारुह्य निपततीति भावः ॥ ५७ ॥ कृष्णपतनेन यमुना भित्तिर्द्वौ हेतुमुत्प्रेक्षयति कृष्णेति ।
स्निग्धास्नेहयुक्ता साऽर्कजा यमुना कृष्णस्यालिंगनेन कातरैः पुरतो गमने कृष्णालिंगनाभावो भवेदिति कातरैर्निवृत्तैः करसमैः कराकारैर्दीर्घैरित्यर्थः । ोघैः प्रवाहै

तदनु भोगिकुलाग्रगमग्रजं स हि विस्तृत्य तदन्वयसंभवम् ॥ नमयितुं यमुनामगमद्विभुः स भुजगां भुजगांतक
वाहनः ॥ ५६ ॥ यदि रसातलमेति तदैस्यहं दमयितुं तमितीव स पादपात् ॥ अपतदंबुनि विस्मयकारकः सवयसां व
यसामिव वल्लभः ॥ ५७ ॥ कृष्णालिंगनकातरैः करसमैरोघैर्निवृत्तैरिव स्वप्रांतस्थिततत्पदांकमुरसा धर्तुं धियेवार्कजा ॥
सुप्रेमांबुधिमिश्रणादिव जगद्वंद्यस्य पातादिव स्निग्धा तं मदनाकृतिं स्वहृदयेनाश्लिष्य सावर्द्धत ॥ ५८ ॥ कलिलयंत
मपः पुरुषोत्तमं फणिपतिः किल दंशितुमग्रहीत् न हि स वेत्ति बलं श्रवणोज्झितः परमया रमया श्रुतिभिस्तुतम् ॥ ५९ ॥

रिव प्रवाहस्य निवृत्तौ जलाभित्तिर्भवतीति भावः स्वप्रांते स्वतटे स्थितं तत्पदांकं चिह्नं उरसा वक्षसा धर्तुं धियेव बुद्धो वतावत्पर्यंतमभित्तिवृद्धत्वादिति भावः । सुप्रेमांबु
धिः सुस्नेहसमुद्रस्तस्य मिश्रणात् संयोगादिव समुद्रसंगमेन द्याजलाभित्तिर्द्वेर्जायमानत्वादिति भावः । जगद्वंद्यस्य विश्वपूज्यस्य कृष्णस्य पातादिव उत्तमनायकस्य स्व
चरणादौ निपतने कांताया हर्षोद्रेकेण संदेहोच्छूनताया जायमानत्वादिति भावः ॥ मदनस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य मदनस्याकृतिर्यस्मादिति वातं अतिसुंदरमित्यर्थः ।
तं कृष्णं स्वहृदयेनाश्लिष्यालिंग्यावर्द्धत वरधे । प्राणकांतालिंगनस्याप्यभिवृद्धिहेतुत्वादिति भावः । अनेन कालिद्यां कालिंदीनाम्नी कृष्णपत्नीतिष्ठतीति गम्यते ।
मालोत्प्रेक्षेयम् ॥ ५८ ॥ कलिलयंतमिति । फणिपतिः कालियो अपो वारीणिकलिलयंतं विलोडयंतं पुरुषोत्तमं कृष्णं दंशितुं दंतैर्हंतुमिव अग्रहीत् । ननु परमपुरुषं क

50 वि०

॥१०॥

सटीकः

सर्गः ४

थमग्रहीदित्यत आह । नहीति । श्रवणोज्झितः कर्णरहितः सकालियः परमया उत्तमया दुर्गरूपया लक्ष्म्या श्रुतिभिर्वैदैः स्तुतमभिवर्णितं कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तृतीया । बलं सामर्थ्यं न वेत्ति हि । औपनिषदः पुरुष इति श्रुतेः औपनिषदस्य कृष्णस्य श्रौतसामर्थ्यं शब्दग्राहकश्रवणाभावान्न जानातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ उत्पातेति । उत्पातेन भूकंपाद्युत्पातेन च कितास्रस्ता गोपाः कृष्णस्य संदर्शनमर्थयंत इति कृष्णसंदर्शनार्थिनः संतः रामं बलभद्रं पुरोधाय अग्रे कृत्वा शेषमार्गगता इव ययुः । मोक्षगामिनां मार्गद्वयं गरुडमार्गः शेषमार्ग इति तत्र शेषमार्गगामिनः शेषं पुरोधाय गच्छंतीति प्रमेयस्य श्रुतिसिद्धत्वाद्बलभद्रस्यापि शेषत्वादिति भावः ॥ ६० ॥ व्रजाम इति । हे व्रजगोपालाः अमुना अध्वना मार्गेण यमुना नदी व्रजामो गच्छामः यतः पथि मार्गे कृष्णस्य पदानि चिह्नानि लक्षणैर्ध्वजवज्रादिभिः सह लक्ष्यंते ॥ ६१ ॥

उत्पातचकिता गोपाः कृष्णसंदर्शनार्थिनः ॥ पुरोधाय ययू रामं शेषमार्गगता इव ॥ ६० ॥ व्रजामो व्रजगोपाला यमुनाममुनाध्वना ॥ पदानि पथि कृष्णस्य लक्ष्यंते लक्षणैः सह ॥ ६१ ॥ इत्थं विमर्शतः प्राप्ता नृद्ध्वा स्वान्सर्पमूर्ध्नि सः ॥ ननर्त किल ननर्ति सुहृदागमने न कः ॥ ६२ ॥ सरत्नकृष्णा हि फणांगणे षु ननर्त कृष्णः किल लोकबंधः ॥ पदं गरुत्मत्करमुख्यदैवमिषधं तद्गमने विधित्सन् ॥ ६३ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण विमर्शतः प्राप्ता नृद्ध्वा स्वान्सर्पमूर्ध्नि ननर्त किल । तथा हि सुहृदागमने सति कः पुमान्न ननर्ति अति शयेन न नृत्यति विमर्शतः श्रवणादिविचारेणागताच्छेषमार्गेण वैकुण्ठं प्रतिसमागतान् स्वान्त्वभृत्या नृद्ध्वा परमात्मा सर्पमूर्धनि तदीयमृत्युलक्षणकालो रगशिरसि नृत्यतीति ध्वनितोर्थः ॥ ६२ ॥ सरत्नेति । लोकबंधः भुवनस्तुत्यः कृष्णः सरत्नारत्नसहिताः कृष्णा हि फणाः कृष्णसर्पभोगास्तेषामंगणेषु प्रदेशेषु गरुत्मत्करमुख्यदैवपदपादस्कंधाधिरूढस्य कृष्णस्य पदयोर्गरुडकरगतत्वादिति भावः । तद्गमने तस्य कालियस्य दमने विषनिः सरणरूपशिक्षणे औषधं निर्विषं विधित्सन्निवकुर्वन्निवननर्त । गरुं

॥१०॥

हस्मरणमात्रेण विषपरिहारो जायते किल किंपुनर्गुरुकरस्पर्शयुक्तकृष्णपादसंबन्धेनेति भावः ॥ ६३ ॥ उन्नीयेति । असौ कृष्णः कालियफणीन्द्रस्य विराजितं पुच्छं विशोभिवालं उन्नीय उन्नमय्य विषदूषितं स्विन्नं श्रमेणोत्पन्नस्वेदं अस्य कालियस्य वक्रं तस्य वक्रस्यांतराश्रितमंतर्गतं असंख्यं सोढुमशक्यं अशेषं समस्तं विषं विनताननेन अधःकृतमुखेन निष्कासयन्निव बहिः कुर्वन्निव ममर्दपादकुट्टनैः मर्दयामास ॥ ६४ ॥ स इति । सकृष्णः दशतीति दंशूकः पन्नगः दंशूको विलेशयः । उरगः पन्नगो भोगीत्यमरः । तस्य मुखं विभिदन्पादघातेन विदारयन् करेण हस्तेन तदीयपुच्छं कालियसंबन्धिपुच्छं जगृहे । पदायावद्यावत्कुट्टनं करोति तावत्तावत्पुच्छं सम्यग्गृहीतवानित्यर्थः । अत्रार्थांतरं न्यस्यति । शौरिः कृष्णः यथापराधमनतिक्रम्यापराधानुसारेणेत्यर्थः । दंडदाताननु शिक्षाप्रदो हि निरागसमपसधरहितं कंनरं नवर

उन्नीय कालियफणीन्द्रविराजिपुच्छं स्विन्नं ममर्द विषदूषितमस्य वक्रम् ॥ तस्यांतराश्रितमशेषमसावसत्यं निष्कासयन्निव विषं विनताननेन ॥ ६४ ॥ स दंशूकस्य मुखं विभिदंस्तदीयपुच्छं जगृहे करेण ॥ यथापराधं ननु दंडदाता निरागसं कं वरयेन्न शौरिः ॥ ६५ ॥ विदारयन्प्यहिराजमौलिं करेण पस्पर्शतमार्तबंधुः ॥ निजेषु शिक्षापिहितस्य विष्णोः परंपरानुग्रहहेतुरेव ॥ ६६ ॥ नृत्यंतमेनं परितो भ्रमेत्य भ्रत्या भवाब्जासनमुख्यदेवाः ॥ विष्वग्गृणंतः किल तस्थुरार्तसर्पाश्रिताज्ञानमिवापहर्तुम् ॥ ६७ ॥

येत् न परिगृहीयात् मुखेन दंशतीत्यपराधिनो मुखस्य मर्दनं निरपराधिनः पुच्छस्य परिग्रहणं चोचितमिति भावः ॥ ६५ ॥ विदारयन्निति । आर्तबंधुः कृष्णः अहिराजमौलिं सर्पराजशिरः विभिदन्पितं कालियं करेण पस्पर्श अग्रहीत् । अत्रार्थांतरं न्यस्यति । तथाहितस्य विष्णोर्निजेषु स्वभक्तेषु शिक्षापिपरमतिशयेन परानुग्रहहेतुरेव उत्तमानुग्रहकारणमेव अनुग्रहार्थं विष्णुर्भक्तान् शिक्षयति न त्वसुरवत्तमः प्रापयितुमिति भावः ॥ ६६ ॥ नृत्यंतमिति । नृत्यंतमेनं कृष्णं भवाब्जासनमुख्यदेवाः ब्रह्मेशाद्यादेवाः अभ्यं आकाशमेत्यपरितः समंताद्गृणंतः संस्तुवंतः संतः आर्तदुःखितं सर्पमाश्रितं यदज्ञानं कृष्णविषयकाज्ञानं अपहर्तुमिव विष्वक्परितस्तस्थुः किल ।

देवैरस्माभिः कृष्णपरिचर्यायां कृतायां अयं कृष्णः परमात्मेति जानीयादिति वोक्तस्थुरित्यर्थः ॥ ६७ ॥ अनीनददिति । पद्मभवो ब्रह्मा मृदंगं मर्दलमनीनदत्तनादया
मास । हनूमान् जगौ गानं चकार । कर्पदीशिवस्तालस्य कांस्यवाद्यस्य गतीः द्रुतविलंबितादिलयभेदान् दर्शयत् । गोपालकबालमौलिः कृष्णो ननर्तनृत्यं च
कार । अनेनैतादृशकृष्णस्य गोपालकत्वं लोकविडम्बनार्थमिति ध्वन्यते ॥ ६८ ॥ तत इति । ततः कृष्णोऽहेः सर्पस्य कालियस्य पत्न्यस्तासां प्रियमंजुवाक्यं प्रि
यमधुरोक्तिं निशम्य श्रुत्वा तं कालियं निर्भयं भयरहितं चक्रे । तथा हितद्युक्तं नारीमृदुभाषणेन कामिनी कोमलवचनेन कस्य प्राणिनश्चित्तं मृदुतां मार्दवं नोपैति । अ
तिपुरुषोऽपि पुरुषः कामिनीवचनेन मृदुर्भवतीति भावः ॥ ६९ ॥ विषाश्रयत्वेनेति । सकृष्णोऽद्वयोः कालियकालिंद्योर्विषाश्रयत्वेन विषधारणत्वेन विषंतुगरलेजले

अनीनदत्पद्मभवो मृदंगं जगौ हनूमाञ्जगतामधीशम् ॥ अदर्शयत्तालगतीः कर्पदीं ननर्त गोपालकबा
लमौलिः ॥ ६८ ॥ ततो हि पत्नीप्रियमंजुवाक्यं निशम्य तं निर्भयमाशु चक्रे ॥ तथा हि नारीमृदुभाष
णेन न कस्यचित्तं मृदुतामुपैति ॥ ६९ ॥ विषाश्रयत्वेन गुणेन नाम्ना द्वयोः स साम्येऽपि भुजंगं तम् ॥
निपीड्य भास्वत्तनयां जुगोप न कस्य योषित्सु हि पक्षपातः ॥ ७० ॥ आगस्कृतं नागपतिं स कृष्णः
पदेन शिक्षन्नपि तत्कृतकैः ॥ ताक्ष्यात् भयं तस्य जहार भक्ते क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥ ७१ ॥

इत्यभिधानादेकस्य गरलाश्रयत्वेनान्यस्याजलाश्रयत्वेनेत्युभयोर्विषाश्रयत्वादिति भावः । गुणेनोभयोरपि नीलगुणविशिष्टत्वेन नाम्ना कृष्णः कृष्णेत्यभिधया
साम्येऽपि स्वनामधारकत्वसाम्येऽपीत्यर्थः । तं भुजंगं निपीड्य भास्वत्तनयां यमुनां जुगोप विषमपसार्य लोकसेव्यतां कृत्वा रक्ष । ननु द्वयोः साम्येऽप्येकस्य शिक्षण
मपरस्यारक्षणं कथं घटत इत्यत आह । न कस्येति । योषित्सु स्त्रीषु कस्य पुरुषस्य पक्षपातो न भवेत् । सर्वेषां स्त्रीषु पक्षपातो भवत्येवेत्यर्थः ॥ ७० ॥ आगस्कृतमिति ।
सकृष्ण आगस्कृतमपराधकृतं नागपतिं कालियं पादेन शिक्षन्नपि तत्कृतकैः पादकृतचिह्नैस्तस्य गरुडभीत्या यमुनां प्रविष्टस्य कालियस्य ताक्ष्याद्गरुडाद्भयं जहार प
रिहृतवान् । देवस्य विष्णोर्भक्ते क्रोधोऽपि वरेण अनुग्रहेण तुल्यः सदृशः क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्य इत्येतद्वचनं भक्तजनविषयमिति भावः ॥ ७१ ॥

स्वपक्षपातीति ॥ असौ कृष्णः अक्षिणी एव कर्णौ यस्य कालियस्य सर्पस्य विमर्दनात् स्वपक्षपातिप्रियं पक्षाभ्यां पातो स्यास्तीति पक्षपाती गरुडः स्वस्य पक्षपाती स्व
पक्षपाती । अनेन गरुडस्य कृष्णपक्षपातित्वं व्यज्यते । अस्य प्रियमिष्टं प्रसाध्य स पक्षपातिविमर्दनादिति भावः । अस्य कालियस्यांजसा सम्यगभयं गरुडभयाभावं वि

स्वपक्षपातिप्रियमक्षिकर्णविमर्दनान्नूनमसौ प्रसाध्य ॥ विधाय चास्याभयमंजसांते मुदं स्वतल्पाय द
दावनल्पाम् ॥ ७२ ॥ रोम्णां हर्षणकारिणि श्रवणतः पापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां विचित्रविम
लश्लाघ्यार्थसंदायिनि ॥ संजाते भुवि रुक्मिणीशविजये सद्वादिराजोदिते संजातः सुरमंडलीषु महितः
सर्गश्चतुर्थो मुदाम् ॥ ७३ ॥ इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजतीर्थपूज्यचरणविरचिते रुक्मिणी
शविजये महाकाव्ये चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

धाय स्वतल्पाय स्वशयनीयाय शेषाय स्वजातीयकालियस्याभयदानादनल्पां बर्हीमुदं संतोषंददौ शेषगरुडयोः समानत्वाद्भयप्रीतिकारणस्यावश्यकत्वादिति भा
वः ॥ ७२ ॥ रोम्णामिति । उक्तार्थः ॥ ७३ ॥ इति श्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितरुक्मिणीशविजयस्य टीकायां गुरुभावप्रकाशिकायां चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीरुक्मिणीशविजये चतुर्थसर्गः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये पंचमसर्गप्रारंभः ॥

वंदेदिरासदावासमहंकृष्णसरोरुहम् । यल्लीलामकरंदेनसंतुष्टाःसज्जनालयः ॥ १ ॥ सइति । सईशःसमर्थःदयालुःकृष्णोयामुनयमुनासंबंधिअंभःजलंतास्मि न
वगाहनेननिमज्जनेनोत्थमुत्पन्नंशरीरशैत्यंशमयन्निवपरिहरन्निव अग्निर्हिमस्यभेषजमितिश्रुतेरितिभावः । निशिरात्रौप्रवृद्धंनवकाननाग्निंनूतनदवाग्निंस्वजनस्यवं
धुजनस्यगुप्त्यैरक्षायैपपौपीतवान् ॥ १ ॥ स्तुवंत्विति । सर्वेजनामुरारेःकृष्णस्यवनवह्निकृतानुभावंदावाग्निपानकृतसामर्थ्यंस्तुवंतुवर्णयंतु । वयंनस्तवामः ।
कुतः शिखिनिवह्नौ । शिखीकेतुर्गृहेवह्नौमयूरेकुटजदुमइतिरत्नमाला । स्वजन्मभूमिंस्वोत्पत्तिस्थानंमुखं । मुखादिंद्रश्वाग्निश्चेतिश्रुतेः । प्रविष्टेसतितेनई
शितुःसमर्थस्यकोनुभावःकःप्रभावःकृतःसंपादितः । वह्नौस्वजन्मभूमिंप्रविष्टेकृष्णस्तुतिकरणंव्यधिकरणमितिभावः । व्याजस्तुतिरलंकारः ॥ २ ॥ स्वजनैरिति ।

ॐ स यामुनांभस्यवगाहनोत्थशरीरशैत्यं शमयन्निवेशः ॥ निशि प्रवृद्धं नवकाननाग्निं पपौ कृपालुः
स्वजनस्य गुप्त्यै ॥ १ ॥ स्तुवन्तु सर्वे वनवह्निपानकृतानुभावं न वयं मुरारेः ॥ स्वजन्मभूमिं शिखिनि प्र
विष्टे क ईशितुस्तेन कृतोनुभावः ॥ २ ॥ स्वजनैर्निजपादान्नभजनैः सहितस्ततः ॥ व्रजमार्जितसर्वार्थव्र
जं निविविशेच्युतः ॥ ३ ॥ निजबलकरमग्निं कृष्णपीतं निशम्य ज्वलित इव ससूर्यः प्रादुरासीन्निदाघः ॥
स्वकृतिमथ सनाम्ना निर्निनीषुर्विचिंत्य द्रुतमृतुपतिनेव प्राप गोपो वनान्तम् ॥ ४ ॥

निजपादाब्जयोर्भजनंयेषांतेस्वजनास्तैःसहितोच्युतस्ततःकालियहृदात्सर्वार्थःसमस्तपुरुषार्थस्तस्यव्रजोयस्यसतथोक्तस्तंव्रजंगोष्ठं । व्रजगोष्ठाध्वसंचयाइ
तिरत्नमाला । निविविशेप्रविष्टवान् । नेर्विशइत्यात्मनेपदम् ॥ ३ ॥ ग्रीष्मर्तुवर्णयति निजेति । निदाघोग्रीष्मः । सुरभिर्ग्रीष्मऊष्मकः । निदाघउष्णोपगमइत्यमरः
निजेस्वेस्वस्मिन्बलंपरमसंतापकरलक्षणंसामर्थ्यंकरोतीतिनिजबलकरं ग्रीष्मोदावाग्निनालोकान्संतापयतीतिभावः । अग्निंदावाग्निंकृष्णपीतंनिशम्यश्रुत्वाज्व
लितइवस्वसहायनाशजन्यकोपात्प्रज्वलितइवससूर्यएकस्मिन्सहायेगतेसहायांतरेणकार्यंसाधयामीतिभावेनसूर्येणसहितःसन्ग्रीष्मःसूर्यस्यातितैक्षण्यादितिभा
वः । प्रादुरासीत्मादुर्बभूव । अथग्रीष्मप्रादुर्भावानंतरंगोपःकृष्णःस्वकृतिंस्वकार्यंस्वनाम्नामाधवइतिसमानंनामयस्यसतेनऋतुपतिनाऋतुश्रेष्ठेनवसंतेनसहविचिं

सटीकः

सर्ग ५

॥ १ ॥

त्यनिर्निनीषुरिवनिर्णीतुमिच्छुरिवद्रुतंशीघ्रं वनांतं वनमध्यं प्राप प्रतिरोधिन्यागतेतत्प्रतिक्रियायाः सुहृदासहविचार्यकर्तव्यत्वादेकनाम्नोः सदाप्रीतिरितिवसंतस्य स माननामत्वेन कृष्णस्य सुहृत्त्वमिति भावः ॥ ४ ॥ तापइति । भास्वतः सूर्यस्य प्रभासं भवेदीभ्युत्पन्ने तापे सतापे तद्वनस्य वृंदावनस्य संबंधिना माधवेन वसंतेन विजिते तत् रुच्छायादिना निजिते सति । अनेन ग्रीष्मसहायस्य सूर्यस्य कृष्णसहायेन वसंतेन पराभवो जातइति द्रष्टव्यम् । दावे च वनाग्रौ च । वनवन्या नलौ दावइति रत्नमाला । । व्रजमाधवेन कृष्णेन दमिते शिक्षिते सति ग्रीष्मः कोपेनैव स्वसहायभूतयोर्वह्नि सूर्ययोः पराभवजन्या मर्षेणैव वसंतपुष्पनिचयं वसंतर्तुसंबंधिकु सुमसमूहं शुष्कं म्लानं विधाय अनिलं मंदवायुं सततं विधाय मधुपान् भ्रमरान् चंपककुसुमैः कंपितान् च कितान् भीतान् भृंगाणां चंपकगंधस्यानिष्टत्वादिति भावः । पिकादीन् खगान् पक्षिणः मुकांश्च विधाय उष्णकाले पक्षिणो वृक्षकोटरेषु मूकीभूयतिष्ठंतीति भावः । क्षणात् क्षणात् जजृभेदिदीपे ॥ ५ ॥ पाथइति । स ग्रीष्मः यतो वा इमानि भूतानि जायंतइति

तापे तद्वनमाधवेन विजिते भास्वत्प्रभासं भवे दावे च व्रजमाधवेन दमिते ग्रीष्मो जजृभे क्षणात् ॥ कोपेनैव वसं तपुष्पनिचयं शुष्कं विधाय अनिलं तप्तं चंपककंपितांश्च मधुपान् मूकान् पिकादीन् खगान् ॥ ५ ॥ पाथः शीतमशी तलोष्णधरणीं भास्वद्वलेनोष्णयन्नुर्ध्वं गंधवहं नयन् त्रिवृतमप्यम्मात्रपाकं वपुः ॥ कुर्वन्कृष्णकृतेर्विरोधमिव तद्दासं च वाः शोषयन् विश्वं तस्य वशं दवेन च दहन्वैरीव सोऽदृश्यत ॥ ६ ॥

श्रुतेर्विश्वस्य कृष्णसृष्टत्वं निशम्य कृष्णकृतेः कृष्णकर्मणो विरोधं कुर्वन्निव कृष्णेन यद्वस्तु यादृशं कृतं तद्वस्तु वैपरीत्यं कुर्वन्निव शीतं शीतस्पर्शयुक्तं पाथ उदकं कबंधमुदकं पाथइत्यमरः । शीतला च सा उष्णा च शीतलोष्णा न भवतीत्यशीतलोष्णा सा चासौ धरणी च तां अनुष्णशीतस्पर्शवर्ती भूमिमित्यर्थः । भास्वद्वलेन सूर्यसामर्थ्येन उष्णयन् नौष्ण्यं प्रापयन्नुभयमप्युष्णस्पर्शवत् कुर्वन्नित्यर्थः । गंधवहं वायुं तिर्यग्गमनस्वभावं वा ऊर्ध्वमुपरि नयन्प्रापयन् ग्रीष्मे च क्रवातोत्पत्त्या ऊर्ध्वगमनदर्शनादिति भावः । त्रिभिस्तेजोबन्धैर्वृतमावृतं वपुः शरीरमम्मात्रपात्रं जलमात्रयोग्यं ग्रीष्मे बहुलजलपानकरणादिति भावः । कुर्वन् तद्दासं तस्य कृष्णस्य वासं निवासस्थानं वाः वारिचशोषयन् । उदकशोषणे तदाश्रयत्वं निमित्तकं नारायणनामैव नाशितं भवेदिति भावेनेति भावः । किंच तस्य कृष्णस्य वशमधीनं विश्वं जगत् दवेन दावाग्नि

रु० वि०

॥ २ ॥

नावनस्थप्राणिनाशनेक्रियमाणेमयासंहारः क्रियतइतिभावेनभस्मीकुर्वन्वैरीवशत्रुरिवादृश्यत । अनेनार्कस्यैतैक्ष्ण्यंभूजलादीनामौष्ण्यंचक्रवातोत्पत्तिः
पिपासाजलशोषणंदवाग्निनावनस्थप्राणिनाशश्चेतिग्रीष्मधर्मावर्णिताः ॥ ६ ॥ सुच्छायैरिति । सुनिबिडाछायायेषाँतैःशुकैःकीरैःमंडिताअलंकृतास्तैःशुभानि
फलानियेषाँतैः उद्यत्प्रसूनानांप्रकाशमानकुसुमानाँउद्गमयेषाँतेमाधवपक्षगैर्वसंतपक्षपातिवृक्षैःनिदाघोद्भवेस्वेदेश्रमेप्रशमितेसतिकोपिकश्चनदैत्यःवरतोब्रह्मदत्ता
तूवनेवृंदावनेतरुत्वंविषवृक्षत्वमेत्यतत्पक्षपातीवग्रीष्मपक्षपातीववनेतच्छायावाससुखात्सहस्रगुणितंसहस्रपरिमितंततोप्यधिक
मित्यर्थः शोकंदुःखंवितेनेचक्रे ॥ ७ ॥ तरुत्वमिति । दैत्यस्तरुत्वमपिदर्शनाभिवंदनादिरहितयोनिमपिआप्यप्राप्यमुरारेःकृष्णस्थवनंवृंदावनंसमंतात्परितःविषै

सुच्छायैः शुकमंडितैः शुभफलैरुद्यत्प्रसूनोद्गमैः वृक्षैर्माधवपक्षगैः प्रशमिते स्वेदे निदाघोद्भवे ॥ दैत्यः को
पि तरुत्वमेत्य वरतस्तत्पक्षपातीव तच्छायावाससुखात्सहस्रगुणितं शोकं वितेने वने ॥ ७ ॥ तरुत्वमाप्या
पि वनं मुरारेरदूषयद्धंत विषैः समंतात् ॥ स्वनासिकाछेदमपीह सोढ्वा खलोवरुंधे खलु सत्प्रयाणम् ॥ ८ ॥
विनाश्य वृंदावनवासिपक्षिमृगादिनानाविधजीववर्गम् ॥ वरप्रदातुस्तरसा विधातुरसौ विशंको विदधे
प्रतीपम् ॥ ९ ॥ तदीयगंधेन फलेन पुष्पकुलेन मूलाश्रयणेन लोकः ॥ तदैव नाशं किल याति कृष्ण
वपक्षमैत्री किमुसौख्यदात्री ॥ १० ॥

रदूषयत् दुष्टमकरोत्तंहंता । हंतर्हर्षेविषादेचवाक्यारंभानुकंपयोरितिरत्नमाला । तथाहि इहलोकेखलोदुर्जनःस्वनासिकाछेदमपिसोढ्वा मर्षित्वास्वनासिकां
छित्त्वापीत्यर्थः सतांप्रयाणंगमनमवरुंधेखलु अपशकुनंकृत्वागमनप्रतिबंधं करोतिहीत्यर्थः ॥ ८ ॥ विनाश्येति । असौविषवृक्षरूपीदैत्योविशंकोनिःशंकःसंवृंदा
वनवासिनांपक्षिमृगादिनानाविधजीवानांवर्गसमूहंतरसाजवेनविनाश्यवरप्रदातुःस्वस्यवरदातुः विधत्तेसृष्टिकरोतीतिविधातातस्यब्रह्मणःप्रतीपंविरोधंविदधे तत्स
ृष्टजीववर्गस्यविनाशकरणादितिभावः । कृतघ्नाःखलुदुर्जनाःस्वोपकारिण्यपकारंकुर्वतीतिभावः ॥ ९ ॥ तदीयेति । लोकोजनस्तदीयेनविषवृक्षसंबन्धिनागं

सटीकः

सर्गः ५

॥ २ ॥

धेनपरिमलेनपुष्पकुलेनमूलाश्रयणेनतदैवतक्षणादेवनाशयातिकिल । तथाहि कृष्णविषक्षमैत्रीकृष्णद्वेषिसख्यंसौख्यदात्रीसुखमेवसौख्यंतस्यदात्रीकिमु । दुर्जनमैत्र्याःदुःखकारणत्वादितिभावः ॥ १० ॥ किंवाच्यमिति । अस्यविषदक्षस्यातिविषोल्बणत्वंअत्यंतविषोत्कटत्वंकिंवाच्यंकिंवक्तव्यं यस्मात्कारणाद्वीकराणांसर्पाणां दर्वीकरोदीर्घपृष्ठोदंशूकोबिलेशयइत्यमरः । वर्गस्यसमूहस्यमौलिरपिप्रधानोपिसतांसज्जनानांग्लानिहरोपिश्रमहरोपिसरामःशेषात्माबलभद्रोपितत्संगतवायुनैवतद्वक्षसंबंधिवायुमात्रेणग्लानिमवाप शेषात्मकबलभद्रस्यापिग्लानिकरत्वादस्यविषोत्कटत्वंकिंवर्णनीयमित्यर्थः ॥ ११ ॥ फलैरिति । फलैः प्रसूनैःकुसुमैर्विलसत्प्रवालैर्विलोलैश्चलैःपर्णैः दलंपर्णैश्छदःपुमानित्यमरः । शुभायितोपिशुभवदाचरितोपिसज्जनवत्प्रतीयमानोपीत्यर्थः । सविषदक्षः मध्येहा

किंवाच्यमस्यातिविषोल्बणत्वं यस्मात्स दर्वीकरवर्गमौलिः ॥ रामोपि तत्संगतवायुनैव ग्लानिं सतां ग्लानिहरोप्यवाप ॥ ११ ॥ फलैः प्रसूनैर्विलसत्प्रवालैर्विलोलपर्णैः सशुभायितोपि ॥ विभर्ति हालाहलमेव मध्ये खलः प्रकृत्या खलु गूढवृत्तिः ॥ १२ ॥ पतत्रिणां पत्रफलाशनानां वनेतिरम्ये वसतां सतां च ॥ निरागसां द्रोहमहो व्यधाद्यस्तमुग्रनामार्हचरित्रमूहे ॥ १३ ॥ नगं समुत्पाद्य समं समाधिकृच्छ्रमाख्य दक्षेण सगोस्वरूपिणः ॥ खलांश्च तेनैव जघान लीलया प्रभोः क्रियैकाप्युरुकार्यसाधिका ॥ १४ ॥

लाहलमेवकालकूटमेवविभर्ति । तथाहि खलोदुर्जनःप्रकृत्यास्वभावेनगूढवृत्तिः निगूढचेष्टःखलु ॥ १२ ॥ पतत्रिणामिति । रम्येमनोहरेवनेदंदावनेवसतांनिवसतांपत्रफलान्येवअशनंयेषांतेतेषांअतएवनिरागसांनिरपराधिनांपतत्रिणांपक्षिणांसतांचयोदक्षरूपीदैत्योद्रोहमपकारंव्यधाद्यतनोत् । अहोनिरपराधिष्वपकारकरणमाश्चर्यं । अतएवतदैत्यंउग्रनामार्हचरित्रंउग्राभिधानयोग्यव्यापारंऊहेतर्कयामि । अनेनास्यदैत्यस्योग्रनामवत्त्वंध्वन्यते ॥ १३ ॥ नगंसमिति । सकृन्नाः नगंविषदक्षंसमाधिकृतांएकाग्रचित्तानामृषीणांश्रमाख्यदक्षेणसमंसाकमुत्पाद्यगोस्वरूपिणोगोरूपधारिणःखलानसुरांश्चतेनैवविपाटितदक्षेणैवलीलयाविलासेननतुप्रयासेनजघान प्रभोःसमर्थस्यकृष्णस्यैकापिक्रियाउरुकार्यसाधिकाविषवृक्षोत्पादनंसतांश्रमनिर्हरणंगोरूपासुरवधश्चेतिबहुकार्यसाधिका ॥ १४ ॥

रु० वि०

॥ ३ ॥

प्रासंगिकं समाप्य पुनर्निदाघं वर्णयति । अहो इति । ईशः शिवो निदाघोत्थ भयादिविगंगां सुरनिम्नगां विभर्ति । सः रमापतिर्लक्ष्मीपतिः समुद्रे शेते । चतुर्मुखः पंकजविष्टरो बभूव । निदाघमन्यः शिवादिव्यतिरिक्तः कः पुमान्सहेतसोदुंशकुयात् ॥ १५ ॥ तदेति । तदापि घर्मकालेपि सिद्धास्तपस्विनः प्रहृष्टरोमावलयो हरिस्मरणजन्यहर्षोद्गतरोमांचाः संतो निमीलिताक्षामुकुलीकृतलोचनाः संतश्चतुर्दिक्षु स्थितानां चतुर्णामग्नीनां मध्ये स्थित्वा परमं पुमांसं पुरुषोत्तमं स्मरन्ति । तथा हि फलार्थिनां फलाकांक्षिणां विषयसोढव्यं किं नास्ति । फलार्थिनो हि सर्वकष्टसंहत इत्यर्थः सिद्धास्तु मोक्षरूपफलार्थिन इति भावः ॥ १६ ॥ सुशीतल इति । वायुरितः वृंदावने सुशीतलः सत्कृष्णपदाब्जयुग्मं स्पृशति स्म ततोः वृंदावनाद्बहिः रुज्ज्वलकाननाग्निं समुत्थापयति स्म वायुवशाद्दृक्षसंघर्षणेन दावाग्न्युत्पत्तेरिति भावः । तथा हि चंच

अहो निदाघोत्थ भयादिवेशो विभर्ति गंगां जलधौ स शेते ॥ रमापतिः पंकजविष्टरश्च चतुर्मुखस्तं विषहेत कोन्यः ॥ १५ ॥ तदापि सिद्धाश्चतुरग्निमध्ये प्रहृष्टरोमावलयः स्मरन्ति ॥ निमीलिताक्षाः परमं पुमांसं फलार्थिनां किं न विषद्यमस्ति ॥ १६ ॥ सुशीतलः कृष्णपदान्नयुग्ममितः स्पृशत्युज्ज्वलकाननाग्निम् ॥ ततः समुत्थापयति स्म वायुरयं स्वभावः खलु चंचलानाम् ॥ १७ ॥ प्रियास्तनारुख्यानपरिरभ्य कुंभान्सुधां तदीयाधरजां पिबन्तः ॥ विंदंत्यहो नागरिका न तापं न वा पिपासां गिरिकुंजवासाः ॥ १८ ॥ जहार कृष्णस्तपनोत्थतापं मुखेदुना दृष्टिपथंगतेन ॥ सुधार्द्रवीक्षामयदृष्टिभिश्च ब्रजौकसां काननवासिनां च ॥ १९ ॥

लानामस्थिराणामयं सज्जनसमीपे सौजन्यं दुर्जनसमीपे दौर्जन्यमित्यनेकप्रकारः स्वभावः खलु ॥ १७ ॥ प्रियेति । गिरौ पर्वते ये कुंजालतादिपिहिता अनातपप्रदेशास्तेषु तापपरिहाराय वसन्तीति गिरिकुंजवासानां नागरिकानगरभवा विलासिनः प्रियास्तनारुख्यानकांताकुचाख्यान्कुंभान्पयःपूर्णकलशान्परिरभ्यालिंग्यतदीयाधरजां प्रियाधरजन्यां सुधां पिबन्तः संतस्तापं पिपासां वानविंदन्ति । गिरिकुंजवासेन स्तनपरिरंभेन च तापं न विंदन्ति । कूपोदकं वटच्छायातांबूलंतरुणीस्तनाविति वचनादिति भावः । अधरपानेन पिपासां च न विंदन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ जहारेति । कृष्णः ब्रजौकसां गोष्ठालयानां काननवासिनां वृंदावनवासिनां तपनोत्थतापं सूर्यज

सटीकः

सर्गः ५

॥ ३ ॥

न्यसंतापं दृष्टिपथंगतेनलोचनविषयेणमुखेन्दुनामुखचंद्रेणसुधयाऽमृतेनार्द्राक्लिन्नावीक्षातन्मयवृष्टिभिर्जहारपरिहृतवान् । चंद्रोदयेवृष्टौचतपनतापनिवृत्तेरिति
भावः ॥ १९ ॥ नीलामिति । सशौरिः कृष्णः सप्तवृषान् उक्ष्णः । वृषोधर्मोक्षपुण्येष्वितिरत्नमाला । जित्वाकुंभकसंभावांकुंभकोनामकश्चनगोपालस्तत्संभावांतत्पुत्रीं
नीलां नीलानाम्नीस्त्रियमलभत । सोपिनीलापिताकुंभकोपिसप्तधातून्स्वकर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थ्याख्यान्सप्तधातून्कुंभकबलात्कुंभकाख्यप्राणायामबलात्
प्राणायामेनसप्तधात्वात्मकशरीरेऽनास्थांसंपाद्येत्यर्थः नीलमणिभीरत्नैः नीलांस्वीयांतस्यकृष्णस्यपुरींवैकुंठनगरींकरेहस्तेऽलभत । कन्यादानजन्यपुण्येनकुंभ
कस्यमोक्षः करस्थोजातइत्यर्थः । अपरेबहवोनीलाशयागताराजानश्चभृंगप्रहारैर्वृषाणांभृंगाभिघातैर्द्रवत्कुंभानांस्त्रवद्वटानामाभेवाभायेषां तैरगैर्गन्धैर्युजोयुक्ताः

नीलां कुंभकसंभवामलभत स्वीयां स जित्वा वृषान् शौरिः सप्त स चापि नीलमणिभिर्नीलां करे तत्पुरीम् ॥
धातून्सप्त निगृह्य कुंभकबलाच्छृंगप्रहारैर्द्रवत्कुंभाभांगयुजोपरे च बहवो नीलां मुखस्य प्रभाम् ॥ २० ॥
अथापरो रासभवेष्धारी वनं समाक्रम्य मुकुंदयोग्यम् ॥ जघान जंतून् बत तादृशोऽसौ खलः प्रकृत्येति
मम प्रतर्कः ॥ २१ ॥ क्षुधातिलोलाः किल गोपबालाः सहाच्युतेनाभिययुर्वनं तत् ॥ तथा हि दुष्टस्य नि
नाशतो न्यत्सतां मनस्तृप्तिकरं किमस्ति ॥ २२ ॥

संतःभृंगाभिघातेनस्त्रवद्रक्तयुक्तांगा इत्यर्थः । नीलांमेचकांमुखस्यप्रभांकातिमलभत । कृष्णोनीलांस्त्रियंकुंभकोनीलांपुरींअन्येनीलांमुखकांतिंइतिप्रधाना
मपिनीलाप्राप्तिरभूदितिभावः । नीलायाःकुंभकगोपजन्यत्वात्तद्वैकुंठप्राप्तेरंतःकरणशुद्धिद्वाराकुंभकप्राणायामजन्यत्वान्मुखनैल्यस्यकुंभसदृशशरीरक्षतज
न्यत्वात्तत्प्राप्तनीलायाअपिकुंभसंभवत्वादित्यपिद्रष्टव्यम् ॥ २० ॥ अथेति । अथानंतरंगोपवेष्धारीभ्योन्योऽसुरःरासभवेष्धारीगर्दभवेष्धारीसन्मुकुंदयोग्यवनं
वृंदावनंसमाक्रम्यजंतून्प्राणिनोजघानबत । बतेतिस्वेदे । तादृशस्तथाविधोमुकुंदयोग्यवनदूषकइत्यर्थः । असौदैत्यःप्रकृत्यास्वरूपेणखलोमूर्खइतिममप्रतर्कः
ऊहःक्षेत्रदूषकस्यस्वरत्वमाजानजमितिभावः ॥ २१ ॥ क्षुधेति । क्षुधयाबुभुक्षयाअतिलोलाअधिकतृष्णाः लोलश्चंचलतृष्णयोरितिभास्करः । गोपवा

रु० वि०

॥ ४ ॥

लाअच्युतेनकृष्णेनसहतरवराक्रांतवनंययुः । क्षुत्परीतानांवनगमनंकुत्रोपयुज्यतइत्यतआह । तथाहीति । तथाहितद्युक्तं दुष्टस्यदुर्जनस्यविनाशतोऽन्यद्वातिरिक्तं सतांसजनानांमनस्तृप्तिकरंचित्ताद्वादकरंकिमस्तिनकिमपीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अथेति । कृष्णगमनानंतरंअसुरवर्गवर्योसुरवर्गश्रेष्ठोधेनुकआससाद युद्धार्थंकृष्णमगमत् । बलाढ्योबलसंपन्नोबलश्वबलभद्रश्चनिजध्वजाःस्वकीयध्वजजातीयाःक्षमाजास्तालवृक्षाः बलस्यतालध्वजत्वादितिभावः । तेषांसमाजेनसमूहेनराजच्छोभमानंवनंतालवनंतदाक्रांतंधेनुकाक्रांतंईर्ष्यमाणइवअसहमानइवतंधेनुकंप्रत्यगमत्प्रतिययौ । स्वध्वजच्छत्रादीनांसपत्नाक्रमणोपेक्षाशूराणामयशस्करीतिभावेनेवबलरामःस्वयंयुद्धायागमदित्युत्प्रेक्षा ॥ २३ ॥ सइति । असह्यसत्वःअन्यैर्दुःसहसामर्थ्यः अस्तमायोनिरस्तमायःखलोदुष्टःसधेनुकोनिजपा

अथाससादासुरवर्गवर्यो बलश्च तं प्रत्यगमद्वलाढ्यः ॥ निजध्वजक्षमाजसमाजराजद्वनं तदाक्रांतमिवेर्ष्यमाणः ॥ २३ ॥ स धेनुकस्तं निजपाणिपद्मां प्रताडयन् गाढमसद्यसत्वः ॥ प्रगृह्य तावुत्क्षिपतो बलस्य खलः सहायो भवदस्तमायः ॥ २४ ॥ उत्क्षिप्य तं तालमहीरुहाग्रे संप्रेषयामास सतां विपक्षम् ॥ विष्वक्फलालंबिनि पादपात्रे धृत्वोपलं बालइवात्तलीलः ॥ २५ ॥ व्यसुरथ विपतन्स स्वांघ्रिपानेव कांश्चिद्गुरुतमतनुरुच्चैः पातयामास दैत्यः ॥ हरिपदविमुखानां पोषणस्योचितं ते फलमलभिषतालं तैः सहेत्यस्मदूहः ॥ २६ ॥

णिपद्मांस्वपृष्ठभागस्थपद्मांतंबलभद्रंप्रताडयंस्तौपादौप्रगृह्यगाढंदृढमुत्क्षिपतोबलस्यसहायोनुकूलोभवत् । आभिमुख्येनागमनेपाणिपादग्रहणायोगादितिभावः ॥ २४ ॥ उत्क्षिप्येति । सबलभद्रःसतांसजनानांविपक्षंशत्रुंतंधेनुकमुत्क्षिप्योन्नमय्यतालमहीरुहायेतालवृक्षोपरिविष्वक्सर्वतःफलैरालंबिनिअवसंसिनिपादपात्रेउपलंपाषाणंधृत्वाआत्तलीलोबालइवप्रेषयामासप्रेषितवान् ॥ २५ ॥ व्यसुरिति । अथानंतरंगुरुतमतनुरतिस्थूलशरीरोव्यसुर्विगतप्राणोदैत्योधेनुकोविपतन्सकांश्चित्कतिचित्त्वांघ्रिपान्स्वीयवृक्षानेवालंउच्चैःपातयामास । तेवृक्षाहरिपदविमुखानांविष्णुद्वेषिणांपोषणस्यफलपुष्पादिनाकृतभरणस्योचितंअर्हफलं तैर्विष्णुपदविमुखैःसहअलभिषतालंतेत्यस्मदूहोऽस्मत्प्रतर्कः । हरिविमुखपोषकाणांतैःसहपातोयुक्तएवेतिभावः ॥ २६ ॥

सटीकः

सर्गः ५

॥ ४ ॥

मुनिकृतेति । सुरैर्नतःप्रणतःकृष्णो मुनिनागर्गेणकृतंयदग्रजनामबलइतिनामधेयंगुणोचितमन्वर्थंविचयन्निवसानुगधेनुकंभृत्यसहितधेनुकासुरंरणतोषितना
किनारणेनतोषितानाकिनोदेवायेनतेनहलधरेणरामेणहतंसमकारयत् । बलकार्यादर्शनेबलभद्रइतिनाम्नोवैयर्थ्यस्यादितिभावः ॥ २७ ॥ ग्रीष्मेति । ग्री
ष्मेग्रीष्मतोभास्वतिसूर्येचअपराधकृतिसतिहलीबलरामःकुद्धःसँल्लीलायाश्छलतोव्याजेनप्रलंबंप्रलंबनामकंसुरंजघान मुरजित्कृष्णोमयस्यमयनामकस्य
त्वष्टुरात्मजंव्योमंव्योमनामकंसुरंलीलायाश्छलतोजघान । नन्वन्यस्यापराधेपरस्यशिक्षाकथंयुज्यतेइत्यतआह युक्तमिति । तद्युक्तंहि दृप्तोपिस्वशिशुदौ
र्जन्येनकुद्धोपिजनयितापितामनःप्रियानिष्टान्स्वान्स्वकीयाञ्छिशून्संतर्जयन्भीषयन्हस्तलगुडैःकरस्थदंडैस्तत्प्रांतस्थशिलादितेषांशिशूनांसमीपस्थशिलास्तं

मुनिकृताग्रजनामगुणोचितं विरचयन्निव सानुगधेनुकम् ॥ हलधरेण हतं समकारयत्सुरनतो रणतोषितनाकि
ना ॥ २७ ॥ ग्रीष्मे भास्वति चापराधकृति संक्रुद्धः प्रलंबं हली लीलायाश्छलतो जघान मुरजिद्व्योमं मयस्या
त्मजम् ॥ युक्तं तद्धि मनःप्रियान् जनयिता संतर्जयन्स्वान् शिशून् तत्प्रांतस्थशिलादिहस्तलगुडैर्दृप्तोपि यत्ताड
येत् ॥ २८ ॥ पराभवं वीक्ष्य ततो निदाघः ससर्ज दावानलमुज्ज्वलंतम् ॥ हरिः पपौ तं च जगन्निवासो विना
शशून्यस्य हि किं न कार्यम् ॥ २९ ॥ मेघाः सवर्णस्य हरेः सहायं प्रायो विधातुं परितः समेत्य ॥ भास्वंतमंगैः

पयसा निदाघमाच्छाद्य विश्वं पुपुषुस्तदीयम् ॥ ३० ॥

भादिवस्तुताडयेत् । यथालोकेपितास्वसुतांस्तत्समीपस्थस्तंभञ्जित्या

दिकंप्रताडयन्भीषयतितद्वदितिभावः । अनेनग्रीष्मसूर्ययोःस्वकीयत्वंध्वन्यते ॥ २८ ॥ पराभवमिति । ततोऽनंतरंनिदाघःकृष्णात्पराभवंवीक्ष्योज्ज्वलंतंदावानलं
ससर्जस्तृष्टवान् । जगतांनिवासोहरिःकृष्णस्तंचदावाग्निंचपपौपीतवान् । चशब्देऽपूर्वकंदावाग्निपानंसमुच्चिनोति । तथाहि विनाशशून्यस्यमृतिरहितस्यकृष्ण
स्यकिंनकार्यं मरणभयाभावादितिभावः ॥ २९ ॥ वर्षर्तुवर्णयति । मेघादिति । मेघाःसवर्णस्यश्यामत्वेनसमानवर्णस्यहरेःकृष्णस्यसहायंप्रायोविधातुमिवइवे
त्युत्प्रेक्षा । परितःसमंतात्समेत्यांगैःशरीरैर्भास्वंतंसूर्यमाच्छाद्यपयसाजलेननिदाघंचर्नमाच्छाद्यपरिहृत्यतदीयंकृष्णसंबन्धिविश्वंपुपुषुःपोषितवंत ॥ ३० ॥

१० वि०

॥ ५ ॥

सटीकः

सर्गः ५

॥ ५ ॥

आश्रित्येति । विष्णुपदमाकाशमाश्रित्यार्थिषु जलार्थिष्वंबुजलयच्छतः प्रयच्छतो मेघस्य जलनायकोपि समुद्रोपि अपिपदेन जलं नीरे जडे त्रिष्वित्यभिधानान्मूर्त्तौ पीत्यर्थो व्यज्यते । सारथिः सहायो भूत्समूद्राज्जलस्वीकारादिति भावः । अर्थांतरं न्यस्यति नित्यमिति । नित्यं सदा मुकुंदचरणेश्रीकृष्णपादे अर्पितवैभवमैश्वर्यं येन तस्य कृष्णार्पणीकृतसमस्तभाग्यस्येत्यर्थः । मर्त्योपकारनिरतस्य पुरुषस्य कः सहायो न यः कोपि सहायो भवतीत्यर्थः । मेघस्यापि विष्णुपदार्पितविभवत्वात् जीवनदानेन मनुष्योपकारित्वादिति भावः ॥ ३१ ॥ लोकस्येति । लोकस्य जनस्य लोकस्तु भुवने जन इत्यमरः । शोकहरवारिश्च महर्जलमभि वर्षतो मेघस्यामतोपि शत्रु रपि वातो वायुर्ज्ञानिलेन मेघानामपसारणादिति भावः योगकृदाकाशमेघान्तरेण संगतिकृदभूत् वातस्य मेघमेलनकारित्वादिति भावः । अर्थांतरमाह । कामं यथेष्टं

आश्रित्य विष्णुपदमर्थिषु यच्छतो बभूव मेघस्य सारथिरभूज्जलनायकोपि ॥ नित्यं मुकुंदचरणार्पितवैभवस्य मर्त्योपकारनिरतस्य न कः सहायः ॥ ३१ ॥ लोकस्य शोकहरवार्यभि वर्षतो लं मेघस्य योगकृदभूदमतोपि वातः ॥ कामं परोपकृतिलग्नमनोरथानां क्षेमं करत्वं मुपयांति हि शत्रवोपि ॥ ३२ ॥ उद्यद्विद्युति वक्रशक्रधनुषि व्योमाग्रसीमाश्रये वर्षत्यूर्जितगर्जितेति चकिता मर्त्याः पयोधारिणि ॥ नेत्रांतभ्रुकुटीवलं कृशलसन्मध्योर्ध्वभागोदितं नारीपीनपयोधरं भयहरं भैजुः कृणद्भूषणम् ॥ ३३ ॥ परोपकृतिषु परोपकारेषु लग्नमनोरथानां प्रा

णिनां शत्रवोपि क्षेमं करत्वं मुपयांति हि ॥ ३२ ॥ उद्यदिति । उद्यंती प्रकाशमाना विद्युत्सौदामिनी यस्य तडित्सौदामिनी विद्युदित्यमरः । तस्मिन् वक्रं कुटिलं शक्रधनुरिन्द्रायुधं यस्य तस्मिन् । धनुषश्चेति प्राप्तस्यानङ्गो वासं ज्ञायामिति वैकल्पिकत्वात् । व्योमाग्रसीमैवाकाशाग्रभाग एवाश्रयो यस्य तस्मिन् ऊर्जितं उच्चं गर्जितं यस्य तस्मिन् पयोधारिणि मेघे वर्षतिसति मर्त्या वियोगिमनुष्याश्च किताने त्रांतभ्रुकुट्योः कटाक्षभूभंगयोर्बलं यस्य स तथोक्तं स्तनपरिभणस्य कटाक्षविक्षेपादिना पुरुषवशीकरणं नंतरभावित्वादिति भावः । अनेन तडिर्दिद्रचापयोः प्रतिकृतिरुक्ता । कृशलसन्मध्यस्य तनुमनोहरोदरस्य ऊर्ध्वभागे उदितं जातं अनेन व्योमाग्रसीमाश्रय इत्यस्य प्रतिकृतिरुक्ता । कृणंति भूषणानि यस्य स तथोक्तः अनेन गर्जितस्य प्रतिकृतिरुक्ता । भयहरं कामभयहरं नारीपीनपयोधरं कांतापीनकुचं भैजुराश्रितवंतः राजभ

यस्य तत्सदृशराजांतराश्रयणेन परिहारवत्पयोधरजन्यभयस्य तत्सदृशपयोधरांतरमाश्रित्य परिहर्तव्यत्वादिति भावः । विद्युदादीनां विंबप्रतिविंबभावगतत्वेन दृष्टांता
लंकारः ॥ ३३ ॥ कादंबिन्या इति । पयोधोऽसमुद्रेकादंबिन्यै कादंबिनी मेघमालेत्यमरः । पयोविंदुमात्रं जललवमात्रं वितरति ददति सति सकलसरितां समस्तनदीनां
स्वात्मनश्च स्वस्यापि वृद्धिरभिवृद्धिरासीत् । वर्षाकाले सकलनदीनां समुद्रस्यापि जलाभिवृद्धेर्जायमानत्वादिति भावः । इति यत्तद्युक्तं नित्यं सर्वदा विष्णोः पदं हरि
चरणमधिगताय हरिभक्तायेत्यर्थः । अत्युदाराय यावदार्जितं तावद्वयं कुर्वतेऽबिंदूनां नाम पिदानात्स्ववर्गस्य जनसमूहे शतगुणाशतगुणिता वृद्धिरभिवृद्धिर्भवति अद्भ्य
निश्चयः । मंदाक्रांता वृत्तं । मंदाक्रांता जलधिषड्गैर्मोहनौतौ गयुग्मम् ॥ ३४ ॥ मेघागम इति । मेघागमः असह्यमपि सोढुमशक्यमपि ग्रीष्मस्य सकलं सत्त्वं सामर्थ्यं प्र

कादंबिन्यै वितरति पयो विंदुमात्रं पयोधावासी वृद्धिः सकलसरितां स्वात्मनश्चेति युक्तम् ॥ नित्यं विष्णोः
पदमधिगतायात्युदाराय दानादबिंदूनामपि शतगुणा वृद्धिरद्वा स्ववर्गं ॥ ३४ ॥ मेघागमोऽसह्य
मपि प्रजह्ने ग्रीष्मस्य सत्त्वं सकलं तथा तत् ॥ सर्वसहाजीवनहर्तुरस्य दुर्वारतेजोऽपि किमेति वृद्धिम् ॥
॥ ३५ ॥ साधूनां वरमानसाकृतिसरः संशोधयत्तन्मुखप्रख्यं पद्मचयं प्रहर्षयदलं पंकं च संखंडयत् ॥ ह
द्योमेव घनापिधानरहितं कुर्वन्नभः संहरत्तामिस्रं हरिवीर्यकीर्तिसदृशौ सूर्यौ दुपौ स्पष्टयत् ॥ ३६ ॥

जह्ने अपहृतवान् । तत् ग्रीष्मसामर्थ्यापहरणं तथा तद्युक्तमित्यर्थः सर्वसहायाभूमेर्जीवनमुदकं हरति सर्वसहाजीवनहर्ता । अनेन सहनशीलायानायाः प्राणापहरणदौ
र्जन्यं व्यज्यते । अस्य ग्रीष्मस्य दुर्वारतेजोऽपि दुर्निवार्यसामर्थ्यमपि वृद्धिर्मपि वृद्धिमेति किं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ शरत्कालं वर्णयति । साधूनामिति । उज्जृम्भितम
द्भुतं शरत्साम्राज्यं शरत्कालैश्वर्यं सच्छास्त्रमेव श्रीमध्वशास्त्रमेव प्रतिकृतिरुपमानं यस्य तत्तथोक्तमलक्ष्यतसच्छास्त्रवदलक्ष्यतेत्यर्थः । किं कुर्वत्साधूनां वरमानसाख्या
आकृतिर्यस्य तत्तथोक्तं सरःसरोवरं संशोधयन्निर्मलीकुर्वत् । शरदोजलनैर्मल्यहेतुत्वादिति भावः । शास्त्रमपि सतामंतःकरणशुद्धिकृत् । पुनः किं कुर्वत् तन्मुखप्र
ख्यं तन्मुखानां साधुवदनानां प्रख्येव प्रख्या अभिख्या यस्य स तथोक्तं । सुषुमापरमाभिख्या शोभाकांतिर्युतिच्छविरित्यमरः । साधुमुखसदृशमित्यर्थः । तं पद्मचयं क

रु० वि०

॥ ६ ॥

मलसमूहं प्रहर्षयत् मेघावृत्तेरभावादककिरणसंपर्केणोद्धोषयत् । शास्त्रं च सन्मुखविकासकृत् पुनः किंकुर्वत् पंकचकर्म च अलमत्यर्थं संखंडयत् संशोषयत् । शास्त्रं च श्रवणमात्रेण पापपरिहारकृत् । पंकः कर्मपापयोरित्यभिधानात् । पुनः किंकुर्वत् । हृद्यो मेव साधूनामित्येतदत्रापि संबध्यते साधूनां हृदयाकाशमिव न भोगगन्धनापिधानरहितं मेघावरणरहितं कुर्वत् शास्त्रमपि सतां हृदयाकाशगतप्रकृतिबंधलक्षणनिबिडावरणनिरासकृत् । पुनः किंकुर्वत् तामिस्रं वर्षातमः संहरत् शास्त्रमप्यज्ञानध्वंसकृत् । पुनः किंकुर्वत् हरिवीर्यकीर्तिसदृशौ सूर्योऽप्यौ सूर्यचंद्रमसौ स्पष्टयत् शरच्चंद्रार्कयोः प्रकाशवैशेष्यादिति भावः । शास्त्रमपि विष्णुमहिमप्रकाशनकृत् ॥ ३६ ॥ पुनः किंकुर्वत् अधःकृतजलं अल्पीकृतोदकं सत्संसारारव्यमभेद्यबंधनमिव भिक्षूणां संन्यासिनां वणिजां विशां च प्रावृत्कृतं वर्षाकृतं बंधनं वर्षाकाले संन्यासिनां संचरणस्य निषिद्धत्वात् विशां बलीवदादीनां मार्गस्य कर्मदिग्धत्वेन संचारानर्हत्वाच्चेति भावः । विच्छेदयत् । शास्त्रमप्यधःकृतजलं अधरीकृतजडं मूर्खं

संसारारव्यमभेद्यबंधनमिव प्रावृत्कृतं बंधनं भिक्षूणां वणिजामधःकृतजलं विच्छेदयन्मोदयत् ॥ मोक्षानंदमहाप्रवाहतुलनैर्गोक्षीरपानैर्जनान्सञ्छास्य प्रतिकृत्य लक्ष्यतशरत्साम्राज्यमुज्जृम्भितम् ॥ ३७ ॥ पद्मासेव्यगुणौघविस्तृतिकरः स्पष्टीभवच्छारदानंदः कंपितभोगिराजशिरसा मान्यागमः संततम् ॥ सन्मार्गाश्रितपंकशोषणकरः सत्पांथधर्मापहो नित्यं विष्णुपदाश्रयः परिलसत्पुण्यांबुपूतोऽसकृत् ॥ ३८ ॥ संसारबंधध्वंसकृत् । पुनः किंकुर्वत् । मोक्षानंदमहाप्रवाहतुलनै

र्मुक्तिसुखप्रवाहसदृशैर्गोक्षीरपानैर्जनान्मोदयत् प्रहर्षयत् । शरत्पित्तोपशमनाय गोक्षीरपानस्य वैद्यशास्त्रे विहितत्वादिति भावः । इति श्लोकद्वयस्यैकएवान्वयः । अंतःकरणशुद्धिर्मुखविकासः पापपरिहारः प्राकृतावरणनिवृत्तिरज्ञानध्वंसोऽपरोक्षज्ञानं संसारनिवृत्तिः स्वरूपानंदाविर्भावश्चेति शास्त्राद्भवतीति भावः । प्रतिवस्तूपमालंकारः ॥ ३७ ॥ पद्मेति ॥ अत्रापि पूर्ववच्छ्लोकद्वयस्याप्येकएवान्वयः । पद्मानां कमलानां आसेव्या आदरणीया ये गुणाः परिमलास्तेषामोघस्य समूहस्य विस्तृतिं करोतीति पद्मासेव्यगुणौघविस्तृतिकरः । अन्यत्र पद्मया लक्ष्म्या आसेव्याः सम्यक्सेव्या ये गुणाः सार्वज्ञ्यादयस्तेषामोघस्य समूहस्य विस्तृतिं करोतीति तथा । श्रीमदाचार्यैरेष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर एष सर्वांत्याम्येष योनिः सर्वस्येत्यादि श्रुतिभिः आनंदमयो भ्यासादंतस्तद्धर्मोपदेशादित्यादिसूत्रैः मय्यनंतगुणेन तदित्यादि स्मृतिभिः

सटीकः

सर्गः ५

॥ ६ ॥

विष्णोर्गुणानांप्रतिपादितत्वादितिभावः । शरदिविद्यमानःशारदःसचासावानंदश्चेतिशारदानंदःस्पष्टीभवत्शारदानंदोयस्मात् । अन्यत्रशारदायावाग्देव्याआनंदः
 शारदानंदःस्पष्टीभवच्छारदानंदोयस्मात् शास्त्रेविचित्रशब्दप्रयोगेणवाग्देव्याःसंतोषजननादितिभावः । कंपितेनधूनेनभोगःस्त्रीसंभोगसुखमेषांतेषांराज्ञांशिरसामा
 न्यःआगमःआगमनंयस्यसःस्त्रीभोगासक्तराजानःवायुमपेक्षंतइतिभावः । अन्यत्रकंपितभोगिराजशिरसासंतोषेणादौलितशेषमूर्ध्ना । भोगःसुखेरुयादिभृतावहे
 श्वफणकाययोरित्यमरः । मान्यआदरणीयआगमःशास्त्रंयस्यसतथोक्तःसन्मार्गाश्रितस्यसंचरणार्हतमार्गस्थितस्यपंकस्यशोषणकरः । अन्यत्रसतांमार्गःशास्त्र
 मार्गस्तदाश्रितंतद्विषयंपंकमज्ञानंतस्यशोषणकरः । सत्पांथाःपथिकास्तेषांधर्मापहःस्वेदापहः अन्यत्रसत्पांथामोक्षमार्गरतास्तेषांधर्मापहस्तापापहः । नित्यंविष्णु
 पदाश्रयआकाशाश्रयः अन्यत्रहरिचरणासक्तः । असकृद्बहुशःपुण्यांबुभिःपूतः । अन्यत्रभागीरथ्यादितीर्थतोयैःशुद्धः ॥ ३८ ॥ रामायोगिजनस्यकांतावियोगि

रामायोगिजनस्य भीमचरितः सद्वंशजातं मुहुः प्रेमालंबनशब्दहृद्यवदनं कुर्वन् स्वकीयागमैः ॥ सुक्षेमं सुमनश्च
 यस्य विदधत्सुव्याप्तमूर्तिः क्षितौ सच्छास्त्रे सुखतीर्थवन्मरुदभून्मूर्धाभिषिक्तस्तदा ॥ ३९ ॥ वियुक्तनारीमुखपद्म
 पुंजैः सहांबुजातं शिथिलं वितन्वन् ॥ प्रबोधकल्पं रविमल्पकांतिं विधाय हेमंत उपाजगाम ॥ ४० ॥

लोकस्यभीमचरितोभयंकरसंचारः अन्यत्ररामेरघुपतौअयोगिजनोभक्तियोगरहितोजनस्तस्यभीमचरितोभयजनकचरित्रःसहस्रचतुष्टयगरिष्ठकदलीफलभ
 क्षणेनबहुक्षीरपानादिनाभीमसेनचरितइतिवा । अनेनश्रीमदाचार्यस्यभीमात्मकत्वंद्योत्यते । स्वकीयागमैःस्वगमनैःसद्वंशजातंसमीचीनवेणुसमूहंमुहुःपुनःपु
 नःप्रेमालंबनशब्देनस्नेहास्पदध्वनिनाहृद्यवदनंमनोहरंघ्रंकुर्वन् । अन्यत्रस्वकीयागमैःस्वशास्त्रैःसद्वंशजातंसकुलप्रसूतप्रेमालंबनशब्दहृद्यवदनंआदराश्रयीभू
 तशब्दैःहृद्यमुखंकुर्वन्सुमनसश्चयस्यपुष्पसमूहस्यसुक्षेमंसम्यक्कुशलंविदधत् । अन्यत्रसुमनसांदेवानांचयस्यसंधस्यसुक्षेमंविदधत् क्षितौभूमौसुव्याप्तमूर्तिःस
 म्यग्विततमूर्तिः इदमुभयत्रापिसमानम् । मरुद्वायुस्तदाशरत्कालेसच्छास्त्रेसमीचीनब्रह्ममीमांसाशास्त्रेसुखतीर्थवत्तूमाभिषिक्तःपद्माभिषिक्तोभूत् । विशेष्यस्य
 श्लिष्टत्वात्तुल्ययोगित्वमलंकारः ॥ ३९ ॥ हेमंतर्तुवर्णयति । वियुक्तेति । अंबुजातंकमलंवियुक्तनारीमुखपद्मपुंजैर्विरहिणिवदनांबुजसमूहैःसहशिथिल

रु० वि०

॥ ७ ॥

क्षीणंवितन्वन् हिमस्य पद्मशैथिल्यकारित्वादिति भावः । प्रबोधकल्पज्ञानसदृशं रविं सूर्यमल्पकांतितनुप्रकाशं विधाय हिमकाले नीहारादृतत्वेन सूर्यस्याल्पप्रकाशत्वादिति भावः । हेमंतः हेमंतं तुरुपाजगाम प्राप्तवान् ॥ ४० ॥ हिमार्दितांग इति । उष्णरश्मिरपि सूर्यः सकृदेकवारं हिमार्दितांग इति शीतेन व्यथितांगः सन् स्वकर्ः स्वकिरणैर्बहिर्दधानोऽजस्रं नित्यं जलधिं समुद्रं विशति स्म प्रविशति स्म । सोऽयं सूर्यः स्वकिरणान्वह्नौ निधाय अस्तं धानीत्यागमप्रसिद्धिः । ततः कारणात् तां हिमानीं हिमसंहतिं अबलाबलरहितानार्यः कथं सहन्ते हिममसहमानामानिन्यः प्रार्थनां विना स्वरमणानं गीकुर्वतीति भावः ॥ ४१ ॥ पतिमिति । कृष्णं यशोदात नयं पतिं भर्तारमाप्तुकामाः प्राप्तस्पृहावत्यो गोपकन्याः पतिं भर्तारं वशीकर्तुं मयं कालो हि हिमकाले पुरुषाः प्रयत्नं विना स्वयमेव रूढधीना भवन्ति । कांता कुचालिंगेन हिमनिवृत्तेरिति भावः । इतीव इति बुद्धौ बध्न्याः सत्यो दुर्गापूजासाधनसंपत्तिमत्यः सत्यस्तस्य कृष्णस्य असमधामासदृशं तेजो वितर्क्य मत्वा अनेन कृष्णो लौकिक

हिमार्दितांगः सकृदुष्णरश्मिरपि स्ववह्निं स्वकर्ः र्दधानः ॥ विशत्यजस्रं जलधिं ततस्तां कथं हिमानीम बलाः सहन्ते ॥ ४१ ॥ पतिं वशीकर्तुं मयं हि काल इतीव कृष्णं पतिमाप्तुकामाः ॥ व्रतं वितेनुः किल गो पकन्याः वितर्क्य तस्यासमधाम धन्याः ॥ ४२ ॥ पुमांसमभ्यर्चयितुं सलज्जाः समांतरंगा वरवर्णिनी श्र ॥ सहोदरी श्रीरमणस्य दुर्गामपूजयंस्तां कृतविश्वसर्गाम् ॥ ४३ ॥

वल्लभ्यो न भवति किंतु प्रयत्नलभ्य इति सूच्यते । अतएव व्रतं दुर्गापूजानियमं वितेनुश्चक्रुः ॥ ४२ ॥ इंद्रादिपुरुषानुर्वश्यादिस्रियश्च विहाय दुर्गाव्रतचरणे निमित्तं मुत्प्रेक्षयन्नाह । पुमांसमिति । ता गोपकन्याः पुमांसं कृष्णोस्माकं पतिर्भूयादिति प्रार्थनया अभ्यर्चयितुं समांतरंगाः समांतरंगाः समांतरंगाः समांतरंगाः । वरवर्णिनी रंगनाश्च कृष्णसौंदर्यदर्शनेन सर्वासामपि स्पृहोत्पत्तेरिति भावः । अभ्यर्चयितुं सलज्जाह्वीयुक्ताः सत्यः । ननु दुर्गाया अपि विष्णुपत्नीत्वात् कथं सपत्नी प्रार्थना घटत इत्यत आह । सहोदरीमिति । श्रीरमणस्य कृष्णस्य सहोदरीं स्वसारं कृतो विश्वसर्गो यया तां दुर्गामपूजयन् दुर्गाया विष्णुपत्नीत्वेऽपि कृष्णावतारे तत्सहजातत्वात् प्रार्थनायुक्तेति भावः । कृतविश्वसर्गमित्यनेन दुर्गायामावृत्त्वान्मातरि स्वाजिलषितकथनं न लज्जाकरमिति द्योत्यते । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४३ ॥

सटीकः

सर्गः ५

॥ ७ ॥

कृष्णमिति । गोपकुमारिकाः कृष्णपतिकामयंत्यः सत्यः व्रतेन स्नानार्चननियमेन लक्ष्मीप्रसन्नां प्रसादयुक्तां विदधुः चक्रुः किल संभावना । अपरथा लक्ष्मीप्रसादाभावे प्रभुः सकृष्णः । स्वप्रेयस्याः स्वप्रियाया लक्ष्म्याः स्वप्राणकांताया वैरिवधूः सपत्नीर्गोपकन्यास्तुष्टाः स्वसंभोगादिना संतुष्टाः कथं विदध्यात् प्रेमास्पदी भूतज्येष्ठपत्न्यनुमतिं विना पत्न्यंतरपरिग्रहस्याशक्यत्वादिति भावः ॥ ४४ ॥ नेमुरिति । गोपकन्याः प्रणयापराधशमने कर्तव्ये कृष्णोस्माकं नमः प्रणतोस्त्विति तां दुर्गां नैमुः प्रणताः । कृष्णः स्वकवरीमस्मद्धं मिलुतैः कुसुमैरलमत्यर्थं संदधातुं संयोजयतु इति प्रेम्णा भक्त्या पुष्पमवेदयन् अर्पितवत्यः । कृष्णः अस्माभिः सह मज्जनं मंगलस्नानं आरचय्य कृत्वा तामस्मत्कवरीं तद्भूमेन धूपधूमेन संशोषयत्विति धूपमवेदयन् । कृष्णोस्मानालिङ्ग्य स्वतिलकेन स्वगंधेनास्माकं तिलकं विशेषकं गंधमनुलेपं तनुतात्कुर्यादिति तिलकं

कृष्णं पतिं ताः किल कामयंत्यो लक्ष्मीं प्रसन्नां विदधुर्व्रतेन ॥ स्वप्रेयसी वैरिवधूः कथं तास्तुष्टाः प्रभुः सोपरथा विदध्यात् ॥ ४४ ॥ नेमुस्तां प्रणयापराधशमने नम्रोस्तु कृष्णस्त्विति प्रेम्णा पुष्पमवेदयन् स्वकवरीं तैः संदधात्वित्यलम् ॥ धूपं मज्जनमारचय्य सह तद्भूमेन संशोषयत्वाल्लिङ्ग्या तनुतादिति तिलकं गंधं च तस्यै ददुः ॥ ४५ ॥ तांबूलं च मुकुंदचर्वितलसत्तांबूलसिद्धौ पयस्तद्विबोषसुधात्यये मृदुतनौ भूषावलिं संदधुः ॥ रत्यंते समलं करोतु गलिता कल्पौघमस्मत्तनुष्वित्यादीप्सितलब्धयेति कुशलास्ता मंचयांचक्रिरे ॥ ४६ ॥

कंगंधं च तस्यै दुर्गायै ददुः । सेवानुसा

रिफलस्य भवितव्यत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥ तांबूलमिति । अतिकुशलातिप्रौढा गोपकन्या मुकुंदचर्वितलसत्तांबूलसिद्धौ कृष्णभक्षितमनोहरतांबूलप्राप्तये कृष्णोच्छिष्टतांबूलप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । तांबूलं च ददुः । तद्विबोषसुधात्यये कृष्णाधरसप्राप्त्यै पयः क्षीरं ददुः सकृष्णो रत्यंते सुरतांते गलिता कल्पौघं विभ्रष्टाभरणैरस्मत्तनूर्गात्राणि समलं करोतु सम्यगलंकुरुतात् । गलिता कल्पौघमस्मत्तनुष्विति पाठे गलिता कल्पौघं प्रभ्रष्टाभरणसमूहमस्मत्तनुषु निधाय समलं करोतु व्रजकुमार्यवयवानां भूषणभूषितत्वादिति भावः । मृदुतनौ दुर्गायाः शरीरे भूषावलीं भूषणश्रेणीं संदधुः संयोजयामासुः । इत्यादीप्सितसिद्धये तां दुर्गामंचयांचक्रिरे पूजयामासुः ॥ ४६ ॥

रु० वि०

॥ ८ ॥

ततइति । ततोदुर्गापूजानंतरं सपत्न्यर्चनतत्पराणां सपत्न्यालक्ष्म्या अर्चने पूजने तत्पराणामासक्तानां व्रजबालिकानां विरुद्धं व्रतं दुर्गापूजानियमं पतिकामनया सपत्नीप्रार्थनाया विरुद्धत्वादिति भावः । भग्नमाधातुमिव कर्तुमिव धीरः मनीषी स कृष्णो बुविहारकाले जलक्रीडासमयेऽबराणिवस्त्राणि जहार अपहृतवान् ॥ ४७ ॥
देहीति । हे ईशस्वामिन् कृष्णास्मदीयमस्मत्संबन्धि अंबरं वस्त्रं अंबरं व्योम्नि वाससीत्यमरः । देहि दिशेति गोपीनां वचनं । हे अबलाः अंबरं दत्तमिति गूढाभिसंधेः कृष्णस्य च्छलोत्तरं । कृष्णस्य सर्वस्वपृत्वाद्गोपीनां मध्यस्यापितत्पृत्वात्तदत्तत्वमुचितं । हे ईशत्वया दत्तमंबरं ककुत्र वर्तते इत्यभिसंधिमजानतीनां गोपीनां प्रत्युक्तिः । हे अबलामया दत्तमंबरं वोयुष्माकं मध्ये जात्येकवचनं मध्येषु प्रतिभाति इति गूढाभिसंधेः कृष्णस्य पुनर्वचनम् । स्त्रीणां मध्यस्यातिसौक्ष्म्यादप्रततः सपत्न्यर्चनतत्पराणां व्रतं विरुद्धं व्रजबालिकानाम् ॥ स भग्नमाधातुमिवांबराणि जहार धीरौ बुविहारकाले ॥ ४७ ॥ देहीशांबरमस्मदीयमबला दत्तं क्व तद्वर्तते मध्ये वः प्रतिभाति तर्हि न कथं संदृश्यते स्म दृशा ॥ मुग्धास्तार्किकमौलियुक्त्यकलितं तन्नैव वः शक्यते द्रष्टुं चंचललोचनैरिति वदन् कृष्णः स पुष्पातु माम् ॥ ४८ ॥ ततः क्रमेणांकुरितांगजाता निरीक्ष्य ताश्चंचललोचनांताः ॥ स्वसंगयोग्या इव तर्कयन्स ददौ मुदा तद्वसनानि मानी ॥ ४९ ॥

काशमानत्वेनांबरत्वव्यपदेशः । अनेन गोपीषु कृष्णेन तनुमध्या इति स्थानुरागनिवेदनरूपास्तुतिः कृतेति व्यज्यते । यद्यंबरमस्माकं मध्ये तिष्ठति तर्ह्यस्मदृशास्मदृष्ट्या कथं न संदृश्यत इति पुनर्गोपीवचनं । कृष्णः स्वाभिप्रायमुद्घाटयति मुग्धा इति । हे मुग्धास्तार्किकमौलीनां तार्किकश्रेष्ठानां गौतमादीनां युक्तिभिरनुमानैरकलितमज्ञातं तदंबरं व्योमवोयुष्माकं चंचललोचनैश्च पलनयनैः । अनेन व्योम्नः सुतरां लोचनागोचरत्वं सूच्यते । द्रष्टुं नैव शक्यते अनुमानागोचरस्थार्ताद्रियस्य साक्षिसिद्धगगनस्य चक्षुषा द्रष्टुमशक्यत्वादिति भावः इति वदन् कृष्णो मां पुष्पातु पोषयतु ॥ ४८ ॥ ततइति । ततो वस्त्रयाचनानंतरं समानी अभिमानी कृष्णः चंचललोचनांतालोलकटाक्षांतागोपकुमारीः क्रमेण परिपाट्या अंकुरितांगजाताः संजाताभिलाषाः अनेनासां कामजननीत्वं द्योत्यते । निरीक्ष्य दृष्ट्वा स्वसंग

सटीकः

सर्गः ५

॥ ८ ॥

योग्याः स्वपरिग्रहाः । काममातुः कृष्णपत्नीत्वादिति भावः । तर्कयन्निवजानन्निवमुदासन्तोषेण तद्वसनानितासां वस्त्राणि ददौ दत्तवान् ॥ ४९ ॥ तत इति । ततो नंतरं कदाचन कदाचिद्वने वृंदावने संचरणात्पर्यटनादतिश्रान्ता अत्यन्तं खिन्ना गोपा अन्नार्थिनो न्नकांक्षिणः संतो द्विजैर्विप्रैः दंतविप्रांश्च द्विजा इत्यमरः । पूर्णां जुष्टां यज्ञसभां यज्ञवाटिकां ययुः ॥ ५० ॥ क्षुत्पीडितेति । सा परमानुगमं डली कृष्णभृत्यवर्गः क्षुत्पीडितापि क्षुधादितापिकृष्णाय भोज्यं देयमिति विप्रचयं ब्राह्मणसमूहं ययाचे याचितवती । तच्च स्वस्याः क्षुद्धाधने कृष्णायान्नाभ्यर्थनं युक्तं हि निरागाः स्वोदरभरणे अनास्था वन्तः । मुरारिपोरनुगामुरारिभृत्याः कदाचिदपि स्वकृते स्वार्थं यत्नं प्रकुर्युः । हरिभक्ता हि न स्वोदरभरणे यत्नं कुर्वन्ति किंतु विष्णुपूजार्थमेव यत्नं तदिति भावः ॥ ५१ ॥ स्वीयैरिति । तैर्गोपैर्भ्यर्थितास्ते विप्राः स्वीयक्रियाभंगभयेन स्वी

ततो वने संचरणादतिश्रान्ताः कदाचन ॥ अन्नार्थिनो ययुर्गोपाः पूर्णां यज्ञसभां द्विजैः ॥ ५० ॥ क्षुत्पीडितापि परमानुगमं डली सा कृष्णाय भोज्यमिति विप्रचयं ययाचे ॥ युक्तं हि तन्मुरारिपोरनुगा विरागा यत्नं कदाचिदपि न स्वकृते प्रकुर्युः ॥ ५१ ॥ स्वीयक्रियाभंगभयेन विप्राः श्रेयस्कृते ते न ददुः किलान्नम् ॥ भृत्यैः सहाश्नाति मखेस्मदीये इत्थं विदित्वेति मम प्रतर्कः ॥ ५२ ॥ विप्रांगनाः स्वप्रभवे प्रहृष्टाः प्रत्यर्प्य सर्पिर्दधिपायसादि ॥ मुक्तिं करस्थां किल ता वितेनुः पुंस्त्वेन किं पूरुषमौलिभाजाम् ॥ ५३ ॥

यकर्मवैगुण्यभिया श्रेयस्कृते मोक्षप्रदाने कृष्णायान्नं न ददुः किल किलेत्यस्वारस्ये । कृष्णोऽस्मदीये अस्मत्संबन्धिनि मखे यज्ञे यज्ञः सवो ध्वरो यागः स तत्तुर्मखः क्रतुरित्यमरः । भृत्यैर्ब्रह्मादिभिः सह अश्नाति भुनक्ति इत्यर्थं कृष्णायान्नार्थिनो गोपबालकाः किमपि न जानन्तीति विदित्वेवान्नं न ददुरिति मम प्रतर्कः । कर्मवैगुण्यभियान् ददुरिति न । किंतु मखे भृत्यैः सह अश्नाति न ह्यश्रंतं क्षुत्पीडा भवतीति भावेनान्नं न ददुरित्यर्थः । स्वपत्नीभिरन्नदानानंतरं पश्चात्तापस्य ज्ञातत्वाद्ब्राह्मणानां शुभजीवित्वमेव मुत्प्रेक्षितुः कवेर्हृदयम् ॥ ५२ ॥ विप्रांगना इति । विप्रांगना ब्राह्मणपत्न्यः प्रहृष्टाः कृष्णायान्नं देयमिति वाक्यं श्रुत्वा संतुष्टाः सत्यः स्वप्रभवे स्वनाथाय कृष्णाय नाथः पविष्टः प्रभुरिति धनं जयः । सर्पिर्दधिपायसादि घृतदधिपरमान्नं भक्ष्यादिसमर्प्य मुक्तिं मोक्षं करस्थां हस्तगतां वितेनुः कृतवत्यः किल । ननु स्त्रीणां कथं मोक्ष इत्यत आह ।

रु० वि०

॥ ९ ॥

पुंस्त्वेनेति । पूरुषमौलिभाजांपुरुषोत्तमभजकानांपुंस्त्वेनपुरुषत्वेनकिंप्रयोजनं । मुक्तौपुंस्त्वंनप्रयोजकंहरिभक्तिरेवप्रयोजिकेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ सइति । विभुःसमर्थोतएवगतभीर्निर्गतेन्द्रभयोगिरीन्द्रेपर्वतश्रेष्ठेवपुंर्यस्यसतथोक्तः अप्रतीतोदृश्यःसकृष्णोविप्रपत्न्यर्पितंयद्रक्तमन्तंस्यभुक्तयाभोजनेनसमासक्तमनाःसं सक्तमनाइवप्राकृतान्नभोजनस्यकदाप्यकृतत्वेनापूर्वरसविशेषेसंलग्नचित्तइवेत्यर्थः । स्वकीयैर्गोपैरर्पितमैद्रंद्राद्यदीयमानंभोज्यमभुङ्क्त । इन्द्रयागंत्याजयित्वा तदर्थंकल्पितंबलिंस्वयंजग्राहेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ प्रदक्षिणीकृत्येति । शतमन्यवःऋतवोयस्यसशतमन्युरिन्द्रस्तस्यमन्युकोपंविबुद्धयतीतिशतमन्युमन्युविवर्द्धनः मन्युःक्रोधेऋतौदैन्येइतिरत्नमाला । असौकृष्णोगिरिगोवर्द्धनपर्वतंप्रदक्षिणीकृत्यपर्वतरूपधारीसन्स्ववर्गैरात्मीयैर्मुदासंतोषेणार्पितंबलिपूजोपहारभुरीचका

स विप्रपत्न्यर्पितभक्तभुक्तया विभुः समासक्तमना इवैद्रम् ॥ अभुङ्क्त भोज्यं गतभीर्गिरिन्द्रवपुः स्वकीया
र्पितमप्रतीतः ॥ ५४ ॥ प्रदक्षिणीकृत्य गिरिं स्ववर्गैर्मुदार्पितं पर्वतवेषधारी ॥ बलिं च कृष्णः शतमन्यु
मन्युविवर्द्धनोसावुररीचकार ॥ ५५ ॥ सहस्रनेत्रोपि स कृष्णसत्त्वमनागविज्ञाय दिदेश मेघान् ॥ प्रव
र्षणार्थं निगमैकवेद्ये किमक्षिबाहुल्यमुपैति कृत्यम् ॥ ५६ ॥ शतक्रतौ वर्षति वासुदेवो गिरिं समुद्धृत्य
बुभूव तूष्णीम् ॥ जिहीर्षुभिः स्वासमशत्रुशौर्यं तदाद्यवैर्युद्धरणं हि कार्यम् ॥ ५७ ॥

र अंगीकृतवान् । उपेन्द्ररूपेणास्मत्पक्षपातीकृष्णः । बलिःपूजोपहारेचकरैर्देव्यांतरेपिचेत्यभिधानात् । इदानीमस्मद्विरोधिवल्याख्यदैत्यंपर्वतंचांगीकरो
तीतिशतमन्योःकोपाभिवृद्धिजननायतावंगीचकारेतिध्वनितोर्थः ॥ ५५ ॥ सहस्रनेत्रइति । सकृद्धइन्द्रःसहस्रनेत्राणियस्यसतथापिदर्शनेबहुसाधनवानपी
त्यर्थः । कृष्णस्यसत्त्वंसामर्थ्यमनाक्स्वल्यमविज्ञायदृष्ट्वाप्रवर्षणार्थंप्रकटवृष्ट्यर्थंमेघान्दिदेश आज्ञापयामास । तथाहिनिगमैकवेद्येवेदैकवेद्येकृष्णेऽक्षिबाहुल्यं
नेत्रबहुत्वंकृत्यंप्रयोजनंउपैतिकिं नोपैतीत्यर्थः नेद्रियाणिनानुमानंवेदाद्येवैनंवेदयतीतिश्रुतेर्लोचनाविषयेवस्तुनिलोचनबाहुल्यमप्रयोजकमितिभावः ॥ ५६ ॥
शतक्रताविति । वासुदेवःकृष्णःशतक्रतौइन्द्रेवर्षतिसतिगिरिगोवर्द्धनंसमुद्धृत्यतूष्णींबुभूव । एतद्युक्तमित्याह । जिहीर्षुभिरिति । स्वासमशत्रुशौर्यंस्वासदृशवैरि

सटीकः

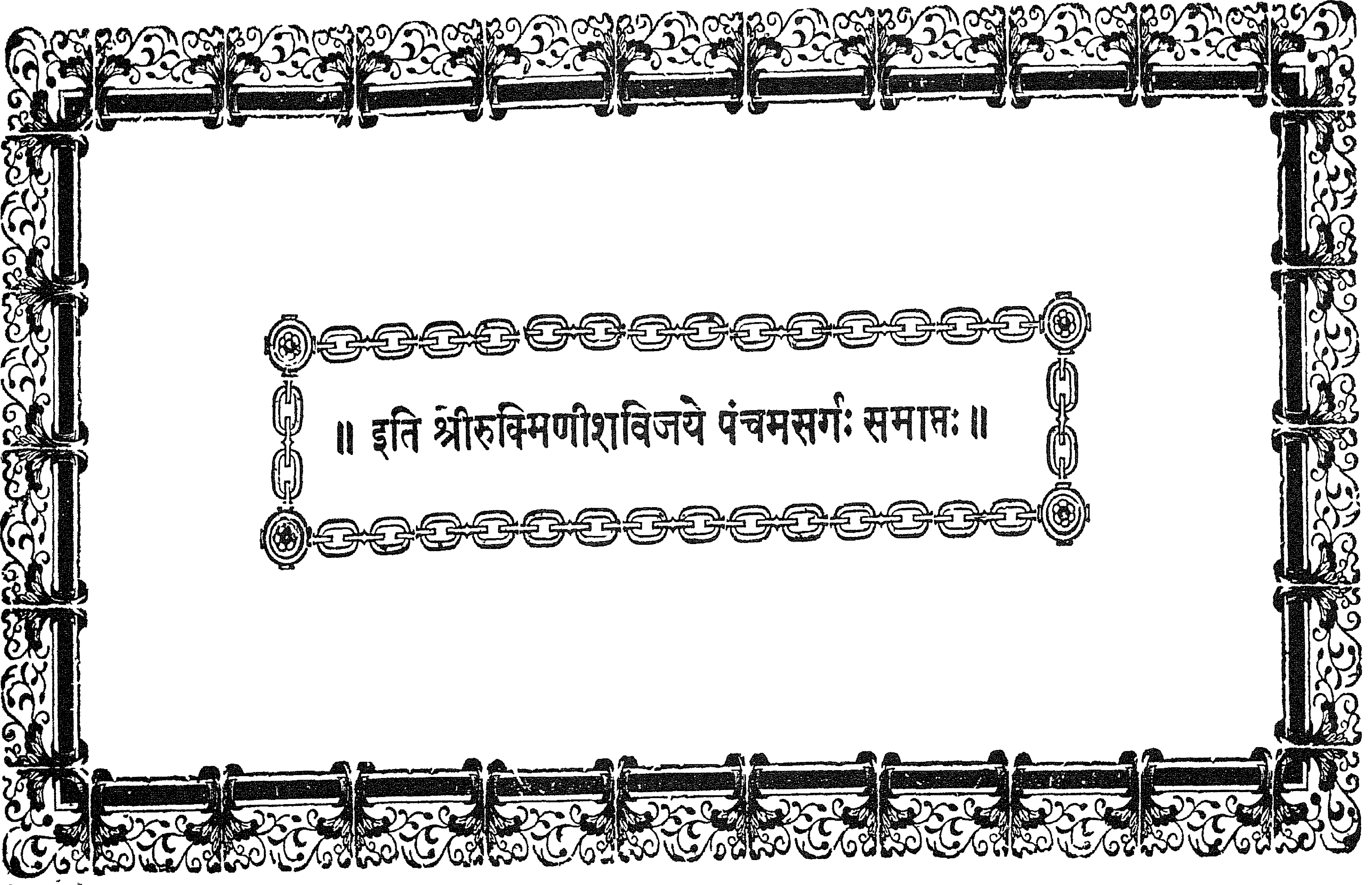
सर्गः ५

॥ ९ ॥

सामर्थ्यं जिहीर्षुभिरपहर्तुमिच्छुभिः पुरुषैस्तदायवैर्युद्धरणंतस्य शत्रोराद्यः प्राथमिको यो वैरी तस्योद्धरणं धनादिदानेनोत्थापनं कार्यं हि कर्तव्यं हि । न ह्यल्पशत्रुर्महा-
शूरेण यातव्य इति कृष्णस्येंद्रशत्रुं पर्वतमुद्धृत्य तूष्णीं भावोयुक्त एवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ मयीति । सकृण्ण ईश्वरे समर्थे मयि भूभृति भूधरे जागरूके सति जागर्तिसति बुद्धि-
शून्यो विवेकरहितो गोवर्द्धनपर्वतः स्वयं च भूभृत्किल किलेत्यस्वारस्ये । यदित्वमपि भूभृत्स्यात्तर्हित्व दुन्मूलने भूमेः पातः स्यादित्यमर्षादिव कोपादिव भूधरेंद्रं पर्वतश्रेष्ठं

मयीश्वरे भूभृति जागरूके स्वयं च भूभृत्किल बुद्धिशून्यः ॥ स इत्यमर्षादिव भूधरेंद्रं करेण भूमेरुद-
बीभिदत्तम् ॥ ५८ ॥ रोम्णां हर्षणकारिणि श्रवणतः पापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां विचित्रविमल-
श्लाघ्यार्थसंदायिनि ॥ संजाते भुवि रुक्मिणीशविजये सद्वादिराजोदिते संजातः सुरमंडलीषु महितः
सर्गो मुदां पंचमः ॥ ५९ ॥ इति श्रीरुक्मिणीशविजये महाकाव्ये पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥

गोवर्द्धनं करेण हस्तेन भूमेः सकाशादुदबीभिदत्तं भेदयामास ॥ ५८ ॥ रोम्णामिति । व्याख्यतमेतत् ॥ ५९ ॥ इति श्रीवादिराजपूज्यचरणविरचितरुक्मिणीश-
विजयटीकायांगुरुभावप्रकाशिकायां पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ इति श्रीरुक्मिणीशविजये पंचमसर्गः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये षष्ठसर्गप्रारंभः ॥

रु० वि०

॥ १ ॥

श्रीगुरुराजाय नमः ॐ स्ववीकृतसुपर्वेशगर्वसर्वस्वपावकः । उर्वीतापहरः कृष्णवार्वाहः स्यान्मुदेमम ॥ १ ॥ महेन्द्रेति । मनुजागोपाः महेन्द्रेण देवेन्द्रेण विज्ञप्तानां प्रेरितानां घनानां मेघानां मालिभिः समूहैर्मुक्तपयसो मुक्तजलस्य प्रवाहेणावृत आच्छन्नो भिन्नभाग उन्मीलितप्रदेशो यस्य तं मुकुन्दं हस्ते उद्धृतमुन्मूल्यधृतमपितमद्रिराजं गोवर्धनमनुद्धृतमनुन्मूलितं व्यजानन् विदुः । दृष्टिबाहुल्यादविच्छिन्नपयःप्रवाहैः खण्डद्वयांतरस्याच्छादितत्वादिति भावः । भ्रांतिरलंकारः भ्रांतिर्विपर्ययज्ञानमित्युक्तत्वात् ॥ १ ॥ वर्षास्त्विति । महीध्रः पर्वतस्तदा वर्षाकाले वर्षासु वर्षाकालेषु स्त्रियां प्रावृत्स्त्रियां भूमिर्वा अथेत्यमरः । वर्षसहतां दृष्टिसहतां । दृष्टिर्वर्षमित्यमरः अधिगम्य प्राप्य वर्षजलेषु । वार्वारिसलिलं कमलं जलमित्यमरः । तपस्तप्तुं कृतपदस्य कृतस्थानस्य अन्यजन्मनि जन्मांतरे शर्मसु खंसि साधयिषोः साधयितुमिच्छोर्हन्मध्यलब्धपरमस्य हृदयमध्यगतपरमपुरुषस्य परमात्मध्यानयुक्तस्येत्यर्थः । एतादृशस्य कस्यचिदृषेरुपमायाः सादृश्य

महेन्द्रविज्ञप्तघनालिमुक्तपयःप्रवाहावृत्तभिन्नभागम् ॥ मुकुन्दहस्तोद्धृतमद्रिराजमनुद्धृतं तं मनुजा व्यजानन् ॥ १ ॥ वर्षासु वर्षसहतामधिगम्य वर्षं तप्तुं तपः कृतपदस्य पदं प्रपेदे ॥ शर्मान्यजन्मनि सिसाधयिषोर्महीध्रो हन्मध्यलब्धपरमस्य तदोपमायाः ॥ २ ॥ अंतःकृपाविपुलधारविलोचनश्रीकांताख्यमेघविभवेक्षणलोलनेत्रैः ॥ संतोषहेतुषु गुहासु गतैः स सत्त्वैः क्रांतो बहिश्च घनदर्शिभिरद्रिरासीत् ॥ ३ ॥ सुवर्णशृंगैः कलशोपमानैर्मृगादिभिः कृत्रिमसंमितैश्च ॥ गुहोलसद्धारगणैः समंताद्गतो बहिर्गोपुरतीव विष्णोः ॥ ४ ॥

स्य पदं स्थानं प्रपेदे । जलमध्यस्थितत्वादंतर्गतकृष्णत्वाच्चेति भावः । उपमालंकारः ॥ २ ॥ अंतरिति । सोऽद्रिर्गोवर्धनपर्वतः कृपाविपुलधारे लोचने यस्य श्रीकांताख्यमेघस्य कृष्णाख्यमेघस्य विभवेक्षणैः संपददर्शिनैर्लोलानि सत्त्वृणानि नेत्राण्येषां तैः सत्त्वैर्गोपादिप्राणिभिरंतःक्रांत आक्रांतो बहिश्च घनदर्शिभिर्मघदर्शिभिः संतोषहेतुषु दृष्टिभयाभावात् सुखकारणीभूता सुगुहासु गतैः स्थितैः सत्त्वैर्मृगादिभिः क्रांत आसीत् । पर्वतांतर्बहिःस्थितानामुभयेषां धाराधारेक्षणं तुल्यमासीदिति भावः ॥ ३ ॥ सुवर्णशृंगैरिति । कलशा एव उपमानं येषां तानितैः सुवर्णशृंगैर्हर्मशिखरैः कूटोत्तीशिखरं शृंगमित्यमरः । कृत्रिमसंमितैः कृत्रिमसारंगनिभैः शी

सटीकः

सर्गः ६

॥ १ ॥

तजयान्निश्चलांगत्वेनकृत्रिमपुत्तिकासदृशैर्मृगादिभिःसमंताच्चतुर्दिक्षु बहिर्गुहोल्लसद्धारणैर्गुहाख्यशोभमानद्वारसमूहैश्च वृतोयुक्तोगिरिःपर्वतः विष्णोःस्वां
तस्थितस्यकृष्णस्य गोपुरतीव । उपमानादाचारेइतिगोपुरशब्दात्किप् सनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञायांतिबादयः । प्रासादयतीव । प्रासादविशेषवद्भाती
त्यर्थः । गोपुरस्यापिसुवर्णकलशोपेतत्वात्चित्रलिखितमृगादित्वाच्चतुर्दिक्षुद्वारसमेतत्वाच्चेतिभावः ॥ ४ ॥ बभावितीति । समुत्तुंगनगंअत्युच्छ्रितपर्वतं दधानः
सकृष्णोभाविभविष्यन्मल्लेंद्रस्यमल्लश्रेष्ठस्यचाणूरस्यजयस्तस्योपयोगिउपयुक्तंतदीयविद्यायामल्लेंद्रसंबंधिविद्यायाःपुंवतत्कर्मधारयेत्यादिनापुंवद्भावः । अभ्य
सनंअभ्यासं विधातुंमल्लविद्याभ्यासंकर्तुं अभ्रलग्नंगनचुंवि शिलोच्चयंशिलासमूहं विभ्रदिवबभौ । मल्लाहिस्यविद्याभ्याससमयेशिलाभारंहस्तेनोद्धृत्य
इतस्ततश्चालयंतीतिभावः ॥ ५ ॥ कृष्णइति । कृष्णेनधृतः सुराणांदेवानांविस्मयमाश्चर्यंकरोतीतितथोक्तः विस्तृतस्यपुष्करस्योदकस्यमध्यंगतः कबंधमु

बभौ समुत्तुंगनगं दधानः स भाविमल्लेंद्रजयोपयोगि ॥ तदीयविद्याभ्यसनं विधातुं शिलोच्चयं विभ्रदिवभ्रल
ग्रम् ॥ ५ ॥ कृष्णधृतः सुरविस्मयकारी विस्तृतपुष्करमध्यगतार्द्रः ॥ सिंधुकबंधसमुद्धृतभास्वन्मंदरकांतिमचूचुर
दद्रिः ॥ ६ ॥ अनुचक्रेभसां चक्रे लसता तेन भूभृता ॥ तितीर्षोर्ब्रजवर्गस्य शमितोपप्लवः ॥ ७ ॥ स्वगान्स्ववृ
ष्टेर्द्रुमकोटरेषु मृगान्जुगोप स्वगुहागृहेषु ॥ मुनीन्घनात्युच्छ्रितमेखलासु विपत्सु कः स्वीयमुपेक्षतेऽग्नयः ॥ ८ ॥

दकंपाथःपुष्करंसर्वतोमुखमित्यमरः । अतएवार्द्रःक्लिन्नः । अद्रिःसिंधोःसमुद्रस्यकबंधादुदकात्समुद्धृतस्यभास्वन्मंदरस्यलसन्मंदरपर्वतस्यकांतिंशोभामचूचुरत्
चोरितवान् । मंदरोपिकृष्णेनकूर्मरूपेणनारायणेनधृतः स्पष्टमन्यत् । पूर्णोपमा । दोधकवृत्तं । दोधकवृत्तमिदंभभभाद्रौ ॥ ६ ॥ अनुचक्रइति । अंभसांजलानां
चक्रेसमूहे लसताप्रकाशमानेनभूभृतामहीध्रेणतितीर्षोस्तर्तुमिच्छोर्ब्रजवर्गस्यगोष्ठसमूहस्यशमितोनाशितउपप्लवोबाधोयेनस
तथोक्तःसप्लवउडुपं उडुपंतुप्लवःकोलःस्रोतोबुसरणंस्वतइत्यमरः । कर्मणिलिट् । अनुचक्रेऽनुकृतः । उपमालंकारः ॥ ७ ॥ स्वगानिति । सभूधरः पृष्ठेस्वगान्प
क्षिणः द्रुमकोटरेषुमृगान्कृष्णसारादीन्स्वगुहागृहेषुस्वगुहाख्यालयेषु मुनींस्तपस्तप्तुंसमागतानृषीन्घनात्युच्छ्रितमेखलासुमेघमंडलादत्युन्नताधित्यकासु

रु० वि०

॥ २ ॥

निधाय वृष्टेः सकाशाज्जुगोपररक्ष । युक्तमेतदित्याह विपस्त्रिति । विपत्सुखीयं स्वाश्रितं को वाग्य आर्य उपेक्षते स्वाश्रितपरिपालनमग्न्याणां सहजमित्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रसूनेति । घनवर्षपातेन निविडवृष्टिपातेन निपातितैः प्रसूनकोशैः कुसुमकुड्मलैः कोशोऽस्त्री कुड्मले दिव्येशास्त्रार्थौ घेगृहेतथेति यादवः । अंकितं भूपितं सर्वगात्रं सर्वावयवो यस्य स तथोक्तः अद्रिः पर्वतो मुकुन्दस्य कृष्णस्य हस्तां बुजसंगेन करकमलसंबन्धेन जातं यत्सौख्यं सुखं तेन प्रहृष्टा उद्गतारो मालीरो मराजिर्घस्य स इवास्ते ॥ ९ ॥ स इति । स भूधरो गोवर्धनः साशनिवर्षपातेन वज्रनिर्घोषसहितवृष्टिपातेन समाहतोऽपि पीडितोऽपि अण्वपि किंचिदपि नोचकं पेकं पंनं प्राप । तथा तद्युक्तं गोब्राह्मणरक्षकस्य कृष्णस्य दोर्दडेन धृतस्यास्य पर्वतस्य कंपः क गोविप्रपूजकस्य हरिभक्तस्य किमपि भयं न भवतीति भावः ॥ १० ॥ पयःश्रितेति । पयःश्रितेन स्वप्न

प्रसूनकोशैर्घनवर्षपातनिपातितैरंकितसर्वगात्रः ॥ मुकुन्दहस्तांबुजसंगसौख्यप्रहृष्टरोमालिरिवाद्रिरास्ते ॥ ९ ॥ स भूधरः साशनिवर्षपातसमाहतोऽप्यण्वपि नोचकं पे ॥ तथा हि गोब्राह्मणरक्षकस्य क कृष्णदोर्दडधृतस्य कंपः ॥ १० ॥ पयःश्रितस्वप्नप्रतिबिंबलोलं पतत्प्रसूनांचितशृंगजालम् ॥ स्वकुक्षिमध्यापितं नंदबालं जनोद्भूतं संपुटमाशशंके ॥ ११ ॥ त्रिविष्टपाभ्रप्रतिवेषधारी स पर्वतः स्फाटिकतुंगशृंगे ॥ हरेर्निदेशादपराधिशक्रघनालयौ तौ ग्रसतीव लोको ॥ १२ ॥

तिबिंबेन लोलं मनोहरं संपुटत्वोपपादनायेदं । प्रतिफलनस्य वैपरीत्येन जायमानत्वात् प्रतिबिंबत्वं तस्य संपुटपूर्वार्धता उपरिस्थितबिंबभूतस्य पर्वतस्योत्तरार्धतेति संपुटत्वमुपपद्यत इति भावः । वृष्टिपातवशात्पतंति प्रसूनानितैरंचितं पूजितं शृंगजालं शिखरसमूहो यस्य तं स्वकुक्षिमध्यापितं नंदबालः कृष्णो येन तं जनो लोकोऽद्भुतमाश्चर्यं संपुटदेवस्थापनयोग्यकरंडकविशेषमाशशंके अतर्कयत् ॥ ११ ॥ त्रिविष्टपेति । स्फाटिकतुंगशृंगे स्फाटिकमधोच्चशिखरे त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्याभस्याकाशस्य प्रतिरूपं प्रतिबिंबं धरतीति त्रिविष्टपाभ्रप्रतिरूपधारी स पर्वतः हरेः कृष्णस्य निदेशादनुशासनादपराधिनोऽशक्रघनयोरिदमेव योरालया

सटीकः

सर्गः ६

॥ २ ॥

॥

वाश्रयौतौत्रिविष्टपाभ्राख्यौलोकौयसतीवकवलीकरोतीव ॥ १२ ॥ सइति । सश्रीपतिःकृष्णः पर्यटतांकुंजराणांपुंजस्यशोभाकांतिर्यस्यतं । अनेनवृष्ट्यु
परमःसूच्यते । धरंपर्वतं यदोद्धधारहस्तेनोद्धृतवान्तदातस्मिन्कालेकवयः शिशोर्बालस्यकरे हस्तिहस्तसंगजसहस्रमस्ति तिष्ठतीतिसमस्यांपरिपूरयंति ।
कवीनांशिशोःकरेहस्तिहस्तसहस्रमस्तीतिविषमसमस्यापूरणस्यावकाशोजातइत्यर्थः ॥ १३ ॥ सइति । सोद्रिराजःपर्वतश्रेष्ठोगोवर्धनोभासुरेमनोहरेश्रीशस्यकृष्ण
स्यकपोलेगंडस्थलेलग्नःसंबद्धःसचासौनखोल्लसद्रत्नकराग्रसंस्थइत्यर्थः । सन्नखाख्योल्लसद्रत्नकराग्रसंस्थइत्यर्थः । कूर्मस्थितस्यनागराजस्यशे
षस्यफणस्थफणाश्रितायापृथ्वीतस्याःश्रियंविभर्ति । पर्वताधस्ताद्धरणसमयेफणसदृशहस्तांगुलियुक्तबाहुमूलस्यकूर्मसदृशकपोलसंगतत्वात्बाहोःकूर्माश्रि

स पर्यटकुंजरपुंजशोभं धरं यदा श्रीपतिरुद्धधार ॥ तदा समस्यां परिपूरयंति शिशोः करे हस्तिहस्तसहस्रमस्ति ॥ १३ ॥ स
भासुरश्रीशकपोललग्ननखोल्लसद्रत्नकराग्रसंस्थः ॥ विभर्ति कूर्माश्रितनागराजफणस्थपृथ्वीश्रियमद्रिराजः ॥ १४ ॥
उद्गच्छदूष्मावलिधूमलिंगमद्रिं द्रवद्धातुरसार्द्रशृंगम् ॥ विष्वक्पतद्रत्नचयस्फुल्लिगमग्न्यस्रमीशाचरितं प्रतर्कं ॥ १५ ॥
अद्रिस्तं घनमिंद्रनीलधरणीकांत्या शिखंडश्रिया तस्याखंडलचापमंबुनिचयं मुक्ताफलानां रुचा ॥ सौवर्णस्थल
शोभया च तडितं पंचास्यनादेन तन्नादं साधु जिगाय किञ्च सुकरं नित्यं क्षमाधारिणः ॥ १६ ॥

तदोषोपमा ॥ १४ ॥ उद्गच्छदिति । उद्गच्छदूष्मणआविर्भवद्वाप्स्य ग्रीष्मोष्मवाष्पाऊष्माणदतिरत्नमाला । आवलिरेवराजिरेवधूमःसएवलिंगं चिह्नंयस्यतम
मेधूमध्वजत्वादितिभावः । द्रवद्धातूनांनिष्पंद्रैरिकादीनांरसेन धातुःस्वर्णैकफादौचगैरिकाद्रमविकारयोरितिसज्जनः । आद्राणिक्लिन्नानिशृंगाणिसानूजियस्य
तं । शृंगंप्राधान्यसान्वोश्चेत्यमरः । विष्वक्समंतात्पततांरत्नानांचयःसमूहएवस्फुल्लिगोयिकणोयस्यतमद्रिंपर्वतमीशेनकृष्णेनाचरितंवृष्टिशांत्यैगधुक्तमभ्यस्र
मग्निदेवताकंबाणंप्रतर्कं । उत्प्रेक्षालंकारः । बाष्पादीनांधूमादिरूपवर्णैस्सजीवकेनरूपकेणसंकीर्त्यते । अनेनवृष्टिःसर्वथागतेतिध्वन्यते ॥ १५ ॥ अद्रिरिति ।
अद्रिःपर्वतः इंद्रनीलधरणीकांत्या तंघनं शिखंडश्रियापिच्छकांत्या तस्यमेघस्य आखंडलचापंइंद्रचापं मुक्ताफलानांरुचावष्ट्याक्षालितत्वादुद्गच्छन्मौक्ति

रु० वि०

॥ ३ ॥

ककांत्या अंबुनिचयंजलबिंदुसमूहं सौवर्णस्थलशोभयासुवर्णभूप्रदेशकांत्या अस्यमेघस्य तडितंसौदामिनीं पंचास्यनादेनसिंहध्वनिना सिंहोमृगेंद्र-
पंचास्यइत्यमरः । तन्नादंमेघस्यध्वनिंचसाधुजिगायअजयत् । दृष्टिःसर्वथागतेतिभावः । तद्युक्तमित्याह नित्यमनवरतं क्षमाधारिणोभूधरस्यतितिक्षावत-
श्च । क्षमाक्षोण्यांतितिक्षायामितिभास्करः । किंसुकरंक्षमयाकिंनसाध्यतइतिवचनात्सर्वसुकरमित्यर्थः । इंद्रनीलधरणीकांत्येत्यादिनाउपमायाजिगायेति
क्रियापदस्यप्रत्येकंसंबंधात्तद्दीपकस्यक्षमाधारिणइतिक्लिष्टस्यकिंसुकरमित्यर्थांतरन्यासस्यचगम्यमानत्वादेतेषांसंकरः ॥ १६ ॥ निर्गत्येति । हेगोपावामु-
चांजलदानांयआटोपआढंबरोअद्याप्यधुनाप्यस्तिकिंबहिर्गत्वापश्यतेतिकृष्णेनोक्तःकोपिकश्चनगोपस्तद्विदित्वाबहिर्निर्गत्यतन्मेघवृत्तांतंज्ञात्वापुनरागत्यमा-
धवंकृष्णंवक्तिवदति ॥ १७ ॥ धारेति । हेयदुपतेकृष्णपयोमुचांमेघानांधाराआसारोनैवनास्त्येव । अन्याधाराअस्तीत्याह । स्वानामस्मज्जातीनां स्वमज्ञाति

निर्गत्य पश्यताटोपः किमद्याप्यस्ति वामुचाम् ॥ इत्युक्तः कोपि गोपस्तद्विदित्वा वक्ति माधवम् ॥ १७ ॥
धारा नैव पयोमुचां यदुपते प्रेमाश्रुधारापरं स्वानां नापि च गर्जितं स्तुतिकृतां सिद्धेश्वराणां ध्वनिः ॥
विद्युन्नामरनर्तकी करचयालंकारकांतिः प्रभो नो वायुः सुरवृष्टपुष्पसहगानल्पालिपक्षैर्मरुत् ॥ १८ ॥

धनाख्यायामितिज्ञातिवाचिनःस्वशब्दस्यसर्वनामतानिषेधात् । प्रेमाश्रुधारास्नेहजानंदाश्रुधारास्ति दृष्टिर्गतेतितदुद्वेजितानांस्वीयानामानंदोजातइतिभावः ।
गर्जितंमेघनिर्घोषोनास्ति किंतुस्तुतिकृतांस्तोत्रकुर्वतांसिद्धेश्वराणांदेवश्रेष्ठानांध्वनिरस्ति । पर्वतधारणाद्यद्भुतकर्मदृष्ट्वासिद्धेश्वरास्तुवंतीत्यर्थः । विद्युत्सौदामिनी
न किंत्वमरनर्तकीनांअप्सरसांकरचयेहस्तसमूहेयोलंकारोविभूषणंतस्यकांतिरस्ति । नृत्यसमयेइतस्ततोहस्तविक्षेपादलंकारकांतेर्विद्युद्वच्चलनादितिभावः । भव-
न्महिमानंदृष्ट्वाप्सरसोनृत्यंतीत्यर्थः । वायुर्वातोपिनोनास्ति वनवातोगोन्योवातोस्तीत्याह । सुरैर्वृष्टानांपुष्पाणांसहगानामनुचराणां व्यधिकरणेषष्ठी । अन-
ल्पालीनांबहुभ्रमराणांपक्षैःपक्षपातैर्जातोमरुद्वायुरस्ति । देवैर्बहुतरपुष्पवृष्टिःकृतेत्यर्थः । मेघाटोपःसर्वोपिगतःस्वकीयानांदेवादीनांसंतोषोजातइतिइममर्थगर्भांत-
रेणवदतोगोपस्यप्रागल्भ्यातिशयःकथंकथनीयइतिभावः । विनिमयालंकारः । सदृशवस्तुनोस्तुल्यायव्ययत्वेविनिमयइत्युक्तेः ॥ १८ ॥

शटीकः
सर्गः ६

॥ ३ ॥

नीलमिति । हेयदुपतेनभोगगनं नीलं नैव । नष्टमेघत्वान्नभसिनीलिमानास्ति अन्यत्रास्तीत्याह । सुलज्जितस्यपराभवेनसम्यग्लजायुक्तस्यशच्याइंद्राण्याभर्तुर्दे
वेन्द्रस्यमुखेवक्रेनीलिमास्ति । शचीभर्तुरित्यनेनस्त्रीसमक्षजातःपराभवोतिलज्जाकरइतिध्वन्यते । किंचमेघाःक्वापिकुत्रापिनसंति किंतुदितिजानां देवानां भ्राज
द्विमानान्येवलसत्पुष्पकाण्येवांबुदामेघाःसंति । मेघानसंतिनभस्तुइंद्रजयादिमाहात्म्यंदृष्ट्वाकृष्णदर्शनायागतानांपुष्पकैःसंकुलंदृश्यतइत्यर्थः । अपिचदिशि
तामिस्रंमेघावरणजन्यंतमोनास्ति हिशब्दोवाक्यालंकारे । अथतमोन्धदस्तीत्याह । ईदृशमपिमहापर्वतोद्धरणेन्द्रजयसिद्धस्तुत्यत्वगोकुलरक्षणायमानुषगुणयु
क्तमपित्वांमानुषंमनुष्यंमन्वतांजानतांमूर्खाणांचित्तेषुहृदयेषुतमोऽज्ञानमस्ति । अपिचनिजजनेस्वकीयवर्गेवेपथुःशीतजन्यकंपोनास्तिपरंतुभीतेन्द्रगात्रे कृष्णः

नीलं नैव नभः सुलज्जितशचीभर्तुर्मुखे नीलिमा मेघाः क्वापि न संति संति दिविजभ्राजद्विमानांबुदाः ॥

तामिस्रं न हि दिश्यथेदृशमपि त्वां मानुषं मन्वतां चित्तेष्वस्ति न वेपथुर्निजजने भीतेन्द्रगात्रे परम् ॥ १९ ॥

ततः परीतः स्वैर्गोपैर्गोपीभिर्गोधनैरपि ॥ प्रतस्थे प्रयतं गोष्ठं स्तूयमानः सुरैर्नरैः ॥ २० ॥ नाथापराधकृ

दुपेत्य सुलज्जितोथो शक्रोच्युतं रहसि रम्यतमं त्रिलोक्याम् ॥ मूर्ध्ना प्रणम्य सदयं सुधयाभ्यर्षिचद्रो

विंदनाम च पठन्स्वकृताघशांत्यै ॥ २१ ॥

कोपंकरिष्यतीतिभयद्युक्तेन्द्रशरी

रेवेपथुरस्ति इंद्रश्चकितोजातइतिभावः ॥ १९ ॥ ततइति । ततोदृष्टिशांत्यनंतरंकृष्णःस्वैःस्वकीयैर्गोपैर्गोपीभिर्गोपधनैरपि अपिशब्दःसमुच्चये । परीतःसन्सुरै
र्देवैरपिस्तूयमानःसन्प्रयतंकृष्णपदस्पर्शात्पवित्रंगोष्ठेप्रतस्थे ॥ २० ॥ नाथेति । अथोकृष्णगोकुलप्रवेशानंतरंनाथस्यस्वामिनःकृष्णस्यापराधं करोतीतिसतयो
क्तः अतएवसुलज्जितःशक्रस्रयाणांलोकानांसमाहारस्त्रिलोकीतितद्वितार्थेत्यादिनासमासः संख्यापूर्वोद्विगुरितिद्विगुसंज्ञा अकारांतोत्तरपदद्विगुस्त्रियांआप्यतद
तिस्रीत्वं द्विगोरितिङीप् तस्यां रम्यतममतिसुंदरंसदयंदयासहितमच्युतंकृष्णंरहस्येकांतोपेत्यस्वकृताघशांत्यैस्वाचरितस्वामिद्रोहलक्षणपापपरिहारायमूर्ध्नाप्रण
म्यगोविंदनामचपठन् इंद्रेणगोविंदनामनदत्तं किंत्वच्युतानंतगोविंदेतिनामत्रयपाठस्यप्रायश्चित्तविधिपुविहितत्वात्पूर्वविद्यमानस्यैवगोविंदनामःपाठएवकृतइ

रु० वि०

॥ ४ ॥

तिभावः । अनेन कृष्णस्येद्रेण नाम दत्तमिति पुराणवचनस्य तात्पर्यमुक्तं भवति । सुधयाऽमृतेनाभ्यर्षिचदभिषेकं कृतवान् प्रणामाभिषेकनामोच्चारणादीनां महापापपरिहारहेतुत्वं विष्णुद्रोहस्य महापातकत्वं च द्योत्यते ॥ २१ ॥ बद्धेति । सलिलेश्वरस्य वरुणस्यानुगोभृत्यः अकाले द्वादश्यतिलंघनभयाऽत्मानकालव्यतिरिक्तकाले वारिमध्यप्रविष्टस्मातुं जलमध्यप्रविष्टं नंदंगोपं बद्ध्वा निनाय किल वरुणालयमिति शेषः । किलेत्यनेन कथायाः पौराणिकीत्वमभिप्रेति । सवरुणः स्वनाथस्य स्वस्वामिनः कृष्णस्य पितरं श्रुत्वा समन्युः कोपसहितः सनंदंगोपस्य कृष्णपितृत्वमसहमानः सन्भृत्यच्छलेन भृत्यव्याजेन स्वयमेवामुनंदं बंधेति मेममतु प्रतर्क ऊहः ॥ २२ ॥ कृष्णोपीति । दृढभक्तिवरुणस्य निश्चलभक्तिपितृत्वप्रथनामप्यसहमानत्वादित्यर्थः । वीक्ष्य तुष्टः संतुष्ट इव कृत्यच्छलेन नंदानयनरूपकार्यव्याजेन निजदर्शनं स्वद

बद्धा निनाय किल नंदमकालवारिमध्यप्रविष्टमनुगः सलिलेश्वरस्य ॥ भृत्यच्छलेन स समन्युरमुं बंधं श्रुत्वा स्वनाथपितरं त्विति मे प्रतर्कः ॥ २२ ॥ कृष्णोपि वीक्ष्य दृढभक्तिमिव प्रतुष्टः कृत्यच्छलेन निजदर्शनमेव दित्सन् ॥ गत्वांबुराशिनिलयं जनकेन साकमभ्यर्चितः स्वभवनं पुनराजगाम ॥ २३ ॥ तप्तं हेमकुशानुसंगिगगने वातायने भाजने माहेंद्याः शुभकुंडलं रचयितुं देवैरुपायादिशः ॥ संगृह्यांबुनि संनिवेशितमिवोत्तुंगस्फुल्लिगावृतं तेजोराशिरिनो जगाम जलधिं रागांकितः पश्चिमम् ॥ २४ ॥ ॥

शनं दित्सन्दातुमिच्छन् देवोंबुराशिनिलयं समुद्रगृहं गत्वा वरुणेनाभ्यर्चितः पूजितः सन् जनकेन नंदेन साकं सार्द्धं स्वभवनं स्वगृहं पुनराजगाम ॥ २३ ॥ इदानीं कतिपयपद्यैः सूर्यास्तमयं वर्णयति । तप्तमिति । वातायने वायुमार्गे गगनाख्ये भाजने पात्रे आकाशमूषायामित्यर्थः । कशानोरग्रेः संगिसंयोगि अग्निः सूर्यं प्रविशतीति स्मार्त्तप्रसिद्धेः । अतएव तप्तं अतएवोत्तुंगस्फुल्लिगैरुद्रच्छदार्चिर्भिरावृतं युक्तं माहेंद्यामहेंद्रसंबन्धिन्यादिशः प्राचीदिगंगनाया इत्यर्थः । शुभकुंडलं शोभनताटंकरचयितुं कर्तुं प्रातःकुंडलाकारेण प्राच्यामुद्देष्टव्यमाणत्वादिति भावः । माहेंद्या इत्यनेन नंद इव इंद्रपत्यपि देवैर्मन्येति ध्यन्यते । देवैर्ज्योतिश्चक्रस्य चाल्यमानत्वादमरैरुपायाः संगृह्याग्नि तप्तस्य साक्षाद्वस्तेन स्पष्टमशक्यत्वादिति भावः । अंबुनि जले संनिवेशितं निक्षिप्तं हेमवत्सुवर्ण इव तेजोराजिस्फुल्लिगावृतत्वोपपादनायेदम् । रागेण रक्तिम्रांकितस्तप्त

सटीकः

सर्गः ६

॥ ४ ॥

त्वोपपादनायेदं । इनःसूर्यःपश्चिमंजलधिसमुद्रंजगामप्राप । यथाभरणकर्तारःकारबोधमन्यावातसंचारयोग्यमूषायांसुवर्णनिधायअनलसंगेनतप्तंकृत्वाअयोम
यहस्तेनोद्भूत्यजलेप्रक्षिपंतितद्विदितिभावः । सूर्यास्तमयोजातइत्यर्थः । उपमामूलकोत्प्रेक्षालंकारः ॥ २४ ॥ करैरिति । विवस्वान्सूर्यःकरैःकिरणैः बलिहस्तांशवःक
राइत्यमरः । गिरीन्द्रान्पर्वतश्रेष्ठान्परितःसमंताद्वधानोपिसायमर्ककिरणानांपर्वताग्रेनिपातनादितिभावः । अब्धौसमुद्रेपतितःकिल किलेत्याश्वर्थे । अनेककरैर्गिरीं
द्रानवलंब्यस्थितस्यापिपातइत्यत्रसरितांनदीनांशरीराणिशरीरभूतानिजलानिविशोषयतीतिसरिच्छरीरविशोषकस्तंसूर्यतत्पतिःसरित्पतिःसमुद्रःस्वयमेवाग्रसीत्
इतीत्थंममभाति अहमित्थंतर्कयामीत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः । स्त्रीविषयेपरैरपकृतागूढमन्यवःपुरुषाःस्वानुकूलकालेबहुसाधनवंतमपिस्वविरोधिनंपातयंतीत्यलं
कारेणवस्तुध्वनिः ॥ २५ ॥ सूर्यस्यपातमसहमानआह । त्यक्तवेति । चक्रैश्चक्रवाकैरब्जैःकमलैर्मानिताःसत्कृताःकराःकिर्णायस्यसतथोक्तः अन्यत्रचक्राब्जा

करैर्गिरीन्द्रान्परितो दधानोऽप्यसौ विवस्वान्पतितः किलाब्धौ ॥ ममेत्यमाभाति सरिच्छरीरविशोषकं त
त्पतिरग्रसीत्तम् ॥ २५ ॥ त्यक्त्वा क्रमेण सहजातमपि स्वरागं चक्राब्जमानितकरः प्रततौर्ध्वपादः ॥

आश्रित्य विष्णुपदमुग्रतपोतपयस्तस्यैव धाम स जगाम कुतोस्य पातः ॥ २६ ॥

भ्यांमानितावलंकृतौ

बाहूयस्यसतथोक्तः लवणांबुजयोर्ब्जंक्लीबेशंस्वेतुपुंसिवेतिभास्करः । चक्राभिमानितकरइतिपाठेचक्रैश्चक्रवाकैरभिमानिताबहुमानिताःकराःकिर्णायस्य ।
तपस्विपक्षेचक्रेणसुदर्शनेनाभिमानितःकरोयस्य । ऊर्ध्वगताःपादाःप्रततावितताऊर्ध्वपादायस्यसतथोक्तः अस्तमयसमयेकिरणानामूर्ध्वगमनादितिभावः ।
अन्यत्र प्रततौऊर्ध्वपादौऊर्ध्वमुखीकृतौपादौचरणौयस्यसतथोक्तः । पादोबुधेतुरीयांशेशैलप्रत्यंतपर्वते । चरणेकिरणेचाथेतिरत्नमाला । मूर्धानमधरीकृत्यतप
स्विभिस्तपश्चरणादितिभावः । यःसूर्यःसहजातमपिउदयकालीनतयासहजमपिस्वरागंक्रमेणत्यक्त्वा उदयकालीनार्कगतरागस्यापहारादितिभावः । अन्यत्र ।
सहजातमपिस्वाभाविकमपिदुस्त्यजमपीत्यर्थः रागंविषयतृष्णांक्रमेणाभ्यासपरिपाठ्यात्यक्त्वातपस्विनोवैराग्यजननस्यावश्यकत्वादितिभावः । विष्णुपदमाका
शमाश्रित्य । अन्यत्र विष्णोःपदंश्रीचरणंआश्रित्योद्दिश्यविष्णुपदप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । उग्रतपस्तीव्रसंतापं तपसंतापइतिधातोः अतपदकरोत् । अन्यत्रोग्रतपस्ती

व्रतपस्यामतपदचरत् सूर्यस्तस्यैवधामयमुद्दिश्यतपश्चकारतस्यैवविष्णोर्धामगृहभूतंजलधिंजगाम । विष्णोःसमुद्रशायित्वादिति अस्यविष्णुसालोक्यंगतस्यपातःकुतः । अनेनमुक्तस्यकदापिसंसारप्रवेशोनास्तीतिध्वन्यते ॥ २६ ॥ तप्तमिति । भुवितपस्विनिवहंतानचकार पृथिव्याजीवनंजलं च जीवितमितिध्वनिः । स्वकरैर्जहारअपहतवान् । अहोस्वहस्तेनस्त्रीहननकरणमाश्चर्यमित्यर्थः । तथा यथापृथ्वीजीवनंजहारतथेत्यर्थः । उडुनिकरस्यनक्षत्रसमूहस्यलक्ष्मीकांतिसंपत्तिमितिध्वनिः । वृथाजहार । तादृशस्यास्यभानोःपातमपि अपिशब्देनपातस्यगर्हितत्वंत्यज्यते । युक्तिसहंगर्हितमपिपातंयुक्तियुक्तंवदामः पापिनःपातोयुक्तएवेतिभावः । तप्तमित्यादिपदार्थैःपातस्योपपादनायपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गमलंकारः ॥ २७ ॥ सइति । द्युमणिःसूर्यःपाणौवज्रंयस्यसवज्रपाणिः प्रहरणार्थेभ्यश्चपरेनिष्ठासप्तम्यौभवतइतिवक्तव्यमितिपाणिशब्दस्यपरनिपातः । इंद्रस्तस्यदिशिप्राच्यांलब्धजन्मालब्धोदयोगगनस्थाकाशस्यमध्येप्रवृद्धं वृद्धं गात्रं वपुर्यस्यसतथो तप्तं तपस्विनिवहं भुवि यस्तान पृथ्व्याश्च जीवनमसौ स्वकरैर्जहार ॥ लक्ष्मीं तथोडुनिकरस्य वृथैव भानोस्तस्यास्य पातमपि युक्तिसहं वदामः ॥ २७ ॥ स लब्धजन्मा दिशि वज्रपाणेः प्रवृद्धगात्रो गगनस्य मध्ये ॥ अगाद्दिनाशं द्युमणिः प्रतीच्यां विधेर्निदेशो महताप्यलंघ्यः ॥ २८ ॥ रागं पयोधरतटे हरिदंगनानां रागी समर्प्य सविता समगा दगांतम् ॥ कूजद्विहंगमरवैरिव ता रुदंत्यो भेजुस्तमस्ततिमिवांतरिवोरुमूर्छाम् ॥ २९ ॥ क्तःसन्प्रतीच्यांदिशिविनाशंअस्तमयमगात् अगमत् । तेजस्विनःसूर्यस्यैकत्रोत्पत्तिःपरत्राभिवृद्धिरन्यत्रमृतिःकथमित्याशंक्यशिरोलिखितंकेनाप्यलंघ्यमित्याह विधेर्निदेशमिति । विधेर्ब्रह्मणोनिदेशःकुत्रचिद्भवितव्यंकुत्रचित्स्थातव्यंकुत्रचिन्मर्तव्यमितिललाटलिखितलक्षणःमहतापितेजस्विनाप्यलंघ्यः ॥ २८ ॥ रागमिति । रागीरक्तवान् अनुरागवानितिध्वनिः । सवितासूर्योहरिदंगनानांपयोधरतटेमेघप्रांते स्तनतटइतिध्वन्यते । रागंरक्तिमानंसायंमेघेषुरक्ततादर्शनादनुरागंचेतिध्वनिः । समर्प्यअगस्यमेरुपर्वतस्यांतमगात्अगमत् । यथाविदेशगमनोद्युक्तःकामुकःस्वानुरागंस्वकांताकुचमंडलेसमर्प्यतदेवध्यात्वागच्छतितद्वदितिभावः । कूजद्विहंगमरवैरिवतारुदंत्यइतिव्यवस्थिताहरिदंगनाउरुमूर्छानितांतमंतस्तमस्ततिअंधकारसमूहंभेजुः सायंदिशस्तमोव्याप्तावभूवुरित्यर्थः । विप्रलंभशृंगारः । अयुक्तयोस्तरुणयोर्योनुरागःपरस्परं । दर्शन

स्यनखादीनामनवाप्तौ प्रकृष्यते । सविप्रलंभो विज्ञेय इत्युक्तेः । अयं तुरागपयो धरशब्दयोः श्लिष्टत्वात्तदुपजीवितेनोत्प्रेक्षालंकारेण लसध्वनिः ॥ २९ ॥ अंभो धीति । सोर्कः सूर्यः समुद्रस्य हृदि अंतःकृतं पदं स्थानं येन तत् साधुसम्यक् धवलीकृतः शुभीकृतस्तस्य समुद्रस्य जलौघोजलप्रवाहो येन तत् प्रतिरूपं स्वप्रतिबिंबं संदृश्य दृष्ट्वा मम बहिरेव स्थाने किं निबंधनमिति विचार्य शांतः पुरुषः सर्वहृदयंगमतां सर्वलोकप्रियतामुपैति हि । प्रतिबिंबस्य कांतिमत्वेऽप्यौष्ण्याभावादिति भावः । इति निश्चित्या तैः स्तमयसमये क्रौर्यं त्यक्तवा शमं शांतिं समधिगम्याब्धिविवेश ॥ ३० ॥ मित्र इति । अंबुजातनिकरस्य कमलसमूहस्य नितांतमित्रेऽत्यंतसुहृदि अथ मित्रं सखा सुहृदित्यमरः । मित्रे द्युमणौ द्युमणिस्तरणिर्मित्र इत्यमरः । अस्तमस्तमयं समीयुषि गच्छति सति शुद्धजलगस्य स्वच्छोदकस्थस्य च शब्दोऽप्यर्थः । उद

अंभोधिहृत्कृतपदं प्रतिरूपमर्कः संदृश्य साधुधवलीकृततज्जलौघम् ॥ शांतो हि सर्वहृदयंगमतामुपैतीत्यंते शमं समधिगम्य विवेश सोऽब्धिम् ॥ ३० ॥ मित्रेऽंबुजातनिकरस्य नितांतमित्रे त्वस्तं समीयुषि मुखं मुकुलीबभूव ॥ पद्मस्य शुद्धजलगस्य च मुद्रयंति नष्टाः प्रियाः खलु समृद्धियुजोऽपि वक्रम् ॥ ३१ ॥ आकंठोदकवासि हृद्मधुकुज्झंकाररम्योऽंकुति भ्राजत्कंठककंठकद्युति मुहुर्मंत्रार्थसंचिंतया ॥ ईषत्कंपितमूर्धशोभि नलिनं हंसौघसंशि क्षितं स्वांतस्थापितधातु साधु तपतीवाकांक्ष्य मित्रोदयम् ॥ ३२ ॥

कस्थस्यापीत्यर्थः । पद्मस्य मुखं मुकुलीबभूव । सूर्यास्तमये सति कमलानां मुकुलीभावो जात इत्यर्थः । अत्रार्थांतरं न्यस्यति । नष्टाः प्रियाः सखायः समृद्धियुजोऽपि संपन्नस्यापि स्वीयस्य वक्रं मुखं मुद्रयंति खलु । इष्टनाशकस्य मुखमुद्रणं जायत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ आकंठेति । आकंठं कंठपर्यंतं उदके वसतीत्याकंठोदकवासि । तपस्व्यपि कंठोदके स्थित्वा तपश्चरणात्तथाविधः । हृद्मधुकुतो मधुकरस्य झंकार एव रम्यारमणीया अंकुति रोंकारः प्रणवो यस्य तत्तथोक्तं भ्राजंतोलत् कंठका एव कंठकारो मां चास्तेषां द्युतिः कांतिर्यस्य तत्तथोक्तं तपस्व्यपि ध्यानजानंदेन पुलकां कितो भवति । मुहुः मंत्रार्थसंचिंतयामंत्रार्थचिंतनेन ईषत्कंपितेन ईषच्चालितेन मूर्धशोभत इति तत्तथोक्तं । तपस्विनोऽपि स्वजप्यमंत्रार्थध्यानेन शिरःकंपोजायते । स्वांतस्वोदरे स्थापितः सन्निहि

रु० वि०

॥ ६ ॥

तोधाताचतुर्मुखोयेनतत् कमलासनत्वादितिभावः । तपस्व्यपिस्वेष्टदेवतांहृदिध्यात्वातपःकरोति । प्रकृतेमित्रसृष्टेरपेक्षितत्वात्सृष्टिकर्तुश्चतुर्मुखस्यस्थापनंयुक्तमितिभावः । हंसौघैःहंसपक्षिसमूहैःसंशिक्षितंतुडैर्वर्णीकृतं । तपस्व्यपिपरमहंसैर्गुरुभिःशिक्षितोभवति । नलिनंपद्ममित्रस्यसुहृदोमित्रस्यसूर्यस्योदयमुत्पत्तिमाकांक्ष्यसाधुसम्यक्तपतीवतपस्यांकरोतीव । अत्रप्रकृततपस्विसाम्येनौपम्यादप्रकृतगोचरातुल्ययोगितानतुश्लेषः । तस्यविशेषस्यापिश्लिष्टत्वनियमात् । प्रस्तुतानांतथान्येषांकेवलंतुल्यधर्मतः । औपम्यंगम्यतेयत्रसामतातुल्ययोगितेत्युक्तेः । उत्प्रेक्षाव्यंजकेवशब्दप्रयोगात्स्वोपजीवितयोत्प्रेक्षयासंकीर्त्यते ॥ ३२ ॥ चंद्रोदयंवर्णयति । दिगायताक्षीमिति । दिशांपतौदिकूपतौ आपंचैवहलंतानामित्यापोविधानात् । सूर्येऽन्यामपरां दिगायताक्षींदिगंगनांप्रतीचींदिशमित्यर्थः । उपेत्यगत्वा । अनेनकस्यचित्कांतस्यान्यासंगोध्वन्यते । रागंरक्तिमानं उपेयुषिगच्छतिसति नकेवलंसपत्नीगमनमात्रंतत्रानुरागमपिसंपादितवा

दिगायताक्षीमपरामुपेत्य दिशांपतौ रागमुपेयुषींदुः ॥ अदृश्यतैर्द्वां दिशि रोषरक्तं निबद्धनीलभ्रुकुटीव वक्रम् ॥ ३३ ॥ नक्षत्रालिभिरिंद्रदिग्मृगदृशं संधाय पूर्वं पुनस्तत्पादे प्रणतिं विधाय नितरामाशांतरासक्तिजम् ॥ तस्याः कोपसमं तमः परिहरन् स्वीयैः करैस्तां स्पृशन् वक्रांभोरुहचुंबनाय शनकैरुघाति नूनं शशी ॥ ३४ ॥

नितिध्वनिः । इंदुश्चंद्रैर्द्वामिंद्रसंबन्धिन्यांदिशिप्राच्यामित्यर्थः । अनेननायिकायाउत्तुंगत्वंध्वन्यते । अदृश्यतसूर्यास्तमयानंतरंचंद्रोदयोपिजातइत्यर्थः । कथमिव प्रियेऽन्यासंगिनिसति । रोषेणामर्षेणरक्तं निबद्धानीलाभ्रुकुटीभूभंगोयस्यसतथोक्तः अपराधिनंनायकंराषेणपश्यंत्याऐंद्र्यानायिकायावक्रमिव । उत्प्रेक्षालंकारः । अत्रप्रस्तुतापराधिनायकस्यखंडितायानायिकायाःप्रतीतिःसमासोक्त्यासंकीर्त्यते । नायकोदक्षिणस्तुल्योतुल्यमेकत्रदक्षिणइत्युक्तेः । नायिकातिप्रलब्धाखंडिताच । ज्ञातेन्यासंगिकृतेखंडितेप्याकषायितइत्युक्तेः ॥ ३३ ॥ नक्षत्रालिभिरिति । शशीचंद्रःपूर्वप्रथमत इंद्रदिग्मृगदृशं प्राचीदिगंगनांनक्षत्रालिभिस्ताराख्यसखीभिःकिरणैः आलिःसखीवयस्याचेत्यमरः । संधायसंधिंकृत्वा चंद्रोदयात्पूर्वनक्षत्रोदयस्यजायमानत्वात् पुनस्तस्यादिगंगनायाःपादेचरणे प्रणतिंप्रणामं विधाय दिग्धोभागेचंद्रोदयस्यजायमानत्वादितिभावः । सखीद्वाराकिंचित्कोपशांतावपिपादप्रणामंविनासर्व

सटीकः

सर्गः ६

॥ ६ ॥

थाकोपशांतेरभावात्पादप्रणाममपिकृत्वेत्यर्थः । आशांतरासक्तिजंदिगंतरसंबंधजन्यतमसश्चंद्रस्थितदेशादन्यदेशावस्थितेः । तस्याइंद्रदिङ्मृगलोचनायाः कोपसमंकोपसदृशंतमोधकारंपरिहरन्स्वकीयैःकरैःकिरणैस्तांदिशंस्पृशन् चंद्रोदयानंतरंकिरणप्रसारैस्तमोनाशयदितिभावः । वक्त्रांभोरुहचुंबनायमुखारविं दचुंबनाय शनकैर्मंदंउद्यातिर्जुर्ध्वयाति नूनंनिश्चयः यथापराधीनायकःकुपितांनायिकांसखिप्रेषणप्रणामकरग्रहणादिनाकोपंपरिहृत्याननचुंबनं करोति तद्वदितिभावः । उपमासमासोक्तयोःसंकरः । नायिकानायकविभेदस्तुग्रंथगौरवभयान्नलिव्यते ॥ ३४ ॥ चंद्रस्येति । ताःसूर्यभार्यात्वेनोक्तादिश परांगनाइतिध्वनिः । चंद्रस्य सुंदरपुरुषस्येतिध्वनिः । कोमलकरैर्मृदुकिरणैर्हस्तेनेतिध्वनिः । रचितांगसंगोयासांताआलिङ्गिताइतिध्वनिः । सांद्रांधकारमपिनिविडांधकारमपिभर्तृविरहजदुःखमपीतिध्वनिः । विहायत्यक्त्वा अखिलजंतुषुसकलप्राणिषुस्वपत्सुनिद्रितेषुसत्सुपरपुरुषगमनस्यजनसंचाररहि

चंद्रस्य कोमलकरै रचितांगसंगाः सांद्रांधकारमपि ताः सहसा विहाय ॥ ईशं स्वपत्स्वखिलजंतुषु ववुरेनमाशा हि नू तविषया गणयन्ति नैनः ॥ ३५ ॥ पूर्वाब्धाववगात्थ फेननिचयश्च्रीखंडलेपद्युतिः स्वांकालंकृतिमूलनीलतिलकस्तारौघ हारान्दिशन् ॥ व्योमाख्यां कवरीं प्रगृह्य सुकरैराश्लिष्य दिक्कामिनीमैद्रीमिंदुरसौ चुचुंब सरसोरागेण तां रंजयन् ॥ ३६ ॥

तकालिकत्वादितिभावः । एनंचंद्रमीशंववुरंगीकृतवत्यः । अन्यस्त्रीणामन्यपुरुषस्वीकारःकथंयुज्यतइत्यतआह । आशाहीति । नूतनविषयानूतनवस्तुविष याआशाअभिलाषाः । आशादिगभिलाषयोरितिभास्करः । एनःपापंनगणयन्तिहि । दिशामप्याशात्वादितिभावः । अर्थान्तरन्यासः । तेनोत्कटोरागोविवे किनामपिबलवदनिष्टविषयकंज्ञानंप्रतिबध्नातीतिवस्तुव्याजेननायकउपपत्तिः संधितौवारयावस्तुविनापिविधिनास्त्रिया । संकेतंनीयतेयस्तुबुधैरुपपत्ति स्तुसइत्युक्तेः । नायिकाजारिण्यः अभिसारिकाः । स्मरार्ताभिसरेत्कांतंसारयेद्वाभिसारिकेत्युक्तेः । संभोगःशृंगारः । अनुकूलौनिषेवेतेयत्रान्योन्यंविला सिनौ । दर्शनस्पर्शनादीनिसंभोगोमुदान्वितइत्युक्तेः ॥ ३५ ॥ पूर्वाब्धाविति । सरसोविलासीअसाविंदुश्चपूर्वाब्धौप्राचीसमुद्रेवगात्थस्मात्वा प्रसादनवि धेःस्नानपूर्वकत्वादितिभावः । फेननिचयएवश्च्रीखंडलेपस्तस्यद्युतिःकांतिर्यस्यसःश्रीखंडलेपेनद्योत्यतइतिवा । स्वस्यांकएवकलंकएवालंकृतेरलंकारस्यमूल

रु० वि०

॥ ७ ॥

मायं नीलंकस्तूर्यादिरचितं श्यामं तिलकं विशेषकोयस्य सतथोक्तः तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकमित्यमरः । तारौघहारान्नक्षत्रचयाख्यमुक्ताहारान्दिश
नितन्वन् सुकरैः शोभनकिरणैरूर्ध्वमुखैर्हस्तेनेति ध्वनिः । व्योमाख्यामाकाशस्य नीलत्वात्तद्रूपांकवरीकेशवेशं । कवरीकेशवेशोऽथ धम्मिल्लः संयताः कचा
इत्यमरः । प्रगृह्य गृहीत्वा ऐंद्रो इंद्रसंबन्धिनीदिक्कामिनीं दिगंगनां प्राचीदिशमित्यर्थः । सुकरैस्तिर्यगायतैः किरणैराश्लिष्यालिंग्यदिक्कामिनीं रागेण स्वगतरक्तिम्ना
अनुरागेणेति ध्वनिः । रंजयन् रागयुक्तां कुर्वन् चुचुबं चुबनं कृतवान् । क्रमेण चंद्रो जिह्वद्वोजात इत्यर्थः । रूपकमलंकारः । अत्र नायको दयितः । वासोंगरागमा
स्याद्यैर्हृद्यैर्यः प्रेयसीरहः । प्रसादयन् मयति दयितः सोऽभिधीयत इत्युक्तेः । ऐंद्रीमित्युक्तेर्नायिका परकीया चालंकारेण ध्वन्यते । संभोगशृंगारः ॥ ३६ ॥
सुवर्णेति । उदारा उत्कृष्टास्तारानक्षत्राण्यस्य तत्तथोक्तं उदिता ऊर्ध्वा ऊर्ध्वगतारश्मयः किरणायस्य सचासौ शशांकस्तस्य संगोऽस्यास्तीति तत्तथोक्तं अभंग

सुवर्णसंवीतवरेन्द्रनीलसुमध्यनिष्कांचितकृष्णवक्षः ॥ सहारमन्वेत्युदितोर्ध्वरश्मिशशांकसंग्यभ्रमुदारतारम्
॥ ३७ ॥ वार्वाहावृतसर्वभागमुदितं बिंबं शशांकं विधोरीषदृशितकोणमच्युतमनस्तोषं नभोग्रस्थितम् ॥ रेजे
कुंकुमशोभि रम्यवसनच्छन्नं मरुदृशितप्रांतं श्रीकुचकोशमीषदुदयन्मध्योपरिष्ठादिव ॥ ३८ ॥

गनं कर्तुं सहारं मुक्ताहारसहितं सुवर्णसंवीतेन तप्तहेमपरिवीतेन वरेन्द्रनीलमुत्तमनीलरत्नं सुमध्यस्य तत्तच्च तन्निष्कं ग्रैवेयकं तेन अंचितमलंकृतं तच्च तत्कृष्णवक्ष
उरस्थलं अन्वेति अनुकरोति तत्साम्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । पूर्णोपमा । अनयोद्दीपनकारित्वं चंद्रस्य ध्वन्यते इत्यलंकारेण धर्मध्वनिः ॥ ३७ ॥ वार्वाहावृते
ति । वार्वाहं घैरावृतं आच्छन्नः सर्वभागः सर्वप्रदेशो यस्य तत् शशांश एव अंकश्चिह्नं यस्य तत्तथोक्तं ईषत् किंचिद्वर्णितं कोणमेकदेशो यस्य तत्तथोक्तं नभस आ
काशस्याग्रे स्थितं अच्युतस्य कृष्णस्य मनस्तोषो यस्मात्तत् उदितं विधोश्चंद्रस्य बिंबं मंडलं कर्तुं । रम्येण वसनेन मनोहरोत्तरीयेण च्छन्नमाच्छन्नं कुंकुमेन का
श्मीरजेन अथ कुंकुमं । काश्मीरजन्माग्निशिखमित्यमरः । शोभत इति कुंकुमशोभि मरुता वायुना उत्तरीयावधूना दृशितः प्रांतो यस्य तत् । मध्योपरिष्ठान्म
ध्योर्ध्वभागात् ईषदुदयत् किंचिदविर्भवत् श्रियो लक्ष्म्याः कुचकोशं स्तनमुकुलमिव कोशोऽस्त्रीकुड्मले थौघे गुह्यांशे शास्त्रदिव्ययोरितिरत्नमाला । अतएवा

सटीकः

सर्गः ६

॥ ७ ॥

च्युतमनस्तोषकमित्युक्तं । रेजेशुशुभे । पूर्णोपमा ॥ ३८ ॥ गतइति । दिशां भर्तारिभरणकर्तारिपत्यौ कर्तृकरणयोः कृतीतिषष्ठी । दिवाकरेसूर्ये अन्यदेशदेशांतरं गतेसतिचंद्रोमंदंशनैरुपेत्य अनेनचौर्येणगमनंद्योत्यते । तदंबरंतासांदिशामंबरंआकाशमवकाशमित्यर्थः । वस्त्रमितिध्वनिः । स्वैःकरैरंशुभिः । हस्तेनेतिध्वनिः । यद्यस्माज्जगृहेगृहीतवान् । ततःपरदारांबरग्रहणात्कारणात्कलंकीतिलांछनवानितिअपवादवानितिममप्रतर्कः । कलंकोकापवादयोरित्यमरः । उत्प्रेक्षा लंकारः ॥ ३९ ॥ यदीति । पौर्णमास्यांपूर्णिमायांनिशिरात्र्यांयत्पूर्णपुष्कलंवस्तुउदयति तन्नंदसूनोःकृष्णस्यकुमार्याबालायाःकीर्तिनार्यायशोंगनायाः वक्रंमुखंमन्ये । कीदृशंवक्रं कस्तूरिकयाक्तंसित्तं । कस्तूरीतिलकोपेतमित्यर्थः । अनेनकलंकस्यनिर्वाहःकृतः । पुनःकीदृशं प्रविरलानिप्रकीर्णानिकचविन्य

गते दिशां भर्तारि देशमन्यं दिवाकरे मंदमुपेत्य चंद्रः ॥ तदंबरं यज्जगृहे करैः स्वैस्ततः कलंकीति मम प्रतर्कः ॥ ३९ ॥ यत्पूर्णं पौर्णमास्यामुदयति निशि तत्कीर्तिनार्याः कुमार्या वक्रं कस्तूरिकाक्तं प्रविरलकचविन्यस्तपुष्पं हि मन्ये ॥ स्तोत्रव्याजेन देवैर्वदनविनिहितं नंदसूनोर्न चेत्तत्प्रीत्यै गोपांगनानां कथमहितवधूवर्गतापाय च स्यात् ॥ ४० ॥ दिवसकरे हृततस्करप्रचारे नरनयनस्य विदूरवर्त्म याते ॥ रजनिकरो यमुपेत्य मानवानां श्रममधरीकुरुते स्म पूर्णबिंबः ॥ ४१ ॥

स्तानिकेशपाशनिहितानिपुष्पाणियस्यतत्तथोक्तं । अनेननक्षत्राणांनिर्वाहःकृतः । पुनःकीदृशं स्तोत्रव्याजेनस्तुतिकरणापदेशेनदेवैर्वदनेमुखेविनिहितंनिक्षिप्तं । अनेनप्रतिदिनंक्रियमाणस्यकलापनस्यगतिरुक्ता । नचेत्कृष्णकीर्तिनारीमुखंनभवतिचेत्गोपांगनानांगोपस्त्रीणांप्रीत्यैहर्षायअहितानांकृष्णविरोधिनांवधूवर्गस्यकांतासमूहस्यतापायसंतापायचकथंस्यात् । गोपीनांसंतोषमहितवधूनांसंतापंचकथंदद्यादित्यर्थः । व्याजेनेतिसतयोःसंकरः । अभ्रैर्यानांत्रयेणत्रिमुनियतियुतास्त्रधराकीर्तितेयम् ॥ ४० ॥ दिवसकरइति । हृतःपरिहृतस्तस्कराणांचोराणांप्रचारःसंचारोयेनतस्मिन् दिवसकरेसूर्ये नराणांमनुष्याणांनयनयलोचनस्य जात्यैकवचनं । विदूरवर्त्मदूरमार्गं यातेगतेसति पूर्णबिंबःसंपूर्णमंडलः अयंरजनीकरोनिशाकरश्चंद्रः उपेत्यआगत्य मानवानांश्रमंखेदं

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

सटीकः

सर्गः ६

॥ ७ ॥

माद्यनीलंकस्तूर्यादिरचितंश्यामंतिलकंविशेषकोयस्यसतथोक्तः तमालपत्रतिलकचित्रकाणिविशेषकमित्यमरः । तारौघहारान्नक्षत्रचयाख्यमुक्ताहारान्दिश
न्वितन्वन् सुकरैःशोभनकिरणैरूर्ध्वमुखैर्हस्तेनेतिध्वनिः । व्योमाख्यामाकाशस्यनीलत्वात्तद्रूपांकवरीकेशवेशं । कवरीकेशवेशोथधम्मिल्लःसंयताःकचा
इत्यमरः । प्रगृह्यगृहीत्वाऐंद्रिंद्रसंबंधिनीदिक्कामिनीदिगंगनांप्राचीदिशमित्यर्थः । सुकरैस्तिर्यगायतैःकिरणैरश्लिष्यालिंग्यदिक्कामिनीरागेणस्वगतर्क्तिम्ना
अनुरागेणेतिध्वनिः । रंजयन्रागयुक्तांकुर्वन्चुचुंबचुंबनंकृतवान् । क्रमेणचंद्रोभिदृद्धोजातइत्यर्थः । रूपकमलंकारः । अत्रनायकोदयितः । वासोंगरागमा
स्याद्यैर्हृद्यैर्यःप्रेयसीरहः । प्रसादयन्नमयतिदयितःसोभिधीयतइत्युक्तेः । ऐंद्रीमित्युक्तेर्नायिकापरकीयाचालंकारेणध्वन्यते । संभोगशृंगारः ॥ ३६ ॥
सुवर्णेति । उदाराउत्कृष्टास्तारानक्षत्राणियस्यतत्तथोक्तं उदिताऊर्ध्वाऊर्ध्वगतारश्मयःकिरणायस्यसचासौशशांकस्तस्यसंगोस्यास्तीतितत्तथोक्तं अभंग

सुवर्णसंवीतवरेंद्रनीलसुमध्यनिष्कांचितकृष्णवक्षः ॥ सहारमन्वेत्युदितोर्ध्वरश्मिशशांकसंग्यभ्रमुदारतारम्
॥ ३७ ॥ वार्वाहावृतसर्वभागमुदितं विंबं शशांकं विधोरीषदृशितकोणमच्युतमनस्तोषं नभोग्रस्थितम् ॥ रेजे
कुंकुमशोभि रम्यवसनच्छन्नं मरुदृशितप्रांतं श्रीकुचकोशमीषदुदयन्मध्योपरिष्ठादिव ॥ ३८ ॥

गनंकर्तुं सहारंमुक्ताहारसहितं सुवर्णसंवीतेनतप्तहेमपरिवीतेनवरेंद्रनीलमुत्तमनीलरत्नसुमध्येयस्यतत्तच्चतन्निष्कंग्रैवेयकंतेनअंचितमलंकृतंतच्चतत्कृष्णवक्ष
उरस्थलं अन्वेतिअनुकरोति तत्साम्यंप्राप्नोतीत्यर्थः । पूर्णोपमा । अनयोद्दीपनकारित्वंचंद्रस्यध्वन्यतेइत्यलंकारेणधर्मध्वनिः ॥ ३७ ॥ वार्वाहावृते
ति । वार्वाहैर्मघैरावृतआच्छन्नःसर्वभागःसर्वप्रदेशोयस्यतत् शशाएवअंकश्चिह्नयस्यतत्तथोक्तं ईषत्किंचिदृशितकोणमेकदेशोयस्यतत्तथोक्तं नभसआ
काशस्याग्रेस्थितं अच्युतस्यकृष्णस्यमनस्तोषोयस्मात्तत् उदितंविधोश्चंद्रस्यविंबंमंडलंकर्तुं । रम्येणवसनेनमनोहरोत्तरीयेणच्छन्नमाच्छन्नं कुंकुमेनका
श्मीरजेन अथकुंकुमं । काश्मीरजन्माग्निशिखमित्यमरः । शोभतइतिकुंकुमशोभि मरुतावायुनाउत्तरीयावधूननादृशितःप्रांतोयस्यतत् । मध्योपरिष्ठान्म
ध्योर्ध्वभागात् ईषदुदयत्किंचिदाविर्भवत् श्रियोलक्ष्म्याःकुचकोशंस्तनमुकुलमिव कोशोऽस्त्रीकुड्मलेथौघेगुह्यांदेशास्त्रदिव्ययोरितिरत्नमाला । अतएवा

च्युतमनस्तोषकमित्युक्तं । रेजेशुशुभे । पूर्णोपमा ॥ ३८ ॥ गतइति । दिशां भर्तारिभरणकर्तारिपत्यौ कर्तृकरणयोः कृतीतिषष्ठी । दिवाकरेसूर्ये अन्यदेशदेशांतरं गतेसतिचंद्रोमंदशनैरुपेत्य अनेनचौर्येणगमनंद्योत्यते । तदंबरंतासांदिशामंबरंआकाशमवकाशमित्यर्थः । वस्त्रमितिध्वनिः । स्वैःकरैरंशुभिः । हस्तेनेतिध्वनिः । यद्यस्माज्जगृहेगृहीतवान् । ततःपरदारांबरग्रहणात्कारणात्कलंकीतिलांछनवानितिअपवादवानितिममप्रतर्कः । कलंकोकापवादयोरित्यमरः । उत्प्रेक्षा लंकारः ॥ ३९ ॥ यदीति । पौर्णमास्यांपूर्णिमाद्यानिशिरात्र्यांयत्पूर्णपुष्कलंवस्तुउदयति तन्नंदसूनोःकृष्णस्यकुमार्याबालायाःकीर्तिनार्यायशोंगनायाः वक्त्रंमुखंमन्ये । कीदृशंवक्त्रं कस्तूरिकयाक्तंसित्तं । कस्तूरीतिलकोपेतमित्यर्थः । अनेनकलंकस्यनिर्वाहःकृतः । पुनःकीदृशं प्रविरलानिप्रकीर्णानिकचविन्य

गते दिशां भर्तारि देशमन्यं दिवाकरे मंदमुपेत्य चंद्रः ॥ तदंबरं यज्जगृहे करैः स्वैस्ततः कलंकीति मम प्रतर्कः ॥ ३९ ॥ यत्पूर्णं पौर्णमास्यामुदयति निशि तत्कीर्तिनार्याः कुमार्या वक्त्रं कस्तूरिकाक्तं प्रविरलकचविन्यस्तपुष्पं हि मन्ये ॥ स्तोत्रव्याजेन देवैर्वदनविनिहितं नंदसूनोर्न चेत्तत्प्रीत्यै गोपांगनानां कथमहितवधूवर्गतापाय च स्यात् ॥ ४० ॥ दिवसकरे हृततस्करप्रचारे नरनयनस्य विदूरवर्त्म याते ॥ रजनिकरो यमुपेत्य मानवानां श्रममधरीकुरुते स्म पूर्णबिंबः ॥ ४१ ॥

स्तानिकेशपाशनिहितानिपुष्पाणियस्यतत्तथोक्तं । अनेननक्षत्राणांनिर्वाहःकृतः । पुनःकीदृशं स्तोत्रव्याजेनस्तुतिकरणापदेशेनदेवैर्वदनेमुखेविनिहितंनिक्षिप्तं । अनेनप्रतिदिनंक्रियमाणस्यकलापनस्यगतिरुक्ता । नचेत्कृष्णकीर्तिनारीमुखंभवतिचेत्गोपांगनानांगोपस्त्रीणांप्रीत्यैहर्षायअहितानांकृष्णविरोधिनांवधूवर्गस्यकांतासमूहस्यतापायसंतापायचकथंस्यात् । गोपीनांसंतोषमहितवधूनांसंतापंचकथंदद्यादित्यर्थः । व्याजेनेतिसतयोःसंकरः । अभैर्यानांत्रयेणत्रिमुनियतियुतास्रग्धराकीर्तितेयम् ॥ ४० ॥ दिवसकरइति । हृतःपरिहृतस्तस्कराणांचोराणांप्रचारःसंचारोयेनतस्मिन् दिवसकरेसूर्ये नराणांमनुष्याणांनयनयलोचनस्य जालैकवचनं । विदूरवर्त्मदूरमार्गं यातेगतेसति पूर्णबिंबःसंपूर्णमंडलः अयंरजनीकरोनिशाकरश्चंद्रः उपेत्यआगत्य मानवानांश्रमंखेदं

रु० वि०

॥ ८ ॥

अधरीकुरुतेस्म अपाकरोतिस्म । अनेनप्रजाधालकेवृद्धेराज्ञिगतेसमीचीनस्तत्पुत्रोपिअधिकंप्रजाःसुखयतीत्यर्थोऽध्वन्यते । तुरगरयंवृत्तं तुरगरयंवृत्तिनौनजौज
रौगः ॥ ४१ ॥ सइति । स्मरेणमन्मथेन तंचंद्रंआत्मसात्कर्तुमात्माधीनंकर्तुमुत्कृष्टतयाप्रयुक्तोमुक्तः मारस्यमदनस्यमौर्व्यामटन्यांस्थितेषुर्मल्लिकेषुःकुसुमाख्य
बाणइवस्थितः सचंद्रः ब्रजस्त्रीहृदयंविजित्यशनैर्हरेःकृष्णस्य पदंपादं प्राप । कृष्णमपिजेतुमागतइत्यर्थः । हरेःपदमित्यनेनब्रजस्त्रीजयवन्नकृष्णजयःकिंतु
पादप्रणामादिनाअभिमुखीकरणमात्रमितिध्वन्यते । चंद्रोदयंवृद्धाव्रजांगनानांकृष्णेनरंतुमिच्छाकृष्णस्यताभिःसहरंतुमिच्छाचोत्पन्नेतिभावः ॥ ४२ ॥ गंधर्वेति ।
मुकुंदःकृष्णः गंधर्वाणांगीतेनगानेन आवृतमपारतारमनेकनक्षत्रयुक्तंचंद्रेणरंजितमभंगगनमुदीक्ष्यदृष्ट्वामधुपानांभ्रमराणांमंजुर्मनोहरोरवोयस्यतत् । अने

स मारमौर्वीस्थितमल्लिकेपुरिव ब्रजस्त्रीहृदयं विजित्य ॥ हरेः पदं प्राप शनैः स्मरेण तमात्मसात्कर्तुमिव
प्रयुक्तः ॥ ४२ ॥ गंधर्वगीतवृतमभ्रमपारतारं चंद्रेण रंजितमुदीक्ष्य मुदा मुकुंदः ॥ वृंदावनं मधुपमंजु
रवं प्रसूनसंदोहसांद्रमविशत्तरुजालनीलम् ॥ ४३ ॥ इंदुः स्वरम्यकिरणैर्विपिनं पुपूर मंदानिलश्च मुदितो
त्पलमाल्यगंधैः ॥ सांद्रप्रसूननिचयैस्तरवः समंतात् कंदर्पतातमवलोक्य पिकाश्च गीतैः ॥ ४४ ॥

नगंधर्वगीतप्रतिरूपकमुक्तं । प्रसूनसंदोहैःपुष्पनिचयैःसांद्रनिविडं । अनेननक्षत्रप्रतिरूपकमुक्तं । तरुणांजालैःसमूहैर्नीलंश्यामलं । अभ्रसाम्यर्थमिदं । वृं
दावनंमुदासंतोषेणअविशत्प्रविष्टवान् । चंद्रस्यकृष्णःप्रतिनिधिरितिबोध्यं । अत्राबिंबप्रतिबिंबभावेनोपगम्यस्यगम्यमानस्योपमालंकारः ॥ ४३ ॥ इंदुरि
ति । कंदर्पतातमन्मथजनकंकृष्णमितिबोध्यं इंदुश्चंद्रः स्वरम्यकिरणैर्विपिनंवृंदावनंपुपूरापूरयत् । मदनमित्रत्वाच्चंद्रःस्वमित्रतातप्रविष्टेवनेस्वकिरणान्
प्रसारितवानितिभावः । एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यं । मंदानिलश्चमुदितस्यचंद्रकिरणसंपर्कात्प्रमोदयुक्तस्यविकसितस्येत्यर्थः । उत्पलस्यकुमुदस्यमाल्यगंधैःसेव्यप
रमलैःपुपूरेतिप्रत्येकसंबंधः । तरवोवृक्षाःसांद्रप्रसूननिकरैर्निविडकुसुमसमूहैःपिकाःकोकिलाश्च गीतैरुतैःपुपूः । दीपकालंकारः ॥ ४४ ॥

सटीकः

सर्गः ६

॥ ८ ॥

विश्वस्येति । हिमांशुश्चंद्रः । हेईशस्वामिन्कृष्ण विश्वस्यजगतः । कर्तृकर्मणोःकृतीतिषष्ठी । मोहयतीतिमोहनःकर्तरिल्युट् । (टित्करणसामर्थ्यात्त्युटःस्त्रीलिङ्गत्वं ।) वशीकरणशक्तिमानितिमदीयंयशःकिर्तिं ललनाभिःकामिनीभिःसहितस्त्वमिहवृंदावनेविहृत्यविस्तारयविस्तारंकुरु । कृष्णस्यापिमोहकश्चंद्रइतिममयशोविस्तारोभवेत् । इत्यनेनप्रकारेण इतिहेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिष्वित्यमरः । अर्थनाकृदिवयाञ्जाकृदिववृक्षतलप्रविष्टैस्तरुपत्रांतरेणवृक्षमूलगतैर्हृद्यकरैर्मनोहरकिरणैःकृष्णांघ्रिंश्रीकृष्णचरणं आस्पृशति । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४५ ॥ व्याकीर्णकामइति । विविधैर्नानाप्रकारैस्तैःपूर्वोक्तैःप्रभावैरत्याख्यस्थाधिभावस्यरसत्त्वापादकैःचंद्राद्युद्दीपनविभावैः । तदुक्तं । विभावैरनुभावैश्चसात्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानस्यादुत्वंस्थाधिभावोरसःस्मृतइति । तत्रविभावास्तुद्विविधाः ।

विश्वस्य मोहन इतीश यशो मदीयं विस्तारयेह ललनासहितो विहृत्य ॥ इत्यर्थनाकृदिव वृक्षतलप्रविष्टैः कृष्णांघ्रिमास्पृशति हृद्यकरैर्हिमांशुः ॥ ४५ ॥ व्याकीर्णकाम इव तैर्विविधैर्विभावैराकर्षयन् ब्रजवधूर्निजसंगयोग्याः ॥ वेणुं क्रमेण रणयन् बहुतानगानमानज्ञमौलिरुदगायदधीश्वरोऽसौ ॥ ४६ ॥ हृद्रं हृद्यनुरंजयन् सवयसः संहर्षयन् कर्षयन् गोपस्त्रीहृदयं पशून्पिगणान्निश्चेष्टयन् स्पष्टयन् ॥ विश्वं स्वस्य वशं वियद्बृहवधूः समूर्च्छयंश्चारणान् सिद्धान्संत्रपयन् सुरान्विनिमयन् वेणुं पुपोषाच्युतः ॥ ४७ ॥

आलंबनविभावाउद्दीपनविभावाश्चेति । चंद्रोदयोघनध्वांतकोकिलारणितंमधु । उद्दीपनविभावास्युरिति । व्याकीर्णोऽसीभूतःकामोरतीच्छाविशेषोयस्यसद्वकामोद्रेकवान्इवेत्यर्थः । निजसंगस्यस्वसंबंधस्ययोग्याःपात्रीभूताः ब्रजवधूर्वजांगनाः आकर्षयन् । बहवस्तानाःस्वरविशेषाःस्तैर्युक्तंगानंगीतंतस्यमानं प्रमाणंजानंतीतितथोक्तास्तेषांमौलिर्मुकुटभूतःश्रेष्ठइत्यर्थः । धम्मिल्लेमुकुटेमौलिरितिभास्करः । अधीश्वरोजगदीश्वरोऽसौकृष्णः क्रमेणवेणुंरणयन्उदगायत् उत्कृष्टतयागानंकृतवान् ॥ ४६ ॥ हृद्रमिति । अच्युतःकृष्णोहृद्रंहृदयगतंकुक्षिस्थमित्यर्थः । जगत् हृद्येवानुरंजयन्अनुरक्तंकुर्वन् सवयसःस्निग्धान्संहर्षयन्सम्यक्सुखयन् गोपस्त्रीणांहृदयंमनःकर्षयन्आकर्षयन् पशून्गवादितिर्यक्प्राणिनःपिगणान्मुनीन्निश्चेष्टयन्निर्व्यापारीकुर्वन् वियदेवाकाश

५० वि०

॥ ९ ॥

एवगृह्यासांतावियदृहास्ताश्वताःकृष्णगीतश्रवणायाकाशगतसुरवधूरित्यर्थः । समूर्च्छयन्विश्वीकुर्वन् चारणान्सिद्धान्संगीताभिज्ञदेवयोनिभेदान्संनयन्
स्वसंगीतविद्यायामेतादृशप्रावीण्याभावात्लज्जासहितान्कुर्वन् सुरान्विनिमयन् नम्रीकुर्वन्विश्वंविश्वजिदुक्तप्रकारेणस्वस्यवशंअधीनं स्पष्टयन्प्रकटयन् वेणुं
मुरलींपुषध्वनयामासेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ शुष्कामपि । मुरंमुरनामकासुरंजयतीतिमुरजित् कृष्णः शुष्कामपिनिरसामपि वंशस्यार्द्रतायांस्वराणामभिव्यक्तेरभा
वादितिभावः । मुरलींवेणुं अधरामृतेनाधरोष्ठसुधया सरसामार्द्रां विधाय । अनेनकठिनहृदयानायिकातामप्युपायेनमृदुचित्तांकुर्वन्नायकश्चध्वन्यते ।
मृदूक्तिशून्यामपिजडत्वान्मृदुवचनरहितामपि हृद्योमनोहरःस्वनोर्ध्वनिर्यस्यास्तां विधाय । पूर्ववद्धनिः । छिद्रंरंध्रभागंनिगूह्यांगुलिभिःपिधायदोषमाच्छाद्ये
तिध्वनिः । चुचुंबेआचुंबितवान् । नन्वेतावंतंप्रयासमनुभूयतदंगीकारोकिंनिमित्तमित्यतआह । सद्वंशेति । सद्वंशेसकुलेजातासूत्पन्नासुललनासुस्त्रीषु क

शुष्कामपि स्म सरसामधरामृतेन हृद्यस्वनामपि विधाय मृदूक्तिशून्याम् ॥ छिद्रं निगूह्य मुरलीं मुरजि
चुचुंबे सद्वंशजातललनासु न कस्य पक्षः ॥ ४८ ॥ अपरवशमपीशं स्वानुरक्तं विधत्ते सहजमपि विरो
धं हंति जंतुष्वभेद्यम् ॥ वशयति जगदेतन्मान्यतामाप वेणुर्मधुरनिनदभाजां किन्न साध्यं हि लोके ॥ ४९ ॥

स्याप्यभिजात्यकामस्यपुरुषस्य पक्षःपक्षपातो न । अभिजात्यकामाःपुरुषाःकुललोभात्गुणहीनामपिगुणवतीकृत्वामयंतीत्यर्थः । कीचकान्वययोर्वंश
इत्यभिधानात् । मुरल्याअपिवक्रव्रणादिदोषरहितवंशजातत्वादितिभावः । सामान्येनविशेषसमर्थनरूपोर्थोतरन्यासः । प्रकृतमुरलीविशेषणसाम्यादप्रकृतगु
णहीनकुलांगनाप्रतीतिःसमासोक्त्यासंकीर्त्यतइति । प्रकृतानांतथान्येषांकेवलंतुल्यधर्मतः । उक्तिःसंक्षेपरूपत्वात्समासोक्तिर्मतेत्युक्तेः ॥ ४८ ॥ अपरवंशमिति ।
वेणुःपरवशोनभवतीत्यपरवशस्तमपिस्वतंत्रमपीत्यर्थः । ईशंकृष्णं स्वानुरक्तंस्वस्मिन्नुरागयुक्तंविधत्तेकरोति । जंतुषुगोव्याघ्रादिप्राणिषुसहजमपिस्वाभावि
कमपिअतएवअभेद्यंकेनाप्यनाशयंविरोधंवैरंहंति । वेणुगीतरसपारवश्याजंतवःस्वाभाविकमपिविरोधंनस्मरंतीतिभावः । गोव्याघ्रौसर्पनकुलौगजसिंहौकृष्णगी
तपारवश्यात्स्वैरविहायसहैवपरितःस्थिताइतिपौराणिकप्रसिद्धेः । एतज्जगद्विश्वंवशयतिस्वाधीनंकरोति मान्यतांकविवर्ण्यतामाप । वेणोरेतद्युक्तमित्याह ।

सटीकः

सर्गः ६

॥ ९ ॥

हीति । हितथाहि । मधुरनिदभाजांमधुरस्वनभाजांमृदुभाषिणामित्यर्थः । लोकेकिंनसाध्यं वाङ्माधुर्यात्सर्वमपिकार्यसाधयितुंशक्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥
 सइति । करेणधृतोवरउत्तमोवेणुर्येनसतथोक्तः सुंदरोरमणीयोऽपांगस्यनेत्रांतस्यलीलाविलासोयस्यसतथोक्तः सजलोजलसहितोजलदोभेघस्तद्वन्मूर्ति
 स्तनुर्यस्यसतथोक्तः साधुभिःसज्जनैर्गीताकीर्तियस्यसः । पुनःकीदृशः कामिनीनांगोपस्त्रीणांकामधेनुरिवसकलकामितार्थप्रदः श्रावितानिश्रवणंकृतान्यने
 कगीतानिबहुविचित्रगायनानियेनसतथोक्तः सुललितामनोहरावनमालावनपुष्पमालायस्यसः । यदूनांनाथःस्वामीसकृणोजयतिउत्कृष्टोवर्तते गोपीनांचि
 त्तंपराभवतीतिवा । जयेर्जयाभिभवयोराद्येर्थेसावकर्मकः । उत्कर्षप्राप्तिराद्योर्थोद्वितीयेर्थेसकर्मकइतिवचनात् ॥ ५० ॥ चंद्रेइति । तन्मुखस्यकृष्णवक्त्रस्य
 त्विडिवत्विट्कांतिर्यस्य स्युःप्रभारुयुचिस्त्विङ्गाभाश्छविद्युतिदीप्तयइत्यमरः । तस्मिन्चंद्रेजंभतिविकसतिसतितद्वपुषःकृष्णशरीरस्यगंधइवगंधोयस्यतस्मिन्वि

स जयति यदुनाथः श्रावितानेकगीतः करधृतवरवेणुः कामिनीकामधेनुः ॥ सुललितवनमालः सुंदरापां
 गलीलः सजलजलदमूर्तिः साधुभिर्गीतकीर्तिः ॥ ५० ॥ चंद्रे जंभति तन्मुखत्विषि मुहुर्मंदानिले तद्वपुर्गंधे
 वाति वियोगवह्निसचिवे तत्कोमलालापवत् ॥ वेणौ कूजति पंचबाणविशिखैः शाणायितैस्ताडिता सा
 निन्योपि ययुर्मनोभवपितुः श्रेयोनिधिं सन्निधिम् ॥ ५१ ॥

योगवह्निसचिवेविरहाग्निसहाये मंदानिलस्यउद्दीपनविभावत्वादितिभावः । मंदानिलेवातिसंचरतिसति तस्यकृष्णस्यकोमलालापवत्सुदुधचनवत् वेणौ
 कूजतिध्वनतिसति मानिन्यःपृथुमानवत्योपिसगर्वाअपीत्यर्थः । मानश्चित्तसमुन्नतिरित्यमरः । गोप्यःशाणयाशय्याणांतैक्षण्यापादकयंत्रोपलेनधितैस्ती
 क्ष्णैःपंचबाणस्यकामस्यविशिखैर्बाणैः पृषत्कबाणविशिखाइत्यमरः । ताडिताःसत्यः कामार्ताइत्यर्थः । उद्दीपनविभावानामपिचंद्रादीनांकृष्णसंबंधित्वेनै
 वमोहकत्वोक्त्यागुणातिशयस्तासांकृष्णैकशरणत्वंध्वन्यते । श्रेयांसिनिधीयंतेऽस्मिन्नितिश्रेयोनिधिस्तंश्रेयसामाश्रयमित्यर्थः । मनोभवस्यमनसिजस्यपि
 तुःकृष्णस्यसन्निधिंसमीपंययुःप्रापुः । यथापुत्रदौर्जन्यमावेदयितुंतत्पितृसमीपंगच्छंतितद्वदितिभावंद्योतयितुंमनोभवपितुरित्युक्तम् ॥ ५१ ॥

५० वि०

॥११॥

कत्वंप्रियत्वंभर्तृत्वं धवःप्रियःपतिर्भर्तृत्यमरः। अगमन्नगच्छन्। तत्तस्मात्कारणात्कुत्रकस्मिन्जन्मनिविद्यमानस्यपित्रादेर्चनंकुर्मःकरवाम पितृत्वादेर्व्यभि
चारित्वादितिभावः। नकेवलंपितृत्वादेर्व्यभिचारित्वात्तत्सेवाव्यर्था किंतुतदानींसेवनासेवनयोरेतज्जन्मनिपितृत्वंप्राप्तस्यजन्मांतरेशत्रुत्वप्राप्तेःसंभावितत्वेनत
दानोक्तवैरस्यचतुल्यायव्ययत्वादपीत्याहुः। वैरमिति। एषुपित्रादिषुवैरंवाकतिवारंक्रियद्वारंनक्तं बहुधावैरकरणस्यसंभावितत्वादितिभावः। तत्तस्मात्पितृत्वा
देर्व्यभिचारित्वान्मानावमानयोस्तुल्यायव्ययत्वाच्चतत्सेवाव्यर्थातस्मात्कारणादित्यर्थः। हेविश्वांतरात्मन्जगदंतर्यामिन्विभोसमर्थकृष्णनित्यंसर्वदापितरंपतिं
चजननीमातरंत्वामेवसेवामहेपरिचराम पूर्वोक्तदोषद्वयाभावादितिभावः। काव्यलिंगमलंकारः॥ ५८॥ कृष्णस्यपतित्वादिकमुपपादयंत्योवदंतिजगत्पितेति।
हेसखेकृष्णजगत्पिताविश्वजनकस्त्वमासांजगदंतर्गतानांगोपीनानःपितानकिं नभवसिकिं जगतोविश्वस्यप्रसूतिरव्यवधानेनोत्पत्तिर्यस्मात्त्वंनोजननीमातानभव

जगत्पिता त्वं न पिता किमासां जगत्प्रसूतिर्जननी न किं नः॥ जगत्पतिः किं न पतिः सखे नस्तदन्य
जुष्ट्यालमरिष्टवृष्ट्या॥ ५९॥ कांतः स एव यः स्थैर्यशौर्यसौंदर्यसागरः॥ सुखस्यांतकरं कांतमपरं त
र्कयामहे॥६०॥ यः सारभागमनुभूय शरीरभाजां शिष्टं प्रयच्छसि किलारसमल्पभोग्यम्॥ दुःखातिदू
रगतपारसुखैकभोक्तुस्तस्येश योग्यमखिलं हृदि तर्कयामः॥ ६१॥

सिकिं। जगत्पतिस्त्वंनोस्माकंपतिःकिंक

स्मान्नभवसि। यस्मात्पितृत्वादिकंत्वय्येवास्ति तत्तस्मात्कारणादरिष्टस्यानिरिष्टस्यवृष्टिर्वर्षयस्यास्तयाऽन्यजुष्ट्यात्वद्यतिरिक्तपित्रादिसेवनयालं अन्यसेवाप्रा
प्तिरित्यर्थः। त्वत्परित्यागेपिपित्रादिपरित्यागदोषापत्तेरितिभावः॥ ५९॥ कांतइति। यःपुमान्स्थैर्यमचांचल्यंशौर्यंपराक्रमःसौंदर्यलावण्यतैःसागरइव स्थै
र्यादिगुणभरितइत्यर्थः। सएवकांतःप्रियोभवेत्। अपरमन्यंकांतंसुखस्यांतकरंतर्कयामहेतर्कयामः। कंसुखंतस्यांतोनाशोयस्मादितिव्युत्पत्तेरितिभावः॥६०॥
परदारगमनंनिषिद्धंकथंकर्तुंशक्यतेइत्याशंक्यायनिषेधोलौकिकानांनत्वलौकिकस्यतवेत्याहुः। यइति। हेईशयस्त्वं सारभागंशरीरिभिरनुभूयमानविष
यसारांशमनुभूयमुक्त्वा शुभंपिबत्यसौनित्यमितिस्मृतेः। शिष्टमुच्छिष्टमरसंरसहितमल्पभोग्यंकिंचिद्भोग्यंशरीरभाजांशरीरिणांप्रयच्छसिकिल। किलेत्युक्त

सटीकः

सर्गः ६

॥११॥

प्रमाणप्रसिद्धिद्योतयन्ति । दुःखातिदूरदुःखासंसृष्टं गतपारमनंतमित्यर्थः यत्सुखंतस्य एकभोक्तुर्मुख्यभोक्तुस्तस्य तवारिविलंभोग्यं वस्तु योग्यं हृदितर्कयामः । अ
खिलसारभोक्तृत्वात्पतिभिरस्माभिः सह क्रियमाणभोगस्यापि मुख्यतस्त्वमेव भोक्तेति वयमपि तवैव योग्या इत्यस्मिन्निषेधो न युक्तमिति भावः ॥ ६१ ॥ आपाततो
नंगीकारमंतर्तंगीकारमेकयैवोक्त्या गूढाभिसंधिनो वदतः कृष्णस्याभिसंधिं जानंतीनां गोपीनामुक्तिप्रत्युक्तीवर्णयति धर्म इति । हे श्रुतिसंगताक्ष्यः श्रुतिभिर्वेदैः संगता
निसंबद्धान्यक्षाणीन्द्रियाणियासां तासांसंबुद्धिः जगुप्सितं च सर्वत्र सौपत्यं कुलस्त्रिय इत्यागमज्ञा इत्यर्थः । अयं परपुरुषपरिग्रहो बोधुष्माकं धर्मो न भवति तस्माद्रं
तव्यमित्यनंगीकारो बाह्यः । आंतरंतु हे श्रुतिसंगताक्ष्यः श्रुतिभिः श्रवणैः संगतान्यक्षीणिलोचनानियासां ताः बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षोरिति षच् षिट्त्वादिभ्यश्चेति ङीप्
आकर्णायतलोचना इति गोपीनां चित्ताकर्षणार्थं स्तुतिः श्रवणाम्नाययोः श्रुतिरित्युभयत्रापिकोशः । अयं पत्यादिकं परित्यज्य मत्सेवैव कर्तव्येति भवतीति रुक्तो धर्मो

धर्मो न वोयं श्रुतिसंगताक्ष्यो धर्मो न वोयं श्रुतिसंगताक्ष ॥ मान्यं भजध्वं रमणं विहाय मान्यं
भजामो रमणं विहाय ॥ ६२ ॥ हिताहिताज्ञा वत यूयमंगना यतो ह्यधर्मे मतिरस्ति निश्चला ॥
हिताहितज्ञा वयमच्युत प्रभो यतो ह्यधर्मे मतिरस्ति निश्चला ॥ ६३ ॥

नवः नूतनो पूर्व इत्यर्थः । सर्वधर्मा

न परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति प्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । इति कृष्णोक्ता गोप्यः कृष्णस्याभिसंधिमुद्घाटयति धर्म इति । हे श्रुतिसंगताक्ष आकर्णायतलो वन अ
यं गोपीनां प्रेमाद्रेकोत्सवो यं त्वत्सेवा रूपो धर्मो नूतनो विषयासक्तैरज्ञातचरः । पुनर्गूढाभिसंधिः कृष्णो वदति मान्यमिति । रमणं स्वपतिं विहायान्यं मा भजध्वं इदं
तु बाह्यं । रमणं विहाय त्यक्तवामान्यं पूज्यं मामेव भजध्वं औपत्यनिषेधस्तुलौकिकनिषेधपर इति हृदयम् । गोप्यो हृदयमुद्घाटयति मान्यमिति । हे कृष्ण रमणं
ति विहाय मान्यं पूज्यं त्वां भजामः ॥ ६२ ॥ हिताहितेति । अंगना गोप्यो यूयं हितमिष्टमहितमनिष्टं च न जानंतीति हिताहिताज्ञाः कुतः कारणादधर्मे निषिद्धे निश्चला
दृढमतिर्बुद्धिरस्ति हि वतस्वेदे इति बाह्यः । हे अंगनाः शुभांग्य इति स्तुतिः । यूयं सर्वभूतानां हितोपदेष्टा पितामहेनाहितादत्ता आज्ञायासां ताः संभवंतु सुरस्त्रिय इति भा
गवतवचनादिति भावः । कुतः कारणादस्य अकारवाच्यस्य परमात्मनः संबन्धिनि अइति ब्रह्मेति श्रुतेः । धर्मे वैष्णवधर्म इत्यर्थः निश्चलामतिरस्तीति हृदयं । हृदयमुद्घा

रु० वि०

॥१२॥

सटीकः

सर्गः ६

॥१२॥

टयंति । हेअच्युतप्रभोकृष्णहिताहितज्ञावयंयतोऽधर्मेनिश्चलामतिरस्ति अक्षरार्थस्तूक्तः । वाकोवाक्यालंकारः । उक्तिप्रत्युक्तिचातुर्यवाक्यमित्युक्तेः ॥ ६३ ॥
वाग्वैखरीमिति । सकृष्णः वाग्वैखरीपरवचनेनैवपरस्योत्तररूपांवाक्प्रौढेनिरीक्ष्यैव प्रीतःसंतुष्टःसन् प्रियोक्तिपरिरंभणचुंबनाद्यैःप्रियवचनालिंगनचुंब
नादिभिः रुप्तमनाविर्भूतं मदनंकामं प्रबोध्याविर्भूतंकृत्वा स्वांस्वकीयां कामिविदूरां कामिजनाप्राप्यतां सत्यामबाध्यां कर्तुमिव वल्लवीनांगोपी
नां अदृश्यःसमभूत् अंतर्दधे । शांतावस्थायांताभिःसहसंभाषणंकृत्वातासां कामितायांसत्यांअदृश्यत्वेकामिविदूरत्वंस्पष्टंभवतीतिभावः । अतएवसुप्तमदनंप्र
बोध्येत्युक्तम् ॥ ६४ ॥ ताइति । पत्यपत्यभवनेषुपतिपुत्रागारेषु विरक्तंरागरहितंचित्तंयासांताः विषयद्वेषावस्थांप्राप्ताइत्यर्थः । पुंडरीकवत्श्वेताब्जवन्नय
वाग्वैखरीमिव निरीक्ष्य स वल्लवीनां प्रीतः प्रियोक्तिपरिरंभणचुंबनाद्यैः ॥ सुप्तं प्रबोध्य मदनं समभूददृ
श्यः सत्यां विधातुमिव कामिविदूरां स्वाम् ॥ ६४ ॥ ताः पत्यपत्यभवनेषु विरक्तचित्ताः श्रीपुंडरीकन
यनेक्षणकार्यसक्ताः ॥ आरण्यकेषु मुनिवर्ग इवातिमुग्धाश्चेरुर्विमृग्य बहुधा तमरण्यकेषु ॥ ६५ ॥ स
ममुदितविमोहावस्थया कापि मुग्धाः समुदितधनचिंतावस्थया कापि शांताः ॥ वशयितुमिव कांतं यो
गिपूगैकचित्यं, मधुरवचनदक्षास्तंजगुस्ताः परोक्षम् ॥ ६६ ॥

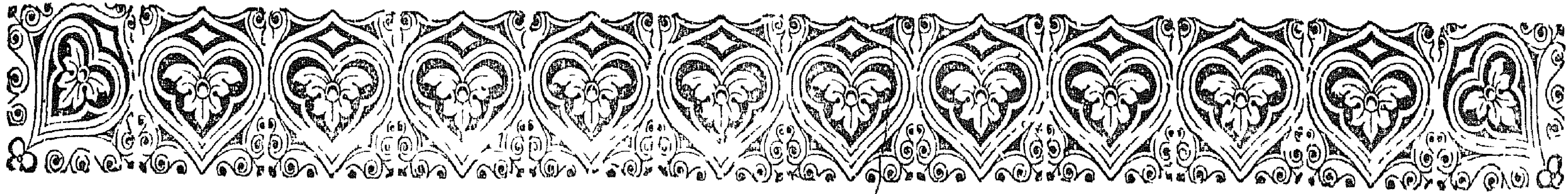
नेयस्यश्रीपुंडरीकाक्षस्यकृष्णस्यईक्षणमेवदर्शनमेवकार्यैकर्तव्यंतत्रसक्ताआसक्ताः अतिमुग्धाअतिमनोहराविमोहावस्थांप्राप्ताइतिवा । तागोप्यः अ
रण्यकेषुविपिनेषु तंकृष्णं बहुधाविमृग्यान्विष्य चेरुरितस्ततःपर्यटनंचक्रुः । कथमिव । पत्यपत्यभवनेषुविरक्तचित्तोवैराग्यरूपप्रथनसाधनवान्श्रीपुंडरी
काक्षनयनेक्षणकार्यसक्तोपरोक्षज्ञइत्यर्थः । मुनिसंघोमुनिसमूहआरण्यकेषूपनिषत्स्विव ॥ ६५ ॥ सममिति । समंसमसमयं उदितासंजाताविमोहावस्थो
न्मादावस्थातया कापिकचिन्मुग्धावक्तव्यावक्तव्यविवेकशून्यासमुदितासमुत्पन्नाघनानिबिडाचिंतावस्थाध्यानावस्थातया कापिकचित्तांताविवेकवत्यः
तागोप्योयोगिपूगैकचित्यमुनिवृंदैर्मुख्यतोध्येयंकांतंकृष्णं वशयितुमिववशीकर्तुमिव इवेत्यनेनयोगिभिरपिध्येयस्यास्यवशीकरणंदुःसहमितियोतयंति ।

मधुरवचनदक्षामधुरोक्तौसमर्थाःसत्यःपरोक्षमदृश्यंतंकृष्णंजगुर्गानंचक्रुः ॥ ६६ ॥ रोम्णामितिव्याख्यातमेतत् ॥ ६७ ॥

॥ इति श्रीरुक्मिणी

रोम्णां हर्षणकारिणि श्रवणतःपापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां विचित्रविमलश्लाघ्यार्थसंदायिनी ॥
संजाते भुवि रुक्मिणीशविजये सद्वादिराजोदिते संजातः सुरमंडलीषु महितः सर्गः स षष्ठो मुदाम्
॥ ६७ ॥ इति श्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचिते रुक्मिणीशविजये महाकाव्ये षष्ठः सर्गः समाप्तः ॥ ६ ॥

विजयेषष्ठसर्गव्याख्यानं समाप्तम् ॥

॥ इति श्रीरुक्मिणीशविजये षष्ठः सर्गः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये सप्तमसर्गप्रारंभः ॥

रु० वि०

॥ १ ॥

सटीक.

सर्गः ७

श्रीकृष्णायनमः । ॐ रासक्रीडारसोत्कंठमानिनीमानसालयः । पद्मासन्नीभवद्वक्षाःकृष्णःपुष्पातुमांमुहुः । हयग्रीवकृपादृष्टिदृष्टेनकृतिनामया । गुरुपदेशाति
शयाद्विशेषोप्यत्रलिख्यते ॥ यदुतिलकेति । हेयदुतिलककृष्ण अस्मान् धैर्यमात्रेण एताःकिंचिदायासयिष्यामीतिधाष्ट्यमवलंब्यैवत्वस्मत्परित्यागसाम
र्थसद्भावेनापीत्यर्थः । हित्वात्यजसि गतोसि । यथात्वद्विरहासहिष्णुत्वमस्माकं तथास्मद्विरहासहिष्णुत्वंतवाप्यस्येवेतिभावः । नचेदेवंनचेदयाञ्चाप्राप्तसंग
मप्रार्थनालब्धसुंदरीसंबंधकथंत्यजसि । स्वयमेवागतावरेत्युक्तेरितिभावः । इतिमोहावस्थापन्नानांवचनं । एतादृशीःप्रतिशांतावस्थापन्नाकाचनगोपीवदति ।
तदिदमिति । हेतन्विकृशांगिजात्यैकवचनं । उरसाश्रियंविभर्तीतिश्रीभृत्तस्यास्यकृष्णस्यतदिदमस्मत्परित्यागलक्षणंकार्यमुचितंयुक्तमेव । लक्ष्मीपतेःकिं
त्वयेतिभावः । यद्यस्मात्कारणादस्यचरणकमलधूलिःपादाब्जरेणुस्तन्वीनारीविधातुंकर्तुंसमर्थाभवति । रामावतारेशिलीभूतायायोषित्करणात् अनेनरा

यदुतिलकगतोस्मान्धैर्यमात्रेण हित्वा त्यजसि कथमयाञ्चाप्राप्तसंगं न चेत्त्वम् ॥ तदिदमुचितमस्य श्री
भृतो यत्समर्था चरणकमलधूलिस्तन्वि तन्वीं विधातुम् ॥ १ ॥ अश्वत्थद्रुम नः प्रियः किल भवन्मध्ये
सदा वर्तते तस्मै ज्ञापय वल्लुवीजनदशां कष्टामदृष्टप्रियाम् ॥ नो चेत्त्वद्बुद्धिं लग्नमग्निमथवा त्वत्संस्थि
तिं तेऽभिधां नो देत्यंग वियोगरोगरहितां त्वं मर्त्यतामाश्रय ॥ २ ॥

मएवकृष्णइतिसूच्यते । पादधूलिमात्रेणास्मत्तोप्यधिकसुंदरीकरणसमर्थस्यकिमस्माभिःकृत्यमितिभावः ॥ १ ॥ कृष्णान्वेषणायेतस्ततोवनेसंचरंत्योमोहाव
स्थांप्राप्ताअश्वत्थादिवृक्षान्प्रतिवदंति । अश्वत्थेत्यादिना । हेअश्वत्थद्रुमपिप्पलतरो नोस्माकं प्रियःप्राणेश्वरःकृष्णः भवन्मध्येत्वदुदरेसदावर्ततेतिष्ठति
किल । किलेत्यनेनमूलतोब्रह्मरूपायमध्यतोविष्णुरूपिणे । अग्रतःशिवरूपायवृक्षराजायतेनमइतिस्मार्तप्रसिद्धिद्योतयंति । भवन्मध्येवर्ततइत्यनेनोक्तवचने
रूपशब्दस्यप्रतिमार्थकत्वमुक्तंभवति । ततश्चकिमित्यतआहुः । तस्माइति । अदृष्टःप्रियोयासांताअतएवकष्टांकुशदायिनीं वल्लुवीजनानांदशामवस्थांत
स्मैत्वन्मध्यस्थितायज्ञापयविज्ञापय । त्वद्विरहेणगोप्योतिकष्टमापन्नाइतिकथयेत्यर्थः । नोचेन्मयाकिमर्थंकथनीयमित्यस्मानुपेक्ष्यनविज्ञापयसिचेत् हे

॥ १ ॥

अंगाश्वत्थवृक्षत्वद्भूतवोदरेलग्नसंबद्धस्थितमित्यर्थः । अग्निवह्निं अग्निगर्भः शमीगर्भ इत्यश्वत्थस्याग्निगर्भत्वोक्तेरिति भावः । अथवा त्वत्संस्थितित्वावस्थांतरुत्वमित्यर्थः । अथवा तेतवाभिधां अश्वत्थ इति नामनोदेहि । किमित्यत आहुः । वियोगरोगरहितामिति । वियोग एव विरह एव रोगस्तेनरहितां इदं च विशेषण सर्वत्र संबध्यते । त्वद्वत्ताग्निनास्माकं भस्मिभाव उच्यते । तरुत्वावस्थायां वा श्वोनतिष्ठतीत्यश्वत्थ इति नामधारणे इहैव मरणप्राप्त्या वियोगस्या किंचित्करत्वादिति भावः । श्वोनतिष्ठतीत्यश्वत्थ इत्यत्र वह्निश्च रूपेणात्र तिष्ठतीत्यश्वत्थ इति नैघंटिकनिरुक्तावेव निरुक्तत्वात्सकारलोपः । मदीयं सर्वयुष्मभ्यं दत्तं चेन्मया कथं स्थातव्यमित्यत आहुः । त्वमिति । त्वं मत्पुत्रा मस्मदीयां मनुष्यतामाश्रय कृष्णकृपाविधुराणां तरुत्वं मरणं वावरमिति भावः ॥ २ ॥ मूलासेचनेति । आर्द्राक्लिन्नं वस्त्रं यस्य सः पुमान्पुरुषः मूलं घ्नितमूलप्रदेश आसेचनपूर्वकं जलप्रक्षेपपूर्वकं यथा तथा परिसरं परितो गच्छन् प्रदक्षिणं कुर्वन्नित्यर्थः । स्वाभीष्टं स्वस्यपतिपुत्रधनाद्यभीष्टं लभते प्रामोति किल । किलेत्यनेन स्मार्तप्रसिद्धिद्योतयन्ति । वत आश्चर्यं । हे अश्वत्थ अनेनैव विधिना प्रदक्षिणं कुर्वतीषु अस्मासूये

मूलासेचनपूर्वकं परिसरं स्वामार्द्रवस्त्रः पुमान्स्वाभीष्टं लभते किल प्रतिवनं विष्वक् चरंतीर्वत ॥

कायक्लेशवशात्स मुत्थितघनस्वेदांबुनार्द्रावरा अस्रौघैः किमुपेक्षसे विदधतीरार्द्रा भवद्देदिकाम् ॥ ३ ॥

क्षा किमर्थं क्रियते इत्याहुः । प्रतिवनमिति । वतं वनं प्रतिवनं लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य इत्यव्ययीभावः । विष्वक्समंतात् चरंतीः कृष्णान्वेषणार्थं परितो गच्छन्तीः न केवलं तवैव प्रदक्षिणमस्माभिः क्रियते किंतु त्वज्जातीयानामपीति भावः । नन्वार्द्रवस्त्राद्यंगाभावे कथं फलं भविष्यतीत्यत आहुः । कायेति । कायक्लेशवशाद् व्यायामजन्यशरीरायासवशाद्धेतोः समुत्थितं यद्वनं बहुतरं स्वेदांबु तेनार्द्राणि क्लिन्नान्यंबराणि यासां ताः अनेनार्द्रावरतासंपादिता । अस्रौघैः कृष्णविरहजन्याश्रुप्रवाहैः रोदनं चास्ममश्रुचेत्यमरः । भवतस्तव वेदिकां वितर्दि स्याद्वितर्दिस्तु वैदिकेत्यमरः । आर्द्रा विदधतीः कुर्वतीः । न केवलं मूलमात्रस्यासेचनं कृतमपित्वाधारबंधस्यापीति भावः । एवं सांगं प्रदक्षिणकर्माचरंतीर्न किं किमर्थमुपेक्षसे । कृष्णसंदर्शनलक्षणफलं किमर्थं न ददासीत्यर्थः । किंशब्द आक्षेपे । वैदिकस्य सांगस्य कर्मणः फलवैकल्ये वेदाप्रामाण्यप्रसंगादिति भावः । अत्र मूलासेचनाद्यसंबधेऽपि संबधोक्त्याऽतिशयोक्तिर

रु० वि०

॥ २ ॥

लंकारः । किंशब्देनोपेक्षां कुर्वित्याक्षेपादाक्षेपालंकारेण संकीर्त्यते ॥ ३ ॥ न वदतीति । हे सख्यः अयमश्वत्थः नोस्माकंप्रियमप्रियं वानवदति । वतखेदे । स्वैरं यथेच्छं आराधितोपि पूजितोपीष्टमभिलषितं कृष्णदर्शनलक्षणफलं न दिशति न ददातीति मुग्धावचनं । अथ काचन मुग्धावदति । हरिचरणौ विदूरेयासां ताः कृष्ण विमुख्य इत्यर्थः । नोस्मान्कोनुवासंभावयेत् तदाज्ञारूपं सुकृतमपि पुण्यमपि किं फलमर्थमापादयेत् । हरि विमुखः सर्वजनवैमुख्यं प्राप्नोतीति भावः । तदुत्त्वान्न व दतीत्यस्मिन्नंशे मोहो हरि विमुखानां किमपि न भवतीत्यस्मिन्नंशे विवेकः । अतएवावतारिकायां अर्धमुग्धेत्युक्तं । विज्वालंकारः ॥ ४ ॥ प्रेष्ठमिति । अश्वत्थः स्यां तरेष्वमध्ये संस्थितं प्रेष्ठं प्रियं कृष्णं न दिशति न ददातीति कृत्वा भृशमत्यर्थमार्तादुःखितास्ता गोप्यः कोपादश्वत्थोपरिक्रोधात् शापमयोजयन्निवददुरिव । कथ

न वदति वत सख्यो नः प्रियं विप्रियं वा न दिशति फलमिष्टं स्वैरमाराधितोपि ॥ हरिचरणविदूराः को
नु संभावयेन्नः सुकृतमपि तदाज्ञारूपमापादयेत्किम् ॥ ४ ॥ प्रेष्ठं स्वांतरसंस्थितं न दिशतीत्यातां सम
स्ता भृशं कोपात् शापमयोजयन्निव सतां स्यात्त्वत्फलं निष्फलम् ॥ विष्ठातो जनिरस्तु ते निशि तव
च्छाया विगेयास्त्वियं क्रूरस्ते हृदि वह्निरस्तु न सदा स्पर्शस्य योग्यो भव ॥ ५ ॥

मित्याकांक्षायामाह । हे अश्वत्थ फलंतव फलं सतां स्मृतृणां निष्फलमनुपादेयं स्यात् ते तव विष्ठातः जनिरुत्पत्तिरस्तु । काकविष्ठातमुद्भव इत्युक्तेः । इयंतवच्छा
यानिशिरात्रौ विगेयानि दिशतास्तु । दिवा विभीतकच्छायारात्रौ अश्वत्थसंभवा । दिवानिशं न रच्छाया हंति पुण्यं पुराकृतमिति वचनादिति भावः । निशीत्यनेन रात्रौ श्वे
ष्टाप्रदानस्येवच्छायाया विगेयत्वरूपशापप्रदानादोपीति पराधानुसारिदं डः कृत इति द्योत्यते । ते हृदि तवोदरे क्रूरस्तीक्ष्णो वह्निरस्तु । वह्निस्तवोदरं हृत्स्वित्तिनिशापः ।
कुपितानां स्त्रीणामियं जातिः । सदा सर्वदा स्पर्शस्य योग्यो न भव अस्पृश्यो भवेत्यर्थः । अश्वत्थसागरो सेव्यौ न स्पृष्टव्यौ कदाचनेति स्मृतेः । उद्धनीचाश्वत्थस्य
भावाभ्यां गुणदोषत्वकल्पनायास्तुतिशापवर्णनादुत्पेक्षालंकारः । अनेन कार्यार्थितया गुणमपि सगुणीकृत्यस्तवनात् तदसिद्धावदोषमपि दोषीकृत्यातिशापप्रदा

शटीकः

सर्गः ७

॥ ३ ॥

नादोपीनांकृष्णदर्शनलक्षणकार्येऽग्रहातिशयोर्वर्णितोभवति । एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ अस्माकमिति । योऽश्वत्थोऽस्माकंवचनंनशृणोतिप्रत्युत्तरं
वानोवक्तिनवदति अतःकारणादसावश्वत्थोबधिराग्रणीःकर्णशून्याग्रेसरोमूकश्चवाग्व्यापारशून्यश्चभवतु । अपराधानुसारादितिभावः । योऽश्वत्थोऽस्माकंरम
णंकांतंकृष्णंनैवदर्शयेत्तदर्शयति । अतःत्वांतस्थितोप्यच्युतःकृष्णएतस्याश्वत्थस्यदृष्टिपथंलोचनमार्गेनप्रयातु । स्वसन्निहितमपिकृष्णंनपश्यतादित्यर्थः ।
किंवहुनाऽस्याश्वत्थस्यपार्श्वेऽसौपुरुषोवसतात्तिष्ठतु योद्विजकुलेप्रेत्यमृत्वास्वर्गगतःपिशाचत्वंप्राप्तोब्रह्मराक्षसस्याश्रयोभवतु । नात्रास्माभिःस्थेयमित्यर्थः ।
अश्वत्थमूलेब्रह्मराक्षसोस्तीतिलोकप्रसिद्धेरितिभावः ॥ ६ ॥ हेजातीति । हेजातिहेमालतिहेअय्येतुलसि अधिमल्लिके योगिजनप्रियस्यपरमहंसप्रिय

अस्माकं न हि यः शृणोति वचनं प्रत्युत्तरं वक्ति नो मूकोऽसौ बधिराग्रणीश्च भवतु स्वांतस्थितोऽप्यच्युतः ॥
नैतदृष्टिपथं प्रयातु रमणं यो दर्शयेन्नैव नस्तत्पार्श्वे वसतादसौ द्विजकुले यः प्रेत्य न स्वर्गतः ॥ ६ ॥ हे जाति
मालति तुलस्ययि मल्लिकेय्ये योगं समादिशत योगिजनप्रियस्य ॥ यत्त्येकजन्मनि कदापि तदंघ्रिसंगो युष्म
भ्यमाभिरबलाभिरदायि साध्यः ॥ ७ ॥ तुलसि मिलसि कृष्णांघ्र्यंबुजे पुण्यभूजे वरय वरयतींद्रैर्वंदितेऽस्मा
न्वयस्याः ॥ मनसि मनसिजादेर्निर्वृतिं निर्मिमीते वनजवनजगंधोप्यंतरेणां व न त्वाम् ॥ ८ ॥

स्यकृष्णस्य । अनेनकृष्णस्याकामुकत्वंध्वन्यते । योगसंबंधं समादिशतददत्त । हेसाध्योहेशोभनाः यर्हि यद्यनंतजन्ममध्यएकजन्मनितत्तापिकदाचिदपि
आभिरबलाभिस्तस्यकृष्णस्यांघ्रिसंगश्चरणसंबंधोयुष्मभ्यमदायिदत्तः । यद्यस्माभिर्भवतीनांकृष्णांघ्रिसंगोदत्तस्तर्हीदानीमस्माकंभवतीभिरपिकृष्णांघ्रिसंगो
देयइत्यर्थः । उपकारस्यप्रत्युपकारेणैवचारितार्थादितिबाह्योभावः । आंतरस्तुजन्मांतरेपुष्पैःकृष्णःसमाराधितश्चेत्सलभ्यतामिति ॥ ७ ॥ तुलसीति । पुण्य
भूजेपवित्रमहीरुहे वरयतींद्रैःपरमहंसैः वंदितेनमस्कृतेहेतुलसि त्वंकृष्णांघ्र्यंबुजेकृष्णचरणकमलेमिलसिमेलनंप्राप्नोषि । वयस्याःसखीरस्मान्वरयां
गीकुरु । मेलनसमयेस्मानपिकृष्णांघ्रिनयेत्यर्थः । हेअंबमातस्तुलसि त्वामंतरेणविना अंतरांतरेणयुक्तइतिद्वितीया । वनेजलेजायंतइतिवनजानि

१० वि०

१३ ॥

सटीकः

सर्गः ७

॥ ३ ॥

कमलानि जीवनं भुवनं वनमित्यमरः । तेषां वनं समूहस्तज्जोगंध आमोदः अनेन गंधस्य बाहुल्यं सूच्यते । मनसि जस्य मन्मथस्यादेहेतुभूतस्य पितुरित्यर्थः । कृष्णस्य मनसि चित्ते निर्वर्तितं सुखं न निर्मिमीते न जनयति तुलसीविना केवलपुष्पैर्विष्णुवर्चनस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥ ८ ॥ वृंदावनमिति । हे बत जात्यादिपुष्पलताः चंद्रस्य संबंधिनश्चांद्राः प्रमोदं कुर्वतीति प्रमोदकराः स्ते च ते चारुकराश्च मनोहरकिरणाश्च तैरभिरामं सुंदरं वृंदस्यावनं रक्षणं यस्मात्तद्वृंदावनं विपिनं भवदीयवासः किल । यद्यपि वृंदायाः स्त्रियो वनं इति वस्तुस्थितिस्तथापि विमोहाद्वाकार्यार्थितया वृंदस्यावनं यस्मादिति पदच्छेदसंभवादियमुक्तिः । भवन्मातृस्थानीयस्यापि वनस्य वृंदरक्षकत्वं किल प्रसिद्धं भवतीति नामपीति भावः । एतादृशस्थले वर्तमानायूयं व्रजसुंदरीणां व्रजवधूनां वृंदं समूहं वृथानिरर्थकं कंदर्पस्य मदनस्य बाणैः शरैर्दलितं छिन्नं । जात्यादीनां कामोद्दीपनत्वादिति भावः । कुरुत । हा कष्टं । वृंदविघातकमनोहरस्थलउपपन्नानां व्रजांगनाघातकत्वं कुलोचितं न भवतीत्यर्थः ।

वृंदावनं किल वनं भवदीयवासश्चांद्रप्रमोदकरचारुकराभिरामम् ॥ कंदर्पबाणदलितं बत यूयमासां वृंदं वृथा कुरुत हा व्रजसुंदरीणाम् ॥ ९ ॥ नः संदिशंतु नयनोत्सवमच्युतं तं नक्रातिभीतगजगीतचरित्रजातम् ॥ पश्चात्तदंघ्रियुगले विनिवेश्य कुर्मः पद्मासनादिसुरसंचयसत्कृता वः ॥ १० ॥

उत्तमास्तु स्वकुलानुसारेण कार्यं कुर्वतीति भावः ॥ ९ ॥ स्तुतिकुलप्रशंसाभ्यामप्यजायमाने कार्ये मध्यमप्रकृतयः कृतोपकारं निवेद्यापि स्वाभीष्टं प्रार्थयन्ते । नः संदिशंतु इति । हे साध्व्यो भवत्यो नक्रात् ग्राहो वराहो नक्रस्तु इत्यमरः । अतिभीतो योगजो द्विरदस्ते नगीतमभिर्वर्णितं चरित्रजातं चरित्रसमूहो यस्य सतथोक्तस्तं । अनेन मंदबुद्धित्वान्नास्मात्सूक्ष्माकार्येति सूच्यते । नयनानामुत्सवो यस्य सतथोक्तस्तमच्युतं कृष्णं नोस्माकं संदिशंतु । पश्चात्कृष्णस्य प्राप्त्यनंतरं वोयुष्मांस्तस्य कृष्णस्यांघ्रियुगले चरणयुग्मे विनिवेश्य समर्प्य पद्मासनो ब्रह्मादिर्येषां ते सुरादेवास्तेषां संचयेन समूहेन सत्कृतमानिताः कुर्मः । पूर्वमनर्पितबुद्धानंगीकृता वः अस्माभिः कृष्णपादार्पणे कृते ब्रह्मादयो देवा हरिर्नैर्माल्यबुद्ध्या शिरसाधारयिष्यन्तीति महानुपकारो भविष्यतीति भावः । यद्यपि पूर्वश्लोके उपकारो निवेदितस्तथापि तस्यातीतत्वेन मनुसृत्य कार्यकारणत्वमुत्तमस्वभाव एवेति नासौ मध्यमकोटौ निवेशितः अतएवात्र पश्चादित्युक्तम् ॥ १० ॥

उपकारांतरमपि निवेदयन्ति । बतेति । हेवत जात्यादयो नतजनस्य नमस्कृतजनस्य बंधुसुहृदं सांद्रघनीभूतसौंदर्यलावण्यं तेन सिंधुरिव तमुदारहारमुत्कृष्टमुक्ताहारं यदुत्पस्य कुलवंशस्तत्र सारं यदुत्कूलोत्तममित्यर्थः । कृष्णं यच्छतप्रयच्छत । तदनु कृष्णप्रदानानंतरं प्रहृष्टावयं संतुष्टाः कृतमिष्ट्याभिस्तायुष्मान् परमपदयुगाब्जे कृष्णपादयुगलारविदेपूरयामोर्षयामः । तदनु समर्पणानंतरं शिरसि धारयामः । इदानीं कृष्णविरहात् स्रगाद्यसहिष्णुता लक्षणविषयद्वेषेणास्माभिः परित्यक्तावः कृष्णप्राप्त्यनंतरं कृष्णाय समर्प्य शृंगारार्थं कवरीषु धारयाम इति हृदयं । शिरसाधारणलक्षणप्रत्युपकारप्राप्तिरिति ॥ ११ ॥ इदानीं स्वापकारमाशंक्यास्मद्याञ्जानि घृत्य एता उदरं भरत्वेनाधमा इत्यभिप्रायेणाहुः गच्छंत्विति । तदीयाः कृष्णसंबन्धिन्यो यागेयमालास्तुत्यमालाः कर्मसमालंब्य आश्रित्य कृतो गसंगः कृष्णस्यो शे लक्षणांगसंबन्धो याभिस्ताः । अनेन सपत्नीत्वं ध्वनयन्ति । एता जात्यादयो गाढदृढं नोस्माकं परिरंभणालिंगने कृष्णेन कृते सति स्वायासं स्वप्रयासं उभयोरंगसं

वत नतजनबंधुं सांद्रसौंदर्यसिंधुं यदुत्पस्य कुलसारं यच्छतोदारहारम् ॥ तदनु शिरसि युष्मान् धारयामः कृतेशः परमपदयुगाब्जे पूरयामः प्रहृष्टाः ॥ ११ ॥ गच्छंतु पत्युर्गतिमासु नैता वक्ष्यन्ति गाढं परिरंभणे नः ॥ स्वायासमा शंक्य तदीयगेयमालाः समालंब्य कृतांगसंगाः ॥ १२ ॥ अन्यांचनान्मुकुलितं सरसीरुहास्यमन्वेति मंदमरु ताचलितं द्विरेफः ॥ सन्नाथ पश्य सदयाग्रग साधुवश्य किं नः परित्यजसि खिन्नहृदस्त्वदर्थे ॥ १३ ॥

घटनाय मध्यस्थितानां चूर्णीभावेन स्वरूपहानिर्मित्यर्थः । आशंक्यासु गोपीषु पत्युः कृष्णस्य गतिं अनेन मार्गेणैव कृष्णो गत इति गमनं न वक्ष्यन्ति न वदिष्यन्ति यतोऽ तोऽन्यत्र गच्छंत्वितिकस्याश्चिद्वचनं । तरुत्वादवचनेऽप्यायासाशंक्यानिमित्तत्वकल्पनाद्विभावनालंकारः । कल्पनमपि विमोहेनेति भ्रममूलकः । अनेन कृष्णो लभ्यते चेदृढपरिरंभणं करिष्याम इति गोपीनारणरणिकाव्यज्यते ॥ १२ ॥ वायुना चलितं मुकुलितं कमलमन्वीयमानं भ्रमरं दृष्ट्वा दंपती प्रकल्प्य कृष्णं प्रति वदन्ति अन्यांचनादिति । द्विरेफोभृंगः अन्यस्यां वल्ल्यामंचनाद्रमनादन्यस्त्री गमनादिति ध्वनिः । अंचनादित्यनेनार्हणपूर्वकं गमनं न तु यदृच्छयेति ध्वन्यते । मुकुलितं मुद्रितं कांतांगीकारवैमुख्यमिति ध्वनिः । मंदमरुतामंदानिलेन चलितं कंपितं । मंदेत्यनेन नायकस्यापराधितयाभीरुत्वं द्योत्यते । चलितमित्यनेन कांतप्रार्थनानंगीकारसू

रु० वि०

॥ ४ ॥

सटीकः

सर्गः ७

॥ ४१ ॥

चकंशिरोवधूननं द्योत्यते । सरसीरुहस्य कमलस्यास्यं मुखमन्वेत्यनुसरति सरसीरुहास्यमित्यनेन नायिकायाः किंचित्कोपशान्तिर्ध्वन्यते । अन्वेतीत्यनेन रसिकः पुरुषो गीकारपराङ्मुखीमपि स्वचाटूत्तयादिनाभिमुखीकरोतीति सूच्यते । तथा प्रियवचनस्वभावेन दक्षिणत्वं द्योत्यते । हे सन्नाथ सतां पते सत्पते दयया सहिताः सदयास्तेषामग्रगण्ये सरसाधुवश्यसज्जनाधीनहे कृष्ण पश्य विमुखीमप्यनुसरंतं द्विरेफं वयंतु कमलिनीवत्सापराधे पित्वयि विमुखान इत्याहुः । त्वदर्थं त्वत्प्राप्त्यर्थमित्यर्थः । खिनं हृद्दयं यासां ता इतस्ततः पर्यटनात् स्वेदयुक्तचित्तानोऽस्मान् किमर्थं परित्यजसि । सत्पतित्वात् कृपायुक्तत्वाच्च त्संगाभिमुखीनामस्माकं परित्यागो नोचित इति भावः ॥ १३ ॥ हे पद्मिनीति । हे पद्मिनि पद्मवतिसरसि पीवरौ पीनावंसौ स्कंधौ यस्य तं स्कंधौ भुजशिरोऽसौ स्त्रीत्यमरः । प्रियं प्राणकांतं कृष्णमस्माकमीरय कृष्णोऽत्र तिष्ठतीति कथय । कृष्णः कुत्र तिष्ठतीति न ज्ञायते कथं वक्तव्यमित्यत आहुः स इति । स तु पुनर्नारा आपो यनमाश्रयो यस्य स नारा

हे पद्मिनि प्रियमुदीरय पीवरांसं नारायणः स तु तवास्त्युदरे निगूढः ॥ त्वं हि स्वभावमधुरेति वतार्थं सैव नो चेद्दृगंबुनिकरैः कलुषा खलु स्याः ॥ १४ ॥ पत्या समं तव जले विमले विहृत्य कुर्मः कुचौ घट्ट तंकुं कुमरं जितां त्वाम् ॥ मुग्धप्रसन्नमुखसारसशोभमानां स्वर्मुक्तपुष्पनिकरैः परितः सुपूर्णाम् ॥ १५ ॥

यणः कृष्णः आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनंतस्य ताः पूर्वतैन नारायणः स्मृत इति वचनात् । जलवासित्वात्तवोदरे सरस्याजलात्मकत्वादिति भावः । निगूढश्छन्नस्तिष्ठति अतस्तव कृष्णज्ञानं नास्तीत्यर्थः । भवतीषु किमर्थं मया कथनीयमित्यत आहुः त्वं हीति । वतहे अंबपद्मिनि त्वं स्वभावतो मधुरामाधुर्योपेता अपां मधुरसस्य स्वाभाविकत्वात् रसांतरस्योपाधिकत्वादिति भावः । मृदुस्वभावेति ध्वनिः । इति कृतार्थं प्रार्थ्यसे सरसहृदयेषु या ज्ञानव्यर्था भवतीति भावः । विपक्षे बाधकत्वात् रसांतरस्योपाधिकत्वादिति भावः । मृदुस्वभावेत्यप्याहुः नोचेदिति । नोचेत्कृष्णं न वदसि चेद्दृशामंबुनिकरैरस्रसमूहैस्त्वं कलुषा आविला स्याः खलु । अस्मच्छोकाश्रुप्रवाहस्योष्णत्वेन तव माधुर्यहानिर्निश्चयेन स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ पत्येति । हे पद्मिनि विमले निर्मले तव जले पत्या कृष्णेन समं साकं विहृत्य त्वां कुचौघेन स्तनसमूहेन कृतेन लितेन कुंकुमेन रंजितां मुग्धानि मनोहराणि प्रसन्नानि मुखान्येव सारसानि सरसीरुहाणितैः शोभमानां स्वः स्वर्गान्मृजानि देवैर्वष्टा

निपुष्पाणितेषांनिकरैःपरितःसमंतात्पूर्णांकुर्मः । स्वर्मुक्तेत्यादिनास्त्रीक्रीडासमयेब्रह्मादिदेवैःपुष्पवर्षस्यक्रियमाणत्वात्कृष्णस्यसाक्षात्परब्रह्मत्वंद्योत्यते ॥ १५ ॥
 इदानींपद्मिनीमाक्षिपंति । नैषेति । यापद्मिनीस्वीयप्रवाहस्यनिर्झरस्यभरेणधिकृताधिक्षिप्ताश्रवणपथंनप्रापितेत्यर्थः । लोकस्यजनस्यवार्तावृत्तांतोय
 यासेयं भृंगावलीभिर्भ्रमरसमूहैश्चुंबितानिसरोरुहाण्येवकोमलंमनोज्ञमास्यंमुखंयस्याःसा । अतएवेतरार्तिपरदुःखमजानती । नहिवंध्याविजानातीतिन्याया
 त् । स्वयंसुखिततयापरदुःखानभिज्ञेत्यर्थः । सैषापद्मिनीनवांबुदतनुंनूतनमेघसदृशशरीरंयस्यतंनिजंकृष्णंनोस्माकंकथयेत् । स्वीयप्रवाहेत्यादिनैश्वर्यमत्तः
 पुरुषःनकेवलंपरैःसार्धेनवदतिकितुपरेषांवचनमपिनशृणोतीतिद्योत्यते । अतोस्मत्प्रयोजनमत्रनभवति अन्यत्रगच्छामइतिभावः ॥ १६ ॥ पद्मानीति । हेपद्मा

नैषा नवांबुदतनुं कथयेन्निजं नः स्वीयप्रवाहभरधिकृतलोकवार्ता ॥ या चुंबिताखिलसरोरुहकोमला
 स्या भृंगावलीभिरितरार्तिमजानती या ॥ १६ ॥ पद्मानि शंसत पयोब्धिसुताकलत्रं युष्मद्वनेषु वस
 तीति वदंति सतः ॥ कुक्षिस्थिताय विधयेऽपरथा ललाटलेखां स्म जीवनकृते रचितां विमार्ष्टुम्
 ॥ १७ ॥ इमानि लक्ष्म्याः किल नः सपत्न्याः समाननामानि सदा गृहाणि ॥ अस्त्राणि चास्मान् द्विषतस्त
 दीयपुत्रस्य तद्गच्छत देशमन्यम् ॥ १८ ॥

निकमलानि पयोब्धेःक्षीरसमुद्रस्यसुतालक्ष्मीःसैवकलत्रंजायायस्यतंकृष्णंशंसतकथयत । सकुत्रतिष्ठतीत्यतआहुः । युष्मद्वनेषुवसतीतिसंतःसज्जनावदंति ।
 तुलसीकाननंयत्रयत्रपद्मवनानिच । वसंतीवैष्णवायत्रतत्रसंनिहितोहरिरितिवचनादितिभावः । अपरथाभवत्यःकृष्णंकथयंतिचेत् इदंवाकर्तव्यमित्याहुः ।
 जीवनकृतेप्राणधारणायरचितांलिखितांललाटलेखांललाटाक्षरंनिमार्ष्टुमार्जयितुंकुक्षिस्थितायकमलासनत्वादुदरस्थितायविधयेब्रह्मणेवाशंसतकथयत । कृ
 ष्णविरहंसोढाक्षणमात्रमपिजीवनान्मरणमेववरमितिभावः ॥ १७ ॥ पद्मानांस्वाभाविकमेवधर्मस्वप्रयोजनासिद्धौनिमित्तंमत्वाहुः । इमानिपद्मानि नो
 स्माकं सपत्न्याःसमानएकःपतिर्यस्यास्तस्याः लक्ष्म्याःश्रीदेव्याः समानंपद्मेत्येकंनामधेयंयेषांतानिसपत्नीनामधारणात्तद्वासभूतानीत्यर्थः । अतोऽ

रु० वि०

॥ ५ ॥

स्मत्प्रयोजनमन्नभवतीतिभावः । किंचतस्याःसदागृहाणिमंदिराणि लक्ष्म्याःपद्मालयत्वादितिभावः । अपिच अस्मान्द्विषतः तस्याःलक्ष्म्याःसंबंधात्तदीयःसचासौपुत्रश्चेतितदीयपुत्रस्तस्यकामस्यास्त्राणिच अरविंदमशोकंचेतितद्वाणेषुगणनादितिभावः । तत्तस्मात्कारणादन्यदेशंगच्छतव्रजत । नहिशत्रुसंबंधिनोस्मत्प्रयोजनसंभवतीतिभावः ॥ १८ ॥ चूतदीन्प्रत्याहुः । हेचूतेति । हेचूतकृशानानोस्माकंकृष्णपदवींकृष्णस्यमार्गंवदशंसय । हेनारिकेल हेपनसंकटकिफल हेआम्लतिंत्रिणि कृष्णपदवीं वदेत्यस्यप्रत्येकंसंबंधः । हियस्मात्कारणाद्ययंपुष्पाणिफलानिवल्कलानित्वचोमूलानिपत्राणिच्छायाःसमुल्लसितपल्लवाःशोभमानकिसलयानिकोटराणिसुविराणिआद्यानिनिर्यासादीनितैःपरान्पुष्पीथपोषणंकुरुथ । सर्वस्वैरपिपरपोषणंकुर्वतां वाङ्मात्रेणास्मत्प्रयोजनसाधनेकःप्रयासइतिभावः ॥ १९ ॥ प्रतिवचनादानात्तानधिक्षिपन्ति तिंत्रिणीत्यादिना । हेतिंत्रिणित्वमास्त्वतूष्णींतिष्ठ । त्वत्तोस्मत्प्रयोजनाभावादितिभावः । य

हे चूत कृष्णपदवीं वद नः कृशानां हे नारिकेल पनसाम्ल परान् हि यूयम् ॥ पुष्पीथ पुष्पफलवल्कल
मूलपत्रच्छायासमुल्लसितपल्लवकोटराद्यैः ॥ १९ ॥ तिंत्रिण्याऽस्व यतः फलान्यपि सदा वक्राणि ते प्रा
णिनां सा त्वं ताडनकर्मसूपकुरुषे किं नारिकेलेन नः ॥ मस्ते यः फलमभ्रचुंबिनि नरालभ्ये त्वचापक्षि
णाप्यग्राह्यं दधदध्वनीनमृतिदं शस्त्राद्यसाध्यं बलात् ॥ २० ॥

तःकारणात्तेतवफलान्यपिसदासर्वदावक्राणिकुटिलानिफलप्रदानसमयेपिकौटिल्यंनत्यजसीत्यर्थः । तिंत्रिणीफलानांवक्रत्वादितिभावः । त्वंकेवलंनोपकारिणीतिनप्रत्युतापकारिणीत्याहुः । सेति । साफलदानसमयेवक्रात्वंप्राणिनांताडनकर्मसुवधकर्मसूपकुरुषेतत्रोपयुक्तासीत्यर्थः । अतस्तूष्णीमास्वेतिपूर्वेणान्वयः । नोस्माकंनारिकेलेनकिंप्रयोजनंनकिमपीत्यर्थः । हेनारिकेलअभ्रचुंबिनिअभ्रंकषेअतएवनरालभ्येमनुष्याप्राप्येमस्तेमस्तके । स्वार्थेकप्रत्ययः । त्वचापक्षिणाशुकादिपतत्रिणाप्यंबरचरसमर्थेनापीतिभावः । अग्राह्यंगृहीतुमशक्यं अध्वनीनांपांथानां अध्वनीनोध्वगोध्वन्यःपांथःपथिकइत्यपीत्यमरः । मरणदंमृतिदं स्वच्छायाश्रितानामुपरिफलपतनादितिभावः । बलाद्वलात्कारेणशस्त्रेणलवित्राद्यायुधेनसाध्यंफलंदधदास्वेतिपूर्वेणान्वयः । अनेनयाचकानु

सटीकः

सर्गः ७

॥ ५ ॥

पकारिणाराजायपहार्यवित्तसंग्रहीनिष्ठुरःप्रकृतिलुब्धोऽध्वन्यते ॥ २० ॥ यइति । यःपनसः पक्कंपाकावस्थांप्राप्तं फलसंमितमपक्कफलसंमितंसदृशंपाकापाक
दशयोरपिकदलीफलवद्वर्णविशेषाभावात् । अतएवभुविगतैःस्थितैरज्ञेयं दुर्जरकंटकैर्दुःसहकंटकैरावेष्टितं धत्ते । सपनसःप्राक्प्रथमं काकभोग्यःकाकभक्ष्यो
ध्रुवंनिश्चयः । वक्षेपकस्यपनसफलस्यप्राक्काकभोग्यत्वनियमादितिभावः । अत्रापिपूर्वतुलुब्धोऽध्वन्यते । तस्मात्पनसादपिनास्मदिष्टसिद्धिरितिभावः । हे
सखि फलपुष्पैस्तोषिताःखगाःपक्षिणोयेनसः स्वोपांतगानांस्वसमीपगतानांनृणांपक्वानिफलानिप्रदिशन्योयंचूतःसचापिचूतोनोस्माकंमनस्तोषायनस्यात्
॥ २१ ॥ पूर्ववत्परित्यागनिमित्ताभावेपिनिमित्तांतरमस्तीत्याहुः । कंदर्पमंत्रिणीति । हियस्मादेषचूतः कंदर्पमंत्रिणिवसंतसमीयुषिसमागतेसति ।

यः पक्कं फलसंमितं भुवि गतैरज्ञेयमावेष्टितं धत्ते दुर्जरकंटकैः स पनसः प्राक् काकभोग्यो ध्रुवम् ॥ चू
तोऽयंफलपुष्पतोषितखगः स्वोपांतगानां नृणां पक्वानि प्रदिशन् स चापि न मनस्तोषाय न स्यात्सखि
॥ २१ ॥ कंदर्पमंत्रिणि समीयुषि यः सरागस्तत्पक्षपातिपिकगायकहर्षहेतुः ॥ तद्वंदिनः शुकचयस्य सखा
तदीयबाणौघजन्मधरणी स हि चूत एषः ॥ २२ ॥ हे माधवि प्रांतनिगूढवेष्टि श्रीमानिनीमानदमादि
शेह ॥ देहि त्वदीयां स्थितिमेव नो चेन्नास्मापि यत्रास्ति हि माधवी त्वम् ॥ २३ ॥

इण्गतावितिधातोर्लिटःकसुः । सरागःपल्लवरागेणसहितःस्नेहवानितिध्वनिः । तस्यकामस्यपक्षपातोस्यास्तीतिसचासौपिकश्चसएवगायकस्तस्यहर्षहेतुःपल्लवां
कुरप्रत्यर्पणसंतोषहेतुः । तस्यकामस्यवंदिनःपाठकस्यशुकचयस्य मंजुवाक्यत्वादितिभावः । सखासुहृत् तदीयबाणौघस्यकामसंबंधिशरवातस्यजन्मधरणी
उत्पत्तिस्थानंभवति । चूतंचनवमल्लिकेत्युक्तेः । अस्मद्विरोधिभूतमदनपरिवारस्यसर्वस्यसहायभूतत्वान्मनस्तोषायनस्यादितिभावः ॥ २२ ॥ हेमाधवीति । प्रां
तेसमीपेनिगूढोत्पन्नावेल्योलतायस्यास्तस्याःसंबुद्धिः । अनेनयोषिदंतरासहिष्णुत्वंनास्तीतिध्वन्यते । हेमाधवि माधवीतिकाचनलता हेवासंति इहअस्मासु
श्रीमानिन्ध्यालक्ष्मीमानिन्यामानंचित्तसमुन्नतिददातीतितथोक्तस्तंकृष्णं अनेनकृष्णस्यश्रीप्रियत्वमस्मदभावेप्यालस्याभावश्चध्वन्यते । आदिशप्रादिश ।

रु० वि०

॥ ६ ॥

सटीकः

सर्गः ७

॥ ६ ॥

नोचेत्कृष्णं न दिशसी चेत्त्वदीयां त्वत्संबन्धिनां स्थितिमवस्थां माधवीलतात्वमित्यर्थः । देहि । हियस्माद्यत्र माधवीलतात्वेनाममात्रेणापि माधवीत्वमस्ति । माधवस्ये
मामाधव्यइति व्युत्पत्तेः । नाम्नातदीया भवामेत्याशयः ॥ २३ ॥ अशोक इति । एष पुरोवर्ती अशोको वृक्षविशेषः शोकरहित इति ध्वनिः । अतएवापरेषामन्येषां
वेदनानं जानातीत्यपरवेदनानभिज्ञः किंच पादस्याहतेः पादताडनादेव परोपकर्ता परोपकारशीलः स्त्रीवामपादताडनादेवाशोकपुष्पितो भवतीति इह लोके कश्चि
तत्वादिति भावः । शिथिलात्मनां कृष्णवियोगेन शिथिलितांगानां पादप्रहारेऽप्यसमर्थानामिति भावः । नोस्माकं कार्यकारी प्रयोजनकारी न संभवति तत्तस्मात्का
रणात् हे सख्यः अपरत्रान्यत्र प्रतियात गच्छत याते लोटे ॥ २४ ॥ हे पारिजातेति । सुरसंसदि देवसभायां गीतस्तुत सुरतरुत्वादिति भावः । दातृर्दानशी
ल । कल्पतरुत्वादिति भावः । हे पारिजाततरो सिद्धगम्यं श्रीनंदनं दनं श्रीकृष्णमुदीरय कथय । त्वमाश्रितानामुरुविधानि इन्द्रनीलादिरत्नानि रासिकिलददा

अशोक एषोपरवेदनाज्ञः पदाहतेरेव परोपकर्ता ॥ न कार्यकारी शिथिलात्मनां नः ततोपरत्र प्रतिया
त सख्यः ॥ २४ ॥ हे पारिजात सुरसंसदि गीत दातः श्रीनंदनं दनमुदीरय सिद्धगम्यम् ॥ रत्नानि रास्यु
रुविधानि किलाश्रितानामस्माकमच्युतहरिन्मणिमेव देहि ॥ २५ ॥ तदंघ्रिलाभेन निजावमानविशंकि
चेता न दिशेन्निजं नः ॥ सहोदरोयं ननु सिंधुपुत्र्याः सहस्रनेत्रार्हणदृष्टवृत्तिः ॥ २६ ॥

सिकिल । अस्माकमच्युतहरिन्मणिं कृष्णारव्यमरकतमेव देहि । एवेत्यनेन तदतिरिक्तरत्नाशाराहित्येन वैराग्यं व्यज्यते ॥ २५ ॥ इदानीं पारिजातमधि
क्षिपंति । तदंघ्रीति । तस्य कृष्णस्यांघ्रिस्तस्य लाभेन प्राप्त्या निजस्य स्वस्यावज्ञां विशंकत इति निजावमानविशंकितचेतो यस्य सतथोक्तोयं पारिजातः पारिजाता
दपि कृष्णांघ्रेः सहस्रगुणितफलदातृत्वमस्तीति भावः । अतएव निजं कृष्णं नोस्माकं न दिशेत् कृष्णपदप्राप्तौ स्वात्मानमेतान् प्रार्थयिष्यंतीति भीत्येति भावः । किं
चायं पारिजातः सिंधुपुत्र्या नः सपत्न्या लक्ष्म्याः सहोदरो ननु भ्राताननु । उभयोरपि क्षीरसमुद्रोत्पन्नत्वादपि च सहस्रनेत्रस्येन्द्रस्यार्हणेन पूजया जलादिदानेन दृष्टावृ
त्तिर्वर्तनं यस्य सतथोक्तः तस्मान्न दिशेदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २६ ॥

गीतेनेति । हेकमनीयमूर्तेमनोहरविग्रह कृष्णदर्शनमात्रेणवशीकरणसमर्थेत्यर्थः । तेतवगीतेनगानेन गिरःसरस्वत्याःपतिर्गीष्पतिर्ब्रह्माशर्वःशिवस्तौपूर्वौप्राथमिकौयेषांतेचतेगीर्वाणवर्याश्चदेवश्रेष्ठानम्रभावंनम्रत्वंनीताःप्रापिताःकिल किलेत्यनेनशर्वशक्रपरमेष्ठिपुरोगाःकवयआनतकंधरगात्राइतिपुराणप्रसिद्धिद्योतयति । तत्तस्मात्कारणादस्मान्वशेविधातुमेतावताऽदृश्यत्वदूरगमनादिनाकिंप्रयोजनम् ॥ २७ ॥ मुरलीति । हेमुरलि मोहनंमनोहरंहंसानांयतीनामभ्युदयोऽभिवृद्धिर्यस्मात्तं । उदयदिंदुवत्श्रीमुखंयस्यतं वीतोगतःशोकोयस्मात्सतथोक्तस्तं त्वंमुररिपुंकृष्णंशंसवद नोचेत्तन्नवदसिचेत् हेतरुणिमुरलिअत्रास्मान् वंदावनांतइदंदृश्यमानंतेतवकुलंबंशकीचकसमूहमित्यर्थः । विरहदहनभासाअस्मन्निकृष्टकृष्णवियोगाग्नितेजसानिर्दहामोभस्मीकुर्मः । हंतखेदे कुलनाशस्त्व

गीतेन ते गीष्पतिशर्वपूर्वगीर्वाणवर्याः किल नम्रभावम् ॥ नीतास्तदस्मान् स्ववशे विधातुमेतावता किं कमनीयमूर्ते ॥ २७ ॥ मुरलि मुररिपुं तं मोहनं शंस हंसाभ्युदयमुदयदिंदुश्रीमुखं वीतशोकम् ॥ विरहदहनभासा निर्दहामोऽत्र नोचेत्तरुणि कुलमिदं ते हंत वंदावनांते ॥ २८ ॥ हे वंदावन कृष्णवर्त्म वद नो नोचेत्पुमांसं हि तं दास्यामः प्रियविप्रयोगजनितं तेन त्वदीयोदयैः ॥ साकं प्रज्वलितेग गोपललनाभास्वच्चकोरीचये लोके नाम निरर्थकं तव पुनः को वा कविः कीर्तयेत् ॥ २९ ॥

याकथंसोढव्यइतिभावः । त्वंतुसदाकृष्णसंयोगिनीनास्माभिश्चालयितुमपिशक्या कुलनाशभयादेवशंसयेतिभावः ॥ २८ ॥ हेवंदावनेति । हेवंदावननोस्माकंकृष्णवर्त्मकृष्णस्यमार्गंवदकथय । अयनंवर्त्ममार्गाध्वेत्यमरः । नोचेत्कृष्णोनेनमार्गेणगतइतिनवदसिचेत्प्रियस्यकृष्णवियोगेनवियोगजनितमुत्पन्नंपुमांसंतंकृष्णवर्त्मानं कृष्णवर्त्मपदस्याग्निवाचकत्वेननिघंटप्रसिद्धिद्योतयति । बर्हिःशुष्माकृष्णवर्त्माशोचिष्केशउषर्बुधइत्यमरोक्तेः । दास्यामस्तुभ्यमितिशेषः । ततश्चकिमित्यतआहुः । तेनेति । हेअंगतेनाग्निनात्वदीयोदयैस्तवाभ्युदयैर्लतावक्षादिरूपेसाकंसार्धंगोपललनागोपस्त्रियस्ताएवभास्वच्चकोर्यस्तासांचयस्तस्मिन् । चकोरीचयइत्यनेनकृष्णस्यचंद्रसदृशत्वंध्वनयंति । प्रज्वलितेसतिपुनस्तवनिरर्थकमर्थरहितं वक्षादिदाहेसतिबहुवृक्षसमुदायात्मकवंदावनत्वायोगादितिभावः । नामनामधेयंकोवाकविःकीर्तयेत्कथयेत् । मिथ्यावादित्वप्रसंगादितिभावः ॥ २९ ॥

रु० वि०

॥ ७ ॥

सखीति । हेसखि अज्ञोज्ञानरहितोलौकिकेपिबाहुल्येनज्ञानरहितोयंतररेतावत्कालंत्वयागार्थ्यमानोवृक्षः जात्येकवचनं । कृष्णंनजानात्येव । एवकारेणकृष्णस्यालौकिकत्वंध्वन्यते । इतिशांतायावचनं । किमितिकस्मात्कारणादितिमुग्धावचनं । विधिनिदेशादाज्ञातः अववादस्तुनिर्देशोनिदेशःशासनंचसः । शिष्टिश्चाज्ञाचेत्यमरः । वृक्षोज्ञानशून्योहियस्मात्तस्मादितिपुनःशांतावचनं । यदुतिलकस्यकृष्णस्यवियोगाद्विरहान्ममज्ञानहानिरस्तु प्रियवियोगस्यचित्तवैकल्यादितिभावः । गतंविरहभयंस्यतस्यास्यवृक्षस्यज्ञानहानिःकुतः चित्तवैकल्यहेतुप्रियविप्रयोगाभावादितिभावः ॥ ३० ॥ सखीति । हेसखि अयंगगनेदृश्यमानःकइतिमुग्धावचनं । हेतन्विकृशांगिपीयूषरश्मिरमृतकिरणश्चंद्रइतिशांतावचनं । यद्येवंतर्हिमउदयंतीक्ष्णंकालकूटंविषंदिशति इतिपुनर्मु

सखि तरुरयमज्ञो नैव जानाति कृष्णं किमिति विधिनिदेशाज्ज्ञानशून्यो हि वृक्षः ॥ यदुतिलकवियोगादस्तु मे ज्ञानहानिर्गतविरहभयस्य ज्ञानहानिः कुतोऽस्य ॥ ३० ॥ सखि कथय स कोयं तान्वि पीयूषरश्मिर्दिशति कथमुदग्रं तर्हि मे कालकूटम् ॥ हरिरिव पदमात्रश्लाघ्यधर्मः स नूनं वहति गरमगौरं ह्रासभागेष चंद्रः ॥ ३१ ॥ धन्ये यामिनि कामिनीव शशिनं सानंदमाचुं व्यया मान्यैस्तस्य करैः सुधारसधरैरालिंगितांगी सदा ॥ विश्लेषाच्चकितानुयासि बत तं देशांतरे प्रस्थितं कृष्णायाध्वनि शंस कंजनयनायारमन्मनोवेदनाम् ॥ ३२ ॥

ग्धावचनं । इतिचंद्रसंगाच्छांतापिविमोहितासतीतांप्रत्याह । हरिरिति । सएषचंद्रोहरिरिवकृष्णइवपदमात्रश्लाघ्यधर्मःपदमात्रेणश्लाघ्यःपीयूषरश्मित्वरूपधर्मोयस्यसतथोक्तः । भक्तानामस्माकमनिष्टप्रदस्यकृष्णस्यभक्तानामनिष्टंहरतीतिव्युत्पत्तिलभ्यधर्माभावेपिसंज्ञामात्रेणयथाहरिपदवाच्यतेत्याक्रोशादृष्टांतीकरणं । ह्रासभागगौरंश्यामंगरंविषंहृदिवहतिनूनंनिश्चयः । अतएवह्रासभागित्युक्तम् ॥ ३१ ॥ धन्यइति । धन्येकतार्थं हेयामिनिरजनि । रजनीयामिनीतमीत्यमरः । यात्वंकामिनीवकामवतीनारीवसानंदमानंदेनसहितंयथातथामान्यैः सुधारसंधारयंतीतिसुधारसधरास्तैस्तस्यकरैःकिरणैःसदालिंगितांगीसतीयावत्प्रदेशोरात्रिस्तावच्चंद्रकिरणानांव्याप्तेरितिभावः । शशिनंपतिं चंद्रस्यदिशांपतित्वादितिभावः । आचुं व्यचुं बन्कृत्वारात्रेरुपरिभागेचंद्रस्यास्थितेस्त

सटीकः

सर्गः ७

॥ ७ ॥

योक्तिः । देशान्तरे मेरोरुपरि देशे प्रस्थितं यातं विश्लेषाद्वियोगाच्च कितासती अनुयास्यनुगच्छसि । यत्र यत्र चंद्रस्तत्र तत्र रात्रेर्गमनादिति भावः । अध्वनिमार्गे कं
जनयनाय पुंडरीकाक्षाय नेत्रसौंदर्यलक्षणतच्चिह्नोक्त्यर्थमिदं । कृष्णायास्मन्मनोवेदनां मनोदुःखं शंस । अनेन कृष्णविरहान्नितंबगौरवेण गमनआयासविशेषाच्च
अतीताल्पापिरात्रिर्बह्वी उर्वरितातु बह्व्यप्यल्पीयसीति तासां भ्रमो व्यजते । अतएव भ्रमालंकारस्य व्यंग्यता ॥ ३२ ॥ जडत्वात्प्रत्युत्तरदाने गर्वेणानुक्तिरिति भां
त्याधिक्षिपंति । निशाचरा इति । यस्यां रात्र्यां निशाचराक्षसाः प्राणहराश्चोराः प्राणहरा इति गवाक्षदीपिकान्यायेनोभयत्रान्वेति । चरंतिसंचरंति । सुबोधाः
शोभनबुद्धयोः बुधाविद्वांसो न चरंतीति पूर्वोक्तान्वयः । निशीथे पिशाचादीनां संचरणादन्येषामसंचरणादिति भावः । यामिनी स्वयं च कृष्णपक्षेऽप्रियं चंद्राभावेन
लोकानामप्रियं सौभगं सौभाग्यं यस्य सा तथोक्ता अस्मत्प्रियस्य कृष्णस्याप्रियसौभगेति ध्वनिः । हे आर्या इयं रात्रिस्मदानंदकरी किं । कृष्णभक्तानां बोधीणा

निशाचराः प्राणहराश्च चोराश्चरंति यस्यां न बुधाः सुबोधाः ॥ स्वयं च कृष्णाप्रियसौभगा या किम
स्मदानंदकरीयमार्याः ॥ ३३ ॥ कालिंदी तं कथय कंजदलवद्विशाले अक्षिणीयस्य तं कृष्णं कथय । कृष्णस्तद्वा
ब्रह्मण्यदेवमृषयः सखि शांतगम्यं ब्रह्महृदे कृतगृहं ब्रुवते भवत्याः ॥ ३४ ॥

मस्माकंसंतोषकारिणी किं न संतोषकारिणीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ कालिंदीति । हे कालिंदियमुने त्वंकंजदलवद्विशाले अक्षिणीयस्य तं कृष्णं कथय । कृष्णस्तद्वा
क्यं श्रोष्यतीत्याहुः । नाम्नेति । नाम्ना कृष्णेति नामधेयेन गुणेन नैर्मल्येन च नंदसूनोः कृष्णस्य त्वंसदृशी ननु समानाननुनिश्चयः । तमहं किं जानामीत्यत आहुः ।
ब्रह्मण्यदेवमिति । हे सखि कालिंदि सखीत्याभिमुखीकरणोपायः । ऋषयो ज्ञानिनः शांतगम्यं ज्ञानिगम्यं अनेनाक्रूरगम्यइति तासामनागतज्ञानं
म्यते । ब्रह्मण्यो ब्राह्मणप्रियः स चासौ देवश्च तं कृष्णं भवत्या ब्रह्महृदे ब्रह्महृदाख्ये तीर्थे अक्रूराय कृष्णः स्वात्मानं यत्रादर्शयत् तस्य नाम ब्रह्महृद इति । तस्मिन् कृत
गृहं कृतालयं संनिहितमित्यर्थः । ब्रुवते वदंति अतस्त्वं जानासीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

रु०वि०

॥ ८ ॥

कालिंदीति । हेकलिंदि त्वं अघेनपापेनान्वितान्युक्तानपिसतःसज्जनान्पवित्रात्मनःपूतात्मनःकृत्वातवभ्रातुर्यमस्यनिकेतंगृहंप्रतिगंतुमेवममुंचसि यातनातु दूरतोपास्तेतिभावः । किंतुप्रीतात्वमाश्रितान्क्षीरपयोधिवासनिरतान्क्षीरसमुद्रमध्यस्थश्वेतद्वीपवासिनःकरोषि । तथाहिभर्तारिस्निग्धेस्नेहयुक्तेसतिकामिनीनां कामवतीनांनारीणांजनस्यरुचिःप्रीतिरलमत्यर्थं । तस्यभर्तुःपक्षएवहि भर्तुःप्रेमातिशयजन्यसुखाभिज्ञत्वादस्माकमपिभर्तारिंदिशेतिभावः । श्वेतद्वीपंप्रतिप्रे षणेनकृष्णसंघटकत्वशक्तिरस्तीतिध्वन्यते । पूर्वार्धेनकृष्णविरहेणत्वत्तीरस्थानामस्माकंयमलोकप्राप्तिरपित्वयापरिहार्येतिध्वन्यते ॥ ३५ ॥ रंगदिति । हेका लिंदित्वंरंगतःचलंतःतरंगास्तेषांचयेनसंगतःसंबद्धःसचासौवायुश्चतेनसमीपेनिकटेकृतालयानांस्थितानामित्यर्थः । मांगल्यदाशोभनदाकिल । भृंगीरिवतवांतिक

कालिंदि त्वमघान्वितानपि सतः कृत्वा पवित्रात्मनो गंतुं नैव कदापि मुंचति तव भ्रातुर्निकेतं प्रति ॥ किं तु क्षीरप योधिवासनिरतान् प्रीता करोष्याश्रितान् स्निग्धे भर्तारि कामिनीजनरुचिस्तत्पक्ष एव स्थलम् ॥ ३५ ॥ रंगतं रगच यसंगतवायुना त्वं मांगल्यदा किल समीपकृतालयानाम् ॥ भृंगीरिवांतिकवने तव संचरन्तीः संगीतकृष्णचरिताः किमुपेक्षसे नः ॥ ३६ ॥ हे मंदमारुत मुकुंदपदान्नगंधश्रीमाननीय तमिहानय मान्यगम्यम् ॥ नो चेद्वहिर्नय तवांग समानजातिं प्राणं हृदि स्थितमथार्पय कृष्णपादे ॥ ३७ ॥

वनेसमीपवनेसंचरन्तीःसंगीतंसम्यग्गीतंकृष्णस्यचरितंयाभिस्तानोस्मान् किंकस्मादुपेक्षसे । त्वत्तीरवासमात्रेणफलदायास्तवहरिप्रसंगरूपसाधनवतीषूपेक्षानोचितेतिभावः ॥ ३६ ॥ हेमंदमारुतेति । मुकुंदस्यकृष्णस्यपदान्नगंध श्रियाचरणारविंदामोदसंपदामाननीयपूज्य हेमंदमारुत मानिभिरगम्यमप्राप्यंतंकृष्णमिहास्मन्निकटआनय वायोरन्यैरप्राप्यमानयनसामर्थ्यादितिभावः । हेअंगप्रियवायोनोचेत्तन्नानयसिचेन्नोहृदिस्थितंतवसमानजातिंप्राणंबहिर्नय अस्मदनुपकर्तुस्तवजातिमेवसहामइतिबाह्यभावः । आंतरंतुमरणंध्वन्यते । अथहृदयदेशानयनानंतरंकृष्णस्यपादेशीचरणेअर्पय त्वद्विषयसंबंधोमास्त्वितिभावः । अनेनमरणानंतरमपिकृष्णसंबंधाभिलाषोध्वन्यते ॥ ३७ ॥

सटीकः

सर्गः ७

॥ ८ ॥

अतीन्द्रियेति । अतीन्द्रियस्य इन्द्रियागोचरस्यामितविक्रमस्यापरिमितपराक्रमस्य कृष्णस्य पादाब्जगंधप्रदर्शयसि । हे अदृश्यदृश्यः प्रत्यक्षयोग्य आत्मनः स्वस्य विशेषधर्मोपाकजानुष्णाशीतस्पर्शाख्यो यस्य तस्य संबुद्धिर्दृश्यात्मविशेषधर्मन् परमस्य कृष्णस्य साम्यमपेक्षसे किं स्वरूपेणातीन्द्रियत्वं धर्मेणेंद्रियकत्वमिति त्वदीयोर्धजरतीयोन्यायः योग्यानां सुगुणतया दृश्यरूपस्य अयोग्यानां सुगुणतया दृश्यरूपस्यास्मत्कृष्णस्य न संयोजनीयमिति भावः ॥ ३८ ॥ हे पक्षिण इति । हे पक्षिणः पापापहं पापघ्नं पावनपावनं पवित्राणामपि पवित्रं कृष्णमुदीरय ध्वं कृष्णोत्रास्तीति कथय ध्वं । तेन पापनाशादिना भवतां कृष्णप्राप्त्याऽस्माकंच साफल्यमिति भावः । नो चेद्भवतां कंठशोषणैर्नोऽस्माकं श्रोत्रस्य जात्यैकवचनं । श्रोत्राणामित्यर्थः शल्योपमितैः शरोपमितैः एतैर्वृथास्वरैः किं उभयेषामप्यनिष्टप्राप्तेरिति भावः

अतीन्द्रियस्यामितविक्रमस्य प्रदर्शयस्यंग पदाब्जगंधम् ॥ अपेक्षसे किं परमस्य साम्यमदृश्य दृश्यात्मविशेषधर्मन् ॥ ३८ ॥ हे पक्षिणः कृष्णमुदीरय ध्वं पापापहं पावनपावनं तम् ॥ नो चेद्भवत्कंठविशोषणैर्नः श्रोत्रस्य शल्योपमितैः किमेतैः ॥ ३९ ॥ स्वरेण स्मारयन् शौरिं प्रयच्छति न नः सखि ॥ परपुष्टः स विस्पष्टं पोषुर्वै विप्रलंभकः ॥ ४० ॥ हे कृष्णसार कृतकौतुकमात्मदृष्टेः श्रीकृष्णवर्ष्म किमलक्षि भरं विभर्षि ॥ नेत्रोदयस्य मुरलीवरंजितस्य श्रोत्रस्य चोन्नतिरियं भवतश्चकास्ति ॥ ४१ ॥ ॥ ३९ ॥ स्वरेणेति । हे सखि स्वरेण कृष्णस्वरसदृशस्वरेण शौरिकृष्णं स्मारयन् नयं परपुष्टो नोऽस्माकं न प्रयच्छति अनेन परान्नोपजीवी लुब्धो ध्वन्यते । विशेषेण स्पष्टं यथा भवति तथा पोष्टुः पोषकस्य विप्रलंभको वै वंचकः पिकः खलु । पक्षोत्पत्तिपर्यंतं काकैः पोषितस्तदनंतरं तान् वंचयित्वान्यत्र गच्छतीति प्रसिद्धिः । एतादृशस्यास्मद्वंचनं दुष्करमिति भावः ॥ ४० ॥ हे कृष्णसारेति । हे कृष्णसारमृग आत्मदृष्टेः स्वनयनस्य कृतकौतुकं कुतूहलं येन तत् श्रीकृष्णवर्ष्मशरीरं शरीरवर्ष्मविग्रह इत्यमरः । त्वया अलक्षिकिं अदर्शिकिं । लक्षितेः कर्मणिलुब्धः । किमिति प्रश्ने । तत्र निमित्तमाहुः । यतस्त्वेनेत्रोदयस्य नयनोत्सवस्य भरमतिशयं भरोति शयभारयोरित्यमरः । विभर्षि दधासि । मुरलीरवेण वेणुना देनं रंजितस्य भवतः श्रोत्रस्येयमुन्नतिरौन्नत्यंचकास्ति शोभते । अनेन कृष्णविलासदर्शनं विनान्यनयनाद्युत्सवस्य कारणं नास्तीत्यर्थः । अनेन भक्तियोगो ध्वन्यते । अत्रेतः पूर्वतनपद्येषु वृक्षादीनामामंत्रणा

रु० वि०

॥ ९ ॥

सटीकः

सर्गः ७

॥ ९ ॥

तप्रायोविमोहावस्था उन्मादश्चित्तवैकल्यमोहइत्युक्तेः ॥ ४१ ॥ अन्यतः कार्यमलभमानाः कृष्णमेवप्रार्थयन्ते । यदीति । हेनाथकृष्णनिगमस्यवेदस्यविदूरअ
गोचर । यतोवाचोनिवर्ततइतिश्रुतेः । त्वंनृणांदूरदूरोतिशयेनागोचरस्तर्हि अतिसमीपाद्भृदयकमलात्किमर्थंनपैषि अन्यत्रकुतो नगच्छसि गच्छेत्यर्थः । अन्या
एवंवदंत्याआशयमुद्घाटयति । तरुणीति । हेतरुणि अनेनमरणकालोऽध्वन्यते । तनुवियोगःशरीरत्यागस्तेतवसंमतोभिमतः किमितिप्रश्ने । हृदयात्कृष्णापसरण
स्य ब्रह्मणात्यक्तदेहस्तुमृतइत्युच्यतेनरइतिस्मृतेस्तस्यमरणरूपत्वादितिभावः । एवमुक्तासाप्यनुमत्तिसयुक्तिकंकरोति । हेमनोज्ञेहृदयज्ञेतंतनुवियोगंप्रियस्यप्रेमा
स्पदीभूतस्यपुरुषस्यवियोगाद्विरहादुःसहंसोदुमशक्यंनमन्ये । कृष्णपाददर्शनरहितानांमरणमेववरमितिभावः ॥ ४२ ॥ त्वयीति । हेतरुणि कृष्णस्त्वंप्रगल्भाप्रौढान
नभवसीतित्वयिमानंबहुमानंनवहति । अप्रौढौहेतुमाह । यद्यस्मात्क्षणेनकृष्णविरहेक्षणमात्रेणतनुकाश्यंशरीरस्यकृशताऽजनिजातम् । अनेनतनुतालक्षणावस्था
यदि निगमविदूरस्त्वं नृणां दूरदूरो हृदयकमलतः किं नाथ नापैषि तर्हि ॥ तरुणि तनुवियोगः किं मतस्ते मनोज्ञे प्रि
यपुरुषवियोगादुःसहं तं न मन्ये ॥ ४२ ॥ त्वयि न वहति मानं न प्रगल्भेति कृष्णो यदजनि तनुकाश्यं दैन्यमंतः क्षणेन ॥
न हि सखि मम दैन्यं दीननाथप्रयुक्तं कृशतरनिखिलांग्याः किंतु विश्लेषवहेः ॥ ४३ ॥ अनृतलपितमेनं नार्थयध्वं तथा
तद्विदधति बत चेतः प्रार्थनाशीलमेते ॥ परभृतशुकभृंगा गीतवाक्यालकाभाः पथि पथि परमस्य श्रीमुखश्रीश्च चंद्रः ॥ ४४
दर्शिता । तदभावात्तनोःकामज्वरेणतनुतायथेत्युक्तत्वात् । अतोहृदयांतर्दैन्यंदीनभावश्च । अनेननायिकायाअधीरताद्योत्यते । अजनीतिपूर्वेणसंबंधः तस्मान्न
प्रगल्भेत्यर्थः । प्रगल्भाहिउत्पन्नंदुःखंनिगूह्यधीरेवतिष्ठति । एवमुक्ताप्रत्याह । हेसखि कृशतरनिखिलांग्याअत्यंतकृशीभूतसर्वावयवायाममदैन्यंदीननाथेनक
ष्णेननप्रयुक्तंहि । किंतुविश्लेषवहेर्विरहाग्नेःप्रयुक्तमयुक्तमितिशेषः । अनेनस्वधीरताप्रदर्शनायकृष्णंधिक्कर्तुंकामाया छटीप्रभादृष्टान्तेनवाचोभंग्याकृष्णमेवहे
तूक्त्यत्त्वप्रेमातिशयःप्रदर्शितोभवति । अतएवतत्प्रयुक्तस्वदैन्यदृढीकरणायदीननाथेत्येवप्रागुक्तं । उद्धोधितयामयाकृष्णोऽवज्ञातुंशक्यतइतिभावः ॥ ४३ ॥
तत्रैकासर्वाःप्रत्याह । अनृतेति । अनृतलपितंभाषितंयस्यतं व्याहारउक्तिर्लपितंभाषितमित्यमरः । युष्मान्सुखयिष्यामीत्यार्याव्रतचर्यासमयउक्तस्येदानी

मन्यथाकरणादितिभावः । एवंकृष्णानार्थयध्वनप्रार्थयध्वं । एवमुक्तांप्रत्याहः । त्वयोक्तंतथा परंतुकृष्णस्यवाक्यंवचनंगीतंगानमलकाःकुंतलास्तेषामाभेवाभा
येषांतेतथोक्ताः परभृतागायंतःपिकाः शुकाश्चाटुवचनाःकीराः भृंगानीलावर्तुलाभ्रमराश्चतेपरभृतशुकभृंगा अस्यकृष्णस्य श्रीमुखश्रीरिवश्रीर्यस्यसः
चंद्रश्चइत्येतेपथिपथिप्रतिमार्गंचेतोनश्चित्तंप्रार्थनाशीलंविदधतिकुर्वन्ति । बततूष्णीगच्छामइत्युक्तेप्येतेस्मारयंतिकिंकुर्भइतिभावः । अत्रापिपूर्ववदेवद्योत्यंद्र
ष्टव्यम् ॥ ४४ ॥ कृष्णेनसमूहाद्याप्रेम्णेवनीतातामपिवियुक्तांदृष्ट्वासोपहासमाहुः । रमणीति । हेरमणिमनोहरइत्युपहासः । रुचिररूपोमनोज्ञरूपः बलाद्धैर्य
मवलंबितुमुद्युक्तायारूपस्मारणेनधैर्यंप्रच्यावयितुंमयैवत्यक्तइत्यहंकारोक्तयनवसरायचेदंसौंदर्यातिशयेनत्यागायोगात्कृष्णस्तवापिदूरआसीत्किं । प्रत्याह न
हिनहीति द्विरुक्तिःस्वाहंकारपरिरक्षणार्था । कृष्णेनदूरंगतइत्यर्थः । किंतुहेतन्वि बह्वीष्वेकवचनप्रयोगोविरहजनितचित्तवैकल्येन । ममपुण्यमेवसुकृतमेव

रमणि रुचिररूपः किं नु दूरे तवासीन्नहि नहि मम पुण्यं तन्वि दूरे प्रयातम् ॥ बत यदुकुलनाथः स त्वया मृ
ग्यते किं नहि सखि सहनीतं चित्तमन्वेषयामि ॥ ४५ ॥ वितनुत बत सख्युः सुस्थिरं चित्तमस्मन्मृदुलहृदवलो
क्य स्थैर्यमालंबयेत्सः ॥ अनुवनमयि कांतं संचरंतं समंतादनुसरदनुरक्तं कारयेत्कः स्थिरं तत् ॥ ४६ ॥

दूरेप्रयातंगतं । अत्रापिपुण्यलभ्यःकृष्णःपुण्यहीनायाममकथंलभ्यतइतिभावः । तथाचैतदुपहासपरिहारायवाचोभंग्यात्स्वाहंकारंरक्षितुमुद्युक्तयापिपुण्य
हीनयामयाकथंसलभ्यइतिपुण्यहीनत्वकृष्णवियुक्तत्वाभ्यादैर्न्यप्रदर्शनेनसुतरामहंकारच्युतिरेवभवतीतिकृष्णारव्यवस्त्वतिशयस्तत्रस्वप्रेमातिशयश्चद्योत्यते ।
हेबतसखि यदुकुलनाथःकृष्णस्त्वयामृग्यतेन्विष्यतेकिं इतिपूर्वासांवचनंप्रत्याह । हेसखि । मदुपपहासेनालमित्याभिमुख्यसंपादनायसखीतिसंबुद्धिः ।
अत्रापिबहुष्वेकवचनंलज्जीकृतभ्रमेण । नहिकृष्णान्वेषणंनक्रियते किंतुसहकृष्णेनसाकंनीतंचित्तंमममनोन्वेषयामिमृगयामि । अत्रापिपूर्ववद्वस्त्वतिश
यादिकंद्योत्यमूढम् ॥ ४५ ॥ वितनुतेति । हेबत सख्युः चित्तंसुस्थिरंसम्यक्स्थिरंवितनुतकुरुत । यस्मात्कारणादस्माकंमृदुलंहृदयंविलोक्यसःकृष्णःस्थै
र्यमनागमनेस्थिरतामालंबयेत् आश्रयेत् । अधिसखि अनुवनंप्रतिवनंसमंतात्परितःसंचरंतंकांतंकमनीयंकृष्णमनुसरदनुसृत्यगच्छदनुरक्तंस्नेहयुक्तंचित्तं

रु० वि०

॥ १० ॥

कःस्थिरंकारयेत्कुर्यात् ॥ ४६ ॥ सइति । सप्रसिद्धोविधिर्ब्रह्मापितस्यकृष्यस्यनिदेशमाज्ञानूनंनिश्चयेनविधत्तेकुरुते । यद्यस्मात्कारणात् विरहदहनस्य
वियोगाग्नेःशांतिःशमनंयस्यांतांमूर्च्छांनददाति । अपिचहृदयांतर्हन्मध्ये कृष्णसंश्लेषशंकी स्वमदशायांकृष्णालिंगनमासांस्यादितिशंकीसन् निशिरात्रौ सुषु
प्तिंचनदिशति वतकष्टं हतानष्टाःस्म । अत्रकिंविधेयंकिंकर्तव्यंस्वविहेणास्मान्कृशयतःकृष्णस्याज्ञापरइवमूर्च्छास्वमयोरप्रदानेनस्वयमपिकृशयतीति
भावः । केनचिद्वाजेनकृष्णस्यब्रह्मादिनियामकत्वरूपमाहात्म्यमेवकथितंभवति । अनेनजागरावस्थादर्शिता । प्रियानवाप्यातच्चित्तासातत्याजागरोयथे
त्युक्तेः ॥ ४७ ॥ यदीति । यद्यस्माभिर्मधुरंस्वादुतरंस्वीयंकृष्णसंबन्धिगाथामृतंकथापीयूषं प्राक्पूर्वमपाधिपीतं । पिवतेःकर्मणिलुब्धं । मुकुन्दःकृष्णः स्वां
स विधिरपि निदेशं तस्य नूनं विधत्ते विरहदहनशांतिं यन्न मूर्च्छां ददाति ॥ अपि निशि हृदयांतः कृष्ण
संश्लेषशंकी न दिशति च सुषुप्तिं हा हताः किं विधेयम् ॥ ४७ ॥ यदि मधुरमपायि स्वीयगाथामृतं
प्राक् स्फुरदधरसुधां स्वां तर्हि यच्छेन्मुकुन्दः ॥ कचिदपि निजधाम स्थावरं जंगमं वा यदि विमलमद
र्शि स्वं तदा दर्शयेन्नः ॥ ४८ ॥ कररुहपदभास्वद्वात्रविश्लेषभीत्या न मृतिरनुमता नः कृष्ण ते दर्शना
च ॥ असुभृतिरपि तस्मात्सौम्य सौंदर्यधामन्नधिगहनमुभाभ्यां बद्धकंठा इव स्मः ॥ ४९ ॥

स्वकीयांस्फुरतोलसतोऽधरस्यसुधामस्माकंयच्छेत्प्रयच्छेत् । प्रागप्यमृतभोजनजन्यसुखस्यौचित्यादधुनाप्यमृतमेवेदेयमितिबाह्योभावः । कृष्णकथाकथ
नादिनापुण्यमस्तीतिचेत्कृष्णोलभ्यतामितिहृदयं । एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यं । किंच कचिदपिकुत्रचित्प्रदेशेविमलंस्थावरंजडंजंगमंचरंवनिजधामस्यसंनिधानंमं
दिरंप्रतिमेत्यर्थः । यद्यदर्शिदृष्टं दृशेःकर्मणिलुब्धं । तदातर्हिस्वमात्मानंदर्शयेत् ॥ ४८ ॥ कररुहेति । हेसौम्यसुमुखसौंदर्यस्यधाममंदिरंयस्मिन् गमकत्वाद्वाधिकरणो
बहुव्रीहिः । कृष्णकररुहाणांनखानांपदस्थानक्षतमित्यर्थः । तेनभास्वलुसद्वात्रशरीरंतस्यविश्लेषोवियोगस्तस्माद्भीतिर्भयंतयानोस्माकंमृतिर्मरणमनुमतानसंम
तानोभवति । शरीरलोभान्नमृतिरनिष्टाकिंतुतवविलासचिह्नलोभादितिबदंतीभिःकृष्णेस्मेहातिशयोदर्शितोभवति । एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यं । तेतवादर्शनाद्दर्शना

सटीक-

सर्ग- १०

॥ १० ॥

भावादसुभृतिश्चप्राणधारणंचनानुमतायस्मात्तस्मादधिगहनंवनमध्ये उभाभ्यांपुरुषाभ्यामुभयतोबद्धकंठाइवस्मोवर्तामहे ॥ ४९ ॥ नयनगेति । नयनंने
त्रंगतःप्राप्तःसचासौनलिनेषुःकामस्यपद्मशरः अनेनस्वभावतएवारविंदलोचनत्वं अरविंदशरघातेनेतिभावयंतीभिःकृष्णदर्शनौत्कंठ्यंसूचितंभवति । अतएववि
भावालंकारेणवस्तुसूचनं । हेकांतकृष्णवक्त्रेदुकांत्यामुखचंद्रश्रिया शमयनाशय । चंद्रस्यारविंदविरोधित्वात्त्वन्मुखदर्शनावधिश्चक्षुःकामइतिभावः । नवप
दरविभासानूतनपदाख्यसूर्यतेजसा नोस्माकं कुचस्थमुत्पलेषुंकामस्योत्पलशरंशमय । सूर्यस्यकुमुदविरोधित्वादत्रापिस्वभावतएवनीलस्यकुचाग्रस्यनीलोत्प
लशरघातेननीलतांविभावयंतीभिर्हृद्गतकामातिशयस्तस्यकृष्णपादस्पर्शावधित्वंसूचितं । हेसदयदयासहितकृष्णतवदासीर्नःगाढालिंगनेनार्द्धगात्रीःपरिदृश्य
मानार्द्धशरीरवतीर्विरचय अर्द्धमस्मद्वात्रमर्धत्वद्वात्रमितिमिलित्वायथैकंशरीरमितिप्रतीतिःस्यात्तथागाढालिंगनंकुर्वित्यर्थः । तेनबहुशएकार्धनारीश्वरप्रती

नयनगनलिनेषुं कांतवक्त्रेदुकांत्या नवपदरविभासा नः कुचस्थोत्पलेषुम् ॥ शमय सदयगाढालिंगनेना
र्धगात्रीर्विरचय तव दासीस्तेन कंदर्पदर्पम् ॥ ५० ॥ अयि रमण मुरारे सुंदरीकांत शौरे नरकमथन कृ
ष्ण प्रौढवाराशिधिष्य ॥ करजितसुरवृक्षाहंकृतात्मीयशिक्ष स्वकविजयसहाय ध्वस्तधर्मांतराय ॥ ५१ ॥

त्याएकस्मादप्यर्धनारीश्वराद्विभ्यतःकंदर्पस्यदर्पंशमय । अस्मत्पूर्णकामोद्रेकस्तवगाढालिंगनावधिरितिभावः । अनेनत्रपानाशावस्थासूचिता । मानत्यागस्र
पानाशोगौरवागणानादिचेत्युक्तेः ॥ ५० ॥ अयीति । हेरमणमुरारे अनेनमुरनामकदैत्यंहनिष्यसीतिस्वासासामनागतज्ञानित्वंसूच्यते । सुंदरीणांरमणीनां
कांतमनोहरनरकोपरुद्धनारीपरिणयनमनागतमनेनसूच्यते । शौरेशूरपुत्र इदानींनंदसूनुतयाप्रतीयमानस्त्वंवस्तुगत्यावसुदेवसूनुरित्यतीतज्ञानं । नरकम
थनस्मरतांनिरयविनाशन नरकासुरंहनिष्यसीत्यनागतज्ञानं । प्रौढकुशल अनेनोक्तिचातुर्यज्ञस्त्वमेवेतिसूचितं । वाराशिधिष्यक्षीराब्धिमंदिर अनेनसमुद्रम
ध्येद्वारवतीनिर्माणस्यानागतस्यज्ञानं । करेणहस्तेनदानशक्त्येत्यर्थः । जितस्तिरस्कृतःसुरतरुःकल्पवृक्षोयेनसतस्यसंबुद्धिः । स्वकरेणपारिजातहरणमनागतं
चसूच्यते । अहंकृतानामहंकारिणामात्मीयानांस्वभक्तानांशिक्षायास्मात्सतस्यसंबुद्धिः । अनेनपारिजातहरणकालेअहंकारेणयुद्धार्थमागतानांदेवानामागा

रु० वि०

॥ ११ ॥

मिनीशिक्षासूच्यते । त्वकानां स्वभक्तानां विजयस्योत्कर्षस्य सहायसंपादक । अनेन स्वभक्तस्य विजयस्यार्जुनस्य सारथ्यकरणमनागतं सूचितं । ध्वस्तो धर्मस्य पुण्यस्यांतरायो विघ्नो येन सतस्य संबुद्धिः । अनेन धर्मस्य युधिष्ठिरस्यांतरायदुर्योधनसेनासंहारोऽप्यागामी सूचितः । हे कृष्ण गाढालिंगनेनार्धगात्रीर्विरचयेति पूर्वोक्तान्वयः । ज्ञानिप्रियस्त्वमतीतानागतज्ञानवतीरस्मान्नोपेक्षस्वेति भावः ॥ ५१ ॥ वक्षेऽपि । वक्षेषु पक्षिषु मृगेषु कृष्णं विचारयंत्यः प्रमुग्धहृदयाः मोहावस्थां प्राप्ताः श्रुतं तत्त्वमैस्ते श्रुतं तत्त्वाज्ञानिनस्तेषां कांतिरिव कांतिर्यासांताः वक्षादिषु कृष्णविचारेण स्वसर्वव्याप्तरूपतत्त्वज्ञानवतां सदृशीरित्यर्थः । प्रेक्ष्याविर्बुभूषुरपि प्रत्यक्षीभवितुमिच्छुरपि रम्याणां मनोहराणां तदीयानां गोपस्त्रीसंबन्धिनां वाक्यानां भावमभिप्रायं पुनर्विविदिषुरिव ज्ञातुमिच्छुरथापि कंचित्कालमेवंस्तुवंत्विति चोक्तं । स कृष्णस्तदा तस्मिन्काले तिरोभूतिरोदधे ॥ ५२ ॥ कामिनीति । जिता आपतदुःखं येन स सुखी कृष्णः कामिनीरागवतीति कृत्वा यांगोपी

वक्षेषु पक्षिषु मृगेषु विचारयंतीर्वीक्ष्य प्रमुग्धहृदयाः श्रुतं तत्त्वकांतीः ॥ आविर्बुभूषुरपि रम्यतदीयवाक्यभावं पुनर्विविदिषुः स तदा तिरोऽभूत् ॥ ५२ ॥ कामिनीति जितापद्यां निनाय सुखयन् सुखी ॥ कामिनीति जितापद्यां कांचिदासाद्य सोऽज्झिता ॥ ५३ ॥ सारसासारसंसारे ससार सुरसूरसम् ॥ सुसारसरसारोरः सरसीसरसारसी ॥ ५४ ॥

सुखयन् हर्षयन् निनायनीतवान् । जितापत्सुखीत्यनेन परार्थमेव कृष्णस्य प्रवृत्तिर्न तु स्वदुःखपरिहाराय सुखप्राप्तयेवेति द्योत्यते । कामिनां कामुकानां नीतिं जयतीति कामिनी निजित्तेन कृष्णेन कांचित्पद्यां मार्गं सरणिः पद्धतिः पद्येत्यमरः । आसाद्य प्राप्य सानारी उज्झितात्यक्ता । कामी चेन्न त्यजेदेव त्यागेन कामिनां स्वभावो जित इति भावः । यमकमलंकारः । वस्तुस्वभावादियथासंभवमूह्यं । यमकलक्षणं दंडिनोक्तं । अव्यपेताव्यपेतात्मा व्याहृतिर्वर्णसंहतेः । यमकं तच्च पादानामादिमध्यांतगोचरम् । एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पना । आदिमध्यांतमध्यांतमध्यादाद्यंतसर्वतः । अत्यंतबहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनेयः । सुकरादुष्कराश्चैव वर्ण्यते तत्र केचनेति । अस्मिन् श्लोके आदिपादयमकम् ॥ ५३ ॥ सारसेति । सा अरसा असारसंसारे ससार सुरसूरसं उपर्येकमेव पदं । न विद्यते सारः सुखं यस्मिन् स चासौ संसारश्च तस्मिन् । अरसारागरहिता निर्यासरागरलद्रवपारदेष्वितिरत्नमाला । सा कृष्णेन त्यक्ता गोपी । सुरान् देवान् सूते इ

सटीकः

सर्गः ७

॥ ११ ॥

तिसुरसूःसुरमातालक्ष्मीउरसियस्यतंकृष्णं । सुरसुवःलक्ष्म्यारसःशृंगारोयस्मादितिवा । सुरसुवःउराःश्रेष्ठोवरइतिवा उरसीश्रेष्ठवक्षसीतिरत्नमाला । ससारअनुग
तेत्यर्थः । श्रीललनासहितःकृष्णेनवानुसर्तव्यइतिद्योतनायैतत् । तदाकथंभूता । सुसाराःअत्यंतवराःसराःमुक्ताहाराःतैःसारंश्रेष्ठंउरःतदेवसरसीसरोवरंसुसारसरं
चसारंजलयस्याइतिवा । सारोबलेस्थिरांशेथैपुमान्यायेवरेत्रिषु । क्लीबमंबुनीतिरत्नमाला । तांसरतिगच्छतीतिसुसारसरसारोःसरसीसरा साचसासारसीचसार
सपक्षिणःस्त्रीभूतासैवससारेतिपूर्वेणान्वयः । सारसीप्राक्स्वभावात्सरोवरमिवकृष्णेनोरसिधृत्वाप्राङ्गीतागोपीतत्रैवस्नेहादनुससारेतिभावः । यद्वासुसारसरसारो
रसरसीसरे स्वरसिचलंतावित्यर्थः । तारस्यौकुचाख्यौसारसौयस्याःसाद्रुतगमनत्वाच्चलकुचासतीदुद्रावेतिभावःद्व्यक्षरयमकमिदम् ॥ ५४ ॥ अलक्षयंती
ति । स्मरस्यतातंपितरमेनंकृष्णमलक्षयंती अपश्यंती तंपरोक्षमेनंकृष्णंस्मरतार्चितयता हृदाहृदयेन आत्तःस्वेदोदुःस्वययासागोपीजगाद किमिति ।

अलक्षयंती स्मरतातमेनं हृदात्तस्वेदा स्मरता तमेनम् ॥ जगाद सौम्यं नयनातिदूरं विधे न कुर्या नय नातिदूरम्
॥ ५५ ॥ कांतोपमानेन दिवापि कुट्यामंतर्हितं कालभतेजसायम् ॥ स्वांते विभर्मीश विनेह तं त्वामंतर्हितं का लभ
तेऽज सायम् ॥ ५६ ॥ रासि सारोऽसि सुरसमेहि हे महि मामिह ॥ दासीं ससादां सदसि वेदवादविदो वद ॥ ५७ ॥

हेविधे सौम्यंसुमुखंकृष्णमतिदूरंनयनप्रापय । किमर्थमित्यतआह । नयनयोर्नेत्रयोरतिदूरंनकुर्यानिकुरु । लोचनागोचरत्वमेवदूरगमनं व्याप्तस्यनान्यदिति
भावः ॥ ५५ ॥ कांतोपमानेनेति । हेईशकांत दिवापि कुट्यामपिगृहेपि देहंकुट्टीचमंदिरमितिहलः । अंतर्हितंवनगमनेनव्यवहितंयंत्वां कलभस्यकरि
शावकस्यबालगजस्येत्यर्थः । संबंधिकालभं । कलभःकरिशावकइत्यमरः । तच्चतत्तेजश्चतेनोपमानेनदृष्टान्तेनपुष्टत्वंनीलत्वमंदगमनादिसादृश्यात् । स्वांतेहृद
ये स्वांतंहृन्मानसंमनइत्यमरः । विभर्मीधारयामि ध्यायामीत्यर्थः । अनेनचित्तासक्तिलक्षणावस्थादर्शिता । चित्तासक्तिमुद्गुश्रिताप्रतिकृत्यादिभिर्यथे
त्युक्तत्वात् । इहवनेतंत्वांविनाहेअजजननरहितकृष्ण कानारी अंतर्हितं सायंलभतेप्राप्नोति नकापीत्यर्थः । अह्निमंदिरेपित्वद्यवधानंममदुःखदंरात्रौवने
दुःखदमिति किंवक्तव्यमितिभावः ॥ ५६ ॥ रासीति । हेईशत्वंसारःश्रेष्ठोसि । कुतःसुशोभनंरसंमुखंशृंगारंवा रासिददासि । रादानेइतिधातोः । तस्मादेहिआग

रु० वि०

॥१२॥

सटीक

सर्गः ७

॥१२॥

च्छ । हेमहिपृथ्वीइहवने दासीमांससादांदुःखसहितां वेदवादविदःकृष्णस्य सदसिसभायां वद । द्यक्षरपदोपेतयमकम् ॥ ५७ ॥ मधुपालिरिति । हेइशकृष्ण
सरसासस्मेहा मधुपानामालिःपंक्तिः सरसांसरोवराणामुपकंठसमीपं एत्यमधुनामकरंदेन मुदितांसंतुष्टं सभयानुष्ठातृब्राह्मणसंसदाकारणेनसभयांभयसहिता
मालिसर्वाभृंगीमनुनीयसांत्वयित्वा उदितोर्ध्वगतासती अधुनेदानीमनुयाति अनुसरतिचपश्य । इदानींभृंगोपिभृंगीमनुसरति । त्वयातुअनुसरंत्यप्यहमुपे
क्षितेत्यन्यापदेशः । प्रमिताक्षरासजससैरुदिता । चतुष्पादांतयमकम् ॥ ५८ ॥ नगायतेति । हेअंगप्रियकृष्णनगैर्वक्षैः अगोनगश्चभुजगेभानौभूरुहिभूधरइति
रत्नमाला । आयतोविस्तृतःआकाशमितःआकाशपरिमितः अभ्रंकषइत्यर्थः । एतादृशोऽगःपर्वतो गोवर्धनस्तस्यसानु तत्नगायताकाशमितागसानुकर्म समे

मधुपालिरीश सरसा सरसामुपकंठमेत्य मुदितामुदिता ॥ अनुयाति पश्य सभया सभयामनुनाय चालिमधुना
मधुना ॥ ५८ ॥ नगायताकाशमितागसानु समेत्य पुंस्कोकिलसुस्वनेन ॥ न गायता का शमितागसा नु त्वया मृ
गाक्षी विमदीकृतां ग ॥ ५९ ॥ कंदर्प सर्पतल्पस्य नंदनाऽनंदकारण ॥ तं देशं नय मां यत्र बंधुरास्ते सतां हरिः
॥ ६० ॥ र मा नयाहंकृतिदूरवृत्तिरमानयाहं कृतिदूरवृत्तिः ॥ रमा न याहं कृतिदूरवृत्तिरमानयाहंकृतिदूरवृत्तिः ॥ ६१ ॥

त्यप्राप्य गायतागानंकुर्वता पुंस्कोकिलवत्सुस्वनेनशोभमानस्वरवता अतएवशमितागसापरिहृतापराधेन आगोपराधोमंतुश्चेत्यमरः । त्वद्रानश्रवणमात्रे
णत्वत्कृतसर्वापराधशांतिर्भवतीतिभावः । एतादृशेनत्वयाकानुकावामृगाक्षीमृगलोचनानविमदीकृतानभवति । गानश्रवणेनास्मन्मनसिस्थितःसर्वोपिगर्वोगतः
तत्किमदर्शनेनेतिभावः ॥ ५९ ॥ स्वोपद्रवकारिणंकामंप्रत्याह । सर्पतल्पस्यसर्पशयनस्यकृष्णस्यनंदनकुमार आनंदकारणकंदर्पकाममांतदेशंनयप्रापय । य
त्रयस्मिन्देशेसतांसज्जनानांबंधुःसुहृद्हरिःकृष्णआस्तेतिष्ठति । मातृस्थानीयानामस्माकंहानिर्नद्रष्टव्येतिभावः ॥ ६० ॥ र । मा । नय । अहंकृतिदूरवृत्तिः । अमा
नया । अहं । कृतिदूरवृत्तिः । रमा । नयाअहंकृतिदूरवृत्तिः । उपर्येकमेवपदं । हे र ॥ ६१ ॥ रःपुमान्पावकेकामेइतिरत्नमाला । या अहं । कृतिर्गमनादिव्या

पारस्तस्यदूरवृत्तिर्दूरवर्तनंयस्यांसाऽस्मि । अतएवअमानयाऽहंकाररहितयामयाकारणेन अहंकृतेरहंकारस्यदूरावृत्तिर्वर्तनंयस्यसःत्वं अहंकाररहितायांम
यित्वयाप्यहंकारो न कर्तव्य इति भावः । मामां नय कृष्णसमीपं प्रापय । मानयेत्येकं वापदं तदामामिति शेषः । मां मानय सत्कुरु । अथवा हे कंदर्परमत इति रः
तं रं मणं कृष्णं रमतेः कर्तरि औणादिको डप्रत्ययः । आनय इह आनय मयीव तस्मिन्नुज्जृम्भितो भवेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे रं आनधेति च्छेदः । अथवा चंद्रादयस्तु मन्यंते
सर्वस्मादुभयं पदमिति वचनादमानया अनयामया सह हे कृष्ण अहंकृतिदूरवृत्तिस्त्वं रं रमस्वेति कृष्णं प्रत्येव प्रार्थना । सकृदप्यहंकारः कृतः खल्वित्यत आह । रमेति ।
प्रकृतेरुत्पत्तेर्दूरावृत्तिरंतःकरणं यस्याः सा अप्राकृतचित्तेत्यर्थः । अतएवामाया अज्ञानस्य अनयस्य अन्यायस्य अहंकृतेरहंकारस्य दूरावृत्तिः प्रवृत्तिर्यस्याः सारमा
लक्ष्मीरहंन भवामि हि । प्राकृतास्वस्मात्तद्वत्सर्वदा अहंकारादिदोषविरहस्यायोग एव त्वया कथं शंक्यत इत्या
ह । रमेति । उक्त एवार्थः । अहंकृतेरहंकारस्य दूरतोप्यधिको देशकालीनावृत्तिरवस्थितिर्यस्या इति शेषः । एनं समयव्याप्ता घटनाभावेऽपि रमावत् । अन्यत्र कृ

तताततातीततत्त्वततितातोऽतते तु तत् ॥ तत्तातौतातितेती तेऽताताऽतीते ततोऽत्ति ताम् ॥ ६२ ॥

णालिंगनेन नित्यापरोक्षित्वेनाज्ञानाभावादत्रैव भावदृशनेन संतुष्टास्यामि
ति भावः ॥ ६५ ॥ ततेति । तताततातीततत्त्वततितातः अतते तु तत् तत्तातौतातितेती ते अतात अतीते ततः अत्ति तां । हे अतातजनकरहित अनुत्पन्नकृष्ण
यद्यस्मात्कारणात् ततं व्याप्तं गगनादि अततमव्याप्तं पृथिव्यादि अतीतमतिशयेनेतं त्वां प्राप्तं त्वत्समीपं प्राप्तं भवमतिक्रम्येतं प्राप्तमिति वातीतं मुक्तमित्यर्थः । इण्ग
ताविति धातोः कर्तरि क्तः । तताततातीतानितत्त्वानि च मुक्तामुक्तप्रपंच इत्यर्थः । तेषां ततिः समूहस्तस्य तातो जनकः सकलजगत्स्रष्टेत्यर्थः । यस्मात्भवान्तां पूर्वोक्तां
तत्त्वतितं तु विशेषणनियामकतयेत्यर्थः । अतते व्याप्नोति । अतसातत्यगमन इति धातोः कर्तरि लट् । यस्माच्च ततः स्थित्यनंतरं तां पूर्वोक्तां तत्त्वततिमत्तिभक्षयतिसं
हरतीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणात् ततेव तत्तातस्य जगतो भावस्तत्तातिमायावाद्युक्तजगत्तादात्म्यमित्यर्थः । तौतातितानां मीमांसकानां इति बाधामीमांसकोक्त
निरीश्वरत्वलक्षणस्वरूपबाधेत्यर्थः । तत्ताचतौतातितेति च अतीते अतिक्रान्ते परिहृते इत्यर्थः । अनेन तवानुत्पन्नत्वात् जगत उत्पन्नत्वाद्भवत्स्रष्टृत्वाज्जगतः सृ

रु० वि०

॥ १३ ॥

ज्यत्वाद्भवतो नियामकत्वात् जगतो नियम्यत्वात् तवसंहर्तृत्वाज्जगतः संहार्यत्वात् उत्पन्नानुत्पन्नयोः सृज्यस्रष्ट्रोर्नियम्यनियामकयोः संहर्तृसंहार्ययोश्च भेदावश्यंभा
वादितत्तादात्म्यनिरासे युक्तिचतुष्टयमुक्तं भवति । अतीतपदेन मुक्तानां ग्रहणात्तन्नियामकत्वान्मुक्तानां मुक्तभेदस्याविद्यानिवृत्तिरूपमुक्तिकालीनत्वेन आनविद्य
कत्वं चोक्तं भवति । सृष्टिनियमनसंहाराणां कार्यत्वेन सकर्तृकत्वावश्यंभावात् । व्याप्तगगनादिकर्तृत्वस्यास्मदादिष्वभवत्कर्तुरीश्वरस्य सिद्धानिरीश्वरत्वं च नि
रस्तं भवति अतएव तत्तेत्युक्तं । तत्त्वपदेन अनारोपितत्वरूपजगत्सत्यत्वं सूचितं । उपपादनं तु उत्तरत्र करिष्यत इत्यलम् ॥ ६२ ॥ अधरामृतमिति । हे कृष्ण तवा
धरामृतमधरोष्ठसुधां प्रदिश देहि । दिशते धरामृतं ददते ते तुभ्यं तनुं मच्छरीरमर्पयेदमि । विहरता क्रीडता त्वया इहतनोरते सुरते विहिते कृते सति अराणां पापानां

अधरामृतं प्रदिश ते दिश ते तनुमर्पये विहरते ह रते ॥ विहिते हतिं विरचये रचये स्फुटमित्यदायि भवताऽ
भवता ॥ ६३ ॥ इत्थं गिरा कापि तमर्चयंती यं तीव्रयोगैर्मुनयोऽगुरते ॥ रतेति मत्वा गलिनात्महारा
हारामरुणे त्यपतच्छुचार्ता ॥ ६४ ॥ रोम्णां हर्षणकारिणि श्रवणतः पापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां
विचित्रविमलश्लाघ्यार्थसंदायिनि ॥ संजाते भुवि रुक्मिणीशविजये सद्वादिराजोदिते संजातः सुर
मंडलीषु महितः सर्गो मुदां सप्तमः ॥ ६५ ॥

चये समूहे हतिं हननं विरचये करोमि त्वदंगसंगात्पापं संहरामीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण भवता त्वयानविद्यते भवः संसारो यस्य सोऽभवः स तस्य भावोऽभवता मुक्तत्व
मित्यर्थः । स्फुटं स्पष्टं अदायि दत्ता । अंततः सर्वपापक्षयेन मोक्षदस्यावश्यंभावादिति भावः ॥ ६३ ॥ इत्थमिति । मुनयस्तीव्रयोगैरुत्कृष्टध्यानैरंतेयं कृष्ण
मगुः प्रापुः तं हरिं रंतरतिशील इति मत्वा निरूप्य गिरावाचा इत्थमनेन प्रकारेणार्चयंती गलिता विरहवशाद्विगलिता आत्मनः स्वस्य हाराय स्याः सा हेरामरुणा हाकष्ट
मितिरुदंती कापि गोप्यपतद्भूमौ निपपात । अनेन मूर्त्तावस्था दर्शिता । मुहुरिन्द्रियवैकल्यान्मूर्त्ताज्ञानक्षय इत्युक्तेः ॥ ६४ ॥ रोम्णामिति । उक्तोर्थः ॥ ६५ ॥ इति
श्रीमद्वादिराजतीर्थपूज्यचरणविरचितरुक्मिणीशविजयटीकायांगुरुभावप्रकाशिकायां सप्तमः सर्गः समाप्तः ॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

सटीक

सर्गः ७

॥ १३ ॥

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये अष्टमसर्गप्रारंभः ॥

रु० वि०

॥ १ ॥

सटीकः

सर्गः ८

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ व्याहारैर्दानताधरैरुदारैर्मधुरैरपि । कृष्णगोपीभिराकृष्टनौमिनावंभवोदधेः । विरहेति । विरहवह्निबलाः मलयानिलाः जगत् इव अखिल
धाम लयानिलाः चलति वीक्ष्य भिया अमल यान् इला बत तुदंतितरां अलयानिलाः । हेबतअमलनिर्दोषकृष्णयान्मलयानिलान् वीक्ष्य भियाभीत्या
इलापिभूरपि चलति । वायौवातिधूलेरुत्थानाद्गीत्याचलतीतिभ्रमः । विरहवह्नेर्वियोगाग्नेर्वलंयेभ्यस्ते नविद्यतेलयानिलोमंदवायूपघातकोझंझानिलोयेषांते
अलयोनाशरहितोनिलः प्राणवायुर्यासांताजीवतीरित्यर्थः । अस्मानितिवा । मलयानिलामलयमारुताः अस्मान्तुदंतितरामतिशयेनव्यथयंति । किमेतिङ्ख्य
यघादाम्बद्रव्यप्रकर्षेइत्याम्प्रत्ययः । कथमिव । अखिलानांधामआश्रयं जगत्भुवनं लयानिलाइवप्रलयकालीनानिलाइव । अनेनविषयद्वेषावस्थासूचि
ता । प्रियवादिनीवृत्तं । भुविभवभ्रमरैःप्रियवादिनी ॥ १ ॥ देवेशेति । अष्टदअणिमाद्यष्टैश्वर्यद रक्षणशक्तिद्योतनायेदं । देवेशदेवश्रेष्ठकृष्ण देवेअशनिवर्षस्याश

विरहवह्निबला मलयानिला जगदिवाखिलधाम लयानिलाः ॥ चलति वीक्ष्य भियामल यानिला बत तु
दंतितरामलयानिलाः ॥ १ ॥ देवेश देवेशनिवर्षहेतौ पातासि पातासितघातकल्पे ॥ दावेष्टदावेष्टयती
ह यो भूर्मानः समानः स निजे त्यजाद्य ॥ २ ॥ नानाननाननुन्ननं नैनो नन्नेऽग्निनां नु नौः ॥ नाना
ननुन्नेनानेन नोनो नेन ननो ननु ॥ ३ ॥

निसहितवर्षस्य मध्यमपदलोपीसमासः । हेतौकारणभूतेसतिवर्षतिसतीत्यर्थः । असि

तपातातजातःखड्गनिष्ठतैलधारायाश्यामलःयोघातःक्षतस्तस्यकल्पेसमाने निशितखड्गप्रहारसदृशइत्यर्थः । दावेवनाग्नौ वनवह्निर्दोदावइतिहलः । आवेष्टयति
सति इहास्मान्परितोःवेष्टयतिसतियस्त्वंपातारक्षिताऽभूः । निजेस्वभक्तेसमानोभिमानसहितःसत्वमद्याधुना नोऽस्मान् मात्यज । इदानीत्यागेपूर्वमस्मद्रक्षार्थं
कृतंप्रयासवैयर्थ्यापत्तेरितिभावः । गृहीतग्राहिपादचतुष्टयमकम् ॥ २ ॥ कृतापराधासुकथंरक्षेत्यतआहुः । नानेति । नानाननाननुत् नूनं न एनः अनन्ने अग्नि
नां नु नौः । नानाननुन्नेन अनेन ना ऊनः न इन न नः ननु । हेनानाननाननुत् नानाअनेकानिआननानिमुखानियस्यसश्चतुर्मुखःपञ्चमुखोरुद्रोवा अनःप्र

॥ १ ॥

॥ २ ॥

णोमुख्यप्राणस्तौनुदतिप्रेरयतीतिनानाननाननुत्तस्यसंबुद्धिः । ब्रह्मरुद्रादीनामपित्वत्प्रेरणयैवदोषपरिहारःकिमस्माकमितीदंविशेषणं । हेइनस्वामिन् ए
पापं नूनंप्रायेण अनन्नेअन्नरहितेत्यक्ताहारेपुरुषइत्यर्थः । ननास्ति । अन्नजन्यचित्तविकाराभावात्तस्यैवनिर्दोषत्वमितिभावः । विषयाविनिवर्ततेनिराहार
स्यदेहिनइतिवचनात् । विपक्षेबाधकंचाहुः । अग्निनां अन्नवतांविषयलालसानांसोऽन्नःपुरुषोनौर्नुतरीनु । अन्नरहितस्ययोगिनोपिदोषित्वेसंसारोदधिमग्नानां
अस्मदादीनामुत्तारकाभावेनानिर्मोक्षप्रसंगइतिभावः । नानान्नैर्नानाविधानैःषड्रसानैरित्यर्थः । नुन्नेनप्रेरितेनउत्पन्नेनेत्यर्थः । अनेनएनसा नापुरुषोपि पुरुषाःपू
षानराइत्यमरः । ऊनोन्यूनोरहितइत्यर्थः । ननभवति । वेदशास्त्रविदःपुरुषस्यापिअन्नकृतविकारोस्येवेतिभावः । केवलंनोस्माकमेवनननु नभवतिखलु । एकाक्ष
रमिदम् ॥ ३ ॥ मनसेति । मनसां अहित स्वरमित्रहृदां अनसामहितस्वरमित्र हृदा मनसा महित स्वरमित्रहृदां अनसा अमहितस्वर मित्र हृदा । स्वःस्वर्गस्यअ
मित्रविरोधिहृत्मनोयेषांतेस्वरमित्रहृदोदैत्याइत्यर्थः । तेषांमनसांचित्तानां अहितदुःखद । अनेनत्वयादुःखंदैत्यानामेवदेयंनत्वस्माकमितिसूचितं । हृदाहृदयेन

मनसामहित स्वरमित्रहृदामनसामहितस्वरमित्र हृदा ॥ मनसा महित स्वरमित्रहृदामनसामहितस्वर मि
त्रहृदा ॥ ४ ॥ वरयासुरमोदारे तरसा किंकरीरिमाः ॥ वर यासु रमोदारे त्वयि नेदं गुणोचितम् ॥ ५ ॥

अनस्यमुख्यप्राणस्यसामानिबृहद्रथंतरादीनि मुख्यप्राणगीयमानसामर्चइत्यर्थः । तेषांहिताःस्वराःसुस्वरास्तेषांमित्रप्रिय । मनःपूर्वकंमुख्यप्राणगीतसामवेदप्रिये
त्यर्थः । अनेनवेदाभ्यासेनत्वत्प्रीतिसंपादकत्वंमुख्यप्राणस्यैवनास्माकमितिसूच्यते । स्वरेप्रणवेमित्रंस्नेहयुक्तंहृदयंयेषांतेप्रणवोपासकापरमहंसाइत्यर्थः । स्वरेणमं
त्रेणेतिप्रयोगात् । अचःस्वराइतिवास्वरशब्दःप्रणववाचकः । तेषांमनसाचित्तेनमहितपूजित । अनेनमानसपूजादिनात्वत्प्रीतिसंपादकत्वंपरमहंसानामेवेतिसू
च्यते । अनसाशकटासुरेणामहितोऽसत्कृतःस्वरोरोदनस्वरोयस्यतस्यसंबुद्धिः । रुदताकृष्णेनशकटस्यचूर्णितत्वात् । अनेनपूर्वोक्तदैत्याहितत्वंनिदर्शितंभव
ति । हृदावक्षसामित्रइवमूर्यवद्दीप्यमानवक्षःस्थलयुक्तेत्यर्थः । अनेनसरूपत्वसावयवत्वादिज्ञानमेकैकावयवमात्रध्यानमस्माकमप्यस्तीतिसूचितं । एतावतैवा
स्मान्वरयेत्युत्तरेणान्वयः । एकपादयमकमिदं । तोटकटत्तं । इहतोटकमंबुधिसैःकथितम् ॥ ४ ॥ वरयेति । हेअसुरमोदारेअसुराणांदैत्यानांमोदस्यहर्षस्यअ

रु० वि०

॥ २ ॥

रेशत्रो । वरश्रेष्ठकृष्ण । यास्वस्मासु । रमालक्ष्मीर्वर्ततेताइमाः किंकरीदासीः । तरसाशीघ्रेण । वरयअंगीकुरु । यासुरमेत्यनेनलक्ष्मीसंनिधानरूपंस्ववरणेका
रणांतरंसूचितंनिमित्तांतरमप्याहुः । उदारेऔदार्यगुणयोगिनित्वयि । इदंअस्मदुपेक्षणंगुणोचितंनभवति । अस्मदीप्सिताप्रदानेतवौदार्यंभज्येतेतिभावः ॥ ५ ॥
वृणीतेति । हेकवीशज्ञानिश्रेष्ठ । ईशस्वामिन्हेकृष्ण । वनेअरण्ये । दासीःकिंकरीः । नःअस्मान् । यदि । नवृणीतनांगीकुर्यात् । तर्हि । आत्मवृत्ताआत्मनः
स्वस्मात्प्रवृत्ता । गौःवाक् । हताऽपहतात्यक्तेत्यर्थः । संभवंतुसुरस्त्रियइतिस्वोक्तेत्यर्थः । यद्यपीदंचतुर्मुखवचनंतथापिकृष्णोक्तस्यैवतेनापिकथनादात्मवृत्तेत्यु
क्तं । स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्टयोःस्त्रियांपुंसिगौरित्यमरः । स्ववचनव्याघातभियास्मान्वरयेतिभावः । आत्मवृत्तौस्वांतःकरणे । कवी
शगौरीशहतबलादास्थापितध्यातेत्यर्थः । यद्यस्मात्त्वंनोस्माकं । अवनैरक्षणे । इनःसमर्थः । तत्तस्मात्कारणात्तदाअनंगीकारे । ऋणीऋणिकः । आसीः

वृणीत दासीर्यदि नो वने न कवीश गौरीश हतात्मवृत्ता ॥ कवीशगौरीशहतात्मवृत्तावृणी तदासीर्यदि
नोऽवनेनः ॥ ६ ॥ जानतीर्नस्तवामानवेषु स्थितिं न त्यजेमाः प्रभो मा नवेषु स्थितिम् ॥ कुर्वसौ किं प्रि
या मा नवेषुः स्थितिं नेह किंतु प्रियेमा नवेषुस्थितिम् ॥ ७ ॥

अभवः । वाग्दत्तस्याप्रदानेऋणित्वस्यस्मृतिसिद्धत्वादितिभावः । अनेनऋणिमित्वयावावरयेतिनिमित्तांतरंसूचितम् ॥ ६ ॥ ज्ञानशून्यत्वादुक्तभोग्यत्वान्नांगीक
रोमीत्यतआहुः । जानतीरिति । हेप्रभोकृष्ण । तव । अमानवेषुदेवेषु । निर्धारणेसप्तमीदेवानांमध्यइत्यर्थः । तेनश्रेष्ठेनेतिलभ्यते । स्थितिमवस्थितिंजानतीर्नो
नत्यज । नवेषुनूतनेष्वभुक्तपूर्वेष्वित्यर्थः । स्त्रीजनेषुस्थितिमवस्थानंमाकुरु । असौतवप्रियाप्राणकांतामालक्ष्मीर्नवानूतनाअभुक्तपूर्वाकिनैव । कुतइत्यत
स्तस्याअनादिपत्नीत्वादितियुक्तिसूचनायासावित्युक्तंप्रलयकालेपिविद्यमानेत्यर्थः । स्वानंगीकारेमरणावस्थापिस्यादित्याहुः । हेप्रियकृष्णत्वंत्यजसिचेदि
मागोप्यःस्त्वद्विरहमसहमानागोप्यइहशरीरेस्थितिंनेषुर्नैच्छन्किंतुनवेषौस्थितिंशितशरेस्थितिंइषुःऐच्छन् त्वदनंगीकारेनिशितायुधोपरिपतित्वाशरीर
वत्योजाताइत्यर्थः । अतो नत्यजेतिसंबंधः । स्रग्विणीवृत्तं । रैश्वतुर्भिर्युतास्रग्विणीसंमता ॥ ७ ॥

सटीक

सर्गः ८

॥ २ ॥

मरणेपिमद्वियोगोनपरिहरिष्यतइत्यतआहुः । व्रजइति । ईशोस्वामिनि । त्वयिचक्षुर्विषयेसतिव्रजेगोकुले । तोषेणसितंबद्धं पित्र्बन्धनइतिधातोःकप्रत्यये
धात्वादेःषःसइतिषकारस्यसकारः । विकुण्ठंकुण्ठनरहितंनाशरहितमित्यर्थः । महमुत्सवं महउद्धवउत्सवइत्यमरः । भजेमसेवेमहि । संतोषेणगोकुलेव
सामइत्यर्थः । नचेच्चक्षुर्विषयोनभवसिचेत् तवईक्षादर्शनंसेवउत्सवःस्तस्यभंगोनाशःस्तेनहीनंरहितंप्रसिद्धं विकुण्ठंवैकुण्ठलोकं विकुण्ठनाशरहितंतंप्रसिद्धं लोकमिति
वा । उषसिप्रातर्व्रजेमगच्छेम । हंत । मरणानंतरंत्वद्वियोगरहितंत्वल्लोकमेवगच्छामइतिभावः ॥ ८ ॥ वियोगइति । गोविंद । तववियोगेविरहेसतिदिवसोपिवा
सरोपिभयंकरःभयजनकः । हेकांतकृष्णदिशासुव्याप्तंमिस्रंयस्यांसेयंनिशाशत्रिर्भयंकरी । किंपुनःकिंवक्तव्यम् ॥ ९ ॥ समायतेति । समायता । इयं ।
न । शरैः । समा । अयते । समायते । स्वेषु । किल । असमायते । समाय । तेन । अंग । नमः । समाय । ते । सः । मा । यतेः । कर्म । भज । असमाय । ते ।

व्रजे महं तोषसितं विकुण्ठं भजेम चक्षुर्विषये त्वयीशे ॥ व्रजेम हंतोषसि तं विकुण्ठं न चेत्त्वदीक्षोत्सवभंगहीनम् ॥ ८ ॥
वियोगे तव गोविंद दिवसोपि भयंकरः ॥ इयं निशा दिशाव्याप्तमिस्रा कांत किं पुनः ॥ ९ ॥ समायतेयं न शरैः
समायते समायते स्वेषु किलासमायते ॥ समाय तेनांग नमः समाय ते स मा यतेर्वर्त्म भजासमायते ॥ १० ॥ क
रोऽनिकार्यो दधिमंथसंगमपि स्म कर्तुं यतते न तेन ॥ त्वदंघ्रिजुष्टेरपरं मुरारे करोति कार्यादधिमंथसंगः ॥ ११ ॥

हेकृष्ण । शरैःशल्यैः । समासदृशी । समायनासम्यक्दीर्घाहिमकालेरात्रेर्बाहुल्यात् । इयंनिशा । नायतेनगच्छति अयपयगतावितिधातुः । हेअसमायतेअस
माअसदृशीआयतिव्याप्तिर्यस्यतस्यसंबुद्धिः । कृष्णभवान् । स्वेषुसमायतेकिलसमवदाचरतिकिल । सर्वानपिभक्ताननुगृह्णातीत्यर्थः । तेनभक्तेषुवैषम्या
भावेनहेसमायमायासहितमायाविन् । अंगकृष्ण । मयालक्ष्म्यासहितःसमस्तस्मैसमायतेतुभ्यंनमः । हेअसमायअसमोसदृशआयोलाभोयस्यतस्यसंबुद्धिः ।
अवाप्तसकलकामेत्यर्थः । सत्वंतेतवसंबन्धिनोयतेःसंन्यासिनोवर्त्मकांतापरित्यागलक्षणमार्गमाभजमाश्रय । अवाप्तसकलकामत्वेनसंन्यासिमार्गाश्रयणस्य
प्रयोजनाभावादितिभावः ॥ १० ॥ करोतीति । हेउदधिमंथसंगउदधेर्मथामंथानोमंदरःस्तस्यसंगोयस्यतस्यसंबुद्धिः । मंथामंथश्चमंथानोइतिहलः । मुरारे

कृष्ण । येनकारणेन । अतिक्रान्तकार्यकर्मयेन सोतिकाः कार्यकारीत्यर्थः । करोऽस्मद्वस्तः । दध्नामंथानिर्मथानदंडस्तस्यसंगसंबंधमपिकर्तुंनयततेस्मप्रयत्नंनकरोत् । स्मातीति । गोकुलेभवद्विरहदशायामेवमभवदित्यर्थः । तेनकारणेन । त्वदंघ्रिजुष्टेस्त्वत्पादसेवाया अपरमन्यकार्यकावा आर्याश्रेष्ठानारीकरोतिनकापीत्यर्थः ॥ ११ ॥ द्येति । दीनानामार्तानांबंधोसुहृद्देहंअंगप्रियकृष्ण । यदियद्यपि । आस्वस्मासुतवदयाकृपाननास्ति । तथापिइनस्यसूर्यस्यबंधोकृष्णस्यसदासूर्यमंडलेस्थितत्वादितिभावः । अतएवप्रियेयंनदीसूर्यपुत्रीतवाप्याप्राप्याहि प्रियत्वमेवोपपादयंति । हतइति । अस्यायमुनायाभगस्यसर्वजनसेव्यत्वरूपभाग्यस्यारिर्विरोध्यसौकालीयः । यद्यस्मात्कारणात्तोदयस्यमेघस्यसौभाग्यमिवसौभाग्यंयस्यनीलमेघस्यामस्येत्यर्थः । ओजसासामर्थ्येनहतोपहतस्ततोनिष्कासितइत्यर्थः ॥ १२ ॥ इहेति । रामावरबलरामानुज । हंतउदारान्श्रेष्ठान्सुरानमुंचदेवलोकंचविहायत्यत्क्वातवसंगसिद्धौइहभूमावागताःप्राप्ताः अनेन

दयांग यद्यासु न दीनबंधो प्रियेयमाप्या हि नदीनबंधो ॥ हतोरिरस्या यदसौ भगस्य तवौजसा तोयदसौभगस्य ॥ १२ ॥ इहागता हंत सुरानुदारानमुंच रामावर सिद्धभद्राः ॥ विहाय लोकं तव संगसिद्धौ न मुंच रामा वरसिद्धभद्राः ॥ १३ ॥ उचितैव नाथ सुदयासु दया चकितासु दुष्टभयदाभ यदा ॥ न भवांस्तदा गृहमदो हमदोभयदं किमुत्स्वनवनं न वनम् ॥ १४ ॥

स्वानामप्सरस्त्वंसूचयंति । वरेणभवतीनांकृष्णांगसंगोभवत्वितिअस्मदाराधितदेवप्रदत्तवरेणसिद्धसंपन्नंभद्रंमंगलंयासांतासिद्धानांदेवयोनिभेदानामपिभद्रामनोहरारामाःसुंदरीःनोनमुंचनत्यज । पुण्यहीनत्वलावण्यविधुरत्वरूपत्यागकारणाभावात्स्वयमेवागतत्वरूपांगीकारकारणसद्भावाच्चेतिभावः ॥ १३ ॥ उचितैवेति । सुदयशोभनदयायुक्तदुष्टानांभयंददातीतिदायिनीआभाशोभायस्यतस्यसंबुद्धिः । तेजोमात्रेणदुष्टानांभयजनकेत्यर्थः । हेनाथकृष्ण । चकितासुभीतास्वास्वस्मासुगोपीषुदयाकृपोचितैवतवातर्बधुत्वादितिभावः । यदाभवान्नवर्ततेनतिष्ठतितदाऽदोहंगोदोहनक्रियाविरहितमदस्तदस्मद्गृहमपिभयदंत्वद्विरहदशायांगृहेपिकष्टमेवेतिभावः । उत्तुल्लुष्टःस्वनोर्ध्वनिर्यस्यतद्वनंनिर्झरोदकंयास्मिस्तद्वनमरण्यंभयदंनकिंभयदमेवेत्यर्थः । वनंकानननीरयोरितिरत्नमाला ॥ १४ ॥

भ्रमरंजितइति । हेविभो जितमरिकुलंशत्रुकुलंयेनतस्यसंबुद्धिः । सदयदयासहितकृष्ण । भ्रमेणपरिभ्रमणेनरंजितःशोभितःवियुक्तानांतरुणीनांकांतानांस्थिरतांस्थैर्यहरतीतिवियुक्तरुणीस्थिरताहत् । अयंभृंगचयःभ्रमरसमूहस्तवपदाब्जयुगेभ्रमरंभृंगायमाणंनोस्मद्भृङ्गदयंचित्तमर्दयति । जितारिणात्वयात्वत्पादाब्जभ्रमरस्यास्मन्मनसःभ्रमरकृतपराभवोयंपरिहरणीयइतिभावः ॥ १५ ॥ चरणांबुजमिति । हेअच्युतकृष्ण । विषयेक्षयाविषयदर्शनेन । सपदितक्षणे । दृशोज्ञानस्यक्षतिःविनाशोदृक्क्षतिःतांपश्यतीतिदृक्क्षतिदृक्कृतादृशीदृगस्मदृष्टिःतवचरणांबुजंपादारविंदंकरसरोजरुचंकरपद्मकांतिकवीनांवर्णनस्याकरःआश्रयभूतंयत्सरस्तद्रूपकंअजस्यब्रह्मणोरुक्कांतिर्यस्मात्तमजरुचंनाभिंचदिदृक्षतिद्रष्टुमिच्छति । प्रमिताक्षरावृत्तं । प्रमिताक्षरासजससैरुदिता ॥ १६ ॥ पदारविंदमिति ।

भ्रमरंजितस्तव पदाब्जयुगे भ्रमरं जितारिकुल नः सदय ॥ हृदयं वियुक्ततरुणीस्थिरताहृदयं विभोऽर्दयति भृंगचयः ॥ १५ ॥ चरणांबुजं करसरोजरुचं कविवर्णनाकरसरोजरुचम् ॥ तव नाभिमच्युत दिदृक्षति दृग्विषयेक्षया सपदि दृक्क्षतिदृक् ॥ १६ ॥ पदारविंदं हृदि देहि नः प्रियं सदास्मरन्निर्मलदेहिनः प्रियम् ॥ तदेहि शांतस्तवनंदनोऽज यन्निहंति शांतस्तव नंदनो जयन् ॥ १७ ॥ ननु चंपकाच्युतपदांबु जयोदयमस्ति तेऽच्युतपदांबुजयोः ॥ उचितं च पुष्पमलिनाकलितं तमिहेक्षयाशु मलिनाकलितम् ॥ १८ ॥

सदासर्वदास्मरतोनिर्मलस्यनिर्दोषस्यदेहिनःप्रियमिष्टंनोस्माकमपिप्रियंप्रीतिजनकंतेपदारविंदंहृदिवक्षसिदेहिस्थापयेत्यर्थः । हेअजकृष्णयद्यस्मात्कारणात्शांतानांगवैरहितानांस्तवंस्तोत्रंनंदतिहृष्यतीतिशांतस्तवनंदनःस्तोत्रप्रियइत्यर्थः । तत्तस्मादेहिआगच्छ । शांतःपूर्वपरिरंजणादिनाईषच्छांतस्तवनंदनःकुमारःकामोधुनाजयन्नुत्कृष्टःसन्नोस्मान्निहंति ॥ १७ ॥ नन्विति । हेचंपकवृक्ष । जयस्याभिवृद्धेरुदयोयस्मात्तज्जयोदयंअच्युतपदाद्विष्णुपदादाकाशाद्वृष्टमंबुजलंतेतवास्तिननु । अच्युतस्यकृष्णस्यपदांबुजयोःपादाब्जयोरुचितंयोग्यमलिनाभृंगेणाकलितमनाकलितमनाघ्रातमित्यर्थः । पुष्पंचास्तिननु । अतस्त्वंकृष्णंपरिचिनोपीतिभा

रु० वि०

॥ ४ ॥

वः । मलिनैर्दोषिभिरकलितमज्ञातं तं कृष्णमिहाशुर्दृश्यदर्शय ॥ १८ ॥ अलिरिति । अयमलिर्धमरोमधुद्विषंकृष्णं । न वेत्ति हिनजानाति हि । येन तद्वत्सरसानां परि
त्यागः संभवेत्तदपि तथापि शिवेशोभनेत्रचंपककुटुमे द्विषन् द्वेषं कुर्वन् मधुमकरंदं नात्ति न स्वादयति । एतद्युक्तमित्याहुः । बहूनि पदानि यस्य तस्मिन् षट्पद इत्यर्थः ।
बहुषु स्त्रीजनेषु पदं स्थानं यस्येति बहुस्त्रीवल्लभ इति कृष्णः कक्षीकृतध्वनिः विषमा एकत्र प्रीतिरन्यत्र प्रीतिरित्येवमाकारिका स्थितिः प्रकृतिः स्वभावः इहास्मन्निकटे
अस्थितिः कृष्णस्यानवस्थानं परं केवलं विषं कालकूटं आतनुते विस्तारयति । तस्य स्वाभावोऽस्माकं प्रयास इति भावः ॥ १९ ॥ मुरलीति । हे अजकृष्ण । यतेरपि
संन्यासिनोपि । मोहदा । त्वदुद्यमस्य तवोद्योगस्यास्मदाकर्षणलक्षणस्य हितानुकूलमहिता पूजिता तव मुरलीवेणुर्मनोऽस्मच्चितं विजयते पराभावयति । यालये प्र
अलिरयं न हि वेत्ति मधुद्विषं तदपि नात्र शिवेति मधु द्विषन् ॥ बहुपदे प्रकृतिर्विषमस्थितिः परमिहा तनुते
विषमस्थितिः ॥ १९ ॥ मुरली मनो विजयतेऽज यतेरपि मोहदाग्र्यवलयेव लये ॥ कमलातवाधरसुधार
सुधाः पिबति त्वदुद्यमहिता महिता ॥ २० ॥ तव वेणुना सुरनता रणता विनता ध्वतति जिताति जिता ॥ यमुं
नागतांतिकमलं कमलं ददतीव ते करमुदार मुदा ॥ २१ ॥ करजप्रसक्त्युरु रुचा रुचार्चवलोकनाकलितयालि
तया ॥ कमलान्वकारि रुचिरारुचिराश्रयपदप्रियेष्टरसतीरसती ॥ २२ ॥

लयकाले अग्र्यः श्रेष्ठो वलयः कटकं यस्याः सा । कमलेव रुक्ष्मीरिव । तवाधरस्य शोभनाधारायासां तासु धारास्ताश्च ताः सुधाश्च अधरसुधारसुधाः पिबति पानं
करोति । अस्मद्योग्यत्वदधरपानस्य स्वयं करणादस्माकं मनोग्लानिरिति भावः ॥ २० ॥ तवेति । हे उदारकृष्ण । रणता ध्वनता । वधूनां स्त्रीणां तं विजयतीति वधूतति
जितृतेन । तव वेणुना । सुरैर्नताः सुरनता देवश्रेष्ठा इत्यर्थः । विनताः नम्रभावं प्राप्ताः एतादृशेन वेणुना अतिजिता अतिशयेन जिता यमुना नदी तुभ्यं मुदा हर्षेण कमलं पदं
करं उपायनं ददतीव अपर्ययंतीव अलमत्यर्थं अंतिकं ते समीपमागता प्राप्ता एतादृशानामप्येवमस्माकमागमनं किं वक्तव्यमिति भावः ॥ २१ ॥ करजेति । हे आलिसखि
करजानां नखानां प्रसक्त्या संबंधेन । उर्वीरुक् शोभायस्यास्तया । रुचवत्कृष्णसारवत् चारुमनोहरं अवलोकनं तेन आकलितया दृष्टया तयामुरल्या रुचिरामनोहरा

सटीकः

सर्गः ८

॥ ४ ॥

अरुचीनामस्वरसानाराशिःसमूहःतमपहंतीत्यरुचिराशयपहःसचासौप्रियइष्टश्चतत्रयोसःप्रवाहमानस्तस्यतीरेसतीतिष्ठतीआचुंबनंकुर्वतीत्यर्थः । एतादृशी
कमलालक्ष्मीःअन्वकारिअनुकृता । एतानिविशेषणानिविभक्तिविपरिणामेनउभयत्रद्रष्टव्यानि ॥ २२ ॥ मुरलीति । हेमुरलिइमंकृष्णमानयतवआयतावाक्
गीतप्रबंधाद्यनुकारिशब्दःतयाजितचेतसाहृतचित्तेनकारणेनांतिकंसमीपमिताःप्राप्तावधूःनिजेभक्तजनेऽभिनवाधूर्भारोयस्यसःकमिताकांतःकृष्णःनविसृजेत्
नत्यजेत् । हेसाध्विमुरलि । विनतौसत्यांनग्रीभावेसतिइनताप्रभुत्वं । नचकास्तिनशोभते ॥ २३ ॥ ब्रजभूरिति । हेअजनेजननरहितईश्वरकृष्ण तव जनेःप्रा
दुर्भावात् अविभिरुरणैस्ततापिव्याप्तापि इयंब्रजभूर्गोष्ठभूमिः भुविभूलोके तताख्याता उदभूत् । हेसुरमणेशुरश्रेष्ठकृष्ण कमलापिश्रीरपि तत्रगोष्ठे लसतेचका

मुरलीममानय तवायतवाग्जितचेतसांतिकमिताः कमिता ॥ विसृजेन्निजेभिनवधूर्न वधूर्न चकास्ति साध्वि
विनताविनता ॥ २३ ॥ ब्रजभूरियं भुवि तताऽवितताप्युदभूतवैश्वर जनेरजने ॥ कमलापि तत्र लसतेऽलसते
त्यधुनोत्सृजेत्सुरमणे रमणे ॥ २४ ॥ विजने वने स्वजनमुत्सृजतस्तव नागमं यदि मनो मनुते ॥ विनिहंसि
हंसनुतपुण्ययशस्तवनागमं परम तर्हि तव ॥ २५ ॥ अयोगभिन्ना नयतीशमानी तवांघ्रिदासीर्वत दंडपाणिः ॥

अयोऽगभिन्ना न यतीशमानी हियेत कस्तेन भवद्वियोगे ॥ २६ ॥ स्ति । अधुनासाकमला रमणेत्ययि अलसताआलस्यं

किंगोष्ठवासेनइतिउपेक्षणमस्तीतिकृत्वाउत्सृजेत्गोष्ठंत्यजेत् ॥ २४ ॥ विजनइति । हेपरमउत्तमकृष्ण विजनेजनरहिते वनेविपिने स्वजनंभक्तजनं उत्सृ
जतःपरित्यजतः तव मनश्चित्तं । आगमंआगमनं यदि नमनुते नांगीकरोति तर्हि तव हंसैःसंन्यासिभिःनृतंस्तुतंपुण्यंपवित्रंयशस्तत्स्तौतीतिपुण्ययशस्तवनः
सचासावागमोगीताशास्त्रं तेषांनित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहमित्यादिकंविनिहंसिनाशयसि ॥ २५ ॥ अयोगेति । हेवतकृष्ण ईशमानीअतःपरमेता
सामहमीश्वरइत्यभिमानवान् दंडपाणिर्यमः अयोगेनतवविरहेणभिन्नाविशीर्णास्तवांघ्रेःश्रीपादस्यदासीर्नःनयतिवतखेदे । तथाहितेनदंडपाणिनाभवद्वियो
गेविरहेसतिअयःअश्मसारमगंचपर्वतंचभिनत्तीत्ययोगभिदतिसमर्थइत्यर्थः । एतादृशोनापुरुषःयतीशमानीयतीश्वरइत्यभिमानवान्योगीवाकः नहियेतनाप

रु० वि०

॥ ५ ॥

सटीकः

सर्गः ८

॥ ५ ॥

क्रियेत अतिसुन्दरस्यतववियोगे सर्वेषामपीदृशी अवस्था स्यादेवेति भावः ॥ २६ ॥ विनाशेति हे ईशकृष्ण अनादितः अनादिकालमारभ्य विनाशो मृतिः नानामयानानाव्याधयः देहपुष्टिः शरीरपोषणं ताः परं केवलं त्वमुज्झसि । इदानीं वयं च वयमपि अशनं भोजनं अनामयो व्याधिपरिहारः देहपुष्टिर्देहपोषणं ता विनात्यक्तेत्यर्थः । त्वत्तुलनां साम्यं लभेमहि । त्वद्विरहाद्येन केनचित्पकारेण देहं त्यक्त्वा त्वत्साम्यमनुप्राप्स्याम इति भावः ॥ २७ ॥ अधुना ज्ञानित्वं विस्तारयन्ति । विधिश्चैवेति । विधिर्ब्रह्माशर्वः शिवस्तौ पूर्वौ येषां ते ते च सुमनसो देवास्तेषां सुशोभनं मनश्चित्तं तदेव सरसीसरोवरं तत्र निवसतीति विधिश्चैव पूर्वसुमनः सुमनः सरसीनिवासस्तस्य संबुद्धिः । अनेन ध्येयत्वतदभावरूपविरुद्धधर्माक्रांतत्वमभेदनिरासे हेतुः सूचितो भवति । हे अज जननरहितकृष्ण । जगता प्रपंचेन सह त्वदभिन्नता तवाभेदः । गतानिरस्तेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतमाहुः । तुहिनतः हिमात् । न तो यज्ज्वभिर्नमस्कृतो दहनो वह्निः अपरो हि भिन्नो हि । अनेन दहनतुहिनयोर्दार्ढ्यात् कानुसारेण नम्यत्वानम्यत्व

विनाशनानामयदेहपुष्टीरनादितस्त्वं परमुज्झसीश ॥ विनाशनानामयदेहपुष्टीर्लभेमहि त्वत्तुलनां वयं च ॥ २७ ॥ विधिश्चैव पूर्वसुमनः सुमनः सरसीनिवास जगता ज गता ॥ त्वदभिन्नता तुहिनतो हि नतो दहनोऽपरोऽसदृश तादृशता ॥ २८ ॥ कमलासनाच्च भवतोऽभवतो महतींदिरा किल तथा लतया ॥ तरुवद्भवान् परिवृतोऽरिवृतो दयदाव सेदमनु ते मनुते ॥ २९ ॥

रूपविरुद्धधर्मः प्रदर्शितो भवति । निगमनं कुर्वन्ति । हे असदृश सदृशरहितकृष्ण । युवयो रपितादृशता तत्सदृशता । दहनतुहिनत्ववद्विरुद्धधर्मवत्तया भिन्नतेत्यर्थः । अनेन जीवपरमौ परस्परं भिन्नौ विरुद्धधर्माक्रांतत्वादहनतुहिनवत् इमौ च तादृशौ तस्माद्विन्नाविति पंचावयवानुमानमुक्तं भवति ॥ २८ ॥ ननु जीवपरयोर्भेदेऽपि साम्यमेवास्त्वित्यतो भणीसूक्तोक्तप्रमेयेन सर्वोत्तमत्वं समर्थयन्ते । कमलासनादिति । इंदिरा महालक्ष्मीः कमलासनात् चतुर्मुखात् भवतो भवात् शिवात् । अभवतः न विद्यते भवः संसारो यस्येति अभवः मुक्तः तस्मादित्यर्थः जात्येकवचनं । महती किल उत्तमा किल । किलेत्यनेन । यं कामयेत तमुग्रं कृणोमीति श्रुतिः सूचिता । अरिभिः वृतः प्राप्नोय उदयः अभ्युदयः तस्य दाववनाग्निवन्नाशकेत्यर्थः । एतादृशहेकृष्णतया लक्ष्म्या भवान् लतया वल्लया । तरुवत्तरुवपरिवृतः किल भर्तृतया त

याआलिङ्गितःकिल । किलेत्यनेनममयोनिरितिश्रुतिसूचयति । अस्तुब्रह्मभवोत्तमतासर्वोत्तमतानुकथमित्यतआहुः । सेति । तेतव । संबन्धिनीसालक्ष्मीः । इदं सर्वं जगदनु । स्वस्याअनंतरंनिकृष्टमित्यर्थः । मनुतेजानाति । किलेत्यनेनअहंरुद्रेभिर्वसुभिश्चरामीत्यादिसमग्राश्रुतिःसूचिता । ब्रह्मादिसकलजगदभ्यधिकलक्ष्मीपतित्वंश्रौतंसर्वोत्तमत्वेकेवलव्यतिरेकीहेतुःसूचितोभवति ॥ २९ ॥ निगमइति । हेअसमअसदृशहेकृष्ण । तेतवनिखिलेश्वरत्वसमयेनिरवधिकसर्वोत्तमत्वसिद्धांते । मतिमतःबुद्धिमतः । पुरुषस्यअतिमतःअतिशयेनसंमतःनिगमः । साक्षात्सर्वोत्तमताप्रतिपादकःएषसर्वेश्वरः । नतेविष्णोजायमानोनजातःनत्वस्मोस्त्यभ्यधिकःकुतोऽन्यइत्यादिकोवेदःअस्ति । येअसुभृतःपुरुषाःतंप्रसिद्धवेदमपिअतच्चावेदकत्वोक्त्यात्यजंति उपेक्षंते । अक्षरहितैःअंधैस्तैःअहितैःअस्मन्मतवैरिभिःस्वनयःअद्वैतादिरूपःस्वसिद्धांतःकुतःप्रमाणात्सुभृतःसुष्ठुधृतः वेदत्वाविशेषादस्मदीयवेदवत्त्वाभिमतवेदस्यापित्यागसंभवेनस्वमतेपिप्रमाणाभावादितिभावः । अतएवस्वव्याघातपश्यंतोऽक्षरहिताइत्युक्तम् ॥ ३० ॥ ननुब्रह्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्यमिथ्यात्वाद्भवतुभेदादिप्रमेयंतत्प्रतिपादकवेदादिप्रमाणंवाकिमपि

निगमोस्ति ते मतिमतोतिमतो निखिलेश्वरत्वसमयेऽसम ये ॥ तमपि त्यजंत्यसुभृतः सुभृतः स्वनयः
कुतोऽक्षरहितैरहितैः ॥ ३० ॥ अनृतं जगत्कलयतेऽलय ते यदि कोपि मानसहितं स हितम् ॥ रुचिरं
कथं निजनये जनयेन्नहि रज्वहेः क्षतिरभूतिरभूत् ॥ ३१ ॥

नास्तीत्यतउक्तमेवप्रमेयमुपपादयंति । अनृतमिति ।

हेअलयनाशरहित कृष्ण । यःकोपिवादीमानेनप्रमाणेनसहितंतेजगत्त्वदधीनंविश्वं । अनृतंमिथ्याभूतंकलयतेमनुतेसवादीनिजनयेस्वसिद्धांते । हितमिष्टं ऐक्यादिकंरुचिरंमनोहरंपरांगीकारार्हमित्यर्थः । कथंजनयेत् प्रमाणाभावेनपरबोधनासंभवात् मिथ्याभूतप्रमाणेनबाधयामीत्यतस्तस्यस्वरूपत्वेनैवाभावात् नसाधकत्वसंभवतीत्याहुः । नहीति । रज्वहेःरज्जौआरोपितसर्पादिभूतिर्मरणहेतुत्वादमंगलाक्षतिःक्षतंनभूद्वियदिमिथ्याभूतमप्यर्थसाधयेत्तर्हि रज्जुसर्पादपिदं शनंस्यादितिभावः । अतोज्ञायतेनमिथ्याभूतमर्थसाधकंइति । नचप्रातिभासिकमेवतत्रासाधकत्वेतंत्रमितिवाच्यं । प्रातिभासिकेअसतिअसाधकत्वप्रयोजकतयाप्रसिद्धस्यस्वरूपाभावस्यैवासाधकत्वप्रयोजकतयावक्तव्यत्वात् । उभयोःप्रयोजकत्वेगौरवात् इदमपिप्रसिद्धिद्योतकेनहिशब्देनसूचितम् ॥ ३१ ॥

रु० वि०

॥ ६ ॥

भयकंपादिहेतुत्वं रज्जुसर्पस्यास्तीत्यत आहुः । भयेति । अस्य रज्जुसर्पस्य न केवलं दंशनहेतुत्वाभावः । भयहेतुताभयजनकत्वं कंपस्य भावः कंपता कंपजनकत्वमित्यर्थः । न नास्ति । तर्हि कुतो भयाद्युपपत्तिरित्यत आहुः । अस्य रज्जुसर्पस्य चित एव ज्ञानस्यैवोभयहेतुताभयकंपहेतुत्वं । कुत इत्यतस्तयोर्ज्ञानकार्यत्वे अन्वयव्यतिरेको दर्शयंति । न हीति । निशिरात्रौ चित्ज्ञानंगतायस्मात्सचिद्वत्सुप्त इत्यर्थः । तस्मिन्नर्थमहिमा सर्परूपार्थसामर्थ्यं सुप्तस्योपरिसर्पोपसर्पणेपीति तिभावः । तान् उभयान् भयकंपाख्यान् नरातिहिं प्रदिशति हि इत्यर्थः । अनेन सत्यप्यर्थे ज्ञानाभावान्न भयकंपादिकमिति व्यतिरेको दर्शितः । इह रज्जुसर्पस्थले अर्थे गतेऽपि सर्परूपार्थाभावेपीत्यर्थः । अहिचित्सर्पज्ञानं अयं सर्प इति भ्रममात्रमित्यर्थः । तान् उभयान् भयादीन् नरातिहिं प्रदिशति हि । अनेनार्थाभावेऽपि ज्ञाने सति भयकंपादिकमित्यन्वयो दर्शितः । अर्थस्य पूर्वपादे अन्वयतो व्यभिचारः उत्तरपादे व्यतिरेकतो व्यभिचारश्च । अहेतुतासमर्थनाय निरूपितो भवति । अत एव तत्रार्थमहिमा अत्र तु गतेऽर्थ

भयहेतुतास्य न च कंपकतोभयहेतुतास्य चित एव परम् ॥ न हि चिद्वत्तेऽर्थमहिमा निशि तानहिचिद्वत्तेऽर्थ इह राति हि तान् ॥ ३२ ॥ यदि भेदशून्यमखिलं मखिलं ध्यसुरादिता सुरसभार सभा ॥ तव धाम किं मुररिपोऽरिपो स्तुतिरप्युदारचरिताचरिता ॥ ३३ ॥ अमितोरुविक्रम तवामतवागभिदां वदन्स्वरमते रमते ॥ क्व विरुद्धधर्मजलधी जलधी कलिताऽभिदा क्व निजयोनिजयोः ॥ ३४ ॥

इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥ इदानीं दशमस्कंधोक्तप्रमेयेनैवाभेदं दूषयंति । यदीति हे अरिपो दोषशत्रोऽदारचरितोत्कृष्टचरित्रमुररिपो कृष्णयद्यखिलं समस्तं जगद्वेदशून्यं भेदरहितं तर्हि मखिनोयाज्ञिकान् लंघयंतीति मखिलं धिनस्ते च तेऽसुराश्च तैरदितापीडिता सभाभासाकांत्या सहितासुराणां ब्रह्मरुद्रादीनां सभा तव धाम मंदिरं क्षीरसमुद्रं किं किमर्थमारप्राप । काकतालीयंगमनमित्यत आहुः । स्तुतिरपि पुंसूक्तेन स्तोत्रमपि किं किमर्थमाचरिता कृता । अनेन भेदे गम्यगंतृभावस्तोतृस्तुत्यभावः सामर्थ्यतदभावरूपा विरुद्धधर्माः स्मार्ताः कथिता भवंति । जगाम सत्रिनयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः इत्यादेः ॥ ३३ ॥ उपपादिता भेद निरासमुपसंहरति । अमितेति । अमिता अपरिमिता उरवः श्रेष्ठा विक्रमाः पराक्रमाः यस्य तस्य संबुद्धिः । कृष्णतव अभिदामैक्यं वदन् अमतवाक् श्रुत्याद्यसंमतवचनोवादी स्वरमतेरासभसिद्धांते रमते ऐक्यवादी स्वर इ

सटीकः

सर्गः ८

॥ ६ ॥

त्यर्थः । विरुद्धधर्मैः पूर्वोक्तैः जलं धी इव समुद्राविव विद्यमानौ जीवपरमौ क । निजश्च यो निजश्च निजं यो निजौ तयो रूपा नानुत्पन्नयोरित्यर्थः । जीवपरमयोर्जलानां जडानां मूर्खाणामित्यर्थः । धिया बुद्ध्या कलितानिरूपिता जडैः स्वकपोलकल्पितेत्यर्थः । लडयोरभेदान्नयमकभंगः । अभिदा अभेदः क । अभेदस्वत्यंता संभवीति भावः ॥ ३४ ॥ इदानीं पूर्वोक्तमिथ्यात्वनिराकरणमुपसंहरंति । स्मृतीति । स्मृतयश्च भारतं अव्रणानि च निर्दोषाणि पुराणानि च सात्विकपुराणानीत्यर्थः । पुरातनोऽपौरुषेयो वेदश्च शास्त्रं ब्रह्ममीमांसा च तेषां विभवं संपदं विगतो भवः संसारो यस्मात्स विभवः अविद्यागंधरहित इत्यर्थः । तं परमं नारायणं च मानसमयैर्मानसविकारैः स्वमनोविकारमात्रकृतैरित्यर्थः । समग्रैः सिद्धातैः अनृतं मिथ्याभूतं वदन्मायी सुसभा सुशोभनसभा सुश्रोत्रियसभा सित्यर्थः । सभाः शोभा सहितो न भवति । एतादृशना

स्मृतिभारताव्रणपुराणपुरातनवेदशास्त्रविभवं विभवम् ॥ परमं च मानसमयैः समयैरनृतं वदन्न सुसभासु सभाः ॥ ३५ ॥ फणिराजगर्वशमनः शमनः क्षयकारकः स कुरुतात्कुरुतात् ॥ चकितात्मनामिह वने हवने विनुतः कृपावसुहृदां सुहृदाम् ॥ ३६ ॥ मुखसारसं च सुरसं सुरसंस्तुत चारुभावयुगलं युगलम् ॥ नयनाब्जयोरज मनोजमनोजयि सुस्मितं हृदयतेऽदय ते ॥ ३७ ॥

दिनंबौद्ध इति श्रोत्रियास्तिरस्कुर्वतीति भावः ॥ ३५ ॥ फणिराजेति । फणिराजः कालीयस्तस्य गर्वशमयतीति फणिराजगर्वशमनः अनसः शकटासुरस्य क्षयं करोतीति सतथोक्तः । हवने यज्ञे विनुतः स्तुतः सकृष्णः इह वने । कुरुतात् कुत्सितघ्नूकसिंहादिरवात् तिरश्चांवासितं रुतमित्यमरः । चकितात्मनां भीतमनसां । कृपैव वसुद्रव्यंतस्मिन् हृदयं यासां तासां सुहृदां बंधूनामस्माकं शंसुखं कुरुतात् करोतु ॥ ३६ ॥ मुखसारसमिति । अजजनिरहित । अदयदयारहितेत्याक्रोशेन संबुद्धिः । हे कृष्णनोस्माकं हृन्मनः सुरसं लावण्यरसभरितं मुखारविंदं अलमत्यर्थं सुरैः संस्तुतः चारुभावः मनोहरत्वं तेन युज्यत इति युक् । नयनाब्जयोर्युगलं युग्मं मनोजस्य कामस्य मनश्चि

१ विद्यमानौ जीवपरमौ उक्तपूर्वत्वा पूर्णत्वोपजीव्यत्वापजीवकत्वबद्धमुक्तत्वाद्यनतविरुद्धधर्मसंग्रहाय जलधिपदं । २ प्रलयकाले पिशाचिनः नागयणस्य सृष्टिकालमात्रवर्तिन जीवस्य निजयो निजत्वाख्यविरुद्धधर्मावपि बोधयितुमिदं विशेषणम् ।

रु० वि०

॥ ७ ॥

तजयतीति मनोजमनोजयितुस्मितं अयते गच्छति स्मरतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ गोपीनामिति । उडुपतिः चंद्रः इत्यनेन प्रकारेण गोपीनां गोपस्त्रीणां परितापं कृष्णविरहज
न्यसंतापं कृष्णाय शंसन्निव कथयन्निव अन्वेः कृष्णनिवासभूतस्य समुद्रस्यांतिकं समीपं प्राप चंद्रः प्रतीच्यां दिशि गत इत्यर्थः । एतस्य चंद्रस्यापसरणे सति गोपीनां व
क्षोजाख्यगिरिस्तनाख्यपर्वतः । करैर्हस्तैः परिमृजन्स्पृशन् चंद्रोऽपि उदयकाले पर्वताग्रे करान्परिसारयति । नेत्रोत्पलं तासां नयने दीवरं हर्षयन् संतोषयन् हृद्यो मतासां ह
दयाख्याकाशमप्यनुरंजयन् नुरागयुक्तं कुर्वन् प्रमोदांबुधेस्तासां संतोषसमुद्रस्य वृद्धिमज्जितं विरचयन् च्युतेन्दुः कृष्णख्यचंद्रस्तासां पुण्यपुंजः पुण्यसमूहः स ए
वाचलः पर्वतस्तस्मात् उदितः दर्शनसमये वविलासं कुर्वन् तासां पुण्यवशादागत इत्यर्थः । विनियमालंकारः सच रूपकेण गर्भितः ॥ ३८ ॥ काचिदिति । संचितस्य अ
गोपीनां परितापमित्यु डुपतिः कृष्णाय शंसन्निव प्रापाद्भ्यंतिकमच्युतेन्दुरुदितस्तत्पुण्यपुंजाचलात् ॥ वक्षोजा
ख्यगिरिं करैः परिमृजन् नेत्रोत्पलं हर्षयन् हृद्यो माप्यनुरंजयन् विरचयन् वृद्धिं प्रमोदांबुधैः ॥ ३८ ॥ काचि
न्मुकुंदमुखसारससौरभाढ्यं तांबूलचर्वितमभक्षयदंबुजाक्षी ॥ अंतर्निलीनमदनायुधघातजातशान्तिं विधातु
मिव संचितपुण्यशेषा ॥ ३९ ॥ अन्या तदंसपरिलंबितपाणिपद्मा धन्या स्फुरन्मकरकुंडलशोभिगंडम् ॥ प्रेष्ठांतरांकुरि
तरासविलासतृष्णा पुष्टिप्रदेव मृदु हृष्टमुखी चचुंवे ॥ ४० ॥

जितस्य पुण्यस्य शेषो यस्य सा अंबुजवत् अक्षिणीयस्याः सा हर्षोद्रेकेण विकसितनयनेत्यर्थः । काचिद्रोपी अंतर्हृदि निलीनो गूढः मदनः कामः तस्यायुधैः शरैर्जातो घा
तः क्षतं तस्य शान्तिं परिहारं विधातुमिव मुखस्थवीटिकया आयुधघातशान्तिर्भवतीति प्रसिद्धिः । मुकुंदस्य कृष्णस्य मुखसारसं मुखारविंदं तस्य सौभरेण परिमलेन आढ्यं
संपन्नं तांबूलचर्वितं अभक्षयत् । कृष्णोच्छिष्टवीटिकाभक्षणेनैव विरहजन्यमदनवेदनापरिहृतेत्यतः कृष्णस्य सौंदर्यं किं वर्णनीयमिति भावः ॥ ३९ ॥ अन्येति । तस्य
कृष्णस्यांसे बाहुमूले परिलंबितपाणिपद्मं करसरोजं यस्याः सा अतएव धन्या पुण्यवती हृष्टं हर्षयुक्तं मुखं यस्याः सा अन्या अपरा गोपी प्रेष्ठस्य प्रियस्य कृष्णस्यांते रेह
दि अंकुरिता ईषदुत्पन्नारासविलासस्य रासक्रीडायाः तृष्णा आकांक्षा तस्याः पुष्टिं अभिवृद्धिं प्रददातीति तथोक्ता सैव परस्परमंसालंबितपाण्योः स्त्रीपुंसयोश्चुंबनादिवि

सटीकः

सर्गः ८

॥ ७ ॥

लासोरासविलासः अनयापितथैवचुंबनातृज्ञातास्वादस्यतत्रतृष्णाभिदृष्टिर्विधिष्यतइतिबुद्ध्येवेतिभावः । स्फुरतीलसतीमकरकुंडलेताभ्यांशोभिगंडतन्मृदुयथाभवतितथाचुचुंबेचुंबनमकरोत् ॥ ४० ॥ काचिदिति । काचित्तन्वीगोपीरुचिरालकाश्रूर्णकुंतलायस्यतद्रुचिरालकं आस्यंमुखंयस्यसंतरमणंकृष्णंप्रति । विंबोष्ठस्यचुंबनरुचिंचुंबनस्यअभिरुचिंचभूसंज्ञयादर्शयंतीवदष्टंमृदुलंपेशलंओष्ठपुटंयस्याःसासतीमुकुंदंतरलस्यचंचलस्यात्मकटाक्षस्यस्वकीयापांगदर्शनस्यलक्षलक्ष्यंततानचकार । अनेनचक्षुःप्रीतिरेवास्यादर्शिता ॥ ४१ ॥ नस्वैरिणीति । काचिद्रोपी नयेनीतौकोविदकुशलहेकृष्ण । अहंस्वैरिणीतिव्यभिचारिणीतिकृत्वा । मयि । तवोपेक्षानयुक्तेतितंकृष्णंप्रतिबोधयंतीवविज्ञापयंतीवसुखजाश्रुधारासती अनेनकन्यादानधारोदकंसंपादितं । हर्षकुर्वतीतिहर्षकराःकंक

काचिच्च दष्टमृदुलोष्ठपुटी मुकुंदं तन्वी ततान तरलात्म कटाक्षलक्षम् ॥ भूसंज्ञयेव रमणंप्रति दर्शयंती विंबोष्ठचुंबनरुचिं रुचिरालकास्यम् ॥ ४१ ॥ न स्वैरिणीति नयकोविद मध्युपेक्षा युक्ता तवेति तमिव प्रतिबोधयंती ॥ पस्पर्श पाणिकमलं सुखजाश्रुधारा हस्तेन हर्षकरकंकणसुस्वनेन ॥ ४२ ॥ रत्युत्सवाहं तनुमंदिरसंगितुंगवक्षोजसत्कलशमंडनधीरिवान्या ॥ संयोज्य तच्चरणपल्लवमाशु मारधिकारचिह्नमखनद्धजमुत्पताकम् ॥ ४३ ॥

णसुखनाःयस्यसः अनेनविवाहोचिततुर्यध्वनिःसंपादितः । तेनहस्तेनस्वहस्तेनपाणिपद्मं कृष्णहस्तकमलंपस्पर्शकिलजग्राहकिल किलेतिपौराणिकीप्रसिद्धिःसूचिता । अनेनभार्यात्वोचितपाणिग्रहणंसूचितम् ॥ ४२ ॥ रतीति । अन्यागोपी । रत्युत्सवाहंसुरतोत्सवयोग्यंतनुमंदिरंस्वशरीराख्यगृहंतत्रसंगिनौसंबंधवतौतुंगौउच्चौवक्षोजौकुचौतावेवसत्कलशौशोभमानपूर्णकुंभौ । यथाक्रीडागृहंपूर्णकुंभादिनाअलंकुर्वतितद्वत्कृष्णसंभोगगृहस्थानीयस्यस्वशरीरस्यस्तनावेवपूर्णकुंभावितिभावः । तयोर्मंडनंविकसितपल्लवैरलंकारस्तत्रधीर्बुद्धिर्धस्याःसेवअलंकर्तुं कामेवेत्यर्थः । तच्चरणपल्लवंकृष्णपादपल्लवंसंयोज्यस्वकुचेस्थापयित्वाआशुशीघ्रंमारस्यकामस्यधिकारःपराभवःतस्यचिह्नं । उत्पताकंउच्छ्रितःपताकःध्वजपटोयस्यतंध्वजं । अखनत्स्थापितवती । कृष्णपादसंबंधमात्रेणकामशांतौस्वकुचकुंभोपरिदृश्यमानतत्यादध्वजरेखयाकामजयसूचकध्वजंनिचखानेवे

रु० वि०

॥ ८ ॥

सटीकः

सर्गः ८

॥ ८ ॥

तिभावः । पल्लवैःकुचकुंभालंकरणायपादपल्लवानेक्षिपंत्याध्वजादिविजयचिह्नं प्राप्नुयुक्त्याहरिकंकराणामेकोद्देशेन प्रवृत्तावनुद्विष्टप्रयोजनांतरं सिध्यतीति द्यो-
तितम् ॥ ४३ ॥ अन्याचेति । पुलकैःरोमांचैःशोभितानि सर्वाणि गात्राण्यवयवाः यस्याः सा । धन्याकृतार्था । अन्याकाचित् । तं कृष्णं । हृदि निधाय ध्या-
त्वा । निमीलिताक्षी मुकुलिताक्षी सती । आभिः पूर्वोक्ताभिः सर्वाभिः गोपीभिरनुभूतं भोगं वीटिकाभक्षणकंठालिंगनचुंबनपाणिस्पर्शादिकमभुङ्क्तु अनुभूतवती ।
तथा हि । लोके मुनिमार्गजुषामृषिमार्गसेविनां किं नाम फलं नास्ति सर्वफलमस्येवेत्यर्थः । ध्यानधारणादेर्मुनिमार्गत्वादिति भावः । अनेन संकल्पावस्थादर्शिता ।
मनोरथैः प्रियावाप्तिः संकल्प इत्युक्तत्वात् ॥ ४४ ॥ नयनैरिति । गोप्यः । स्वेगगने विधुश्चंद्रः तं विहसंतं विशेषेण परिहसंतं तोप्यधिककांतमिति यावत् । अ-

अन्या च तं हृदि निधाय निमीलिताक्षी धन्यापि यं पुलकशोभितसर्वगात्री ॥ सर्वाभिराभिरनुभूतमभुङ्क्तु
भोगं किं नाम नास्ति मुनिमार्गजुषां हि लोके ॥ ४४ ॥ नयनैर्दधुर्मुखविधुं स्वविधुं विहसंतमस्य चरणं
चरणे ॥ जयदायिनी स्तनयुगेन युगे क्षणतां शमावधिगतेऽधिगते ॥ ४५ ॥ स्वानंदं प्रकटीचकार सुखदं
सायुज्यमालिङ्ग्य ताः साधर्म्यं स्वकृतानुलेपतिलकैर्मोक्षं हृदि स्थावते ॥ ताभिः सस्मितमीक्षितो यदुपतिः
सारूप्यसाष्टीं दिशन्नासारूप्यं च तदुत्सवं न हि कथा व्यर्था परब्रह्मणः ॥ ४६ ॥

स्य कृष्णस्य मुखविधुं मुखचंद्रं नयनैर्नयैः दधुः धृतवत्यः सोत्कंठमीक्षितवत्येत्यर्थः । अनेन चक्षुःप्रीत्यवस्थादर्शिता । रणे युद्धे । जयदायिनी जयप्रदे स्मरतामिति
शेषः । अस्य कृष्णस्य चरणे पादौ च पदं विभ्रं चरणोस्त्रियामित्यमरः । स्तनयुगेन कुचयुग्मेन दधुः । शमस्य स्वर्गवशमनस्य अवधौ स्वर्गवशमपर्यंतं गते अदर्शनं गते कृ-
ष्णे अधिगते सति दृष्टे सति युगे युगपरिमिते काले क्षणतामल्पकालतां दधुः । प्रियसमागमसंतोषेण महानपिकालोत्पद्वाभवदिति भावः ॥ ४५ ॥ स्वानंदमिति । ताभि-
र्गोपीभिः । सस्मितं स्मितेन सहितं यथा भवति तथा । ईक्षितः दृष्टः । श्रवणजन्या परोक्ष इति ध्वनिः । यदुपतिः कृष्णः । हृदि स्थाया आवृते राच्छादनस्य कुचाच्छादन-
वस्त्रस्येत्यर्थः । हन्निष्ठप्रकृतिरूपाच्छादनस्येति ध्वनिः । मोक्षं अपसरणं प्रकटीचकार । स्वानंदं स्वविलासजनितसुखं स्वरूपसुखमिति ध्वनिः । प्रकटीचकोरस्यस्य स-
र्वत्रान्वयः । ता गोपीरालिङ्ग्य सुखदं सायुज्यं दृढसंयोगं सायुज्याख्यमोक्षमिति ध्वनिः । स्वेन कृतगाढालिंगनवशाद्गोपीषुकता अनुलेपा अंगालंकारभूतचंदनानुलेप-

नानितिलकाललाटालंकारभूतकस्तूरितिलकाश्रितैःसाधर्म्यसमानधर्मत्वंकृष्णांगानुलेपतिलकवत्गाढालिंगनेसतितासामप्यंगानुलेपनतिलकानांजातत्वादिति
भावः । सारूप्यसाष्ट्यवस्थाविशेषौमोक्षावितिध्वनिः । तथासारूप्यसमानरूपत्वं सार्ष्टिर्नामपरस्परांसंविन्यस्तहस्ततयावस्थितिः दिशन्प्रदिशन् । रासारूप्यमुत्स
वंप्रकटीचकारेतिपूर्वेणान्वयः । तद्युक्तमित्याह । नहीति । परब्रह्मणःकृष्णस्य । कथाव्यर्थानहि ॥ ४६ ॥ रम्यस्थलीमिति । असौशौरिःकृष्णः । साराश्रेष्ठाजनिरुत्प
त्तिर्यासांतासांगोपीनांईहितायइष्टाय । रासमहायरासोत्सवाय । रम्यांसमायतांस्थलीमगादगमत् । आसांगोपीनांईप्सितदातरीशेकृष्णेरागात्स्मेहात्सारजनीरा
त्रिःअसुःप्राणस्तस्मिन्विषयेहितायअनुक्रमणरूपहितायअभूत् । पूर्वकृष्णायोगेनप्राणोऽसह्यआसीत् । इदानींतत्समागमेसह्यएवासीदितिभावः ॥ ४७ ॥ कंठेति ।
यदुपतिःकृष्णः । कंठस्यआश्लेषःआलिंगनंकराग्रस्यनखस्यपातःप्रक्षेपःमधुरःमनोहरोव्याहारउक्तिःमंदस्मितंमंदहासःतैः । लोलापांगनिरीक्षणेनएतैरालंबनवि

रम्यस्थलीं रासमहाय शौरिरगादसौ सारजनीहिताय ॥ आसामभूदीप्सितदातरीशे रागादसौ सा रजनी
हिताय ॥ ४७ ॥ कंठाश्लेषकराग्रपातमधुरव्याहारमंदस्मितैर्लोलापांगनिरीक्षणेन मरुता गीतेन शीतांशु
ना ॥ शृंगारं रसमुच्चकैः कुसुमिते वृंदावने पोषयन् गोपीमंडलमंडितं यदुपती रासोत्सवं निर्ममे ॥ ४८ ॥
प्रेष्ठस्यांसयुगं करैरुभयतः प्रेमोत्थरोमोद्गमैः सुध्वालिग्य पुनः पलायनभियेवौत्सुक्यतो वीक्षताम् ॥
सिद्धानां नयनैः समं समुदितं शृंगारसंज्ञं रसं मध्यस्थं मुमुचुर्मिथो धृतकरा गंतुं बहिर्न क्वचित् ॥ ४९ ॥

भावैःमरुतामंदवायुना । गीतेनसंगीतेन । शीतांशुनाचंद्रेण । एतैरुद्धीपनविशेषैश्चशृंगाररसंपोषयन्पुटीकुर्वन् । उच्चकैःसम्यक् । कुसुमितेपुष्पितेवृंदावने । गोपीनां
मंडलेनसमूहेनमंडितमलंकृतं । रासोत्सवंरससंबंधीरासःसचासावुत्सवश्चतंशृंगाररसभरितोत्सवमित्यर्थः । निर्ममेकृतवान् ॥ ४८ ॥ प्रेष्ठस्येति । प्रेम्णास्नेहेनउत्था
उत्पन्नाःरोमोद्गमारोमांचायेषांतैःस्वहस्तैःप्रेष्ठस्यपरमप्रियस्यकृष्णस्यांसयुगंपुनःपलायनभियेवउभयतःपार्श्वद्वयेषुदृढंआलिङ्ग्यऔत्सुक्यतःकौतूहलात्वीक्षतां
पश्यतांसिद्धानांनयनैःसमंसमुदितंउत्पन्नंमध्यस्थंमंडलाकारेणस्थितानांस्वासांमध्येस्थितंशृंगाररसंमिथःपरस्परंधृतःकरोयाभिस्ताःबहिःक्वचिदपिगंतुंनमुमुचुः ।
यथास्नेहास्पदंकांतंमिथोगृहीतप्रसारितहस्तानाधिकाबहिर्गंतुंनमुंचतितद्वन्मध्यस्थरससिद्धनयनबहिर्गमनेनिरोधायमिथोहस्तंजगृहुरितिभावः ॥ ४९ ॥

रु० वि०

॥ ९ ॥

सइति । सशौरिः प्रागिव पूर्ववदासां अस्माकं मध्ये मनोरमां काचिन्नारीनेष्यतीति भियेव परस्परं बद्धः मनोज्ञहस्तो याभिस्ता इंदीवरलोचनाः गोप्यो विरेजुः ॥ ५० ॥
विष्वगिति । विष्वक् समंतात् विसर्पिणिरसविशेषदर्शनाय पतंति नयनानि यासां ताः परिमुच्यमानं विश्लथमानं वक्षोजवस्त्रं कुचवस्त्रं च कवरीभरः केशपाशश्च भव्या
शोभमानानीवीयासां ताः सिंजन्विभूषणगणः शब्दं कुर्वन्नाभराण समूहो यासां ताः गोप्यः । नाट्यच्छलेन नृत्यव्याजेन मिषतां सिद्धानामलौल्यं अचांचल्यं धैर्यं
मित्यर्थः । चरणैः कणशः कणान् चूर्णमित्यर्थः । वितेनुः चक्रुः । यथा किंचित्कठिनं वस्तु पादघातेन चूर्णयंति तद्वदिति भावः ॥ ५१ ॥ कृष्णांसेति । क

स नेष्यति प्रागिव कांचिदासां मनोरमां शौरिरितीव भीत्या ॥ परस्पराबद्धमनोज्ञहस्ता विरेजुरिंदीवर
लोचनास्ताः ॥ ५० ॥ विष्वग्विसर्पिनयनाः परिमुच्यमानवक्षोजवस्त्रकवरीभरभव्यनीयः ॥ सिंजद्वि
भूषणगणा मिषतामलौल्यं नाट्यच्छलेन चरणैः कणशो वितेनुः ॥ ५१ ॥ कृष्णांसविन्यस्तकराजमाला
हृष्टाः स्त्रियस्ता ननृतुः सलीलाः ॥ आनंदमूर्तिं परिरभ्य मर्त्यः को नाम नो नृत्यति सिद्धकृत्यः ॥ ५२ ॥
आवध्य मुक्तगणवल्लभकंठमेका बाला विमुक्तकवरीभरबंधनाय ॥ चक्रे न यत्नमलसा गुरुकार्यलाभे
लघ्वर्थसाधनकृतिर्न हि दृष्टपूर्वा ॥ ५३ ॥

णस्यांसेविन्यस्तानि हिताकराजमालायासां ताः । हृष्टाः संहृष्टाः । सलीलालीलासहितास्तास्त्रियः ननृतुः । तथाहि । आनंदमूर्तिं परिरभ्य । सिद्धकृत्यः कृतक
त्यः । को नाम मर्त्यः मनुष्यः नो नृत्यति । सर्वोपि नृत्यत्येवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ आवध्येति । एका बाला मुक्तानां गणस्य वल्लभः कृष्णः तस्य कंठमावध्य । बाहुलतया बद्धा
आश्लिष्येत्यर्थः । मुक्तकवरीभरबंधनाय श्लथद्वम्भिल्लबंधनाय । अलसा जडा सती यत्नं प्रयत्नं चक्रे न कृतवती । तथाहि गुरुकार्यस्य लाभे सति लघ्वर्थस्य तु च्छप्र
योजनस्य साधने संपादने । कृतिः प्रयत्नः दृष्टपूर्वा पूर्वदृष्टानहि । नित्यमुक्तस्य बंधनलक्षणमहाप्रयोजने लब्धे सद्यो मुक्तमात्रकवरीबंधनस्यायोगादिति भावः ॥ ५३ ॥

सटीकः

सर्गः ८

॥ ९ ॥

कृष्णेति । कृष्णालिङ्गनस्य भङ्गविच्छेदशङ्कत इति कृष्णालिङ्गनभङ्गशङ्कितञ्च तद्दृढयञ्च मनोयासां ताः गोप्यः । स्रस्तं कचं प्रच्युतं वक्षोजांबरं उद्धृतां मुच्यमानां
 ग्रंथिनीवीचनवर्धुः किल किलेत्यस्वरसे । भर्त्रा कृष्णेन सहरतिसूचकं तत्कवरीवक्षोजांबरनीवीमोचनं दृष्ट्वा प्रहृष्टाननाः रतिर्भविष्यतीति प्रहृष्टमुख्यः तामृगदृ
 शः अमृतं अनभिमतं रत्यंतोचितकर्मसुरतां तैक्रियमाणं कर्मकवरीबंधनादिकं न चकुरेवेति मम चेत्तः मम हृदयं ममाभिप्राय इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ काचिदिति । अञ्जनेत्राङ्ग
 मलाक्षीकाचित्कारुण्यसिंधोः कमलेक्षणस्य कृष्णस्य करं हस्तं मम कंठमाश्लिष्य पूर्ववत् हे वत कृष्ण करस्वीयां मां न मुंचेति तं करं चयंती वचुचुबे ॥ ५५ ॥ श्रीलो
 लेति । श्रीलोलस्य लक्ष्मीपतेः कृष्णस्य कोमलकपोले विलग्नः संबद्धो गंडस्तेन लोलं मनोहरं । अन्याच सावधूश्च तस्या आननं कयाप्यबलया गोप्यास्ववक्रगत
 वीटिकया जघ्नेताडितं । तदेव वीटिकाताडनमेव तां स्ववक्रगतवीटिकां दित्सतो दातुमिच्छतः कृष्णस्य सूचकमभूदिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५६ ॥ विलासमिति । विलासं । अ

कृष्णालिङ्गनभङ्गशङ्किहृदयाः स्रस्तं कचं प्रच्युतं वक्षोजांबरमुद्धृतामपि न ता नीवीं वर्धुः किल ॥ तद्भर्त्रा
 रतिसूचकं मृगदृशो दृष्ट्वा प्रहृष्टाननाः रत्यंतोचितकर्म चकुरमतं नैवेति चेतो मम ॥ ५४ ॥ काचिच्चुचुबे
 कमलेक्षणस्य कारुण्यसिंधोः करमञ्जनेत्री ॥ आश्लिष्य कंठं वत पूर्ववन्मां स्वीयां न मुंचेति तमंचयं
 ती ॥ ५५ ॥ श्रीलोलकोमलकपोलविलग्नगंडलोलं कयाप्यबलयाननमन्यवध्वाः ॥ जघ्ने स्ववक्रगतवी
 टिकया तदेव कृष्णस्य सूचकमभूदिव दित्सतस्ताम् ॥ ५६ ॥ विलासमस्यां वरसिद्धसत्कृता विलासम
 स्यां वरसिद्धसत्कृता ॥ ततान वीणाध्वनिगानविद्ययाऽऽतता नवीनाध्वनि गानविद्यया ॥ ५७ ॥

स्यां । वरसिद्धसत्कृता विला । ववयोरभेदान्नयमकभङ्गः । असमस्य । अंबरसिद्धसत्कृता । ततान । वीणाध्वनिगानविद्यया । आतता । नवीनाध्वनि । गान
 वित् । यया । अस्यां रासक्रीडायां । वरेण सिद्धलब्धं सत्कृतं सत्कर्मपुण्यमित्यर्थः । तेन आविलासं मिश्रा अंबरसिद्धैराकाशसिद्धैः सत्कृतमानिता वीणायाध्व
 निवत् मनोहराया गानविद्यातया आतता आसमंतात् पूर्णाकाचित् असमस्य असदृशस्य विलासं ततान । कृष्णवत्स्वयमप्यगायदित्यर्थः । ययानार्यालोकः नवीना
 ध्वनिनूतनगानमार्गेण गानवित् गानज्ञोऽभूत् काचित् मुकुदेन स्वरजातीरगायत । उन्निन्ये इति कथासूचनार्थमिदं ॥ ५७ ॥

रु०वि०

॥१०॥

भर्तुरिति । भर्तुःकृष्णस्यमृदुस्वरेणमनोहरसंगीतस्वरेणकृताअनुगतिरनुकरणंयस्यांसाकाचिद्वोपीहृद्यकलकंठवधूरिवमनोहरपिकपतीवस्वगीतंविस्तार्यवितत्य
सकलेषुजनेषुअद्धानिश्चयेनमुग्धीभवत्सुविवशीभूतेषुसत्सुरहसीवएकांतइवविशंकनिःशंकंयथाभवतितथास्निग्धासतीमुकुंदवक्रंचुचुंब । संगीतरसातिशया
त्संमोहनास्त्रादिवाखिलेषुतदेकविधतांगतेषुव्यापारांतरानभिज्ञेषुसत्सुखयंचुचुंबइत्यर्थः ॥ ५८ ॥ किमिति । हेईशकृष्णाप्तकामस्याप्तसकलकामस्यपूर्णस्ये
त्यर्थः । तवाभिरस्माभिःकिंकार्यंनकिमपीत्यर्थः । तथापिविलासैःस्वविलासैर्नोस्मान्तोषयसेसुखयसि । इतीत्यमीरयंतीवदंतीवकापिबालामुरारेकृष्णस्यकरं
स्तनेकुचेवलेनबलात्कारेणन्यधादर्पितवती ॥ ५९ ॥ उरोजेति । याबालाकृष्णकरंस्वहस्तेन्यधादसौगोपीअसाधारणंस्वात्मन्येवनिष्ठंउरोजयुग्मेस्वकुचयुग

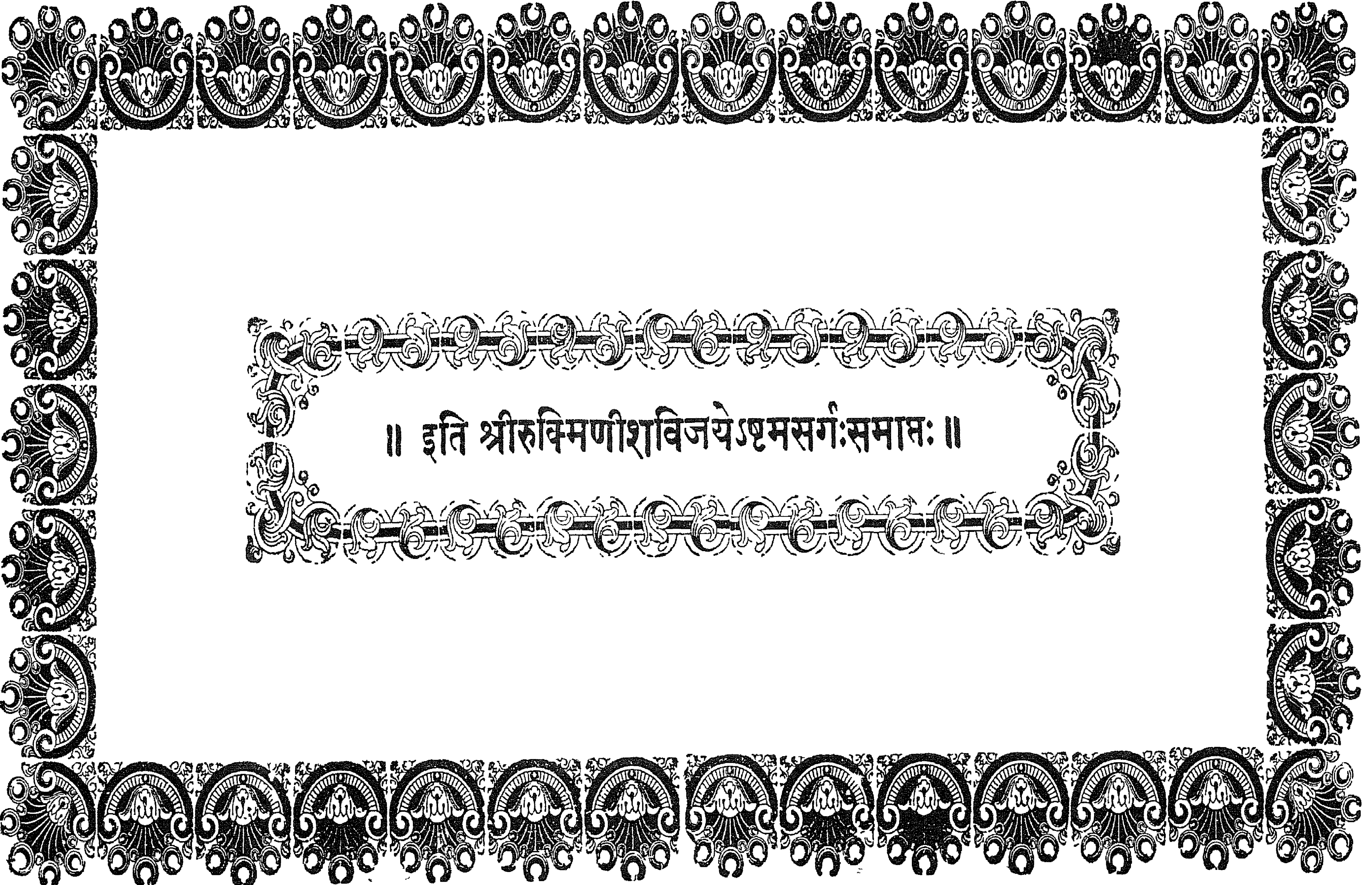
भर्तुर्मृदुस्वरगतानुगतिः स्वगीतं विस्तार्य हृद्यकलकंठवधूरिवाद्वा ॥ मुग्धीभवत्सु सकलेषु मुकुंदवक्रं
स्निग्धा चुचुंब रहसीव विशंकमेका ॥ ५८ ॥ किमाप्तकामस्य तवाभिरीश तथापि नस्तोषयसे विला
सैः ॥ इतीरयंतीव करं मुरारेः स्तने न्यधात्कापि वलेन बाला ॥ ५९ ॥ उरोजयुग्मांकितकुंकुमांकमसा
वसाधारणमात्मभर्तुः ॥ करे स्थिरीकृत्य चकार चारुं तमन्यमानिन्यभिरुच्ययोग्यम् ॥ ६० ॥ मुदावहा
भासुरगीतशोभा विभाति वृंदावनरासलीला ॥ हरेश्च मूर्तिः शतशोऽंगनाल्यामुदावहाभा सुरगी
तशोभा ॥ ६१ ॥

लेअंकितस्यचिह्नितस्यकुंकुमस्यांकंचिह्नंआत्मभर्तुःस्वरमणस्यकरेस्तनसंगिनिहस्तेस्थिरीकृत्यस्थिरस्थापनेनदृढीकृत्यचारुमनोहरंतंकृष्णकरंअन्यासांकासि
नीनांअभिरुचेराकांक्षायाअयोग्यंसपत्नीकुचकुंकुमांगसाहित्यादनर्हचकार । स्वविलासैकयोग्यंचकारेत्यर्थः ॥ ६० ॥ मुदावहेति । मुदंसंतोषमावहतिप्रापय
तीतिमुदावहाभासुरगीतस्यशोभाकांतिर्यस्याःसावृंदावनेरासलीलाविभाति । अंगनाल्यांस्त्रीसमूहे । उदंउदकंआवहतिप्रापयतीतिउदावहोमेघस्तस्याभेवाभा
यस्याःसा । सुरगीतशोभा हरेःकृष्णस्यमूर्तिरेकैवशतशःशतसंख्याकाभूत्वाविभातियावत्योगोप्यस्तावत्योभूत्वेत्यर्थः । अतएवसारूप्यमितिप्रागुक्तम् ॥ ६१ ॥

सटीकः

सर्गः ८

॥१०॥

॥ इति श्रीरुक्मिणीशविजयेऽष्टमसर्गः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये नवमसर्गप्रारंभः ॥

रु० वि०

॥ १ ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॐ रासक्रीडातितृष्णाय कृष्णायानंदमूर्तये । नमः कारुण्यधिष्ण्याय विष्णवे केशिजिष्णवे ॥ १ ॥ तुरंगतुंडकरुणामंडितः खंडितेषणः धरासु
राग्रणीर्दद्याद्वादिराजगुरुर्दृशम् ॥ २ ॥ इदानीमेकादशपदैः रासवर्णयते । मंडलीकृतेति । मंडलीकृतानां मंडलाकारतया स्थितानां मनोरमाणां रामाणां स्त्रीणां कुंड
लद्युतिभिस्ताटंककांतिभिः सुदीपिता सम्यक्प्रकाशितासीमारासभूप्रदेशोयस्मिन्सतथोक्तः गंडचुंबनेकपोलचुंबनेकुतूहलंकौतुक्येषांतानिकामेनरागेणअखं
डितान्यभग्नानियुक्तानीत्यर्थः । अतिर्यक्कृतानिवाआननान्येवसरोरुहाणितेषांधामयस्मिन्नसौरासविलासःजयतीत्युत्तरकुलकं । स्वागतावृत्तं स्वागतेतिरनभा
दुरुयुग्मम् ॥ १ ॥ मुच्यमानेति । नृत्यातिशयान्मुच्यमानः कवरीभरस्यधम्मिल्लस्यबंधोयस्मिन् । प्रोच्यमानः कथ्यमानः गोपीभिर्याच्यमानइत्यर्थः । रसः सुखंतस्य

मंडलीकृतमनोरमरामाकुंडलद्युतिसुदीपितसोमा ॥ गंडचुंबनकुतूहलकामाखंडिताननसरोरुहधामा
॥ १ ॥ मुच्यमानकवरीभरबंधः प्रोच्यमानरसदातृमुकुंदः ॥ दृश्यमाननखलांछनचंद्रः कथ्यमानहरिविक्र
मवृंदः ॥ २ ॥ हृष्टरोमनिकरैर्वनसत्त्वैर्दृष्टरम्यविभवो हृतचित्तैः ॥ तुष्टनिर्जरगणैर्गगनस्थैर्वैष्टितः स्तुतमु
कुंदचरित्रैः ॥ ३ ॥ चारुपादतलसंनखकांत्याधीरनूपुररुचा विचरंत्या ॥ साररत्नमयमंडपपंक्त्याऽऽ
हारिभूमिविभवो विलसंत्या ॥ ४ ॥

दातामुकुंदोयस्मिन्सतथोक्तः दृश्यमानः नखलांछनमेवचंद्रोयस्मिन् । नखलांछनस्यार्धचंद्राकारत्वात् । कथ्यमानं श्लाघ्यमानं हरेः कृष्णस्य विक्रमाणां वृंदं यस्मि
न्सतथोक्तः ॥ २ ॥ हृष्टेति । हृष्टरोमनिकरैः प्रहृष्टरोमनिकरैः प्रहृष्टरोमोद्गमैः हृतचित्तं येषां तैः वनसत्त्वैः वृंदावनस्थमृगादिप्राणिभिः दृष्टः रम्यो विभवः संपत्त्यस्य सत
थोक्तः । गगनस्थैः स्तुतानि मुकुंदस्य चरित्राण्यैस्तैस्तुष्टनिर्जरगणैः संतुष्टदेवसमूहैः वैष्टितः ॥ ३ ॥ चार्विति । विलसंत्या चारुपादतलसंनखकांत्या पद्मरागमौक्तिक
प्रतिनिधिभूतया विचरंत्या नृत्यवशात्प्रसर्पंत्या अधीरनूपुररुचा चंचलनानारत्नखचितमंजीरकांत्या साररत्नमयमंडपाः उत्तमातिशयितरत्नखचितमंडपपंक्तीराहरते
रंजयतीति तथोक्तः भूमेः क्रीडाभुवो विभवो यस्य सतथोक्तः ॥ ४ ॥

सटीकः

सर्गः ९

॥ १ ॥

वेणुवाद्येति । वेणुवाद्यपटुनावेणुवाद्यवादनकुशलेनव्रजनारीमानदेनहरिणाकृष्णेनअंतरहारीमनोहरःआनतानम्राअब्जजनिर्ब्रह्मामारुतःमुख्यप्राणःगौरीप्राणनाथःशिवःतेषांनयनोत्सवकारी ॥ ५ ॥ पादेति । पादसंचरणेनदर्शितस्तालोयत्रसतथोक्तः । स्वादूनिगीतानांगानानांवरविभ्रमाणांश्रेष्ठविलासानांवीक्षणचुंबनस्मितादीनांजालानियस्मिन्सतथोक्तः । मोदिताःप्रमोदिताःद्विजाःपक्षिणःअंघ्रिपाःवृक्षाःशैलाःपर्वताःयेनसतथोक्तः । स्थावरतिरश्चामप्यानंदकारीकिम्वन्येषामितिभावः । श्रीधरस्यईक्षणंदयावलोकनंतदेवरसायनंअमृतंतनेनलोलःमनोहरः ॥ ६ ॥ कृष्णेति । कृष्णस्यमूर्तीनांशतंतदेववासवनीलानिइंद्रनीलरत्नानियस्मिन्सतथोक्तः । पुष्टगोपतरुण्यएवमणयःस्वर्णमणयोमौक्तिकानिवातेषांमालापंक्तिर्यस्मिन्सतथोक्तः । हृष्टाअन्योन्यसंबद्धाःपाणयएववरंश्रेष्ठंशमसूत्रंतेनविलोलोमनो

वेणुवाद्यपटुना व्रजनारीमानदेन हरिणांतरहारी ॥ आनतान्जनिमारुतगौरीप्राणनाथनयनोत्सवकारी ॥ ५ ॥ पादसंचरणदर्शिततालः स्वादुगीतवरविभ्रमजालः ॥ मोदितद्विजमृगांघ्रिपशैलः श्रीधरेक्षणरसायनलोलः ॥ ६ ॥ कृष्णमूर्तिशतवासवनीलः पुष्टगोपतरुणीमणिमालः ॥ हृष्टपाणिवरदामविलोलश्चित्रहारसरहारणशीलः ॥ ७ ॥ हारभास्वदुरसा सकलाशापूरितस्मरशताधिकभासा ॥ शारदांबुजदशा वरभूषाधारिणातिरुचिरः कमलेशा ॥ ८ ॥ सप्रियामरविमानवितानस्तृप्तबंदिचयमानवितानः ॥ स्वल्पमेघरवमर्दलसांद्रः स्वःप्रसूनरुचिमद्दलसांद्रः ॥ ९ ॥

हरःचित्रहारसरस्यइंद्रनीलरत्नमौक्तिककांत्यारचितकंठमालायाहारणंविद्रावणंतिरस्कारइत्यर्थः । तत्रशीलंस्वभावोयस्यसतथोक्तः अन्योन्याबद्धबाहुसूत्रनद्वानांगोपानांमध्येमध्येस्थितकृष्णमूर्तीनांचमंडलाकारतयाएकैकानंतर्धेणावस्थानादितिभावः ॥ ७ ॥ हारभास्वदिति । हारेणभास्वत्लसत्तूरोयस्यतेनसकलाशामुसर्वादिक्षुपूरितास्मरशताधिकाःकामशतादप्यूर्जिताभासःअवयवशोभायस्यतेन । शारदांबुजदशाशरत्कालीनकमलवद्विकसितनयनेनवरभूषाधारिणाउत्तमालंकारधारेणकमलायालक्ष्म्याइदृशस्तेनकृष्णेनातिरुचिरोत्तममनोहरः ॥ ८ ॥ सप्रियेति । प्रियाभिःप्राणकांताभिःसहितास्तेचतेअमरास्तेषांविमानान्येववि

रु० वि०

॥ २ ॥

तानानियस्मिन् तृप्तानां तुष्टानां वंदिनां स्तुतिपाठकानां च यस्य मानमुपमानं यस्य सः । वीनां पक्षिणां तानः विस्तारो यस्मिन् स तथोक्तः वंदिवत्स्तोतृशुकादिपक्षिसमूहैः प
रितो वस्थित इत्यर्थः । स्वल्पमेघरवः ईषन्मेघरवः स एव मर्दलो वाद्यविशेषस्तेन सांद्रो निरंतरः स्वः प्रसूनानां स्वर्गाद्वृष्टपुष्पाणां रुचिमंति कांतिमंतिपादघाताद्वलीभावात्
तैः सांद्रो निबिडः ॥ १॥ जृम्भमाणेति । जृम्भमाणानां विकासमाप्तानां नूतनकिसलयानां शोभा यस्य तस्मिन् । शंवरारिपितुः मनसि जजनकस्य कृष्णस्य पत्पादः तरयल
वशोभा अल्पकांतिः यस्मिन् तस्मिन् । अंबुजेऽर्चिदे अर्पितं स्थापितं हृत्तयस्य तेन । अनेन मांघसौरभ्ये दर्शिते । हिमस्य शीतस्य दात्रा अहिः सर्पः मदाय हर्षाय अत्ता भक्ष
को यस्य सर्पाहारयोग्य इत्यर्थः । अहिमं उष्णं द्यति खंडयतीति अहिमदाता तेनेति वा । तेन वा तेन मरुता मंदवायुना उज्जृम्भितः ॥ १० ॥ मंज्विति । मंजु यथा तथा सिंजं

जृम्भमाणनवपल्लवशोभे शंवरारिपितृपल्लवशोभे ॥ अंबुजेर्पितहृदा हिमदात्रा जृम्भितश्च मरुता हिमदा
त्रा ॥ १० ॥ मंजुसिंजदतिभासुरभूषः कंजनाभवदुसुंदरवेषः ॥ अंसलग्नकरसारसपाशः संस्तुतो जय
ति रासविलासः ॥ ११ ॥ पुंडरीकमुखमुख्यविकासः खंडितारिति मिरोरुतराशः ॥ शौंडमध्वकविवर्ण्य
विलासः पांडुरंगरविरत्र ललास ॥ १२ ॥ गात्रकोकिलरवश्रुतिपूर्तौ स्फीतभृंगनिनदैः श्रुतिपूर्तौ ॥ जातु
यत्पदमसिद्धमृगाद्यैर्ध्यातमेतदिह सिद्धमृगाद्यैः ॥ १३ ॥

त्यः अतिभासुराः भूषानूपुरवलयोद्यायस्मिन् कंजनाभस्य बहवः सुंदरामनोहरावेषारूपाणि यस्मिन् । अंसलग्नः करसारसपाशाः करकमलपाशायस्मिन् सश्रुतः प्र
थितः रासविलासः रासमहोत्सवो जयति ॥ ११ ॥ पुंडरीकेति । पुंडरीकमुखस्य पुंडरीकाख्यमुनिमुखस्य मुख्यः श्रेष्ठः विकासो यस्मात् । अन्यत्र सितांभोजमुख
स्य खंडितानाशिता अरयः शत्रवो दैत्या एव तिमिराणितमांसितेषां उरुतरा बहुला आशा अजिला पोयेन । अन्यत्र खंडितानि नाशितानि अरिति मिराणियासां ता उरुतरा
आशादिशो यस्य स तथोक्तः शौंडः कुशलः मध्वकविः मध्वाचार्याख्यकविस्तेन वर्ण्यो विलासो यस्य । अन्यत्र कविवर्ण्यविलासस्य सूर्योदयस्य काव्येषु वर्णनात् पांडु
रंगरविः श्रीविठ्ठलाख्यरविरत्र रासक्रीडायां ललासवभासे ॥ १२ ॥ गात्रिति । यत्पदं यस्य कृष्णस्य पादं जातु सकृदपि मृगाद्यैर्वैदैः सिद्धं सा कल्येनाज्ञातं यतो वाचो

सटीकः

सर्गः ९

॥ २ ॥

निवर्तत इति श्रुतेः । एतत्कृष्णपदंगातृणांगायकानां कोकिलानां रेणध्वनिना श्रुतेः श्रवणस्य पूर्तिः पूरणं यस्मिन् स्फिता व्याप्ता भृङ्गनिनदाभ्रमरध्वनयः श्रुतेस्तान प्रदानस्य पूर्तिः संपूर्तिर्यस्मिन् स्मिन्निहरासोत्सवे सिद्धमृगाद्यैरपि सिद्धमृगप्रभृतिभिरपि ध्यातं चिंतितं रासोत्सवे कृष्णः सकलदृग्विषयो भूदित्यर्थः ॥ १३ ॥ हस्तिनीति । हस्तिनीनां गोपीनां शतमेवरमाकृतयः लक्ष्म्याकृतयः आकारास्तासां पुरोयस्मिन्सतथोक्तः कृष्णमूर्तय एव सुरपादपसाराः पारिजातवृक्षश्रेष्ठायस्मिन्सतथोक्तः अतएवोदारउत्कृष्टः सुद्युतयः शोभनकांतयश्च स्मितानि च हसितानि च तान्येव पयांसि क्षीराणि अमृतधारायस्मिन्सरासविलासः पयोर्ब्धि एकरमाकृतिरूपलसितं क्षीरसमुद्रं धिक्चकारति रस्कृतवान् ॥ १४ ॥ रासोत्सवस्येति । श्रीशएव कृष्ण एव उदुराजः चंद्रस्तस्य निजं सहजं सौभगं सौंदर्याद्यैश्चर्यं तेन रंजितस्यालंकृतस्य रासोत्सवस्य

हस्तिनीशतरमाकृतिपूरः कृष्णमूर्तिसुरपादपसारः ॥ धिक्चकार स पयोर्ब्धिमुदारः सुद्युतिस्मितपयोमृतधारः ॥ १४ ॥ रासोत्सवस्य हि रसं भूवि वर्णयेत्कः श्रीशोदुराजनिजसौभगरंजितस्य ॥ यद्रङ्गहंसशुककोकिलकेकिमुख्या द्रष्टुं प्रहृष्टमनसः परितः समीयुः ॥ १५ ॥ यत्तांडवं पक्षिमृगांघ्रिपाद्रीनुद्भूतहर्षाबुद्दशो त्यकापीत् ॥ उन्नम्रोम्णः स मदंतरंगे ननर्तु मामीदृशमेव कुर्वन् ॥ १६ ॥

रसं सौभाग्यं भुविकः वर्णयेत् यस्मात्कारणाद्रङ्गाभ्रमराः हंसाराजहंसाः शुकाः कीराः कोकिलाः पिकाः केकिनो मयूरा मुख्या येषां ते विलासानभिज्ञाः निर्यग्योन्युत्पन्ना इत्यर्थः । प्रहृष्टमनसः संतः । इमं रसं द्रष्टुं परितः समीयुः प्राप्ताः ॥ १५ ॥ रासोत्सववर्णनेन कृष्णे जातप्रेमातिशयः कविः स्वाभीष्टं प्रार्थयते । यत्तांडवमिति । यस्य कृष्णस्य तांडवं नाट्यं कर्तुं । पक्षिणः मृगा अंघ्रिपादक्षा अद्रयश्च तान् उद्भूतहर्षाबुद्दशिनयने येषां तान् । उन्नम्राणि उन्मुखानि रोमाणियेषां तान् । अकापीत् हि अकरोद्धि । हीत्यनेन हृष्यत्वचोश्रुमुमुचुस्तरवः सदर्भा इति पुराणप्रसिद्धिं सूचयति । सकृष्णः मां ईदृशमेव आनंदाश्रुदृशमेव आनंदाश्रुपूर्णनयनं पुलकितांगं च कुर्वन् मदंतरंगे मच्चित्तेन नर्तुं नर्तनं करोतु चित्तद्रवायोग्यपर्वतादीनामपि चित्तद्रवदानान्मममानुषजातेश्चित्तद्रवो न दुष्कर इति भावः ॥ १६ ॥

६० वि०

॥ ३ ॥

सटीकः

सर्गः ९

॥ ३ ॥

बर्हीति । यंकुष्णंप्रति । तर्हि तदा कृष्णस्य तां डवसमये बर्हीमयूरः ननर्त । नगाः वृक्षाः पुष्पं समर्प्य अर्चयन् आनर्चुः । मंजुरवामनो हरध्वनयो मधुकराः भ्रमराः स्वैरं स्वे
च्छानुसारेण जगुर्गानं चक्रुः मृगा हरिणाः साक्षात्प्रेक्षन्त ईक्षितवन्तः । उच्चाः फणा येषां ते फणीश्वरगणाः सर्पश्रेष्ठसमूहाः कं पेन कृष्णगाना स्वादनजन्यकं पेन यं पर्यगुः
प्रदक्षिणी चक्रुः सोयं बर्हीनर्तनवृक्षकृतार्चनभ्रमरगानमृगवीक्षणाद्यैरेकैकोपकारेण प्रीतः कृष्णः मयारचितया अर्चयारासक्रीडावर्णनलक्षणपूजया प्रीणातु प्रीतो
भवतु ॥ १७ ॥ शृंगारेण शांतरसं समर्थयमान आह । रासोत्सव इति । इह लोके । रासोत्सवः कृष्णकृतरासक्रीडास्मरणे लालसमुत्कं मानसं येषां तेषामसत्यबंधं सं
सारबंधं मोचयतीति नापूर्वनाश्वर्यं यद्यस्मात्संसारिव्रजवल्लवीनां गोपीनां केशपक्षस्य केशपाशस्य । हस्तः पक्षः पाशः केशेषु बहुत्ववाक्शब्द इति हलः । कुचकंचुक

बर्ही तर्हि ननर्त वृक्षनिचयाः पुष्पं समर्प्य अर्चयन् स्वैरं मंजुरवा जगुर्मधुकराः प्रैक्षन्त साक्षान्मृगाः ॥ ३
त्विमोच्चफणाः फणीश्वरगणाः कं पेन यं पर्यगुः सोयं श्रीरमणो मया रचितया प्रीणातु देवोर्चया ॥ १७ ॥
रासोत्सवः स्मरणलालसमानसानां नासत्यबंधमिह मोचयतीत्यपूर्वम् ॥ यत्केशपक्षकुचकंचुकरम्यनी
वीग्रंथिं स विश्लथयते व्रजवल्लवीनाम् ॥ १८ ॥ यस्मिन्नुद्यति नागकेकिनकुलाः फेरुंडसिंहद्विपा गोशार्दू
लमृगाः किरातविहगा वैरं विसृज्य स्फुटम् ॥ मित्रामित्रकलत्रपुत्रविरसास्तस्थुः समं षड्रिपूंस्तद्वंदावन
रासमंडलमहः स्वांतस्थितान्कृततु ॥ १९ ॥

स्यरम्यनीव्याश्वबंधं श्लथयते शिथिलीकरोति । एकैकांगनानिष्टबंधत्रयमोचकस्य रासस्य स्मरतामेकबंधमोक्षणं किमाश्वर्यमिति भावः ॥ १८ ॥ यस्मिन्नि
ति । यस्मिन्नासोत्सवे उद्यति उद्यतिसति । नागकेकिनकुलाः सर्पमयूरनकुलाः परस्परसहजवैरमत्सरोपेताः फेरुंडसिंहद्विपाः फेरुंडो गजविरोधी पक्षिविशेषः सिंहो
मृगेंद्रः द्विपाः गजाः गोशार्दूलमृगाः गोव्याघ्रहरिणाः किरातविहगाः व्याधपक्षिणः स्फुटं स्पष्टवैरं विरोधं मत्सरं चेत्यपि द्रष्टव्यं । विसृज्य मित्रेषु अमित्रेषु वैरिषु कलत्रेषु
स्त्रीषु पुत्रेषु विरसाः स्नेहरहिताः संतः अनेन कामलोभमोहमदानां परिहारः प्रदर्शितो भवति । समं सार्धं तस्थुः । तद्वंदावनरासमंडलमहः रासमंडलश्रीः स्वांतस्थितान्म

मचित्तस्थानुरिपूकामक्रोधादिशत्रूकृततुल्लिङ्घात् ॥ १९ ॥ राससमयेस्थितमूर्तिवर्णयन्नभ्यर्थयते । अंसेति । अंसेकृष्णांसेआलंबितानिपाणिपद्मानिहस्त
कमलानियासांताललनास्त्रियस्तासांसंसदःसमूहस्यकपोलस्थलीपुगंडस्थलीपुसंसक्तंसम्यक्संबद्धंउज्ज्वलगंडमंडनंतस्यरुक्कांतिर्यस्यसतथोक्तःतं हंसासना
द्यैःब्रह्माद्यैःस्तुतंवशेवेणौस्थापितानिमंगलांगुलिदलानियेनसतथोक्तःतं संसंतीविलासपारवश्येनविचलंतीविस्खलंतीविभूषावलिःहाराद्याभरणपङ्क्तिर्यस्यतंह
रिनीलनीलंइंद्रनीलश्यामलंअमलंनिर्दोषंसंसारसारंसंसारसारभूतंतरासोत्सवाध्यक्षकृष्णंसेवेभजे ॥ २० ॥ हारेति हाराःकंठमालास्तेषामाधारेमनोहरेउरसिअधि
करणेलसन्नारीणांकरांभोरुहंयस्यतंताराधीशमुखंचंद्रमुखंविहारेणसरसंसयुक्तंउदारमुत्कृष्टस्फुरद्दीक्षणंशोभमानावलोकनंयस्यतंस्मेरंस्मिताननंचारुणिमनो

अंसालंबितपाणिपद्मललनासंसत्कपोलस्थलीसंसक्तोज्ज्वलगंडमंडनरुचं हंसासनाद्यैःस्तुतम् ॥ वंशस्था
पितमंगलांगुलिदलं संसद्विभूषावलिं तं सेवे हरिनीलनीलममलं संसारसारं हरिम् ॥ २० ॥ हाराधारम
नोहरोरसि लसन्नारीकरांभोरुहं ताराधीशमुखं विहारसरसोदारस्फुरद्दीक्षणम् ॥ स्मेरं चारुपराध्यभूष
णधरं कारुण्यवारांनिधिं कारागारमिदं विहाय भजतं धाराधरश्यामलम् ॥ २१ ॥ विस्तीर्णामिरशाखि
रत्नभवने छत्रायिताहीश्वरे सत्सिंहासनशोभिमूलविभवे विभ्राजमानं विभुम् ॥ भृत्यैर्ब्रह्मभवादिभिःपरि
वृतं सद्विदिभिः संस्तुतं चित्तोपास्व विलोलगोपललनानेत्रांतसच्चा मरम् ॥ २२ ॥ हराणिपराध्यानिश्रेष्ठानिभूषणानिधरतीति

सतथोक्तःतंकारुण्यवारांनिधिरूपासमुद्रंधाराधरवन्मेघवत्श्यामलंतंकृष्णं इदंशरीरलक्षणं । कारागारंबंधनगृहंविहायउपेक्ष्यभजसेवस्व ॥ २१ ॥ इदानींकृष्णं
राजाधिराजत्वेनवर्णयति । विस्तीर्णेति । विस्तीर्णोविशालःअमरशाखीनवरत्नभरितःसुरतरुःसएवरत्नभवनंरत्नस्वचितमंदिरंतस्मिन्कथंभूतेछत्रायितःछत्रवदाच
रितःअहीश्वरःशेषोयस्मिन्पुनःकथंभूतेसत्सिंहासनवत्स्नालंकृतसिंहासनवत्शोभिमूलविभवोयस्यतस्मिन्वैडूर्यादिस्वचितंकल्पद्रुममूलमितिप्रसिद्धिः । तत्रवि
भ्राजमानंदेदीप्यमानंविभुंप्रभुंभृत्यैर्ब्रह्मादिभिःपरिवृतंसंतोनारदाद्याएवबंदिनस्तैःसंस्तुतंविलोलालज्जावशात्सकृत्प्रव्रज्यनिवर्तितागोपललनाःनासानेत्रांताएवस

रु० वि०

॥ ४ ॥

चामराणियस्यतंकुणहेचित्त । उपास्यसेवस्व ॥२२॥ हेचेतइति । हेचेतः । क्षितिपालजलक्रीडौचित्यप्रदर्शनायक्षितिपालत्वेननिरूपणं । इंद्रियाणांमनश्चास्मी
तिस्मृतेश्च । भक्तिरमणीयुक्तेकामिनीरहितजलक्रीडायाःसंन्यासिमज्जनवदप्रयोजकत्वाद्वक्तिरहितध्यानवदप्रयोजकत्वादिदंविशेषणं । अक्षीणिलोचनान्येव
मीनाःमत्स्याःविश्वतःपाणिपादंतद्विश्वतोक्षिशिरोमुखमितिस्मृतेस्तेषामाश्रये नाभिरेवावर्तःभूमिस्तद्वति श्रुतिःश्रोत्रमेवहृदोऽगाधस्थलंतेनयुतेयुक्तेकेशौघएवके
शसमूहएवशैवालंजलनीलीसोस्यास्तीतितथोक्तः । मुभूःसद्वलिपंक्तिःसमीचीनवलिराजिःत्रिवलिरित्यर्थः । उर्मिस्थानीयेइमेमंदहसितंचक्रमेणोत्तुंगोर्मिःफेनश्च
ताभ्यामाविले । हस्ताश्चअंग्रयश्चतएवाब्जानिसरोजान्यस्यसंतीतितथोक्तः विट्टलांगमेवसरसीतोयंसरोवरजलंतत्रअनिशंरमस्वविहरत्वाएतादृशंविट्टलंसदाध्या

सटीकः

सर्गः ९

हे चेतः क्षितिपाल भक्तिरमणीयुक्तेऽक्षिमीनाश्रये नाभ्यावर्तवति श्रुतिहृदयुते केशौघशैवालानि ॥
मुभूःसद्वलिपङ्क्तिमंदहसितोत्तुंगोर्मिफेनाविले हस्तांग्रयानि विट्टलांगसरसीतोये रमस्वानिशम् ॥२३॥
हे हस्तांबुज विट्टलांग्रितरणिं मामुंच दृक्कैरव श्रीमंतं मुखचंद्रमस्थिरमनश्चोरालकाख्यं तमः ॥ जिह्वाद
र्दुर तत्कथासुजलधिं वक्षःकपाटं सदा हृद्देह श्रुतिपंजर प्रतिदिनं हृद्यं शुकस्योदितम् ॥ २४ ॥

यस्येत्यर्थः ॥२३॥ हेहस्तांबुजेति । हेहस्तांबुज करारविंदविट्टलस्यकृष्णस्यअंग्रितरणिंपादाख्यबालसूर्यमामुंचसूर्यविहायकमलस्यसौख्यायोगात् एवमुत्त
रत्रापिहेतुमद्भावोद्रष्टव्यः । दृक्कैरवनयनोत्पल श्रीमंतंमुखचंद्रंविट्टलस्येतिशेषः । मामुंचेतिप्रत्येकंसंबंधः । अस्थिरएकत्रस्थितिरहितहेमनश्चोर अलकाख्यंतमः
मामुंच । हेजिह्वादर्दुरजिह्वाख्यमंडूक निरर्थकशब्दसमेतत्वादियमुक्तिः ॥ तत्कथासुजलधिंकृष्णकथामृतसमुद्रंमामुंच हेहृदयाख्यमंदिरवक्षःकपाटंमामुंच ।
हेश्रुतिपंजर श्रोत्रपंजरप्रतिदिनंहृद्यंमनोहरंशुकस्यशुकाचार्यस्यकीरस्येतिध्वनिः । उदितंवचनंभागवतमित्यर्थः । मामुंच ॥ २४ ॥

॥ ४ ॥

भातेति । भ्रांतयुक्तहेत्वांतचित्त विनिर्दिताैर्जुगुप्सितैः विष्ठया उदरस्थामेध्येन अतिपुष्टैरत्यंतपोषितैः क्रिमिशतैर्जंतुशतैर्वृतं आवृतं मूत्रस्यामत्रपात्रं अमेयमसंख्येयं पू
यं यस्य तंतं अतएव विगेयं निद्यं अबलाकायं स्त्रीशरीरं त्यज तत्रासक्तिं माकुर्वित्यर्थः । कस्तर्हि ममाधार इत्यत आह । नित्यं सर्वकालीनं निर्मलविग्रहं निर्दोषचिदानंदात्मक
शरीरं अनेन पूर्वोक्तसकलदोषविरहः प्रदर्शितः । निजवशं भक्ताधीनं नीलोत्पलवत्श्यामलं प्रेष्ठं परमप्रेमास्पदं ब्रजवधूतृणां समुज्जृम्भकं विट्ठलं कृष्णं स्मर ॥ २५ ॥ इडा
नां प्राकृतापराधं सूचयंतीषु गोपीषु तत्परिहारचातुर्यं वर्णयति । हृद्यनाथकृष्ण इतोऽस्मन्निकटात् कुत्र गतोऽसि हे मुग्धे मृगयां कर्तुं गतोऽस्मि सामृगया प्रभोः समर्थस्य त
वांतरे चित्ते अद्यैव अस्मदागमनकाल एव कथं कुरिता उत्पन्ना अद्यैवेति वदंत्या अस्मद्वचनार्थमेव एवं वदसीति हृदयंत देवकारणीकृत्य कृष्णः प्रतिवक्ति । परिलसतः कु

भ्रांत स्वांत विनिर्दिताैः क्रिमिशतैर्विष्ठातिपुष्टैर्वृतं मूत्रामत्रममेयपूयमबलाकायं विगेयं त्यज ॥ नित्यं नि
र्मलविग्रहं निजवशं नीलोत्पलश्यामलं प्रेष्ठं संस्मर विट्ठलं ब्रजवधूतृणां समुज्जृम्भकम् ॥ २५ ॥ हृद्येतः
क्व गतोऽसि नाथ मृगयां कर्तुं कथं सा प्रभोरद्यैवांकुरितांतरे परिलसत्कुंभीन्द्रकुंभविषि ॥ लुब्धान्केसरिण
स्तव स्तनतटे स्पर्धायितांश्च द्विपान् मुग्धे वेद्दुमितीरयन् मुररिपुर्वुद्धिं स दद्यान्मम ॥ २६ ॥ सा जात्येन
वराहसिंहनिवहान् साम्येन ते चक्षुषोः सारंगान् विधुगर्वशंक्यपि शशान्नाम्ना शिखंडिव्रजम् ॥ त्वत्पुष्पां
चित्तकेशपक्षतुलया संत्यज्य सख्यागमं कृत्वा त्वदुरिते मृगाक्षि मृगयामित्यालपन्पात्वसौ ॥ २७ ॥

भीन्द्रकुंभस्य गजेन्द्रमूर्धायस्य त्विडिवत्विट्कांतिर्यस्य तस्मिन् तव स्तनतटे लुब्धान् स्वासाध्याबुद्ध्या लालसान्केसरिणः सिंहान् स्पर्धायुतान् प्रतिगजबुद्ध्या मत्सरोपेता
न् द्विपांश्च वेद्दुं शोरेण हंतुमितीरयन्स मुररिपुः मेममबुद्धिं दद्यात् ॥ २६ ॥ तर्ह्यमोघव्यापारस्य तव मृगया लब्धवस्तुकेत्यत आह । सा जात्येति । हे सखि वराहाणां सिं
हानां निवहं समूहं सा जात्येन मत्समानजातिमत्तया स्वस्य वराहनसिंहाख्यरूपद्वयसद्भावात् स्वजातिहननं निषिद्धमिति संत्यज्य परित्यज्य सारंगान् कुरंगान् स्तेतव चक्षु
षोः साम्येन सा दृश्येन प्रिया सदृशवस्तुनः प्रेमास्पदत्वात् संत्यज्य विधोः चन्द्रस्य गर्वशंकी अहंकारशंकी शशानपि संत्यज्य एकं काकासुरं लक्ष्मीकृत्य शरप्रयोगेऽपि सकल

रु०वि०

॥ ५ ॥

काकानांतफलभोगवदेकशशलक्षीकृत्यशरेप्रयुक्तेचंद्रकलंकापादकशशस्यापिविनाशमाशंक्येतिभावः। शिखंडिव्रजंमयूरसमूहंनान्नाशिखंडिनाम्नानहिबीरेण शिखंडीहंतुंयोग्यइतिभावः । त्वपुष्पांचितकेशहस्ततुलयातवपुष्पालंकृतकेशसमूहसादृश्येनरतिविगलितबंधुपुष्पालंकृतप्रियाकेशपाशस्यबर्हाणांसाम्यादि तिभावः । संत्यज्यहेमृगाक्षित्वदुरितेतवमत्संगप्रतिबंधकीभूतानिष्टेमृगयांकृत्वा अनेनामोघव्यापारत्वंसमाहितंभवति । आगतंअत्रागतोस्मीत्यनेनप्रकारेणलप न्वदन्नसौकृष्णःपातुरक्षतु ॥ २७ ॥ एकांप्रत्युक्तवाइदानींसर्वाःप्रत्याह । कस्मादिति । हेनाथकृष्णनोस्मान्विहायत्यक्तवाकस्मात्कारणादगमःअन्यत्रागच्छः इतिसर्वासांवचनंप्रत्याह । हेमुग्धाःवक्षाभ्यंतरवर्तिचंद्रमहसःसकाशात् युष्मान्पृथक्पार्थक्येनाज्ञात्वापत्रांतरपतितचंद्रकिरणानाममुष्यपरिमाणेनतत्रतत्रपरि

कस्मान्नाथ विहाय नस्त्वमगमःकर्तुं भवन्मार्गणं वक्षाभ्यांतरवर्तिचंद्रमहसोष्माँच्छुकौघाक्षरात् ॥ युष्म न्मंजुगिरःपिकौघनिनदान्मुग्धाभवत्सुस्वरा न ज्ञात्वा पृथगित्युदीर्य शमयन् सौख्यं स दद्यान्मम ॥ २८ ॥ दंतक्षतस्फुरितगंडरुचः कराब्जसंबद्धमध्यमधुराः कुचकुंभपार्श्वे ॥ संजातमंजुलनखव्रणरंजितास्ताः सांद्रा पराधफलमापुरिवेदुमुख्यः ॥ २९ ॥ परभृतमधुपायैः सेवितो गंधलुब्धैः करपदधरहासापांगतुंगेषु संगः ॥ सुललितवनमालाकार्मुकांसो विरेजे स्मरइव वररूपी हसयोषित्सहायः ॥ ३० ॥

च्छिन्नत्वेनगोपीवत्प्रतीतेःधम्मीलुस्यचसमीपस्थपत्रच्छायापमितत्वेनपृथगज्ञानमितिभावः । अतएववक्षाभ्यंतरवर्तीत्युक्तं।शुकौघाक्षरात्कीरसमूहोक्तवचना त्पुष्मन्मंजुगिरःभवन्मनोहरवचनानिपृथगज्ञात्वा पिकौघनिनदान्भवत्सुस्वरान्पृथगज्ञात्वा भवन्मार्गणंकर्तुंअगममित्युदीर्यशमयन्दुःखरहिताःकुर्वन्सकृष्णः ममसौख्यंदद्यात् ॥ २८ ॥ दंतक्षतेति । दंतक्षतेनस्फुरितस्यशोभितस्यगंडस्यकपोलस्यरुक्कांतिर्यासांताःकराब्जेनकृष्णकराब्जेनसम्यक्बद्धमध्यस्थल मधुराःकुचकुंभपार्श्वेसंजातानिमंजुलानिनखव्रणानितैरंजितास्ताइंदुमुख्यःस्त्रियःसांद्रस्यदृढस्यापराधस्याहंकाररूपस्य । फलमापुरिवाअपराधिनमपिदंशनबं धननखताडनादिनाशिक्षंतितद्वदितिभावः ॥ २९ ॥ परभृतेति । गंधलुब्धैःपरभृतःकोकिलःमधुपोभृंगःतावेवाद्यौघेषांतैःशुकादिभिःसेवितःकरश्चपदंचअधरश्च

सटीकः

सर्गः ९

॥ ५ ॥

हासश्चअपांगश्चतएवतुंगाइषवःअशोकारविंदचूतमल्लिकानीलोत्पलाख्यास्तेषांसंगोयस्यसःकृष्णस्यकराद्यवयवाःतथाचित्ताकर्षकाइत्यतइषवइत्युक्तं । सु
ललितावनमालैवकार्मुकंपौष्पंधनुरंसेयस्यसःदृतायोषितःस्त्रियएवसहायोयस्यसकृष्णःवररूपीस्मरइवविरेजे ॥ ३० ॥ नालीकेति । नालीकंपद्मंतदे
वागारंगृह्यस्यसतथोक्तः । नालीकंपद्मबाणयोरित्यमरः । मारःकाम त्रिपुरंपुरत्रयंतत्हरतीतिशिवः तौमुख्येषांतैरंवरस्थैर्देवैर्गीयमाना । माला
यावनमालायाअलंकारस्यकुंडलादेःकांत्या । विघटिताविमोचिताहृदयग्रंथिःकंचुकग्रंथिः मनोरमपुरुषदर्शनेकंचुकग्रंथिर्विभज्यतइतिप्रसिद्धिः । अविद्याग्रं
थिरितिध्वनिः । इंदीवरस्याभेवाभायस्याःसा । कालिंदीतीरसंस्था अनेनरासक्रीडास्थलाद्यमुनातीरंप्रत्यागतइतिसूचितं । करेणधृतामुरलीवेणुर्य
नालीकागारमारत्रिपुरहरमुखैर्गीयमानांवरस्थैर्मालालंकारकांत्या विघटितहृदयग्रंथिरिंदीवराभा ॥ का
लिंदीतीरसंस्था करधृतमुरली कामिनीकेलिलोला लीलापांगावल्लोका लसतु मम हृदि प्रेयसी देवता
सा ॥ ३१ ॥ लीलासंगीतमंजुस्तनितकृतरुचिः पुष्टिहेतुः स्रवंत्याः सालोक्याद्यंबुवर्षी निजतनुमहसाच्छा
दितोर्कोदुराजः ॥ बालानेत्रोत्सवश्रीर्जयति सुरवरस्तोमहृद्योमधामा नीलांभोदोपमोऽसौ वरवसनतडि
त्सांद्रमाल्येंद्रचापः ॥ ३२ ॥

यासा । कामिनीनांकेलिःक्रीडातस्यांलोलालालसासतृष्णा । लीलापांगावल्लोकाप्रेयसीपरमप्रियादेवताकृष्णाख्याममहृदिचित्तेलसतु ॥ ३१ ॥ लीलेति ।
लीलयाविलासेनकृतंसंगीतंगानंतदेवमंजुमनोहरंस्तनितमेघनिर्घोषःतेनकृतरुचिःकांतिर्यस्यसः । स्रवंत्यानिम्नगायाःपुष्टिहेतुः स्रवंतीनिम्नगापगेत्यमरः । कृष्ण
पादस्पर्शार्थंस्त्रोतोनिवृत्यायमुनायाअभिवृद्धिर्जातेतिभागवतीप्रसिद्धिः । सालोक्यसामीप्यादिकमेवांबुतापापनोदित्वाज्जलंवर्षतीतितथोक्तः निजतनुमहसा
स्वशरीरकांत्याआच्छादितोतिरस्कृतौअर्कोदुराजौसूर्याचंद्रमसौयेनततोप्यधिककांतिरित्यर्थः । बालानांगोपीनानेत्रोत्सवश्रीःयस्यसः सुरवराणांस्तोमस्यसमूह
स्यहृद्योमैवहृदयाकाशमेवधामगृह्यस्यसः वरंवसनपीतांबरमेवतडित्यस्यसः सांद्रनीलपुष्पैर्निबिडंमाल्यमेवेंद्रचापंयस्यसः अतएवनीलांभोदोपमोसौकृष्णः

रु० वि०
॥ ६ ॥

सटीकः
सर्गः ९

जयति । अनेन कृष्णेतीरप्रत्यागते यमुनाया हर्षोद्रेकेणाभिद्विजातेति सूचितम् ॥ ३२ ॥ यमुनेति । यमुनाया जघने तटे निवसतीति तथोक्तः । कमनीयं मनोरमं । कामिनीभिः स्त्रीभिः कलितं ज्ञातं । विमृशतां विचारवतां योगीशानां चेतसश्चित्तस्य दूरं ब्रह्मकृष्णाख्यं परब्रह्म । मदीयमघं शमयतु । आर्यावृत्तम् ॥ ३३ ॥ श्रान्तेति । श्रान्तैर्गन्धलोभेन दूरमनुगमनात्परिश्रान्तैः । अलिभिः परिवृतः दानलुब्धैरलिभिः परिवृत इत्यन्यत्र । अंभसि गाहमानः अवगाहमानः कांताः मनोहरागोप्यस्ता एव करेणवः करिण्यस्ताभिः सहितः कनकोज्ज्वलाङ्गः स्वर्णालङ्कृतावयवः प्रांते समीपे स्थितानां अब्जानां च यंचुं वतीति तथोक्तः सकरो यस्य सः अन्यत्र शृङ्गायस्येति । मुकुन्ददंती कृष्णाख्यगजः ममांतरे हृदये विद्यमानो ह मोचाः विमोहाख्यकदलीः रंभाकदली मोचेति हलः । निकृंततु छिनत्तु कृती छेदने इति धातुः

यमुनाजघननिवासं कमनीयं ब्रह्म कामिनीकलितम् ॥ शमयत्वघं मदीयं विमृशद्योगीशचेतसो दूरम् ॥ ३३ ॥ श्रान्ताल्लिभिः परिवृतो भसि गाहमानः कांताकरेणुसहितः कनकोज्ज्वलाङ्गः ॥ प्रांतस्थितान्नचयचुं विकरो मुकुन्ददंती निकृंततु ममांतरमोहमोचाः ॥ ३४ ॥ अभिगतिजलदानप्रेमसंश्लेषयोगात्प्रकटितकुचभागा दृश्यमानोरुदेशाः ॥ कचविगलितमाल्याः संगतैरङ्गसंगैः सरितमपि सरागां चक्रुरासां किमन्ये ॥ ३५ ॥ सत्कैरवास्यविभवोत्पललोलनेत्रा व्यक्तस्तनाभमधुपांकितपद्मकोशा ॥ आवर्तनाभिरुचिरा

यमुनोर्मिहस्ता गोपीव लक्ष्यजघनास्ति सुफेनहासा ॥ ३६ ॥

॥ ३४ ॥ जलक्रीडां वर्णयति । अभिगतीति ।

अभिगतिराभिमुख्येन गमनं जलदानं जलप्रक्षेपः प्रेमसंश्लेषः प्रेमालिंगनं तेषां योगाद्वारात् प्रकटितः कुचयोर्भागा यो यासां ता दृश्यमान ऊरुदेशो यासां ताः कचात्कवरीभारात् विगलितानि माल्यानि यासां ता गोप्यः संगतैर्जलसंयुक्तैः कलिलैरित्यर्थः । अङ्गरागैः कुंकुमाद्यनुलेपनैः सरितमपि नदीमपि अपि पदेन रासानभिज्ञत्वमभिप्रेति । स्त्रीलिंगपदप्रयोगेण स्त्रीत्वं च । तथा च रासानभिज्ञां स्वसमानजातीयां स्त्रियमित्यर्थः । सरागां रक्तिमासहितां सकामामिति ध्वनिः । चक्रुः आसामन्ये पुरुषाः किं न किमपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सत्कैरवेति । सद्द्विकसितकैरवसितोत्पलमेवास्यंतस्य विभवः संपद्यस्याः उत्पलमेव नीलोत्पलमेवलोलं चंचलं नेत्रं यस्याः सा व्यक्त

॥ ६ ॥

स्यप्रकटीभूतस्यस्तनस्याभेवाभायस्यसःमधुपेनांकितश्चिह्नितःपद्मकोशोयस्यांसा आवर्तएवभ्रमएवनाभिस्तेनरुचिरामनोहरामूर्तिः । तरंगएवहस्तोयस्याःसा लक्ष्यजघनादश्यतीरा दृश्यनितंबेत्यन्यत्र । सुफेनएवहासोयस्याःसायमुनागोपीवास्ति ॥३६॥ गाढेति । अधिजलंजलमध्येआकंठोदकइत्यर्थः । अनेनमुखा तिरिक्तावयवादर्शनेहेतुरुक्तोभवति । दृढंगाढमालिङ्गितोवल्लभःप्रियःकृष्णोयया अतएवनिःशब्दभूषावलिं अञ्जास्यांअञ्जमुखीं अनेनजलस्थिताञ्जभ्रांत्यामुख स्याप्यज्ञानंसूचयति । एतादृशीगोपीमविमृश्याज्ञात्वाउपगतातयालिङ्गितकृष्णसमीपंविलासंकर्तुंप्राप्ताकाप्यन्यागोपीतदासीत्कारनादश्रुतेःतदाक्रियमाणकृ ण्णाधरसीत्कारशब्दश्रवणात्सपत्नीवशंकृष्णंज्ञात्वाक्रुद्धासाशशिमुखीभूदृढचापेलग्रनयनप्रांतएवकटाक्षएवइषुःशरःतस्यपातात्पूर्वमेवकुपितायानिबद्धभुकु

गाढालिङ्गितवल्लभामधिजलं निःशब्दभूषावलीमञ्जास्यामविमृश्य काप्युपगता सीत्कारनादश्रुतेः ॥ क्रु

द्धा भूदृढचापलग्रनयनप्रांतेषुपातात्पुरा कृष्णेनापररूपिणा शशिमुखी साम्ना समालिङ्गिता ॥ ३७ ॥

करधृतदृतितायैः स्नापयित्वा मुकुंदं कुचतटगतगंधालिप्तमालिङ्ग्य कृत्वा ॥ शिरसि निहितमाल्यैरर्च्यमा

नर्चुरेनं गतिमिव यतियोग्यां साधयंत्योऽबलास्ताः ॥३८॥ सिक्तोपि रम्यललनाकरपद्मपत्रैः भृत्यामरा

वलिसमर्पितपुष्पपुंजे ॥ विस्तीर्णरेणुनिकरं दधदात्मनोऽंगे हस्तीश्वरप्रकृतिमार्जयदेव देवः ॥३९॥ व्यवलोकनात्पूर्वमि

त्यर्थः । अपररूपिणारूपांतरवताकृष्णेनसाम्नासामोत्तयासमालिङ्गिता ॥३७॥ करधृतेति । करधृतानांदृतीनांसेचनचर्मपात्राणांतोयैरुदकैर्मुकुंदंस्नापयित्वाआ लिङ्ग्यकुचतटगतःसंबद्धःतेनगंधेनालिप्तंकृत्वायतियोग्यांसंन्यासियोग्यामुक्तिमित्यर्थः । साधयंत्यइवताअबलागोप्यःशिरसिनिहितमाल्यैरर्च्यपूज्यमेनंकृष्णं आनर्चुरर्चयामासुः । मुमुक्षवोपिस्नानगंधमाल्याद्यैरर्चयंति ॥३८॥ सिक्तइति । रम्यललनानांकराएवपद्मपत्राणितैःसिक्तोपिस्नापितोपिभृत्यानाममराणामाव ल्यासमर्पितपुष्पाणांपुंजेविस्तीर्णानरेणूनांपुष्परजसांनिकरंसमूहमात्मनोऽंगेदधदेवःकृष्णः उन्मज्जनानंतरसमयेसुरवृष्टपुष्परजसादिग्धांगइत्यर्थः । हस्तीश्वरस्य गजराजस्यस्वभावमार्जयत्अर्जितवान्प्राप्तवानित्यर्थः । पूर्वगजत्वेनवर्णनंगुणोचितमभूदित्यर्थः । गजोपिस्नानानंतरंपुनःपांसुदिग्धोभवतीतिगजस्वभावः ॥३९॥

रु० वि०

॥ ७ ॥

इदानीं पुष्पोपचयं वर्णयति । द्विरेफेति । द्विरेफस्य भ्रमरस्य शावेन शिशुना अंकितं शोभितं वक्रं यस्य तत् सुस्वरराजहंसैः मधुरवचनकृष्णमूर्तिभिरिति ध्वनिः ।
कृतक्षतं सारसकोशं कमलकोशमेकावाला घनस्तनस्य स्पर्द्धिं दृष्ट्वा च कर्तुं अलुनात् ॥ ४० ॥ माद्यद्विरेफैः कृतगीतजातं गीतसमूहं
यस्मिन् श्रीमतां गेहं तादृशं हि अजासनस्य ब्रह्मणः इष्टं पवनेन वायुना जुष्टं सेवितं लक्ष्मीगृहमपि पुत्रयोरिष्टं सुगंधिशोभनगंधयुक्तं पद्मं मुकुंदयोग्यं कृष्णयोग्यं सप
त्न्या लक्ष्म्याः पद्मालयत्वादिति शङ्क्येव व्यलुनात् ॥ ४१ ॥ श्रीपतेरिति । श्रीपतेः कृष्णस्य योऽधरस्तस्य सीत्कृतिकाले चुंबनकाले इतरा गोपिकामामीक्षयति
पश्यतीति कोपतमहदयेव कापि गोपी एत्यगत्वा सरांगं रागसहितं कामवशादनुरागसहितमिति ध्वनिः । कोकनदं रक्तोत्पलं जहारापहतवती । स्वागतावृत्तं स्वागतेति

द्विरेफशावांकितशोभि वक्रं कृतक्षतं सुस्वरराजहंसैः ॥ मनोरमं सारसकोशमेका घनस्तनस्य स्पर्द्धिं च कर्तुं
वाला ॥ ४० ॥ माद्यद्विरेफैः कृतगीतजातं पद्मासनेष्टं पवनेन जुष्टम् ॥ पद्मं सुगंधि व्यलुनात् सपत्नीसद्मा
भि शङ्क्येव मुकुंदयोग्यम् ॥ ४१ ॥ श्रीपतेरधरसीत्कृतिकाले गोपिकेक्षयति मामितरेति ॥ कोपतमहदये
व सरांगं कापि कोकनदमेत्य जहार ॥ ४२ ॥ दृप्तभृंगसदपांगविलोलं सत्सरोजमलुनात् किल काचित् ॥
सीत्करिष्यति हरिः स मदीयं वक्रमेतदिति भीतियुतेव ॥ ४३ ॥ आकंठमंभसि गतस्य हरेर्मनोज्ञमास्यं
समीपगसखीजनजातलज्जा ॥ नीलोत्पलं विलसदेतदधीरभृंगमाताम्रकेसरमिति प्रवदंत्यजिघ्रत् ॥ ४४ ॥

रनभाद्रुरुयुग्मम् ॥ ४२ ॥ दृप्तभृंगेति । दृप्तभृंग एव सदपांगः तेन विलोलं चंचलं सत्सरोजं काचिन्नारीसहरिः कृष्णः एतत्पद्मं मदीयं वक्रमिति सीत्करिष्यति चुंबिष्यती
ति भीतियुतैवालुनात् च कर्तुं ॥ ४३ ॥ आकंठमिति । आकंठमंभसि गतस्य हरेः कृष्णस्य मनोज्ञं आस्यं समीपगात् सखीजनाज्जातलज्जा काचित् अधीरौ चंचलौ भृंगौ य
स्य कटाक्षरूपकमेतत् । आताम्रकेसरं ईषद्रक्तकिंजल्कयुक्तं बिंबोष्ठरूपकमेतत् । अनेनान्या चुंबितत्वं लज्जाकारणं सूच्यते एतद्दृश्यमानं नीलोत्पलमिति प्रवदंती
सती अजिघ्रत् आघ्रातवती । अन्या चुंबितमपि कृष्णा धरंत्यक्तुं समर्थानीलोत्पलबुद्धौ वाघ्रातवती न तु सापराधस्य मुखमिति स्वमानं रक्षितवतीति भावः अन्यत्स्पष्टं ४४

सटीकः

सर्गः ९

॥ ७ ॥

इदानीं ब्रजस्थानां गोपीनां दूतीप्रेषणादिना कृष्णं स्वगृहमानीय तेन सह विलासं वर्णयति । आर्येति । हे आर्य श्रेष्ठकृष्ण आयाहि आगच्छ त्वया विरहितं गृहं संत्यज्य सत्वरं त्वया सहिता सा तव नायिका त्वच्चरणे चित्तं निधाय विवशा सती चित्रार्पितेव चित्रलिखितेव द्वारि गृहद्वारि आस्तेति षटित्वयोगहीनां तवा लिंगनादिसं बंधरहितां तनुमिव पुनस्तद्गृहं न विविक्षति न प्रवेष्टुमिच्छति । तनुमिवेति दृष्टांतैर्न कृष्णस्यानागमने तस्या मरणमेव निरणायि । हे ईश प्रभो कृष्ण नो चेत् त्वं नायासि चेत् तस्या नायिकाया तनुरेव शाखी वृक्षः निश्चेष्टत्वात् तेन तद्भवनं गृहं काननमेव स्यात् ॥ ४५ ॥ निर्यातीति । ईश हे कृष्ण अदो गृहं प्रविशंतीं निर्याती च तदा मम प्रेमालापमपि त्वदागमनविषयकप्रियवचनमपि । प्रत्याक्षिपंती निराकुर्वंती कापि कर्हि चित् आननं हस्ते पाणौ निवेश्य उरुशुचा तीव्रदुःखेन श्वसंती तव वर्त्म मार्गं पश्यं

आर्या याहि गृहं त्वया विरहितं संत्यज्य सा सत्वरं द्वार्यास्ते न पुनर्विविक्षति तनुं त्वयोगहीनामि व ॥ चित्तं त्वच्चरणे निधाय विवशा चित्रार्पितेव प्रभो नो चेत् तत्तनुशाखिने श भवनं स्यादेव तत्काननम् ॥ ४५ ॥ निर्याती प्रविशंत्यदो गृहमसौ प्रत्याक्षिपंती मम प्रेमालापमपि श्वसंत्युरुशुचा हस्ते निवेश्याननम् ॥ पश्यंती तव वर्त्म सा श्रुनयना मां याचमाना मुहुर्मोहं कापि वहंत्यसौ न सदयं कस्येश कुर्यान्मनः ॥ ४६ ॥ सायं हीन न हीयं सा मारतात तता रमा ॥ क्षीणाऽदेव वदेणाक्षी चारुराज ज रा रुचा ॥ ४७ ॥

ती सा श्रुनयना सती मुहुर्मां याचमाना कापि कदाचिन्मोहं भ्रांत्यवस्थां वहंती असौ तव नायिका कस्य पश्यतः प्राणिनो मनः सदयं दया सहितं दयार्द्रमित्यर्थः । न कुर्यात् कुर्यादिवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ सायं हीति । मारस्य कामस्य तात पितः अतएव चारुराज मनोहर श्रेष्ठ इति स्वामिन् हे कृष्ण । इदानीं सायं हि सायं कालो हिरतिकालो हीत्यर्थः । इयं गोपी सा प्रसिद्धा तता व्यापारमानहि येन तवानागमेनापि इहैव त्वत्संगेन संतुष्टा स्यात् । एणाक्षी हरिणलोचना गोपी जरया प्राप्ता अरुक् अकांतिः तथा जरैर्वक्रोगः तयेति वा अदेव वत् मनुष्यवत् यथामनुष्यः जरया प्रशिथिलो भवति तद्वदित्यर्थः । क्षीणा शिथिलांगी जाता गता गतयमकमिदं ॥ ४७ ॥

रु० वि०

॥ ८ ॥

इत्थमिति । दूत्यइत्थमनेन प्रकारेण निगद्य उक्तवानृत्यंतोमयूराःशुकाःकोकिलामत्तभृंगाश्चतेषांततिःसमूहस्तथा आदृतं उपवनं गृहारामस्तेन वासितं सुरभीकृतं अंग
नायाःस्वसख्याःगोप्याःवितानैरुल्लोचैर्मणिभिःशोभिगृहं निगमाकलितं वेदेनाप्यज्ञेयं कृष्णं निशासुनयंति ॥ ४८ ॥ नेत्रेति । सागोपीप्रियेकृष्णे अभ्यागते सति मंजु
कलशप्रख्यौ मनोहरपूर्णकुंभसमानौ स्तनौ तत्र स्थायिना स्थितेन स्तनयोर्निरंतरत्वात् स्तनादधः अपतितेनेत्यर्थः । नेत्रानंदजलेन नयनानंदवारिणा हिमवारिणेव पाद्या
र्घ्यं पादे दीयमानं जलं पाद्यं हस्ते दीयमानं जलमर्घ्यं तदुभयमित्यर्थः । अनेन सागोपीकृष्णागमनकाल एव पाद्यार्घ्यं स्थापितवती । तेन च करेण तस्यास्तनस्पर्शः कृत
इति द्योत्यते । स्त्रीपुंसयोः प्राथमिकौ हीमौ विलासौ । प्रसूनसुतौ पुष्पात्प्रवद्भिर्मधुभिर्मकरंदैः स्नानं अनेन कृष्णमौलौ पुष्पैरलंकृतिः कंठे पुष्पमालासमर्पणं पुष्पवृष्टि

इत्थं निगद्य निगमाकलितं नयंति दूत्यो वितानमणिशोभि गृहं निशासु ॥ नृत्यन्मयूरशुककोकिलम
त्तभृंगतत्यादृतोपवनवासितमंगनायाः ॥ ४८ ॥ नेत्रानंदजलेन मंजुकलशप्रख्यस्तनस्थायिना पाद्या
र्घ्यं हिमवारिणेव मधुभिः स्नानं प्रसूनसुतैः ॥ आश्लिष्यांगकलापरम्यतिलकश्रीखंडलेपांश्च सा लोले
क्षोत्पलमाल्यमोष्ठजसुधां प्रादात्प्रियेऽभ्यागते ॥ ४९ ॥ कांताननद्युतिनिवृत्तकटाक्षगंडबिंबोष्ठरम्यरुचि
भिर्मिलिता स्मितश्रीः ॥ इंदीवरांबुरुहकोकनदैः सुगंधि सांद्रं तयाऽनुकुरुते मधु पीयमानम् ॥ ५० ॥

श्वद्योत्यते । आश्लिष्यकृष्णमालिङ्ग्य अंगकलापः स्वांगस्थालंकारः नीलमेघश्यामस्य तस्य तडित्प्रभः स्वांगमेवालंकारो वारम्यतिलकः कस्तूरितिलकः श्रीखंडलेप
श्च वक्षश्चर्चितचंदनलेपस्तान् । अनेन कृष्णमलंकृत्य तच्छेषेण स्वालंकरणमपि द्योत्यते । लोलाचंचलाईक्षा अवलोकनमेव उत्पलमाल्यं नीलोत्पलमाल्यं असि
तापांगित्वात् । अनेन पादमारभ्य कंठपर्यंतं तस्याः श्रीकृष्णावयवसौंदर्यावलोकनं द्योत्यते । ओष्ठजसुधां अधरामृतं च प्रादात् कृष्णाय अदिशत् । अनेन भृंगारवि
लासः नैवेद्यांतोपचाराश्च दर्शिता भवन्ति ॥ ४९ ॥ कांतेति । कांतस्य कृष्णस्य आननद्युतिभिः श्रीमुखकांतिभिर्निवृत्ताभिश्चुंबनकाले तदभिभूततया परावृत्ता
भिः । कटाक्षश्च नीलोत्पलदलस्थानीयः गंडः कमलदलस्थानीयः कपोलः बिंबोष्ठः कोकनदस्थानीयः अधरः तेषां रुचिभिः कांतिभिर्मिलिता मिश्रिता स्मितश्रीर्मदि

सटीकः

सर्गः ९

॥ ८ ॥

रास्थानीयागोपीमुखस्यमंदहासकांतिः इंदीवरं नीलोत्पलंचांबुरुहंचकोकनदरं नोत्पलंचतैः सुगंधितयापीयमानं सांद्रं मधुमद्यमनुकुरुते अनुकरोति । तत्साम्यं भजतीत्यर्थः । अनेन काव्ये वर्णनीयं मधुपानं । वस्तुतोभावादौ त्रेक्षिकं वर्णितं भवति ॥ ५० ॥ विष्वगिति । विष्वक् समंतात् व्यापिनी मणीनां मुक्ता मणीनां प्रभाभाः सैवाभिधा आख्यायस्य सचासौ पयःसिंधुः क्षीरसमुद्रः तस्मिन् गृहबहिर्भित्तिस्वचितमौक्तिककांतिर्गृहं परितो व्यापिनी क्षीरसमुद्रवत्तिष्ठतीति भावः । स्फुरतः क्षीरसमुद्रमध्ये लसतो मंडपस्य रत्नमयमंडपस्य प्रख्ये समाने वेदमनिरत्नगृहे तदंतः भित्तेरंतः श्रीपतिमौलेः शयानकृष्णमुकुटस्य च रत्नानां महसाकांत्या उत्सर्पिणी ऊर्ध्वं प्रसरंती स्वरत्नश्रीः कशिपुस्वचितरत्नकांतिः भित्तिमुकुटकांतिं उभयतो घनीभूतां निर्भेत्तुमसमर्था ऊर्ध्वमेवलब्धा वसरा प्रसृत्येत्यर्थः । तथा पुष्टोन्नम्रफणिनां पुष्टोन्मुखशेषफविष्वग्व्यापिमणिप्रभाभिधपयःसिंधौ स्फुरन्मंडपप्रख्ये वेदमनि भोगिकल्पकशिपौ साकं व्रजस्त्रीजनैः ॥ भित्तिश्रीपतिमौलिरत्नमहसोत्सर्पिस्वरत्नश्रिया पुष्टोन्नम्रफणत्विषां मुषि लसंस्तुष्टोऽस्त्वसौ विटलः ॥ ५१ ॥ गोपीकाचन धीरतां हृदि बलादालंब्य रत्युत्सुके कोपेनेव निमील्य नेत्रयुगलं तल्पे शयाना सकृत् ॥ कांतं निद्रितमाकलय्य शनकैरालिङ्ग्य बिंबाधरं स्वीकुर्वत्यथ वीक्षिताऽपि विवशा मानं न सस्मार सा ॥ ५२ ॥ गंतुं कुत्र समुद्यतोऽसि तरुणि त्वद्धाम तत्पद्धतिः किं तत्रास्ति मुकुंदमानिनि तव स्वच्छोज्जिताभीशुना ॥ कांतं द्वारमलक्षयन् कृशमिदं गात्रं च तस्यांतरे गताऽस्मीत्यभिधाय तन्मृदुकरं गृह्णन्स गृह्णातु माम् ॥ ५३ ॥

णिनां त्विषः कांतयः तासां मुषि अपहारिणि भोगिकल्पकशिपौ शेषसमानशय्यायां । अस्त्री कशिपुशय्यायामिति रत्नमाला । व्रजस्त्रीजनैः साकं लसन् असौ विटलः तुष्टोस्तु संतुष्टो भूयात् ॥ ५१ ॥ गोपीति । काचन गोपी रत्युत्सुके हृदि बलात् धीरतां धैर्यं आलंब्य कोपेनेव नेत्रयुगलं अंतः स्नेहयुक्तत्वादिवेत्युक्तं । निमील्य तल्पे शयाना सकृदेकवारं किंचित्कालमित्यर्थः । कांतं श्रीकृष्णं निद्रितं आकलय्य मत्वा शनकैर्मंदं आलिङ्ग्य बिंबाधरं स्वीकुर्वती चुंबन्ती । अथानंतरं वीक्षितापि कृष्णेन दृष्टापि विवशा तत्सुखपरवशा सामानं कोपं न सस्मार न स्मृतवती । चुंबनं नैव त्यक्तवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ गंतुमिति । हे मुकुंदकृष्ण कुत्र गंतुमुद्यतोऽसि इति स्वात्मानं वंचयित्वा न्यत्र गच्छं

रु० वि०

॥ ९ ॥

तं कृष्णं प्रति एकस्याः गोप्याः वचनं । हेतुगणिकां त्वद्धामतवगेहं गंतुं मुद्यतोस्मीति स्वकृतवचनमाच्छादयतः कृष्णस्य वचनं । तस्य मद्ब्रह्मस्य पद्धतिर्मागः तत्र मद्ब्रह्म
तिक्रम्यततोपि दूरे स्ति किमित्यपराधं स्थिरीकुर्वत्यावचनं । हेमानि नितवस्वच्छोर्जिताभीशुना निर्मलोत्कृष्टकांत्याक्रांतमाक्रांतं द्वारं त्वद्ब्रह्मद्वारं अलक्षयन् अपश्यन्
तस्याभीशोः पुंजीभूतस्य अंतरे मध्ये कशं इदं तव गात्रं शरीरं चालक्षयन् अहं गतास्मि । न त्वन्यामुद्दिश्येत्यर्थः । इत्यभिधाय तन्मृदुकरं गृह्णन् कृष्णः मांगृह्णातु अंगीक
रोतु ॥ ५३ ॥ यदीति । हे ईश कृष्ण यदि रिरं सयारं तु मिच्छया रमतेः सन्नंतत्वादेव प्रत्ययः । महितमलंकृतं मद्द्वामममगृहं आयासि आगच्छसि । तर्हि अध्वनि मार्गे स्नेहभ
रितामतिक्रम्य गच्छतः तव स्थापनार्थं पृष्ठतः समागतां मामवलोक्य सद्यः तत्क्षणं भीतपदवीं भयस्य मार्गं कुतः कस्मादलभीष्टाः भीतः कस्मादभूदित्यर्थः । इति पुनर्नायि
कावचनं । हे पद्माक्षिकं जनयने तव स्तनावेव जृम्भिणौ कुंभौ करि मस्तकोर्ध्वभागौ तयोर्युगलमुद्वीक्ष्य कुंभीश्वराशंकया गजः श्रेष्ठ एव पृष्ठतः समागत इति आशंकया भी

यद्यायासि रिरंसयेश महितं मद्द्वाम तर्ह्यध्वनि स्निग्धां मामवलोक्य भीतपदवीं सद्योऽलभीष्टाः कुतः ॥
उद्वीक्ष्य स्तनजृम्भिकुंभयुगलं कुंभीश्वराशंकया पद्माक्षीति निगद्य सुस्मितमुखीं चुंबन्स तां जृम्भते ॥ ५४ ॥
अन्या चुंबनजातचिह्नमधुना विबाधरे दृश्यते तन्मां रंजयसीश किं प्रियगिरा धन्याऽबला सैव हि ॥ म
न्यूद्रिक्तहृदा मुहुः सखि भवच्छून्यां सभां पश्यतस्तन्मेऽभूद्वरवर्णिनीति शमयन्मन्मानसे स्यादसौ ॥ ५५ ॥

तपदवीगतोस्मीति निगद्य उक्त्वा सुस्मितमुखीं अपराधपरिहारव्याजेन स्वलावण्यस्यैव वर्णनात् स्मेराननां नायिकां चुंबन् अतः परमपि कथंचित्स्वापराधमुद्घाटयिष्यती
ति भियावाग्बंधनार्थं मुखमेव चुंबन् कृष्णो जृम्भते प्रकाशते ॥ ५४ ॥ अन्येति । हे ईश कृष्ण अन्यया परया कृतं आचुंबनेन जातं चिह्नं दंतक्षतरूपं अधुना इदानीं तव विबा
धरे दृश्यते तत्तस्मान्मां प्रियगिरा प्रियोक्त्या किं रंजयसि सांत्वयसि । सैवाबला धन्या कृतार्था । हियया त्वमाचुंबितः । वाग्बंधनाय चुंबनं कर्तुं उपनीते मुखे अधरव्रण
दर्शनात् तवापराधपरिहारोपाय एव अपायो जात इति पुनः प्रत्युवाचेति भावः । हे सखि मन्यूद्रिक्तहृदा कोपोद्रिक्तहृदयेन दष्टोष्ठतयेति भावः । भवच्छून्यां त्वद्रहितां सभां
मुहुः मार्गं मार्गं पश्यतः मेतदधरव्रणं अभूत् । कोपेन दष्टारोहिदष्टोष्ठाः भवन्तीति भावः । इति तस्याः कोपं शमयन् असौ कृष्णः मन्मानसे मम मनसि स्यात्तिष्ठतु ॥ ५५ ॥

सटीकः

सर्गः ९

॥ ९ ॥

वृंदारण्येति । गोपललनावृंदकर्तुः । वृंदारकप्रेषितैः सुरवृष्टैः मंदारादिलसत्प्रसूननिकरैः प्रियस्य कृष्णस्य वर्त्मसंदृश्यदृष्ट्वा स्त्रीरमणार्थं गच्छतोऽपि कृष्णस्य देवाः पदे पदे पुष्पाणि वर्षतीति भावः । वृंदारण्यस्य वृंदावनस्य कुंजः लतापिहितस्थलंतदेवमंदिरं तस्मिन् गतं मंदानिलैर्वीजितं चंद्रस्यामंदकरेण लतागृहं प्रविष्टेन चंद्रकिरणेन सेवितपदं कंदर्पतातं कृष्णं निशिनैः पद्यते प्रामोति ॥ ५६ ॥ नृत्यदिति । मेघश्यामं कृष्णं दृष्ट्वा नृत्यंतः केकिनो मयूरायस्मिन् चित्राणि पुष्पाणि यासां ताः तिलका एव रत्नस्फुरत्तोरणाः रत्नबद्धतोरणैः तैर्विष्वक्परितः शोभिनि पल्लवाख्यं किसलयाभिधं विलसत्तल्पं शय्यायस्मिन् तस्मिन् विस्तीर्णौषधिभिः विस्तृतज्योतिर्लताभिः प्रदीपानां त्विड्यस्मिन् प्रसूनविलसत्पत्रैः वितानप्रभायस्मिन् मत्तालिव्रजएव गायको यस्मिन् तस्मिन् कुंजे निजां गोपीं रंजयन् सुखयन् हरिः कृष्णः अभातु अशोभतु । महा

वृंदारण्यनिकुंजमंदिरगतं मंदानिलैर्वीजितं चंद्रामंदकरेण सेवितपदं कंदर्पतातं निशि ॥ मंदारादिलसत्प्रसूननिचयैर्वृंदारकप्रेषितैः संदृश्य प्रियवर्त्म गोपललनावृंदं शनैः पद्यते ॥ ५६ ॥ नृत्यत्केकिनि चित्रपुष्पतिलकारत्नस्फुरत्तोरणैर्विष्वक्शोभिनि पल्लवाख्यविलसत्तल्पे प्रदीपत्विषि ॥ विस्तीर्णौषधिभिः प्रसूनविलसत्पत्रैर्वितानप्रभे मत्तालिव्रजगायके हरिरभात्कुंजे निजां रंजयन् ॥ ५७ ॥ स्नातः सौंदर्यनद्यां परितृप्तवसनो गोपिकालेपनश्रीः वक्षोजाब्जासनस्थः कृतवनवसतिर्हारमालाकराग्रः ॥ विभ्रत्केशौघकाशानधरजनिपयोमात्रवृत्तिर्विनिद्रः प्रेषुः श्रीविठलोऽसौ जयति मुनिगणं जारवार्ता कुतोऽस्य ॥ ५८ ॥

राजंकृष्णं लतागृहे पिराजवैभवं नामुंचदिति भावः ॥ ५७ ॥ स्नातइति । सौंदर्यनद्यां लावण्यासिंधौ स्नातः लावण्यभरितइत्यर्थः । मुनिरपि नद्यां स्नातो भवति । परिहृतरतिकालेत्यक्तं वसनं येन सः । मुनिरपि दिगंबरो भवति । गोपिकानामालेपनस्य अनुलेपनस्य श्रीः कांतिः यस्य गाढालिंगने तदनुलेपनेन लिप्तांगइत्यर्थः । मुनिरपि गोपीचंदनधारी भवति । वक्षोजएव कुचएवाब्जासनं पद्मासनं तत्र तिष्ठतीति तथोक्तः । मुनिः पद्मासनइति स्फुटं । कृतावने वृंदावने वसतिर्येन । मुनिरपि वनवासी । हारमालामौक्तिककंठमालाकराग्रेयस्य प्रेयस्यादातुं करधृतहारमालइत्यर्थः । मुनिरपि जपमालाधारी । केशौघकाशान् केशपाशदर्भान् गृह्णन् अधरजनिपयोमात्रवृत्ति

रु० वि०

॥१०॥

तिःअधरजन्यामृतमात्रेणजीवनंयस्यसतथोक्तः । मुनिरप्यब्जक्षत्वात्पयोमात्रवृत्तिर्भवति । विनिद्रःप्रेष्ठःअसौश्रीविट्टलःकृष्णःमुनिगणंजयति । अस्यैतादृशस्य
मुनिमार्गजुष्टकृष्णस्यजारवार्ताकुतःनकुतोपीत्यर्थः । मुनिगणंजयतीत्यनेनस्त्रीभिःसहशयनेपिऊर्ध्वरेतस्थःकृष्णइतिद्योत्यते । इदंमुनेरपिनघटतइतिमुनिगणंजय
तीत्युक्तम् ॥ ५८ ॥ चुंबंत्यइति । सौंदर्यसिंधुंसुस्मितमुखंतुंगात्मीयमनोरमस्तनतटेनखैःसंदर्शितांकंकृष्णंपुलकितैःगलंतिभूषणानियेषांतैःअंगैःस्वांगैःगाढंदृढंप
रिरभ्यालिङ्ग्यकृष्णस्यसरसाधरंचुंबंत्यःताःअबलागोप्यःमंदानिलैःमंजुलंमनोहरंअदःतद्वंदारण्यवृंदावनंदद्वाननंदुःहृषिताबभूवुः ॥ ५९ ॥ कांतेति । कांताकदं
बस्यकुचावेवकुंजरकुंभौगजकुंभौतत्रसंगिचतत्संतापहारिचतन्त्रखमंडलंतेनालमत्यर्थंमंडितोऽलंकृतोगंडानुषक्तःस्वकपोलसंसक्तःविलसन्मुखचंद्रःबहुवीमु

चुंबंत्यः सरसाधरं पुलकितैरंगैर्गलद्भूषणैस्तं गाढं परिरभ्य सुस्मितमुखं सौंदर्यसिंधुं मुदा ॥ तुंगात्मीयमनोरम
स्तनतटे संतदर्शितांकं नखैर्वंदारण्यमदो ननंदुरबला मंदानिलैर्मंजुलम् ॥ ५९ ॥ कांताकदंबकुचकुंजरकुंभसंगि
संतापहारिनखमंडलमंडितोऽलम् ॥ गंडानुषक्तविलसन्मुखचंद्रचुंबी कुंजेषु संचरति कृष्णविचित्रसिंहः ॥ ६० ॥
कृष्णांघ्र्यंबुजलक्ष्मलक्ष्यमखिलं यत्र स्थलं साचलं सस्त्रीका मुनयश्च पक्षिहरिणीहर्यक्षवृक्षादयः ॥ यत्पाथः सुर
सिंधुसिंधुमहितं यस्मिन् व्रजस्त्रीवशं श्रुत्यंतांतरितं महः परमदो वृंदावनं स्यान्मुदे ॥ ६१ ॥ खचंद्रस्तंचुंबतीतितथो

क्तः । कृष्णविचित्रसिंहःकृष्णाख्याद्भुतसिंहःकुंजरकुंभसंगिनखतयासिंहसाम्यंतस्यनखस्यसंतापहारित्वादद्भुतत्वंचंद्रसिंहराशयोःसंबंधोस्तीतिसिंहसाम्यं । सिंह
श्चंद्रमाश्रयतीत्यपूर्वमितिभावः । कुंजेषुसंचरतिइदमुजयत्रसमम् ॥ ६० ॥ कृष्णांघ्रीति । यत्रयस्मिन्वृंदावनेसाचलंगोवर्धनाचलसहितंअखिलंस्थलंभूप्रदेशः
कृष्णस्यांघ्रीचरणावेवांबुजेतत्रयानिलक्ष्माणिध्वजादिचिह्नानितैर्लक्ष्यंदृश्यंमनोहरमित्यर्थः । यत्रयस्मिन्वृंदावनेसस्त्रीकाःस्त्रीसहिताःमुनयश्चपक्षिणःहरि
ण्यःहर्यक्षाःसिंहाःवृक्षादयोऽलतादयोऽप्येषांते । यत्पाथःयत्रवृंदावनेपाथःउदकंसुरसिंधोर्द्वेवनद्याः सिंधुनासमुद्रेणमहितंसत्कृतंसदाकृष्णमज्जनपानादिनेतिभावः ।
यस्मिन्वृंदावनेश्रुत्यंतांतरितंवेदांतविदूरंमहःकृष्णाख्यंतेजःव्रजस्त्रीवशंव्रजांगनाधीनंसतृतिष्ठति । अदस्तत्परमुत्तमंवृंदावनंमुदेअस्मत्संतोषायस्यात् ॥ ६१ ॥

सटीकः

सर्गः ९

॥१०॥

यदिति । यस्यदृंदावनस्यकुंजालतामंडपाःमुखैरिणाकृष्णेनसंगतानांवधूनांस्त्रीणांविक्रीडनैःसुरतक्रीडाभिःवासिताःतयोर्दिव्यांगसहजगंधेनतद्धृतचंदनकुंकुम
कस्तूर्यादिगंधेनचपरिमलीकृताः । यदृंदावनंसंजातानांसमुद्रूतानांसुरद्रुमाणांकल्पवृक्षाणामोघस्यसमूहस्यमहसाकांत्याविद्योतितानिप्रकाशितानिआशानांदि
शांमुखानियस्यतत्तथोक्तायदृंदावनंचंद्रईशःशिवःसुरेशःदेवेन्द्रश्चतएवमुख्यायेषांतैर्विवुधैःसुरैःसदास्तूयमानंतदृंदावनंप्रमत्तेममचित्तेसततंसंततंआविरस्तुआवि
र्भवतु ॥ ६२ ॥ कस्त्वमिति । त्वंकइतिकृष्णंप्रतिकस्याश्चित्तगोप्यानर्मवचनं । हेसुभगेअहंकश्चननिर्जरोदेवइतिकृष्णस्यप्रत्युक्तिः । देवश्चेदिहतेतवस्वर्गः
केतिगोपीवचनं । तत्स्वर्गस्त्वद्दृंहंतवधामइतिकृष्णवचनं । पीयूषममृतंकास्तीतिपुनस्तस्यावचनं । तवाधरेपीयूषमस्तीतिकृष्णप्रत्युक्तिः । तवअनिद्रताअ

यत्कुंजा मुखैरिसंगतवधूविक्रीडनैर्वासिता यत्संजातसुरद्रुमौघमहसा विद्योतिताशामुखम् ॥ यच्चंद्रेश
सुरेशमुख्यविवुधैः संस्तूयमानं सदा तदृंदावनमाविरस्तु सततं चित्ते प्रमत्ते मम ॥ ६२ ॥ कस्त्वं कश्च
न निर्जरोऽहमिह ते स्वर्गः क्व तत्त्वद्दृहं पीयूषं क्व तवाऽधरेऽस्ति सुभगे क्वाऽस्ते तवाऽनिद्रिता ॥ त्वत्प्रेम्णां सखि
चित्तयाऽनिमिषता कुत्र प्रिये वीक्षतस्त्वद्रूपं त्विति बलुवीं प्रियगिरा चक्री प्रचक्रे निजाम् ॥ ६३ ॥ प्री
तेर्लाभमवेक्ष्य चित्तमपि या तस्मै ददावंकगां तां कृत्वा रतिसंगरस्थहृदयामालिङ्ग्य रम्यैर्भुजैः ॥ तस्या ह
ष्टिपथं गतं मुखमलं चित्ताय संरोचयन् कस्तूरीतिलकेन भूषयति यः स स्यान्मुदे विट्ठलः ॥ ६४ ॥

स्वमताककुत्रास्तीतिपुनस्तस्यावचनं । हेसखित्वत्प्रेम्णांत्वत्कृतस्नेहानांचित्तयास्मरणेनममानिद्रितेतिकृष्णोक्तिः । अनिमिषताकुत्रेतिपुनस्तस्यावचनं । हेप्रि
येत्वद्रूपंतवसौंदर्यंपश्यतोममअनिमिषता । सौंदर्यातिशयात्त्वद्दर्शनोत्सुकंचक्षुःनिमेषमपिनसहतइतिभावः । इतिप्रियगिराप्रियोक्त्याप्रत्युत्तरव्याजेनतस्याएव
स्तवनात्सचक्रीचक्रधरःकृष्णःबलुवींगोपीनिजांस्वकीयांस्वानुरक्तचित्तांचक्रेकृतवान् ॥ ६३ ॥ प्रीतेरिति । यानारीप्रीतेःसुखस्यलाभमवेक्ष्यचित्तमपि । अ
पिपदेनांतरत्वेनादेयतांसूचयति । तस्मैकृष्णायददौ । अदेयमपिचित्तलाभातिशयादिदिशत्चित्तदानंचसदातस्यैवस्मरणं । अतिशयितमनोहरस्यकृष्णस्य
स्मरणमात्रेणबहुसुखंलब्ध्वासदातंसस्मारेतिभावः । अन्येनबहुद्रव्यलाभमवेक्ष्योत्तरस्यापिवस्तुनोदानाद्वैश्यधर्मोपिध्वन्यते । कृष्णस्तामंकगांउत्संगगांकृत्वा

त्वांकमारोप्येत्यर्थः । ऊरुतदस्ययद्वैश्यइतिस्वांकस्यवैश्यस्थानत्वाद्वैश्यधर्मवर्तीतामंकमारोप्येतिध्वनिः । रतिसंगरस्थहृदयांसुरतयुद्धेदत्तचितारम्यैर्भुजैरालि
ग्यद्वौभुजौनालमितिचतुर्भुजैःसमालिङ्ग्येतिभावः । युद्धकामनयाक्षत्रियधर्मवर्ती बाहूराजन्यःकृतइतिक्षत्रियोचितबाहुभिरालिङ्ग्येतिध्वनिः । दृष्टिपथंस्वद
ष्टिमार्गगतंप्राप्तंतस्यामुखंपूर्वविरहोच्छ्वासादिनाऔष्ण्यतयातिलकाभावेनचसूर्यसदृशंमुखं चक्षोःसूर्योअजायतेतिसूर्यचक्षुस्थानेचक्षुषीनिक्षिप्येतिध्वनिः ।
इतितत्पयावीततिलकयाकेवलंचक्षुषैवदृष्टंतुमनोहर्षकरमभूदितियथाश्रुतस्यभावः । अतएवचित्तायसरोचयन्यःरुष्णःकस्तूरीतिलकेनभूषयतिअलंक
रोति। अलंकारतुल्यतिलककरणेप्रियप्रेमातिशयदर्शनेनविरहनिमित्ताण्यशौल्याचमुखस्यचंद्रसाम्यात् चंद्रमामनसोजातइतिचंद्रस्थानेमनसिघटयित्वेतिध्व
निः। सविट्टलःनोमुदेसंतोषायस्यात् ॥ ६४ ॥ रोम्णामिति । एतत्पद्यंव्याख्यातमपिव्यवहितत्वात्पुनरपिव्याक्रियते । रोम्णांहर्षणरोमोद्गमंकरोतीतितथो
क्तस्तस्मिन् । श्रवणतःश्रवणमात्रात्पापानांदुरितानामोघंसमूहंविध्वंसयतीतितथोक्तस्तस्मिन् । प्रेम्णाभक्त्याचिंतयतांस्मरतांविचित्राआश्चर्यभूताविमलानिर्म
रोम्णां हर्षणकारिणि श्रवणतः पापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां विचित्रविमलश्लाघ्यार्थसंदायिनि ॥ संजाते भु
वि रुक्मिणीशविजये सदादिराजोदिते संजातः सुरमंडलीषु नवमः सर्गो मुदां सत्कृतः ॥ ६५ ॥ इति श्रीमत्कवि
कुलतिलकाग्रणीवादिराजपूज्यचरणविरचिते रुक्मिणीशविजये नवमः सर्गः समाप्तः ॥ ९ ॥

लाःश्लाघ्याःस्तुत्याःअर्थाधर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थास्तान्सम्यग्ददातीतितथोक्तस्तस्मिन् । संतोवादिराजावादिश्रेष्ठाःशुकादयस्तैरुदितेअभिवाणिंतेरुक्मिणीश
स्यरुष्णस्यविजयेपराक्रमेभुविभूमौसंजातेसतिउज्जृम्भितेसतिसुरमंडलीषुसत्कृतःमुदांसंतोषाणांनवमःसर्गःसृष्टिःसंजातःअभवत् । पौनःपुन्येनसंतोषपरंपराजाते
त्यर्थः । काव्यपक्षे । शब्दार्थचमत्कारदर्शनेनरोम्णांहर्षणकारिणिरोमांचजनकेप्रेम्णाआदरेणचिंतयतांचिंतनिकांकुर्वतांविचित्रःअनेकप्रकारोविमलःजुगुप्साः
श्लाघ्यादिदोषरहितःश्लाघ्योवर्णनीयोर्यःअभिधेयःतंसम्यग्ददातीतितथोक्तःतत्प्रकाशकइत्यर्थः । तस्मिन् । सनूकामादिदोषशून्यःसत्पुरुषवत्विष्णुभक्त
त्वादुत्तमइतिवासचासौवादिराजश्चवादिराजाख्योयतिस्तेनोदितेकृतेभूविसंजातेसंभूतेरुक्मिणीशविजयेरुक्मिणीशविजयाख्यकाव्येअधिकरणेसुरमंडलीषु
सत्कृतःनवमःमुदांसंतोषाणांसर्गःसृष्टिरूपःसर्गःपरिच्छेदः । सर्गशब्दस्यावृत्त्यायोजना । संजातःसमभवत् । नवमसर्गोजातइत्यर्थः ॥ ६५ ॥ इतिश्रीवादिराजती
र्थविरचितरुक्मिणीशविजयाख्यकाव्यस्यटीकायांलक्ष्मीपतिभट्टारकोपाध्यायसूनुनारायणभट्टेनकृतायांगुरुभावप्रकाशिकायांनवमःसर्गःसमाप्तः ॥ ९ ॥

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये दशमसर्गः प्रारंभः ॥

रु.वि.

॥ १ ॥

श्रीकृष्णायनमः ॥ आक्रांतगोपिकाचक्रमकूरस्तुतविक्रमम् ॥ वक्रालकोल्लसद्वक्रंशक्रनीलच्छविनुमः ॥ १ ॥ इत्थमिति । सःकृष्णःइत्थमनेनप्रकारेणरा
त्रौविविधान्विलासान्कृत्वानिशांतेप्रभातेगोपीःविससर्जतत्याज । प्रीत्यैसंतोषायविधोरन्वयजःवंशोत्पन्नःचंद्रप्रीत्यर्थंसोमवंशोत्पन्नइत्यर्थः । कृष्णःसलीलां
स्तेनकतरासक्रीडालीलांमित्रंसूर्यनसंदर्शयतिस्मनसमदर्शयत् । नूनंनिश्चयः । रात्रौविलासकरणात्दिनेशेननदृष्टमिति वस्तुस्थितिः । तत्रहेतूपेक्षा ॥ १ ॥ दु
र्गावनेइति । दुर्गावनेअंबिकावनेव्रतधरमुपवासव्रतधरंनंदगोपंनिशिबुभुक्षितासंजातभोजनेच्छाचित्तवृत्तिर्यस्यसःसर्पःअग्रसीतजग्रास । किलेत्यस्वरसे ।
सकलेश्वरंकृष्णंविस्तृज्यअन्यदैवप्रत्यर्हणेदेवतांतरपूजायांअभिरतंनंदंअग्रसीदित्यहमूहयामि । सर्वोत्तमंकृष्णंविहायान्यदेवताभक्तिकरणदोषेणैवसर्पोग्रसी

इत्थं स रात्रौ विविधान्विलासान्कृत्वा निशांते विससर्ज गोपीः ॥ प्रीत्यै विधोरन्वयजः स्वलीलां
मित्रं न संदर्शयति स्म नूनम् ॥ १ ॥ दुर्गावने व्रतधरं निशि नंदगोपं सर्पोऽग्रसीत्किल बुभुक्षितचित्त
वृत्तिः ॥ कृष्णं विस्तृज्य सकलेश्वरमन्यदैवप्रत्यर्हणाभिरतमित्यहमूहयामि ॥ २ ॥ कृष्णः स्वदर्श
नसुदर्शनमेतमात्मविद्याधरान्वयममूमुचदब्जनेत्रः ॥ तत्पादपूततनुरुत्तमपूरुषांघ्रिप्रीत्यैव तस्य पद
मेव जगाम सोऽपि ॥ ३ ॥

दित्यहमूहयामि ॥ २ ॥ तस्यनाम्नोऽन्वर्थतासंपादयन्नाह । कृष्णइति । अब्जनेत्रःकृष्णःत्वस्यकृष्णस्यदर्शनेनसुदर्शनंसुष्ठुदर्शनंअवलोकनंयस्यतं ।
अनेनप्रसिद्धसुदर्शननाम्नःकृष्णसंबंधेनान्वर्थतासंपादिता । आत्मनःत्वस्यविद्यांधरंतीतिआत्मविद्याधराःतेषामन्वयोवंशोयस्यसःतत्रोत्पन्नइत्यर्थः । अनेनवि
द्याधरइतितकुलनाम्नोपिपूर्ववदन्वर्थतासंपादिता । एवंसर्परूपंगंधर्वअमूमुचत्तमोचयामासमुचेण्यंतालुङ्गिणिश्रीतिचङ् । तत्पादपूततनुःसोऽपिउत्तमपुरुष
स्यकृष्णस्यांघ्रिप्रीत्यैवस्वोद्धारकपादप्रेम्णैवतस्यविष्णोःपदमेवाकाशमेवजगाम । गगनविष्णुपदयोरपिविष्णुपदवाच्यत्वादितिभावः ॥ ३ ॥

सटीकः

सर्गः १०

॥ १ ॥

असद्येति । सःकृष्णःस्वात्मनिविद्यमानंअसद्याःनक्तंचराःराक्षसाःतेषांनाशकत्वंप्रकाशयन्सन्निगूढंनिलीनतयाआगतंशंखचूडंदितिजंशंखचूडाख्यंराक्षसंशा
दूलमिवव्याघ्रमिवक्षपायांरात्रौममर्दजघान । नक्तंरात्रौचरंतीतिव्युत्पत्तेः । अस्यरात्रावेवचरतोहननात् रात्रिचरनाशकत्वंप्रकाशितमेवेतिभावः ॥ ४ ॥
शिरोमणिमिति । सःकृष्णःतस्यशंखचूडस्यवधात्अवाप्तंप्राप्तंशिरोमणिंशिरोरत्नंबलायबलरामायदत्त्वास्वयंमनोज्ञकांतामणिभिःमनोहरस्त्रीरत्नैःसमेतंचंद्रच
यातिचारुंचंद्रसमूहादप्यतिमनोहरंयशोमणिंकीर्त्तिरत्नंबुभुजेपालितवान् ॥ ५ ॥ धूलीति । धूलीपालिभिःधूलीसमूहैःअंबरंगगनंविष्णोःपदमितिकृ
त्वामलिनयन् निघंट्वादिषुविष्णुपदशब्दश्रवणात्कृष्णपदधांत्यातस्मिन्द्वेषेणमलिनयन्नित्युत्प्रेक्षा । तोयदानमेघान्समरुचःकृष्णसमानकांतीन्लांगू

असद्यनक्तंचरनाशकत्वं प्रकाशयन्स्वात्मनि विद्यमानम् ॥ स शंखचूडं दितिजं निगूढं ममर्द शार्दूल
मिव क्षपायाम् ॥ ४ ॥ शिरोमणिं तस्य वधादवाप्तं बलाय दत्त्वा बुभुजे स्वयं सः ॥ यशोमणिं चंद्रच
यातिचारुं मनोज्ञकांतामणिभिः समेतम् ॥ ५ ॥ धूलीपालिभिरंबरं मलिनयन् विष्णोः पदं तोयदान् लां
गूलेन विदारयन् समरुचस्तज्जन्ममूलं त्विति ॥ देवेन्द्रं ककुदद्रिणा खुरपुटैः पृथ्वीं च सक्लेशयन्नभ्याया
त्स्वविषाणलक्ष्यमजितं कुर्वन्नरिष्टासुरः ॥ ६ ॥ अग्रे निधाय स्वविषाणयुग्ममुग्रोच्युतं प्रत्यगमत्सहायम् ॥
दोष्णा तदुत्पाटयतो मुरारेः कुर्वन् शिरोभारजिहीर्षयेव ॥ ७ ॥

लेनवालेनविदारयन्ककुदद्रिणाककुदाख्यपर्वतेनदेवेन्द्रंखुरपुटैः पृथ्वींचतज्जन्ममूलंकृष्णावतारनिमित्तमितिसक्लेशयन्नक्लेशेनसहितंकुर्वन्अजितंकृष्णंस्वविषाण
लक्ष्यंशृंगलक्ष्यंकुर्वन्सअरिष्टासुरःअभ्यायात् । अयंविष्णुवैष्णवद्वेषीत्येवमुत्प्रेक्षितुःकवेर्हृदयम् ॥ ६ ॥ अग्रइति । उग्रःक्रूरःअरिष्टासुरःस्वविषाणयुग्मम
ग्रेनिधायपुरोनिधायतच्छृंगयुग्मंदोष्णाहस्तेनोत्पाटयतः उन्मूलयतःमुरारेःकृष्णस्यशिरोभारजिहीर्षयास्वमस्तकभारपरिहारेच्छयासहायंकुर्वन्निवअच्युतंप्रत्य
गमत् । पूर्वमजितमितिप्रयोगेणेशानीमच्युतमितिप्रयोगेणचकृष्णस्यनपराभवइतिसूचितम् ॥ ७ ॥

रु० वि०

॥ २ ॥

यदुपतीति । यदुपतिमृदुहस्तेन कृष्णकोमलकरेण उद्धृतं शृंगयुग्मं कर्तुं । असुरमरिष्टासुरं व्यसुं विगतप्राणं अकार्षीत् अकरोत् । तदीयशृंगेणैव तं जघानेति पुराणप्रसिद्धिः । इतीदं युक्तमुचितं यद्यस्मात्कारणाच्छिरसि धृतः स्वीयोप्यंतकाले विनाशकाले प्राप्ते सति शत्रोः करवशं शत्रुदत्तद्रव्यवशं उपयातः शत्रुतामेति । बलिहस्तांशवः करा इति हस्तस्यापिकरत्वाच्छ्लिष्टगर्भा र्थांतरन्यासः ॥ ८ ॥ यदीयेति । यस्य कृष्णसंबन्धियदीयं नामनामधेयं स्मरतां मुनीनामरिष्टं आत्यंतिकनाशमेतिसाकल्येन नाशं प्राप्नोति । स एव एकोनाथो मुख्यस्वामी यस्य तदेकनाथं अतएव जैत्रं जयशीलं ब्रजमेत्यरिष्टस्य पुष्टिरिति दृष्टपूर्वानहि पूर्वमदृष्टाहि । अस्यासुरस्य अशुभस्य चारिष्टशब्दवाच्यत्वादियमुक्तिः ॥ ९ ॥ कृष्णस्येति । भृशमार्ताः सपत्न्यगनाः शत्रुभूतचाणूरकंसादीनामंगनाः कृष्णस्य प्रथमानोजंभ

यदुपतिमृदुहस्तेनोद्धृतं शृंगयुग्मं व्यसुमसुरमकार्षीत् तत्क्षणेनेति युक्तम् ॥ अपि शिरसि धृतो यस्वीय एवां तकाले करवशमुपयातः शत्रुतामेति शत्रोः ॥ ८ ॥ यदीयनाम स्मरतां मुनीनामरिष्टमात्यंतिकनाशमेति ॥ तदेकनाथं ब्रजमेत्य जैत्रमरिष्टपुष्टिर्न हि दृष्टपूर्वा ॥ ९ ॥ कृष्णस्य प्रथमानवीर्यतरणिं दृष्ट्वा सपत्न्यगनाः चिंताक्रांतमनोरथाः स्वनयनद्वारा श्रुधारा दधुः ॥ भाविस्वीयपयोधरद्वयमहाशुष्कत्वसंप्राप्तये ह द्रोदग्रपयोवियोगकरणोद्युक्ता इवार्त्ता भृशम् ॥ १० ॥

माणः शौर्यतरणिः प्रतापसूर्यः तं दृष्ट्वा गोकुले गतस्य तस्य वधदर्शनात् चिंताक्रांतमनोरथाः सत्यः स्वनयनद्वारा जलं ससृजुः । अनिमेषदृष्ट्या सूर्यदर्शने च क्षुषि आस्रोद कस्य लोकसिद्धत्वात् तरणिमित्युक्तं । तदा कथं भूता भाविभाविष्यस्वीयपयोधरद्वयस्य स्वकीयकुचयुग्मस्य यन्महाशुष्कत्वं केवलशुष्कत्वं तस्य संप्राप्तये लब्धये ह द्रोदग्रपयोवियोगकरणोद्युक्त इव विद्यमानाः कुचस्थौल्यहेतुपयसोऽपरित्यागे तच्छुष्कत्वायो गात् पयः पानीयदुग्धयोरित्यभिधानात् जलस्यापि पयःशब्दवाच्यत्वात् तदपसारयंत्य इव तिष्ठन्तीति भावः । आमरणं चिंतया शरीरकार्श्यं प्राप्नुवति हि दयम् ॥ १० ॥

सटीकः

सर्गः १०

॥ २ ॥

मुकुन्दमिति । आजौयुद्धेमुकुन्दप्रतियास्यतोमेममश्वःजीविताशाजीवनेप्रत्याशानविद्यतेननुनन्वितिनिश्चये । इतिनिश्चित्येवकेशीदैत्यःअश्वरूपीसन्श्वोनविद्यतेइत्यश्वइतिव्युत्पत्तेरितिभावः । जवेनशीघ्रेणव्रजंनन्दव्रजंजगाम ॥ ११ ॥ सइति । अग्न्यकीर्तिंउत्तमयशसंविश्वंजगत्मूर्त्तौतनौयस्यतंकृष्णं । अनेनस्थूलमूर्त्तितयाग्रासायोग्यत्वंसूचितं । ग्रसिष्णुःग्रसितुमिच्छुःसःकेशीविस्तृतास्यःव्यात्तमुखःसन्अभ्यागमत् । यदोःयदुत्पत्तेर्वैशेमणिरिवमणिःकृष्णःतद्वंशेषुश्रेष्ठइत्यर्थः । स्वपाणिंनिवेशयन्तन्मुखेप्रवेशयन्अदःविस्तृतास्यतयाअभ्यागमनमीप्सितमिष्टमेवमेने ॥ १२ ॥ सइति । समुरारिःकृष्णःतदीयहादीवरमध्यसंस्थंतस्यकेशिनःहृदिविद्यमानमंबरंआकाशंतस्यमध्येस्थितमसुंप्राणंबहिष्कर्तुंईहमानइवचेष्टमानइवकेशिदैत्यस्यमुखेस्वकीयंकंरनिवेशयामास

मुकुन्दमाजौ प्रतियास्यतो मे न जीविताशा ननु विद्यते श्वः ॥ इतीव निश्चित्य जगाम केशी जवेन न दव्रजमश्वरूपी ॥ ११ ॥ स विस्तृतास्यः किल विश्वमूर्तिं ग्रसिष्णुरभ्यागमदग्न्यकीर्तिम् ॥ अदो यदोर्वैशमणिः स्वपाणिं प्रवेशयन्मीप्सितमेव मेने ॥ १२ ॥ स केशिदैत्यस्य मुखे मुरारिर्निवेशयामास करं स्वकीयम् ॥ तदीयहादीवरमध्यसंस्थमसुं बहिष्कर्तुमिवेहमानः ॥ १३ ॥ तद्वैर्यं जरयन् बलं च शमयन्नंगं मुहुः कंपयन् अक्षेभ्योऽपटुतां दिशन् दृढतरान्दंतान्बलात्पाटयन् ॥ तच्छ्वासं स्खलयन् जरेव बहु शस्तयौवनं दूरयन् हस्तोऽसौ वदधेऽंतरंतकपुरातिथ्यं द्विषः सूचयन् ॥ १४ ॥

प्रवेशयामास । हस्तप्रवेशमात्रेणतस्यमरणंअविष्यतीतिभावः ॥ १३ ॥ तद्वैर्यमिति । असौहस्तःकृष्णकरःजरेवतस्यकेशिनोदैर्यंजरयन्नाशयन्बलंशरीरबलं चशमयन्मंदीकुर्वन्अंगंशरीरंमुहुःकंपयन्अक्षेभ्यश्चक्षुरादींद्रियेभ्यःअपटुतांअसामर्थ्यंदिशन्दृढतरान्दंतान्बलात्पाटयन्तस्यकेशिनःश्वासंनिःश्वासंस्खलयन् । जरापक्षेकासादिनाश्वासस्खलनंबोध्यं । तस्ययौवनंदूरयन्दूरीकुर्वन्द्विषःशत्रोःकेशिनःअंतकपुरस्ययमपुरस्यातिथ्यंअतिथिभावंमरणमित्यर्थः । सूचयन्अंतःवदनांतःबहुशःवदधेअभिवादिगतावान् ॥ १४ ॥

८० वि०

॥ ३ ॥

स इति । स्वलाग्रगण्यः सकेशी कृष्णस्य दोर्दंडवराभिवृद्ध्या कायं शरीरं विससर्ज मृत इत्यर्थः । तथा हि परस्यान्यस्य जातान् करोदयान् परितः प्राप्तद्रव्याभि-
वृद्धीः वीक्ष्य प्रकृते तु परस्य परमात्मनः कृष्णस्य करोदयो हस्ताभिवृद्धिः । असूयाभिरताः मात्सर्यनिरताः पुरुषाः असूनप्राणानपित्यजन्ति ॥ १५ ॥ अथो इति । अ-
थो केशिवधानंतरं सुरर्षिः नारदः । नारदाद्याः सुरर्षय इत्यमरः । कुशलेन वाक्कुशलेन विपक्षं शत्रुपक्षं निन्दन् दूषयन् उपलक्षणं चैतत् । स्वपक्षंस्तु वन्निति द्रष्टव्यं ।
कंसमभ्येत्य हे अंगकंस सोऽयं भोजराज उग्रसेनः तव पिता जनको न भवति । त्वं मायामया तु उग्रसेन वेषधरात् कपटिनो जारादुपपत्तेर्जातोऽसि । अनेन स्वैरिणीपुत्रः
परजात इति गालीद्वयं उक्तं भवति ॥ १६ ॥ तवेति । हे अंगकंस भुवि येतवानुगाभृत्याः ते दानवाः त्वमसुरसंचयेषु राक्षससमूहेषु अग्रगण्यः श्रेष्ठः । अनेन त्वदीयाः सर्वे

स कृष्णदोर्दंडवराभिवृद्ध्या स्वलाग्रगण्यो विससर्ज कायम् ॥ करोदयान् वीक्ष्य परस्य जातान्सूनसूया
भिरतास्यजन्ति ॥ १५ ॥ अथो विपक्षं कुशलेन निन्दन् सुरर्षिरभ्येत्य शशंस कंसम् ॥ पिता न सोऽयं
तव भोजराजस्त्वमंग मायामयजारजातः ॥ १६ ॥ तवानुगा ये भुवि दानवास्ते त्वमग्रगण्योऽसुरसंच
येषु ॥ सुरेश्वरोऽसौ वसुदेवसूनुः सुराश्च तत्पक्षगताः समस्ताः ॥ १७ ॥ धृतः स गर्भे वसुदेवपत्न्या
ततः प्रसूतस्तव मंदिरेऽस्मिन् ॥ त्वदीयभीत्या न कटुं दुःखं निनाय मित्रालयमालयात्ते ॥ १८ ॥

राक्षसाः त्वमपि राक्षस इति गालीचोक्ता । असौ वसुदेवसूनुः कृष्णः सुरेश्वरः देवश्रेष्ठः तत्पक्षगताः कृष्णपक्षपातिनः समस्ताश्च सुराः देवाः । अनेन कृष्णो न मनुष्यमात्रं किं
तु देवोत्तमः तदीया अपि न मनुष्यमात्रा अपि तु देवा इति स्तुतिरुक्ता ॥ १७ ॥ धृत इति । सकृष्णः वसुदेवपत्न्या देवक्या ततो वसुदेवादेव गर्भे धृतः । अनेन परजातत्वस्यै-
रिणीसुतत्वलक्षणदूषणद्वयं न स्वपक्ष इति सूचितं । अस्मिन् तव मंदिरे प्रसूतः । कथं तर्हि नंदसूनुरिति ख्यातिरित्यत आह । त्वदीयभीत्या आन कटुं दुःखं निनाय मित्रालयमालयात्ते
णं ते तवालयात् गृहात् मित्रस्य नंदगोपस्यालयं निनाय नीतवान् । अनेन नंदपोषितत्वान्नंदसूनुरिति ख्यातिः न तु त्वद्वत्परजातत्वादिति सूचितं इति शशंसेति श्लो-
कत्रयस्यैक एवान्वयः । कथा तु भागवतादौ स्पष्टैव ॥ १८ ॥

सटीकः

सर्गः १०

॥ ३ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण ईरिते सति नारदेनोक्ते सति शौरिवधोद्यतं तं सुदेवहनोद्यतं तं कंसं स तु देवयोगी देवर्षिर्नारदो बुद्ध्या उपायेनेत्यर्थः । निषिध्य निवाय तदीयबंधं सुदेवस्य शृंगखलाबंधं तदा तस्मिन् समये मुकुंदस्य कृष्णस्य मतं सापराधत्वं संपाद्य हनिष्यतो भिमं तं विजानन् न वारयामास ॥ १९ ॥ ऋषिर्नारदस्तं कंसं एवं सुदेवस्य शृंगखलाबंधेन रचितापराधं कृतापराधं विधाय कृत्वा कृष्णस्यांतिकं समीपं आजगाम । पुरारिः शिवः प्रतिमा उपमायस्य स नारदः यथापराधं अपराधमनतिक्रम्य अपराधानुसारेणेत्यर्थः । खलानां दुष्टानां दंडकर्तुः शिक्षाकर्तुः कृष्णस्य पुरः अग्रे तं कंसं कृतापराधमूचे ॥ २० ॥ तथापीति । तथापि अपराधेषु चित्तेऽपि पूर्णस्य अवाप्तसकलकामस्य कृष्णस्य अस्य कृत्यं कर्तव्यं नास्ति इति असौ नारदः मदीयं वचनं ऋतं सत्यं विधातुमपि कर्तुं वा इह लोके कार्याणि कर्तव्यानि क

इतीरिते शौरिवधोद्यतं तं निषिध्य बुद्ध्या स तु देवयोगी ॥ न वारयामास तदीयबंधं मतं मुकुंदस्य तदा विजानन् ॥ १९ ॥ ऋषिस्तमेवं रचितापराधं विधाय कृष्णांतिकमाजगाम ॥ यथापराधं खलदंडकर्तुः पुरः पुरारिप्रतिमस्तमूचे ॥ २० ॥ तथाऽपि पूर्णस्य न कृत्यमस्येत्यसौ भविष्यत्सकलं वभाषे ॥ ऋतं विधातुं वचनं मदीयमपीह कार्याणि करिष्यतीति ॥ २१ ॥ इतीरयित्वाऽब्जजनेः सुते गते व्यदृश्यताऽरिप्रहितः श्वफल्कजः ॥ मृगाधिपग्रस्तविमुक्तवीक्षितस्ववर्गहृष्यन्मृगशावविभ्रमः ॥ २२ ॥

रिष्यतीति हेतोर्भविष्यदागामिसकलं मधुरागमनं कंसवधादिकं वभाषे । अतः परं न कृतं चेत् भक्तस्यास्य वचनं मिथ्या भविष्यतीति सर्वं करिष्यतीति भावः । सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितमिति स्मृतेः ॥ २१ ॥ इतीति । इत्यनेन प्रकारेण ईरयित्वा उत्तवाऽब्जजनेः कमलोद्भवस्य ब्रह्मणः सुतेनारदे गते सति अरिणा कंसेन प्रहितः प्रेषितः मृगाधिपेन सिंहेन यस्तः कवलीकृतश्चासौ विमुक्तश्च यदृच्छया विगलितश्चासौ वीक्षितः दृष्टः स्ववर्गोऽप्येन अतएव हृष्यन्मृगशावः हरिणपोतः तस्य विभ्रम इव विभ्रमो यस्य सः मृगाधिपग्रस्तविमुक्तवीक्षितस्ववर्गहृष्यन्मृगशावविभ्रमः श्वफल्कजः अकूरः व्यदृश्यत अलक्ष्यत । दृशेः कर्मणि लङ् ॥ २२ ॥

रु० वि०

४ ॥

व्रजइति । सोऽक्रूरः व्रजे गोदोहनकर्मणि स्थितं दोग्धारमित्यर्थः । नीरदवत्जलदवत्नीलविग्रहः शरीरं यस्य तं स्वभक्तानां सर्वे प्सितदोहे सकलेष्टदाने दक्षतां संदर्शयितुं समुद्यतं निजं स्वकीयं प्रभुं समर्थं कृष्णं दर्श ॥ २३ ॥ ननामेति । सोऽक्रूरः आदिपुरुषं पुराणपुरुषं नारायणं कृष्णं ननाम नमस्कृतवान् । नव्योत्सवात् नवीनकृष्णदर्शनलक्षणोत्सवात् जातः संभ्रमो यस्य स तथोक्तः स नूनं नर्तनं त्यक्तवान् । नानादुरितौघं अनेकपापराशिं अर्दयन् नाशयन् ननादजगर्ज । नंदस्य तपःफलोदयं नंदतु तोष ॥ २४ ॥ तमिति । एणां कवत्चंद्रवत् शुचिशुभ्रं स्मितमाननं यस्य स तथोक्तः अच्युतः कृष्णः सशंकशंकया सहितं प्रियमक्रूरं तदाश्रितमक्रूराश्रितं अ

व्रजे स गोदोहनकर्मणि स्थितं निजं प्रभुं नीरदनीलविग्रहम् ॥ दर्शं संदर्शयितुं समुद्यतं स भक्तसर्वे प्सितदोहदक्षताम् ॥ २३ ॥ ननाम नारायणमादिपुरुषं ननर्त नव्योत्सवजातसंभ्रमः ॥ ननाद नानादुरितौघमर्दयन्ननंदं नंदस्य तपःफलोदयम् ॥ २४ ॥ तमालिलिंगे दृढमच्युतः प्रियं सशंकमेणां कशुचिस्मिताननः ॥ अनादिसिद्धं भवरूपबंधनं तदाश्रितं विश्लथयन्निवांजसा ॥ २५ ॥ हीनं महीनं मथितुं निनीषुमक्रूरमक्रूरजनप्रियः स्वम् ॥ गीर्वाणगीर्वाणगणातिदूरे रक्षोभरक्षोभकृदित्यवोचत् ॥ २६ ॥ क्षेमः किं तव नः पिता च कुशली स्वाध्यायतीर्थाप्नुतिस्वर्ग्याराधनमुख्यशोभनकृतिर्विघ्नोज्झिता वर्तते ॥ किं संसारविमुक्तये प्रयतसे कंसस्य का वा स्पृहा स त्वं वेत्स्यखिलं यदद्य हि मया कार्यं च तज्ज्ञापय ॥ २७ ॥

नादिकालमारभ्य गतं भवरूपबंधनं अंजसा सम्यग् विश्लथयन्निवशिथिलीकुर्वन्निवदृढं यथा भवति तथा आलिलिंगे आलिंगनं कृतवान् । पूर्वकृतरज्ज्वादिवंधनस्य ततोपि दृढतरबंधनांतरे सति विश्लथनं भवतीति लोकसिद्धम् ॥ २५ ॥ हीनमिति । अक्रूरजनस्य शांतजनस्य प्रियः गीर्वाणानां देवानां गिर एव वाच एव वाणाः अति वेगित्वा तेषां गणः तस्यातिदूरः । रक्षां स्येव भरो भूभारः तस्य क्षोभं नाशं करोति तिरक्षोभरक्षोभकृत् कृष्णः । हीनं नीचं महीनं मया इदं पतिकं संमथितुं हंतुं स्वमात्मानं निनीषुमधुरानेतुमिच्छुमक्रूरं इति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥ २६ ॥ क्षेमइति । हे अक्रूर तव क्षेमः कुशलं किं । कुशलं क्षेममस्त्रियामित्यमरः । नोऽस्माकं पिताव

सटीकः

सर्गः १०

॥ ४ ॥

सुदेवः कुशलीकिं । तव स्वाध्यायो वेदपाठः तीर्थाप्तिः तीर्थस्नानस्वर्गिणां देवानां आराधनं पूजा एतानि मुख्यानि यस्याः सा शोभनकृतिः पुण्यकर्मविघ्नोज्झिता वर्तते किं । संसारविमुक्तये मोक्षाय प्रयतसे किं । कंसस्य का वास्पृहा इच्छा सत्त्वं अखिलं वेत्ति सर्वजानासि । अद्य मया यद्विचार्यतश्च ज्ञापय इत्यवोचदित्यन्वयः ॥ २ ॥
क्षेम इति । हे अनन्तदेशकालाद्यन्तशून्यकृष्णक्षेमः कुशलं तावत्पर्यन्तं भवान् हत्सरसिजे मद्धूतकमले यावद्वर्तते । ब्रह्मणा त्यक्तदेहस्तु मृत इत्युच्यते नर इति वचनात् । स्वीयानां स्वाश्रितानां क्लेशवनस्य दुःखकाननस्य अनले अग्नौ त्वयि सति तव पित्रोः क्लेशः क । किं तु त्वत्पितृतापवादजनितं तच्छृङ्खलाबंधनं तयोः कंसकृतशृङ्खलाबंधनं अपवादेति वदता लोकापवाद एव न वस्तुस्थित्या पितृत्वमिति सूचितं । शृङ्खलाबंधस्य तज्जनितत्वोक्त्या कंसद्वेषोऽपि सूचितः भगवत्पितृत्ववार्तापि क्लेशकरीति च सूचि

क्षेमस्तावदनन्तं हत्सरसिजे यावद्भवान्वर्तते स्वीयक्लेशवनानले त्वयि सति क्लेशः क पित्रोस्तव ॥ किं तु त्वत्पितृतापवादजनितं तच्छृङ्खलाबंधनं चिन्तासंततिहेतुरेव न तयोः संतापकारि प्रभो ॥ २८ ॥ तीर्थं सेवितमेव यत्पदरजो जुष्टं सुराः सत्कृता येनालिंगितवानहं तव वपुश्चीर्णा च पुण्यक्रिया ॥ यल्लब्धं तव दर्शनं परिचितो वेदश्च यत्ते श्रुतं कल्याणं वचनं भवोऽपि न भवत्सामीप्यभाजो मम ॥ २९ ॥

तम् । चिन्तासंततिहेतुरेव निरन्तरस्मरणकारणमेवाहे प्रभो तयोः तव पित्रोः संतापकारि न भवतीति दूतोचितं बाह्यां हृदयंतु न तयोः नम्रयोस्तयोः संतापकारीति कंसकृतापराधसूचनम् ॥ २८ ॥ तीर्थमिति । यद्यस्मात्कारणात्ते पदरजः जुष्टं सेवितं तत्तस्मात्तीर्थं सेवितमेव । त्वत्पादधूल्यां सकलतीर्थसन्निधेरिति भावः । अहं येन कारणेन तव वपुः शरीरमालिंगितवानस्मि । तेन सुराः देवाः सत्कृताः सर्वदेवाश्रितत्वं दंगालिंगने सति देवतालिंगनस्यापि कृतत्वादिति भावः । यद्यस्मात्तव दर्शनं लब्धं तत्तस्मात्पुण्यक्रियाचीर्णाकृता । कर्मणा ज्ञानमातनोतीति श्रुतेः पुण्याभावे तव दर्शनाभावादिति भावः । यद्यस्मात्ते कल्याणं शुभं वचनं श्रुतं तत्तस्मात्वेदश्च परिचितः अभ्यस्तः । त्वद्वचनस्य सकलवेदोपबृंहितत्वादिति भावः । भवत्सामीप्यभाजो भवत्सामीप्ये स्थितस्येत्यर्थः । मम भवः संसारोऽपि न । किं संसारविमुक्तये प्रयतसे इत्यस्य संसार

रु० वि०

॥ ५ ॥

एवनास्तिकिमर्थप्रयत्नइत्युत्तरं । सामीप्यादीनां मोक्षरूपत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ किमिति । हे विष्णो कृष्णबहुना उदितेन उक्तेन किं भवदर्शनाद्विश्वं जगद्विदितं विदितप्रायं । विश्ववेदनफलस्य त्वदर्शनादेव सिद्धेः येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति श्रुतेरिति भावः । अखिलं वेत्सीत्यस्योत्तरमेतत् । शत्रुरपि भवः संसारो मम मित्रमभूत् । त्वदर्शनस्पर्शनलाभात् । इदं संसारविमुक्तये प्रयतसे किमित्यस्य अधुना संसारोपि सारतया प्रतीयते किं तद्विमुक्तया इत्युत्तरांतरं । कुत इत्यत आह । यद्यस्मात्कारणात् कंसेन शत्रुभूतेन संप्रेषितो हंतव सुंदरं वपुरद्राक्षं अपश्यम् । शत्रोरपि कंसस्य हिनकारित्वात् शत्रुरूपो भवोऽप्येवमेवेति भावः । हे सर्वज्ञ चूडामणे अयं ते प्रश्नः नृविडंबनाय मनुष्यानुकरणाय न त्वज्ञानादिति भावः । हे ईश मम प्रत्युक्तिश्चेदृशी विडंबनार्थेत्यर्थः । न तु तवाज्ञानमाशङ्क्येति भावः ॥ ३० ॥ कंस इति । संप्रतीदानीं कंसः

किं विष्णो बहुनोदितेन विदितं विश्वं भवदर्शनाच्छत्रुर्मित्रमभूद्भवोऽपि यदहं कंसेन संप्रेषितः ॥ अद्राक्षं तव सुंदरं वपुरयं सर्वज्ञचूडामणे प्रश्नस्ते नृविडंबनाय मम च प्रत्युक्तिरीशेदृशी ॥ ३० ॥ कंसः संप्रति कार्मुकोत्सवकथाव्याजेन ते विप्रियं कर्तुं वाञ्छति तेन मातुलमहं सार्थं विधातुं भवान् ॥ गत्वा तत्र विभुर्धुनोतु सबलं शत्रुं पुनः प्रस्फुरद्भूचापोत्सवमारचय्य भजतामाधिं समाधिप्रियः ॥ ३१ ॥

कार्मुकोत्सवकथाव्याजेन ते विप्रियं विशेषेण प्रियमिति दूतोचितं वचनं । विप्रियमनिष्टमिति हृदयं । कर्तुं वाञ्छति । इदं कंसस्य कावास्पृहेत्यस्योत्तरं । तेन कारणेन भवान् मातुलमहं मातुलेन क्रियमाणोत्सवं सार्थं सप्रयोजनं धनुरुत्सवस्य यत्फलं हि शत्रुवधः तत्सहितमित्यर्थः । विधातुं कर्तुं तत्र मधुरायां गत्वा सबलं सेना सहितं शत्रुं मातुलस्य शत्रुमित्यापाततः । शत्रुभूतं कंसमेवेति हार्दम् । अतएव शत्रुमितिसामान्यपदप्रयोगः । धुनोतु संहरतु । पुनस्तद्वधानंतरं समाधिप्रियः भवान् स्फुरद्भूचापोत्सवं भूविक्षेपधनुरुत्सवं सभूजंगावलोकनमित्यर्थः । आरचय्य कृत्वा भजतां सेवमानानां तत्रत्यस्त्रीपुरुषाणां आधिं मनः पीडां धुनोतु । एतत् यद्यमया कार्यं तज्ज्ञापयेत्यस्य दुष्टवधः शिष्टपरिपालनं चेति कार्यमित्युत्तरम् ॥ ३१ ॥

सटीकः

सर्गः १०

॥ ५ ॥

मधुरेति । भवतारकसंसारोत्तारककृष्णभवतामधुनःपुष्परसस्यराकेशस्यपूर्णमाचंद्रस्यमहसाकांत्या । पूर्णैराकानिशाकरइत्यमरः । महस्यचित्तोह्लासस्यसा
धिकासामधुरापुरीत्वैःस्वकीयैःसहसार्धसहसाशीघ्रंआप्याप्राप्यामधुरांप्रत्यागच्छेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सइति । सकृणःततःअक्रूरवचनश्रवणानंतरंसतत
ध्यानेननिरंतरंकृष्णध्यानेनशुद्धाःपवित्राःवृद्धजनाःतैराश्रितामधुरांपुरीमधुरांस्वप्रवेशेनमनोहरांकर्तुंगमनाययात्रायैउपचक्रमेउद्युक्तवान् ॥ ३३ ॥ हरिमिति ।
हरिंकृष्णमधुपुरीयांतंगच्छंतंविलोक्यनिरीक्ष्यव्रजयोषितःनिवर्तयितुंधियाविविधालापैर्नानाविधप्रलापैःविलेपुःपरिदेवनंचक्रुः ॥ ३४ ॥ रम्येति । नवांबुदनी
लमूर्तेकृष्णतवरम्याधरोष्ठसुधयारचिताआत्मवृत्तिःस्वजीवनंयाभिस्ताअस्मान्त्यक्तुंनार्हसि । भवतीनांदुरदृष्टप्रतिबंधकवशाद्रच्छामीत्यतआहुः । हेअंगप्रि

मधुरा मधुराकेशमहसा महसाधिका ॥ सहसा सह साऽप्या स्वैर्भवता भवतारक ॥ ३२ ॥ स ततः सत
तध्या नशुद्धवृद्धजनाश्रिताम् ॥ मधुरां मधुरां कर्तुं गमनायोपचक्रमे ॥ ३३ ॥ हरिं मधुपुरीं यांतं विलोक्य
व्रजयोषितः ॥ विलेपुर्विविधालापैर्विनिवर्तयितुं धिया ॥ ३४ ॥ रम्याधरोष्ठसुधया रचितात्मवृत्तीर्न
त्यक्तुमर्हसि नवांबुदनीलमूर्ते ॥ त्वत्संगभंगकरणोद्यतपापमंग शक्नोति हि क्षपयितुं तव लोचनांतः
॥ ३५ ॥ धियासुं त्वां समालोक्य नः प्राणोऽपि धियासति ॥ युवयोरविनाभावमक्षैरीक्षामहेऽधुना ॥ ३६ ॥

यत्त्वत्संगस्यतवांगसंगस्यभंगकरणेविच्छेदकरणेउद्यतंउद्युक्तंपापंदुष्टंतवलोचनांतःअपांगःक्षपयितुंशक्नोतिहि । त्वत्कृपाकटाक्षवीक्षितेषुपापावस्थितिर्नघटतइ
त्यर्थः । कंसवधाख्यकायार्थंगच्छामीत्यतोवाऽऽहुः । हेअंगवत्त्वत्संगभंगकरणोद्यतंपापंपापिष्ठंकंसंतवलोचनांतएवक्षपयितुंहंतुंशक्नोतिहि । कुपितत्वत्क
टाक्षवीक्षणेनब्रह्मांडमपिभस्मीभवतिकिंकंसइतिभावः । हिशब्दोभूभंगमात्रेणहिसंदिधक्षोरितिप्रसिद्धिसूचयति ॥ ३५ ॥ धियासुमिति । हेकृष्णमधुरां
प्रतियियासुंयातुमिच्छंतंत्वांसमालोक्यदृष्ट्वानोऽस्माकंप्राणःप्राणवायुःधियासतिदेहात्गंतुमिच्छति । यातेःसन् । युवयोरविनाभावं । देहेपियत्रपवनोत्रह
रिर्यतोसावित्याद्यागमश्रुतंसाहचर्यनियमंअधुनाक्षैरिन्द्रियैःईक्षामहे । प्रत्यक्षतएवपश्यामः ॥ ३६ ॥

रु० वि०

॥ ६ ॥

किम्विति । अस्माभिः किमुकीदृशं दुरितं पापं अकारि कृतं येन विवेकहीनो विधिः देवं अस्मदीयं मृदुलकलेवरं कोमलशरीरं कंसेन प्रकटितकामुकसंभ्रमेशराणां पदं लक्ष्यं । वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च निमित्तं च पदं विदुरिति हलायुधः । आदौ प्रथमं अकृतकृतवान् । कंसकृतकामुकोत्सवार्थं कृष्णगमने अस्माकं शरविद्वत्केशोजायत इति भावः । पुष्पिताग्रावृत्तं । अयुजिनयुगे फतो यकारो युजिचनजौ जगश्च पुष्पिताग्रा ॥ ३७ ॥ अहो इति । दयातिदूररूपाविदूरहेविधे त्वद्वचसा आज्ञारूपेण वाक्येनातिवृत्ताः अतिहृष्टाः । कुतः यदूहस्य कृष्णस्यालिंगने लुब्धलोभयुक्तं चित्तं यासां ताः दीनाः कृपणाः न । अद्याधुना तदीक्षणेनापि कृष्णदर्शनेनापि विहीनाः रहिताः कथं करोषि । एतादृशं वचनं न कार्यमिति भावः । अक्रूरे चतुर्मुखावेशोस्तीति प्रसिद्धेः एतत्कृतं तत्कृतमित्ययमाक्रोशः ॥ ३८ ॥ अयमिति ।

किमु दुरितमकारि येन कंसप्रकटितकामुकसंभ्रमेशराणाम् ॥ विधिरकृत पदं विवेकहीनो मृदुलकलेवर मस्मदीयमादौ ॥ ३७ ॥ अहो विधे त्वद्वचसाऽतिवृत्ता यदूहस्य कृष्णस्यालिंगनलुब्धचित्ताः ॥ तदीक्षणेनाऽपि कथं विहीना दयातिदूराऽद्य करोषि दीनाः ॥ ३८ ॥ अयमपि च विरुद्धनामधेयो नयति विलापमुपेक्ष्य कामिनीनाम् ॥ प्रियसरसविलासमग्न्यवेषं कमलदृशं कमनीयचारुहासम् ॥ ३९ ॥ भृत्योऽयं किमु संतनो तु स परं प्रत्यर्थिभूतः सतां कंसस्तद्धनुरुत्सवोऽस्तु निहतो भग्नं च भूयाद्धनुः ॥ योऽस्मत्प्राणसमं वियो जयति हा स्मेराननं श्रीपतिं तं प्राणेन वियोजयत्विति मदं देवोऽस्मदीयो विभुः ॥ ४० ॥

विरुद्धनामधेयः परमप्रियकृष्णवियोगकरणेन विरुद्धं अर्थाननुकूलं नामधेयं अक्रूर इति नाम यस्य सः अयमपि च कंसदूतः कामिनीनां विलापं उपेक्ष्य प्रियाः सरसविलासाः यस्य तं अग्न्यवेषं श्रेष्ठाकारं कमलदृशं अरविंदनेत्रं कमनीयचारुहासं कृष्णं नयति ॥ ३९ ॥ भृत्य इति । भृत्यः अयमक्रूरः किमु संतनो तु किं करोतु । वैष्णवस्यास्य बह्वभिशापकरणे इच्छाभावादियमुक्तिः । परंतु स कंसः सतां प्रत्यर्थिभूतः शत्रुभूतः तद्धनुरुत्सवो निहतोस्तु धनुरपि भग्नं च भूयात् । यः कंसः अस्मत्प्राणसमं स्मेराननं स्मितमुखं श्रीपतिं वियोजयति हा कष्टम् । अतिमदमत्यन्ताहंकारिणं तं कंसं विभुः समर्थः अस्मदीयो देवः प्राणेन वियोजयतु वियोगं प्रापयतु अनेन शापव्याजेन

सटीकः

सर्गः १०

॥ ६ ॥

भाव्यर्थनिरूपणं गच्छतः श्रीकृष्णस्याशीर्वचनं वाक्यं भवति ॥ ४० ॥ जिगमिषसीति । हेमुरारे इतः गोष्ठात् यदिराजधानीं मधुरापुरं जिगमिषसि गंतुमिच्छसि तर्हि श्रुतिततिः वेदसमूहो जितो येन तस्य संबुद्धिः वेदांतवेदिनामप्यगोचरेत्यर्थः । अनेनास्मदादीनां कथं वंश्य इति सूचितम् । याहि गच्छ याते लोहं । तत्र मधुरायां शुभाश्रीः संपत्तेत वास्तु । बलात्कारेण गच्छंतं प्रति तत्र राज्यं कुर्वितितदाक्रोशोऽयं । हे सौम्य सुखं ददातीति सुखदः तस्य पूर्वोक्तया हीति पदस्य उपसर्गः तं शीघ्रं संधेहि । या हीति पदे सुखदोपसर्गस्य संधिं कुर्वित्यर्थः । प्रेत्याद्युपसर्गाणां गमनोपोद्वलकत्वेन अस्माकमसुखदत्वात् पुनरागमनार्थकं आइत्युपसर्गसंधेहीत्यर्थः । शीघ्रमायाहीत्युक्तं भवति । गच्छतिकांते शीघ्रमायाहीति वक्तुं मानवशात् असमर्थानां निगूढोक्तिरियं । हे घटक अघटित घटक श्रीकृष्ण नो चेत् सुखदमुपसर्गं न संददासि चेत् नोऽ

जिगमिषसि मुरारे राजधानीं यदीतः श्रुतिततिजित याहि श्रीः शुभा तत्र तेऽस्तु ॥ सुखद तदुपसर्गं सौम्य संधेहि शीघ्रं घटय घटक नो चेन्नस्तवैवोपसर्गम् ॥ ४१ ॥ प्रियं निनीषोर्ननु यस्य धाता पिपार्ति कांक्षां निजसौख्यदाता ॥ स एष गर्भीकृतपद्मजन्मा जिघृक्षति श्रीशपदांबुजन्म ॥ ४२ ॥ इति विरहजभीत्या वेपमानाः कृशांगीर्गलितवलयहाराश्चित्रलेख्यानुसाराः ॥ मुरभिदमृतकल्पैः प्रीणयन् प्रेमवाक्यैः सकरुणमसकृत्ता वीक्षमाणः प्रतस्थे ॥ ४३ ॥

स्माकं तवैव उपसमीपे सगं सृष्टिं घटय संपादय । अनेनानागमने मरणं सूच्यते । तं वा उपसर्गं इमं वा उपसर्गं देहीति वाग्वैखरी च दर्शिता । अनेन स्वासं वैख्याकरणमर्थादाभिज्ञत्वं दर्शितम् ॥ ४१ ॥ प्रियमिति । प्रियं कृष्णं निनीषोर्ननु मिच्छोः यस्याकूरस्य कांक्षामाकांक्षां निजसौख्यदाता धाता ब्रह्मा पिपार्तिपुष्पाति । पुष्पा लनपूरणयोरिति धातुः । अतएव गर्भीकृतः अंतरावेशितः पद्मजन्मा कमलोद्भवो येन सः ब्रह्मणा आविष्टोऽकूर इति तत्त्वस्य अकूरकृतकार्यानुकूलत्वरूपकारणा वांतरकथनेन विभावयंति । अतएव विभावनालंकारः । स एषोऽकूरः श्रीशस्य कृष्णस्य पदांबुजन्मपादारविंदं जिघृक्षति ग्रहीतुमिच्छति । कमलावशेनापि ब्रह्मावशं द्रव्यंति ॥ ४२ ॥ इतीति । इति इत्थं विरहजभीत्या वेपमानाः कंपमानाः अतएव कृशांगीर्गलितवलयहाराः चित्रलेख्यामनुसरंतीति चित्रलेख्यानुसाराः

रु.पि.

॥ ७ ॥

निर्व्यापाराइत्यर्थः । ताःगोपीःअमृतकल्पैःप्रेमवाक्यैःप्रियवचनैःप्रीणयन्हर्षयन्सकरुणंयथातथाअसकृत्पुनःपुनःवीक्षमाणःमुरभितृकृष्णःप्रतस्थे ॥ ४३ ॥
पादस्पर्शेति । पादस्पर्शःकरग्रहःअन्योन्यहस्तग्रहणं । प्रियतमस्यअंगस्यमध्याद्यवयवस्याश्लेषः । केशग्रहःकचग्रहणं । प्रेक्षापरस्परवीक्षणं । अधः
करणंउपरिस्थितिःबंधविशेषः । मिथोमुष्टिःपरस्परमुष्टीमुष्टिएतदादिभिर्विलासैर्जुष्टेस्तेसुरतेगोपीनांकुचाख्यकुंभस्यकुंजरमूर्धायस्यमर्दनंकरोतीतिसतथो
क्तःतेनयेनकृष्णेन । कुंभःकुंजरमूर्धायैर्कौंभकर्णेघटेविटइतिरत्नमाला । मल्लेंद्रविद्यामल्लनियुद्धविद्याआर्जिताअभ्यस्ता । पादस्पर्शादिमिथोमुष्टिपर्यंतविभ्रमा
णांसुरतमल्लनियुद्धयोःसाम्यादितिभावः । इभार्दनैवैखरीचगजमर्दनप्रौढिश्वार्जितेतिपूर्वेणसंबन्धः । अनेनस्त्रीभिःसमं विलासीभूयस्थितेनापिकृष्णेनमधुरायांमल्ले

पादस्पर्शकरग्रहप्रियतमांगाश्लेषकेशग्रहप्रेक्षाधःकरणोपरिस्थितिमिथोमुष्ट्यादिजुष्टेस्ते ॥ गोपीनां कुच
कुंभमर्दनकृता मल्लेंद्रविद्याऽऽर्जिता येनेभार्दनवैखरी च सकथं तास्यकुमीष्टे प्रभुः ॥ ४४ ॥ सबलुवीनां
प्रणयाख्यदाम्ना निबध्यमानोऽपि रिपून् जिघांसुः ॥ जगाम शौरिर्न विजेतुकामो निवार्यमाणोऽपि निव
र्तते स्म ॥ ४५ ॥ रथेन दूरे रमणं व्रजंतं व्रजस्त्रियस्तं परितोऽनुजग्मुः ॥ दृगश्वभाजा दृढभक्तिदाम्ना म
नोरथेनाऽमलबुद्धियंत्रा ॥ ४६ ॥

द्रादिमर्दनात्तस्यरेतःपाताभावःसहजविद्याकौशल्यंचद्योत्यते । प्रभुःश्रीकृष्णःताःविद्याद्वयगुरुस्थानीयाःगोपीःकथंत्यक्तुमीष्टेसमर्थोभवति । स्वकृतविला
सपात्रीभूतत्वात्कृष्णस्यपौनःपुन्येनगोपीषुदयेतिभावः ॥ ४४ ॥ सइति । सशौरिःश्रीकृष्णःबलुवीनांगोपीनांप्रणयाख्यदाम्नानिबध्यमानोपिरिपून्कंसादीन्
जिघांसुःहंतुमिच्छुःसन्जगाम । तथाहि । विजेतुकामोजयार्थोभटःनिवार्यमाणोपिननिवर्तते । रज्ज्वादिनानिबद्धाअपिजयार्थिनोभटाःबलाद्वृच्छंतीतिलोकसि
द्धं । अतिप्रेमास्पदीभूतागोपीःकार्यातिरगौरवाच्चत्कागतइत्यभिगम्यः ॥ ४५ ॥ रथेनेति । रथेनदूरेव्रजंतंरमणंकृष्णंपरितःव्रजस्त्रियःदृगश्वभाजानेत्रा
ख्याश्वभाजादृढाभक्तिरेवदामरश्मिर्यस्यसतथोक्तःतेन । रथाश्वयोःसंघटकोहिरथरश्मिःनिकटेदर्शनेअरुचिःस्यात्अतस्तत्परिहारायस्नेहःपाशत्वेननिरूपितः

सटीकः

सर्गः १

॥ ७ ॥

अमलबुद्धियंत्रानिर्मलबुद्धिसूतेन । यन्ताहस्तिपसूतयोरितिरत्नमाला । मनोरथेनानुजग्मुः । यावद्वृष्टिपातंचक्षुषापश्यन्त्यः ततोमनसाध्यायन्त्यः स्नेहकातराः स्थिता इति भावः ॥ ४६ ॥ नयन्निति । ईशं नंदकिशोरं नंदबालकं कृष्णं नयन् असौ श्वफल्कसूनुः अक्रूरः । श्वफल्क इत्यक्रूरपिता । यमुनां बुमध्ये सेवाफलरूपं सारथ्यकरणलक्षणसेवाफलात्मकं अन्यैरदृश्यं अस्यैव कृष्णस्यैव विचित्ररूपं अलौकिकरूपं ददर्श ॥ ४७ ॥ पुण्यक्षेत्रेति । पुण्यक्षेत्रे निवासो येषां तेषां सुविमलज्ञाने अत्यंतविमलज्ञाने अनुरक्तात्मनां स्निग्धमनसां पारंपर्यसमागतं दृढपरंपरया समागतमपि प्रभुराजानं कृष्णपक्षाप्रियं कृष्णसहायाप्रियं दूरेणोत्सृजतां सुशांतमनसां तीर्थाटनं कुर्वतां पुरुषाणां वेद्यं विज्ञेयं हृद्यं मनोहरं हरेः कृष्णस्य रूपं श्वफल्कात्मजः अंबुनियमुनाजले अपश्यत् । नन्वेतादृशानां वेद्यं अक्रूरेण कथं दृष्टमित्यतोऽक्रूरस्यापि मधुरा

नयन्नसौ नंदकिशोरमीशं श्वफल्कसूनुयमुनांबुमध्ये ॥ ददर्श सेवाफलरूपमन्यैरदृश्यमस्यैव विचित्ररूपम् ॥ ४७ ॥ पुण्यक्षेत्रनिवासिनां सुविमलज्ञानानुरक्तात्मनां पारंपर्यसमागतं प्रभुमपि श्रीकृष्णपक्षाप्रियम् ॥ दूरेणोत्सृजतां सुशांतमनसां तीर्थाटनं कुर्वतां वेद्यं हृद्यमपश्यदंबुनि हरेरूपं श्वफल्कात्मजः ॥ ४८ ॥ भक्तो नाम स एव यः करगते कृष्णेऽपि वेदोदितं तत्कर्मऽऽचरेत्तदेव दुरितप्रध्वंसि कर्म क्षितौ ॥ तीर्थं चापि तदेव जात्वपि तयोः संसेवया श्राव्यया दृश्यं रूपमदर्शयन्मुररिपुर्दास्यैकवश्यः प्रभुः ॥ ४९ ॥

क्षेत्रवासित्वात्कृष्णोत्तमाभिज्ञत्वात्कंसारख्यप्रभुपरित्यागात्स्वयमक्रूत्वात्यमुनातीर्थं प्रत्यागमनाच्चोक्तगुणवत्त्वादिति भावः ॥ ४८ ॥ भक्त इति । सोऽक्रूरो भक्तो नाम भक्त एव । यो अक्रूरः कृष्णे परब्रह्मणि करगते हस्तगते सत्यपि वेदोदितमहरहः संध्यामुपासीतेति वेदोक्तं माध्याह्निकसंध्यावंदनरूपं तत्कर्म कृष्णपूजात्मकं कर्म आचरत् । तत्कर्मेत्यनेन नित्यनैमित्तिककर्मणां विष्णुपूजात्मकत्वमभिप्रेति । अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः । एतादृशोऽपि नाचारं श्रौतं स्मार्तं परित्यजेदिति वचनात् । क्षितौ भूम्यां दुरितप्रध्वंसि अघमर्षणं कर्म एतदेवाक्रूरकृतमेव क्षितौ तीर्थं चापि तदेव यमुनाजलमध्यस्थ ब्रह्महृदयाख्यमेव जात्वपि सकृदपि श्राव्यया श्रवणार्हया तयोः कर्मतीर्थयोः संसेवया दास्यैकवश्यः केवलकैकर्येण वशीकर्तुं योग्यः । कृष्णरथरश्मिग्रहणेनैवाक्रूरस्य महाफलसिद्धेः दास्यैकवश्य इ

त्युक्तम् । प्रभुर्भुरिपुःकृष्णःअदृश्ययोगिभिरदर्शनीयरूपमदर्शयत् ॥ ४९ ॥ सइति । सोऽक्रूरःसहस्राणिअंशवोयेषांतेसहस्रांशवःसूर्याःतेषांमरीचयइव
मरीचयःस्वांगकांतयःताभिव्याप्तदिक्तटयेनतं । कमलायाःकराख्यंपद्मतेनार्थ्यःप्रार्थनीयःचरणएवारुणभास्करोयस्यतंकृष्णमैक्षतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५० ॥
वज्रेति । वज्रांकुशपताकाब्जरेखाभिःलक्ष्यंदर्शनीयंपादतलंतेनोज्ज्वलंतंभिन्नप्रवालवत्छिन्नविद्रुमखंडवत्विलसंत्योऽगुल्यःदलानीवतैर्मंडितमलंकृतम्
॥ ५१ ॥ पुष्कलेति । पुष्कलेंदुनापूर्णचंद्रेणसमाःश्रीमंतोनिष्कलंकानिर्मलाःनखास्तेषामावलिर्यस्यतंतुत्तुंगरत्नखचितेनूतनूपुरेनवीनमंजीरेताभ्यांशोभि

सटीकः

सर्गः १०

स सहस्रसहस्रांशुमरीचिव्याप्तदिक्तम् ॥ कमलाकरपद्मार्थ्यचरणारुणभास्करम् ॥ ५० ॥ वज्रांकुश
पताकाब्जलक्ष्यपादतलोज्ज्वलम् ॥ भिन्नप्रवालविलसदंगुलीदलमंडितम् ॥ ५१ ॥ पुष्कलेंदुसमश्रीमन्नि
ष्कलंकनखावलिम् ॥ उत्तुंगरत्नखचितरत्ननूपुरशोभितम् ॥ ५२ ॥ लक्ष्मीकराब्जसंसक्तवृत्तजंघं वृषाक
पिम् ॥ रत्नदर्पणसंकाशशस्तजानुद्वयं विभुम् ॥ ५३ ॥ मृदुवर्तुलसंभास्वद्रंभास्तंभोरुमव्ययम् ॥ करिपो
तलसत्कुंभसमरम्यकटिद्वयम् ॥ ५४ ॥ उद्यदर्कशतोद्रिक्तहृद्यकौशेयवाससम् ॥ विचित्ररत्नसंशोभि है
मकांचीगुणद्युतिम् ॥ ५५ ॥ अनेकभुवनाधारतनूदरवलित्रयम् ॥ विरिंचभृंगशोभाब्जस्फुरन्नाभिसरोवरम् ॥ ५६ ॥

तम् ॥ ५२ ॥ लक्ष्मीति । लक्ष्म्याःकराब्जेनसंसक्तेसंबद्धेवृत्तेवर्तुलेजंघेयस्यतरत्नदर्पणस्यसंकाशंसदृशंशस्तंप्रशस्तंजानुद्वयंस्यतंविभुंवृषाकपिंकृष्णम्
॥ ५३ ॥ मृद्विति । मृदुकोमलंवर्तुलसंभास्वत्तंभास्तंभवत्कदलीस्तंभवत्ऊरुयस्यतंकरिपोतलसत्कुंभस्यबालगजलसन्मूर्ध्निग्रस्यसमंरम्यकटिद्वयं
यस्यतंव्ययंनशरहितंकृष्णम् ॥ ५४ ॥ उद्यदिति । उद्यदर्कशतात्बालसूर्यशतात्उद्रिक्तमतिशयितंहृद्यकौशेयवासःपटवस्त्रंस्यतंविचित्ररत्नैःनानारत्नैः
संशोभिहैमःसौवर्णःकांचीगुणःकांचीदामतस्यद्युतिर्यस्यतम् ॥ ५५ ॥ अनेकेति । अनेकेषांभुवनानांलोकानामाधारंतनूदरंकुशोदरंतस्मिन्वलित्रयंस्यतं

॥ ८ ॥

विरिंचभृंगेणविरिंचारव्यभमरेणशोभायस्यतत्तुअब्जंकमलंतेनस्फुरत्तुलसत्तुनाभ्याख्यसरोवरंयस्यतम् ॥ ५६ ॥ वलीति । वलिपल्लवस्यत्रिवल्लुयाख्यकिसलयस्यसत्कांत्यासमीचीनतेजसाज्वलितंप्रकाशितंउदरबंधनंउदरस्थाभरणविशेषोयस्यतंकुशमध्यंतनुमध्यंविशालोरःस्थलेविस्तृतोरःस्थलेचर्चितंअनुलिप्तंचदनंयस्यतम् ॥ ५७ ॥ लक्ष्मीति । लक्ष्मीधराभ्यांश्रीभूभ्यांआश्लिष्टमालिङ्गितंपुष्टंपार्श्वयुग्मंयस्यतंअंकस्थितरमायाउत्संगस्थरमायाः वक्षस्थितकुंकुमस्यअंकेनचिह्नेनउपलक्षितंव्यावर्तितंपरात्परंउत्तमादुत्तमंकुणम् ॥ ५८ ॥ श्रीवत्सेति । श्रीवत्सत्यस्मिन्नितिश्रीवत्संभृगोःपादतललाल्छनंवक्षसियस्यतंश्रीमद्वनमालयाविभूषितंस्फुरदिंदुसमःउद्यदिंदुसमःअमंदोवरःश्रेष्ठःकौस्तुभएवमंडनंभूषणम् ॥ ५९ ॥ विलसदिति । विलसद्रत्नकटकानिअंगदानि

वलिपल्लवसत्कांत्या ज्वलितोदरबंधनम् ॥ कुशमध्यं विशालोरःस्थलचर्चितचंदनम् ॥ ५७ ॥ लक्ष्मीधराश्लिष्टपुष्टपार्श्वयुग्मं परात्परम् ॥ अंकस्थितरमावक्षःकुंकुमांकोपलक्षितम् ॥ ५८ ॥ श्रीवत्सवक्षसंश्रीमद्वनमालाविभूषितम् ॥ स्फुरदिंदुसमामंदवरकौस्तुभमंडनम् ॥ ५९ ॥ विलसद्रत्नकटकंकणैरंगुलीयकैः ॥ शंखचक्रगदापद्मैश्चांकितश्रीकरांबुजम् ॥ ६० ॥ त्रिरेखकंबुसंकाशस्फुरन्निष्कशिरोधरम् ॥ अगण्यलावण्यपूर्णप्रसन्नमुखसारसम् ॥ ६१ ॥ अतिरक्तमृदुस्निग्धपक्वबिंबनिभाधरम् ॥ कुंदकुडूलसंशोभिदंतपङ्क्तिं दयानिधिम् ॥ ६२ ॥

कंकणानिकरभूषणानितैःअंगुलीयकैःमुद्रिकाभिश्चशंखचक्रगदापद्मैश्चांकितानिश्रीमंतिकरांबुजानियस्यतम् ॥ ६० ॥ त्रिरेखेति । तिस्रोरेखायस्यसचासौकंबुःशंखःतस्यसंकाशःसदृशःस्फुरन्निष्कंकठाभरणविशेषोयस्यसःशिरोधरोग्रीवायस्यतंअगण्यलावण्यंअपरिमितसौंदर्यंतेनपूर्णप्रसन्नंमुखसारसंमुखकमलंयस्यतम् ॥ ६१ ॥ अतिरक्तेति । अतिरक्तंचतत्तृदुचतत्स्निग्धंमनोहरंचतत्पक्वबिंबंचतस्यनिभःसदृशःअधरोयस्यतंकुंदकुडूलवत्संशोभिदंताःतेषांपङ्क्तिर्यस्यतंदयानिधिंदयाश्रयम् ॥ ६२ ॥

वि०

१०॥

द्वाराभावात्हेकणसत्पताकंसकेतुसध्वजंरमणीयंकर्मदिगम्यंसन्यासिभिरपिप्राप्यं । भिक्षुःपरिव्राट्कर्मदीत्वमरः । भवजलधौसंसारसमुद्रेभवंतोजायमा
नाःखेदाःतेषांविच्छेदोविनाशःतस्यहेतुंकारणंत्वत्पादपोतंतवपादाख्यनावंअनिशंप्रदिशदेहि ॥ ७५ ॥ प्रायइति । हेकणव्रजस्त्रीजनदत्तशापःप्रायःमामस्पृशत् ।
येनकारणेनलावण्यवारांनिधिनासौंदर्यसमुद्रेणपूर्णापरिपूर्णामूर्तिःशरीरंयस्यसःसर्वांगसुंदरइत्यर्थः । भवान्वियुङ्क्त्वियुनक्ति । पूर्वमयातासांत्वद्वियोगकरणपापा
तद्दार्ढ्यममापित्वद्वियोगोजायतइतिभावः । तथाहि । कःपुरुषःपुण्यंविनाश्रेयोभाग्यमुपार्जयेत् ॥ ७६ ॥ पुण्येति । हेमुकुंदहेकणपुण्यानांश्रेण्याःसमूह
स्यातिदूरंपुण्यहीनमपीत्यर्थः । मांसतांसज्जनानांदूषणेषुविषयेषुमूकंकुरु । यथामूकोनवदत्येवतथावागिंद्रियवताऽपिमयासतांदोषःकदापिनवाच्यइतिभावः ।

प्रायो व्रजस्त्रीजनदत्तशापो मामस्पृशद्येन भवान्वियुंक्ते ॥ लावण्यवारांनिधिपूर्णमूर्तिः श्रेयो विना पुण्यमुपा
र्जयेत्कः ॥ ७६ ॥ पुण्यश्रेण्यतिदूरमप्यनुदिनं मूकं सतां दूषणेष्वंधं मीनदृगीक्षणेषु बधिरं त्वद्विन्नगोष्ठीषु मा
म् ॥ पंगुं पापकरप्रयाणकरणे पाणिं च तत्कर्मसु क्लीबं ग्राम्यरतौ मुकुंद कुरु मां मूढं तदीयस्मृतौ ॥ ७७ ॥
कामस्तेऽधियुगार्चनेऽमलधियां लोभः सुपुण्यार्जने मात्सर्यं चरितानुकीर्तनसुधापानान्मदः शत्रुषु ॥ क्रोधोऽभ
क्तजनेषु राग उदयाच्छ्रीविठलाऽन्यत्र नो यच्छत्रुर्न हि शत्रुरुच्चनिलयस्याऽन्यस्य शत्रुर्भवेत् ॥ ७८ ॥

एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् । मीनदृगीक्षणेषुसरांगमीनाक्षीणांस्त्रीणांदर्शनेषुअंधंकुरु । त्वद्विन्नगोष्ठीषुत्वदन्यकथासुबधिरंश्रवणेंद्रियरहितंकुरु । पापकरप्रयाण
करणेपापजनकपरदारादिगृहयात्रायांपंगुंपादरहितंकुरु । पूर्ववदेवभावः । तत्कर्मसुपापकरकर्मसुअपाणिंहस्तरहितंकुरु । ग्राम्यरतौनिषिद्धसुरतेक्लीबंपुंसकं
कुरु । तदीयस्मृतौतेषांपूर्वोक्तानांनिषिद्धविषयाणांसंबन्धिनीस्मृतिस्तस्यामूढंपूर्वोत्तरविचारानभिज्ञंकुरु । महापुण्यफलानामप्येतेषांमूकत्वांधत्वबधिरत्वादीनां
आपाततःपापफलत्वंदृष्ट्वापुण्याभावेपिदिशेतिव्याजोक्तिः ॥ ७७ ॥ इदानींकामादिदोषाणामपिसयुक्तिकंगुणत्वंवर्णनायाऽह । कामइति । हेश्रीविठलतेतवांग्रि
युगार्चनेपाद्युगलपूजनेममकामइच्छाउदयात्उदयतु । यथाकामीपुरुषःवनितादिविषयेष्वासक्तोभवतितथाहमपिहर्यर्चनएवाऽसक्तोभूयासमितिकामपद

सटीकः

सर्गः ९

॥ १०

प्रयोक्तुर्भावः । तेअमलधियांनिर्मलसर्वोत्तमत्वबुद्धौलोभःपुनःपुनरार्जयामीत्याशातिशयःरक्षोत्साहःपरित्यागासहिष्णुताचउदयादितिसर्वत्रसंबंधः । यथालोभीयत्नेनधनमार्जयतिनानोपायैःरक्षतिकदापिनविस्तृजतिचतथाविष्णोःसर्वोत्तमत्वबुद्धिगुरुमुखादार्जयामिश्रुतिस्मृतियुक्तिभिःसर्वदाहृदिस्थिरीकरोमिमरणेपिनपरित्यजामीतिभावः । सुपुण्यार्जनेहरिपूजात्वेनक्रियमाणशोभनपुण्यार्जनेमात्सर्येपुण्यार्जकपुरुषांतरादप्यधिकोभवामीतिस्पर्धा । यथामत्सरग्रस्तःधनवतमन्यंदृष्ट्वाततोप्यधिकधनंमयार्जनीयमितिप्रयत्नंकुर्यात्तथामहापुण्येविषयेममापिप्रयत्नःस्यादितिभावः । तवचरितानामनुकीर्तनमेवसुधातस्याःपानात्निरंतरचरितसंकीर्तनसंभ्रमादितियावत् । मदःतदतिरिक्तसकलविषयेषुविस्मरणं । यथामदांधःनर्तनादितत्कार्यव्यतिरिक्तेषुकार्येष्वनुद्योगीस्यात्तथाममापिहरिकथाकथनसंभ्रमसमयेकार्योत्तरस्यानुद्योगःस्यादितिभावः । तवशत्रुषुविरोधिषुक्रोधःसंहारेच्छा । यथाक्रुद्धःस्वशत्रुंसदासंहर्तुमिच्छेत्तथाममापितवविरोधिमतंतदवलंबिनोदुर्जनांश्रयुक्तिभिःशक्तिभिश्चसदापराभावयामीतिसन्नाहःस्यादितिभावः । तवभक्तजनेषुरागःस्नेहः । यथास्वबंधुषुस्नेहोभवेत्ततोऽप्यतिशयि

रुद्र त्वं हि मनोभिमान्यसि ततस्त्वच्छत्रुमित्रं मनो मा कुर्वच्युतचित्तनार्चनरतं कुर्वीश हे भास्कर ॥

चक्षुर्मान्यसि तच्च विद्वलवपुःसंदर्शनैकाध्वरं कृत्वा मा कुरु कैरवाक्ष्यनुचरं यत्ताः सपत्न्याश्रयाः ॥ ७९ ॥

तस्नेहःवैष्णवेषुममस्यादितिभावः । अन्यत्रउक्तषट्स्थलादन्यत्रकामोनोदयादित्याकारेणसंबंधः । ननुशत्रुत्वेशास्त्रसिद्धकामादिषुकथमेकैकांशांगीकारइत्यत उक्तंयदिति । यद्यस्माल्लोकेउच्चःसर्वाधिकोराजादिःनिलयआधारोयस्यतस्यराजातिस्निग्धपुरुषस्येत्यर्थः । शत्रुःशत्रुरपिशत्रुःशात्रवंकुर्वन्निहि । अन्यस्यराजाधाररहितस्यशत्रुःशातनादिकर्मकुर्वन्भवेद्धि । तस्मादुक्तषड्विषयेषुकामादिषट्कुमुदयादितिपूर्ववत्संबंधः । महाराजांगीकारवतःपुरुषस्यशत्रवोपिराजभीत्यापादाक्रांताभवंतियथेष्टधनदानादुपकुर्वन्तिच । तदनंगीकारदशायांमारयंत्येवनोपकुर्वन्ति । तथाहर्यर्चनेहरिसर्वोत्तमत्वबुद्धौहरिविषयकपुण्यार्जनेहरिकथाकथनेहरिद्वेषिषुद्वेषेहरिभक्तेचस्नेहेहर्याख्यमहाराजसद्भावादुक्तकामादयःसर्वममानुकूलाएवसंतःमोक्षादिपुरुषार्थानपिदद्युः । इतोऽन्यत्रकामादिकरणेहर्याख्यमहाराजानुग्रहाभावात्मामंधेतमसिपातयित्वाहन्युरेव । अतउक्तैकैकांशेष्वेवतदंगीकारेणसर्वत्रेतिभावः ॥ ७८ ॥ मनश्चक्षुरभिमानिदेवयोःरुद्रसूर्ययोरेवउपकारं

घटयन्स्वापेक्षितफलादौतावदापादयति । रुद्रेति । हेरुद्रयतस्त्वमनोभिमान्यसीति । हीत्यनेनश्रौतस्मार्तप्रसिद्धिसूचयति । ततःमनःत्वदभिमन्यमानंमनःतव शत्रोःकामस्यमित्रंकामानुचरमितियावत् । माकुरु । स्वाभिमन्यमानभटस्यस्ववैरिवशोदानंतवनोचितमितिभावः । हेईशअच्युतस्यतवपितामहस्यनारायण स्यचिंतनार्चनयोःरतंकुरु । स्वभटेनस्वपितामहकैकर्यकरणस्यश्लाघ्यत्वादितिभावः । हेभास्करत्वंचक्षुषःमानीअभिमानीअसितच्चक्षुषश्चविट्टलस्यवपुषः केवलसंदर्शनएवअध्वरोव्यापारोयस्यतत्विट्टलाख्यनारायणस्यत्वनमंडलमध्यगतत्वेनतत्सेवाकरणस्यन्याध्ययत्वादितिभावः । कैरवाक्षीणांनारीणामनुचरंमाकुरु । यद्यस्मात्ताःकैरवक्ष्यःसपत्नानांतववैरिभूतकुमुदानांआश्रयाःउपमानोपमानयोरेकत्वाभिप्रायेणोक्तिरियं । तववैरिभूतकुमुदंस्वचक्षुषिनिक्षिप्यरक्षंतीत्यर्थस्यकैरवाक्षिपदेनध्वनितत्वात्साक्षाद्वैरित्ववैर्याधारभूतस्यापिवैरपात्रत्वादितिभावः । तदितिपूर्वेणान्वयः ॥ ७९ ॥ संन्यासिनांनारीसुखंतांबूलचर्वणसुखं चनास्तीतिकेनचिद्विनोदेकतेस्वयोग्यनारीतांबूलसंपादनायोक्तमुत्तरंपद्यद्वयम् । विरक्त्यादेःसर्वापेक्षितत्वाच्छ्लोकद्वयोक्ताभ्यर्थनमक्रूरस्यापियुक्तमेवेतिज्ञे

**स्वामिन्विट्टल सज्जनश्वशुरतः प्राप्तां दिगंतांबरामुत्क्रांतावपि योगिनीं मननसज्ज्ञानादिभिर्भूषिताम् ॥ मोक्षाप
त्यवतीं विरक्तिरमणीं संश्लिष्यतोऽहर्निशं कालो गच्छतु नाऽन्यथा कुरु तदा कामो यदालंबते ॥ ८० ॥**

यम् । स्वामिन्निति । हेस्वामिन्विट्टलसज्जनारख्यश्वशुरात्प्राप्तांकन्याम् । जनयितारोहिश्वशुराइत्युच्यते । सज्जनसमागमेनचविरक्तिरुत्पद्यते । तेचसंतः । अतःसत्कुलप्रसूतास्वविरक्तिरमणीतिभावः । दिगंतोदिशामंतएवांबरं वस्त्रंयस्याःसातां । नारीणामभिमानरक्षकंहिवस्त्रंदिगंतसंचाराभावेविरक्तेरपिहास्यत्वादिगं तस्यांबरत्वमितिभावः । आश्लेषसमयेदिगंबरत्वस्यैव न्याध्यत्वाच्चेदमुक्तम् । उत्क्रांतौमरणेपियोगिनीसंबंधवर्तामरणसमयेपिविरक्तिभक्त्यादिगुणानांसहैवाग मनादितिभावः । इदंचलौकिकनारीतोप्यतिशयकथनायोक्तं । मननंयुक्तिभिरनुचिंतनंसत्निर्दुष्टंज्ञानंतेआदीयेषांपूजानमस्कारादीनांतैर्विभूषितांशुष्कविरक्ते नप्रयोजकत्वाज्ज्ञानादिभूषणमितिभावः । मोक्षएवापत्यंपुमपत्यंयस्याःसातथोक्ता मोक्षस्यपुल्लिङ्गशब्दवाच्यत्वाद्विरक्तिसाध्यत्वाच्च अप्रजांदशमेवैषीप्रजां द्वादशेत्यजेदिति वचनेनबंध्यायाःस्त्रीप्रजायाश्चासंग्राह्यत्वाच्चेदमुक्तमितिभावःविरक्तिरमणीविरक्त्याख्यनारीतदामिषंपरित्यज्यससुखंसमविंदतेतिवचनेनविरक्तेः सुखहेतुत्वात्स्त्रीलिङ्गांतशब्दवाच्यत्वाच्चरमणीत्वमितिभावः । वस्त्रान्नपानाद्यर्थनेनदुःखदात्रीभ्योलौकिकनारीभ्यःअतिशयसूचनायरमणीपदम् । अहर्निशं

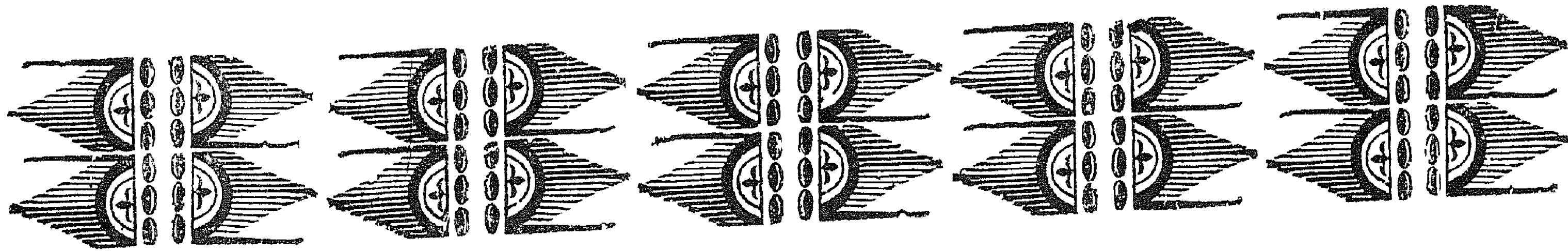
संश्लिष्यतः आलिंगयतः मम इदं चानिषिद्धतिथिपुरात्रावेवालिङ्गनयोग्याभ्यः लौकिकनारीभ्यः महातिशयसूचनार्थः । कालोगच्छतुर्विरक्तिः कदापि मां न मुंचति
तिभावः । अन्यथा विरक्तिरमणीमनालिङ्ग्यस्थितिं न कुरु । यद्यस्मात्तदा विरक्तिरमणीविश्लेषदशायां कामः मनः स्वास्थ्यादिकामः अन्यत्र तु मनः क्लेशहेतुर्मन्मथ
एव कामः आलंबते आश्रयति तदिति पूर्वोक्तान्वयः । स्वतोपि महतां पुत्री स्वातंत्र्यदेशाधिपतिनैव निवारणीयमित्यतः स्वामिन्निति विशेषणम् ॥ ८० ॥ यस्मिन्निति ।
यस्मिन्विट् लाल्यतां बूले विट् लनाम्नः युगलं वित्कारः ठकारश्चेति वर्णद्वयं सती निर्दोषे वर्णनागवल्लीपत्रं चूर्णं चेति द्वयम् । तां बूलेपि वर्णानां बहुलतया विशिष्टत्वात् त्वि
वर्णः पर्णं ठकारस्य शून्यार्थकत्वाच्चूर्णत्वमित्यर्थः परः वर्णद्वयोपरिविद्यमानः लकाराख्यो वर्णः पूगफलं नामैकदेशेन नामग्रहणमिति न्यायात् क्रमुकफलम् । गुणौ
घानां विट् लगुणसमूहानां गणनाकीर्तिरूपत्वेन शुभ्रत्वात् महत् उत्तमं कर्पूरखंडम् । प्रभूणां तां बूले कर्पूरखंडस्यापेक्षितत्वात् शुष्कनामोच्चारणस्य बहुफलदायक

यस्मिन्विट् लनामवर्णयुगलं सत्पर्णचूर्णं परो वर्णः पूगफलं गुणौघगणनाकर्पूरखंडं महत् ॥ भिक्षुश्ला
घ्यमनंगवैरि तदिदं संसर्पिरागापहं जक्षत्संस्तरोगमेष्यति कथं तांबूलमाकस्मिकम् ॥ ८१ ॥ स्वांतं त
देव यत्तेऽधिकमले चंचरीकति ॥ स्वांतकारीतरन्मन्ये भ्रमद्भुजगसंनिभम् ॥ ८२ ॥

त्वाभावाच्च गुणध्यानं कर्पूरखंडमित्यर्थः । भिक्षुभिः श्लाघ्यं अनंगस्य कामस्य वैरि संसर्पि विषये पुक्षणे क्षणे संबध्नन् रागः अभिलापः रक्तिमेति ध्वनिः । तांबूलातिश
यसूचनाय विशेषणत्रयं विषयरगापहारित्वेपि हरि विषयकरागोत्तेजकत्वात् न सर्वथा तांबूलसाम्याभावः । किं त्वलौकिकतांबूलमेवेति ज्ञेयम् । अतएवाऽऽस्मिकं
अद्भुतं द्रव्यदानादिकं विना अकस्मादेव प्राप्तं च । इदमपि लौकिकतांबूलादतिशयसूचनार्थम् । तदिदं विट् लनामाल्यतां बूलं जक्षत् भक्षत् । जक्ष भक्ष हसनयोरिति
धातुः । स्वरसनाग्रे निक्षिप्य पुनः पुनरावर्तयन्नित्यर्थः संस्तरोगं संसाराख्यरोगं कथमेष्यति न कथंचिदपीत्यर्थः । मुखेनावर्तनरोगापहननं चोभयोरपि तांबूलयोः स
मम् । आकस्मिकत्वात् सकलरोगमूलीभूतसंसारख्यरोगमेवापहंतीति भावः ॥ ८१ ॥ स्वांतमिति । हे कृष्णयच्चित्तं ते अंघ्रिकमले चंचरीकति भृंगवदाचरति ।

तदेवस्वांतचित्तं इतरतुर्विषयेष्वासक्तं अतएव भद्रजगसन्निभं भक्षणाशया इतस्ततः चलत्सर्पसदृशं चित्तं स्वांतकारिस्वस्यांतं नाशं करोतीति तथोक्तं मन्येनिरु
पायेनाखंडवत्यातस्य स्वांतपदवाच्यता अपितु स्वस्यांतोयस्मादिति स्वांतपदवाच्यं तदिति भावः ॥ ८२ ॥ इतीति । इति ब्रुवंतमक्रूरं मधुरोक्तिभिः आश्वास्य वि
ससर्ज । सोऽपि अक्रूरोऽपि कृष्णस्याज्ञां विधित्सुः कर्तुमिच्छुः सन् गृहान् स्वगृहमगात् । गृहाः पुंसि च भूम्येवेत्यमरः । कृष्णाज्ञां गमिष्येव अगात् न तु स्वगृहस्नेहा
इति ब्रुवंतमक्रूरं आश्वास्य मधुरोक्तिभिः ॥ विससर्ज प्रभोराज्ञां विधित्सुः सोऽप्यगाद् गृहान् ॥ ८३ ॥ रो
म्णां हर्षणकारिणि श्रवणतः पापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां विचित्रविमलश्लाघ्यार्थसंदायिनि ॥
संजाते भुवि रुक्मिणीशविजये सदादिराजोदिते संजातः सुरमंडलीषु दशमः सर्गो मुदां सत्कृतः ॥
॥ ८४ ॥ इति श्रीवाटिराजपूज्यचरणविरचिते रुक्मिणीशविजये दशमः सर्गः ॥ १० ॥

इति भावः ॥ ८३ ॥ रोम्णामिति । व्याख्यातमेतत् ॥ ८४ ॥ इति श्रीवाटिराजपूज्यचरणविरचितरुक्मिणीशविजयटीकायां नारायणाचार्यकृतायां गुरु
भावप्रकाशिकायां दशमः सर्गः समाप्तः ॥ १० ॥

सटीकः

सर्गः १

॥१२॥

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये एकादश सर्ग प्रारंभः ॥

श्रीपांडुरंगायनमः ॥ ऋज्वीचकारयःप्रेम्णाकुञ्जामञ्जालयाप्रियः ॥ मधुरांकंसविधुरांतंवैदेयदुनंदनम् ॥ १ ॥ प्रविश्येति ॥ हरिःश्रीकृष्णःव्रजतःगृहं प्रतिगच्छतः । तस्यअक्रूरस्यहृदयाख्यपुरीप्रविश्यश्रीकृष्णहृदिस्मरन्नेवाक्रूरोगतइतिभावः । इनोदयेसूर्योदयेमधुरांमनोहरांमधुरापुरीनिर्विविशेप्रविष्टवान् । निर्विविशेआत्मनेपदम् ॥ १ ॥ द्वारिद्वारीति । प्रतिद्वारंस्वभक्तैःनागरिकनारीनरादिभिःआहताःउपहताःविविधबलयःतांबूलनारिकेलादिपूजोपहारस्यसतथोक्तः । अन्यत्रचक्षुरादिद्वारेषुसूर्यादिदेवैरुपहततत्तदिंद्रियजन्यसुखरूपबलिःउद्यानेउपवनेयावाप्यःतासुप्रोत्फुल्लांभोजानिकुंदप्रकराःकुंदसमूहाःतैःसुरभिःतेनवायुनामंदमारुतेनअधिवर्त्मप्रतिमार्गंसेव्यमानःउरुगुणःईशःश्रीकृष्णः । अन्यत्रवायुनाप्राणापानादिरूपेणप्राणापानादिवायुनावासेव्यमानःपुष्पपी

सटीकः

सर्गः ११

प्रविश्य व्रजतस्तस्य हृदयाख्यपुरीं हरिः ॥ इनोदये निर्विविशे मधुरां मधुरापुरीम् ॥ १ ॥ द्वारि द्वारि स्वभक्ताहतविविधबलिर्वायुनोद्यानवापीप्रोत्फुल्लांभोजकुंदप्रकरसुरभिणा सेव्यमानोऽधिवर्त्म ॥ सिक्तां सन्मार्गनाडीमविशदुरुगुणः पुष्पपीयूषवृष्ट्या पापव्रातं दिधक्षुः प्रथितनिजपुरो ब्रह्मनाडीमिवेशः ॥ २ ॥ रजकं रजसा ग्रस्तं दर्शयन्निव सोऽध्वनि ॥ वसनं पीतवसनः समयाचत सर्ववित् ॥ ३ ॥

यूषवृष्ट्यापुष्परसामृतवृष्ट्यासिक्तां । अन्यत्रमूर्ध्निस्थितवरुणमंडलात्निःसृतामृतवृष्ट्यासिक्तांप्लावितांसन्मार्गनाडींराजमार्गप्रनाडींप्रथितनिजपुरः । हृदयंब्रह्मपुरमितिश्रुतिसिद्धस्वभक्तशरीराख्यपत्तनस्थब्रह्मनाडीमिवहृन्मध्यस्थसुषुम्नानाडींराजमार्गनाडींप्रथितनिजपुरःहृदयंब्रह्मपुरमिव पापव्रातंचाणूरकंसादिपापसमूहंअन्यत्रवामकुक्षिस्थपापपुरुषावयवभूतब्रह्महत्यादिपापसमूहंदिधक्षुःदग्धुमिच्छुःसन्नाविशत्प्रविवेश ॥ २ ॥ रजकमिति । रजकरजसारजोगुणेनग्रस्तं आक्रांतंदर्शयन्निवसर्ववित्सर्वज्ञःपीतवसनःपीतांबरःश्रीकृष्णःअध्वनिमार्गंवसनंसमयाचत । स्वयाञ्जाभंगकरणेराजसोयमितिप्रदर्शनायैवयाञ्जा नतुवस्त्राभावा

॥ १ ॥

वः । अतएवपीतवसनइत्युक्तम् ॥ ३ ॥

ततइति । ततःअनंतरंसुदुरात्मनःअतिदुष्टस्वरूपस्यतस्यदुरालापंदुष्टवचनंनिशम्यशिरोजहारचकर्त । दुरालापेहेतुभूतवदनाश्रयत्वात् । अकृतकिल्बिषंअकृता
पराधंकायशरीरंकिंकरोतु । अपराधानुसारेणशिक्षायाःकार्यत्वादितिभावः । अकृतकिल्बिषमित्यनेनदुर्वचनमात्रंनिमित्तमित्युक्तं । नतुश्रीकृष्णंप्रतिहतुंहस्तो
द्योगःकृतइतिसूचितम् ॥ ४ ॥ पथीति । पथिपथिमार्गैर्मार्गैः । प्रतिमार्गमित्यर्थः । नवसौधानानूतनराजसदनानांअंतस्तिष्ठंतीतितथोक्ताःताश्चतामुग्धांगना
श्वमनोहरनार्यःताभिःकुसुमनिकरैःपुष्पसमूहैःलाजैश्चकीर्यमाणोअवकीर्यमाणोपिअविदितगुणकर्मासाकल्येनाज्ञातगुणकर्माश्रीकृष्णःत्रिवक्रांत्रिषु जानुमध्य
कटिषुवक्रां । त्रिषुकालेष्वपिवक्रामितिध्वनिः । कुजामुपेत्यवब्रेअंगीकृतवान् । अविदितेत्यादिनामंददृष्ट्याकामुकवत्प्रतीयमानोपिश्रीकृष्णःपिंगलातनौतकृत

ततस्तस्य दुरालापं निशम्य सुदुरात्मनः ॥ शिरो जहार किं कायं करोत्वकृतकिल्बिषम् ॥ ४ ॥ पथि
पथि नवसौधांतस्थमुग्धांगनाभिः कुसुमनिकरलाजैः कीर्यमाणोऽपि कृष्णः ॥ अविदितगुणकर्मापेत्य
वब्रे त्रिवक्रां चतुरपुरुषकांक्षा वक्रयोषित्सु नूनम् ॥ ५ ॥ मुष्टिप्रमाणतनुमध्यवर्तीं स्वकर्णविश्रांतनिर्म
लगुणां रुचिरां त्रिवक्राम् ॥ विष्वक्प्रयुक्तनयनांतशरां निरीक्ष्य कोदंडमुद्धवकथाविषयं स मेने ॥ ६ ॥

तपःफलप्रदानायैवकुजामंगीकृतवानितिसूच्यते । अर्थांतरंन्यस्यति । तथाहि । चतुरपुरुषस्यप्रौढपुरुषस्यकांक्षाइच्छावक्रयोषित्सुकुटिलांगनासुनांगीकार्योयमि
तिमनःकौटिल्यवतीषुनूनंनिश्चयः ॥ ५ ॥ मुष्टिप्रमाणेति । सकृष्णःमुष्टिप्रमाणतनुमध्यवर्तीमुष्टिनादधत्सूक्ष्ममध्यांएकत्रकशोदरत्वात् । स्वकर्णविश्रांतगुणांस्वक
र्णविश्रांताःगुणाःयस्याःसातांअन्यत्रयोक्तुःकर्णविश्रांतःगुणःमौर्वीयस्याःसातांरुचिरांमनोहरांत्रिवक्रांत्रिष्वंगेषुवक्रांशाङ्गस्यत्रिषुसंधिषुवक्रत्वात् । कृष्णमेव
द्रष्टुंलज्जावशात्विष्वक्समंतात्प्रयुक्तनयनांतःअपांगएवशरोययातांसैरंध्रीनिरीक्ष्यसकृष्णःउद्धवस्यधनुरुत्सवस्यकथाविषयं । महउद्धवउत्सवइत्यमरः । अ
न्यत्रउद्धवस्ययादवस्यदत्तपोषणात्उद्धवकथाविषयत्वंकोदंडंधनुःमेनेनिरूपितवान् ॥ ६ ॥

मधुरवचनेति । मधुरवचनमात्रेण पुलकितरुचिरांगीचंचलापांगएवभृंगः यस्याः सासती अंगरागं विलेपनंदौ तस्येति शेषः । खलकुलवनदावः दुर्जनकुलदहनः ।
वासुदेवः श्रीकृष्णः अनुचितमभिधानं त्रिवक्त्रेति नामप्रियोक्तिश्रवणमात्रेणार्जवप्रापणात् एकत्राप्यवक्रायाः त्रिवक्त्रत्वमनुचितमिति भावः । त्याजयन् हापयन् तां
त्रिवक्त्रां ऋजुगात्रीं अवक्त्रां गीततान ॥ ७ ॥ प्रपदेति । प्रपदेपादाग्रे । पादाग्रं प्रपदं पादमित्यमरः । निहितं निक्षिप्तं पादां भोजारख्यं फुल्लं विकसितं प्रसूनं पुष्पं ये
न सः तद्वक्त्रोन्नमनसमये पदयोः स्थिरीकरणाय तत्पादाग्रे न्यस्तस्वपादइत्यर्थः । कुपितायाः कोपपरिहाराय पादेषु समर्पणाख्यध्वनिसंपादनात्पादयोरंभोजत्वेन वर्ण
नं । श्रीकृष्णः वदनं मुखमुपागतेन प्राप्तेन द्वांगुलोत्तानदोष्णाद्वे अंगुली समाहृते इति द्वांगुली । तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति द्विगुः । तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेरिति

मधुरवचनमात्रेणांगरागं ददौ या पुलकितरुचिरांगी चंचलापांगभङ्गी ॥ अनुचितमभिधानं त्याज्य
न्वासुदेवः खलकुलवनदावस्तां ततानर्जुगात्रीम् ॥ ७ ॥ प्रपदनिहितपादांभोजफुल्लप्रसूनो वदनविनि
हितेन द्व्यंगुलोत्तानदोषणा ॥ ऋजुतनुमतनोत्तां मुन्नमय्य त्रिवक्त्रां चुबुकगतकराणामंचितां क्वाऽस्ति व
क्त्रा ॥ ८ ॥ वक्त्रामपि च तां तन्वीं ऋज्वीं कृष्णकरोऽकरोत् ॥ अनुकूलयितुं बालां कर एव हि
कारणम् ॥ ९ ॥

गंधेति । कुञ्जादयः कुञ्जा आदिर्येषां मालाकारादीनां ते तथोक्ताः तस्मै गंधार्पणात् गंधाख्योपचारसमर्पणात् रुचिरो मनोज्ञो वेषो न खकंतनालक्तकलापादिरलंकारः
तस्य कृतेः करणात् मनोज्ञकुंदप्रसूनरचितस्यामलमाल्यदानात् एकैकोपचारसमर्पणादिति भावः । तं मोक्षप्रदत्वेन प्रसिद्धं महाप्रसादं उत्तमानुग्रहं अलभंत । निभुं श्री
कृष्णं सर्वविधिभिः समस्तविहितोपचारैः षोडशोपचारैरित्यर्थः । अर्चयंतः पूजयंतः महाप्रसादं अलभन्तेति किं वाच्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ राजेति । अधरमे
शः श्रीकृष्णः राजा ध्वनाराजमार्गेण धनुर्निवासं चापपूजागृहं समधिगम्य कोदंडस्य धनुषः खंडनं च कमे ऐच्छत् । तत् कोदंडखंडनं युक्तं हि उचितं हि । सकलदे
वतानां मुख्यदेवः सकलजगन्मुख्य इत्यर्थः । श्रीकृष्णः जडतमस्य धनुषः मूर्खतमस्येति ध्वनिः । बलिं पूजां कथं सहेत । शिवभक्तेन कंसेन धनुषि शिवस्यैव पू

गंधार्पणाद् रुचिरवेषकृतेर्मनोज्ञकुंदप्रसूनरचितामलमाल्यदानात् ॥ कुञ्जादयस्तमलभंत महाप्रसादं किं नाम
सर्वविधिभिर्विभुमर्चयंतः ॥ १० ॥ राजा ध्वना समधिगम्य धनुर्निवासं कोदंडखंडनमथो च कमे रमेशः ॥ युक्तं
हि तत् सकलदेवतमुख्यदेवः कृष्णः कथं जडतमस्य बलिं सहेत ॥ ११ ॥ सद्वंशजातोऽपि गुणान्वितोऽपि
शिक्षानुरूपोऽपि स तेन चापः ॥ भग्नः शनैर्वक्रहृदो हि पुंसः को वा गुणः को विदमानयोग्यः ॥ १२ ॥

जनात् कृष्णं विना देवतांतरपूजनमनिष्टहेतुरित्येको भावः । उत्तमस्याग्रे अधमपूजनमधमस्यैव विनाशहेतुरित्यपरो भावः ॥ ११ ॥ सद्वंशेति । सद्वंशे कीटाद्युपघातवर्जि
ते वंशे वेणो जातोऽपि । सत्कुलप्रसूत इति ध्वनिः । गुणेन मौर्व्या न्वितोऽपि युक्तोऽपि विनयादिगुणोपेत इति ध्वनिः । शिक्षायाः आकर्षणादिरूपायाः अनुरूपोऽपि अनुकूलो
पि । गुर्वाज्ञानुवर्तीति ध्वनिः । सचापः । तेन कृष्णेन शनैर्भग्नः द्वैधीभावं प्रापितः । तथा हि । लोके वक्रहृदः कुटिलचित्तस्य पुंसः अधिज्यधनुषो वक्रमध्यत्वात् तदर्थं
तरन्यासस्योत्थानमिति हृदयं । को विदमानयोग्यः पंडितसत्कारार्हो गुणः कोऽपि न कोपीत्यर्थः । कुटिलचित्तस्य जात्या विनयादिगुणो न श्लाघनीयः इति भावः ॥ १२ ॥

करेणेति । असौलीलाबालःश्रीकृष्णःप्राक्प्रथमंखलमिवदुर्जनमिवतद्धनुःकरेणहस्तेन । अन्यत्रहारकटकादिनाउद्धृत्यऊर्ध्वमादायगुणावेदनंमौर्वीसंबंधं । अन्यत्रविनयादिस्वगुणावेदनंव्यतनुतअकरोत् । तदनुतदनंतरंएतावताप्यननुकूलंप्रभुःसमर्थःश्रीकृष्णःपादाघातंपादेनताडनंविचय्य । जानुविन्यासंकृत्वेतिध्वनिः । आशुअनमयतूनममकरोत् । अथोनग्रीकरणानंतरंभग्नंभिन्नमकरोत् । नमस्यभग्नकरणमनुचितमित्यतोर्थान्तरंन्यस्यति । इहलोकेबलात्बलात्कारेणनग्रीभूतेशुष्कहृदयेस्वस्मिन्मेहविधुरचित्ते । धनुःपक्षेशुष्कमध्येआर्द्रवंशेनधनुःकरणायोगादितिभावः । करुणादयाकिं नेत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तं । रसैरुद्वैच्छिन्ननायमनसभलागःशिखरिणीत्युक्तेः ॥ १३ ॥ भग्नइति । भग्नःचापःप्रतिभयनिनदैःभयंकरचटचटध्वनैः भयंकरंप्रतिभयमित्यमरः । स्वभर्तुःकंसस्यधैर्य

करेणाद्धृत्य प्राग्व्यतनुत गुणावेदनमसौ प्रभुः पादाघातं तदनु विचय्याऽऽश्वनमयत् ॥ अथो लीला बालः खलमिव धनुर्भग्नमकरोद्वलान्नग्रीभूते किमिह करुणा शुष्कहृदये ॥ १३ ॥ भग्नश्चापः स्वभर्तुः प्रतिभयनिनदैर्धैर्यस्थैर्यं ततान व्यग्रस्वांतान्स्वपालान्दृढतरशकलद्वंद्वघातैर्जघान ॥ भंगेनैवोग्रमलुप्रकरहृदि भयं भलुकल्पं चखान द्वैधीभावं विपक्षे विचयति बत स्वीय एव स्वशत्रुः ॥ १४ ॥ स्थैर्यं ततान । भज्यमानचा

पध्वनिश्रवणेनकंसश्चकितआसीदितिपुराणप्रसिद्धेः । समर्थोसौशत्रुःनास्माभिरिहस्थेयमित्यादिविप्रवचनैरितिध्वनिः । व्यग्रस्वांतान्उद्विग्नचित्तान्स्वपालान्स्वरक्षकान्दृढतरशकलद्वंद्वघातैःदृढतरस्वखंडद्वयकृतप्रहारैःजघान । एवंनवक्तव्यमितिस्वप्रतिषेधः । स्वहस्तप्रहारेणेतिध्वनिः । भंगेनैवस्वभंगेनैवउग्रमलुप्रकरस्यक्रूरमलुसमूहस्यहृदिचित्तेभलुकल्पंशरसमंभयंचखानअंतर्निदधे । अहमेतादृशोपिभग्नःकिंयूयमितिस्वराजकीयभटानांभीषणेनेतिध्वनिः । तथाहि । विपक्षेशत्रौद्वैधीभावंअंतर्भेदंविचयतिसति । धनुःपक्षेखंडनाख्यद्वैधीभावोद्रष्टव्यः । स्वीयएवस्वकीयएवशत्रुर्भवतिहि । बतस्वेदे । अद्यापिहिनज्ञैःनृपैर्वित्तदानादिनादुर्गस्थानामंतर्भेदेकारितेसतितएवदुर्गद्वारमुपदिशंतःतत्रतत्रदृश्यन्ते । अर्थान्तरन्यासः । सचोक्तध्वनिनाउज्जीवितः ॥ १४ ॥

सटीकः

सर्गः ११

॥ ३ ॥

इतीति । भानुःसूर्यःश्रीपतेःश्रीकृष्णस्यविचित्रमद्भुततत्कुञ्जोन्नमनादिविविधचरित्रंसिद्धविद्याधराणांमेरोरुपरिस्थितानांकथयितुमिवनिर्मलमेरोःअन्यभा
गमगमत् । तदासूर्यःअस्तंगतइत्यर्थः । अगणितविभवःमुकुंदोपिश्रीकृष्णोपिज्ञातिजुष्टंनंदादिभिर्यतिस्वस्वकीयंनिवासमगमत् ॥ १५ ॥ तमइति । अस्तंग
तरविःकाष्ठासुदिक्षुसमंतात्तमःपुपूरपूरयामास । पुराद्वहिर्गतःमुकुंदोपिभयाख्यंततमःपूर्वोत्तरापरिस्फूर्तिहेतुत्वात् । स्वशत्रुषुपुपूर । धनुर्भंगदर्शनेनतस्यांरात्रौ
शत्रुषुभयमुत्पन्नमितिभावः । दीपकमलंकारः ॥ १६ ॥ शत्रावुत्पन्नभयंश्रीकृष्णदूततयावर्णयति दूतवर्णनस्यकाव्यांगत्वात् । औदार्येति । औदार्यमुदार
त्वधैर्यशौर्यंशूरत्वंतानिशत्रुनिष्ठानिगर्हयन्तिरस्कुर्वन्स्वनायकगुणकीर्तनंशत्रुगुणतिरस्कारश्चदूतधर्मः । सभयोच्चयःभयसमूहःमधुसूदनदूतवत् । श्रीकृष्णदूतव

इति विविधचरित्रं श्रीपतेस्तद्विचित्रं कथयितुमिव भानुः सिद्धविद्याधराणाम् ॥ अगमदमलमेरोर्भागम
न्यं मुकुंदोऽप्यगणितविभवः स्वं ज्ञातिजुष्टं निवासम् ॥ १५ ॥ तमः समंतात्काष्ठासु पुपूर स गतो रविः ॥
बहिर्गतो मुकुंदोऽपि भयाख्यं तत्स्वशत्रुषु ॥ १६ ॥ औदार्यधैर्यशौर्याणि गर्हयन् स भयोच्चयः ॥ मनो
ममर्दं कंसस्य मधुसूदनदूतवत् ॥ १७ ॥ कस्त्वं सोऽहमेरे त्वदंतकतटादभ्यागतो वै भटः पृथ्व्यां क्वाऽ
स्ति ममांतकः स भुवनेष्वंतर्बहिर्वर्तते ॥ नामाऽप्यस्य न देवकीसुत इति ख्यातः स तन्नंदनो ध्वस्तो ह्य
ज्ञ मृतिर्न तस्य निहतास्तेन त्वदीयाः परम् ॥ १८ ॥

तृकंसस्यमनःममर्दं । अभीतानांतेषांवैर्यादिभीर्जातेतिभावः ॥ १७ ॥ कस्त्वमिति । ममधैर्याद्यपहर्तात्वंकइतिकंसवचनं । अरेकंससोहंत्वदंतकस्यश्रीकृष्ण
स्यतटात्समीपादभ्यागतःभटोवैदूतःखलु । श्रीकृष्णनिमित्तेनभयोत्पत्तेरियमुक्तिः । इतिभयाख्यदूतवचनं । त्वदंतकेतिभयाख्यदूतवचनमसहमानः
कंसोवक्ति । पृथिव्यांममांतकःनाशकः ककुत्रास्ति नकुत्रापीत्यर्थः । सत्वदंतकःभुवनेषुअंतर्बहिर्बहिर्वर्तते । श्रीकृष्णस्यव्याप्तत्वादितिभावः । इतिभयाख्य
तवचनं । अंतकस्यनामापिनश्रूयतइतिकंसवाक् । सदेवकीसुतइतिख्यातइतिभयदूतवचनं । अस्यास्त्वामष्टमोगर्भोहंतायांनयसेबुधइत्यशरीरवाक् । हेअ

० वि०

१४ ॥

इ तस्याः देवक्याः नन्दनः । जात्यैकवचनमिदं । अस्तः शिलापृष्ठे चूर्णितो हि तस्य त्वदंतकस्य नमृतिर्नमृत्युः नित्यत्वात् । परं केवलं । अन्यासहायेन तेन श्रीकृष्णेन त्वदीयास्त्वत्संबन्धिन्यः पूतनादयः निहताः । देवकी नन्दनस्य श्रीकृष्णस्य हतत्वे त्वत्पितृपूतनादीनां कुतो नाश इति भावः । भयजननानंतरं भीतस्य भयावस्थायां यद्वचनं तस्यैव दूतवचनत्वेन वर्णितं । धैर्यावस्थायाः यद्वचनं तत्कंसवचनत्वेन वर्णितं । एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥ मल्ला इति । शैलसमाः पर्वतसंनिभामल्लाः संति । जगतिलोके प्रख्यातं प्रसिद्धं बलं चास्येव । हस्तिहस्तस्य गजसहस्रस्य संमितं समानं बलं सत्त्वं यस्य तः हस्तीकुबलयापीडाख्योगजश्च तत्तस्मान्मममृत्युः कुकुत्रास्ति न कुत्रापीत्यर्थः । इति पुनः कंसवचनम् । हे राजन कंस भवतां चित्ते समुज्जृम्भितः उत्पन्नः अहमेव शंकासहस्रार्पकः शत्रुवच्छत्रुरिति शंकासहस्रजनकः स नृमल्लाः शैलसमा बलं च जगति प्रख्यातमस्येव मे हस्ती हस्तसहस्रसंमितबलस्तत्कास्ति मृत्युर्मम ॥ रा

जन् मृत्युरिवाहमेव भवतां चित्रे समुज्जृम्भितो दृष्टं वस्तु भयंकरं विरचये शंकासहस्रार्पकः ॥ १९ ॥ यस्मिन्नुत्सृजति स्वभक्तनिकरैः साकं हृदोको नृणां प्रागंधा बधिरा विवेकरहिता मूकायिताश्च क्षणात् ॥ अंते प्रेतपुरीं प्रयांति जगतामीशस्य तस्याग्रतः किं मल्लैः किमु हस्तिनाऽतिबलिना किं वा त्वया किं भटैः ॥ २० ॥

त्युरिव दृष्टं भवदृष्टिपथं प्राप्तं वस्तु भयंकरं विरचये । अतिभीतानां स्तंभादावपिशत्रुभां त्यापतनस्खलनादिदर्शनादियमुक्तिः । मृतादप्यधिकां दुर्दशां भीतः प्रामोतीति भावः ॥ १९ ॥ स्वपराक्रमेण शत्रुबुद्धिधिकृत्य स्वस्वामिसामर्थ्येनापि निराकुर्वन् भयाख्यदूतो वक्ति । यस्मिन्निति । स्वभक्तनिकरैः चक्षुराद्यभिमानिसूर्यादिदेवैः साकं नृणां मनुष्याणां हृदोको हृदयाख्यस्वमंदिरं । धिष्यमोको निवसनमित्यमरः । भवच्छरीरं न भवदधीनं किमन्यदिति व्यंग्यं । हृदयं ब्रह्मपुरमिति श्रुतेः । उत्सृजति सति प्राक्प्रथमं क्षणात् अंधाः बधिराः श्रोत्रेन्द्रियविधुराः विवेकरहिताः ज्ञानशून्याः मूकायिताश्च वाग्व्यापारशून्याश्च संतः । अनेन इन्द्रियाभिमानिदेवतानि गर्भमनफलमित्युक्तं भवति । ब्रह्मणा त्यक्तदेहस्तु मृत इत्युच्यते नर इति श्रुतेः । शुभजीवप्रकाशेन कदाचिच्छुभबुद्धय इति वचनात् भीतस्य कंसस्य एतादृशविचारो न

सटीक

सर्गः

॥ ४ ॥

संभावितः । जगतामीशस्यकृष्णस्यायतःपुरतःमल्लैःकिंप्रयोजनंहस्तिनागजेनकिंअतिबलेनत्वयाकिंभटैःकिं । जीवतांभवतांखलुसत्त्वंयुद्धायापकरोति । त
 निर्गमनमात्रेणजीवनहानौकिमेतैरितिभावः ॥ २० ॥ किमिति । दुर्मतेभयादतिभ्रांतोसि किं । इदंविरुद्धभाषणंविरुद्धवचनंमाब्रूहिमावदेतिभयाद्विक्रुवंतः
 कंसस्यवचनं । हेकंसयत्तेमनःमयानिर्जितंभवति । तत्तस्माद्भ्रांतिर्विपरीतवाक् । अपितेतवैवभीतानांसभाकंपादिनाभयविपरीतवचनदर्शनादितिभावः । इ
 तिभयदूतवचनं । मत्स्वद्भाभिहतिंइच्छसि किमिच्छसि पुनःकंसवचनंचंचलात्भीत्याकंपमानात्तवहस्तात्शनैर्गलन्मुष्टैःशैथिल्यात्त्वामेवहनिष्यति । ईश्वरभटंमां
 हंतुंसमर्थःकोस्तिनकोपिसमर्थइत्यर्थः । अन्यस्माद्भयंकथंचित्परिहर्तुंशक्यंब्रह्मणोपिभयं । तमोपरार्थ्यंपरमायुषइतिवचनात्कृष्णादागतंभयंनकेनापिपरि

किं भ्रांतोऽसि विरुद्धभाषणमिदं मा ब्रूहि भो दुर्मते भ्रांतिस्ते विपरीतवागपि मनो यत्ते मया निर्जित
 म् ॥ मत्स्वद्भाभिहतिं किमिच्छसि शनैर्हस्ताद्गलंश्चंचलात्स त्वामेव हनिष्यतीश्वरभटं मां हंतुमीशोऽस्ति
 कः ॥ २१ ॥ क्लीबः किं कुरुषे त्वमज्ञ भवतः क्लीबोपमादित्सया तद्भावं शिरसा दधामि बहुना किं
 जल्पितेनाधुना ॥ नित्यं मन्नियतः स वाति पवनःपाकं विधत्तेऽनलःसूर्योऽसौ समुदेति तं हरिमृते सर्वं
 जगन्मद्वशम् ॥ २२ ॥

हर्तुंशक्यमितिभावः ॥ २१ ॥ क्लीबइति । हेअज्ञभयात्क्लीबःअसमर्थःत्वंकिंकु

रुषे । भयशब्दस्यनपुंसकत्वादियमुक्तिः । इतिकंसवचनं । हेकंसभवतस्तवक्लीबोपमादित्सयाक्लीबसाम्यदानेच्छयातद्भावंक्लीबभावंशिरसादधामि । काष्ठभार
 कवत्तदर्थमेवध्रियतइत्यर्थः । भीतानानपुंसकप्रायत्वादितिभावः । अधुनाबहुनाजल्पितेनबहुभाषितेनकिं । एकेनैववचनेनमत्सामर्थ्यदर्शयामीतिभावः । मन्नि
 यतःसन्सपवनोवायुर्वातिचलति । मन्नियतोऽनलोग्निःपाकंविधत्तेमन्नियतोसौसूर्यःसमुदेति । भीषास्माद्वातःपवतेभीषोदेतिसूर्यइतिश्रुतेः । तंहरिंऋतेविनासर्वज
 गत्मुक्तामुक्तात्मकंविश्वंमद्वशंमदधीनंहरिरिहएवाकुतोभयः । अन्येयथायोग्यंसंभयाइतिभावः ॥ २२ ॥

सत्वमिति । हेकंसचित्ते उज्जृम्भितः अहं सत्वं सामर्थ्यं निष्फलं निरर्थकं आतनोमि । सेनातिबलोपेतस्यापि भीतेः पलायनदर्शनादिति भावः । मुखं मलिनं स्विन्नं स्वे
दयुक्तं गात्रं शरीरं वेपथुना कं पेनग्रस्तं अक्षियुगलं अधीरं इतस्ततो दर्शनेन चंचलितं च किमद्य करोमीति चिंतया आकुलं वाचिवचने दैन्यं दासस्तवेत्यादिविभवे ऐश्वर्ये
विरक्तां भोगावलेः भोगसमूहस्य त्यागं च भीतानां वनिताराज्यादिकं विहाय पलायनदर्शनादिति भावः । लज्जायाः मानस्य गर्वस्य यशसः च्युतिं हानिं विरचये । भीता
नामेतद्भवतीति भावः । इदं भयदूतवचनम् ॥ २३ ॥ रे रे मंदेति । रे रे भो भो मंदमूढदूतबहिः प्रयाहि । मच्चित्तानिर्गच्छ । स्थैर्यमानस्य कंसस्य वचनं । भो भोजेश

सत्वं निष्फलमातनोमि मलिनं स्विन्नं मुखं वेपथुग्रस्तं गात्रमधीरमक्षियुगलं चित्तं च चिंताकुलम् ॥ दै
न्यं वाचि विरक्तां च विभवे त्यागं च भोगावलेर्लज्जामानयशश्च्युतिं विरचये चित्तेऽहमुज्जृम्भितः
॥ २३ ॥ रे रे मंद बहिः प्रयाहि यदि भो भोजेश कृष्णाश्रितो भूयास्तर्हि तथा करोम्यपरथा त्वां नो भय
त्रोत्सृजे ॥ धैर्यस्थैर्ययुताच्युतप्रियमनो मत्स्यं न वै रोचते क्षेमायाभ्युदयाय च प्रतिदिनं तद्वैरिचेतो मम
॥ २४ ॥ शंभुं संभज पद्मयोनिमथवा चंद्रैर्द्रवीन्द्रादिकान् स्वर्गं गच्छ तमोव्रज प्रविश वा पातालमत्र वै
वा ॥ रक्षां भित्तिसहस्रवारिधिमहाशैलज्वलत्पावकैः कृत्वा तिष्ठ तथापि कृष्णविमतं त्यक्ष्यामि
न त्वामहम् ॥ २५ ॥

कृष्णाश्रितः आश्रितो भूयास्तर्हि तथा करोमि । बहिर्गच्छामीत्यर्थः । श्रीकृष्णस्याभयप्रदत्वादिति भावः । अपरथा कृष्णाश्रयाभावे उभयत्र संसारे तमसि च त्वां नोत्सृ
जे । भयेन भयाभयात्मकतामिति वचनात् तत्कुत इत्यत आह । धैर्यस्थैर्ययुताच्युतस्य प्रियाणां विष्णुभक्तानां मनः मत्स्यं न रोचते वै । अभिभूयमाना व्यसनैर्यथा धोक्ष
जचेतस इति वचनात् । तस्य श्रीकृष्णस्य द्वेषिचेतः प्रतिदिनं मम क्षेमाय स्थितरक्षायै अभ्युदयाय अभिवृद्धये च भवति । विष्णुद्वेषिणां प्रतिदिनं भयाधिक्यमिति भा
वः ॥ २४ ॥ शंभुमिति । हेकंस सत्वं शंभुं रुद्रं संभज । तथापि श्रीकृष्णस्य विमतं विरोधिनं त्वामहं न त्यक्ष्यामीत्येवं सर्वत्रान्वयः । रुद्राश्रितस्यापि बाणस्य भयदर्श

सटीक

सर्गः ८

॥ ५

नादितिभावः । अथवापद्मयोनिं ब्रह्माणं । ब्रह्माश्रितस्यापि हिरण्यकशिपोर्भयदर्शनादितिभावः । चंद्रः इंद्रः वींद्रः गरुडश्चादयो येषां तेतान् । रुद्रादीनामपि रुद्रादिभ्यो भयदर्शनादितिभावः । पातालं प्रविश । पातालप्रविष्टस्यापि हिरण्याक्षस्य भयदर्शनादितिभावः । अत्रैव भूमौ वा भित्तीनां प्राकाराणां सहस्रवारिधिः समुद्रः महाशैलः कुलपर्वतः ज्वलत्पावकश्चतैः परितो रक्षांकृत्वावतिष्ठ । एतादृशस्य नरकासुरस्य मृतिदर्शनादितिभावः । तथापि त्वां न त्यक्ष्यामीति संबन्धः । विष्णुद्वेषिणो यत्र कुत्रापि गमने भयं न मुंचतीति भावः ॥ २५ ॥ युद्धार्थमिति । हेस्तब्धकंसस्य चित्तेऽहमुज्जृम्भितः स युद्धार्थं युद्धं कर्तुं कदापि न गच्छति गतोऽपि ओजस्विनां शूराणां पृष्ठतः पश्चाद्भागेतिष्ठति । भीतो युद्धं कर्तुं पुरो न गच्छतीति भावः । कथंचित्पुरतो गच्छन् अन्यं शत्रुमवेक्ष्य शस्त्रनिकरं आयुधसमूहं क्षणेन दृष्ट्वा भूम्यां उज्झति मुंचति ।

युद्धार्थं न कदाऽपि गच्छति गतोऽप्योजस्विनां पृष्ठतस्तिष्ठत्यन्यमवेक्ष्य शस्त्रनिकरं पृथ्व्यां क्षणेनोज्झति ॥ शत्रुं स्तौति तृणांगुलीदलमदन् कंपी पतन्धावति स्तब्धेत्थं बहुलोकनिन्दितदशां संप्रापयिष्याम्यहम् ॥ २६ ॥ गाथां तिष्ठतु भूप संप्रति भवान् निद्राति किं निद्रितः स्वप्नं शोभनमेव पश्यति रिपुं किं नानिशं शंकते ॥ धैर्यं किं हृदि संदधात्यनुचरान्धीरान्किमुद्दीक्ष्यते स्वैरं मदशमानसस्य भवतः सौख्यं क्व सौख्यार्थिनः ॥ २७ ॥

सायुधत्वेनावस्थाने शत्रुमरिष्यतीति भीत्येति भावः । तृणानि चांगुलीदलानि च तृणांगुलीदलं एकवद्भावः । अदन् भक्षन् शत्रुं स्तौति कथंचिच्छत्रुणामुक्तः कंपी कंपवान् पतन्धावति पलायनं करोति । पृष्ठतः पलायमानोऽपि न सुखं लभत इति भावः । इत्थमनेन प्रकारेण बहुलोकनिन्दितदशां लोकगर्हितावस्थां अहं प्रापयिष्यामीति भयदूतवचनम् ॥ २६ ॥ गाथेति । हे भूप कंस गाथां लोककथां तिष्ठतु त्वय्येव सर्वं मत्कृतविकारं विचारयेत्याह । संप्रतीति । भवान् संप्रति इदानीं मदुज्जृम्भणकाल इत्यर्थः । निद्राति किं निद्रां गच्छति किं । कथंचन निद्रितः शोभनमेव शुभसूचकमेव स्वप्नं पश्यति किं किं करिष्यामीति चिंतया सुप्तस्य तादृशः स्वप्नो जायत इति भावः । स्वप्नमित्युपलक्षणं । अदर्शनं स्वशिरसः प्रतिरूपेषु सत्यपि इत्यादि भागवतोक्तजाग्रत्स्वप्नदृशादृष्टसमस्तारिष्टदर्शनमपि ग्राह्यम् । रिपुमनिशं न शंकते किं । हृदि

रु० वि०

॥ ६ ॥

धैर्यसंदधातिकिं। अनुचरान्त्वद्व्यान्धीरान्धैर्यवतःपुरुषान्उद्दीक्ष्यतेकिं । स्वैरमद्वशमानसस्यमदधीनचित्तस्यभयप्रस्तचित्तस्येत्यर्थः । सौख्यार्थिनोभवतःसौख्यंसुखं । कंसस्यैवभयातिशयादेवमुक्तमितिज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥ भयदूतवचनंसमापयति । इत्थमिति । इत्थमनेनप्रकारेणसाध्वसेनभयेन । भीतिभीःसाध्वसंभयमित्यमरः । संदिग्धाकोटिद्वयावलंबिनीबुद्धिर्यस्यसःकंसःनिद्रांनाध्यगात्नप्राप्तवान् । लब्धनिद्रोदुःस्वप्नैःमरणसूचकैःस्वप्नैःस्पर्धयाउन्नद्धःउद्रिक्तःसन्व्यबोध्यत प्रबोधंप्रापितवान् ॥ २८ ॥ ततइति । ततोन्तरमर्कःसूर्यःतमिस्रंतिमिरंपरिहर्तुंअधगराजमार्गंआकाशगतचंद्रमार्गंसमाससाद । चंद्रास्तमयेतन्मार्गंसूर्यःसमागतइत्यर्थः । स्वकरैःस्वहस्तैःअसत्तमिस्रंदुर्जनांधकारंजिहीर्षुःगोपैःसहराजमार्गंमथुरापुरींसमाससाद ॥ २९ ॥ गच्छन्निति । गजवत्परम्याग

इत्थं साध्वससंदिग्धबुद्धिर्निद्रां न सोऽध्यगात् ॥ लब्धनिद्रोऽपि दुःस्वप्नैः स्पर्धोन्नद्धो व्यवबोधत ॥ २८ ॥ ततस्तमिस्रं परिहर्तुमर्कः समाससादाभ्रगराजमार्गम् ॥ असत्तमिस्रं स्वकरैर्जिहीर्षुर्हरिश्च गोपैः सह राजमार्गम् ॥ २९ ॥ गच्छन्विलोक्य गजरम्यगतिः स रंगद्वारि स्थितेभमथ हस्तिपमित्यवोचत् ॥ मार्गं प्रदेहिकरिणा सह दूरमेहि नोचेत्प्रयास्यसि विदूरकृतांतलोकम् ॥ ३० ॥ भो तिष्ठ तिष्ठ वनवासिजनैकमान्यप्रौढिर्बलं कुशलमस्ति न तादृशं ते ॥ यादृग्विदग्धपुरवासिजनेषु शत्रुसंदर्भकेसरिसमेषु जितश्रमेषु ॥ ३१ ॥

तिर्गमनंयस्यसतथोक्तः । गच्छन्कृष्णःरंगद्वारिमल्लयुद्धकरणद्वारेस्थितेभंस्थितगजंवलोक्य अथविलोकनानंतरंइतिवक्ष्यमाणप्रकारेणहस्तिपयंतारमवोचत् उक्तवान् । हेहस्तिपमार्गंअंतःप्रवेष्टुंपथानंप्रदेहि । करिणासहगजेनसाकंदूरमेहिगच्छ । नोचेत्मार्गंविहायात्यदूरंगच्छसिचेत्तर्हिविशेषेणदूरःकृतांतस्ययमस्यलोकस्तंप्रयास्यसिगमिष्यसिनोचेद्वनिष्यामीतिभावः ॥ ३० ॥ अल्पदूरागमनेबहुदूरगमनस्यादितिकृष्णवाक्प्रौढिसहमानःअंबष्ठःअधिक्षिपन्नाह । भोतिष्ठेति । भोवनवासिजनैकमान्यकेवलवनवासिजनैकमान्यवनेसंचरतःगोपालस्यतवप्रौढिर्नास्तीतिभावः । श्रीकृष्णतिष्ठतिष्ठ । आक्रोशेनद्विरुक्तिः । तेतवतादृशीप्रौढिःतादृशंबलंसत्वंतादृशंकुशलंकर्मकौशल्यंचनास्ति । शत्रुसंदर्भस्यशत्रुसमूहस्यकेसरिसमेषुसिंहसदृशेषुजितश्रमेषुसदाभ्यासेनजितालस्येषु

विदग्धेषु प्रौढिषु पुरवासिजनेषु यादृक् प्रौढ्यादिकं तादृशमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३१ ॥ एवमधिक्षिप्तः कृष्णः अन्यस्य प्रौढिः किं वक्तव्या । मदधिक्षेपार्थमुक्ते अस्मिन्वचने तौ प्रौढिं पश्यतेत्याह । प्रौढिमिति । हे जनाः मंदमतेः अस्यां बृष्टस्य प्रौढिं विचारयत पश्यत स्वस्थहस्तिनो गजस्य विध्वंसने हनने उद्यतकरस्य गजरिपुत्रेन सिंहसमस्य मम वने निवासः अवस्थानं दूषणं किं । सिंहस्य वने स्थितिरेवोचितेति भूषणमित्यर्थः । विमतेषु शत्रुषु केसरिसंवासः अवस्थानं भूषणं किं । नगरे निवासे सति स्वेषां ग्रामसिंहत्वापत्तेर्दूषणमेवेति भावः ॥ ३२ ॥ प्रौढिरिति । विभुः समर्थः श्रीकृष्णः अस्मदीयप्रौढिस्तथास्तु तथातिष्ठतु अस्मदीयं बलं च कौशलं च बलकौशलं एकवद्भावः । पश्येति उदीर्य उक्तवातरसावलेन करिणं गजं निहत्य तस्य करिणः अंगीणां मध्ये अधिगम्य प्राप्य विलिल्ये निलीनोऽभवत् । तदा कृष्णकरताड

प्रौढिं विचारयत मंदमतेः स्वहस्तिविध्वंसनोद्यतकरस्य वने निवासः ॥ किं दूषणं विमतकेसरिसंमिता
नां किं भूषणं प्रतिदिनं नगरे निवासः ॥ ३२ ॥ प्रौढिस्तथास्तु बलकौशलमस्मदीयं पश्येत्युदीर्य तरसा
करिणं निहत्य ॥ तस्यां घिमध्यमधिगम्य विभुर्विलिल्ये हस्ती व्यकंपत तदा जगृहे न शौरिम् ॥ ३३ ॥
पुच्छे प्रगृह्य पुरुसत्वममुं पुनश्च कृष्णश्च कर्ष बहुदूरं मपारशक्तिः ॥ धावन्विभुर्निजविपातविशं किनोस्य
भूलग्रदंतयुगलं शिथिलीचकार ॥ ३४ ॥

ने सति हस्ती व्यकंपत । अनेन बलं प्रदर्शितं । शौरिं श्रीकृष्णं न जगृहे न गृहीतवान् । अनेन कौशलं प्रदर्शितं भवति ॥ ३३ ॥ प्रकारांतरेण बलं कौशलं च प्रदर्शयति ।
पुच्छइति अपारा अपरिमिता शक्तिः सामर्थ्यस्य सतथोक्तः श्रीकृष्णः पुरुसत्वममुं गजं पुच्छे प्रगृह्य बहुदूरं च कर्ष । अनेनापि बलं प्रदर्शितम् । धावन् गजाग्रधे धावनं कुर्वन्
विभुः कृष्णः निजस्य स्वस्य विपातं अल्पपातेऽपि विशेषेण पातं विशंकत इति सतथोक्तः । तस्यास्य गजस्य लाघवेन किंचित्पतित्वात् तत्क्षण एवोत्थितस्य स्वस्य विपातमाशं
कमानस्येत्यर्थः । भूलग्रदंतयुगलं श्रीकृष्णताडनार्थं स्वसत्त्वेन भुवि निक्षिप्तदंतयुगलं शिथिलीचकार । दंतमूलयोः शैथिल्यं संपादयामास । अनेन कौशलं
प्रदर्शितम् ॥ ३४ ॥

वि०

७ ॥

कृष्णमिति । कृष्णं भुवि पतितं विशंक्य संहते कृष्णसत्त्वताडनार्थं भुवि क्षिप्ते आत्मदंते अनुषक्ता संबद्धा बहुधूलिर्यस्य सतथोक्तः । इभः गजः सिद्धा जाता आत्मनो गजस्य बुद्धिः तस्याः सिद्धिः फलयस्य स इव तादृशमिथ्याज्ञानिनो वदने धूलिपातस्य फलत्वादिति भावः । अंबरस्थसिद्धेश्वराणां स्तुतिगिरा श्रीकृष्णविषयगिरापथि मार्गे वर्ण्यमानः श्रीकृष्णविषयकमिथ्याज्ञानेनैव गजमुखे धूलिपातो जात इत्यभिवर्ण्यमानः इभोगजः विरेजे ॥ ३५ ॥ इत्थमिति । अंबुजाक्षः श्रीकृष्णः इत्थमुक्तप्रकारेण बलकौशलं प्रदर्शय दर्शयित्वा । करिणं कुवल्यापीडं पद्मां पादाभ्यां तरसा प्रपीडय मम र्दम र्दयामासा पादघातेन हिंसितवानित्यर्थः । उत्खात उन्मूलितः तस्य इभस्य धवलदंतः करेयस्य सतथोक्तः सकृष्णः लीलयेव क्षणेन तत्स्वामिनं हस्तिपंतदनुगांस्तत्परिचारकांश्च मम र्दकरस्थदंतैर्वा हिंसितवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥ पादेति । तस्य कृष्णं विशंक्य पतितं भुवि संहतात्मदंतानुषक्तबहुधूलिरिभो विरेजे ॥ सिद्धात्मबुद्ध्युचितसिद्धिरिवांबरस्थसिद्धेश्वरस्तुतिगिरा पथि वर्ण्यमानः ॥ ३५ ॥ इत्थं प्रदर्श्य बलकौशलमंबुजाक्षः पद्मां प्रपीडय तरसा करिणं मम र्द ॥ उत्खाततद्दवलदंतकरः क्षणेन तत्स्वामिनं तदनुगांश्च सलीलयैव ॥ ३६ ॥ पादप्रहारविवशः किल वारणोसौ कुर्वन्पपात भुवि नाम गुणानुकूलम् ॥ तस्यांघ्रिसंगिसहजांकुशरम्यरेखा शंकीव कंपितमहीधरभूप्रदेशः ॥ ३७ ॥ अंसस्थदंतपरिशोभितरक्तबिंदुसंसक्तनिर्मलतनुर्हरिरावभासे ॥ रक्षोविदारणविलासधृतां त्रमालावक्षस्थलाद्भुतनृसिंह इव द्विपारिः ॥ ३८ ॥

णस्य अंग्रौ संगतानां सहजांकुशरम्यरेखानां स्वाभाविकांकुशमनोहररम्यरेखानां शंकत इति तथोक्तः । अंकुशरेखातो जीत इवेत्यर्थः । पादप्रहारेण श्रीकृष्णचरणादनेन विवशः असौ वारणो गजः । कंपिताः स्वपातेन चालिताः महीधराः पर्वताः भूप्रदेशः भूभागो येन सतथोक्तः अतएव त्वनाम कुवल्यापीड इति अभिधां । गुणानुकूलगुणं कोः पृथिव्याः बलयं मंडलं आसम्य कूपीडयतीति लब्धगुणानुकूलं कुर्वन् भुवि पपात ॥ ३७ ॥ अंसस्थेति । अंसस्थस्य त्वकंधरस्थस्य दंतस्य उत्खातिमूलप्रदेशस्य परिसमंतात् शोभितरक्तं तस्य बिंदुभिः संसिक्तनिर्मला तनुर्यस्य सतथोक्तः द्विपारिः गजरिपुः कृष्णः रक्षसः हिरण्यकशिपोः विदारणाख्यविलासेन धृतां त्रमालायेन तद्वक्षस्थलं यस्य सतथोक्तः । अद्भुतनृसिंह इवावभासे ॥ ३८ ॥

सटीव

सर्गः

॥ ७

लोकद्वयेति । द्विषतां द्वेषिणां लोकद्वये इह परत्र भोक्तव्यस्य सुखसमूहस्य प्रत्यूहः विघ्नो याभ्यां ताविव विघ्नेश्वराविवेत्यर्थः । विघ्नोतरायः प्रत्यूह इत्यमरः । एकैकोदंतो ययोस्तौ । उद्धृतगजदंतमध्ये एकस्य दंतस्य बलभद्रेण धारणात् अपरस्य कृष्णेन धारणात् अश्रांतौ श्रमरहितौ विभू समर्थौ बलरामश्रीकृष्णौ रंगमल्लयुद्धस्थलं विविशतुः प्रविष्टवंतौ । अप्येकदंतहेरंबलंबोदरगजानना इति विनायकस्याप्येकदंतत्वात् तथा भूताविव द्वौ विनायकाविव स्थिताविति भावः ॥ ३९ ॥ तत इति । ततो रंगप्रवेशानंतरं श्रीकृष्णरामयोः मल्लाभ्यां चाणूरमुष्टिकाभ्यां सहस्र्यातयोः सिंहयोस्तयोर्मत्ताभ्यां गजाभ्यामिव युद्धं प्रवृत्ते प्रवृत्तम् ॥ ४० ॥ स्वभक्तिरिति । श्रीकृष्णः स्वभक्तिः संसारमिव चाणूरमभ्यगात् । युद्धं कर्तुमभिमुखेनागमत् । रोहिण्याः सुतो बलरामो तज्ज्ञानं श्रीकृष्णमाहात्म्यज्ञानं पापौघमिव मुष्टिकमभ्यगात् ।

लोकद्वयसुखव्यूह प्रत्यूहौ द्विषतामिव ॥ एकैकदंतावश्रांतौ रंगं विविशितुर्विभू ॥ ३९ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं मल्लाभ्यां रामकृष्णयोः ॥ गजाभ्यामिव मत्ताभ्यां स्यातयोः सिंहयोस्तयोः ॥ ४० ॥ स्वभक्तिरिव संसारं कृष्णश्चाणूरमभ्यगात् ॥ तज्ज्ञानमिव पापौघं मुष्टिकं रोहिणीसुतः ॥ ४१ ॥ अपि विविधतदीयाभ्यासकौशल्यमासीत् फणिपतियदुपत्योरग्रतो व्यग्रमत्योः ॥ गतफलमतियत्नाभ्यस्तविद्यानवस्था फलति सहजतेजोबुद्धिभाजां किमग्रे ॥ ४२ ॥

तु । मयि भक्तिर्लोकानाममृतत्वाय कल्पते । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेत्याद्युक्तमाहात्म्यं । एतादृशस्य श्रीकृष्णस्य नेमौ प्रतिभटाविति चख्यापयितुमेवं दृष्टांतोक्तिः ॥ ४१ ॥ अपीति । विविधतदीयं चाणूरमुष्टिकसंबन्धि अभ्यासकौशल्यमपि अव्यग्रा अनुद्विग्रा मतिर्ययोः सर्वज्ञयोरित्यर्थः । फणिपतिर्बलरामः श्रीयदुपतिः श्रीकृष्णः तयोरग्रतः पुरतः गतफलं निष्फलमासीत् । तथाहि । अनवस्था अतिप्रयत्नेनाभ्यस्तविद्या सहजतेजोबुद्धिभाजां स्वाभाविकसामर्थ्यज्ञाने भजंत इति तथोक्ताः तेषामग्रे फलति किं अभ्यस्तविद्यायाः विस्मरणसंभवात् । परिमितत्वाच्च । स्वाभाविकविद्याया अपरिमितत्वाद् विस्मरणासंभवाच्चेति भावः ॥ ४२ ॥

वि०

८ ॥

अंगेति । श्रीकृष्णः समरे युद्धे अंगालिंगने शरीराश्लेषे तत्परस्य आसक्तस्य । मल्लाभ्यासेनांगमाश्लिष्य पातयन्ति । आलिंगनं सत्कारश्च । अतएव सत्कृतिमिति अर्थान्तरं न्यस्यति । चरणस्पर्शोपादग्रहणे उद्यतस्योद्युक्तस्य । मल्ला अपि पादं गृहीत्वा पातयन्ति । पादस्पर्शस्तु नमस्काररूपसत्कारश्च । अलमत्यर्थं नम्रस्य । मल्लास्तु स्वांगं पराग्राह्यं कर्तुं अवनताश्चरन्ति । नम्रीभावोपि सत्कार इत्यमरः । स्वस्वात्मानं परितः उपेयिषोपि । मल्लाः प्रतिमल्लग्रहणावसरसाधनाय मंडलाकारेण चरन्ति परितः संचरणं प्रदक्षिणरूपसत्कारश्च भवति । चाणूरनाम्नो मल्लस्य वशेनाभूत् । संकर्षणश्च मुष्टिकवशेनाभूत् । दुष्टैर्वचनयापरघातैर्कैराचरितां अतएव मृत्युप्रदां सत्कृतिं आलिंगनभोजनसत्कारं अत्र लोके मतिमान्बुद्धिमान् विश्वसेत् किं न विश्वसेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ अशनिसमेति । अशनिसमः वज्रप्रहारसमः कठोरस्य मल्लस्य

सटीकः

सर्गः १

अंगालिंगनतत्परस्य चरणस्पर्शोद्यतस्याप्यलं नम्रस्य स्वमुपेयुषोपि परितश्चाणूरनाम्नो वशे ॥ कृष्णोभू
न्न च मुष्टिकस्य समरे संकर्षणः सत्कृतिं दुष्टैराचरितां किमत्र मतिमान्मृत्युप्रदां विश्वसेत् ॥ ४३ ॥
अशनिसमकठोरमल्लघातो मृदुनि हरेरफलः कलेवरेभूत् ॥ मृदुसरसकवेः पुरः किमीडया कठिनपदप्रि
यकाव्यकारशीला ॥ ४४ ॥ तल्लभ्यां जयकामिनीमिव लषण्यादौ गृहीत्वा रिपोस्तत्कालार्हमिव भ्रमं
प्रतिदिशंस्तं भ्रामयित्वा मुहुः ॥ तन्मूर्धानमताडयत्क्षितितले दुष्टेभपंचाननस्तस्याभ्याससमेधितां कठि
नतां पश्यन्निवांगे द्विषः ॥ ४५ ॥

घातः हस्तघातः मृदुनिमार्दवोपेते हरेः श्रीकृष्णस्य कलेवरे काये अफलः निष्फलो भूत् । तथाहि । मृदुसरसकवेः मृदोरकठिनपदप्रयोक्तुः कवेः पुरः पुरतः कठिनपदप्रियकाव्यकारशीला इत्यादि किंस्तुत्याकिं । अतएव नीरसतरुहविलसति पुरतर्जात् मृदुकविकाराग्रे शुष्को दृक्षस्तिष्ठत्यग्र इति कठोरकवीनां संतो न मानयन्ति निदर्शनालंकारः ॥ ४४ ॥ तल्लभ्यामिति । दुष्टेभपंचाननः दुर्जनगजसिंहः प्रभुः श्रीकृष्णः तस्य चाणूरस्य पादौ गृहीत्वा पादग्रहणादिपूर्वकं कन्यायाग्राह्यत्वादिति भावः । कन्यार्थिनो हि पादग्रहणादिनास्मेहं संघट्टयन्ति । तत्कालार्हं असुरवधकालार्हं कन्यानयनकालार्हं च भ्रमं परितो भ्रमणं विपरीतज्ञानं च । मरणकाले दैत्याः विपरीत

॥ ८ ॥

मतयोभवन्तीतिप्रसिद्धिः । चित्तवैकल्यंचप्रतिदिशन्निवतरिपुमुहुःभामयित्वाअभ्यासेनसमेधितांअभिवाद्धितांतस्यद्विषःचाणूरस्यांगेकठिनतांकाठिन्धंपश्य
निवक्षितितलेतस्यमूर्धानमताडयत्तूत्युपहासोक्तिः ॥ ४५ ॥ बालेति । सःपृथ्व्यांचूर्णितोमल्लस्यमूर्धाअन्यलोकगमनायउद्यतस्यभीतोत्तंसस्यभीतश्रेष्ठस्य
महाभीतस्येत्यर्थः । कंसस्यपरिपंथिसुशांत्यैविघ्नपरिहारायबालमल्लस्यकृष्णस्यकरेणचूर्णितंभास्वन्नारिकेलफलंतस्यतुलनांसाभ्यंजगाम । यथाराज्ञोयात्रा
दौविघ्नपरिहारायतदाश्रितमल्लानारिकेलफलानिचूर्णयंतितथेत्यर्थः । एतन्मरणानंतरंकंसःशीघ्रंमरिष्यतीतिभावः ॥ ४६ ॥ पदोरिति । मल्लवरंमल्लश्रेष्ठंपदोः
पादयोःप्रगृह्यधरण्यांप्रसभंबलात्निपात्यचूर्णयन्प्रौढपतिःसःश्रीकृष्णःसहोदराणांदेवकीशिशूनांउन्मूलनकर्मकंसकृतचूर्णितकर्मतस्ययोग्याउचिताप्रतिक्रि

भालमल्लकरचूर्णितभास्वन्नारिकेलतुलनां स जगाम ॥ अन्यलोकगमनोद्यतभीतोत्तंसकंसपरिपंथि
सुशांत्यै ॥ ४६ ॥ पदोः प्रगृह्य प्रसभं निपात्य संचूर्णयन्मल्लवरं धरण्याम् ॥ सहोदरोन्मूलनकर्मयोग्य
प्रतिक्रियां प्रौढपतिः प्रचक्रे ॥ ४७ ॥ बलस्य तलघातेन नष्टं मुष्टिकमीक्षितुम् ॥ ह्रियेव चूर्णितं रेजे चा
णूरस्य शिरःपुरा ॥ ४८ ॥ नमे मुष्टिप्रहारस्य लक्ष्योयमिति लक्षयन् ॥ बलारिं तलघातेन स जघानाथ मुष्टि
कम् ॥ ४९ ॥ कृष्णं मन्त्रगराद्वहिष्कुरुत तत्पक्षैः समं मद्भटा नंदं मारयताशु मर्दयत तं हीनोग्रसेनं भुवि ॥
कंसेनेत्यमुदीरिते खिलखलश्रेणीवनोग्रानलस्तस्याज्ञाधरवज्जगाम सुजनस्तोमांतकस्यांतकम् ॥ ५० ॥

याप्रत्युपकारःतांचक्रे । येसाधून्निरपराधान्वृथाबाधन्तेतेषांहरिरेवबाधकोभवतीतिभावः ॥ ४७ ॥ बलस्येति । बलस्यबलरामस्यतलघातेनहस्ततलताडनेननष्टं
मृतंमुष्टिकंईक्षितुंद्रष्टुंह्रियेवलज्जयेवस्वसमानबलस्यमल्लस्यसलीलंतलघातमात्रेणवधंद्रष्टुंलज्जयेवेत्यर्थः । पुरापूर्वचूर्णितंचाणूरस्यशिरःरेजे ॥ ४८ ॥ नेति ।
रामोबलभद्रःमन्मुष्टिप्रहारस्यममपुष्टिप्रहारस्यभयंमुष्टिकःलक्ष्योभवति । अतिप्रबलमुष्टेर्दुर्बलोयंनविषयइत्यर्थः । इतिलक्षयन्अपार्थनामकंनिरर्थनामकं
मुष्टितलेनकरतलेनजघान । मुष्टिःकेशिरसियस्येतिव्युत्पत्त्यातन्नामाऽन्वर्थकंनामभवेदित्यतो नमुष्टिनाजघानतलेनजघानचूर्णितवान् ॥ ४९ ॥ कृष्णमिति ।
हेमद्भटाःश्रीकृष्णंमन्त्रगरात्तदीयमधुरापुरात्तत्पक्षैःश्रीकृष्णपक्षीयैःगोपैःसमंसहबहिःकुरुत आशुनंदंनंदगोपंमारयत । तंहीनश्वासावुग्रसेनश्चतंभुविमर्दयत ।

वि०

९ ॥

कंसेनेत्युदीरितेसतिअखिलखलश्रेण्येववनंतस्योग्रानलःतीक्ष्णदहनःश्रीकृष्णःतस्यकंसस्यआज्ञाधरवत्उक्तकारीवमरणमधुरात्यक्तवागच्छतःकंसस्यसामधु
रामन्नगरशब्देननाभिप्रेताअपितुस्वनाशेनसहविनाश्यस्वशरीरमेवमन्नगरपदेनाभिप्रेतं । अस्माच्चनगरात्स्वीयैस्तत्वाभिमानिदैवैःसहश्रीकृष्णस्यबहिर्निस्सरणं
तन्मरणमेवयतःअतःतत्कृतेकंससमीपंगच्छन्कृष्णस्तदाज्ञाधरइवभवति । एवंनंदमारयतेत्यत्रकंसभटानांप्रथममेवमृतत्वात्भटाइतिस्वभटान्प्रतिआदेशासंभ
वात्भटानामानंदंभटानंदमित्येवार्थोलभ्यते । तन्मारकत्वादपि श्रीकृष्णःआज्ञाधरइव । हीनोग्रसेनंमर्दयतेत्यत्रापिकंसोग्रसेनयोरपिविनाशोऽराजकत्वा
पत्तेः । हीनश्वासावुग्रसेनश्चेतिनार्थः । किंतुहीनदैत्यरूपतयाउग्रासेनापूतनादिरूपायस्येतिव्युत्पत्त्यांकंसएवलभ्यतेतन्मर्दनार्थंश्रीकृष्णआज्ञाधरइवसु
जनस्तोमांतकस्यसज्जनसमूहहिंसकस्यांतिकंसपीपंजगाम । इममेवभावंकृष्णोबहिराजगामेत्युत्तरपद्येस्फुटीकरिष्यति ॥ ५० ॥ तदेति । तदाकृष्णागम

तदा मदांधाः परिवव्रुरेनं चमूभिरन्ये चतुरंगिणीभिः ॥ यथा पतंगा ज्वलनं ज्वलंतं तमःसमूहस्तर
णि यथा वा ॥ ५१ ॥ रणे पदाभ्यां चरतो मुरारे रथं ससूतं स सहस्रनेत्रः ॥ समादिशत्स्वाभ्युदयप्रद
स्य परस्य सेवां भुवि कर्तुकामः ॥ ५२ ॥ अथो रथाग्र्योऽवततार तारावृतः शशीवातिविचित्ररत्नः ॥
मुकुंदसंदर्शनधूतपापं मुनिं खलान्नेतुमिवोर्ध्वलोकम् ॥ ५३ ॥

नसमयेमदेनगर्वेणांधाःपूर्वोत्तरानभिज्ञाःअन्येउर्वरिताःकेचित्कंसभटाःचत्वारिहस्यश्वरथपदात्याख्यानिअंगानियासुसंतीतिचतुरंगिण्यःताभिश्चमूभिःसेनाभि
रेनंकृष्णंपरिवव्रुःपरितोभिजग्मुः । तत्कथमिव पतंगाइवशलभाइवज्वलंतंज्वलनंअग्रियथा । तमःसमूहस्तरणियथातथेत्यर्थः । अनेनकंससेनायाएवपराभवो
नतुश्रीकृष्णस्येतिसूचितम् ॥ ५१ ॥ रणइति । सहस्रनेत्रःइंद्रःरणेयुद्धेपदाभ्यांचरतःसंचरतःत्वाभ्युदयप्रदस्यमुरारेःश्रीकृष्णस्यभुविसेवांकर्तुकामःसन्ससूतं
सारथिसहितंरथंसमादिशत् ॥ ५२ ॥ अथोइति । अतिविचित्राणिरत्नानियस्यसतथोक्तः । तारावृतःनक्षत्रावृतःशशीचंद्रइवस्थितःरथाग्र्यःरथश्रेष्ठःमुकुंदस्य
कृष्णस्यसंदर्शनेनधूतपापंनिधूतदुरितंकंसाविष्टभृगुमुनिं । कंसाविष्टोभृगुःस्वयमितिबचनात् । खलात्दुष्टकंसात्ऊर्ध्वलोकंनेतुमिवावततारआजगाम ॥ ५३ ॥

सटीकः

सर्गः ९

॥ ९ ॥

सहस्रनेत्र इति । स इंद्रः सहस्रनेत्रः अनिमिषाणां निमेषरहितानां प्रभुः शतक्रतवो यस्य स शतक्रतुः वज्रधरश्च लोके भवति । यः सुपावनीं अतिशयेन पवित्रां । अनेन शतक्रतुत्वमुपपादितम् । शतधारस्य वज्रस्य धुरं वहतीति शतधारधुर्यां सेवकानां वज्रपुंजभूतामित्यर्थः । अनेन वज्रधरत्वमुपपादितं भवति । हरेः श्रीकृष्णस्य सपर्यापूजां क्षणशः क्षणे क्षणे सहस्रसंख्याकदैत्यानां वधकाल इत्यर्थः । अनेन सहस्रकार्याणां युगपत्प्रतीक्षणात् सहस्रनेत्रत्वमनिमिषप्रभुत्वमुपपादितम् ॥ ५४ ॥ रथमिति । देवदेवः श्रीकृष्णः रथं इंद्रदत्तरथं समारुह्य हस्त्यश्वरथपदातिभिः पीनां पूर्णां सपत्नसेनां जघान । किंच परितः स्थितानां आत्मीयानां स्वभक्तानां मनोरथस्थः स नृदु

सहस्रनेत्रोऽनिमिषप्रभुः सह शतक्रतुर्वज्रधरो हि लोके ॥ सुपावनीं यः शतधारधुर्यां हरेः सपर्यां क्षणशः करोति ॥ ५४ ॥ रथं समारुह्य सपत्नसेनां जघान हस्त्यश्वपदातिपीनाम् ॥ परिस्थितात्मीयमनोरथस्थो दुरिष्टसेनामपि देव देवः ॥ ५५ ॥ शरैः करोर्वृद्धि शिरोधरादींश्च कर्त शस्त्रास्त्रविदां रिपूणाम् ॥ स्वयं मुदोन्मीलितलोचनां तशरैस्तदाऽताड्यत कामिनीनाम् ॥ ५६ ॥ चिरं पुरा वैष्णवसेवनेन मुकुंदसामीप्यफलं प्रपन्नः ॥ स मातलिस्तस्य विचित्रवीर्यमभून्निरीक्ष्योभयथाऽपि सूतः ॥ ५७ ॥

रिष्टसेनां तत्पापसेनामपि जघान । तदा श्रीकृष्णद्रष्टृणां सज्जनानां समस्तपापक्षयोजात इति भावः ॥ ५५ ॥ शरैरिति । सकृष्णः शस्त्रास्त्रं आमंत्रितायुधं तद्विदां रिपूणां करोर्वृद्धि शिरोधरादीन् । शिरोधरः कंठः । शरैश्च कर्त चिच्छेद । तदा स्वयं श्रीकृष्णः कामिनीनां मुदा संतोषेण उन्मीलिताः विकसिताः लोचनां ताः कटाक्षाः तैरताड्यत । कामिनीभिः सस्नेहमीक्षित इति भावः ॥ ५६ ॥ चिरमिति । पुरा चिरं बहुकालं वैष्णवस्येंद्रस्य सेवनेन मुकुंदस्य श्रीकृष्णस्य सामीप्यं समीपगमनलक्षणं फलं प्रपन्नः प्राप्तः समातलिर्द्रस्य सूतः तस्य कृष्णस्य विचित्रवीर्यं युद्धे हस्तलाघवाद्भुतपराक्रमं निरीक्ष्य उभयथापिरथेन गुणस्तोतृत्वाऽभूत् । सूतौ सारथिबन्दिनाविति भास्करः ॥ ५७ ॥

धात्रीमिति । गाढतमसेअंधतमसायतंकंसंक्रमात्क्रमेणसंप्रेषयिष्यन्श्रीकृष्णःप्राक्परिपोषणायधात्रीपूतनांविलासायचपतगंबकंवातंतृणावर्तंचराजानःपक्षि
मंदमारुतेनक्रीडताहस्तगतान्वत्सोवत्सासुरःअनःशकटासुरःवृषःवृषभासुरःधेनुकोरासभासुरश्चतेआदयोयेषांतेदितिजाःदैत्यास्तस्यकंसस्यभारवोढानिवभार
वाहकानिवमातुलकृतेकंसस्यकृतेआरोहणवस्त्रक्षालनांगमर्दनार्थं । अश्वेभौकेशिकुवल्यापीडौरजकमल्लांश्चसंप्रेष्यतत्सेनांकंससेनांसंप्रेषयतिस्म । श्रीकृष्णनिह
ताःकंससंबन्धिनःसर्वेप्यंधंतमःप्राप्ताइतिभावः ॥५८॥ विस्तीर्णैरिति । सारंगभूमिःयुद्धरंगभूमिः । मृधेयुद्धेविस्तीर्णैःपृथिव्यांविकीर्णैःवराःश्रेष्ठाःहाराःचामराणि
सितच्छत्राणिश्वेतातपत्राणितान्यादीनियेषांतानितैर्वित्तैःद्रव्यैःसिताक्चित्रस्तमुक्तग्रंथिःकचःकेशभारःअसिःखड्गःनीलमणयःइंद्रनीलमणिरत्नानितैर्नीलाक्क

धात्रीं प्राक्परिपोषणाय पतगं वातं विलासाय तान्वत्सानोवृषधेनुकादिदितिजांस्तद्भारवोढानिव ॥ अ
श्वेभौ रजकं च मातुलकृते संप्रेष्य मल्लांश्च तत्सेनां प्रेषयति स्म गाढतमसे संप्रेषयिष्यन्क्रमात् ॥ ५८ ॥

विस्तीर्णैर्वरहारचामरसितच्छत्रादिवित्तैः सिता नीला स्रस्तकचासिनीलमणिभिः सा रंगभूमिर्मृधे ॥ रक्ता
रक्तचयेन हैमकवचाकल्पैश्च पीता सती नामाऽसृक्सरिदोघमग्नकुणपा चक्रेऽनुकूलं तदा ॥ ५९ ॥ को

पाटोपवशेन रक्तनयनं तं खड्गचर्मोल्लसत्पाणिं पापमिवोत्पतंतममतं मूर्ध्नि प्रगृह्य प्रभुः ॥ पृथ्वीमेत्य
निपात्य विरहृतकचं त्रस्तं चकर्षाऽच्युतः प्रेमप्राविलसाधुसंघनयनैः सानंदमालोकितः ॥ ६० ॥

चित्तरक्तचयेनाऽसृक्समूहेनकचिद्रक्ताहैमकवचाकल्पैःसुवर्णवर्माभरणैःकचित्पीतासतीआत्मनःस्वस्यानामरंगभूमिरितिनामअनुकूलंचक्रे । हरिद्रादिनानावर्ण
वस्तुभिःरंजिताभूमिरित्युच्यते । ननुकुणपादीनाममंगलानांस्त्वात्कथंरंगभूमित्वमित्यतआह । असृक्सरितारक्तनदीनांआद्येप्रवाहेमग्नाःकुणपाःयस्यांसातथोक्ताव
दुरक्तप्रवाहभारवशात्कुणपानांमग्नत्वेनेतिभावः ॥५९॥ कोपेति ॥ प्रभुःअच्युतःचतुर्विधनाशरहितः । श्रीकृष्णःकोपस्य क्रोधस्याटोपःसंभ्रमःतद्वशेनरक्तनयनं
खड्गचर्मभ्यांउल्लसंतौपाणीयस्यतंतुत्पतंतंकंसपापमिवपापपुरुषमिवरक्तश्मश्रुविलोचनंखड्गचर्मधरंकृष्णमिति वचनात्पापपुरुषस्याप्येवंतदंशत्वान्मूर्ध्निप्रगृह्यपृ

थिवीमेत्यनिपात्यविस्तृतकचंविस्तीर्णकेशत्रस्तंभीतिंकंसं प्रेम्णास्नेहेनप्राविलानिआर्द्राणिसाधुसंघनयनानितैःसानंदयथातथाआलोकितःसन्चकर्षइतस्ततःकर्षणंकृतवान् ॥ ६० ॥ कृष्णइति ॥ अथोऽनंतरंचक्षुःश्रोत्रमुखाक्षिपालनपरैःचक्षुःश्रोत्रादींद्रियपालनपरैःस्वीयैःस्वभक्तैःसुरैःसमेतःश्रीकृष्णःकंसस्यदेहाभिमाननगरात्बहिराजगाम । इष्टानृजनानृनष्टानृमृतानृनिरीक्ष्यविमतंशत्रुंश्रीकृष्णंअतिपुष्टंदृष्ट्वाभटानंदोपिक्षयमेयिवान्प्राप्तवान् । हीनाउग्रसेनायस्यसखलःकंसश्चहतः । भावस्तुप्रागेवविवृतः ॥ ६१ ॥ कंसइति । अंतर्मृतःगर्वाख्यःपर्वतश्रेष्ठोयेनसतथोक्तःनागायुतबलोहमित्यहंकारवानित्यर्थः । कंसःपोतस्यशिशोःश्रीकृष्णस्यघातेनहस्तघातेनाहतःसन्वक्रंदर्शयितुंसुलज्जितइवउग्रंकूरमंधंतमःपरस्परदर्शनशून्यंतमःप्रापययौ । द्विषाद्वेषिणाकंसेनयुक्तंमांहरिःकरुणयाऽग्रहीत्गृ

कृष्णोयो बहिराजगाम नगरात्कंसस्य देहाभिधाच्चक्षुःश्रोत्रमुखाक्षिपालनपरैः स्वीयैः समेतः सुरैः ॥
नष्टानिष्टजनान्निरीक्ष्य विमतं दृष्ट्वातिपुष्टं भटानंदोपि क्षयमेयिवान्सच खलो हीनोऽग्रसेनो हतः ॥

॥ ६१ ॥ कंसोऽंतर्मृतगर्वपर्वतवरः पोतस्य घाताहतो वक्रं दर्शयितुं सुलज्जित इव प्रापोऽग्रमंधं तमः ॥
अन्यः श्रीरमणस्य धाम सुमहस्तोमं जगाम द्विषा युक्तं मां हरिरग्रहीत्करुणयेत्याश्राव्यभाव्योत्सवः

॥ ६२ ॥ संचूर्णितांगान्कतिचिच्च हत्वा छिन्नांगसंधीन् पतमानकंसम् ॥ जघान कायं परिरभ्य
दोभ्यां पत्न्या रुदंत्या इव दर्शयिष्यन् ॥ ६३ ॥

हीतवानितिआश्राव्यःसर्वजनश्रवणयोग्यःभाव्यःशोभनःउत्सवोयस्यांसोन्यःकंसाविष्टोभृगुःमहसांशोभनकांतीनां कांत्युत्सवौतुमहसीइत्यमरः । स्तोमःसमूहो
यस्मिन्तत्श्रीरमणस्यलक्ष्मीपतेर्धामजगामयथामहोत्सवेवीथ्यांत्वात्मानंदोभ्यांबाहुभ्यांपरिरभ्यआलिंगनंकृत्वारुदंत्यःअधःपतनवेगेनैवतथेतिभावः ॥ ६२ ॥
संचूर्णेति । सकृष्णःकतिचित्चाणूरादीन्संचूर्णितांगान्सम्यक्चूर्णितशरीरान्कतिचिच्चकांश्चिच्छिन्नांगसंधीन्शकलीकृतहस्तपादाद्यवयवान्हत्वाकंसंगतासु
चकारेतिभावः ॥ ६३ ॥

वे०

१॥

यमिवंदेति । यमिवंदमनश्चंद्रश्चंद्रस्तन्मनस्तापशांतिकुदित्यर्थः । श्रीकृष्णस्यश्रमाभावेहेतुरिदंविशेषणं । श्रीकृष्णःलोकदृष्ट्याश्रमंपरिहरन्निवांजसाविमली
कर्तुंस्वपादस्पर्शनादिनानिर्मलीकर्तुंयमुनाकूलमगमत्प्राप ॥ ६४ ॥ रोम्णामिति । उक्तोऽर्थः ॥ ६५ ॥ इतिश्रीवादिराजतीर्थचरणविरचितस्यरुक्मिणी

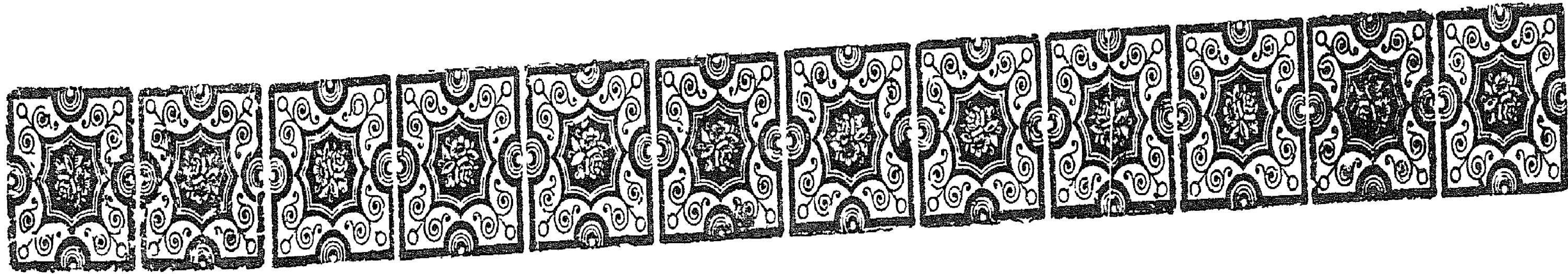
यमिवंदमनश्चंद्रः श्रमं परिहरन्निव ॥ यमुनाकूलमगमद्विमलीकर्तुमंजसा ॥ ६४ ॥ रोम्णां हर्षणका
रिणि श्रवणतः पापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां विचित्र विमल श्लाघ्यार्थसंदायिनि ॥ संजाते
भुवि रुक्मिणीशविजये सद्वादिराजोदिते संजातः सुरमंडलीषु महितः सर्गोऽयमेकादशः ॥ ६५ ॥ इति
श्रीमद्वादिराजोदिते रुक्मिणीशविजये एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

शविजयटीकायांनारायणाचार्यविरचितायांगुरुभावप्रकाशिकायांपदरत्नावल्यामेकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥

सटीकः

सर्गः १

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये द्वादशसर्ग प्रारंभः ॥

० वि०

११ ॥

श्रीमध्वगुरुभ्योनमः ॥ श्रीहयवदनोजयति ॥ ॐ हत्वापूतनिकां विधूय शकटं जित्वा र्जुनौ दानवान् सप्तारुज्यविनाशकालियविषं निष्पीड्य शिष्टेतरम् ॥ भित्त्वा के
 शिनमुन्मदं विषतरुं चोद्धृत्य गोवर्द्धनं यः कंसं स गजेन्द्रमलुमवधीत् तस्मै नमो विष्णवे ॥ १ ॥ यो विद्याधिपतिं विद्यामगाद्विश्वगुरुर्गुरोः । पूर्णैश्वर्यसुसंपन्नं तं शौरिं स मुपा
 स्महे ॥ २ ॥ तत इति । ततो नंतरं प्रणतेषु वत्सलः स्निग्धः मधुराधिपतिः श्रीकृष्णः मुदा प्रीत्या सदसि उग्रसेनमाहूय यदूनामधिपं चक्रे ॥ १ ॥ श्रीकृष्णदत्तं साम्राज्यमरो
 चमानः उग्रसेनः श्रीकृष्णं प्रत्याह हे प्रभो श्रीकृष्ण मे मम राज्यं तव शास्त्रमेव त्वन्महिमं प्रतिपादकवेदां तशास्त्रमेव यथाराज्याधिपतिः जगत्पूज्य एवं वेदांताभ्यासी सर्वज
 नपूज्य इति भावः । सेनाचमूः नियमाः वैष्णवव्रतानि नियमो व्रतमस्त्रिधामित्यमरः । यथा सेनयाराज्यसिद्धिः तथानियमेन शुद्धांतः करणस्य शास्त्रसंपत्तिरिति भावः । अं
 गनानारीतितिक्षाद्वंद्वसहिष्णुता । यथानार्यामभिरतस्य सुखं तथा सहनशीलस्य सदा सुखमेवेति भावः । धनं द्रविणं नित्यं सर्वदा । भक्तिश्च विरक्तिश्च दैन्यस्य श

सटीव

सर्गः

ततः सदस्युग्रसेनमाहूय मधुरापतिः ॥ यदूनामधिपं चक्रे मुदा प्रणतवत्सलः ॥ १ ॥ राज्यं मे तव शा
 स्त्रमेव नियमाः सेना तितिक्षांगना नित्यं भक्तिविरक्तिदैन्यशमनज्ञानादिलाभो धनम् ॥ मच्छ्रोत्रांति
 कसंगते तव यशोधारे स्फुरच्चामरे छत्रं मूर्ध्नि कृतं भवात्पहरं हस्तारविंदं तव ॥ २ ॥ त्वत्क्षेत्रं मम
 दुर्गमार्यकरुणा वर्म त्वदंघ्रिध्वजासक्तः सौम्य मनोरथो मम रथश्छंदांस्यमंदा हयाः ॥ प्राणः सारथि
 रायुधं त्वदभिधा जेयः कलिस्तद्गृहाः षट् तेषां नगरी च संस्तृतिरथो जेया विमुक्तिः पुरी ॥ ३ ॥

मनशांतिर्येन तदैन्यशमनं दीनताशामकं यत्तच्च ज्ञानं तानि आदयो येषां तथोक्ताः । तेषां सद्गुणानां लाभः प्राप्तिरेव । यथा धनवतां नदारिद्र्यादिक्लेशः तथा विरक्त्यादि
 मतां नकुतश्चित्क्लेश इति भावः । स्फुरती च ते चामरे च स्फुरच्चामरे । मम ये श्रोत्रे तयो रंतिकं समीपं तस्मिन् संगते संबद्धे तव यशसांधारे यशोधारे । यथा चामरं राज्य
 चिह्नं एवं वेदविचारराज्यचिह्नं गुरुमुखात्कृष्णमाहात्म्यश्रवणमेव । तनुनैर्गुण्यश्रवणमिति भावः । पार्श्वद्वये कर्णांतिके दोधूयमानचामरयोः साम्योपपादनाय श्रो
 त्रांतिकसंगत इत्युक्तं । छत्रं श्वेतच्छत्रं मम मूर्ध्नि कृतं शिरसि निहितं भवस्य यथा तपः संतापः तस्य हरतीति हरं निवर्तकं तव हस्तारविंदमेव स्पष्टोत्रभावः ॥ २ ॥ त्वदि
 ति । हे श्रीकृष्ण मम दुर्गत्वं क्षेत्रमेव यथा दुर्गाश्रितस्य न शत्रुकृतविघ्नस्तथा विष्णुक्षेत्रमाश्रित्य स द्विध्यामभ्यसतो न विघ्ना इति भावः । वर्मकवचं आर्याणां गुरूणां करु

॥

णा । यथाकवचीनशत्रुशरैस्ताड्यतेतथागुरुकृपावान्कामाद्युपद्रवैर्नाभिभूयतइतिभावः । हेसौम्यश्रीकृष्णममरथः । तवअंघ्रिस्त्वदंघ्रिस्तस्मिन्योध्वजःरेखा
रूपस्तस्मिन्नासक्तःध्यातृध्येयभावेनसंबद्धःमनएवरथःमनोरथः । रथोपिध्वजवानित्यतोंघ्रिध्वजासक्तइत्युक्तं । यथारथवान्सर्वत्राकुंठितगतिस्तथाहरिचर
णवानपीतिभावः । अमंदाशीघ्रगामिनोहयाःछंदांसिचत्वारोवेदाः यथाहयाःरथंसन्मार्गैर्प्रवर्त्तयंतितथावेदाःमनोरथमितिभावः । सारथिःसूतःप्राणोमुख्यप्राणः
यथासारथिःहयधुरंधरस्तथाप्राणोपिवेदोपोद्वलकइतिभावः । आयुधंप्रहरणंत्वदभिधातवाख्याआनंदमयादीनिपुण्यनामानि तवअभिधेत्यनेनआनंदमयादिना
म्नानलक्षणयाब्रह्मणिप्रवृत्तिरितिसूचितं । यथाआयुधेनशत्रुर्हन्यतेतथानिरंतरगुणस्मरणरूपतैलधारायितैरेतैर्नामभिःसंसृतिरपनीयतइतिभावः । जेतुंयो
ग्योजेयोजेतव्यःकलिरेकस्तद्गदाःषट्कामक्रोधादयःजेयाःतेषांकलिकामादीनांगरीसंसृतिःसंसारः संसारएवकल्पादीनांसोल्लासप्रवृत्तेस्तेषांगरीत्युक्तं ।

यथा त्वं सततं पूर्णः साम्राज्यं नेच्छसि प्रभो ॥ तथा त्वत्सेवया पूर्णा वयमित्यब्रवीद्धरिम् ॥ ४ ॥ ये त्वां शास्त्रवि
चारविस्तृतधियः श्रेयस्करं श्रीकरं सेवते पुलकांकितांगमुदितप्रेमाश्रुधाराधराः ॥ तेषां नैहिकसंपदस्ति विदुषामि
त्यज्ञगीतां पृथां नाथोन्मूलयितुं करोमि गदितं न स्यान्मदो मे यदि ॥ ५ ॥ उग्रसेनं यदुपतिं चक्रे चक्रधरः किल ॥
यदुमात्राधिपत्यत्वे तस्य विश्वेश्वरस्य किम् ॥ ६ ॥

जेयाअथोअनंतरंविमुक्तिःमोक्षाख्यपुरीलभ्या । पूर्वोक्तसेना
दिवलेनप्राप्या ॥ ३ ॥ यथेति । हेअञ्जलोचनप्रभोश्रीकृष्ण । त्वंयथा सततंसदापूर्णः स्वभावतएवपूर्णः । साम्राज्यंनेच्छसि । तथात्वत्सेवयापूर्णावयमपि
साम्राज्यंअधिराज्यत्वंनेच्छामः इतिहरिकृष्णं अब्रवीत् ॥ ४ ॥ यइति । शास्त्रस्ययोविचारोविमर्शस्तस्मिन्विस्तृताधीर्षतेतथोक्ताः । उदितानिउत्पन्नानि
यानिप्रेमाश्रूणिआनंदबाष्पजलानितेषांधारातांधरंतीतितथोक्ताःयेपुरुषाः । पुलकैरोमांचैरंकितंचिह्नितंपुलकांकितंतादृशमंगंयथाभवतितथाश्रेयस्करंमोक्षप्रदं
श्रीकरंऐहिकसंपत्त्यदंत्वांसेवते । हेनाथश्रीकृष्णतेषांविदुषांज्ञानिनांऐहिकीचसासंपन्नसानास्तीत्यज्ञगीतांमिथ्याज्ञानिभिराघोषितांपृथांप्रसिद्धांउन्मूलयितुंनाश
यितुंगदितंसाम्राज्यंकुर्वितितववचनंमेमममदःराज्याधिपत्यनिमित्तधनमदःयदिनस्यात्तर्हिंकरोमि ॥ ५ ॥ उग्रसेनमिति । चक्रधरःश्रीकृष्णःउग्रसेनंयदुपतिं ।

वि०

२ ॥

यदूनां राजानं चक्रे किल । स्वयमेव राज्यं कुतो न बुभुजइत्यत आह । विश्वेश्वरस्येति । विश्वेश्वरस्य सकलभुवनाधीश्वरस्य तस्य श्रीकृष्णस्य केवलं यद्वयः यदुगाचत
स्याधिपत्वं त्वामित्वं तेन किं किं फलं न किमपीत्यर्थः । न हि सार्वभौमः एकग्रामाधिपत्यं बांछतीति भावः ॥ ६ ॥ प्रकारान्तरेणोग्रसेनस्य राज्यदानं घटयति । तदिति ।
कंसं विध्वंसयतीति कंसं विध्वंसीति श्रीकृष्णः तन्महीं कंसस्य राज्यं तत्पित्रे कंसस्य पित्रे उग्रसेनाय ददौ दत्तवान् । तत्पित्रइत्यनेन सति पितरितवद्वायराज्यं रिपालन
रूपं कंसवधकारणं च सूचितं । तथा हि । असौ श्रीकृष्णः परस्यार्थः केवलं परार्थः परार्थकं केवलं परप्रयोजनमेव फलं स्वकृतसृष्ट्यादेः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः साक्षा
त्केवलं पुराणपुरुषो हि आदिपुरुषो हि । महाप्रयत्नसाध्यजगत्सृष्ट्यादिकमपि यस्य परार्थं तस्येदं स्वार्थमिति किं वाच्यमिति भावः ॥ ७ ॥ त्वदुक्तेति । हरिः श्रीकृष्णः
वयं सर्वे बलरामादयः त्वदुक्तं त्वयोक्तं वाक्यं तत्कुर्वतीति तथोक्ताः तवाज्ञाधरा इत्यर्थः । इति यदब्रवीत् तत्केवलं भक्तः भक्तमात्रं तेनोक्तं वाक्यं तस्य कर्तुः सकलभ

स कृष्णः कंसं विध्वंसी तत्पित्रे तन्महीं ददौ ॥ परार्थकं फलः साक्षात्पुराणपुरुषो ह्यसौ ॥ ७ ॥ त्वदुक्तकारि
णः सर्वे वयमित्यब्रवीद्हरिः ॥ भक्तमात्रोक्तकर्तुस्तत्किमपूर्वं कृपांबुधेः ॥ ८ ॥ सेनामध्यगता राजन्वयमि
त्याह माधवः ॥ विश्वमध्यगतस्यास्य सेनांतः किं नु दूषणम् ॥ ९ ॥ वक्रं सर्वमवक्रयत्वनुदिनं कुञ्जा
तनूज्जंको मल्लानां लयकृद्भुनोतु स रिपून् कंसस्य हिंसाकरः ॥ बधून्बन्धकरान्वियाजयतु मे रम्यां धु
रं माधुरस्यं दद्याद्हरिं रंगविभवं रंगस्थलीरंजकः ॥ १० ॥

क्तोक्तकारिण इत्यर्थः । कृपांबुधेः श्रीकृष्णस्य अपूर्वनूतनं किं वा तत्तल्येन प्रवृत्तेस्तदपि नेहेन्यायेति भावः ॥ ८ ॥ सेनेति । मायाः लक्ष्म्याः धवो मर्त्ता माधवः ।
मधोर्गोत्रापत्यं माधव इति वा श्रीकृष्णः हेराजन् उग्रसेनवयंतं दसेनयोर्मध्यंतत्तृगताः वयंतवयोधा इति भावः इति उग्रसेनं प्रत्याह । विश्वस्य अणुरेणुतृणकाष्ठादेरपि य
न्मध्यंतद्गतः प्रविष्टस्तस्य अस्य श्रीकृष्णस्य सेनांतः सेनाभ्यंतरे । अवस्थित्या किं दूषणं तत्तदाकारेण सकलजगदंतः प्रविष्टस्य नायमतिदोष इति भावः ॥ ९ ॥ कवि
रुक्तकथां अनुबदन् स्वाभीष्टं प्रार्थयते । वक्रमिति । कुजातत्वाः सैरंध्रीशरीरस्य उज्जंभकः उन्नमवक्रकर्त्ता कुञ्जीभावेन वक्रस्य शरीरस्यावक्रनारं पादक इत्यर्थः ।
अतएव वक्रं दुर्विषयानुरक्ततया स द्विषयेषु कुटिलं सर्वचक्षुरादीन्द्रियजातं अवक्रयतु स द्विषयेषु अजिह्वं करोतु । मल्लानां लयकृत् विनाशनकृत् सः श्रीकृष्णः रिपून्

प्रीति

र्गः

॥

अस्मत्प्रतिपक्षिणःधुनोतुसंहरतु । कंसस्यमातुलतयाबंधुभूतस्यपितुबंधनकरस्यहिंसाकरःसंहारकारीश्रीकृष्णःबंधकरान्ममताख्यपाशसंपादकतयानंदग
हेतुर्बंधुसुहृदःवियोजयतुविघटयतु । मधुरायाःपतिःमाधुरःशब्दतार्थतश्चमधुरायाःपुर्वाःपतिःश्रीकृष्णःमेमद्यंरम्यामधुरांधुरंव्याख्यानादिव्यापारभारंसं
दद्यात्तदातु । रंगस्थल्याःमहुरंगस्थलस्यरंजकःभूषयिताहरिःमेअंतरंगस्यअंतःकरणस्यविभवःनैर्मल्यादिविभवस्तंसंदद्यात् । शब्दसाम्याद्धेतुरलंकारोद्भव्यः
॥ १० ॥ मधुरेति । मधुरामनोहरा । मधुरा मधुरापुरी । येनश्रीकृष्णेनसमासदशायाम्भूः तथाउज्जितारहिताअसदृशीत्यर्थः । समभूत् । महतांज्ञानिनांअहतः
अविनष्टःअर्थःपुरुषार्थःअसदृशोमोक्षइत्यर्थः । तद्वदातीतितथोक्तः । स्मरतांतमन्मथजनकंतंश्रीकृष्णंस्मरतचित्तयत ॥ ११ ॥ कृष्णेति । यस्यांपुर्याजलंउदकं ।
कृष्णस्ययःउदारविहारःउत्कृष्टक्रीडातेनखंडितंमलयस्यतत्तथोक्तंसत् । मंगलंपरमपावनमास्ते यस्याःपुर्याःस्थलीस्थलं द्वावप्यन्यालिङ्गौस्थलंस्थलीत्यमरः ।

मधुरा मधुरा येन समभूत्समभूज्जिता ॥ स्मरत स्मरतांतं तं महतामहतार्थदम् ॥ ११ ॥ कृष्णोदारविहारखंडि
तमलं यस्यां जलं मंगलं तत्पादांबुजलक्ष्मलक्ष्यविभवा धन्यस्थली यत्स्थली ॥ यद्देहाणि कृतस्पृहाणि रमया
नित्यं स्वभर्तुः स्थितेर्दद्यात्सा मधुरापुरी शुभकरी श्रेयांसि भूयांसि नः ॥ १२ ॥ जगत्पित्राय पितरौ मृदुभाषण
पूर्वकम् ॥ न तौ नतौ पुत्रबुद्धिं चक्रतुश्चक्रिणीश्वरे ॥ १३ ॥ विमुच्य निगडादीशः स्मितवक्त्रः प्रियं वदन् ॥
कृतस्नेहोय निगडं मायामयमयोजयत् ॥ १४ ॥

तस्यश्रीकृष्णस्ययेपादांबुजेतथोपा

निलक्ष्माणिवज्रांकुशादिलांछनानितैर्लक्ष्योदर्शनीयोविभवःसंपदेवैरपिश्लाघनीयत्वरूपायस्याःसातथासतीधन्याचमास्थलीचधन्यस्थलीपुण्यकरस्थली-
त्यर्थः । जाता यस्यांगेहानिमंदिराणिनित्यंसदा । स्वस्याःभर्ताश्रीकृष्णः तस्यस्थितेःरमयालक्ष्म्याकृतस्पृहायेषुतानिकृतस्पृहाणिनिवासार्थंवांछितानिजाता
नि । साशुभकरीमधुरापुरीनोस्माकंभूयांसिबहूनिश्रेयांसिसुखानिदद्यात् ॥ १२ ॥ जगदिति । अथकंसवधानंतरं । जगत्पित्राश्रीकृष्णेनमृदुभाषणंप्रियवचनंतत्पूर्व
कंयथाभवतितथानतौनमस्कृतौतौदेवकीवसुदेवौईश्वरेसर्वजगत्स्वामिनि चक्रमस्यास्तीतिचक्रीतस्मिन्श्रीकृष्णेपुत्रबुद्धिंपुत्रोयमितिबुद्धिनचक्रतुः । अवतारस
त्येचतुर्भुजमूलमूर्तरेवदृष्टत्वेनतत्संस्कारस्यैवजागरूकत्वात् । नतावपिपरदेवताबुद्ध्यालिङ्गनादिनचक्रतुरितिभावः ॥ १३ ॥ विमुच्येति । ईशःश्रीकृष्णः

वि०

३ ॥

पिताचमाताचपितरौदेवकीवसुदेवौ । निगडात्पादबंधात् निगडःपादबंधःस्यादितिहलः । विमुच्यस्मितंमंदहासोपेतंवंकंयस्यसथोक्तः । हासोजनोन्मादकरी
चमायेतिवचनात् । माययोद्वलकमंदहसितमुखइत्यर्थः । प्रियंअंबतातेतिप्रियवचनंतत् वदन्सन् कृतस्नेहोयेनसतयासन्अथतस्मिन्नेवक्षणेमायैवमायामयः
तंपुत्रोयमितिव्यामोहात्मकमित्यर्थः । निगडंशृंगखलाबंधंअयोजयत्ययोजयामास ॥ १४ ॥ अथेति । अथअनंतरं । धर्मस्यपंथाःधर्मपथःपित्रादिषुप्रियं
वक्तव्यमितिधर्ममार्गःतस्याध्यक्षःस्वामीजगतःएकश्चासौराट्चएकराट्एकनाथःश्रीकृष्णःधर्मस्थापनायैवप्रियमुक्तंनतुनीचतयेतिभावः । जगदेजगाद । कि
मित्यतआह । वार्तयेति । योहंवांरुद्धयोःयुवयोःहितंपोषणादिकंतत् । नचकारनाकरवम् । सोहंवार्तयाकेवलंवार्तामात्रेणभवतोःपुत्रभाववत्पुत्रःपुत्रेणक
अथ धर्मपथाध्यक्षो जगदे जगदेकराट् ॥ वार्तयाहं भवत्पुत्रो यश्चकार न वां हितम् ॥ १५ ॥ सर्वं तात कृतं त्वया
यदुदितं प्रीत्यास्मदीयान्वये तेनेदं तिलकीवभूव हि कुलं कीर्तिश्च मे विस्तृता ॥ येनानेकखलान्निहत्य बलिनं कंसं
च वंशद्रुहं बंधग्रंथिरयं व्ययोजि दयया किं किं कृतं न त्वया ॥ १६ ॥ अंबा तं परिरभ्य फुल्लकरसन्माल्येन तस्यां
चनं नेत्रानंदजलेन सिंचनमुरोजोद्यत्पयोधारया ॥ नैवेद्यं च निवेद्य वीक्षणलसन्नीराजनं शोभनं भाविस्वीयवि
मुक्तिकल्पलतिकाबीजं निजं निर्ममे ॥ १७ ॥ तव्यंकिमपिनकृतमित्यापाततःलोकाःपुत्रइतिवदंति । वस्तुतोनाहंभवत्पुत्रइतिहृदयम्
॥ १५ ॥ एवमुक्तोवसुदेवःप्रतिवक्ति । सर्वमिति । हेतातपुत्रश्रीकृष्णत्वयासर्वपुत्रेणकर्तव्यंसमस्तंकृतं । यद्यस्मात्कारणात्त्वया अस्माकंसंबंधीअस्मदीयःअ
न्वयःकुलंतस्मिन्प्रीत्याउदितंउत्पन्नंतेनकारणेनइदंकुलंअतिलकंतिलकंसंपद्यतेतथावभूवेतितिलकीवभूव सर्वलोकभूषणंबभूवहि । यादवःकृष्णइतिकुलस्यक
ृष्णनाम्नासर्वैःसहपठ्यमानत्वादितिभावः । मेकीर्तिश्चविस्तृतावभूव । वासुदेवइतिसादरंसर्वैरभ्यस्यमानत्वादितिभावः । येनत्वयाअनेकेयेखलाःदुष्टाःपूतनाद
यस्तान् । वंशद्रुहंबलिनंबलिष्ठंकंसंचनिहत्यदययाअयंबंधग्रंथिःशृंगखलाबंधग्रंथिःव्ययोजिविमोचितः । स्वावतारप्रयोजनतयाकृतमपिपूतनादिहननंआत्मवि
मोचनार्थंकृतमित्यनुसंधात्रावसुदेवेनसज्जनस्वभावोदर्शितः । त्वयाएतावत्कृतवताकिंकिंनकृतंसर्वमपिकृतमित्यर्थः ॥ १६ ॥ अंबेति । अंबामातादेवकीतंश्रीक

सटीक

सर्गः

॥ ३

ष्णपरिभ्याश्लिष्यफुल्लौपुलकितौयौकरोतावेवसन्माल्यंसमीचीनपुष्पमालातेनतस्यश्रीकृष्णस्यअंचनंपूजनंतत्। नेत्रयोरानंदजलंआनंदोत्पन्नजलंतेनसिंचनं
स्नानंतत् । उरसिजातावुरोजौस्तनौताभ्यांउद्यत्स्रवत्पयःक्षीरंतस्यधारयानैवेद्यंभोजनंतत् । शोभनंमनोहरंवीक्षणमवलोकनंतदेवसत्प्रकाशमानंयन्नीराजनं
तच्चनिवेद्यसमर्प्यश्रीकृष्णंदोभ्यामालिङ्ग्यसानंदंमुखंपश्यंतीस्तनंक्षीरंपाययामासेतिभावः । इदमेवपूजात्वेनवर्णयताकविनासाक्षात्परब्रह्ममातृस्वभावेनापिकृत
मेतन्महाफलसाधनमितिसूचितं । एतदेवस्पष्टयति । भावीति । भाविनीभविष्यंतीयास्यस्याःसंबन्धिनीस्वीयाविमुक्तिर्मोक्षःसैवकल्पलतिकाकल्पलतातस्याः
बीजंकारणं । इदंकर्मनिजंस्वसंबन्धिनिर्ममेचक्रे ॥ १७ ॥ व्रजइति । यौश्रीकृष्णरामौव्रजंगोकुलंतस्मिन् । अंगनाभिःगोपीभिःसमंसाद्धंगृहस्थातांगृहस्थाश्र
मिणांउचिताःयोग्याःयारम्यलीलाःरम्याःमनोहराःलीलाःरतिपुत्रोत्पत्त्यादिविलासाःताःप्रचक्रतुः । अथअनंतरं । शूरसूनुःवसुदेवःविधिनाभागधेयेनउपनीतौ

व्रजे गृहस्थोचितरम्यलीलाः प्रचक्रतुर्यौ सममंगनाभिः ॥ अथोपनीतौ विधिनोपनीतौ सुतौ वितेने किल शूरसूनुः
॥ १८ ॥ मुनय उपाययुर्महेक्षणोक्ता धृतनियमाः किल सर्वतः समेताः ॥ जनिमिव परिहर्तुमुत्तरत्र त्र्युपनयनादि
निदानमाप्तकामाः ॥ १९ ॥ वाद्यानि नेदुर्मुनयश्च मंत्रानुच्चारयंतः सह बन्दिवन्दैः ॥ वृन्दारकाणां स्तुतयश्च रम्यगन्धर्व
गीतैः सह देवलोके ॥ २० ॥

स्वसमीपंप्रापितौतौसुतौश्री

कृष्णरामौउपनीतौउपनयनाख्यसंस्कारवन्तौवितेनेकिलचकारकिल किलेत्यस्वरसःनटनमात्रमेतदितिसूचनार्थः ॥ १८ ॥ मुनयइति । महर्ष्यकृष्णोपनयनो
त्सवस्यईक्षणंदर्शनंतस्मिन्उक्ताःउत्सुकाःधृतःनियमोव्रतयैस्तेतथोक्ताः । आप्तःपूर्णःकामोयेषांतेतथामुनयःऋषयःउत्तरत्रएतज्जन्मोत्तरकालेउपनयनंस्वेषां
उपनयनंतदादिर्यस्यसंस्कारस्यसतथोक्तःतस्यनिदानंमूलकारणंतत्जनिषुत्पत्तिंपरिहर्तुमिवसमेताःमिलिताःसंतःसर्वतःउपाययुःकिल । श्रीकृष्णोपनयनदर्शने
सत्यपुनर्भवएवभवतीतिभावः । धृतनियमाइत्यनेनमहाव्रतधरैरपिविष्णूत्सवादिदर्शनादिवैष्णवधर्माःअनुष्ठेयाइतिसूचितम् ॥ १९ ॥ वाद्यानीति । वाद्यानिगोरीमृदं
गादीनिमंत्रान्वेदानुच्चारयंतःमुनयःबन्दिनांपाठकानांवृन्दानिसमूहाःतैःसहनेदुः देवलोकेवृन्दारकाणांदेवानांस्तुतयश्चरम्याणियानिगन्धर्वगीतानितैःसहनेदुः ॥ २० ॥

० वि०

॥ ४ ॥

सटीः

सर्गः

नार्यइति । रागयुताः अनुरागयुताः समस्ताः नार्यः नयनानामुत्सवोयेन स तथातं । नेत्रानंदकरमित्यर्थः । मुकुंदं श्रीकृष्णं रक्ताश्वतैः अक्षताश्वतैः अस्य श्रीकृष्णस्य यत्परिरंभणं आलिंगनं तस्मिन् उत्काः उत्सुकाः सत्यः अवाकिरन् । कुञ्जादुरंतामपारां चिंतां ब्रह्मचारिणा सह मम कथं रमणं स्यादिति चिंतामाप । ध्रुवं निश्चयः उपरि करिष्यमाणकुञ्जारत्यपादानं नटनमेवेति भावः ॥ २१ ॥ अंबायाइति । अंबायाः मातुः देवक्याः पितुर्वसुदेवस्य अर्चतां पूजयतां सतामपि अपि स मुच्चये । संतिसमीचीनानि यानि प्रेमाणि तान्येव दामानि तान्येवोपमायस्य तत्तथोक्तं । अंबादित्रिवर्गकृतप्रेम्णामपि तथात्मकत्वात् । श्रीकृष्णरामविषयकत्वेन तत्संबंधित्वाच्चोपवीतसाम्यमिति भावः । तयोः श्रीकृष्णरामयोः गलः कंठः तस्मिन् संबद्धं संलग्नं विशदं स्वच्छं त्रिभिः गुणितं आवर्तितं त्रिगुणितं तन्तुत्रयात्मकमित्यर्थः ।

नार्यः समस्ता नयनोत्सवं तं रक्ताक्षतैः रागयुता मुकुंदम् ॥ अवाकिरंस्तत्परिरंभणोत्काः कुञ्जादुरंतां ध्रुवमाप चिंताम् ॥ २१ ॥ अंबायाः पितुरर्चतामपि सतां सत्प्रेमदामोपमं संबद्धं विशदं गले त्रिगुणितं यज्ञोपवीतं तयोः ॥ रेजे तस्य लसद्गुणैर्बहुगुणैरंतर्गारिष्ठं त्रयं स्तोतृस्तव्यतया तदाश्रययुतं स्वच्छं श्रुतीनामिव ॥ २२ ॥ लोकं विडंबयितुमेवमिहोपनीतः सत्यां करिष्यति हरिर्मदपत्यवांछाम् ॥ इत्थं प्रहृष्टहृदि वागिरसौ विशंके जज्वाल यज्जिवरमंत्रदुतैर्हविर्भिः ॥ २३ ॥

यज्ञोपवीतरेजे । कथमिव तस्य श्रीकृष्णस्य बहुगुणाः येषां ते बहुगुणास्तैः । प्रत्येकमसंख्यातैरित्यर्थः । विलसंतो ये गुणाः ज्ञानानंदादयस्तैः उपवीतस्थैः कतंतोरपि प्रत्येकं त्रिगुणात्मकत्वात् बहुगुणत्वं अंतर्गारिष्ठं दृढं नैगुण्यसाधककुतर्कैरनपोह्यमित्यर्थः । स्तोता च स्तव्यश्च तयोर्भावस्तत्तातया । तावेवाश्रयौ ताभ्यां युतं स्तोतृतया श्रेष्ठात्मकबलरामाश्रितं स्तुतिविषयतया श्रीकृष्णाश्रितमेव उभयाश्रितमित्यर्थः स्वच्छं अपौरुषेयत्वेन कर्तृदोषनिमित्तदोषरहितं । श्रुतीनां वेदानां त्रयमिव रेजे इति संबंधः । सकलवेदपारंगतस्य सकलवेदप्रतिपाद्यस्य श्रीकृष्णस्येदानीं कृतोपवीतधारणं नटनमेवेति भावः ॥ २२ ॥ लोकमिति । इह भूमौ लोकं ज नं विडंबयितुमनुकर्तुमेवमुपनीतः हरिः श्रीकृष्णः मम यानि अपत्यानि श्रीकृष्णाख्यपतिकांक्षया कन्यात्वं तपसागतानि अग्रिकुमाराः खलु तपसा श्रीकृष्णपत्नितां षोड

॥

शसहस्रस्त्रीत्वंप्राप्ताइतिपौराणिकीप्रसिद्धिः । तेषांवांछामनोरथस्तांसत्यांयथावस्थितार्थविषयिणींकरिष्यति । लोकविडंबनायोपनीतोलोकविडंबनायोद्वाहम
पिकरिष्यन्मदपत्यकृततपःफलदानायताएवपरिणेष्यति । इत्थमनेकप्रकारेणप्रहृष्टंसंतुष्टंहृत्चित्तंयस्यसतथोक्तः । सइवविशंकःविघ्नशंकारहितःअयंउपनय
नमंष्टपस्थोग्निःयज्विनांयाज्ञिकानांवराःश्रेष्ठाःतेषांयेमंत्राःतैर्हुतानितैर्हविर्भिःसाधनैःज्ज्वालज्वलितवान् ॥ २३ ॥ आचार्यइति । आचार्योर्गाचार्यः
सकलविदेसर्वज्ञायपुराणश्चासौपुमांश्चतस्मैआदिपुरुषायेत्यर्थः । श्रीकृष्णस्यानुपदेशत्वेहेतुगर्भमिदंविशेषणद्वयं । श्रीकृष्णायगायत्रीगायत्र्याख्यमनुमंत्रंअ
दिशत् उपदिदेश । अत्रोत्प्रेक्षते । तद्याजादिति । सएवउपदेशएवव्याजोमिषस्तस्मात् । असौगर्गःतवगुणानांवरेण्यत्वभर्गत्वादिगुणानांचिंतकोध्यानकर्त्तातस्मै ।
अनेनधीमहीत्यंतस्यपादद्वयस्यार्थसूचनंकृतं । मद्यमिति । आत्मनिबहुवचनानामितिप्रयोगेपि एकत्वापरिहारात् । धीमहीत्युत्तमपुरुषप्रयोगस्यफलितक

आचार्यः सकलविदे पुराणपुंसे गायत्रीं मनुमदिशं ममेत्यमूहः ॥ तद्याजात्तव गुणचिंतकाय मद्यं स
द्बुद्धिं दिश दययेत्यसौ ययाचे ॥ २४ ॥ इतः परं श्रौतपथस्थितोयं न याति गोपालकबाललीलाम् ॥
इतीव शौरिः सह दक्षिणाभिर्ददौ मुदा गाः सुभगा मुनिभ्यः ॥ २५ ॥ यज्ञोपवीतो ज्ज्वलकंठदेशः कृष्णा
जिनश्रीर्मुनिसंघमान्यः ॥ प्राणप्रणेता धृततर्कमुद्रो ध्यायन्मनुं व्यास इवान्वशिक्षत् ॥ २६ ॥

थनं । दययासद्बुद्धिदिशदेहि । अनेनयःज्ञानरूपीपरमात्मानःअस्माकंधियःबुद्धीःप्रचोदयात् प्रेरयेदितिधियोयोनइत्यादितृतीयपादस्यार्थःसूचितः । प्रचो
दयादित्यस्यलोडंतस्यप्रार्थनार्थत्वात् । इतिययाचे । इत्थंममऊहःप्रतर्कः ॥ २४ ॥ इतःपरमिति । श्रुत्याप्रतिपादितःश्रौतःसचासौपंथाश्चश्रौतपथःतस्मिन्
स्थितःगुरुकुलवासादिश्रुत्युक्तमार्गनिष्ठइत्यर्थः । अयंश्रीकृष्णःइतःपरमितःप्रभृतिगाःपालयंतीतिगोपालकाःतेचतेबालकाश्चतेषांलीलांनयाति । इतीवइ
तिमत्वेवरक्षकरहितगोभिःकिमस्माकमितिबुद्ध्येवेत्यर्थः । शौरिःवसुदेवःदक्षिणाभिःसहसुभगाःमनोहराःगाःमुदाहर्षेणमुनिभ्यःददौ । कृष्णावतारसमयेसंकल्पि
तगोप्रदानंकृतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ यज्ञोपवीतेति । यज्ञोपवीतेनउज्ज्वलःकंठदेशःकंठप्रदेशोयस्यसतथोक्तः । कृष्णाजिनस्यश्रीःकांतिःयस्यसतथोक्तः । क

० वि०

५ ॥

णाजिनधारीत्यर्थः । मुनिसंघाः ऋषिसमूहाः तैर्मन्याः प्राणस्य प्रणेता प्राणायामकर्तृत्यर्थः । व्यासपक्षे प्राणस्य मुख्यप्राणरूपस्य मध्वाचार्यस्य प्रणेता व्याख्या-
ता । अन्यद्व्यासपक्षे स्पष्टं । धृतातर्कमुद्राज्ञानस्य मुद्रायेन सतथोक्तः । श्रीकृष्णः ध्यायन् ध्यानं कुर्वन् व्यास इव वेदव्यास इव मनुं गायत्र्याख्यं मंत्रं अन्वशिक्षत् ।
अभ्यस्तवान् जजापेत्यर्थः ॥ २६ ॥ दिन इति । दिने दिने प्रतिदिनं अग्नौ समिधः इध्ममेधः समित्स्त्रियामित्यमरः । जुहाव अग्निकार्यं कृतवानित्यर्थः । तथा दिने
दिने श्रुतीनां वेदानां जननीं मातरं गायत्रीं । वेदमाता तु गायत्रीति वचनात् । जजाप । तथा हि । स्वस्य यः कुक्षिरुदरं तस्य पूर्तिः पूरणं तस्यां रतिरिच्छा कस्य न हि नास्ति
हि । सर्वस्याप्यस्तीत्यर्थः । अग्नौ क्रियमाणो मस्य भोक्ताऽयं तर्गतः श्रीकृष्णः स्वयमेवेति भावः । निजः स्वकीयो नुभावो माहात्म्यं तस्य स्मरणं ध्यानं तदेवोत्सवस्त-
स्मिन् । स्वस्तुतावित्यर्थः । रतिः कस्य नास्ति । अनेन गायत्री श्रीकृष्णमाहात्म्यप्रतिपादिकेति व्यज्यते ॥ २७ ॥ तमिति । आर्याः सज्जनाः ऋषयः तं श्रीकृष्णं ब्रह्म

दिने दिनेऽग्नौ समिधो जुहाव तथा श्रुतीनां जननीं जजाप ॥ स्वकुक्षिपूर्तौ न रतिर्हि कस्य निजानु-
भावं स्मरणोत्सवे वा ॥ २७ ॥ तं ब्रह्मचर्यव्रतधुर्यमार्याः संदृश्य हृष्टाः परमब्धिपुत्री ॥ वक्षस्थलस्था
त्रपयाकुलासीद्भ्यर्थ्यमानौ च दिनेशवह्नी ॥ २८ ॥ गुरोर्गृहं सर्वविदग्रगण्यौ उपेयतुस्तौ समिधं सम-
र्प्य ॥ भवान्भवारण्यमिदं चिदग्रावतः परं निर्दहतादितीव ॥ २९ ॥

चर्यसमस्तेंद्रियनिग्रहस्तदेवव्रतं तस्य धुर्यो धुरंधरस्तं । संदृश्य सम्यक् दृष्ट्वा हृष्टाः संतुष्टा अभूवन् । परं केवलं वक्षसः स्थलं तस्मिन् तिष्ठतीति तथोक्ता । अब्धिपुत्री क्षीर-
समुद्रकन्या लक्ष्मीः त्रपया लज्जया आकुला व्याकुला पूर्णेत्यर्थः । आसीत् । ब्रह्मचर्यव्रतनिष्ठपुरुषवक्षसितरुणी स्थितिः लज्जाकरीति भावः । किंच अभ्यर्थ्यमानौ ।
हृद्रोगं मम सूर्यहरिमाणं च नाशयेत्यादि मंत्रेण । आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहनेत्यादि मंत्रेण च कृष्णेन प्रार्थ्यमानौ दिनेशः सूर्यः सच वह्निः अग्निः सच तौ च त्रप-
या आकुलावास्तां । दासानुदासयोस्तयोः स्वामिना श्रीकृष्णेन क्रियमाणप्रार्थना कथं न लज्जाकरीति भावः ॥ २८ ॥ गुरोरिति । सर्वविदग्रगण्यौ सर्वज्ञश्रेष्ठौ तौ श्रीकृ-
ष्णरामौ अस्मदुरुर्भवान् इदं भव एव संसार एवारण्यं वनंतत् । अतः परं अस्मदागमनानंतरं चिदेव ज्ञानमेवाग्निस्तस्मिन् निर्दहतात् निर्दहतु । इतीव केवलवद्देहाहकत्वासं-

सटी

सर्गः

॥

भवात्समिद्विरेताभिर्द्वाहं कुर्वीतीवसमिधंसमर्प्यगुरुनिकटे निक्षिप्यगुरोः सांदीपनाख्यस्यगुरोः गृहंगेहंतत्तु उपेयतुः प्रापतुः । इतीवसमिधंसमर्प्येत्यनेन समित्तमर्पणादिना गुरुत्वेन त्वद्वर्णनं नावयोर्ज्ञानाय किंतु तवैव ज्ञानाभिवृद्धय इति सूचितं । विद्याभ्यासव्याजेन तस्यगुरोर्मोक्षमेव दातुं गताविति भावः ॥ २९ ॥ अथो इति । यद्यस्मात्कारणात् ततोऽपि चतुःषष्टिदिनेभ्योऽपि अल्पानि चतानि दिनानि च चतुःपंचदिवसैः आसां वेदादिचतुःषष्टिकलानां सकृदेकवारं समुच्चारणमपि गुरोः शक्यं अथो तस्मात्कारणात् सः श्रीकृष्णः चतुर्भ्यः अधिकाषष्टिः चतुःषष्टिः चतुषष्टिश्चतानि दिनानि चतैः तावत्यः चतुःषष्टिसंख्याकाः याः कलाः वेदादिकलाविद्यास्ताः प्रजग्राह गृहीतवान् । धीमान् बलश्च बलरामश्च प्रजग्राह । गुर्वशक्त्यैव तावन्ति दिनानि लग्नानि निशिष्ययोरनयोरशक्त्येति भावः ॥ ३० ॥ गुरुमिति । ततः विद्याभ्यासः

अथो चतुःषष्टिदिनैस्स तावत्कलाः प्रजग्राह बलश्च धीमान् ॥ गुरोस्ततोऽप्यल्पदिनैर्यदासां सकृत्समुच्चारणमप्यशक्यम् ॥ ३० ॥ गुरुं ततोऽपृच्छदुपायनं दिशन्सुतं ययाचे विमलीकृतान्वयः ॥ मुहुर्मुरारेः सदयावलोकनैस्तमप्यवद्यात्परिपालयन्निव ॥ ३१ ॥ सुतं विजानन्नपि मृत्युनीतं स शंखदैत्यं विनिहंतुं कामः ॥ समुद्रमासाद्य निहत्य रक्षो लसद्यशःसंमितमाप शंखम् ॥ ३२ ॥ स पंचजनदेहस्थान् प्राणान्निष्कास्य पंच च ॥ अपंचजनमातेने साकं तेन पयोनिधिम् ॥ ३३ ॥

सानन्तरं उपायनं गुरुदक्षिणां तत् दिशन् श्रीकृष्णः गुरुमपृच्छत् । किं देयमिति विचारितवान् । मुरारेः श्रीकृष्णस्य मुहुः सदया सहितानि सदयानि यानि अवलोकनानि कटाक्षपातास्तैः विमलीकृतः पवित्रीकृतः अन्वयः वंशो यस्य स तथोक्तः । गुरुः तं पुरा मृतं स्वबालकमपि मुरारेः श्रीकृष्णस्य सदयावलोकनैः अवद्यं दोषस्तस्मात् परिपालयन्निव पवित्रीकुर्वन्निव सुतं ययाचे । आनीय दिशेति प्रार्थितवान् ॥ ३१ ॥ सुतमिति । सः श्रीकृष्णः सुतं गुरुसुतं मृत्युनीतं मृत्युना सहतं विजानन्नपि शंखश्च शंसौदैत्यश्च तं । शंखाकारं पंचजनाख्यं दैत्यमित्यर्थः । विनिहंतुं कामो यस्य स तथा स न समुद्रमासाद्य रक्षः शंखदैत्यं निहत्य सद्यशः शोभमानकीर्तिस्तेन संमितः सदृशस्तं । शंखं पांचजन्यं शंखं आप ॥ ३२ ॥ स इति । सः श्रीकृष्णः पंचजनस्य पंचजनाख्यासुरस्य देहस्तस्मिन् तिष्ठतीति तथोक्तास्तान् । पंचपंचसंख्याकांश्च

० वि०

॥ ६ ॥

प्राणान्प्राणापानव्यानोदानसमानाख्यान्वायूनिष्कास्यतद्देहतोबहिष्कृत्यतेनदैत्येनसाकंपयोनिधिसमुद्रं । अपंचजनंआतेनेचकार । नविद्यतेपंचजनाख्यदै
स्योयस्मिन्सइतिनविद्यतेपंचजनाःपंचसंख्याकाःजनाःप्राणादयोयस्मिन्सइतिव्युत्पत्त्याउभयोःसमुद्रपंचजनाख्यदैत्ययोरप्यपंचजनत्वंद्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥
यमालयमिति । सःप्रभुःश्रीकृष्णःयमस्यालयोगृहंतंप्राप्यगत्वाउद्धृतंपंचजनदेहादुद्धृतंरिपोर्योदर्पोहंकारःतंहातीतितथोक्तस्तं । कंबुंपांचजन्यशंखंगुरोःममगु
रोःसांदीपनेःसुतंदेहिनचेत्तददासिचेत्तवापीयंदशावैरिणंहत्वातदंगादस्थ्युद्धरणरूपाभवेत् । मदाज्ञानकरोषिचेत्त्वामपिहनिष्यामीत्यर्थः । इतियमायनिदर्श
यन्निवस्वकरस्थशंखाख्यदृष्टान्तेनबोधयन्निवप्रदध्मौनादयामास । ध्माशब्दाग्निसंयोगयोःलिट् ॥ ३४ ॥ अमुष्येति । हेईशकृष्णलक्ष्मीशस्यतवगुरुःसांदी

यमालयं प्राप्य स कंबुमुद्धृतं प्रभुः प्रदध्मौ रिपुदर्पहारिणम् ॥ गुरोः सुतं देहि न चेदियं दशा भवेत्तवापीति
निदर्शयन्निव ॥ ३४ ॥ अमुष्य लक्ष्मीशगुरोः सुतस्य ध्रुवं विमुक्तिः करसंस्थिताऽभूत् ॥ त्वदागमात्प्रागपि
तं जिहासुं विभुस्त्वमाज्ञापयसीश किं माम् ॥ ३५ ॥ इतीव तत्प्रागविशंकमानसो यमः समभ्यर्च्य सुतं
समादिशत् ॥ अलभ्य तद्दर्शनजातसंभ्रमः प्रहृष्टरोमा प्रणमन्पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ सुतं समानीय ततोऽतकांतिका
सदाय शौरिर्गुरवे स्वकां पुरीम् ॥ उपेत्य पित्रोरपि दक्षिणामिव प्रदर्शयामास निजं स विग्रहम् ॥ ३७ ॥

पनिःतस्यसुतस्यअमुष्यबालस्यविमुक्तिःमोक्षःकरंहस्तंसंगताकरसंगताकरस्थाअभूत् । ध्रुवं । त्वदुरुपुत्रत्वादितिभावः । अतएवत्वदागमात्प्रागपिपूर्वमपि
तंतवगुरुपुत्रंजिहासुंहातुमिच्छुंविमानमारोप्यमोक्षंप्रतिप्रस्थापयितुकाममित्यर्थः । मांप्रभुस्त्वंकिंकिमर्थमाज्ञापयसि । गुरुपुत्रंदिशेतिकिमर्थंवदसि ॥ ३५ ॥ इ
तीवेति । यमःइतीवइतिमत्वेवतस्यगुरुपुत्रस्ययस्यागःप्रत्यर्पणंतस्मिन्विगताशंकायस्मात्तद्विशंकतादृशंमानसंचित्तयस्यसः । अलभ्यंतद्दर्शनंश्रीकृष्णस्यदर्शनं
तेनजातःसंभ्रमोयस्यसतथोक्तः । प्रहृष्टानिरोमाणियस्यसःतथोक्तः । पुनःपुनःप्रणमन्यमःसमभ्यर्च्यश्रीकृष्णमितिशेषः । सुतंगुरुपुत्रंसमादिशत्तदौ ॥ ३६ ॥
सुतमिति । शौरिःश्रीकृष्णःततःअंतकस्ययमस्यअंतिकंसमीपंतस्मात्सुतंगुरुसुतंसमानीयगुरवेप्रदायदत्त्वास्वकांपुरीमधुरामुपेत्यपित्रोरपिदेवकीवसुदेवयोरपिदक्षि

सटीः

सर्गः

॥ ६ ॥

णामिवनिजःस्वकीयस्तं । विग्रहं देहं प्रदर्शयामास । यथामृतपुत्रदर्शनेन गुरोः प्रीतिः एवमेतावत्कालमदृष्टस्वविग्रहदर्शनेन पित्रोरपि प्रीतिरभूदिति भावः ॥ ३७ ॥ राजधानीति । भोजाः वृष्णयः ते च अंधकाः यादवविशेषाः ते च तैराश्रिता साराजधानी राजानो धीयन्ते आश्रयन्ते स्यामिति राजधानी मधुरा जयति उत्कृष्टतया वर्तते । ननु नगरी मात्रस्य राजाश्रयत्वेन राजधानीत्वात् कथमुत्कर्षोऽस्या इत्यत आह । राजराजेति । राज्ञां राजा राजराजः कुबेरः तस्य पदं स्थानं तस्य चात्तरक्षकः राजराजस्यापि वैश्रवणस्यापि राजेत्यर्थः । रमापतिः श्रीकृष्णः यत्र यस्यां पुरि राजा अधिपतिः अतः सा जयतीति संबंधः ॥ ३८ ॥ उग्रसेन इति । यद्धजिन्यां यस्य ध्वजिन्यां वाहिन्यां । ध्वजिनी वाहिनी च मूरित्यमरः । द्विषां शत्रूणां उग्राः भयंकराः रामादयः बलरामादयः अग्रेसरं तीत्यग्रेसराः पुरः सराः । स्वर्गिभिर्गीतवैभवो वैभवं ऐश्वर्यं यस्य स तथोक्तः सः उग्रासेनायस्येत्यन्वर्थं नाम । उग्रसेनः विजयते ॥ ३९ ॥ इदानीं काव्यांगत्वेन वर्णनीयमंत्रिमंत्रणप्रकारं वर्णयति । हृदयज्ञा इति ।

राजधानी जयति सा भोजवृष्णयंधकाश्रिता ॥ राजराजपदत्राता राजा यत्र रमापतिः ॥ ३८ ॥ उग्रसेनो विजयते स्वर्गिभिर्गीतवैभवः ॥ अग्रेसरा यद्धजिन्यामुग्रा रामादयो द्विषाम् ॥ ३९ ॥ हृदयज्ञा राजनीतेः सभायां शार्ङ्गधन्वनः ॥ मंत्रिणो मंत्रतंत्रज्ञा मंत्रयन्तीत्यमन्वहम् ॥ ४० ॥ रणे यदाज्ञाशरशंकिचित्ता भटाः परावृत्य न लक्षयन्ति ॥ जयांगनां वा दिविजांगनां वा स्पृशन्ति राजा विजयी स एव ॥ ४१ ॥

राज्ञानीति नीतिशास्त्रं तस्य हृदयज्ञाः रहस्यज्ञाः । मंत्रः षाड्गुण्यचित्तनसचतंत्रं च सामाद्युपायः तच्च ते जानन्तीति तथोक्ताः । मंत्रिणः प्रधानपुरुषाः । शार्ङ्गधनुर्यस्य स तथा तस्य श्रीकृष्णस्य सभायां इत्थं वक्ष्यमाणरीत्या अन्वहं प्रतिदिनं मंत्रयन्ति आलोचयन्ति ॥ ४० ॥ रण इति । रणे यस्य राज्ञः आज्ञैव शरः तं शंकते इति तथोक्तं तादृशं चित्तं येषां ते तथोक्ताः । युद्धात्परावृत्य गमने शिरश्छेदं करिष्यतीति भीता इत्यर्थः । भटाः परावृत्य न लक्षयन्ति पृष्ठतो न पश्यन्तीत्यर्थः । जय एवांगनां तां दिविजातां दिविजाया अंगना तां देवलोकस्त्रियं वेत्यर्थः । स्पृशन्ति करे गृह्णन्ति । शत्रुं विजयन्ते वा प्राप्स्यसि स्वर्गमिति वचनात् । युद्धे अभिमुख्येन मरणात् वीराः स्वर्गं गच्छन्तीति भावः । स एव राजा विजयी विजयशीलवान् । राज्ञः प्रभुशक्तिरावश्यकतीति भावः ॥ ४१ ॥

० वि०

१ ७ ॥

सटीक

सर्गः

चारेणेति । यः राजाचारेण गूढपुरुषेण । अपसर्पश्चरश्चरः प्रणिधिर्गूढपुरुष इति हलः । रिपोर्विचारं मंत्रं वेत्ति । यः सदारणस्य युद्धस्य उपस्करणं साधनं अश्वर
थादिकं तत्पुनर्नक्तियोजयति संपादयतीत्यर्थः । यो राजा अन्यैः शत्रुभिः परिघः प्राकारः आदिर्यस्य स तथा तेन अगम्या अप्राप्या भूमिः स्वस्थानं यस्य स तथा क्तः ।
स एव तादृश एव राजा विजयी अन्योन च न विजयीत्यर्थः । विजिगीषुणा परवृत्तांतज्ञेन स्वशक्त्युपचयवता भाव्यमिति भावः ॥ ४२ ॥ मंत्रोपायौ राज्ञामवश्यका
वित्याहुः । स्वसंसदीति । यः स्वसंसदिस्य सभायां प्रौढजनेषु पुरातनवृत्तांतज्ञेषु मंत्रिषु अमात्येषु वराः श्रेष्ठाः तेषु नीत्यागमो नीतिशास्त्रतस्य यत्तत्त्वं रहस्यं तद्विदंतीति तथा
क्तास्तेषु च विचार्य कार्याकार्यं विचारयित्वा उपायाः दानाद्युपायाः तैर्द्विषतामिथो विभेदं परस्परबुद्धिर्वैषम्यं तं कुर्यात् । स भूपः सुखभाक् सुखवान् ॥ ४३ ॥
मंत्रोत्साहौ राज्ञामवश्यापेक्षितावित्याहुः । उत्साहेति । हेराजेंद्र उग्रसेन । उत्साहेन दिग्विजययात्रादावुद्योगेन संगता संबद्धा । नीतिर्मंत्रशक्तिः । नरवरोचितौ

चारेण यो वेत्ति रिपोर्विचारं सदा रणोपस्करणं युनक्ति ॥ अगम्यभूमिः परिघादिनान्यैः स एव राजा विजयी न
चान्यः ॥ ४२ ॥ स्वसंसदि प्रौढजनेषु मंत्रिवरेषु नीत्यागमतत्त्ववित्सु ॥ विचार्य कुर्याद्विषतामुपायैर्मिथो विभेदं सुख
भाक् स भूपः ॥ ४३ ॥ उत्साहसंगता नीतिः सूते नरवरोचितौ ॥ कीर्तिप्रतापौ राजेंद्र तत्रालस्यं प्रतीपकृत् ॥ ४४ ॥
सामाद्युपायावसरज्ञानशून्यस्य शूरता ॥ आम्नायार्थापरिस्फूर्तैः सामर्थ्यमिव वादिनः ॥ ४५ ॥

राजयोग्यौ कीर्तिप्रतापौ सूते प्रसूते । ऋतुकाले पुरुषसंगतस्त्रीवत् उत्साहसंगतैव नीतिः फलतीति भावः । उत्साहशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् नीतिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वा
त्तयोः स्त्रीपुरुषसाम्यं एवं कीर्तिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् तत्रापशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् तयोः कुमारी कुमारसाम्यं प्रायः स्त्रीणां स्त्र्यपत्यापेक्षितत्वात् पुंसः पुमपत्यापेक्षितत्वा
नीत्याः कीर्तिरुत्साहात्प्रताप इति विवेको द्रष्टव्यः । तत्र नीतावालस्यं अलसता अनुत्साह इत्यर्थः । प्रतीपकृत् विपरीतकारी क्लीबसंगतानारीवालस्य युक्तानीति न फ
लतीति वाचा इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति नीतिपारं करोतीति दृश्यप्रयत्नं तु न कुरुते चेत् कार्यसिद्धिर्न भवतीति भावः । आलस्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् क्ली
बत्वं द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥ सामादीति । साम आदिर्येषां ते सामादयः तादृशा ये उपायाः दानदंडादयस्तेषामवसरः प्रयोगकालः तस्य ज्ञानं तेन शून्यस्तस्य राज्ञः शूरता

॥ ५

शौर्यं आम्नायानामृगादिचतुर्वेदानां योर्थस्तस्यापरिस्फूर्तिः अस्मिन्विषयेऋग्वक्त्रं प्रयोक्तव्यमस्मिन्यजुर्वेदवाक्यमिति स्फूर्तिरहितस्यवादिनः सामर्थ्यमिव । यथा अयं वादी अप्राप्य कालत्वादिना निगृह्यते तथा यमपि राजा शत्रुभिर्निगृह्यत इति भावः ॥ ४५ ॥ यइति । ज्ञानी न भवतीत्यज्ञानी अविवेकीत्यर्थः । यो राजा संधिः संधानं मुख्यो यस्य स्याः विग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयलक्षणषड्गणात्मिकायाः सा संधिमुख्या सा चासौ अमलनीतिश्च तस्याः कालः तं । संध्यादिषड्गणप्रयोगकालमित्यर्थः । संधिर्ना विगृह्यो यानमासनद्वैधमाश्रयः षड्गणा इत्यमरः । अविज्ञायान्यस्य कालेन्यं प्रयुज्यरणं युद्धं तत् विधत्ते सः संसत्सु विद्वत्सभासु षट्पद्ये निग्रहाः संवादानुक्तीविरोधासंगतीन्यूनाधिक्ये चेति निग्रहस्थानानि तेषां समयउद्भावनावसरः तस्यानभिज्ञो परिज्ञाता वादीव । अकीर्तिमपकीर्तयति । एकस्मिन्निग्रहस्थाने प्राप्ते तदनुद्भाव्य निग्रहस्थानान्तरमुद्भावयन् निरनुयोज्यार(?) योगेन संवादी यथा प्रतिवादिना निगृह्यते । एवं त्वसामर्थ्यं दशायां प्राप्तं संधिमकृत्वा यः निग्रहादिकं

यः संधिमुख्यामलनीतिकालमज्ञान्यविज्ञाय रणं विधत्ते ॥ षणिग्रहाणां समयानभिज्ञो वादीव संसत्सु स यात्यकीर्तिम् ॥ ४६ ॥ नानाप्रकारैर्दशदिक्षु शत्रून् यो नैव जेतुं यतते क्षितीशः ॥ वतावशीभूतदर्शेन्द्रियौघो व्रतीव नासौ सुखभाक्कदापि ॥ ४७ ॥ यत्सैन्यकुंताः स्वसपत्नचिंतां शार्दूलदंता इव साधयन्ति ॥ स्वराष्ट्रसंतोषमपि स्वतंतौ तदीयदंष्ट्रा इव सोवनीशः ॥ ४८ ॥

कुरुते सोपिशत्रुणा पराजीयत इति भावः ॥ ४६ ॥ नानेति । यः क्षितीशः नानाप्रकाराः सामाद्युपायास्तैः दशचताः दिशश्च तासु स्थितान् शत्रून् जेतुं नैव यतते असौ राजा अवशीभूतः अजितः दशदशसंख्याकानि यानि इंद्रियाणि घ्राणरसचक्षुस्त्वक्श्रोत्रवाक्पादपायुपाण्युपस्थनामकानि तेषामोघः समूहो येन स तथोक्तः । व्रतीव संन्यासी वक्ता चित्सुखभाक् न भवति । वत । यथा रसनादिज्ञानेन्द्रियाणां उपस्थादिकर्मैन्द्रियाणां च जयाभावे अभक्ष्यभक्षणागम्यागमनादिदुष्कर्मप्राप्त्या इह अपयशसा परत्र नरकयातनया च यथा व्रती दुःखभागेव तथेति भावः ॥ ४७ ॥ यदिति । यस्य राज्ञः कुंताः सेनास्थभटानां कुंताख्यायुधानि शार्दूलस्य व्याघ्रस्य दंता इव सपत्नानां स्वशत्रूणां चिंतां मनोव्यथां साधयन्ति एतादृशवीरभटोपेतो राजा किमस्मान् करिष्यतीति व्याकुलान् कुर्वतीत्यर्थः । स्वतंतुः स्वसंतानंत

स्मिन्तदीयाः शार्दूलसंबन्धिन्योयादंष्ट्रास्ताइवस्वराष्ट्रंस्वराज्यंतस्यसंतोषमपिसाधयंतिजनयंति । तथाक्रूराअपिशार्दूलदंष्ट्राःस्वशिशुविषयेसुखकराः व्याघ्री
हरेयथापुत्रदंष्ट्राभ्यांनतुपीडयेदितिवचनात् । एवंशत्रुभयंकरेराज्ञिसतिकृतोऽस्माकंभयमितिस्वराष्ट्रसंतोषमपिकुर्वतीतिभावः । सएवएतादृशएवावनीशोराजा
नान्यःप्रजाक्षोभकृत् । शत्रुभित्तइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ राजन्निति । हेराजन्उग्रसेनतेतवबाणःशरःत्वयामुक्तोदिशिदिशितेतवअरीनिहंतिनाशयति । मयापरित्यक्त
स्यमत्कार्यसाधकत्वंकथंयुक्तमित्यतआह । गुणेति । गुणोमौर्वीसोऽस्यास्तीतिगुणीचापस्तेनसंगःसंबन्धस्तस्य पुरुषपक्षेगुणिपुरुषसहवासलक्षणसंसर्गस्येत्यर्थः ।
ऋजोरेवक्रस्यभावःआर्जवंतस्यशरस्यावक्रत्वादितिभावः । पुरुषपक्षेअवक्रचेतसइत्यर्थः । वंश्यस्यवंशरूपस्यवंशविशेषजातत्वादितिभावः । पुरुषपक्षे
कुलीनस्येत्यर्थः । तत्परित्यक्तस्यापिस्वामिकार्यकरत्वंफलं हि सज्जनसंसर्गशुद्धमनस्कत्वकुलीनत्वादिगुणयुक्तःपुरुषःस्वस्वामिनापरित्यक्तोपिस्वामिकार्यसाध

राजन्मुक्तोऽपि ते बाणो निहंति दिशि दिश्यरीन् ॥ गुणिसंगस्यार्जवस्य वंश्यस्य च फलं हि तत् ॥ ४९ ॥
पांथान् समंताद्विवसे दिनेशप्रख्यो रजन्यां रजनीशकल्पः ॥ यस्तस्करेभ्योऽवति दुष्कराज्ञः स एष कीर्त्य
ति दिशामुपांतम् ॥ ५० ॥ न्यायं संगृह्य नृपतिरन्यायं यस्तु संत्यजेत् ॥ पदे पदे तमन्यायः संनम्या
भ्यर्थयिष्यते ॥ ५१ ॥

यतीत्यत्रदृष्टांतइतितादृशपुरुषाः रा

ज्ञासंपादनीयाइतिभावः ॥ ४९ ॥ पांथानिति । कर्तुमशक्यादुष्कराआज्ञाशासनंयस्यदुष्कराज्ञः । योराजादिवसेदिवादिनेशस्यसूर्यस्यप्रख्यःसमानःसन्समं
तात्सर्वतःपांथान्पथिकानृतस्करेभ्यश्चोरेभ्यःअवतिरक्षति । यथारात्रौसंचरतांचोराणांउदितःसूर्यःनिवर्तकः तथातस्करभयंपरिहृत्यरक्षतीत्यर्थः । रजन्यांरात्र्यां
रजनीशस्यचंद्रस्यकल्पःसदृशःसन्तस्करेभ्योऽवति । यथातमसिसंचराश्चोराश्चंद्रोदयेविभ्यंतितथाचंडशासनाद्राज्ञांरात्रावपिचोराःविभ्यंतीतिभावः । सए
वराजासूर्याचंद्रमसौस्वप्रभयेवकीर्त्यास्वयशसामुपांतंसमीपंतत्एतिगच्छति । एवरक्षिताःपांथादिशिदिशितंकीर्तयंतीतिभावः ॥ ५० ॥ न्यायमिति । योनृप
तिःन्यायःव्यवहारपदेषुचितःन्यायःतंसंगृह्यान्यायंसंत्यजेत् अन्यायःअन्येभ्यःपरिपालितन्यायेभ्यःपौरजानपदेभ्यःआयःद्रव्ययदिराज्ञात्यक्तःसएवान्यायः

सटीकः

सर्गः १२

॥ ८ ॥

इतिध्वनिः । तंनृपतिपदेपदेसंनम्यनत्वाअभ्यर्थयिष्यते । मांगृह्णीष्वेतिप्रार्थयिष्यते । कृतोपकारास्तेप्रार्थनापूर्वकंधनंदिशंतीतिभावः । यथाराज्ञापरित्यक्तः पुरुषःमांपरिपालयेतिनत्वार्थयते । एवंपरित्यक्तःसोन्यायःतमर्थयतिआयातचमत्कारः ॥ ५१ ॥ दिनइति । दिनंदिवातस्मिन्दिनेशस्यसूर्यस्यप्रख्यःसदृशःरात्रौरात्रीशस्यसन्निभःसमानःयोराजाप्रजाः कुत्सिताःपंथानोकापथाःतेभ्यःअगम्यागमादिश्रुतिनिषिद्धमार्गेभ्यइत्यर्थः । रुंधेनिवारयति । यथासूर्याचंद्रस्यसौप्रकाशेनदुर्मार्गप्रतिबंधकौतथादंडनीत्याराजादुर्मार्गरुणद्धीत्यर्थः । स विशःप्रजास्तासाराजाइनश्चस्वामीव । एवंचंद्रसूर्यसाम्यात्चंद्रसूर्यवाचकौराजेन शब्दौअस्याप्युचितावितिभावः ॥ ५२ ॥ प्रायेणेति । प्रायेणप्रायशःधनमस्यास्तीतिधनवान् क्लेशोस्यास्तीतिक्लेशवानूरक्षणपोषणादिनायासवानपीत्यर्थः । जायते । तथाहि । फलान्यस्मिन्संतीतिफलवानेवतरुर्वक्षः कंटकाःआवृत्तिरूपतयाफलरक्षार्थंवृक्षस्यपरितोनिक्षिप्तकंटकाःतैःउपरुध्यतेपीड्यते ॥ ५३ ॥

दिने दिनेशप्रख्यो यो रात्रौ रात्रीशसन्निभः ॥ कापथेभ्यः प्रजा रुंधे स राजा च विशामिनः ॥ ५२ ॥
प्रायेण धनवानेव जायते क्लेशवानपि ॥ फलवानेव हि तरुः कंटकैरुपरुध्यते ॥ ५३ ॥ काले काले धनं नूनमर्थिभ्यो वितरेद्वि यः ॥ विमुच्यते स दुःखेभ्यः कंटकेभ्य इव द्रुमः ॥ ५४ ॥ वित्तैः कीर्तिं शरैः शौर्यं प्रत्यहं यः समार्जयेत् ॥ स एव धनवान्सम्राट्यन्यं मन्ये त्यकिंचनम् ॥ ५५ ॥ अर्थिभ्योऽर्थमनादिश्य य क्षं निक्षिपति क्षितौ ॥ मृत्स्नां स्वयोग्यामादाय वित्तं भूम्यै प्रदत्तवान् ॥ ५६ ॥

कालेकालइति । यःराजाकालेकालेअर्थिभ्यःयाचकेभ्यःधनंद्रव्यंतत्वितरेद्विदद्याद्विसराजादुःखेभ्यःविमुच्यतेनूनंनिश्चयः । कथमिवकंटकेभ्यःपरितोनिक्षिप्त कंटकेभ्यःद्रुमःउपात्तफलोवृक्षइवराज्ञादानरूपेणभवितव्यमन्यथापूर्वपद्योक्तार्थप्रसक्तेरितिभावः ॥ ५४ ॥ वित्तैरिति । योवित्तानिन्यायोपार्जितवित्तानितैः कीर्तिदानदेवतासंतर्पणादिनायशः शराःबाणाःतैःशौर्यशत्रुसंहारादिनाप्रतापस्तत्अहरहःप्रत्यहंप्रतिदिवसमित्यर्थः । समार्जयेत्संपादयेत् । सएवसम्राट्सार्वभौमःनृपःधनवान् । अन्यमशूरमदत्तधनंनृपंनविद्यतेकिंचनकिंचिदपिधनमसौअकिंचनस्तंदरिद्रमित्यर्थः । मन्ये । कीर्तिप्रतापावेवराज्ञोधनंनवणिजामिव धनमितिभावः ॥ ५५ ॥ अर्थिभ्यइति । यःअर्थिभ्यःयाचकेभ्यःअर्थधनंअनादिश्यादत्त्वातमर्थक्षितौनिक्षिपति । भूमौगर्तंकृत्वासंस्थापयति । सःगर्तकर

० वि०

१९॥

णसमयएवस्वयोग्यामृत्स्नामृत्तिकामादायगृहीत्वा । गतैकैर्त्तापुमान्स्वाभिमुख्येनगतात्सृदमुक्षिपतीतिलोकसिद्धम् । वित्तंभूम्यैवसुंधरायैदत्तवान् । एतादृ
शलुब्धस्यमुखेधूलीपातोभवतीतिभावः ॥ ५६ ॥ ऐहिकसाम्राज्योचितांनीतिमुक्त्वाऐहिकपारत्रिकसाम्राज्योचितांनीतिवर्णयति सर्वेशइति । यस्यराज्ञोभु
विसर्वेशोश्रीकृष्णेनविद्यतेमलमिथ्याज्ञानादिदोषोयस्याः साऽमलानिर्मलाभक्तिर्नैवनास्त्येवएतस्यश्रीकृष्णस्यआज्ञाएतदाज्ञासाआत्मास्वरूपंयस्यसतथोक्तस्त
स्मिन्धर्मेवारतिर्नास्तितंश्रीकृष्णमाश्रितस्तदाश्रितः सचासौजनश्चतस्मिन्सन्नुत्तमोयोमानोबहुमानस्तस्यलेशःसोपिवानास्ति । दुष्टेषुप्रीतिःस्नेहःतस्यांरतस्यनि
ष्ठुरागीर्वाक्यंयस्यसतस्यदुष्टोयोमंत्रःपिशुनोक्तःदुरालोचनंतस्मिन्दत्ताश्रुतिःकर्णोयस्यराज्ञःसाम्राज्यंसार्वभौमपदंनिजःस्वीयोयोवंशःकुलंतस्यपांसनंमलिनी

सटीव

सर्गः

सर्वेशो भुवि यस्य भक्तिरमला नैवैतदाज्ञात्मके धर्मे वा न रतिस्तदाश्रितजने सन्मानलेशोपि वा ॥
दुष्टप्रीतिरतस्य निष्ठुरगिरो दुर्मंत्रदत्तश्रुतेः साम्राज्यं निजवंशपांसनकृतेः कंसस्य संसारवत् ॥ ५७ ॥
विष्णुभक्तिरतं भूपं नोज्झत्येव तदंगना ॥ तद्वेषिणि न सा स्थातुमुत्सहेत पतिव्रता ॥ ५८ ॥
धर्मद्वितीयं नृपतिं धर्मोऽन्यो नैव पीडयेत् ॥ अन्यथा प्रतिमहोसौ सान्वयं संहरिष्यति ॥ ५९ ॥

भावस्तस्यकृतिःकरणेनसःकरणहेत्वोरित्यर्थःकंसस्यसंसारेणतुल्यंवर्त्ततइतिसंसारवत् कंससाम्राज्यवत्कुशलकृदित्यर्थः । एतेदुर्गुणाःकंसेस्पष्टाएवेत्यतएवंवर्त
मानोभूपःकंसतुल्यइतिभावः ॥ ५७ ॥ विष्णुभक्तौरतमासक्तंभूपंभूपतितस्यश्रीविष्णोरंगनालक्ष्मीर्नोज्झत्येव नजहात्येव । तस्मिन्श्रीविष्णौद्वेषोस्यास्तीति
द्वेषीतस्मिन्पतिव्रतासालक्ष्मीःस्थातुंनोत्सहेत । पतिव्रतानारीस्वभर्तुर्द्वेषिनिकटेनतिष्ठतीतिलोकप्रसिद्धमितिभावः । अनेनसर्वेशोभुवियस्यभक्तिरमलेतिपूर्वपद्यो
क्तविष्णुभक्तेरावश्यकत्वमुपपादितम् ॥ ५८ ॥ धर्मेति । धर्मःवैष्णवधर्मःद्वितीयःसहायोयस्यसतथातंनृपतिंअन्यःधर्मःयमःनपीडयेदेवामहामहोस्वसमीपवर्तिनिस
तियथामहान्तरान्नभयंतथासकलपापपरिहारकवैष्णवधर्मेपितस्यनयमाख्यधर्माद्विधमितिभावः । अन्यथावैष्णवधर्मसहायाभावेप्रतिमहःस्वभीषकवैष्णवधर्मा

॥ ९

ख्यप्रतिभट्टरहितः असौ यमः सान्वयं सकुलं नृपतिं संहरिष्यति । अनेन प्राक्तनपद्योक्तधर्मरतेरावश्यकत्वमुपपादितम् ॥ ५९ ॥ विष्णोरिति । यस्तुराजा विष्णोरर्भ
कानां शिशूनां संकाशाः समानास्तान्वैष्णवान् विष्णुभक्तान् निंदति तत्रापि तस्मिन् पिराज्ञि विष्णुद्वेषिवत्तद्वक्तद्वेषिण्यपिराज्ञिसाश्रीः लक्ष्मीः पुत्रे द्वेषः सोऽस्यास्तीति त
स्मिन् मातृवत् विष्ण्वर्भकसमानां तेषां विष्णुपत्या लक्ष्म्या अपि पुत्रसमत्वादिति भावः । अनेन पूर्वोक्तः वैष्णवसमानः समर्थितो भवति ॥ ६० ॥ दुष्टेति । दुष्टेषु प्री
तिः स्नेहस्तस्यां रतं भूपं क्रमः कालक्रमः तस्माद्दोषोऽपि स्पृक्ष्यति संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति वचनात् स्पर्शं करिष्यति । स्पृश आमर्शने लृट् । सोऽपि क्रमेण दोषी भविष्य
तीति भावः । गुणेषु विनयादिगुणेषु लब्धालोलुपाश्रीः महालक्ष्मीः दोषिणं नाश्रयेत् । इति मे ममतिः । अनेन प्रागुक्तदुर्जनसमागमाख्यदोषस्य हेयत्वमुपपादितं भव
ति ॥ ६१ ॥ कठोरेति । इंदिरालक्ष्मीः कठोरपरुषागीर्वाक्यं यस्य स तथा तं परुषभाषिणमित्यर्थः । नृपमुत्सृज्य अपरं मृदुभाषिणं वृणोति । तत्कथमित्यत आह ।

विष्णोरर्भकसंकाशान्वैष्णवान्यस्तु निंदति ॥ तत्रापि न स्थिरा श्रीः स्यात्पुत्रद्वेषिणि मातृवत् ॥ ६० ॥
दुष्टप्रीतिरतं भूपं दोषोऽपि स्पृक्ष्यति क्रमात् ॥ दोषिणं गुणलब्धा श्रीर्नाश्रयेदिति मे मतिः ॥ ६१ ॥
कठोरगिरमुत्सृज्य वृणोत्यपरमिंदिरा ॥ घनं पुरोग्रस्तनिताद्विहायेव तडिदिशः ॥ ६२ ॥ सन्मंत्रशीर्णो दु
र्मंत्रः प्रयोक्तारं क्षिणोति हि ॥ यथा नृसिंहसूर्याग्रे भैरवः कैरवद्युतिः ॥ ६३ ॥

तडिदिति तडित् विद्युत् उग्रं कठोरं यत्स्तनितं मेघनिर्घोषस्तस्मात्पुरा पूर्वमेव घनो मेघः तं विहाय दिश इव दिगंतराणीव मेघनिर्घोषसूचकतया पूर्वविद्युत्स्फुरणं भवतीति
प्रसिद्धेस्तस्याश्च कांतिरूपतया श्रीसाम्यं । अनेन पूर्वोक्तनिष्ठुरवचनस्य हेयत्वमुपपादितम् ॥ ६२ ॥ सन्मंत्रेति । सत्समीचीनो यो मंत्रः आलोचनं तेन शीर्णः क्षीणश्च
क्तिः दुर्मंत्रः दुष्टालोचनं स्वस्य प्रयोक्तारं पिशुनं क्षिणोति हि नाशयति हि । आपातरमणीयं दुरालोचनं शृण्वन्नपिराजार्ततो नर्थप्राप्त्या दुर्मंत्रप्रयोक्तारं पिशुनमेव दंडय
तीत्यर्थः । तत्र निदर्शनमाह । यथेति । नृसिंह एव नृसिंहमंत्र एव सूर्यस्तस्य अग्रं पुरोभागस्तस्मिन् कैरवस्य कुमुदस्य द्युतिरिव द्युतिर्यस्य सतथोक्तः । कुमुदसदृशः सूर्या
ग्रे कुमुदमिव प्रणाशत्वमित्यर्थः । भैरवः भैरवमंत्रो यथा स्वप्रयोक्तारमेव नाशयति तथेत्यर्थः । महामंत्रज्ञेषु प्रयुक्ता कृत्या विधाति नीतिकाशिराजपुत्रसुदक्षिणादौ प्र

सिद्धम् । अनेन पूर्वोक्तदुर्मन्त्रश्रवणस्यानर्थहेतुत्वमुक्तं भवति ॥ ६३ ॥ प्रजा इति । यं राजानं प्रजाः न प्रशंसन्ति स्तुवंति । अतिथिभिश्च यः न स्तुतः विषयेषु आस
काकुमर्तिर्दुर्बुद्धिर्यस्य स तथा तस्य भूपतेः सुखं न भवति ॥ ६४ ॥ प्रजापालनातिथिपूजनदुर्विषयासक्त्यादिगुणान्क्रमेणोपपादयति । प्रजानामित्यादिना । यो
लुब्धो राजा प्रजानां पीडनं कृत्वा धनमार्जयेत् स राजा स्वसुतानेव विक्रीय वसुद्रव्यं संचिनुते वै स्वपोष्य प्रजानामर्थतः शब्दतश्च प्रजास्यात्संततौ जन इत्यभिधानात् स्व
सुतोपमत्वादिति भावः ॥ ६५ ॥ प्रजानां रंजनं धर्मतः परिपालनेन संतोषः तस्य कृतकर्तानृपः प्रजापरंपरां संततिपरंपरां पुत्रपौत्राभिवृद्धिमित्यर्थः । एति प्रामोति
पीडिता तु सा प्रजा समानं नाम प्रजेति नाम यस्य सा सनाम्नी तां प्रजां संततिं तत्कुले तस्य प्रजासं पीडनकर्तुः नृपस्य कुलं गोत्रं तस्मिन् नोत्पादयति । यथानिष्कासितो या

प्रजा यं न प्रशंसन्ति स्तुतो नातिथिभिश्च यः ॥ विषयासक्तकुमतेर्न सुखं तस्य भूपतेः ॥ ६४ ॥ प्रजानां
पीडनं कृत्वा यो लुब्धो धनमार्जयेत् ॥ विक्रीय स्वसुतानेव स वै संचिनुते वसु ॥ ६५ ॥ प्रजापरंपरा
मेति प्रजारंजनरुद्धपः ॥ पीडिता तु सनाम्नी तां नोत्पादयति तत्कुले ॥ ६६ ॥ अपूजितोऽतिथिः स्वीयम
तिथित्वमपार्थक्यम् ॥ समर्पयति तत्तिथ्यामपूज्यत्वमिवार्पयन् ॥ ६७ ॥ विषयेषु पभुक्तेषु तृतीयोऽंशोऽस्य
जीर्यते ॥ शिष्टं तु विषसारूप्यात्कृष्टाय परिकल्प्यते ॥ ६८ ॥

चक्रः स्वनिष्कासनप्रदर्शनेन याचकांतरं निवर्तयति । तथा पीडिता प्रजा प्रजांतरमपि निवर्तयतीति भावः ॥ ६६ ॥ अपूजित इति । अपूजितः अतिथिः । अपगतः अ
र्थः वाच्यार्थो यस्य तदपार्थक्यं व्यर्थं स्वीयमतिथित्वं न विद्यतेति थिः यस्य सोतिथिस्तस्य भावस्तत्त्वं तत् । अतिथिपुरुषे विद्यमानतिथिराहित्यलक्षणातिथित्वमि
त्यर्थः । तस्य येन पुंसातिथिः न पूजितः तस्य तिथ्यां जात्येकवचनं । प्रतिपदादितिथिष्वित्यर्थः । अपूज्यत्वं तत्तत्तिथ्युचितपितृदेवपूजारहितत्वं अपर्पयन्निवा त्रागतो
अतिथित्वाश्रयभूतात्मवदतिथित्वाश्रयास्तिथयोप्यपूज्या भवंत्विति मन्वान इवार्पयति संगमयति ॥ नतिथयेति थयः व्यर्थं तिथय इति । अपूजितातिथेः अमर्त्यस्य
तिथीनामतिथिदद्यादिति भावः ॥ ६७ ॥ विषयेष्विति । विषयाः स्वर्गादिविषयाः तेषु उपभुक्तेषु सत्सु अस्य उपभुक्तस्य विषयस्य तृतीयोऽंशः तृतीयभागः अस्य

विषयभोक्तुःपुरुषस्यजीर्यतिजीर्णंभवति । महत्सेवादिजनितपुण्येननरकसाधनंनभवतीत्यर्थः । शिष्टंतुअवशिष्टभागद्वयंतुविषयस्ययत्सारूप्यंदुर्जरत्वरूप
विषयसाम्यंतस्मात्विषयेत्यत्रतृतीयांशेयकारेजीर्णंगतेसतिअवशिष्टवर्णद्वयस्यविषवाचकत्वात्विषसारूप्यमितिभावः । कष्टंनरकरूपानर्थस्तस्मैपरिकल्प्य
ते ॥ ६८ ॥ मंत्रवर्णनंसमापयति । इतीति । इतिआदिर्यस्याःसाइत्यादिरुक्तप्रकारेत्यर्थः । अमात्यवर्गोक्तनीतिःअमात्यानांवर्गःसमूहस्तेनउक्तानीतिस्त

इत्याद्यमात्यवर्गोक्तनीत्या पृथ्वीं स पालयन् ॥ भक्तिं मुकुंदे विभ्राणस्तत्याज विषयस्पृहाम् ॥ ६९ ॥
रोम्णां हर्षणकारिणि श्रवणतः पापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां विचित्रविमलश्लाघ्यार्थसंदायि
नि ॥ संजाते भुवि रुक्मिणीशविजये सद्वादिराजोदिते संजातः सुरमंडलीषु महितः सर्गो मुदां द्वादशः
॥ ७० ॥ इति श्रीरुक्मिणीशविजये महाकाव्ये द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

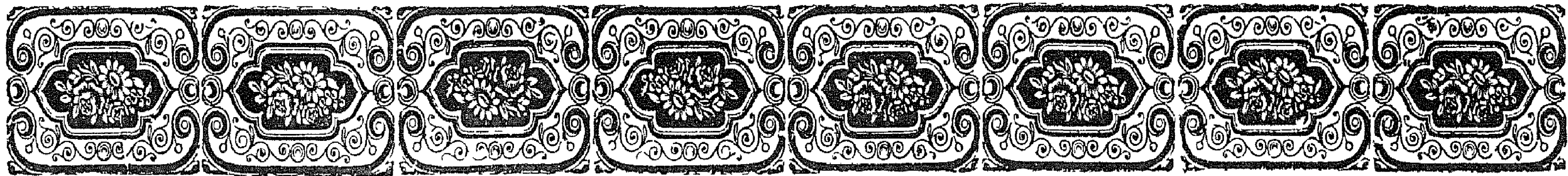
यापृथ्वीपालयन्मुकुंदेश्रीरुक्मिणीशविजयःसःउग्रसेनःविषयस्पृहांतत्याजत्यक्तवान् ॥ ६९ ॥ रोम्णामितिउक्तोर्थः ॥ ७० ॥ इतिश्रीरुक्मिणीशविजयटी
कायांगुरुभावप्रकाशिकायांद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ इति श्रीरुक्मिणीशविजये द्वादशसर्गः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये त्रयोदशसर्गप्रारंभः ॥

श्रीगुरवेनमः ॥ यदूतोद्धवनिर्धूततापागोप्योमदं धुः ॥ तस्मै नमश्चिदानंदसिंधवे लोकबंधवे ॥ १ ॥ निजेति । अथानंतरं ब्रजेश्वरः श्रीकृष्णः स्वस्थरम्यामिमांस्थितिं ब्रह्मचर्यावस्थानि शम्य निजः स्वकीयः आगमः आगमनं तस्मिन् या आशातया धृतं जीवितं जीवनं यासां ताः तथा तासां ब्रजांगनानां नंदगोकुलस्य स्त्रीणां स्वस्थसूनुस्तस्य भावस्तत्ता तस्यां या आशा तस्याः वसुदेवोपनीतेश्रीकृष्णस्य पुत्रो यमित्याशायाः अपगमः अपगमनं तस्मात् पित्रोर्यशोदानंदयोश्च हृदि खेदशंकी सन् आत्मनः यो वि योगो विरहः स एव बह्निः तस्य सकाशात् संप्रपन्नं स्ववर्गो नंदादिबंधुसमूहः तं सुखकरः अर्थः अभिधेयो येषां ते सुखार्थाः ये संदेशाः त एव सुधाप्रवाहास्तैः उज्जीवयितुं त्वं स्वकीयं उद्धवं ब्रजं गोकुलं तत् गच्छ इत्यादि शत आज्ञा पयामासेति श्लोकद्वयस्य एक एवाव्ययः ॥ १ ॥ २ ॥ सचेति । प्रियस्य श्रीकृष्णस्य योगस्य सहवासस्याभावो योगो विर

निजागमाशाधृतजीवनानां ब्रजांगनानां हृदि खेदशंकी ॥ इमां स्थितिं स्वस्य निशम्य रम्यां स्वसूनुताशापगमाच्च पित्रोः ॥ १ ॥ ब्रजं ब्रजेत्यादि शत उद्धवं त्वं ब्रजेश्वरोऽथात्मवियोगवहेः ॥ प्रतप्तमुज्जीवयितुं स्ववर्गं सुखार्थसंदेशसुधाप्रवाहैः ॥ २ ॥ स च प्रियायोगसमुत्थसाध्वसं तदीयसंदेशवरैर्विदूरयन् ॥ प्रपन्नवात्सल्यमदो मधुद्विषः स्मरन् वत्सल्यं वत्सल्यं विस्मरन् यौ ॥ ३ ॥ निशामुखे गोविनि कुञ्जमीशितुर्व्रजं विशन् सोऽथ ददर्श मंडितम् ॥ परिस्फुरद्वेणुविनोदवेदितस्वभर्तृलीलारसगोपबालकैः ॥ ४ ॥

हस्तेन समुत्थमुत्थितं यत् साध्वसं स्वीयं भयंतत् । तदीयाः श्रीकृष्णसंबन्धिनो ये संदेशवराः (आकीशवद्व्यादौ नयया) सह विरहो न घटत इति गोपीः प्रतिप्रेष्यमाणश्रीकृष्णाज्ञारूपवचनश्रेष्ठाः तैः विदूरयन् मधुद्विषः श्रीकृष्णस्य अदस्तत् प्रपन्नवात्सल्यं भक्तवात्सल्यं स्मरन् वत्सल्यं मार्गस्तस्मिन् श्रमः यात्रा निमित्तखेदः तं विस्मरन् सः उद्धवः ययौ गोकुलसमीपं गतवान् ॥ ३ ॥ निशामुखेति । अथ उद्धवः निशामुखं प्रदोषकालस्तस्मिन् ईशितुः श्रीकृष्णस्य ब्रजं गोकुलं विशन् प्रविशन् । परिस्फुरद्वेणुर्विलसद्वेणुः तेन यो विनोदः क्रियमाणसंगीतविनोदः स्तेनवेदितो ज्ञापितः स्वभर्तृलीलारसः त्वेषां भर्ता स्वामी कृष्णः तस्य या बाललीला तस्या रसो विलासः यैस्ते तथोक्तास्ते च ते गोपानां बालकास्तैर्गोपालबालकैर्मंडितं अलंकृतं तत् गोविनि कुञ्जं गोसमूहः तत् ददर्श ॥ ४ ॥

सटीक

सर्गः

॥ १

उत्क्षिप्तेति । तदाप्रवेशकालेअध्वनिमार्गेउत्क्षिप्तमुन्नतंपुच्छंलांगूलंयस्यसतथातंडितःउत्पन्नोयःअल्परवःस्वशफारवःतेनअगिरामोमनोहरस्तंस्वस्ययद्वावनं
तस्यविलासोलीलातदेवविलासइतिवातेनविकंपितानिअंगानिचरणादीनियस्यसतथोक्तस्तं । वत्संशकृत्करिंवीक्ष्य अनुधावनेपराआसक्ताअनुधावनंकुर्वती
त्यर्थः । गौः कृष्णःस्वस्यवर्गःसमूहःतंस्वपोष्यबंधुजनमित्यर्थः । अन्वेतुअहमिवानुगच्छतु । इतिउद्धवायवक्तिनूनम् ॥ ५ ॥ गोधूलीति । गवांधूलयःरजांसिताभिः
धूसराणिधूसरवर्णानियानिमनोज्ञशरीराणिमनोहरशरीराणितेषांकांतिःयेषांतेतथातान् संगतानिकरेषुसंस्थितानिवेणवःशृंगाणिचवेणुशृंगाणिवेणुशृंगनिर्मितवा
द्यानियेषांतेतथातान् गोपान्निरीक्ष्य कृष्णस्यशिशोःखंधीशैशवःयोविलासःलीलातांअनुस्मन्सःउद्धवःमोदादुत्थमंबुमोदांबुआनंदाश्रुतेनपूर्णनयनेयस्यसतथो

उत्क्षिप्तपुच्छमुदिताल्परवागिरामं वत्सं स्वधावनविलासविकंपितांगम् ॥ वीक्ष्यानुधावनपराध्वनि गौः
स्ववर्गमन्वेतु कृष्ण इति वक्ति तदोद्धवाय ॥ ५ ॥ गोधूलिधूसरमनोज्ञशरीरकांतीन् गोपान्निरीक्ष्य करसं
गतवेणुशृंगान् ॥ कृष्णस्य शैशवविलासमनुस्मरन्स मोदांबुपूर्णनयनः पुलकांकितोऽभूत् ॥ ६ ॥ ताः कृ
ष्णमुक्तवरभूषणवस्त्रमाल्यभृत्यं निरीक्ष्य निजनाथधियेव गावः ॥ उन्नम्रकंधरमुदीरितकर्णयुग्मं पश्यंत्य
उद्धवमनोभ्युदयं वितेनुः ॥ ७ ॥ दिदेश यं प्रीतमनाः स्ववर्गे निजं व्रजं प्रत्यरविंदनेत्रः ॥ विवेश सोऽप्यु
द्धवमेव दूरान्निवेशयद्रष्टृविलोचनेषु ॥ ८ ॥

क्तः । पुलकैरोमांचैःअंकितःअंचितश्चाऽभूत् ॥ ६ ॥ ताइति । कृ

ष्णेनभुक्तानिअनुभुक्तानिवरभूषणवस्त्रमाल्यानिउन्नम्रभूषणवस्त्रपुष्पमालाःयस्यसतथोक्तस्तं । भृत्यंश्रीकृष्णभृत्यंउद्धवंनिरीक्ष्यनिजःस्वकीयोनाथःस्वामी
श्रीकृष्णःसइतिधियाबुद्ध्या उन्नम्राऊर्ध्वीभूताकंधराग्रीवायथाभवतितथा । उदीरितमूर्ध्वीकृतंकर्णयुग्मंयथाभवतितथा उदीरितकर्णयुग्मंपश्यंत्यःताःगावःउद्ध
वमनसःयःअभ्युदयःसतोषातिशयःतंवितेनुश्चक्रुः ॥ ७ ॥ दिदेशेति । त्वेषांस्वभक्तानांवर्गःसमूहःतस्मिन्प्रीतमनोयस्यसतथोक्तःअरविंदनेत्रःश्रीकृष्णःयंउद्धव
निजंआत्मीयंतत्प्रजंगोकुलंप्रतिदिदेश । सोपिकृष्णेनाज्ञप्तःउद्धवोपिदूरंदूरस्थलंतस्माद्रष्टृणांस्वद्रष्टृणांगोपादीनांयानिविलोचनातितेषुउद्धवःउत्सवःतमेव

निवेशयन् । विवेशव्रजं प्रविष्टवान् । उद्धवद्रष्टृणां नेत्रोत्सवो जात इति भावः ॥ ८ ॥ गृहे गृहे इति । सः उद्धवः गृहं गेहं तस्मिन् गृहे गृहे प्रति गृहमित्यर्थः । कृष्णकथैवा
मृतं तेन आततं व्याप्तं तदर्चनं श्रीकृष्णपूजा तस्मै श्रीकृष्णपूजार्थं आहूतः आनीतो यो धूपस्तेन वासितं सुरभीकृतं तत् । तस्मै श्रीकृष्णायार्पितानि समर्पितानि तैः स्रजश्च
अंबराणि च अलंकृतिः आभरणानि च चंदनानि च तानि आदयो येषां तानि तैर्विभूषिताः अलंकृताः स्त्रीपुरुषाः यस्मिन् तत्तथा तत् गोकुलं आप इत्यंतं कुलकम् ॥ ९ ॥
शुकैरिति । हरेः श्रीकृष्णस्य नाम गृणद्भिः उच्चरद्भिः शुकाः कीरास्तैः तस्य श्रीकृष्णस्य यो वेणुस्तस्य योरवः तस्यानुवादिनः अनुवदनशीलास्तैः तद्वेणुरवध्वनद्भिरित्यर्थः ।
पिकैः कोकिलैः मुकुंदस्य पदांबुजं तद्वत् शोभि शोभायमानं यन् नीरजं नीरात् जलात् जातं नीरजं कमलं । तस्मिन् स्थिराः ये द्विरेफाः भ्रमराः तैः विष्णुपादाब्जसाम्यादेव

गृहे गृहे कृष्णकथामृताततं तदर्चनायाहूतधूपवासितम् ॥ स्रगंबरालंकृतिचंदनादिभिर्विभूषितस्त्रीपुरुषं
तदपितैः ॥ ९ ॥ शुकैर्हरेर्नाम गृणद्भिरावृतं पिकैश्च तद्वेणुरवानुवादिभिः ॥ मुकुंदपादांबुजशोभिनीरज
स्थिरद्विरेफैर्हरिकिंकरप्रभैः ॥ १० ॥ सदा मुकुंदागमनाभिकांक्षया सुपूर्णकुंभैः शुभतोरणैर्ध्वजैः ॥ अलं
कृतद्वारचयं फलोच्चयैर्विचित्ररंगावलिभिश्च रंजितम् ॥ ११ ॥ मुकुंदवीक्षाफलकाम्ययाऽन्वहं त्रिकाल
चीर्णद्विजदेवतार्चनैः ॥ तदीयलीलामृतपूर्णसत्कथाधृता सुभिः सुकुलमाप गोकुलम् ॥ १२ ॥

स्थिराः न तु मकरं दाशयेति भावः । अतएव हरिकिंकराणां हरिभक्तानां प्रभेव प्रभायेषां ते तथा तैः एतैः शुकादिभिरावृतं गोकुलं आपेत्यन्वयः ॥ १० ॥ सदेति । सः
उद्धवः मुकुंदस्य श्रीकृष्णस्य यदागमनं तस्यापिशंकातया सुपूर्णाः ये कुंभाः कलशाः तैः शुभानि मंगलकिसलयवद्धमालावत्वेन शोभनानि यानि तोरणानि तैः ध्वजाः प
ताकास्तैः फलोच्चयाः फलसमूहास्तैः अलंकृतः द्वारचयः द्वारसमूहो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । विचित्राः नानावर्णाः याः रंगावलयः रंगसमूहास्ताभिश्च रंजितमलंकृतं गो
कुलमापेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ मुकुंदेति । सः उद्धवः अहरहः अन्वहं प्रतिदिनमित्यर्थः । मुकुंदस्य श्रीकृष्णस्य वीक्षैव दर्शनमेव फलं तस्य काम्यया इच्छया त्रयः प्रातः
कालादयो ये कालाः तेषु चीर्णं कृतं द्विजदेवतार्चनं द्विजदेवतानां पूजनं यैस्ते तथोक्ताः तैः तदीयं श्रीकृष्णसंबन्धियल्लीलामृतं तेन पूर्णया सत्कथा तया धृताः असवः प्राणाः

यौस्तैतथोक्तैः । जनैःसंकुलंपरिपूर्णतर्गोकुलंआप ॥ १२ ॥ ततइति । ततःगोकुलप्रवेशानंतरंड्ववःनंदस्यनंदगोपस्यसदनंगृहतत्सहसाशीघ्रंविवेश । ततः
अन्येषांगोपानांचेतस्त्वपिअपरोन्यस्तंड्ववमुत्सवंन्ययुक्तनियोजितवान् । अस्मद्गृहमस्मद्गृहमायास्यतीतिसर्वेषांचित्ताद्वादोजातइत्यर्थः ॥ १३ ॥ तयिति । सः
नंदगोपःस्वस्यनंदनःपुत्रःश्रीकृष्णःतस्ययेअंघ्र्यंबुजेपादपद्मेतयोर्लुब्धभृंगइवतंड्ववंअर्चयामास । तथाहि । लक्ष्मीशस्यश्रीकृष्णस्ययेपदेपादौतयोःएकभक्ताः
मुख्यभक्ताःकृष्णौकांतभक्ताइत्यर्थः । पुरुषाःतदन्यत्श्रीकृष्णाद्विनंजगत् । तस्यसंबंधीतदीयःतदीयइतिबुद्धिःतयातद्रूपइतिबुद्धेत्यर्थः । अर्चयंतिहि । नतुत
दात्मत्वेनस्वातंत्र्येणवापूजयंतीतिभावः ॥ १४ ॥ कृपामिति । हरेःश्रीकृष्णस्यआत्मनिस्त्वस्मिन्नंदेवर्त्यमानांड्ववेनवर्त्यमानांकृपांदयानिशम्यउद्धवाच्छुत्वानंद

ततो विवेश नंदस्य सदनं सहसोद्धवः ॥ अन्येषामपि चेतस्सु न्ययुक्ताऽपरमुद्धवम् ॥ १३ ॥ तमर्चया
मास स नंदगोपः स्वनंदनांघ्र्यंबुजलब्धभृंगम् ॥ तथा हि लक्ष्मीशपदैकभक्तास्तदन्यदर्चंति तदीयबुद्ध्या
॥ १४ ॥ कृपां हरेरात्मनि वर्त्यमाना निशम्यम् नंदः सह जाययाऽभूत् ॥ प्रहृष्टरोमा प्रतिरुद्धकंठः प्रह
र्षवार्यंकितलोलनेत्रः ॥ १५ ॥ विजृम्भिते यस्य मुखे सतीयमपश्यदात्मानमिदं जगच्च ॥ वियोगवार्तामिमु
नोत्सृजध्वं परं परब्रह्मधिया भ्रजध्वम् ॥ १६ ॥ स नंदमानंदनिधिं विधाय जगाम गोपीजनमंदिरा
णि ॥ सुदुष्करोग्रव्रतकर्षितांगमुनींद्रवृंदाश्रमसंमितानि ॥ १७ ॥

जाययाभार्ययायशोदयासहप्रहृष्टानिरोमाणियस्यसतथोक्तः । प्रतिरुद्धःगद्गदीकृतःकंठोयस्यसतथोक्तः । प्रहर्षेणआनंदेनजनितंवारिप्रहर्षवारितेनअंकितेसंबद्धे
लोचनेनेत्रेयस्यसतथोक्तःबभूव ॥ १५ ॥ विजृम्भितइति । विजृम्भितंशिशुलीलयाविजृम्भणावस्थांप्राप्तंस्मिन् यस्यश्रीकृष्णस्यमुखेवदने । इयंसतीतवपनी
यशोदाआत्मानंदंजगच्चअपश्यत् । अमुनाएतादृशेनश्रीकृष्णेनसहवियोगवार्ताविहस्यवार्ताउत्सृजध्वं त्यध्वजं । परंकेवलं परंपरिपूर्णयत्ब्रह्मतदितिधिया
बुद्ध्याभ्रजध्वम् ॥ १६ ॥ सइति । सउद्धवःनंदनंदगोपंआनंदस्यसुखस्यनिधिराश्रयस्तं । विधाय । दुष्कराणिदुर्गाणियानिव्रतानितैःकर्षितानिकृशीकृतानिअंगा

० वि०

॥ ३ ॥

नियेषांतेतथोक्तास्तादृशायेमुनीन्द्रास्तेषांयद्वृंदंसमूहस्तस्थयानिआश्रमाणितेषांसंमितानिसमानानिगो । प्यश्वतेजनाश्वतेषांमंदिराणिगृहाणिजगाम ॥ १७ ॥
काचिदिति । काचिद्रोपीमुकुंदेनसहैवशय्यांपर्यंकंप्राप्तुंअधःशयनस्थंडिलशयनंतदेवव्रतंतस्मिन्तिष्ठतीतितथोक्ता । बतस्वेदे । धन्याअन्यागोपीतेनश्री
कृष्णेनजुष्टंसेवितंयत्तांबूलंतदेवफलंतस्मैश्रीकृष्णचर्विततांबूलप्राप्तिलक्षणफलायेत्यर्थः । तांबूलंवीटिकातस्मिन्रुचिंप्रीतितत्याजकिल । श्रीकृष्णवियोगज
विषयद्वेषावस्थयाकृतस्याप्यधःशयनस्थतांबूलपरित्यागस्यचमुनिव्रतसाधारण्यात्मुनिवृंदाश्रमसंमितानीतिप्रागुक्तं । एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥ तद्भुक्ते
ति । तेनश्रीकृष्णेनभुक्तंतस्मात्शेषमवशिष्टंयदोदनंअन्नंतस्मिन्लुब्धंलोलंचित्तंयस्याःसातथोक्ता । एकागोपीनित्यंसर्वदाअनशनमेवोपवासएवव्रतंत

काचिन्मुकुंदेन सहैव शय्यां प्राप्तुं बतःशयनव्रतस्था ॥ तज्जुष्टतांबूलफलाय धन्या तत्याज तांबूलरुचिं
किलान्या ॥ १८ ॥ तद्भुक्तशेषौदनलुब्धचित्ता नित्यं किलैकाऽनशनव्रतस्था ॥ स्वप्नेऽपि तत्संगममाप्तुकामा
स्वस्थाऽपि शेते किल काऽपि दीना ॥ १९ ॥ कांतं हरिं तत्प्रभवं कुमारं तज्जुष्टगेहं गृहमूहमाना ॥ पत्युर्न
पूजां न च पुत्ररक्षां कृत्यं न गृह्यं वितनोति तन्वी ॥ २० ॥ रतावसाने मुरजित्करेण निबद्धमेकोज्झित
केशबंधा ॥ तदैव तत्संहितभूषणेच्छा न भूषणं काऽपि विभर्ति बाला ॥ २१ ॥

स्मिन्तिष्ठतीतितथोक्ताकिल । दीनाकापिगोपी । स्वप्नःस्वप्नावस्थातस्मिन्नपितत्संगमःश्रीकृष्णेनसंगमस्तं आप्तुकामःइच्छायस्याःसातथोक्तासैवस्वस्था
पिनिद्रारहितापिशेतेकिल । गृहकार्येत्यक्त्वासर्वदाशयनंभर्तुर्विरहिणीनांस्वभावः ॥ १९ ॥ कांतमिति । कांतंपतिंश्रीकृष्णंऊहमानातर्कयंतीसती
तस्मात्प्रभवउत्पत्तिर्यस्यसतत्प्रभवस्तं श्रीकृष्णादुत्पन्नमेवकुमारंपुत्रं ऊहमानातर्कयंतीसती तेनश्रीकृष्णेनजुष्टंउपितंयद्वेहंगृहंतदेवगृहंस्वगेहंऊहमानातर्कयंतीस
ती । कापितन्वीवंचितापत्युःस्वभर्तुःपूजांपरिचर्यां पुत्ररक्षांगृहस्यसंबन्धिगृह्यंतत्कृत्यंसंमार्जनादिकार्यंचनवितनोति नकरोति ॥ २० ॥ रतेति । रतस्यर
तिक्रीडायाःअवसानमंतस्तस्मिन् । मुरजित्करःश्रीकृष्णकरःतेननिबद्धंकवरीबंधंकर्तुंएकानारीउज्झितःकेशबंधोयस्याःसातथोक्तासतीआस्ते । तदैवस्वप्नवसान

सटी

सर्गः

एवतसंहितानिश्रीकृष्णेनसंहितानियानिभूषणानितानिच्छतीतितथोक्ता । काऽपिबालानारीभूषणंनविभर्त्तिनधारयति ॥ २१ ॥ प्रदक्षिणीकृत्येति । अन्याःगो-
प्यःदिनेदिनेस्वस्याःयद्धामगृहंतस्मिन्स्थितंवृंदावनंतुलसीवृंदावनं स्वधामवृंदावनं तत्प्रदक्षिणीकृत्य विकस्वराःविकासमानाःये क्षमायांभुविरुहंतीतिक्षमारुहाः
भूरुहाःवृक्षास्तेषांपुंजःसमूहःतेनमंजुमनोहरंयन्मुकुंदवृंदावनंश्रीकृष्णस्यवृंदावनंतस्मिन्नूरासाख्यलीलाक्रीडारासलीलातांअर्थयंतेप्रार्थयंते । तस्यापिवृंदावन-
त्वात्त्रासलीलायाश्चप्रदक्षिणाकारत्वात्साम्येनफलत्वोक्तिः ॥ २२ ॥ निजैरिति । कापिगोपी प्रियेणश्रीकृष्णेनसाद्धैरम्यगोष्ठीरम्यवार्ताभिकुर्वती दच-
सासंभाषणेनवागिंद्रियेणेतिवा । किंकिंफलमितिदीनाकृपणासतीनिजैर्वधुभिर्जनन्यामात्राजनकेनपित्राचसाकंकिंचनकिमपिभाषते ॥ २३ ॥ मंदानिलेति ।

प्रदक्षिणीकृत्य दिने दीनेऽन्याः स्वधामवृंदावनमर्थयंते ॥ विकस्वरक्षमारुहपुंजमंजुमुकुंदवृंदावनरासली-
लाम् ॥ २२ ॥ निजैर्जनन्या जनकेन साकं न भाषते किंचन कापि गोपी ॥ प्रियेण साकं वत रम्यगो-
ष्ठीमकुर्वती किंचन सेति दीना ॥ २३ ॥ मंदानिलं चंदनरम्यगंधमिंदीवराक्षी सहते न काचित् ॥ विश्ले-
षवहेर्दहतो निजांगं वृद्धिं विदध्यादिति चिंतयेव ॥ २४ ॥ आलापमाल्याः प्रियमप्यपार्थमालोच्य वा-
ला नहि शुश्रुवेऽन्या ॥ सेयं मुकुंदागमनं वदंती जातेदृशीत्युत्थिततीव्रतापा ॥ २५ ॥

काचिदिंदीवरवदुत्पलवदक्षिणीयस्याःसातथोक्तागोपीनिजंस्वकीयंयदंगंतत् दहतः विश्लेषएववह्निस्तस्यवृद्धिंविदध्यादितिचिंतयेव चंदनस्ययोरप्यगंधःमनोह-
रगंधोयस्यसतथोक्तस्तं । अनेनचंदनस्यशैत्यात्सुरभित्वाच्चशैत्यसौरभ्याख्यगुणद्वयमुक्तंभवति । मंदानिलंमंदमारुतंस्पष्टोत्रमांद्याख्यगुणः । नसहते ॥ २४ ॥
आलापमिति । अन्याबालानारीएतावत्कालंमुकुंदस्यश्रीकृष्णस्यागमनंतत् । त्वद्गृहंप्रतिश्रीकृष्णःआयास्यतीतिश्रीकृष्णागमनंवदंतीसेयंसखीइदानींइदृशी-
तदतिरिक्तलोकगोष्ठीकथका जाताइतिअनेनाभिप्रायेणउत्थितःतीव्रस्तापोयस्याःसातथासती । आल्याःसख्याःप्रीयमप्यालापंभाषणंअपगतःअर्थःप्रयोजनं
यस्यतथातं । आलोच्यनशुश्रुवेहि नश्रुतवतीहि ॥ २५ ॥

वि०

४ ॥

कर्पूरेति । अन्यागोपी । कृष्णस्ययदंगंतस्यसंगःसोस्यास्तीतितथोक्तंतत्श्रीकृष्णोपभुक्तमित्यर्थः । अतएववरःउत्तमःयोवैष्णववर्गःविष्णुभक्तसमूह
स्तस्ययोग्यंतत्मलयेमलयपर्वतेजातंमलयजंश्रीगंधकाष्ठंतस्ययदमलचूर्णंतत् । अलमत्यर्थंदोभ्यांहस्ताभ्यांश्रीकृष्णंपरिरभ्यआलिङ्ग्यधर्तुंस्वांगेधारणंकर्तुं ।
यं धियेव । कर्पूरंचकुंकुमंचलसन्मृगनाभिश्चतैःशोभतइतितथोक्तं । मलयजामलचूर्णंश्रीगंधचूर्णंनेच्छति ॥ २६ ॥ कीरेति । श्रीकृष्णस्यउक्तिर्वचनं
साचतन्मुखंचमृदुस्वरश्चकुंतलाश्चअंगरसौरभ्यंशरीरपरिमलःतच्चतानितेषुसंगतासंबद्धातदीयसमस्तवृत्तिर्मनःसंबंधिनीसमस्तवृत्तिर्यस्यास्तथोक्ता । कापिगोपी
कीरःशुकःसचइंदुश्चकोकिलश्चमधुव्रतोधमरःसचमान्यःगंधोयेषांतानिमान्यगंधानितादृशानियानिपुष्पाणितानिचहृदःमनसःनविषयीकरोति नरोचयतइ
कर्पूरकुंकुमलसन्मृगनाभिश्चोभि नेच्छत्यहो मलयजामलचूर्णमन्या ॥ कृष्णांगसंगि तदलं परिरभ्य दो
भ्यां धर्तुं धियेव वरवैष्णववर्गयोग्यम् ॥ २६ ॥ कीरेंदुकोकिलमधुव्रतमान्यगंधपुष्पाणि काऽपि न ह
दो विषयीकरोति ॥ कृष्णोक्तितन्मुखमृदुस्वरकुंतलांगसौरभ्यसंगततदीयसमस्तवृत्तिः ॥ २७ ॥ कृष्णां
घ्रिभृंगं तं वीक्ष्य लज्जाक्लेशवशं गताः ॥ श्लिष्टोक्त्योचुस्तथा भृंगं लक्ष्मीकृत्याऽन्यमग्रतः ॥ २८ ॥ मधुप
चरसि कस्मादस्मदग्रे त्वमन्यद्विरदवरदमूर्धारोहयोग्योऽस्ति नूनम् ॥ विषमविरहवह्नौ निर्दहत्यंगनांगं
किमिह पतितुमिच्छस्यज्ञ दूरे प्रयाहि ॥ २९ ॥

त्यर्थः । कीरेंदुकोकिलादीनांश्रीकृष्णोक्तितन्मुखमृदुस्वरदीनांचसाम्यात्कीरादिकंवियुक्तभर्तृश्रीकृष्णप्रियोक्तादिस्मारकतयाविरहक्लेशबोधकत्वान्नसह
तइतिभावः । विषयद्वेषंश्रीकृष्णसंबंधिफलोत्सुकतयाचक्रुरित्युक्त्यासर्वत्रोत्प्रेक्षाद्रष्टव्या ॥ २७ ॥ कृष्णेति । गोप्यः कृष्णस्ययेअंग्रीतयोभृंगइवभृंगस्तं । तं
उद्धवंवीक्ष्यलज्जाचक्लेशश्चतयोर्वशंअधीनंगताःप्राप्ताःसाक्षात्तद्वचनेलज्जा निष्ठुरोक्तौतुक्लेशःकारणमितिद्रष्टव्यम् । उद्धवंतथाअग्रतःस्थितंअन्यंभृंगंचल
क्षीकृत्यश्लिष्टोक्त्याद्वर्थकवचनेनोचुः ॥ २८ ॥ मधुपेति । हेमधुप मधुकुलोत्पन्नत्वान्मधुपातीतिमधुपस्तस्यसंबुद्धिःउद्धवअस्माकमग्रंपुरोभागस्तस्मिन्क

सटीक

सर्गः

॥ ४

स्मात्किमर्थंचरसि । प्रयोजनाभावात्नास्मदयेचरेत्यर्थः । अग्न्यःश्रेष्ठोयोद्विरदोगजस्तस्यवरदःसंतोषदोयोमूर्धातस्यारोहआरोहणंतस्मिन्योग्यःअसिनूनंत्व
त्त्वामीश्रीकृष्णोमहाप्रभुर्ज्ञातिःइदानींत्वंगजमारुह्यसंचारंकुर्वित्यर्थः । अंगनानांस्त्रीणांअंगंशरीरंतदहतिदाहंकुर्वति । इहअनुभूयमानेविषमोदुःसहोयोविरहःवि
योगःसएववह्निःतस्मिन्पतितुमिच्छसिक्किं । हेअज्ञअविवेकिनूदूरंदूरप्रदेशस्तस्मिन्प्रयाहिगच्छ । अस्मन्निकटावस्थित्यात्वमपिश्रीकृष्णविरहदुःखंनानुभवेति
भावः । अंगपक्षेतुहेमधुपमधुपुष्परसंपिबतीतितथोक्तःतस्यसंबुद्धिः । भ्रमरत्वंअस्मदयेकस्माच्चरसि । विषयद्वेषेणस्वर्गादिपरित्यागादस्मन्निकटेमकरंदाभावादिति
भावः । त्वंद्विरदस्यगजस्यमदगंधाख्यवरदःयोमूर्धातस्यारोहस्तस्मिन्योग्योसि । तस्मिन्संचरितुंयोग्योसिनूनं । अंगनांगंदहतिइहविषमविरहवह्नौपतितुमिच्छ
सिक्किं । हेअज्ञदूरेप्रयाहि । विरहाग्नेरुत्कटत्वेनास्मद्वेहसंबंधेसतिदाहोभवेदितिमोहावस्थोपात्वलीतोभावः ॥ २९ ॥ सदसीति । विधुश्चंद्रःसचरविःसूर्यःस
चतयोर्विधाप्रकारोयस्यसतथोक्तः । उद्धवस्यबृहस्पत्यवतारत्वेनादित्यादिग्रहनवक्रेपठितत्वादित्यर्थः । तस्यसंबुद्धिःहेविधुरविविधउद्धवत्वंसुमनसांदेवानांसदसि

सदसि सुमनसां त्वं प्रौढिमादर्शयालं विधुरविविधयोषित्तापमापादयेः किम् ॥ ग्रहगतिरियमार्या य
त्पुरस्तादयं नो वसति वसतिपुत्रामित्रवार्ताज्ज्ञितानाम् ॥ ३० ॥

सभायांप्रौढिश्चातुर्येतांअलमत्यंतंआदर्शयउद्धवस्यसुरगुरुत्वादितिभावः । योषितामस्माकंपुनःश्रीकृष्णप्रसंगकथनेनश्रीकृष्णस्मारकतयातापःसंतापःतं । किं
किमर्थमापादयेःसंपादयसि । हेआर्याःउत्तमानार्याःअयमुद्धवःवसतिःगृहंसाचपुत्राश्चअमित्राःशत्रवस्तेचतेषांयावार्तातयाउज्जितारहिताःतासांनोस्माकंपुर
स्तात्पुरतःवसतीतियत्गच्छेत्युक्तेपिवसतीतियत्इयंग्रहगतिःअस्माकंग्रहचारःदुरदृष्टमित्याक्रोशः । इयमितिस्त्रीलिंगनिर्देशःशैत्यंहियत्साप्रकृतिर्जलस्येतिवत्
विशेष्यप्राधान्यविवक्षया । भ्रमरपक्षेतुहेमधुपत्वंसुमनसांकुसुमानांसदसिप्रौढिंझंकारादिकंआदर्शयदर्शयत्व । विधुराःविरहिण्योयाःविविधयोषितःअने
कस्त्रियःतासांतापांकिंकिमर्थंआपादयेः भ्रमरस्योद्दीपनविभवत्वादितिभावः । वसतिपुत्रामित्रवार्ताज्ज्ञितानांनोस्माकंपुरस्तादयंभ्रमरःवसतीतियत् निवारितो
पिनगच्छतीतियदित्यर्थः । इयंग्रहगतिःदुर्ग्रहस्थितिरित्याक्रोशः ॥ ३० ॥

०

॥

वरुणदिशीति । हेसखिकामिनीनामस्माकंकामःश्रीकृष्णविषयककामस्तंददातीतिकामदःश्रीकृष्णविषयककामांधकइत्यर्थः । अयंबृहस्पतिरूपःउद्धवः
वरुणस्ययादिकृतस्यांगतोपिपश्चिमदिश्यस्तंगतोपीत्यर्थः । बलस्यभेत्तासंहर्तातस्यइंद्रस्य बलारातिःशचीपतिरित्यमरः । दिशिपूर्वस्यांदिशीत्यर्थः । स्वैरस्वेच्छ
याउद्यातिउदेति । बतस्वेदे । गुरुरिवदेवजातीयानामस्माकंगुरुर्वृहस्पतिरिवहरिपदेश्रीकृष्णस्यपादौतयोःकृतावृत्तिरंतःकरणवृत्तिर्येनसतथोक्तः श्रीकृष्णभक्त
इत्यर्थः । धीरःएषःउद्धवःकर्णोपांतंकर्णसमीपंतत्अभ्येत्यगीतंश्रीकृष्णसंदेशरूपंगानंश्रावयति । भ्रमरपक्षेतुकामिनीनांकामदःकामोद्दीपकःसोयंभ्रमरःवरुण
दिशिगतोपिबलभेत्तुःइंद्रस्यदिशिउद्यातिपश्चिमतोगतइतिचित्तस्यास्थ्यस्थितोपिपूर्वतःपुनरायातिबतेत्याक्रोशः । इतस्ततःसंभ्रमणंभ्रमरस्यस्वभावः । हेस
खिहरिपदेविष्णुपदेआकाशेकृतावृत्तिर्वर्तनंसंचारोयेनसतथोक्तः धीरोभयरहितःएषःभ्रमरःगुरुरिवउपदेष्टेवकर्णोपांतमभ्येत्यगीतंझंकाररूपंगानंश्रावयति क

सटीक

सर्गः

वरुणदिशि गतोपि स्वैरमुद्याति सोऽयं बत दिशि बलभेत्तुः कामदं कामिनीनाम् ॥ गुरुरिव सखि कर्णोपांतम
भ्येत्य गीतं हरिपदकृतवृत्तिः श्रावयत्येष धीरः ॥ ३१ ॥ गगनचर किमस्मत्सन्निधौ तेऽस्ति कृत्यं हरिपदमुपयाया
दूरमस्मद्व्रजस्य ॥ समरुचिमलकाल्या वक्रया नंदसूनोः कथय कथमिह त्वां संभजामस्यजामः ॥ ३२ ॥

र्णधृततुलसीगंधलोभेनकर्णोपांतेझंकारं करोतीतिभावः ॥ ३१ ॥ गगनेति । गगनेनक्षत्रमार्गेचरतीतिगगनचरस्तस्यसंबुद्धिःगगनचरबृहस्पतिरूपउद्धवअस्म
त्सन्निधिःअस्मन्निकटंतस्मिन्नेतवकृत्यंकार्यंकिमस्तिकृष्णरूपाविधुराणामस्माकंसन्निधौतवकिमपिप्रयोजनंनभवतीतिभावः । अस्मद्व्रजंअस्माकंगोकुलंत
स्यदूरंदूरेमधुरायांस्थितंहरिपदंश्रीकृष्णपादस्तत् । उपयायाःप्रयाहि । शब्दतच्चाभिमानितयादक्षिणतत्पादांगुष्ठस्थितस्त्वंतत्रैवयाहीतिभावः । वक्रयाकुटिल
याअलकाल्याचूर्णकुंतलानांपरंपरयानंदसूनोःश्रीकृष्णस्यसमासदृशारुचिःकांतिर्यस्यसतथातंत्वामिहअस्यामवस्थायांकथंसंभजामःकथंवात्यजामः । क
थयवद । त्वन्निष्ठश्रीकृष्णसदृशदर्शनलोभेनत्यागायोगात्श्रीकृष्णभिन्नतयाततःआलिंगनादिफलाभावेनभजनायोगादितिभावः । भृंगपक्षेगगनचरआकाश
चरभृंगअस्मत्सन्निधौश्रीकृष्णविमुक्तानांनिकटेतेतवकृत्यंअस्मच्चिताद्वादिकंकार्यमस्ति किं । अस्मद्व्रजस्यास्मद्वोकुलस्यदूरंहरिपदमाकाशंउपयायाः । नंदसू

॥ ५

नोःवक्रयाअलकाल्यासमरुचिसमकांतितद्वनीलंवर्तुलंचेत्यर्थः । इहवियोगावस्थायांकथंसंभजामः । कथंवात्यजामः । अस्मत्प्रियश्रीकृष्णकुटिलालकौ
पम्यात्त्वांनत्यक्तुंशक्ताः । श्रीकृष्णविरहकालेमन्मथोद्दीपकत्वान्नांगीकर्तुंचशक्ताइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ वनेति । हेउद्धव । असौभवत्संबंधीत्वदीयःत्वत्स्वामी
त्यर्थः । माधवःश्रीकृष्णः । वनेस्थितानिभवनानिगृहाणिवनभवनानिगोष्ठानितानिगताःप्राप्ताःतेषुस्थिताइत्यर्थः । तासांअस्माकंकतिपयानिकानिचित्या
निदिनानितेषांमध्यंतस्मिन् । अल्पदिवसाभ्यंतरइत्यर्थः । दर्शयित्वापुनरिदानींईक्षांदर्शनंनदिशतिनप्रयच्छति । हंतखेदे । हेचपलचंचलनक्षत्रमार्गंसदासंचरण
शीलबृहस्पतिरूपउद्धवतस्यश्रीकृष्णस्यअनुवर्तीअनुचरःत्वमपितादृक्तादृशःकदाचिद्द्योमिदृश्यमानेप्यस्तंगतोनदृश्यसइतिभावः । तत्तस्मात्कारणात्अस्मा
सुमैत्र्यास्नेहेनकिंअस्थिरस्यास्मन्मैत्र्याप्रयोजनंनास्तीत्यर्थः । भृंगपक्षेतु । हेमधुप । असौत्वदीयोमाधवोवसंतः विष्णोवसंतैवैशाखेमाधवइतिरत्नमाला । व

वनभवनगतानां दर्शयित्वा स्वरूपं कतिपयदिनमध्ये माधवोऽसौ त्वदीयः ॥ न दिशति पुनरीक्षां हंत त
स्यानुवर्ती त्वमपि चपल तादृक् किं तदस्मासु मैत्र्या ॥ ३३ ॥ अयि सखि चरतोऽस्य स्वैरमस्मत्पुर
स्तान्मरुदपि सहकारी साधयत्यग्न्यशक्तिम् ॥ अभिमुखमनुपार्श्वं विष्वगूर्ध्वं तथाधश्चरणचतुरशीलः
शिक्षयेदेष वीरान् ॥ ३४ ॥

नमेवभवनंगृहंतद्रतास्तेषां । वनेसंचरतामित्यर्थः । कतिपयदिनमध्येचैत्रवैशाखाख्यमासद्वयमध्येस्वरूपंस्वाविर्भावदर्शयित्वाविचित्रकुसुमसंपत्तिमलयमारुता
दिनादर्शयित्वापुनःऋत्वंतेईक्षांनदिशति । हेचपलचंचलतस्यास्थिरस्यवसंतस्यानुवर्ती । वसंतइवोद्भासवानित्यर्थः । त्वमपितादृगस्थिरःवर्षाकालाभ्याशे
सोद्भासभृंगसंचाराभावादितिभावः । तत्तस्मात्अस्मन्मैत्र्याकिं । वसंतसखस्मरोन्मथितचित्तासुमैत्रीविरुद्धेतिभावः ॥ ३३ ॥ अयीति । अयिसखिहेस
खि । अस्माकंपुरस्तात् अस्मत्पुस्तात् । अस्मदग्रेत्त्वरंस्वेच्छयाचरतोस्योद्धवस्यभरतूमुख्यप्राणोपिसहकारीसहायःसन्एनमाविश्यश्रीकृष्णपरिचर्यादि
कमनुकूलयन्नित्यर्थः । अग्न्यशक्तिमभ्यधिकसामर्थ्यंसाधयतिसंपादयति । मुख्यप्राणावेशमहिम्नाआधिक्येनश्रीकृष्णसख्यादिकमुद्धवस्याभूदितिभावः ।

एषःवीरपुरुषाकारवान् उद्धवःमुखमभिअभिमुखंआभिमुख्येनेत्यर्थः । पार्श्वयोरनुअनुपार्श्वपार्श्वद्वयइत्यर्थः । विष्वङ्मंडलाकारतयार्जुध्वंलंघनेनअधः
केनचित्उत्क्षिप्रस्थानपूर्वमेवाधस्ताच्चरणेसंचरणेचतुरंकुशलंशीलंयस्यसतथोक्तः । सवीरान्पराक्रमिणोर्जुनादीन्शिक्षयेत् । शिक्षविद्योपादाने । द्रोणाचा
र्यरूपेणार्जुनादीनांक्षत्रियकुमाराणांविचित्रशस्त्राभ्यासशिक्षकोप्येषएवेतिभावः । भृंगपक्षे । अयिसखिअस्मत्पुरस्तात्त्वैरंचरतोस्यभृंगस्यमरुदपिमंदवायुर
पिअग्न्यशक्तिमतिशयेनास्मन्मोहकत्वशक्तिसाधयति । अभिमुखमित्यादिना । धमरस्यअभिमुखंअनुपार्श्वंविष्वक्मंडलाकारेणऊर्ध्वंअधश्चसंचरणस्यभा
वत्वेनवीराणामभ्यासशिक्षकत्वमुत्प्रेक्षितमितिद्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥ सुरपतिरिति । प्रियःनिनदःध्वनिर्यस्यसप्रियनिनदस्तत्संबुद्धिःप्रियनिनदप्रियंवदेत्यर्थः । अम
लनिर्मलउद्धवसुरपतिरपिइंद्रोपितेतवैतद्गानंनिशम्यमहिष्याःशच्याःसमंसमानंत्वां रतिमनुगुरवोदक्षशच्यौचेतिवचनात् । विलोक्यअवश्यंमानयिष्यति । शि

सुरपतिरपि नूनं गानमेतन्निशम्य प्रियनिनद महिष्या मानयिष्यत्यवश्यम् ॥ समममल विलोक्य त्वद्व
शः शिष्यवत्स्यात्किमिह फलमिदानीं गायतोऽप्यस्मदग्रे ॥ ३५ ॥ असि मधुकर विघ्नो माधवे पक्षपा
ती कुजरविजयिचापेतस्य जीवायितोऽसि ॥ विरचय विवशं तं नः समीपे वसंतं विविधरसविलासश्रे
णिविश्राणनज्ञम् ॥ ३६ ॥

प्यवत्त्वद्वशःस्यात्शिष्यवदेवनतुशिष्यः बृहस्पतेरपिइंद्रस्याधिकत्वादितितात्पर्यद्योतनायशिष्यवदित्युक्तं । इदानीमस्मदग्रेगायतोपितवर्किंफलंइंद्रमानितस्या
स्मत्तःकिंफलंभवतीतिभावः । अथवावयमपियदाअप्सरसोभूत्वात्त्वर्गेस्थिताःतदातवसन्मानःकृतःस्निग्धेद्रस्यास्मदनुकूलत्वात्कृष्णस्याभर्तृतयास्नेहस्यासं
दितत्वेनविरहभयाभावाच्चइदानींभूभर्तृतासंपादितकृष्णविरहेणदुःखितगोपीभ्यःतवकिमपिप्रयोजनंनभवतीतिभावः । भृंगपक्षेहेप्रियनिनदअमलभृंगसुरप
तिरपिएतद्गानंसंस्कारलक्षणंगानंनिशम्य अस्मिन्पक्षेमहिष्येतिपदच्छेदः महिष्याशच्यासमंसार्धंविलासदशायामित्यर्थः । त्वांविलोक्यमानयिष्यति । आलं
नभूतयोरिंद्रशच्योर्भृंगस्यतवोद्दीप्तविभावत्वादितिभावः । शिष्यवत्त्वद्वशःस्यात्तथात्वंभृंग्यासहचरसितथाशच्यासमंविहरिष्यतीतिभावः । अस्मदग्रे
इदानींगायतोपितवर्किंफलं । विषयद्वेषेणकर्णकवर्षोःपुष्पालंकाराभावात्सकरंदपानमपिअलभ्यमितिभावः ॥ ३५ ॥ असीति । मधुनःसुखस्यकरः

कारकः मधुकरस्तस्य संबुद्धिः हेमधुकर कमानलं मधुलवैरिति वचने मधुशब्दस्य सुखप्रयोगात् । मधुकुलवृद्धिकरेति वा । उद्धवत्वं माधवेश्रीकृष्णोपक्षपातोऽस्या
स्तीति पक्षपाती अभिमानविशेषवानित्यर्थः । असि इति विद्मः जानीमः । कुत इत्यत आहुः । कुजरवीति । कुजरविजयिचापेतस्य । कौभूमौ जातः कुजः स चा
सौरविश्वकुजरविर्भूमावुत्पन्नः सूर्यरूपी कर्ण इत्यर्थः । तं जयतीति कुजरविजयी स चासौ चापश्च गण्डीवमित्यर्थः तेन इतः सहितः तस्य गण्डीवारस्य चापवतोर्जुनस्ये
त्यर्थः । जीववदाचरतीति जीवायितः प्राणसममित्यर्थः । असि भवसि । द्रोणरूपेणास्त्रविद्यारहस्यप्रदानेनातिप्रियोसीत्यर्थः । श्रीकृष्णसर्वार्जुनप्रियत्वात् त्वं
श्रीकृष्णपक्षपातीति भावः । विवशं भक्ताधीनं विविधानानां प्रकाररसाः शृंगारादयो रसाः येषु ते तथोक्ताः ते च ते विलासाः क्रीडाश्च तेषां श्रेणिः परंपरा तस्याः विश्राण
नं प्रदानं जानातीति तथोक्तस्तं श्रीकृष्णं नः समीपे वसंतं विरचय कुरु । भृंगपक्षे तु । हेमधुकरमाधवे वसंततौ । पक्षाभ्यां पातः सोऽस्यास्तीति पक्षपाती । असि । वसं
ततं विवबहुसंचारवानित्यर्थः । इति विद्मः । कुतः तस्य वसंतस्य संबन्धिनी वसंतस्य कुसुमाकरत्वादिति भावः । कुत्सिता जरा येषु ते कुजराः जरांकुः स यंतो युवान इत्य

वितन्यमानस्वप्रेष्ठवियोगार्तिरथोद्धवः ॥ प्रियोक्तिभिः प्रीणयित्वा प्रययौ कृष्णसन्निधिम् ॥ ३७ ॥ कंस
बलैः सह मृते सति यावशिष्टा वंशं स्वमातुरपि तादृशमस्तिनाम्नी ॥ कृत्वोचितं विदधतीव निजाभि
धानं पित्रे न्यवेदय दद्यात्सुतकृत्यमार्ता ॥ ३८ ॥

र्थः । तान् विजयत इति तथोक्तः । यः चापः कंदर्पधनुः पुष्पमित्यर्थः । तस्मिन्मौर्वीज्यासिंजिनीगुणाजीवेत्यभिधानात् । जीववन्मौर्वीवदाचरतीति जीवायि
तः मौर्वीवदाचरमाणो वा । धनुः पौष्पं मौर्वीमधुकरमयीत्युक्तेः विविधरसविलासश्रेणी विश्रापनज्ञं विविधरसानां नाना पुष्परसानां मिथुनीभूतस्त्रीपुरुषपशुपक्ष्या
देश्वित्तसमुन्नतीनां शेषं पूर्ववत् । विविशं शुकपिकादिपक्षिवशं तेषामनुकूलमित्यर्थः । तं वसंतं ऋतुं नः समीपे विरचयतं कृष्णं नः समीपे वसंतं कुर्वीति प्रागुद्धवं प्रति
प्रार्थितत्वात् स उद्धवः श्रीकृष्णमानेऽप्यतीत्याशया वसंतकालाभ्यर्थनमिति भावः ॥ ३६ ॥ वितन्यमानेति । अथ अनंतरं उद्धवः वितन्यमानाः विस्तार्यमाणाः
स्वप्रेष्ठवियोगार्तयः स्वप्रेष्ठस्य स्वप्रियतमस्य श्रीकृष्णस्य वियोगार्तयः वियोगजनितक्लेशाः याजिस्ताः तथोक्तास्ताः गोपीः प्रियोक्तिभिः प्रीणयित्वा संतोषयित्वा कृ
ष्णस्य सन्निधिः समीपं तं प्रययौ ॥ ३७ ॥ कंस इति । अथ कंसो बलानि सैन्यानि तैः सह मृते सति मरणं प्राप्ते सति । अवशिष्टा अस्तीति नामयस्याः अस्तिनाम्नी

वि०

७॥

याकंसपत्नीआर्तासास्वस्याःमातातस्याःवंशःकुलंतमपितादृशमपित्सदृशंबलैःसहमृतंकृतानिजस्वकीयंयदभिधानंअस्तीतिनामउचितं । विदधतीभर्तृकुल
स्थेषुस्वभातृकुलस्थेषुसर्वेषुमृतेषुसत्सुस्वयमेवभूमावस्तीतिव्युत्पत्त्यास्वकीयमस्तीतिनामसार्थकंकुर्वतीवेत्यर्थः । पित्रेस्वपित्रेजरासंधाय अच्युतस्यश्रीकृष्ण
स्यकृत्यंस्वभर्तृवधरूपंकर्मन्यवेदयत् । विज्ञापितवती । अच्युतेत्यनेनजरासंधागमनेपिश्रीकृष्णस्यनच्युतिरितिसूचितम् ॥ ३८ ॥ सइति । साधितःसंपादितःसैन्य
सिंधुःसेनासमुद्रोयेनसतथोक्तः । मदांधामदादिनांधाविवेकरहिताबुद्धिर्यस्यसतथोक्तः । जरासंधःअनेकायदेशाःतेषुआश्रितःयोभूमिभारःदुर्जनारव्यभूभा
रःतस्यहरःसंहर्तातस्यश्रीकृष्णस्यसारथ्यस्यसहायस्यकृतकर्तानानादेशस्थानदुर्जनानूपंजीकृत्ययुद्धव्याजेनश्रीकृष्णसमीपंप्रत्यानीयदानेनसहायकदिवमधुरां
जगाम । जरासंधानीतानांसर्वेषांसैन्यानांमधुरायांसंहारोभविष्यतीतिभावः ॥ ३९ ॥ गजैरिति । सजरासंधःअमूंचमूंजामातास्वदुहितृभर्ताकंसस्तस्य

स मागधः साधितसैन्यसिंधुर्मदांधबुद्धिर्मधुरां जगाम ॥ अनेकदेशाश्रितभूमिभारहरस्य सारथ्यरुद
च्युतस्य ॥ ३९ ॥ गजै रथौघैर्गगनं स्पृशद्भिर्भटैर्हयैर्भासुरभूषणौघैः ॥ जगाम जामातृपथेन
तस्मै चमूममूं प्रेषयितुं धियेव ॥ ४० ॥ कुंतैः कुठारैः कुद्दालैर्वभंजुर्मधुरापुरीम् ॥ आद्यामुपनिषद्विद्यां
कुतर्कैरिव वादिनः ॥ ४१ ॥ उपवनमुपवेदप्रायमुन्मूलयंतः सुकृतसुममुदारं द्वारमाराद्वभंजुः ॥ प्रति
भरवरशक्त्याघूर्जिताधारयुक्ताः खलमतहतचित्तादुष्यदुर्मत्रदृताः ॥ ४२ ॥

पंथाःमार्गःजामातृपथस्तेनतस्मैजामात्रेकंसायप्रेषयितुंधियेवगगनंव्योमतत्स्पृशद्भिःअत्युच्चैरित्यर्थः गजैःरथौघाःरथसमूहाःतैःभासुराणिज्वलंतियानिभूषणा
नितेषामोघःसमूहोयेषांतेतथातैःभटैःहयैःअश्वैश्चसहमधुरांजगाम । मृतःकंसोयत्रांधेतमसिगतस्तत्रेयंसेनापिगमिष्यतीतिभावः ॥ ४० ॥ कुंतैरिति । तेजं
रासंधभटाःकुंतास्तोमराणितैःकुठाराःपरशवःतैःकुद्दालाःभूखननार्थंकृतदारुप्रोतस्थूलायोदंडविशेषाः खनित्राणितैःगोदारणंतुकुद्दालइतिहलः । भगवतःश्री
कृष्णस्यपुरीमधुरांवादिनःदुर्वादिनःकुतर्काःकुत्सिततर्कास्तैःआद्यांअनादिभूतांउपनिषदेवविद्यावेदांतविद्यातामिववभंजुःभग्नंचक्रुः ॥ ४१ ॥ अतःपरंमधु
रापुरीउपनिषद्विद्यौपम्येननिरूप्यकृष्णसेनांजरासंधसेनांचतत्त्ववादिमायावादिसाम्येनवर्णयन्तद्युद्धंचतयोर्वादसमतयासमर्थयतेउपवनमिति । प्रतिभयानि

सटीव

सर्गः

भयंकराणि घोरं प्रतिभयंभीममितिहलः।यानिवराणिउत्तमानिशक्त्याद्यायुधानिशक्तिःशक्त्याख्यायुधविशेषःआदिर्येषां तानिशक्त्यादीनितानिचतानिआयुधा
निचतान्येवऊर्जिताधारःउत्तमाश्रयस्तेनयुक्ताः । वादिपक्षेप्रतिभयोभयंकरोवरोयाभ्यस्ताःप्रतिभयवराःवादेवाग्बंधनादिवरदाइत्यर्थः । तादृशायाःशक्त्यादयो
बकुलामुख्यादयोदुर्देवताःताएवोर्जिताधारःप्रतिवादिजयेउत्कृष्टाश्रयःतेनयुक्ताःशक्तिपूजयासंपादितकुबुद्धिप्रभृतयइत्यर्थः । खलस्यजरासंधस्यमतमनुमति
स्तेनहृतंअपहृतंचित्तंघेषांतेतथोक्ताः । वादिपक्षे । खलस्यसंकरस्ययन्मतंसिद्धांतःतेनहृतमपहृतंचित्तंयेषांतेतथोक्ताः । दुष्योयोदुर्मंत्रःदुरालोचनंतेनदृष्टाः
उन्मत्ताः । वादिपक्षेदुष्यदुर्मंत्रंउच्छिष्टगणपत्यादिदुर्देवतामंत्रस्तेनदृष्टाःजरासंधभट्टाःउपवेदप्रायंउपवेदेनसमंततउपवनमारांमंउन्मूलयंतःसंतःमधुरायाःउपनिष
त्साम्योक्तत्वात्तत्समीपस्थोपवनानामुपवेदप्रायत्वादितिभावः सुकृतसमंपुण्येनसमंतद्वारंगोपुरं कर्मणाज्ञानमातनोतीतिश्रुतेः । सुकृतस्यज्ञानहेतूपनिषत्सुप्रवेशहे
तुत्वाद्भारत्वं । आरात्समीपेवभंजुर्मर्दुः॥४२॥ बाध्यामिति । समयःएवंकुर्मइतिसंकेतःसएषामस्तीतिसमयिनः । वादिपक्षेसमयःसिद्धांतःसएषामस्तीतिसमयिनः

बाध्यां तां सह निश्चलार्थनिकरैः क्रुद्धा खला निर्गुणागारांमंतरहो विधातुममता यत्नं वितेनुः किल ॥ कृष्णेनापि
समुज्झितां समयिनो युक्त्यात्मपक्षेऽजसा कृत्वैक्यं समयोजयन् गतभया दुर्भाष्यपुंजैरपि ॥ ४३ ॥ गतःअपुंजांतेगतभयाः

भयरहिताइत्यर्थः । क्रुद्धाःखलाःदुष्टाःअमताःवैरिणःयुक्त्यासामदानाद्युपायेनआत्मनःपक्षःस्वसैन्यंतस्मिन्अंजसासम्यक्ऐक्यंऐकमत्यंकृत्वासं । अथ कृत्वेत्यने
नस्यकटकेविद्यमानानांबलादानीतसज्जीवानांदंडभीत्यैवैकमत्यमितिध्वनयति । वादिपक्षेयुक्त्याविमताआत्मानःपरमात्मानःतत्त्वतो न भिद्यंतेआत्मत्वात्परमात्म
वदित्याद्युक्त्याआत्मनःजीवपरमात्मरूपचेतनस्यपक्षःआत्मपक्षस्तस्मिन्अंजसाऐक्यमद्वैतंकृत्वा अत्रापिकृत्वेत्यनेनाविद्यमानमैक्यंकल्पितवंतःइतिध्वनय
ति । तांपुरीमधुरांनिश्चलाःसम्यक्संबंधतयाचलायेअर्थनिकराःकलशध्वजपटतोरणाद्यर्थसमूहास्तैःसहबाध्यांविनाश्यांवितेनुःकिलः । बहिःस्थित्वैवार्द्धचं
द्राकारशरैःक्षेपणीयाश्मादिभिश्चप्राकारशिखरादिकंपातितवंतइत्यर्थः । वादिपक्षेनिश्चलाःप्रमाणांतराबाध्याःयेअर्थनिकराउपनिषत्प्रतिपादार्थनिकराःतैःसह
तामुपनिषद्विद्यांबाध्यांअर्थतःशब्दतश्चमिथ्याभूतामित्यर्थः । वितेनुः । अंतःपट्टनाभ्यंतरेनविद्यंतेगुणाःचित्यादिषुस्वचितपद्मरागादिरत्नपातनेनसाभासरूपगुणाः

एषांतानिनिर्गुणानितादृशानिअगाराणिगृहाणियस्याःसातथोक्तातांविधातुंयत्नंवितेनुः । वादिपक्षेनिर्गुणस्यगुणरहितस्यब्रह्मणोअगारःआवासोयस्यांसातथातां
निर्गुणप्रतिपादिकामित्यर्थः । विधातुंयत्नंवितेनुःकिल।अहोनिर्गुणस्यप्रवृत्तिनिमित्तधर्मसापेक्षशब्दप्रतिपाद्यत्वमसंभावितमित्यतःअहोइत्युक्तं । कृष्णेनसमुज्झि
तामपिविधातुंयत्नंवितेनुः।वादिपक्षेसद्ब्रह्मरूपेश्रीकृष्णेतात्पर्यरहितामित्यर्थः।विधातुंयत्नंवितेनुरितिपूर्वेणसंबंधः। भाषितुमनर्हाणिदुर्भाष्याणिमधुरापुरींछिदिभि
दिदहेत्यादिदुर्वाक्यानितेषांपुंजाःसमूहाःतैरपिसमयोजयन्योजितवन्तः । वादिपक्षेदुर्भाष्यपुंजैःद्वात्रिंशदुर्भाष्यपुंजैःसमयोजयन्द्वात्रिंशदुपनिषदांआपातरमणी
यपूर्वात्तरविरुद्धार्थकद्वात्रिंशदुर्भाष्याण्यपिचक्रुरित्यर्थः।यद्वाएकविंशतिकुभाष्यैःसमयोजयन्नित्यर्थः ॥४३॥ कृष्णोपीति । प्रभुःसमर्थःईशःस्वामीश्रीकृष्णो
पिसुवर्णैःस्वचितामलंकृतांस्वस्यचमूंसेनांचतुर्द्धाकृत्वाचतुर्दिक्षुचतुर्व्यूहंकृत्वातत्रएकैकसमूहेअग्यान्श्रेष्ठान्सेनानायकानित्यर्थः । चतुरःचतुःसंख्याकान्नि

कृष्णोऽपि स्वचमूं सुवर्णस्वचितां कृत्वा चतुर्धा प्रभुस्तत्राग्यांश्चतुरो निधाय नगरीरक्षार्थमीशोऽदिशत् ॥
भास्वत्सूत्रचमूमिवोपनिषदां रक्षार्थमत्यूर्जितामध्यायैः सहितां चतुर्भिर्मलैस्तन्मानपादोज्ज्वलैः॥४४॥

धायनगर्याःमधुरायारक्षापरितोपरिरक्षणंतस्यैइतितदर्थंअदिशत्आज्ञप्तवान्।तत्कथमिव तेषामध्यायानांमानंसंख्यापरिमितिर्येषां तेतन्मानाःयेपादाःतैरुज्ज्वलाः
शोभमानाःतैःप्रत्येकंपादचतुष्टयोपेतैरित्यर्थः।अमलैर्निदोषैःचतुर्भिर्मध्यायैःसहितांअत्यूर्जितांअंत्यंतोत्कृष्टांशोभनवर्णात्मकत्वेनसुवर्णस्वचित्वमत्राप्यनुसंधेयं
भास्वंतियानिसूत्राणिअध्यायचतुष्टयात्मकब्रह्मसूत्राणितान्येवचमूंसेनातांउपनिषदोवेदांतास्तासांरक्षायैइतिरक्षार्थं।कृष्णोश्रीवेदव्यासइवअदिशदितिसंबंधः ।
श्रीकृष्णःस्वसेनांचतुर्द्धाव्यूहीकृत्यतत्रैकैकत्रचतुराग्रेसरान् कृत्वाप्रेषितवानितिभागवतेप्रसिद्धम् । कृष्णसेनायाश्चतुर्दिक्षुचतुर्द्धाविभागवत्सूत्रसेनायाःअपिच
तुरध्यायात्मनाप्राग्विभागएकैकस्मिन्व्यूहेचतुश्चतुःसंख्याकसेनानायकवत्एकैकस्मिन्अध्यायेचतुश्चतुःपादात्मनाअपरोविभागःमधुरापुरीरक्षार्थंयदुसेनाउप
निषत्पुरीरक्षार्थंसूत्रसेनासुवर्णालंकारस्वचित्वमेकत्रशोभमानवर्णारव्यालंकारस्वचित्वंअन्यत्रेतिविवेकोद्भूतः । अतएवश्लिष्टगर्भितेयमुपमा ॥ ४४ ॥

पक्षीद्वेति । पक्षिणामिंद्रोगरुडस्तस्य आयतनं ध्वजाग्रस्थानं यस्मिन्सः तथोक्तः परस्य सर्वोत्तमस्य श्रीकृष्णस्य वसतिः निवासः वृष्णीनां यादवानां प्रमोदो यस्मात्स तथोक्तः विख्यातं प्रसिद्धमश्वचतुष्टयं यस्य स तथोक्तः विभाजमानः ध्वजो यस्मिन्स तथोक्तः रथः अभ्यगात् किल वै कुंठलोकाद्युद्धसमये आगतः किल किलेत्येति श्रे । निगमैः ऋगादिचतुर्वेदैः संबद्धः चतुर्वेदविचारसमर्थ इत्यर्थः स्वर्गेंद्रावृतः गरुडेन मनोभिमानिना आवृतः यदा मनः पंचरात्रादिसच्छास्त्रविचाराभिनिविष्टं तदा गरुडो भिमानोति पुराणप्रसिद्धेः । विष्णोर्द्धीममंदिं तत्संनिधियोग्यमित्यर्थः । तस्य श्रीकृष्णस्य यो धिः पादतलमित्यर्थः तस्मिन् यः केतुः रेखा रूपो ध्वजः तस्य निलय आश्रयः सदा तद्धानरत इत्यर्थः सूत्रौघः ब्रह्मसूत्रसमूहः तस्य पुष्टिरर्थः पुष्टिस्तस्य प्रदः प्रदाता मध्वस्य श्रीमध्वाचार्यस्य मनोरथ इव भाष्यकरणे उद्युक्तो मनोरथ इव अभ्यगादिति

पक्षींद्रायतनः परस्य वसतिर्वृष्णिप्रमोदोऽभ्यगाद्विख्याताश्वचतुष्टयः किल रथो विभाजमानध्वजः ॥ मध्वस्येव मनोरथो निगमसंबद्धः स्वर्गेंद्रावृतो विष्णोर्धाम तदंघ्रिकेतुनिलयः सूत्रौघपुष्टिप्रदः ॥ ४५ ॥ कौमोदकी वादनि विष्टमध्ववाचां समा प्रादुरभूद्धरण्याम् ॥ कंबुर्गुरोर्मंजुनिनादकंठकांतिः समस्तागमगानकर्तुः ॥ ४६ ॥ व्यक्ताभे यसहस्रवक्त्ररुचिरं नित्यं मुरारेः प्रियं मुक्तिद्वारमहीशमुख्यविवुधैर्गीतं तमिस्रापहम् ॥ दैत्यध्वंसि सुदर्शनं दिनकरोद्रिक्तं दिगंताततं पृथ्व्यां मध्वसुदर्शनप्रतिकृति प्रादृश्यत प्रोज्ज्वलम् ॥ ४७ ॥ संबंधः । इयमपि साग्रोपमा ॥ ४५ ॥

कौमोदकीति । तदा युद्धसमये वादाय निविष्टः श्रीमध्वाचार्यः तस्य वाचः वाक्यानि तासां समासमाना । वादेश्रीमध्वाचार्यस्य एकैकं वचनं गदाप्रहारसदृशमिति भावः । कौमोदकी गदा धरण्यां प्रादुरभूत् । समस्ता ये आगमाः वेदादयः तेषां गानं व्याख्यानं तस्य कर्त्ता तस्य अतएव गुरोः श्रीमध्वाचार्यस्य मंजुः मनोहरो निनादो ध्वनिः यस्य समंजुनिनादः स चासौ कंठश्च तस्य कांतिर्यस्य स तथोक्तः कंबुः पांचजन्यः शंखः स्यात्कंबुरस्त्रियामित्यमरः । प्रादुरभूत् प्रादुर्भव ॥ ४६ ॥ व्यक्तेति । व्यक्ता निस्पष्टानि अभेद्यानि यानि सहस्रवक्त्राणि सहस्रसंख्याकानि वक्त्राणि वक्त्रस्थानीयान्यरणीत्यर्थः तैः रुचिरं मनोहरं । शास्त्रपक्षे बह्वावृत्या यो जनादेकैकं वाक्यं सहस्रमुखमित्यर्थः । मुरारेः श्रीकृष्णस्य नित्यं सर्वदा प्रियं मुक्तिद्वारं लोकस्य द्वारमर्च्चित्विदमप्यवित्रमिति श्रुतेः । अनंता स न गमनसमये अंधेतमसि द्वारकरणात् मुक्तिद्वारं सुदर्श

नं शास्त्रेपिसममेतत् । अहीनामीशोऽधीशःशेषःसःमुख्यःश्रेष्ठोयेषांतेतथोक्तास्तेचतेविबुधाश्चतैर्गीतंस्तुतं । शास्त्रपक्षेअभ्यासेनावर्त्तितंमिस्रमपहंतीतितमिस्राप
हं शास्त्रपक्षेअज्ञाननिवारणं दैत्यान्ध्वंसयतीतिदैत्यध्वंसिदैत्यसंहारकं । शास्त्रपक्षेशास्त्राणांदुर्मार्गप्रवर्तकानांध्वंसि।दिनकरात्उद्रिक्तंश्रेष्ठंअतएवप्रोज्ज्वलंप्रकाश
मानंदिशामंताःदिगंतास्तेषुआततंव्याप्तंसकलदिग्व्याप्तं । शास्त्रेपिसममेतत् । मध्वस्यश्रीमध्वाचार्यस्ययत्सुदर्शनंशोभमानशास्त्रंतदेवप्रतिकृतिरुपमायस्यसतथो
क्तंसुदर्शनंचक्रंपृथिव्यांप्रादृश्यत । श्लिष्टोयंयमयोःसंकरः ॥४७॥ कृष्णेति । कृष्णस्यश्रेष्ठयंबलकौशल्याधिक्यंतस्यसमर्थनंसाधनंतस्मिन्प्रमाणपक्षेहेतुविष्णु
सर्वोत्तमत्वसमर्थनेअतिचतुरैःतस्मात्श्रीकृष्णात्भिन्नोविपरीतोयोलोकोजनःतस्मिन्तद्वैरिजनइत्यर्थः । भिदांविदारणं प्रमाणपक्षेतद्विन्नलोकेतदरितिक्तजने
भिदांअन्योन्याभावंसाधयितुंनित्यंसर्वदाक्षमैःसमर्थैःमतिमताबुद्धिमतापिअच्छेद्यःछेत्तुमशक्यःहृद्योमनोहरआत्मास्वरूपंयेषांतेतथोक्तास्तैः । प्रमाणपक्षेपिसम

कृष्णश्रेष्ठयसमर्थनेऽतिचतुरैस्तद्विन्नलोके भिदां नित्यं साधयितुं क्षमैर्मतिमताऽप्यच्छेद्यहृद्यात्मभिः ॥ विख्यातैः
शरसंचयैः सुरुचिरं प्राप्तं निषंगद्वयं भास्वन्मानसहस्रभाष्यसदनुव्याख्यानकल्पं तदा ॥ ४८ ॥ सद्वंशजातं
सुगुणं मुकुंदहस्तांबुजाधारमभेद्यमन्यैः ॥ शार्ङ्गं सतां वृंदमिवाऽविरासीन्मानोपमानेषुभिरन्यजिष्णु ॥ ४९ ॥

मेतत् । विख्यातैःशरसंचयैःशरसमूहैःरुचिरं । भास्वंतिमानसहस्राणिप्रमाणसहस्राणिययोस्तेतथोक्तेतेचते भाष्यंचसदुत्तमंअनुव्याख्यानंचभाष्यानुव्याख्याने
तयोःकल्पंसदृशं । निषंगद्वयंतदातस्मिन्कालेप्राप्तम् ॥४८॥ सद्वंशेति । सन्समीचीनोवंशःतस्मिन्जातमुत्पन्नं यद्यपिशार्ङ्गंशृंगजन्यंतथापिधनुर्जातित्वात्समीची
नवंशवद्वर्तुलाकारेणनिमित्तत्वात्शृंगाच्छरोजायतइतिवचनात्कार्यकारणयोरभेदाद्वासद्वंशजातमित्युक्तं । सद्वंदपक्षेसमीचीनकुलोत्पन्नंगुणोमौर्वीयस्यतत्सुगु
णं । सद्वंदपक्षेवैराग्यादिगुणोपेतमुकुंदहस्तएवांबुजंतदेवाधारोयस्यतत्तथोक्तं । एतदुभयत्रसमं । अन्यैःशत्रुभिरभेद्यंइदमुभयत्रसमानं । मानानांप्रमाणानांप
मासादृश्यंयेषांतेतथोक्ताः । तेचतेइषवश्चतैःअन्यान्जयतीतिअन्यजिष्णुविपक्षजयशीलं समानमेतदुभयत्र शार्ङ्गंशार्ङ्गंख्यंधनुःसतांसज्जनानांवृंदमिवसमूहइ
वआविरासीत् ॥ ४९ ॥

द्विद्वर्गेति । असौश्रीकृष्णः भक्तानामोघः समूहस्तस्य नन्दयतीति नन्दकः संतोषकरस्तं । द्विषां वर्गः समूहः तस्य यद्वै न्यतस्तस्य करः जनकः यः नन्दकसंज्ञितासिः नन्दक इति संज्ञितः संजातसंज्ञः असिः खड्गः तं । उररीचकार अंगीकृतवान् । कथमिव । युधिवादयुद्धे उद्धतः यः शत्रुवर्गः दुर्वादिसंघः तस्य विध्वंसनं निराकरणं येन स तथोक्तः तं स्वजनहर्षः स्वजनसंतोषः तस्य करोतीति करः जनकस्तं । सद्वादिनां श्रीमदाचार्यपक्षीयवादिनां समयमिव प्रतिज्ञाधिव उररीचकारेति संबंधः ॥ ५० ॥ श्रुत्यंत्येति । श्रुतेः कर्णस्यांतं समीपं तस्मिन् विश्रान्ताः अवस्थिताः आकर्गांतं पूरिता इत्यर्थः ये शरौघाः शरसमूहास्तेषां युक्तियोजनं तयामुराहरेः श्रीकृष्णस्य पक्षधराः सहायिनः भटाः अत्यूर्जितः अतिवृद्धः यः पूर्वश्वासौपक्षश्च पूर्वपक्षः पूर्वद्वारिस्थितशत्रुपक्ष इत्यर्थः । तं सिद्धः संपन्नः अंतो नाशः यस्य तथोक्तस्तं विधाय अंतमवसानं तस्मिन् । उत्तरश्वासौपक्षश्च उत्तरपक्षस्तं । उत्तरद्वारिस्थितशत्रुपक्ष इत्यर्थः । क्रमेण जघ्नुः । हरिभक्तार्थेषु

द्विद्वर्गदैन्यकरनन्दकसंज्ञितासिं भक्तौघनन्दकमसावुररीचकार ॥ सद्वादिनां समयमुद्धतशत्रुवर्गविध्वंसनं स्वजनहर्षकरं युधीव ॥ ५० ॥ श्रुत्यंतविश्रान्तशरौघयुक्तिभिर्मुराहरेः पक्षधरा विधाय ॥ सिद्धांतमत्यूर्जितपूर्वपक्षं जघ्नुः क्रमेणोत्तरपक्षमन्ते ॥ ५१ ॥ आप्यायिताः किल मुरांतकमुख्यवातसंजातशंखमधुरश्रुतिरम्यशब्दैः ॥ शत्रून्निहत्य समरे परितः पुरीं तां चक्रुर्मकुन्दगुणवर्णनशोभमानाम् ॥ ५२ ॥

त्यन्तेषु वेदांतेषु विश्रान्ताः स्थिताः याः शरौघयुक्तयः शरौघवत्क्रूरयुक्तयस्ताभिः साध्यभूताभिः मुराहरेः पक्षधरावैष्णवाः अत्यूर्जितः अतिप्रबलः पूर्वपक्षः भेदश्चेद्विश्वं सत्यंचेत्यादिमायिशास्त्रेशंकितपूर्वपक्षः तमेव सिद्धांतं विधाय जगत्सत्यत्वादिकमेव स्वसिद्धांतं विधाय द्वासु पर्णेत्यादितल्लिखितवाक्यान् येन प्रबलीकृत्य अन्ते अंततः क्रमेण उत्तरपक्षं मायिभिः सिद्धांतिताद्वैतादिपक्षमेव जघ्नुः । तत्र प्रमाणीकृतनेहनानेति वाक्यानां पूर्वोत्तरविरोधप्रदर्शयपराकृतवन्तः ॥ ५१ ॥ आप्यायिता इति । मुरांतकस्य श्रीकृष्णस्य मुखाज्जातो मुख्यः स चासौ वायुश्च तेन संजाताः वायुना पूर्यमाणे सति जाता इत्यर्थः । येशंखमधुरश्रुतिरम्यशब्दाः शंखस्य मधुराः ये मनोहराः ये श्रुतिरम्याः श्रोत्रसुखकराः शब्दाः ध्वनयस्तैः श्रीकृष्णध्मातृपांचजन्यध्वनिभिरित्यर्थः । आप्यायिताः परिहृतश्रमाः श्रीकृष्णभटाः सभरंयु

द्वंद्वं तस्मिन् शत्रुनिहत्य परितः समंतात् तां पुरीं मधुरां मुकुंदस्य श्रीकृष्णस्य यद्गुणवर्णनं शौर्यादिगुणकीर्तनं तेन शोभमानां चक्रुः । जरासंधपराजये सति सर्वे पौराः श्रीकृष्णं तुष्टुवुरित्यर्थः । अर्थांतरे । मुरांतकस्य संबंधी मुख्यवातो मुख्यप्राणः तस्मात्संजातः तदवताररूपः श्रीमध्वाचार्यः तस्य शंखवत् शंखध्वनिवत् मधुराः श्रुतिरम्याः वेदवचने नरम्याः श्लाघ्याः येशब्दाः व्याख्यानादिषु प्रयुज्यमाना वाक्यानि तैः आप्यायिताः युक्तिपुष्टिं प्रापिताः तच्छिष्याः समरे वा दयुद्धे मायिनो निहत्य निर्जित्य तां पुरीं उपनिषत्परितः सर्वत्र मुकुंदगुणवर्णनं शोभमानां चक्रुः । सकलामुपनिषदं श्रीकृष्णगुणप्रतिपादिकां चक्रुरित्यर्थः ॥ ५२ ॥ कृष्णेति । कृष्णस्यांगमवयवस्तस्य संगः सोऽस्यास्तीति कृष्णांगसंगितञ्च तदुज्ज्वलशार्ङ्गं च तस्मात् जन्मबहिर्निर्गमनं यस्य स तथोक्तः । मध्वजयेतु कृष्णांगसंग्युज्ज्वलशार्ङ्गात् कृष्णालिङ्गितशार्ङ्गाभिमानि दुर्गात्मिकलक्ष्म्या जन्म यस्य स तथोक्तः । मुख्यप्राणात्मकमध्वस्य लक्ष्मीपुत्रत्वादिति भावः । सत्पक्षः समीचीनगरुत्तस्य पातश्च लनं तेन गृहीतः ।

कृष्णांगसंग्युज्ज्वलशार्ङ्गजन्मा सपक्षपातेन गृहीतवेगः ॥ एकोपि नानावदनैः समंताद्युध्यन्नसौ मध्व इवास्ति बाणः ॥ ५३ ॥ अयः स्थिरास्यारिभटैरसद्यसुवर्णशोभी शुभवंशजन्मा ॥ दिगष्टकव्याप्तनुः समंताज्जिगाय मायाविनिकायमाजौ ॥ ५४ ॥

हीतः वेगः शीघ्रगमनं यस्य स तथोक्तः । मध्वपक्षे सत्पक्षपातेन गृहीतः वेगः शास्त्रकरणत्वायेन स तथोक्तः एकोपि नानाभूतानि वदनानि मुखानि नानावदनानि तैः । एकोपि मुक्तः शरः अस्त्रमहिम्ना शतधा सहस्रधा भूत्वा शत्रून् हंतीति पुराणप्रसिद्धेः नानावदनैरित्युक्तं समंताद्युध्यन् शत्रुवधं कुर्वन् मध्वपक्ष एकोपि नानावदनैः चतुर्मुखत्वादेनेकमुखैः समंतात् दिक्चतुष्टये युद्धं नृवा दं कुर्वन् असौ बाणः मध्व इवास्ति । पंचात्मको मारुत एव बाण इति वचनात् आचार्यस्य बाणसाम्यम् ॥ ५३ ॥ अयः स्थिरेति । अयसः बाणाग्रवर्ती कृष्णाय सा स्थिराग्निः दृढसंबंधः तथा अरेः जरासंधस्य भटाः योधास्तैः असद्यः सोऽदुर्मशक्यः बाणस्य निशितत्वादिति भावः । आचार्यपक्षे अये शुभप्रददेवहरौ अयः शुभावहो विधिरित्यमरः । स्थिरादृढायाः अग्निः विश्वासः भक्तिरित्यावत् । तथा अरिभटैः संकरादिवादिभिः असद्यः सुवर्णेन शोभत इति तथोक्तः सुवर्णनिर्मितपुंस्त्वेन शोभमान इत्यर्थः । आचार्यपक्षे तु सुवर्णैः शोभनैरक्षरैः शोभत इति शोभी स्तुतौ वर्णं तु वाक्षर इत्यमरः । शोभी शुभः प्रवणकृत्वादिदो

सटीकः

सर्गः ९

॥ १०

पशून्यःवंशोवेणुःतस्माज्जन्मयस्यसतथोक्तः अन्यत्रशुभकुलोत्पन्नःदिशामष्टकंतस्मिन्व्याप्तासंबद्धातनुर्यस्यसतथोक्तः । शरःएकोपिअस्त्रमहिम्नावहूभू
यवैरिभटानहंतीत्यर्थः । अन्यत्रदिगष्टकेव्याप्तातनुर्यस्यसतथोक्तः । एवंविधःपूर्वोक्तोबाणःआजिर्युद्धंतस्यांसमंतात्सर्वत्र मायाएषामस्तीतिमायाविनोरा
क्षसाजरासंधभटाःतेषांनिकायःपुंजःतंजिगाय । आचार्योपिआजौवादयुद्धेसमंतात्सर्वत्रमायाविनांमायावादिनांनिकायंसमूहंजितवान् ॥ ५४ ॥ चारित्र्येणबा
णस्याचार्यसाम्यमुक्तवानाम्नाप्याचार्यसाम्यंप्रतिपादयन्नाह । नत्युद्यतानामिति । सःबाणःआजिर्युद्धंतस्यानत्युद्यतानांश्रीकृष्णबाणंदृष्ट्वाअस्मान्हनिष्यती
तिभीत्यानमस्कारोद्युक्तानां । नययुक्तानिवाक्यानिनानिभजंतीतितथोक्तास्तेषां वयंश्रीकृष्णभक्ताःजरासंधनिर्बधवशादागतानहंतव्याइतिविनययुक्तवचसा
मित्यर्थः । न्यस्तानिआयुधानिशस्त्राणियैस्तेतथातेषां । निकुरंबंसमूहस्तत् । हित्वात्यक्तवाउद्यतानेवसर्वेणयुद्धायाभिमुख्यंगतानेवजयन् । अनेनशूरेणरणे

नत्युद्यतानां नयवाक्यभाजां न्यस्तायुधानां निकुरंबमाजौ ॥ हित्वोद्यतानेव जयन् स पूर्णमत्याह्वयार्हा
चरणं विभर्ति ॥ ५५ ॥ हन्मध्यालयतः स निर्गततनुः पृथ्वीभुजामच्युतप्रेक्षावाप्तमहोदयः पवनवद्विख्या
तवेगः क्षितौ ॥ सच्छास्रोदितकृष्णविक्रमचयं विख्यापयन्स्वर्गिणां सुप्रीतिं जनयन्मुरांतकचमूं पुष्पा
न्नजैषीद्विषः ॥ ५६ ॥

एतादृशानहंतव्याइतियुद्धधर्मोपिप्रदर्शितः । पूर्णमतिरितिपूर्णप्रज्ञइतिआह्वयोनामयस्यसतथोक्तः । अस्यअहंउचितंयदाचरणमनुष्ठानंतद्विभर्ति । बाण
स्यपूर्णमत्यभावेअनेकशत्रुसमूहेनत्युद्यतादीन्विहाययुद्धोद्यतानांजयःकथंस्यादितिभावः । आचार्यपक्षेतुपूर्णप्रज्ञाख्यासुप्रसिद्धा ॥ ५५ ॥ प्रकारांतरेण
कतिपयपदैःबाणस्याचार्यसाम्यंउक्तवानाम्नाप्याचार्यसाम्यंप्रतिपादयन्नाह । हन्मध्येत्यादिना । पृथ्वीभुजंतिपालयतीतिपृथ्वीभुजस्तेषांमहीभुजां । हन्म
ध्यमेवालयोगृहंतस्मादितिततःनिर्गताबहिर्गतातनुःस्वरूपंयस्यसतथोक्तःश्रीकृष्णस्यहस्तलाघववशात्पृथ्वीभुजांहृदयमध्यंभित्त्वापृष्ठतोबहिर्गतइत्यर्थः । आ
चार्योपिमध्यालयतःमध्यगेहाव्यब्रह्मतःबहिर्गतःयातः अच्युतस्यश्रीकृष्णस्यप्रेक्षालक्ष्यशराग्रयोःसमतयानिरीक्षणंतयाअवाप्तःप्राप्तःमहोदयःअजित्तगामित्व

रूपाभ्युदयोयस्यसतथोक्तः । अन्यत्रअच्युतस्यप्रेक्षाज्ञानंयस्यसःअच्युतप्रेक्षःअच्युतस्यप्रेक्षाख्ययतीश्वरःतस्मादवाप्तःमहोदयःसंन्यासलक्षणाभ्युदयोयस्य
सतथोक्तःपवनवत्वायुवत्विख्यातःवेगोयस्यसतथोक्तःआचार्योपिवायुरूपत्वात्बदरिकाश्रमगमनेपवनवेगवान् वानरेन्द्रइववायुजवोसौभीमसेनइवभीमइतिम
ध्वविजये । क्षितौभूमौसच्छास्त्राणिभारतादीनितेषुऋगादिवेदेषुउदिताःयेकृष्णपराक्रमाःतेषांचयःसमूहस्तंविख्यापयन्विशेषेणप्रकाशयन्शत्रुसमूहेषुबाणस्या
तिक्रूरतरसंचारेणश्रीकृष्णपराक्रमःप्रकृतितोभवतीत्यर्थः । आचार्यपक्षेसच्छास्त्रेषुऋगादिवेदेषुउदिताः विष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रबोचमित्यादिनाउक्ताःयेकृष्णवि
क्रमाःश्रीविष्णुविक्रमास्तेषांचयःतं । विख्यापयन्स्वव्याख्यानेनप्रकटयन्स्वर्गिणांदेवानां सुप्रीतिं हर्षंजनयन् एतदुभयत्रसमं । मुरांतकस्यश्रीकृष्णस्यचमूंसेनां
शत्रुशरघातपरिहारेणपुष्पान् । अर्थांतरेवैष्णवान् सःबाणःद्विषःवैरिणःअजैषीत् । अर्थांतरेद्विषोमायिनःअजैषीत् ॥५६॥ शस्त्रैरिति । सबाणःअरिघृतानिशत्रुभि
घृतानितैःशस्त्रैःखट्वादिभिःअस्त्रगणाःमंत्ररूपास्त्रसमूहाःतैःशरैःइषुभिःकृष्णेघतोवेधःतंविभेदोविदारणंतं । छिदां द्वैधीभावंस्वस्यागमःसंचारःतस्यकौशलानिचम

शस्त्रैरस्त्रगणैःशरैररिघृतैर्वेधं विभेदं छिदां कृष्णे स्वागमकौशलैः परिहरन् स्वानंदमात्राकृतिम् ॥ निर्वाधां प्रतिपादयन्

अवयवान्नित्यांश्च विज्ञापयन् युध्यग्राह्यमतींद्रियं व्यतनुतागण्यप्रतापं प्रभुम् ॥५७॥ त्काराःतैःपरिहरन्श्रीकृष्णस्यच्छेदभे

दादिकंयथानैवभवतितथासंपादयन् । शत्रुभिःस्वशरैःश्रीकृष्णस्यांगविच्छेदनायबहुशःयत्नेकृतेपिकृष्णशरकौशलैर्वैरिशरीराणामेवखंडितत्वादितिभावः । आ
चार्यपक्षेतु । स्वागमाःस्वेनोदाहृतागमाः विद्वन्मुग्धवच्चैवकेशवोवेदनार्तवत् । प्रदर्शयतिमोहायनैवविष्णुस्तथाभवेत् । अच्छेद्योयमभेद्योयमित्यादिस्वशास्त्रा
णितेषांकौशलानिनिरवकाशत्वादिकौशलानितैःकृष्णवेधादिकंदोषंपरिहरन्सुष्ठुआनंदःकेवलंआनंदःस्वानंदमात्रंतदेवाकृतिःशरीरंतांदुःखासंभिन्नानंदमूर्तिमि
त्यर्थः । निर्गताबाधायस्याःसातां बाधरहितमित्यर्थः । शत्रुभिःस्वशरैःकृष्णस्यानंदविच्छेदनायबहुशःप्रयत्नेकृतेपिआनंदविच्छेदाभावादितिभावः । प्रतिपा
दयन् अर्थांतरेआपादनत्वात्सर्वएवानंदइतिश्रुतेःकेवलानंदमयविग्रहं अप्राकृतशरीरमित्यर्थः । निर्वाधांप्रमाणाबाधितांप्रतिपादयन्अवयवान्करचरणादींश्च
नित्यानविनाश्यान्विज्ञापयन्विख्यापयन्कृष्णशरःशत्रुमुक्तशरान्कृष्णस्यरोमच्छेदमपिकर्तुंनमुंचतीतिभावः । अन्यत्रावयवान्नित्यांश्चसहस्राक्षःसहस्रपात् ।

उतामृतत्वस्येशानइत्यादिवेदवचनैर्विज्ञापयन् । अगण्यः असंख्येयः प्रतापः पराक्रमो यस्य स तथा तं प्रभुं श्रीकृष्णं युधियुद्धे गृहीतुमशक्यो ग्राह्यस्तं । इन्द्रियेभ्यः अ-
 तिकांतः अतीन्द्रियस्तं द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः । व्यतनुतचकार । अर्थांतरे । अग्राह्यं साकल्येन ज्ञातुमशक्यं अतीन्द्रियमिन्द्रियागोचरं नैन्द्रियाणि नानुमानमिति श्रुतेः । व्यतनु-
 तेति । अत्रापि स्वागमकौशलैरित्यनुसंधेयः ॥ ५७ ॥ हृष्टमिति । सः विशिखः बाणः पृषत्कबाणविशिखा इत्यमरः । आचार्यपक्षे । परमहंसत्वाद्दिगताशिखाय-
 स्य स विशिखः मध्वाचार्यः कृष्णस्य च मूंसेनां हृष्टां शत्रुपराजयेन संतुष्टां वितन्वन् कुर्वन् अन्यत्र श्रीकृष्णस्य श्रीविष्णोश्च मूंसेनां वैष्णवसमूहमित्यर्थः । हृष्टां वितन्वन् दु-
 ष्टान् शत्रून् विनष्टान् विधाय व्योमचरैः युद्धं द्रष्टुमागतैः गगनचरैः सुरैः तुष्टः संतुष्टः स नृजितारेः मुरारेः श्रीकृष्णस्य उत्तमतां सर्वोत्तमत्वं स्पष्टीचकार प्रकटीचकार
 जरासंधसेनामध्ये देवगंधर्वावतारात्मकभूपानां विद्यमानत्वात्तेषां सर्वेषां मध्ये श्रीकृष्णस्य जयेन सर्वोत्तमत्वं स्पष्टीभवतीति भावः ॥ ५८ ॥ पौराणिकमिति । अ-

हृष्टां स कृष्णस्य च मूं वितन्वन् दुष्टान् विनष्टान् विशिखो विधाय ॥ तुष्टः सुरैर्व्योमचरैर्मुरारेः स्पष्टीचकारोत्त-
 मतां जितारेः ॥ ५८ ॥ पौराणिकं वाक्यमिवोग्रसेनमग्रे जरासूनुरसौ जहास ॥ जीवेशयोर्भेदमिवा-
 त्मयुक्त्या भेदं स चासाधयदस्य चापे ॥ ५९ ॥ गुणोज्झितं श्रीरमणं विधातुं शरोऽरिवर्गं यतमानमाशु ॥
 गुणैर्विहीनं विरचय्य कृष्णमनंतसच्चित्यगुणं स तेने ॥ ६० ॥

सौ जरासूनुः जरानाम्न्याः राक्षस्याः सूनुः पुत्रः जरासंधः अग्रपुरोभागस्तस्मिन् स्थितं उग्रसेनं मायावादी तत्त्ववादिनोपन्यस्तं । सुपर्णवितौ स युजौ सखायौ यदृच्छया
 कृतनीडौ च वृक्षे । एकस्तयोः स्वादतिपिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयात् । इति मत्वा च्युतं मूढः स पदासमताडयदिति पुराणे भवं पौराणिकं वाक्यमिव जहास ।
 त्वं जीर्णवस्त्रसदृश इत्यादि परिहासवचनैरपहासं कृतवान् । स चोग्रसेनः तत्त्ववादी मुचुकुंदे जीवे परमात्मबुद्धिं कृतवतः कालयवनस्य मूढ इति मिथ्याज्ञानित्वकथन-
 रूपनिंदार्थवादरूपयुक्त्या सुपर्णवितो वित्यादेर्नैरवकाशत्वकथनरूपात्मयुक्त्या च जीवेशयोः भेदमिवावश्यं जरासंधस्य चापे भेदो द्वैधीभावस्तं असाधयत् । ज-
 रासंधस्य चापमच्छिनदित्यर्थः । अनेन युद्धवर्णनं भेदवादश्च समर्थितो भवति ॥ ५९ ॥ गुणोज्झितमिति । सः कृष्णमुक्तशरः । श्रीरमणं श्रियो भर्तारं श्रीकृष्णं गु-

णोज्झितंगुणेनमौर्व्या मौर्वीज्यासिंजिनीगुणइत्यमरः । उज्झितंरहितंविधातुंकर्तुंकृष्णधनुषोमौर्वीलेत्तुमित्यर्थः । यतमानंनाराचप्रयोगादिनाप्रयतमानंअरि
वर्गःशत्रुसमूहस्तं । आशुशीघ्रंगुणैर्मौर्वीभिःविहीनंरहितंविचय्यकृत्वाशरप्रयोगात्पूर्वमेवशत्रूणामौर्वीलेदंकृत्वेत्यर्थः । कृष्णंअनंतःनाशरहितःसच्चित्यःसज्जन
चित्यःगुणोमौर्वीयस्यसतथातं । तेनैकतवान् । अर्थांतरेसःमध्वाचार्यःश्रीरमणलक्ष्मीपतिंगुणोज्झितंआनंदादिगुणरहितंविधातुंस्वमनीषोत्प्रेक्षितदुस्तर्कैर्निर्गुणंप्र
तिपादयितुंयतमानंअरिवर्गमायावादिसमूहं । गुणहीनंब्रह्ममीमांसाभ्यासादिसद्गुणैर्विहीनंविचय्यश्रीकृष्णंअनंताःअपरिमिताःनित्यावासच्चित्यागुणाःसज्जन
धेयज्ञानानंदादिगुणायस्यसतथातं । वितेनेसाधितवान् । अनेनयुद्धरीतिःसद्गुणवादश्चसमर्थितोभवति ॥ ६० ॥ इदानींप्रकृतयुद्धभूमिवर्णनव्याजेनवेदस्य
प्रामाण्यंसमर्थयमानआह । अंधानामिति । सःश्रीकृष्णमुक्तःशरःअंधानामपिदुष्टांगानामपिकृष्णसद्गुणमणिंश्रीकृष्णस्यसद्गुणाएवशौर्यधैर्यपराक्रमादिसद्गु
णाएवमणिःरत्नं । दर्शयित्वैवगुणानांप्रकाशरूपत्वात्मणिसाम्यं । अविपालगोपालमुखैरपियुद्धेश्रीकृष्णशौर्यादेर्दर्शनात् । अंधानांमणिदर्शनंवर्णितमितिज्ञा

अंधानामपि कृष्णसद्गुणमणिं संदर्शयित्वा जगद्व्यां कीर्तिवधूं परानलसमां संधाय लोकत्रये ॥ सांद्रे रक्त

जले च रत्नदृषदां वृंदं स संप्लावयच्छंदोऽन्वर्थमलं समर्थ्य सुधियां संदेहमाश्वच्छिनत् ॥ ६१ ॥ तव्यं । अनेनांधोमणिम

विंददित्यादिवेदवाक्यस्यानुपपन्नार्थतयाप्रामाण्यशंकानिरस्ता । जगद्व्यांविश्वस्मिन्सुत्यांकीर्तिरेवधूस्तां कृष्णकीर्तियोषितंलोकत्रयंभुवनानांत्रयंतस्मिन्परा
नलसमांपरेषांशत्रूणांअनलसमामग्निसमांजगद्व्यांश्रीकृष्णकीर्तिसंचित्यशत्रवोदहंतइतिभावः । संधायस्थापयित्वा अनेनयोषितमग्निध्यायेदितिवाक्यस्यानु
पपन्नार्थतयाप्रामाण्यशंकानिरस्ता । सांद्रेरक्तजलेरत्नरूपादृषदःशिलास्तासांरत्नदृषदांवृंदंसमूहःतत् । संप्लावयन्युद्धभूमिस्थनिविडरक्तजलेछिन्नांगभूपाभर
णानांलवनादितिभावः । अनेनग्रावाणःग्लायंतइतिवाक्यस्यानुपपन्नार्थतयाप्रामाण्यशंकानिरस्ता । छंदःअंधोमणिमविंददित्यादिवेदंअनुगतःअर्थायस्यत
दन्वर्थं । उपपन्नार्थतत् । समर्थ्यसुधियांशोभनज्ञानवतांसंदेहःवेदप्रामाण्यविषयकसंदेहःतंआशुशीघ्रेणअच्छिनत् । अचार्योपिबौद्धैरनुपपन्नार्थत्वेनवेदस्या

सटीकः

सर्गः १३

॥ १२ ॥

युद्धवर्णनव्याजेनभेदपंचकंसमर्थयमानआह । शस्त्रास्त्रप्रकरेष्वितिभेदपंचकंतु जीवेशयोर्भिदाचैवजीवभेदःपरस्परमाजडेशयोर्भिदाचैवजडजीवभिदातथा।ज
डानांचमिथोभेदःसत्योयंभेदपंचकइतिवचनात् अवगतं व्यः । सशरःयुद्ध्युद्धंतस्यांयुधिशस्त्राणिचअस्त्राणिचतेषांप्रकराःसमूहास्तेषुशत्रूणांशस्त्रास्त्रसमूहेष्वित्य
र्थः । शार्ङ्गधरतीतिशार्ङ्गधरः । तस्मादितितनःश्रीकृष्णात्भेदो विदारणंतंसाधयन् आचार्यपक्षेतुभेदमन्योन्याभावंसाधयन् । अनेनजडेश्वरभेदःप्रदर्शितः । द्विपाश्व
द्विपद्वर्गेषुद्विपागजाश्वाश्वाश्चद्वौपादौयेषांतेद्विपदःपदातयः तेचतेषांवर्गाःसमूहाःतेषुआत्तंगृहीतंशरासनंधनुर्येनसतथोक्तस्तस्मात्मुरभिदःश्रीकृष्णात् । भेदंविदा
रणंसाधयन् अनेनजीवेश्वरभेदःप्रदर्शितः । आत्तशरासनात् मुरभिदःनिर्भिन्नानिगात्राणियेषांतेतथोक्तास्तेषुत्याजितशरीरेष्वित्यर्थः । द्विपाश्वादिषुचभेदंदेहवि
योगलक्षणभेदंसाधयन् । अनेननष्टदेहेभ्यःवीरत्त्वर्गस्थःनष्टजीवानांभेदःप्रदर्शितः । मृत्योर्यमस्यलोकं । इतेषुप्राप्तेषुद्विपाश्वद्विपदादिषुस्वश्वासौजनश्चस्वज

शस्त्रास्त्रप्रकरेषु शार्ङ्गधरतो भेदं द्विपाश्वद्विपद्वर्गेष्वत्तशरासनान्मुरभिदो निर्भिन्नगात्रेषु च ॥ मृत्योर्लो
कमितेषु तं स्वजनतः कायान्मिथः खंडिते हस्तादौ युधि साधयन् स विदधे व्यक्तं भिदां पंचकम्
॥ ६२ ॥ अरिप्रयुक्तैर्निशितैः शरौघैर्हरिप्रियास्तद्धजिनीं निजघ्नुः ॥ स्वपक्षमास्थाप्य परोक्तवाक्यैर्वि
पक्षपक्षानिव मध्वशिष्याः ॥ ६३ ॥

नःतस्मादितितनःस्वबंधुवर्गात्तंभेदंसाधयन्स्वजनंपरित्यज्यमृत्युलोकंगतत्वादितिभावः । अनेनजीवानांपरस्परभेदःप्रदर्शितः । कायःशरीरंतस्मात्मिथःखंडि
तेहस्तादौतंभेदंद्वैधीभावंसाधयन् अनेनशरीरादवयवानांद्वैधीभावाखंडनान्मिथोवयवानांद्वैधीभावात्द्वेधाअन्योन्याभावरूपजडभेदःप्रदर्शितः।भिदानांभेदानांप
चकंउक्तप्रकारेणभेदपंचकंज्य कंस्पटंयथाभवतितथाविदधेकृतवान् । युद्धेकृष्णःस्वशरेणशत्रूणांशस्त्रास्त्रादिकंचिच्छेदद्विपाश्वादिकंहतवान् । गात्राणिशिरां
सिहस्तपादादीन्अच्छिनदित्यर्थः ॥ ६२ ॥ अरिप्रयुक्तैरिति । हरिप्रियाःश्रीकृष्णभटायुधिअरिप्रयुक्तैःशत्रुषुमुक्तैःनिशितैःशरौघैःउपलक्षणंचैतत् । शक्तिग
दातोमरायुधैश्चतद्धजिनींसेनां । ध्वजिनीवाहिनीसेनेत्यमरः । निजघ्नुः । कथमिव मध्वशिष्याःमध्वाचार्यस्यशिष्याःपरेणमायावादिनाउक्तानियानिवाक्यानि
नेहनानास्तीत्यादिवाक्यानिनैःस्वस्ययःजगत्सत्यत्वाद्यात्मपक्षःतंआस्थाप्यसंस्थाप्यइहब्रह्मणिनानानानाविश्वभेदःनास्तिचेत्स्वकारणेस्तीत्यायास्यतितत्तुज

गतो मिथ्यात्वमित्युक्त्वा परोक्तवचनैरेव विपक्षपक्षानिवमायावादिपक्षानिवप्रौढस्तत्त्ववादिनः परोक्तवाक्यैरेव परानूदूषयन्तीति भावः ॥ ६३ ॥ युद्धेशत्रूणामवस्था
वर्णनव्याजेन विश्वसत्यत्वं प्रतिपादयितुमाह । प्राणयोगेति । मुरारेः श्रीकृष्णस्य भटाः युधिब्रह्मसाक्षात्कृतेः ब्रह्मणः श्रीकृष्णस्य साक्षात्कृतेः दर्शनात् लब्धं प्राप्तं यत्
प्राणानामयोगो वियोगः स च प्रपतनं च आघातः ताडनं स च आर्तिः दुःखं सा च वित्तव्ययो हारकेयूरादिद्रव्यनाशः स च स्वेदश्च आस्रस्य अश्रुणः उदय उत्पत्तिरास्रोदयः
स च वक्रनैल्यं भयं च दुष्कीर्तिश्च एताः आदयो यस्य तत्तथोक्तं तत् अखिलं समस्तं विश्वं जगत् शत्रुचयाः शत्रुसमूहाः तेषु सत्यं यथार्थं प्रचक्रुः नेदं व्यावहारिकं । ब्र
ह्माज्ञानाबाध्यत्वात् । अन्यथा ब्रह्मणोऽपि व्यावहारिकत्वप्रसंग इति भावः । एवं चक्रुः कृष्णभटाः स्वसैन्येनानागकारेण जयं परसैन्येनानाप्रकारेण पराजयं च सा

प्राणयोगपलायनप्रपतनाघातार्तिवित्तव्ययस्वेदास्रोदयवक्रनैल्यभयदुष्कीर्त्यादि विश्वं युधि ॥ सत्यं
शत्रुचयेषु चक्रुरखिलं यद्ब्रह्मसाक्षात्कृतेर्लब्धं तद्विपरीतमात्मसु ततः सिद्धं मुरारेर्भटाः ॥ ६४ ॥ रोम्णां
हर्षणकारिणि श्रवणतः पापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां विचित्रविमलश्लाघ्यार्थसंदायिनि ॥ संजा
ते भुवि रुक्मिणीशविजये सदादिराजोदिते संजातोऽयमभून्नयोदशमितः सर्गो मुदां सर्गिषु ॥ ६५ ॥
इति श्रीरुक्मिणीशविजये वादिराजपूज्यचरणविरचिते त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

धितवन्तः । तंच जयं सस्नेहश्रीकृष्णमूर्तिदर्शनेन सिद्धत्वात् स्वसैन्ये स्थिरी चक्रुः । पराजयं च सस्नेहश्रीकृष्णमूर्तिदर्शनेन सिद्धत्वात् परसैन्ये स्थिरी चक्रुः । मध्व
शिष्यास्तु परब्रह्मस्वरूपश्रीकृष्णसाक्षात्कारवतां सर्वज्ञमुनीनामपि दृश्यमानत्वात् भावाभावरूपप्रपंचस्य पारमार्थिकसत्यतां साधितवन्तः । न च कृष्णो तद्ब्रह्मेति वा
च्यं । बृहबृहद्विधाविति धातुभूतवृद्धिरूपगुणवति शैशवदशायां प्रपंचोदरे पार्थसारथ्यकरणदशायामपि नांतं न मध्यं न पुनस्तत्त्वादिपश्यामि विश्वेश्वरविश्वरूपेत्युक्त
कृष्णएव संभवात् । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । बृहंतोऽस्मिन् गुणा इति श्रुतेः । धातुव्याख्यानरूपस्मृतेः श्रैकाग्र्याय बह्वगुणवृद्धत्वरूपपरब्रह्मशब्दार्थभूतब्रह्म
त्वस्यापि मध्यमं ते गुणकर्माभिधानानि सन्ति मेहसहस्रश इत्यादिवाक्यार्थरूपकृष्णएव संभवादित्युक्तं भवति ॥ ६४ ॥ रोम्णां हर्षणमिति व्याख्यातमेतत् ॥ ६५ ॥
इति श्रीरुक्मिणीशविजयटीकायां नारायणभट्टविरचितायां त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

सटीकः

सर्गः १

॥ १३ ॥

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये चतुर्दशसर्गप्रारंभः ॥

वि०

१ ॥

श्रीवादिराजगुरवेनमः ॥ नमोस्तुवादिराजायगुरवेदीनबंधवे ॥ योमांवराकंरूपयामृत्युग्रस्तममूमुचत् ॥ १ ॥ जरासंधमहासेनावरुणालयवाडवः ॥ मुरारिः क
रुणाराशिः परमः प्रीयतांमम ॥ २ ॥ निर्मायद्वारकांकालयवनंमुचुकुंदतः ॥ भस्मीचकारयोभैष्मीप्राणनाथः समेगतिः ॥ ३ ॥ छत्रमिति । कृष्णभृत्याः युधि
शत्रूणांछत्रमातपत्रंतत्तुध्वजंकेतनं केतनंध्वजमस्त्रियामित्यमरः । चामराणिचचर्माणिच चर्मशब्देनपरायुधाघातपरिहारायवर्तुलाकारेणचर्मकृतावरणविशेषः ।
कर्णाटकभाषायांहरिगे तौलवभाषायांअच्छणे महाराष्ट्रेढालइतिवदंति । अच्छनंचर्मचोच्यतइत्यनुशासनं । वर्माणितनुत्राणि तनुत्रंचर्मदंशनमित्यमरः । हस्तिनोग
जास्तेचअश्वाश्चपत्तयःपदातयःतेचएतेआदयोयस्यरथादेःतत्तथोक्तंतत्समस्तवित्तंसकलवस्तु खंडेनसहितंसखंडंकृत्वाछित्वेत्यर्थः नविद्यतेखंडोयस्यसोखं
डःसचासौअर्थश्चतंतअच्छिन्नपदार्थमित्यर्थः । अविद्यमानंचक्रुर्हि । तत्त्ववादिनःब्रह्मणःसत्यत्वादिवैशिष्यरूपसखंडत्वसंपादनेनमायावाद्यभिमतखंडत्वम

छत्रं ध्वजं चामरचर्मवर्महस्त्यश्वपत्त्यादि समस्तवित्तम् ॥ कृत्वा सखंडं युधि कृष्णभृत्याश्चक्रुर्त्यखंडार्थ
मविद्यमानम् ॥ १ ॥ संग्रामकौशल्यचिदुज्झितानां भंगं समालिङ्ग्य सुमूर्छितानाम् ॥ सिद्धामविद्यां विद
धुर्विपक्षे विज्ञाप्य भावाकृतिमेव युद्धे ॥ २ ॥

विद्यमानंचक्रुरितिभावः ।

तत्त्ववादिनस्तुइतरासाध्ययुद्धचमत्कारवतिकृष्णोसर्वथाअज्ञानस्यैवाभावात् । नभावरूपाज्ञानस्यावसरः । इतरेषुतुयोग्येषुजीवेषुमायाजवनिकाच्छन्नत्वेनकुड्या
दृढघटस्यैवइदानींभगवदपरोक्षज्ञानादेरभावएवमायापगमेपिसामस्येनज्ञानाभावएव । अयोग्येषुतुसर्वथाभगवन्माहात्म्यंज्ञानाभावरूपाज्ञानस्यनकाप्यवकाश
इतिसाधितवतः ॥ १ ॥ युद्धवर्णनव्याजेनभावरूपाविद्यानिरसनंध्वनयन्नाह । संग्रामेति । कृष्णभृत्याःयुद्धेविपक्षःशत्रुपक्षःतस्मिन्संग्रामकौशल्यंयुद्धकौश
ल्यंतस्यचित्ज्ञानंतयाउज्झितानांरहितानांतदायुद्धकौशल्यज्ञानांकिंचिदपिनासीदितितत्ज्ञानाभावएवरिपुषुप्रामोतीतिभावः । ईषज्ज्ञानानुकूलंज्ञानंभावरूपा
ज्ञानमितिमायिनोवदंति । जरासंधसैन्येषुस्वज्ञानस्यचसर्वथाअभावात्स्वपरज्ञानंकिमपिनासीदितितदभावएवप्रामोतीतिभावः । भंगःपराभवस्तांदृढशस्त्राघातमि
त्यर्थः । समालिङ्ग्यप्राप्यसुमूर्छितानांदृढमूर्छाविशेषात्स्वपरज्ञानंकिमपिनासीदितितदभावएवप्रामोतीतिभावः । एवंशत्रूणांसिद्धांजातांअविद्यामविज्ञानंविज्ञाप्य

सटीक

सर्गः

॥ १

भावाकृतिमेव उक्तप्रकारेण ज्ञानाभावाकृतिमेव विदधुः चक्रुः ॥ २ ॥ युद्धवर्णनव्याजेनानिर्वचनीयत्वपक्षं प्रतिपादयति । पलायनमिति । येनृपाः पलायनं युद्धांगणादन्यत्र पलायनं विदधुः । कृष्णभृत्याः तान् सत्कोटिषु सतां विद्यमानानां जीवतामित्यर्थः । कोटयः पक्षाः तासु निधाय निक्षिप्य ये पलायिताः तैरेव जीवितमित्यर्थः । अन्यान् पलायनमकृत्वा युद्धाभिमुखेन स्थितान् असत्कोटिषु असतामविद्यमानानां मृतानामित्यर्थः । कोटिषु सन्निवेश्य सच्च असच्च सदसतीताभ्यां विभिन्नं विलक्षणं शून्यमविद्यमानं प्रचक्रुः जरासंधकटके सर्वे प्रायशो मृताः उर्वरिताः पलायिता इत्यर्थः । अन्यत्र तु ब्रह्मजगती सत्कोटिषु सन्निवेश्य अन्यान् शुक्तिरजतशशशृंगादीन् असत्कोटिषु सन्निवेश्य सदसद्विभिन्नमायावाद्यभिमत सदसद्विलक्षणं शून्यं अविद्यमानं चक्रुः ॥ ३ ॥ जीवभेदे जीवपरमात्मभेदे च तात्पर्यप्रदर्शनाय पुनरपि तानाह । तइति । धानुष्केषु धन्विषु चूडामणयः श्रेष्ठाः धन्वी धनुष्मान् धानुष्क इत्यमरः । ते श्रीकृष्णभटाः ब्रह्मणः श्रीमच्छार्ङ्गधरात् श्रीकृष्णात् विभिन्नान् वि

पलायनं ये विदधुर्नृपांस्तान् विधाय सत्कोटिषु कृष्णभृत्याः ॥ अन्यानसत्कोटिषु सन्निवेश्य शून्यं प्रचक्रुः सदसद्विभिन्नम् ॥ ३ ॥ ते ब्रह्मणः शार्ङ्गधराद्विभिन्नानाहूय हेयानपि गर्विणस्तान् ॥ स्वेभ्योऽपि विभिन्नान्विरचय्य युद्धे धानुष्कचूडामणयो निजघ्नुः ॥ ४ ॥ सुरर्षिसिद्धस्तुतिभिः समन्तात् समुत्थिताभिः समदूषयंस्ते ॥ अनन्ययोग्याभिरवाच्यभावं मुकुन्दमुख्यार्थपराभिरस्य ॥ ५ ॥

च्छिन्नान् अतएव हेयानपि त्याज्यान् पिगर्वः अहंकारः एषामस्तीति गर्विणः तान् शत्रून् युद्धे आहूय स्वेभ्योऽपि विभिन्नान् स्वहस्तमुक्तशरीरच्छिन्नानित्यर्थः । विरचय्य कृतानि जघ्नुः । अन्यत्र ब्रह्मणो लाभात् प्रतिपाद्यजीवेभ्योऽपि विभिन्नान् प्रत्यपीपदन्निति भावः ॥ ४ ॥ अवाच्यत्वं खंडनं हृदि निधायाह । सुरर्षिसिद्धेति । ते कृष्णभृत्याः अन्येषु श्रीकृष्णव्यतिरिक्तेषु योग्याः न भवन्तीति अनन्ययोग्याः ताभिः अतएव मुकुन्द एव मुख्यार्थो वाच्योर्थः । तत्पराभिस्तन्निरताभिः समन्तात् श्रीकृष्णस्यासाधारणजये सति सर्वदिक्षु समुत्थिताभिः सुराश्च ऋषयश्च सिद्धाश्च तेषां स्तुतिभिः जितजरासंधकटकत्यक्तभग्नजरासंधेत्यादि श्रीकृष्णपुण्यनामस्तुतिभिः । एतेषां नाम्नां कृष्णैकनिष्ठतास्पष्टैव अस्य श्रीकृष्णस्य अवाच्यभावमवाच्यत्वं लक्ष्यत्वमित्यर्थः । समदूषयन् सम्यक् दूषितवन्तः । लक्षणायां गंगायां घोष इत्यादौ प्रवाहादिरिव वा

च्यार्थोन्यो भवेत् । त्यक्तभग्नजरासंधेत्यादिनाम्ना मन्यत्रायोगात्कृष्णस्याप्यवाच्यत्वेशब्दस्य निरर्थकत्वापातेन शब्दैव न स्यात् अतो भगवानेव वाच्य इति भावः ॥ ५ ॥ प्रद्युम्नं सृष्ट्वा एकलव्यं तेन व्यजयदित्युक्तं प्रद्युम्नः कइत्यत आह । भस्मीभूतमिति गिरौ कैलासे शेत इति गिरिशः यं कामं बाह्या च सादृष्टिश्च ललाटस्थलो च नेन भस्मीभूतमिव पुनश्चित्तजत्वेन कामस्यावस्थानादिवैत्युक्तं । आरचय्य कृत्वा अग्र्यतर्कपक्षेतुयं अग्र्यतर्कं विष्णुसर्वोत्तमसाधकसम्यग्युक्तिं बाह्यदृष्ट्या त्वं च रुद्रमहाबाहो मोहशास्त्राणिकारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु । मां च गोपाय यन्न स्यात्सृष्टिरेषोत्तराधरेति हार्याज्ञाशं स्वलावंधत्वेनापातत एव न तु मनःपूर्वकमित्यर्थः । भस्मीभूतमिव स्वकृतपाशुपताद्यागमैः खंडितमिव निराकुर्वता पिशिवेन विष्णुसर्वोत्तमसाधकयुक्तीनां स्वचित्तेनुसंधीयमानत्वेन सर्वथानिराकरणे तात्पर्याभावादिवैत्युक्तं । आरचय्य । चित्तांतःस्थितं चित्तजं संतं अनेकाननं षण्मुखात्मकं गिरिसुतायाः हिमगिरिपुत्र्याः पार्वत्याः योगर्भः तस्मिन् । पुनः आर्पयद्विअर्पितवान्हि । कामस्य षण्मुखावतारत्वं यं स्कंदइत्याचक्षत इत्यादि श्रुतिपुराणादिषु स्पष्टमेव । अन्यत्र चित्तांतःस्थितं मन

भस्मीभूतमिव आरचय्य गिरिशो यं बाह्यदृष्ट्या पुनश्चित्तांतःस्थितमा र्पयद्विरिसुतागर्भे त्वनेकाननम् ॥

तं पंचावयवेषु मंगरुचिरं सृष्ट्वा अग्र्यतर्कोपमं छंदोबाह्यकुतर्ककल्पमजयत्तेनैकलव्यं विभुः ॥ ६ ॥

सा अनुसंधीयमानं अनेकाननं आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकाश्रयानवस्थानिष्ठापादनरूपेण पंचमुखमनुमानपक्षेतुअन्वयव्यतिरेकादिरूपेणानेकमुखं । पुनः गिरिसुतागर्भे पार्वतीहृदि आर्पयद्विहसि पार्वतीं प्रत्युपदिष्टवान् । गर्भइति वदता इदं भद्रे त्वया गोप्यं पाल्यं स्वार्थैकसिद्धयइति वचनात् अंतरेव धारय न बहिः प्रकाशयेत्पुपदेशोपि सूचितः । विभुः श्रीकृष्णः पंचावयवाः लताद्यवयवाः पुष्पाणीत्यर्थः त एव इषवो बाणायस्य स तथातं अंगैः करचरणादिभिः रुचिरं मनोहरं तर्कपक्षेतुपंचावयवाः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमान्येव इषवो यस्य स तथातं उक्तस्तं प्रतियुक्तिनिराकरणपटुतरत्वद्योतनाय उक्तं अग्र्यतर्कोपमं । अंगैर्व्याप्तिर्तर्काप्रतिहतिविपर्ययपर्यवसानानिष्ठाननुकूलत्वरूपतर्कांगैः रुचिरं मनोहरं अनुमानपक्षेतुव्याप्तिसमुचितदेशवत्याख्यांगोपेतं व्याप्त्यादीनामक्लिष्टत्वद्योतनाय रुचिरमित्युक्तं । अग्र्यतर्कः उत्तमतर्कः तस्य उपमासादृश्यं यस्य स तथातं । उक्तप्रकारेण सत्तर्कसदृशमित्यर्थः । तं प्रद्युम्नरूपिणं कामं मनसा दृष्ट्वा तेन प्रद्युम्नेन छंदोभ्यः बाह्योयः कुतर्कः तस्य कल्पः सदृ

शस्तं । अवैदिकदुस्तर्कसदृशमित्यर्थः । एकलव्यमेकलव्याख्यासुरंतस्यापि निषादरूपत्वादवैदिकत्वं । असुरत्वेन दुष्टत्वाद्दुस्तर्कसदृशत्वं द्रष्टव्यं । अजयत् जितवान् । श्रीकृष्णः युद्धे प्रद्युम्नं मनसा सृष्ट्वा तेनैकलव्यं घातयामास । प्रद्युम्नोथ गदापाणिरेकलव्यं जघानह । ततः क्रुद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नो यादवेश्वरः । आजघ्रे मुष्टिना तं तुजरासंधस्य पश्यत इति हरिवंशादौ स्पष्टम् ॥ ६ ॥ रण इति । श्रिताः आश्रिताः ये आत्मीयाः स्वभक्ताः तेषां गतिराश्रयः । सर्वापरिपूर्णा शक्तिर्यस्य स तथोक्तः । सर्वासर्वविघ्नेषु यिणी शक्तिर्यस्येति स तथेति वा । सः श्रीकृष्णः रणं युद्धं तस्मिन् क्षणस्तत्क्षणः तेनैव अंगजं प्रद्युम्नरूपिणं कामं उज्ज्वलानिमनोहराणि यानि अंगानि अवयवास्तैः समं सहसमुत्पाद्य सृष्ट्वा भवस्य शिवस्य अनुभावः सामर्थ्येन गतं यत्पितृत्वं तस्य प्रथां कैलासयात्रादिना शिवप्रसादं संपाद्य प्रद्युम्नाख्यं पुत्रं लेभ इति प्रसिद्धं यतिस्म अखं डयत् । दो अवखंडने लट् ॥ ७ ॥ ईशेति । कृष्णभृत्याः ईशस्य अपरोक्षं अपरोक्षज्ञानं तेन समः एकः कालो यस्य तत्तथा तत् । ईशापरोक्षसमकालिकमित्यर्थः ।

रणे क्षणे नांगजमुज्ज्वलांगैः समं समुत्पाद्य स सर्वशक्तिः ॥ भवानुभावागततत्पितृत्वप्रथां श्रितात्मीयगतिर्यतिस्म ॥ ७ ॥ ईशापरोक्षसमकालमशेषविद्याबाध्यं प्रसाध्य तदिदं सकलं द्विषत्सु ॥ श्रीशार्ङ्गपाणिचरणे निखिलं समर्प्य स्वोपार्जितं समलभंत महाप्रसादम् ॥ ८ ॥ संप्रेष्य शैवीं प्रथमं गदां यो जराभिधानां जननीं जघान ॥ जात्युत्तरेणैव पराजितोऽभूदात्मोदितव्याहतिहेतुनासौ ॥ ९ ॥

श्रीकृष्णमुखदर्शने जृम्भितसामर्थ्यकृतमिति यावत् । सकलं समस्तं तदिदं पूर्वोक्तशस्त्राघातपलायनपराजयादिकं द्विषत्सु शत्रुषु या आशेषाविद्याः तदीयमायावादशास्त्रविद्यादयस्ताभिः अबाध्यं बाधारहितं तत् । ब्रह्मापरोक्षसमानकालिकतया तत्ज्ञानबाध्यं नेति पारमार्थिकमिति ध्वनिः । प्रसाध्य स्वोपार्जितं युद्धे स्वोपार्जितं तत्निखिलं शत्रुसंबन्धिच्छत्रचामरहारकटकादिकं श्रीशार्ङ्गपाणिचरणे श्रीकृष्णश्रीपादे समर्प्य अद्वैतपक्षनिराकरणोपार्जितं पुण्यमिति ध्वनिः । महाप्रसादः मोक्षसाधनी भूतप्रसादस्तं । समलभंत प्राप्तवन्तः ॥ ८ ॥ परपराभवकथनव्याजेन वादेनिग्रहस्थानां गमपि सूचयन्नाह । संप्रेष्येत्यादिना । यो जरासंधः प्रथममाजौ शैवीं शिवदत्तांगदां संप्रेष्य श्रीकृष्णवधाय क्षिप्त्वा जरेत्यभिधानं नाम यस्य सातां जराख्यां स्वजननीं स्वमातरं जघान हिंसितवान् । असौ जरासुतः आत्मना त्वेन उदितं यद्वचनं तस्य व्या

हतिः व्याघातः तस्य हेतुना जात्युत्तरेणैव पराजितः अभूत् । यथावादे मायावादि जात्युत्तरेण पराजितो भवति । तथा पराजितोऽभवत् । स्वव्याहतमुत्तरं जातिलक्षणं
अयमपि स्वगदया स्वमातरमेव हिंसितवानिति जातिरूपनिग्रहस्थानं प्रापैवेति भावः ॥ ९ ॥ संवादमिति । केपिकेचनयोधाः समीचीनः योवादः संवादस्तं संवादं ।
केचिन्माधवमासाद्या विजयस्येति चाब्रुवन् निति भागवतोक्तप्रकारेण समीचीनवचनं बभूवुः किल । समीचीनवचनमुक्तवंत इत्यर्थः । बभूवुरित्यनेन संवादवचनस्य
दार्ढ्यं सूचितं । युद्धे परान् प्रतिमधुरवचनस्यापि पराभवरूपत्वादिति भावः । वादपक्षे तु परोक्तवचनार्थस्यांगीकाररूपसंवादलक्षणनिग्रहस्थानमित्यर्थः । विप्रति
पन्नप्रमेयांगीकारः संवादइति संवादाख्यनिग्रहस्थानस्य लक्षणत्वेन परोक्तवचनांगीकारस्य संवादरूपत्वात् । अपरे अन्ये भटाः शरैस्ताडिताः संतः उक्त्यभावो नुक्तिः
तां अनुक्तिं अवचनं बभूवुः शरविद्धहृदयाः वक्तुमप्यसमर्था अभवन् निति भावः । अन्यत्र तु तूष्णीं भावोऽनुक्तिरित्युक्तलक्षणवत्तूष्णीं भावरूपानुक्त्याख्यनिग्रहस्थानमि
त्यर्थः । क्रुद्धाः परे केचन कटकं सेनामुखं तस्मान्निर्यातः निर्गच्छन्तः बहिः पलायनं कुर्वन्त इत्यर्थः । निरुंधति न बहिर्गच्छेति निरोधं कुर्वति । निजः स्वपक्षीयजनः । तस्मि

संवादं किल केऽपि बभूवुरपरेऽनुक्तिं शरैस्ताडिता निर्यातः कटकान् निरुंधति निजे क्रुद्धा विरोधं परे ॥ ध्वस्ताः

केचिदसंगतिं निजजनैः सर्वे जयैर्न्यूनतामाधिक्यं हतिभिः पराजितमभूदित्यं तदद्वैतिवत् ॥ १० ॥

निरोधः कलहस्तं बभूवुः निरोधनेन ताडयित्वा पलायनं च कुरित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिज्ञादीनां मिथो विरोधलक्षणविरोधाख्यनिग्रहस्थानमित्यर्थः । ध्वस्ताः चूर्णीकृत
सर्वांगाः । केचिद्भटाः निजजनाः स्वबंधुजनास्तैः संगतेरभावो संगतिस्तामसंबंधं बभूवुः । चूर्णीकृतसर्वावयवत्वात् अस्थिमात्रमपि स्वबंधुभिर्नालब्धमिति भावः । वा
दे आकांक्षाविरहो संगतिरित्युक्तलक्षणकाकांक्षाविरहरूपा संगतिलक्षणनिग्रहस्थानमित्यर्थः । सर्वेशत्रवः जयैर्न्यूनतां राहित्यं दधुः । एकस्यापि जयो नास्तीत्यर्थः ।
अन्यत्र तु अस्य वक्तव्यानां अन्यतमानुपादानं न्यूनमित्युक्तलक्षणकं न्यूननामनिग्रहस्थानमित्यर्थः । सर्वेशत्रवः हतिभिः शस्त्रास्त्रघातैराधिक्यं बभूवुः । श्रीकृष्णभटा
नां हस्तलाघवात् एकैकस्यांगे बहवो घाता जाता इति भावः । वादिपक्षे अन्वितोपयुक्ताः पुनरुक्तकृतकार्यप्रयोगो धिकमित्युक्तलक्षणाधिकं नामनिग्रहस्थानमि
त्यर्थः । तत्जरासंधवलं अद्वैतिवद्वैक्यवादिवदित्यमुक्तप्रकारेण पराजितमभूत् । संवादानुक्तीविरोधासंगतीन्यूनधिक्ये चेति षडेव निग्रहस्थानानीत्याचार्यपक्षम
वलंब्येदमुदितमिति ध्येयम् ॥ १० ॥

सटीकः

सर्गः १४

॥ १ ॥

ब्रह्मणोनिराकारत्वमतं हापयितुं तथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतिमनुश्रुत्य निंदा रूपार्थवादमाह । संचूर्णितेति । समरः संगरः तस्मिन् शरौघाः शरसमूहास्तैः संचूर्णितानि अंगानि अवयवाः येषां ते तथातैः संचिन्नाः पादोदरकंठहस्ताः पादाश्च उदराणि च कंठाश्च हस्ताश्च येषां ते तथाक्ताः जरासंधभटाः एवं नरके पत्यमानाः मायिनश्च असृगब्धौ रक्तसमुद्रे । आकारान्निर्गतं निराकारं । ब्रह्म निराकारमिति यन्मतं तस्य फलं । ईश्वरस्याकारशून्यताभावनोचितं स्वहस्तपादशिरश्छेदादिरूपं फलं तावदश्वं तद्वैव अनुभवन्त इव विरेजुः । उपरितमसि इतोऽप्यधिकदुःखसंभोक्तव्यत्वात् तावदित्युक्तम् ॥ ११ ॥ स्वांगेति । स्वस्य अंगानि स्वांगानि हस्यश्वादिचतुरंगबलानि तैराच्छादितः शत्रुशौर्यतरणिः शत्रूणां यच्छौर्यं ते देवतरणिर्येन स तथोक्तः । अद्भुतः आशुगैरश्वैः क्षिप्रमितस्ततो नीयमानत्वेनाश्चर्यजनकः योरथः स एव श्रीमत्समीरो वायुः

संचूर्णितांगाः समरे शरौघैः संचिन्नपादोदरकंठहस्ताः ॥ विरेजुरश्वन्त इवासृगब्धौ फलं निराकारमतस्य तावत् ॥ ११ ॥ स्वांगाच्छादितशत्रुशौर्यतरणिः शार्ङ्गद्रुचापोज्ज्वलः श्रीदेवीस्थिरविद्युदद्भुतरथश्रीमत्समीरेरितः ॥ काव्योद्गीतकथः शरौघकरकावर्षैः सकृष्णांबुदो राजन्याननपाणिपादकमलव्रातानला वीक्षणे ॥ १२ ॥ मुहुः समाकृष्य रणावनौ रिपून् कठोरमृत्पिंडसमान् प्रचूर्णयन् ॥ हलायुधः सन्मुसलो ल्यसाधयद्यशोकुरान् शौर्यमनोज्ञबीजजान् ॥ १३ ॥

स्तेनेरितः प्रेरितः । मेघोपि वायुनानीतस्तत्र तत्र कर्षतिसतुवायुर्नोरूपः अयंतु भास्वरूप इति विशिष्टद्योतनाय श्रीमानित्युक्तं । अतएवाद्भुतत्वं च । काव्ये उद्गीतानि र्णिताः कथायस्य स तथोक्तः । ऋतुवर्णनावसरे मेघोपि काव्योद्गीतकथः । सकृष्णांबुदः श्रीकृष्णो मेघः । वर्षमेघोपि कृष्णवर्ण इति द्योतनाय कृष्णांबुद इत्युक्तं । शरौघ एव शरसमूह एव करकावर्षोपलाः तासां वर्षाणितैः । वर्षोपलस्तु करकेत्यमरः । राजन्यानां क्षत्रियाणां आननपाणिपादकमलव्रातानि आननानि च पाणयश्च पादाश्च त एव कमलानि तेषां व्रातान्दंडानि क्षणः क्षणकालः तस्मिन् । अलावीत् छेदितवान् । दृढतरवर्षधाराभिः कमलदलच्छेदस्तु प्रसिद्ध एव ॥ १२ ॥ इदानीं बलरामस्य युद्धं कृषीवलसाम्येन वर्णयति । मुहुरिति । सत्समीचीनं मुसलं मुसलाख्यायुधं यस्य स तथोक्तः । पिंडीभूतमृच्चूर्णनाय कृषीवलस्यापि मुसल

धारित्वंप्रसिद्धमेव । हलंलांगलमायुधंयस्यसतथोक्तः बलरामः । कृषीवलस्यापिभूकर्षणार्थं हलधारित्वंप्रसिद्धमेव । रणावनौयुद्धस्यभूमौरिपून्शत्रून्समाक
प्यगलेलांगलंनिधायकर्षणंकृत्वाकठोरःकठिनोयोमृत्पिंडःतस्यसमाःसदृशास्तान्शत्रून्प्रचूर्णयन्मुसलेनचूर्णीकुर्वन्सन्शौर्यमेवमनोज्ञबीजमनोहरबीजंतस्मा
ज्जाताःशौर्यमनोज्ञबीजजाःतान् शौर्यवतःकीर्तिसंभवात्शौर्यस्यकीर्तिबीजत्वं । यशांस्येवांकुरास्तान्असाधयद्धि । कृषीवलपक्षेतुबीजावापेनांकुरसाधनंप्र
सिद्धमेव ॥ १३ ॥ ततइति । ततःक्रुद्धःकरधृतंहस्तेनधृतंधनुर्यस्यसतथोक्तःचैद्यःशिशुपालःमार्गणगणान्बाणसमूहान्विभौश्रीकृष्णोवर्षन्विष्णोःश्रीकृष्णस्यप्र
कृष्टाःशिखाःअग्रभागाःयेषांतेप्रशिखायेविशिखाःबाणाःतैःग्लानिःस्वेदस्तांअगमत् । तदातस्मिन्कालेकोपेनउज्ज्वलितंदीप्तंवदनंयेषांतेतथोक्ताःपापांधाःपा
पैरंधीभूताःपापिनइत्यर्थः । भूपाःकार्मुकाणिकरेयेषांतेतथासंतःपरमपुरुषंश्रीनारायणंपातकमिवपापमिवपरीयुःश्रीकृष्णंपरितोययुः ॥ १४ ॥ कृष्णोपीति ।

ततश्चैद्यःक्रुद्धःकरधृतधनुर्मार्गणगणान् विभौ वर्षन्विष्णोःप्रशिखविशिखैर्ग्लानिमगमत्॥तदा भूपाःकोपोज्ज्वलित
वदनाः कार्मुककराः परीयुः पापांधाः परमपुरुषं पातकमिव ॥ १४ ॥ कृष्णोऽपि वक्षसि मुखे द्विषतां ललाटे लग्नैः शरै
र्लसितलांछनचित्रपत्रैः॥स्वध्यानकीर्तनसदूर्ध्वललामशून्यान् सार्थाभिधानकृत शोणितशोणगात्रान्॥१५॥ माद्यं
तं शिशुपालमेत्य मधुजिच्छाद्गच्छुतैः सायकैश्चापच्छत्रकिरीटकेतुरहितं चक्रे शिशूनां प्रभुम् ॥ रामश्चूर्णितवाजि
सारथिरथं कृत्वा जरासंहितप्रायं मागधमागृहीतमपि तं वाचा मुमोच प्रभोः ॥ १६ ॥ कृष्णोपिद्विषतांशत्रूणांवक्षसिहृद

येमुखेआस्येललाटंनिटिलंतस्मिन् । लग्नैःसंबद्धैःलसितानिमनोहराणिलालांछनचित्रपत्राणिलालांछनंश्रीकृष्णनामांकितरूपंचिह्नंतच्चचित्रपत्राणिचनानावर्णकंक
गृध्रादिपत्राणितानिचयेषांतेतथोक्ताःतैःशरैःकरणैःस्वध्यानंत्यस्यध्यानंतच्चकीर्तनंचसत्समीचीनंयदूर्ध्वललामंऊर्ध्वपुंड्रंतच्चतैःशून्यान् । अवयवत्रयएवशरप्र
हारेहेतुगर्भविशेषणंउक्तंवैष्णवचिह्नरहितानामवयवाश्छेदाहर्हाइतिभावः । शोणितेनशोणंरक्तंगात्रंयेषांतेतथातान्राज्ञः अर्थेनवाच्यार्थत्वेनसहितासार्थाअन्वर्था
अभिधानामयेषांतेतथातान् । अकृतअकार्षीत् । प्रत्यासन्नमरणत्वेनप्रजारंजनरूपार्थासंभवात्स्तरंजितगात्रत्वेनैवराजानोबभूवुरितिभावः ॥ १५ ॥ माद्यं
तमिति । मधुमधुनामकदैत्यंजितवानितिमधुजित्श्रीकृष्णःमाद्यंतंमत्तंशिशुपालंएत्यप्राप्यशार्ङ्गच्युताःशार्ङ्गमुक्ताःतैःसायकैःचापंचछत्रंचकिरीटंचकेतुर्ध्वज

सटीक

सर्गः

॥ ४

श्वतैःरहितस्तंकृत्वाशिशूनांप्रभुंआद्यंचक्रे । यथास्तनंधयःशिशुःकिमपिप्रतिकर्तुंनशक्नोतितथानिश्वेष्टंकृत्वाशिशूनांपालःप्रभुःआद्यइत्यर्थसंभवेशिशुपालच
 कुरित्युपहासः । रामोबलभद्रःचूर्णिताःवाजिसारथिरथाःवाजिनश्चसारथिश्चरथश्चयस्यसतथोक्तस्तंमागधंजरासंधंजरायाजरसांसंहितप्रायंजराग्रस्तप्रायमित्य
 र्थःकृत्वायथाजरासंधःनप्रतियतेतथाप्रतियत्तशून्यंविधायजराग्रस्तशरीरोपमयाजरासंधनामानंकृत्वेत्युपहासः । तंमागधंआगृहीतमपिसम्यक्युद्धेगृहीतमपि
 प्रभोःश्रीकृष्णस्यवाचाइदानींमुंचेतिवचनेनमुमोच ॥ १६ ॥ पुनरिति । दुष्टामतिर्यस्यसदुर्मतिःसमागधस्तुपुनश्चतावतीत्रयोविंशत्यक्षौहिणीसंमितांसेनांसंपाद्य
 मधुरापुरींअविधुराविधुरासंपद्यतेतथाकर्तुंसौभाग्यरहितांकर्तुंपरमन्यद्यत्पारंततयमुनोत्तरकूलंउपागमत् आजगाम ॥ १७ ॥ अपीति । सःमागधोजरासंधःपुण्या
 यानदीयमुनातस्यास्तीरंतत् । उपव्रज्यापिगीयमानःबंदिभिर्गीयमानःसन्आत्मानंस्वात्मानंअमूमदत् तोषयामास । सा पुण्यसरित्तीरेपिस्नानविष्णुस्मरणादिपुण्य

पुनश्च तावतीं सेनां संपाद्य स तु दुर्मतिः ॥ मधुरां विधुरीकर्तुं परपारमुपागमत् ॥ १७ ॥ अपि पुण्यनदीतीरमु
 पव्रज्य स मागधः ॥ अमूमदद्गीयमानो विमूढप्रकृतिर्हि सा ॥ १८ ॥ कुहकस्य कुबुद्धिं तामभिवीक्ष्येव भास्करः ॥
 कुपितस्तद्विघातार्थं परदेशमपीपदत् ॥ १९ ॥ अथोषःसमये शौरीरर्थमारुह्य निर्ययौ ॥ सवितेव सह स्वीयैर्नि
 शाचरबलान्तकः ॥ २० ॥ राजनीतिं प्रकथन् राजीवनयनस्त्रिधा ॥ अमेयविभवः स्वीयामयूयुजदनीकिनीम् ॥ २१ ॥

रतिंविहायस्वोदरभरणादिरूपास्थितिःविमूढानांमिथ्याज्ञानिनांप्रकृतिर्हिस्वभावोहि ॥ १८ ॥ कुहकस्येति । भास्करःसूर्यःकुहकस्यकुत्सितस्यजरासंधस्यतांकुबु
 द्धिंमधुरांनाशयिष्यामीतिदुर्बुद्धिंअभिवीक्ष्येवदृष्ट्वेवकुद्धःसन्तस्यउद्योगस्यविघातोविघ्नःतस्मैइतितदर्थंपुनःस्वोदयपर्यंतंतद्व्यापारविघातार्थमित्यर्थः । परोन्योयो
 देशस्तंमेरोरपरप्रदेशंअपीपदत् गतवान् । तदासूर्यास्तमयोजातइत्यर्थः ॥ १९ ॥ अथेति । अथानंतरंनिशाचरबलंराक्षससैन्यंतस्यांतकोनाशकःशौरिःश्रीकृष्णःउ
 षएवसमयःकालःतस्मिन्स्थःस्यंदनस्तमारुह्यस्वीयैःभटैःसहनिशाचराणांचोरोलूकादीनांबलंतस्यांतकःसवितेवसूर्यइवनिर्ययौ । युद्धार्थंनिर्गतवान् ॥ २० ॥ रा
 जनीतिमिति । अमेयःअपरमितःविभवःसामर्थ्यस्यसतथोक्तःराजीवनयनःश्रीकृष्णःराजनीतिंअल्पबलेनराज्ञाउपायेनशत्रुर्जेतव्यइतिराजनीतिंप्रकटयन्सन्

नत्वशक्त्या । स्वीयामनीकिनीचमूत्रिधाअग्रेपार्श्वद्वयेचअयूयुजत् प्रेरितवान् ॥ २१ ॥ रात्रौचौर्यप्रतापेनवंचितोस्मिदुरात्मनेतिभागवतस्थजरासंधवाक्य
स्याप्रामाण्यंप्रदर्शयन्श्रीकृष्णप्रयाणमुहूर्तवर्णयति । सूर्येणेति । उदयश्चासौशैलश्चउदयशैलःउदयाख्यपर्वतःतस्यमूर्द्धातस्मिन्लसताप्रकाशमानेनसूर्येणश्रीप
तेःश्रीकृष्णस्यशौर्योन्नतिप्रकटयन्सूर्यस्यदेवपक्षीयत्वात्कूरत्वाच्चश्रीकृष्णशौर्यप्रतिनिधित्वांबुजैर्विकसितकमलैः।तेनश्रीकृष्णशौर्येणपोष्याःरक्षयाःयेदेवाः
तेषांउदयोभ्युदयःतंप्रकटयन् । मधुकरैःकमलसमीपेकूजद्विभ्रमैःतद्वंदिनांतेषांयादवानांबंदिनःस्तुतिपाठकास्तेषांसंपत्तांप्रकटयन् । ध्वस्तानिनाशितानितैःसंत
मसैःअंधकारैःतामसानांजरासंधभटानांदशांमरणरूपावस्थांप्रकटयन् उभयेषामपितामसशब्दवाच्यत्वात्बिंबप्रतिबिंबभावः । नीडेकुलायेकणंतस्तैःखगैःप
क्षिभिःवेशमांतःस्वस्वपटकुड्यांतःपरेषांशत्रूणांवैभवंयुद्धसन्नाहस्तत् । प्रकटयन्सःमुहूर्तःश्रीकृष्णप्रयाणमुहूर्तःमुदेसंतोषायस्यात् ॥ २२ ॥ त्रिष्विति । त्रिषुस्थाने
सूर्येणोदयशैलमूर्ध्नि लसता शौर्योन्नतिं श्रीपतेः तत्पोष्योदयमंबुजैर्मधुकरैस्तद्वंदिनां संपदम् ॥ ध्वस्तैः संतमसै
श्च तामसदशां नीडे कृणद्भिः खगैर्वेशमांतः परवैभवं प्रकटयन् स स्यान्मुहूर्त्ता मुदे ॥ २२ ॥ त्रिषु स्थानेषु विस्ती
र्णा मधुसूदनवाहिनी ॥ त्रिपदी वेदमातेव रिपुसेनामहन्क्षणात् ॥ २३ ॥ अमूमुचन् शरव्रातममतेषु हरेर्भटाः ॥
खलेषु त्रिदशाधीशा ज्वलत्तापत्रयं तथा ॥ २४ ॥ प्रमत्ता ध्वजिनी शत्रोर्यमुनातीरगाऽप्यभूत् ॥ असतां
पुण्यसरिदप्यरिष्टस्य हि कारणम् ॥ २५ ॥

पुअग्रेपार्श्वयोश्चविस्तीर्णामधुसूदनवाहिनीश्रीकृष्णसेनात्रीणिपदानिपादाःयस्याःसात्रिपदीवेदमातेवगायत्रीवगायत्र्यभिमंत्रिताआपइत्यर्थः । अपऊर्ध्वंक्षिपन्ति
ताआपोवज्जीभूत्वातानिरक्षांसिमंदेहारुणेप्रक्षिपन्तीतिश्रुतेः।रिपुसेनांशत्रुसेनांक्षणात्क्षणकालादहनृजघान । सवितेवेतिप्राक्कृष्णस्यसूर्यसाम्यकथनात्कृष्णसेना
याःसूर्यसेनास्थानीयगायत्रीसाम्यकथनम् ॥ २३ ॥ अमूमुचन्निति । येहरेर्भटाःअमतेषुशत्रुषुशरव्रातःशरसमूहस्तंअमूमुचन्मोचयामासुः।तत्कथमिव त्रिदशाधी
शाःदेवश्रेष्ठाःपापपुण्यफलदानेधिकारिणःखलेषुदुर्जनेषुज्वलंतोयेतापाःआध्यात्मिकादयस्तेषांत्रयंज्वलत्तापत्रयंयथातथाअमूमुचन्नितिसंबंधः ॥ २४ ॥ प्रम
त्तेति । शत्रोर्जरासंधस्यध्वजिनीसेनायमुनायास्तीरंतद्रच्छतीतियमुनातीरगापिप्रमत्तायुद्धविचाररहिताभूत् । तथाहिपुण्यसरिदपिअसतांदुर्जनानांअरिष्टमनि

सटीकः

सर्गः १

॥ ५ ॥

ष्टंतस्यकारणं हि ॥ २५ ॥ एकैकस्मिन् दशदशभटे चाश्वेशतं शतम् । स्थे रथे च साहस्रमयुतं च गजे गज इति भागवतवचनोक्तस्य एकैकत्रानेकशरप्रयोगस्य भावं वर्णयति । शैर इति । न विद्यते पारमवसानं येषां तेऽपारास्तैः दशशतसहस्रादिस्तैर्बहुभिः शैरैः चतुरंगं च त्वारि अंगानि हस्त्यश्वादीनियस्यतत्तथोक्तं तत् । तस्मै न्यं जरासंधसैन्यं तत् पूरयन् श्रीकृष्णः मम इषव एव वारिधिः समुद्रस्तस्य तव सेना त्रयोविंशत्यक्षौहिणी परिमिता पिनालं न पर्याप्तेति शंसति कथयति ॥ २६ ॥ शार्ङ्गमिति । रण एव धूर्व्यापारः तस्यां दोष्णाहस्तेन शार्ङ्गं विधत् पुनर्दोष्णाहस्तेन निषंग इषुधिस्तस्मात् निशितशरचयानाददानः गृह्णन् । पुनर्दोष्णाज्यां सिंजिनीं कर्णां तादापर्यंतं आकर्णांतं मुहुर्विकर्षयन् पुनर्दोष्णाप्रबलरिपुवपुः प्रबलरिपूणां शरीतं तत् । मार्गणौघाः शरौघास्तैः पूरयन् । पुनर्दोष्णान्येषां शत्रूणां मातं कोभयं यस्मात्सतथोक्तस्तं आशरैरपारैस्तस्मै न्यं चतुरंगमपूरयन् ॥ ममेषु वारिधेर्नालं तव सेनेति शंसति ॥ २६ ॥ शार्ङ्गं विभ्रन्निषंगान्निशितशरचयानाददानो मुहुर्ज्यामाकर्णांतं विकर्षन् प्रबलरिपुवपुः पूरयन् मार्गणौघैः ॥ अन्यातं कं स्वशंखं रणधुरि रणयन् अघिमूले नतानां तन्वन् दोष्णाभयं च प्रथयति मुरजिद्विश्वतः पाणितां स्वाम् ॥ २७ ॥ ये संध्यासमयेऽपि भास्वदुदये निद्रां द्विषोऽचीकरं स्तेभ्योऽदीदिशदच्युतः शुभकृतेः साक्षी सुदीर्घा हि ताम् ॥ यैरीक्षा न कृता रवेः कुमतिभिस्तेषां दृशोऽमीलयद्ये शुद्धांबुनि नो ममज्जुरहितांस्तच्छोणितेऽमज्जयत् ॥ २८ ॥

तंकः सज्वरे रोगे साध्वसे मुरजिद्धनाविति रत्नमाला । स्वशंखं रणयन् नादयन् पुनर्दोष्णां अघिमूलं पादमूलं तस्मिन् नतानां नम्राणां अभयं च तन्वन् मुरजित् श्रीकृष्णः स्वां स्वकीयां विश्वतः सर्वतः पाणयो हस्ताः यस्य सतथोक्तः । तस्य भावस्तत्तातां प्रथयति प्रकटयति ॥ २७ ॥ य इति । ये द्विषः भास्वतः सूर्यस्य उदयो यस्मिन् सतथा तस्मिन् संध्यासमयेऽपि निद्रामचीकरन् अकुर्वन् । शुभाचसा कृतिश्च तस्याः शुभकर्मणः साक्षी अच्युतः श्रीकृष्णः तेभ्यः शत्रुभ्यः सुदीर्घां तां निद्रां दीर्घनिद्रां मरणमित्यर्थः । अदीदिशद्विदत्तवान् हि । मरणमित्यनुक्त्वा दीर्घनिद्रामिति वदतानि द्रालूनां निद्रैर्वदत्तेत्युचितं प्रदर्शितं एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । यैः कुमतिभिः दुर्बुद्धिभिः सूर्यस्येक्षादर्शनं न कृता तेषां दृशो लोचनानि अमीलयत् मीलनं कारितवान् । येषु द्दं यदंबुजलं तस्मिन् नो ममज्जुः न स्मात्तवंतः तानहितान् शत्रून् शोणिते रक्ते अमज्जयत् ॥ २८ ॥

पादाब्जइति । युधिजीवानां त्रितयं उत्तमाधममध्यमरूपत्रयं तेन । संचितदशामार्जितावस्थां संदर्शयंतो वैरिभटाः कतिपये केचन आत्म्येशितुः स्वस्वामिनः श्रीकृष्णस्य पादाब्जे स्वमात्मीयं मूर्धानं शिरः अनीनमनन्मयामासुः । केचिन्माधवमासाद्य विजयस्वेति चाब्रुवन् निति वचनात् । केपिकेचन शार्ङ्गादुन्मुक्ताः येशराः तैर्विशीर्णाः चूर्णीकृताः तनवः शरीराण्येषां ते तथा संतः आत्मनः स्वान् अमीमरन् मारयामासुः । अन्ये केपि हरिं श्रीकृष्णं जरासुतमपित्यत्तवा ततो युद्धांगणाद्बुधुः पलायनं चक्रुः ॥ २९ ॥ यइति । यः वीरशिरोमणिः पराक्रमिषु श्रेष्ठः श्रीकृष्णः मागधस्य स्तुतिपाठकस्य साधर्म्यं सादृश्यमप्यापन्नान्मागधवत् स्तुतिं कुर्वत इत्यर्थः । नावधीत् न हिंसितवान् । यद्वामागधस्य जरासंधस्य साधर्म्यं साम्यं मागधेति संज्ञायाः जरासंधे स्तुतिपाठके च प्रयोगात् आपन्नान् स्तुतिपाठकान् नावधीत् न हिंसितवान् । सः

पादाब्जे स्वमनीनमन् कतिपये मूर्धानमात्मेशितुः शार्ङ्गान्मुक्तशरैर्विशीर्णतनवः केऽप्यात्मनोऽमीमरन् ॥ अन्ये केऽपि हरिं जरासुतमपि त्यक्त्वा ततो दुद्रुवुर्जीवानां त्रितयेन संचितदशां संदर्शयंतो युधि ॥ २९ ॥ यो मागधस्य साधर्म्यमप्यापन्नान् हि नाऽवधीत् ॥ स मागधवधं हीनं मेने वीरशिरोमणिः ॥ ३० ॥ स इत्थमाजौ बहुवारमेनं विजित्य बार्हद्रथमुग्रसेनम् ॥ पुरं हिरण्यामलरत्नचित्रमरिंदमोऽचीकरदब्धिमध्ये ॥ ३१ ॥ निधाय तस्यां मधुरापुरस्थान् निजान् क्षणेनापरिमेयशक्तिः ॥ विदुद्रुवेऽथो यवनं दिधक्षुः स्वभक्तहर्षक्षदरीमरिघ्नः ॥ ३२ ॥

श्रीकृष्णः मागधवधो जरासंधवधः तं मागधनामसाम्यात् हीनमयशस्करं मेने ॥ ३० ॥ सइति । अरीन् दमयतीति अरिंदमः शत्रुसंहारकः श्रीकृष्णः इत्थमुक्तप्रकारेणाजौ उग्रासेनायस्य स तथा तं एनं बार्हद्रथं बृहद्रथपुत्रं जरासंधं बहुवारं बहुशः विजित्य । हिरण्यानि सुवर्णानि चतानि अमलरत्नानि च तैश्चित्रमाश्रय्यतत् । पुरं नगरं अब्धिमध्ये तस्मिन् अचीकरत् कारयामास । अरिंदम इत्यनेन अल्पसैन्येन राज्ञा बहुभिः शत्रुभिः युगपद्विरोधे दुर्गाश्रयः कर्तव्य इति राजनीतिमनुसृत्येदं कृतं न शत्रुभीत्येति द्योत्यते ॥ ३१ ॥ निधायेति । परिमेयापरिमितान् भवतीत्यपरिमेयातादृशी शक्तिर्यस्य स तथा क्तः अरीन् हंतीति अरिघ्नः शत्रुसंहारकः श्रीकृष्णः तस्यां पुरिद्वारकायां क्षणेन मधुराख्यं पुरं मधुरापुरं तस्मिन् तिष्ठतीति तथोक्तास्तान् निजान् स्वबंधून् यादवान् निधाय अथो अनंतरं यवनं मधुरारोद्धुमागतं कालयवनं दिधक्षुः

सटीकः

सर्गः ९

॥ ६

दग्धुमिच्छन्सन्स्वभक्तोमुचुकुंदःसएवहर्यक्षोसिंहःतस्यदरींगुहांप्रतिविदुद्भवे ॥ ३२ ॥ पराङ्मुखइति । कंजदलंकमलदलंतद्वदायतेअक्षिणीयस्यसतथोक्तः । पराङ्मुखंयस्यसतथायवनानभिमुखःसन्खलस्ययवनस्यअग्रंतस्मिन्नितिततःपलायन्असौपरमःसर्वोत्तमःश्रीकृष्णःस्वैःस्वकीयैःनरैःदुरात्मनांदुष्टानांवक्त्रनिरीक्षणंनकार्यंत्वितिशंसतिस्म ॥ ३३ ॥ अधिक्षिप्तइति । तेनयवनेनाध्वनिमार्गेअधिक्षिप्तोपिशूरस्यतवपलायनंनोचितमित्यादिदुरुक्तिभिर्निराकृतोपिअदत्तमुत्तरं प्रत्युत्तरंयेनसतथोक्तःईश्वरःसःश्रीकृष्णःसतां असद्वर्गाःअसज्जनसमूहास्तैःसहअसंल्लापःसंभाषणं संल्लापोभाषणंमिथइत्यमरः । स्फुटंयथाभवतितथाशिक्षतिस्म ॥ ३४ ॥ निद्रालोरिति । सोसुरःकालयवनःनिद्रालोःनिद्राशीलस्यनिद्रितस्येत्यर्थः । मुचुकुंदएवभूवरमणिःभुविवराःश्रेष्ठाःभूवराःराजानस्तेषुमणिःश्रेष्ठः

पराङ्मुखोऽसौ परमः पलायन् खलाग्रतः कंजदलायताक्षः ॥ दुरात्मनां वक्त्रनिरीक्षणं स्वैर्नरैर्न कार्यं
त्विति शंसति स्म ॥ ३३ ॥ अधिक्षिप्तोऽपि तेनाध्वन्यदत्तोत्तर ईश्वरः ॥ असंल्लापमसद्वर्गैः स सतां शिक्ष
ति स्फुटम् ॥ ३४ ॥ निद्रालोर्मुचुकुंदभूवरमणेर्विद्योतमानां गुह्यामध्यासानमगम्यमल्पमतिभिः शुद्धं
प्रबुद्धं स्वतः ॥ हृद्योमिस्थितमुग्धजीवनिकरादुर्ध्वरभिन्नं वदन्नद्वैत्येव नृपास् भेदरहितं बुद्ध्याऽन्वमंस्ताऽ
सुरः ॥ ३५ ॥ ऐक्यं सिसाधयिषितं यदि तत्किमर्थं रक्षोऽच्युतत्वमति राज्ञि शुको न सेहे ॥ अस्म्यच्युतोऽ
हमिति दिक्षु विघोषयंतं कस्मात्स पौंड्रकमगर्हयदर्हणीयः ॥ ३६ ॥

तस्यमुचुकुंदाख्यराजश्रेष्ठस्येत्यर्थः ।

विद्योतमानांशोभमानांगुहां रैवताचलगुहायांमुचुकुंदोनिद्रांकुर्वन्नासीदितिपौराणिकीकथा । अध्यासिनंगुहायांशयानमित्यर्थः अधिशीङ्स्थासांकर्मैत्याधा
रस्यकर्मत्वं अतःकर्मणिचेतिद्वितीया । अल्पमतिभिःपुरुषैरगम्यंस्वतःस्वभावतःप्रबुद्धंनिद्रारहितं अनेनाभेदमन्यमानस्यनिद्रितत्वमनिद्रितत्वंचेतिविरुद्धधर्मो
बाधकौसूचितौ । शुद्धंनिर्दोषंपरमात्मानंश्रीकृष्णंनृपान्मुचुकुंदात्भेदरहितंबुद्ध्याअन्वमंस्तअमन्यत । कथमिव हृद्योमिस्थितमुग्धजीवनिकारात् हृदःयद्योमगु
हातस्मिन्स्थिता अलुक्समासोयं । येमुग्धजीवाःतेषांयोनिकरःसमूहस्तस्मात्शुद्धंअज्ञानरहितंब्रह्मअभिन्नंवदन्नुष्टाधीर्यस्यसदुर्धीःदुष्टबुद्धिःद्वैतस्याभावोऽद्वैत
मेक्यंतदस्यांगीकार्यत्वेनास्तीतिअद्वैतीऐक्यवादीसएव ॥ ३५ ॥ ऐक्यमिति । यद्यैक्यंशुकाचार्येणसिसाधयिषितंसाधयितुमिष्टंतत्तर्हिशुकःशुकाचार्यःरा

ज्ञिमुचुकुंदेअच्युतत्वस्यमतिर्यस्मिन्तदच्युतत्वमतितत्मुचुकुंददृष्ट्वाअयमेवाच्युतइतिमन्यमानमित्यर्थः । रक्षोराक्षसंकालयवनंकिमर्थंकुतो नसेहेनक्षमयांबभू
व । इतिमत्वाच्युतंमूढःस्वपदासमताडयदितिमुचुकुंदेअच्युतत्वबुद्धिकुर्वतोयवनस्यमूढइतिशुकाचार्येणधिकृतत्वादितिभावः । अर्हणीयःपूज्यःसःशुकःअहम
च्युतोस्मिक्कणोस्मीतिदिक्षुविघोषयंतंपौंड्रकंकस्मादगर्हयत् स्तोभितोबालवाक्येनमेनेस्वात्मानमच्युतमित्यादौअनिंदत् प्रसंगादिदमुक्तम् ॥ ३६ ॥ प्रदास्येतिमुचु
कुंदस्यहृत्हृदयंतस्ययत्सरसिजातंपद्मं अलुकुसमासोयं । तस्यभानुःसूर्यःमुचुकुंदहृदयविकासकइत्यर्थः । श्रीकृष्णःभूपतेःमुचुकुंदस्यनयनस्ययोगिस्तेन का
लयवनेनगुहायांनिद्रितस्यमुचुकुंदस्यकृष्णोयमितिबुद्ध्यापदाताडनेकृतेसतिनिद्राभंगेनसंकुध्यमुचुकुंदचक्षुर्जातवह्निनेत्यर्थः । यवनएवकाननंवनंतत्प्रदास्यपुनः
भूपतेःभवःसंसारइतिआख्यायस्यतच्चतद्रहनमरण्यंचतत्स्वस्यपदेपादौतेएवपद्मेतयोःविशेषेणेशाज्ञानमित्यर्थःसैवाग्निस्तेनविनाश्यशनैःजलधेर्यन्मध्यंतस्मिन्

प्रदास्य नयनाग्निना यवनकाननं भूपतेर्भवाख्यगहनं पुनः स्वपदपद्मवीक्षाग्निना ॥ विनाश्य मुचुकुंदहृत्सरसिजातभा
नुः शनैरियाय पुरमात्मनो जलधिमध्यरत्नायिताम् ॥ ३७ ॥ निजैः सह द्वारवत्यां निवसत्यंबुजेक्षणे ॥ अजया प्रेषितं
पत्रं द्विजः कश्चिदुपाहरत् ॥ ३८ ॥ धन्याऽबला सा विभवे भवेद्या वेद्याय भूमे पुरुषाय साम्ना ॥ साम्नायशास्त्रोदितधर्म
पात्रे पात्रेषु दत्तात्मपदाय दत्ता ॥ ३९ ॥ कुर्वति कामवशागा मयि चित्तमन्ये कुर्वतिकागतयमानुचरान् रणे तान् ॥ दे
ह्यंगजाकृतिशतोर्जितरम्यरूप देह्यंगजातनिलयांऽघिसरोजसेवाम् ॥ ४० ॥ त्वदाचरतीतिरत्नायितातारत्नवच्छोभमानामित्यर्थः ।

आत्मनःपुरंद्वारवतीं पूःस्त्रीपुरीनगर्यावित्यमरः । इयायययौ । पृथ्वीवृत्तं जसौजसयलावसुरंध्रयतीपृथ्वीगुरुरितिलक्षणात् ॥ ३७ ॥ निजैरिति । अंबुजेक्षणे
श्रीकृष्णेनिजैर्बुधभिःसहद्वारवत्यांपुर्यांनिवसतिसतिकश्चिद्विजोब्राह्मणःपुरोहितपुत्रःअजयाजननरहितयारुक्मिण्याप्रेषितंपत्रंआलेखारूपंतत्तुपाहरत्आनी
तवान् ॥ ३८ ॥ धन्येति । याअबलाकन्याविभवेसमर्थायभूमेपूर्णायसाम्नासामवेदेनवेद्याय साम्नायवेदसहितंयच्छास्त्रंब्रह्ममीमांसादितेनोदितोयोधर्मस्तस्यपा
तारक्षकःतस्मै पात्रेषुयोग्यजीवेषुदत्तमात्मपदंवैकुण्ठाद्यात्मस्थानंयेनसतथातस्मैपुरुषायपूर्णषड्गुणायश्रीकृष्णायदत्ताभवेत् साकन्याधन्याकृतार्था ॥ ३९ ॥ कु
र्वतीति । अनंगस्यकामस्यआकृतिशतंआकारशतंतस्मादूर्जितमुत्कृष्टंरम्यरूपंयस्यसतथोक्तःतस्यसंबुद्धिः । अनेनवरोचितसौंदर्यातिशयउक्तोभवति । देहिनांअं

सटीकः

सर्गः ५

॥ ७ ॥

गजातंशरीरसमूहःतदेवनिलयआवासोयस्यसतथोक्तःतस्यसंबुद्धिःनियामकतयासर्वशरीरसन्निहितेत्यर्थः। अनेनस्वरणविधिनाकुसितराजजयशक्तिःसूचिता
हेश्रीकृष्णकामस्यवशःअधीनतातंगच्छंतीतितथोक्ताःकामुकाइत्यर्थः । अन्येराजानःमयिचित्तंकुर्वंतितान्राज्ञःरणेयुद्धेअंतिकंसमीपमागताःयमानुचराःयम
दूताःयेषांतेतथातान् । कुरुमारयेत्यर्थः । अंग्रिसरोजसेवांपादकमलसेवांदेहि ॥ ४७ ॥ भवेति । भवतापःसंसारतापःतंहरतीतितथोक्तःतादृशःअपांगोयस्यसतथात
स्यसंबुद्धिःहेकृष्णभवतात्वयाधीःबुद्धिःअपहृतैव । हेरुक्मिणितवश्रीकृष्णएवभर्ताभवितुंयोग्यस्तमेववरयेत्यादिनारदवचनश्रवणमारभ्यममबुद्धिस्त्वय्येवलग्रे
त्यर्थः । चरणयोर्येअंकाःध्वजादयस्तैःकृतःअंकःवक्षस्थलस्थचंदनादिषुचिह्नंयस्याःसातांमांचमामपिरणांगणतःयुद्धभूमेःनय । चरणांककृतांकामित्यनेनश्री
रूपायाममप्रागेवलब्धत्वादंगसंगत्वमन्यायोग्यंतसूचयति ॥ ४९ ॥ धिक्कृत्येति । भवघ्नप्रभोहेअंगप्रियश्रीकृष्णभवतःयत्सूक्तंसमीचीनवचनंरुक्मिणींवरयामी

भवतापहरापांग भवताऽपहृतैव धीः ॥ चरणांककृतांकां मां च रणांगणतो नय ॥ ४९ ॥ धिक्कृत्याह
मुमेशहंसगमनौ स्वर्गीश्वराग्नी भवत्सूक्तासक्तहृदंग लोकमखिलं देवौघमान्यान्मुनिन् ॥ सच्छास्त्राध्व
नि कोविदानपि बुधान् त्वय्येव यत्सस्पृहा विश्वाधीश्वरतां भवघ्न भवतस्तन्निश्चिनोमि प्रभो ॥ ४२ ॥

तिनारदंप्रत्युक्तवचनंतेनआसक्तंत्वयिलग्नंहृन्मनोयस्याःसातथोक्ताअहंउमेशःपार्वतीशोरुद्रःसचहंसेनगमनंयात्रायस्यसहंसगमनोहंसवाहनोविरिंचःसचतौस्व
र्गिणांदेवानामीश्वरःपुरंदरःसचअग्निश्चतौअखिलंसमस्तंलोकंजनंदेवौघोदेवसमूहस्तेनमान्यान्मुनीन्नारदादीन्सच्छास्त्रमेवाध्वामार्गस्तस्मिन्कोविदान्विशारदा
न्बुधानपिधिक्कृत्ययद्यस्मात्त्वय्येवसस्पृहासाकांक्षातस्माद्भवतःविश्वाधीश्वरतांसर्वोत्तमतांनिश्चिनोमि त्वांविनाममसर्वत्रारुचेस्तेषामसारत्वंतवसारत्वंचममसा
क्षिप्रमाणेननिश्चितमित्यापाततोयंभावः । हृदयंतुभवत्सूक्तमंभृणीसूक्तं । लक्ष्मीसूक्तस्याप्यंततोविष्णुमहिमाप्रतिपादकत्वाद्भवत्सूक्तं । तस्मिन्नासक्तंहृदय
स्याःसातथोक्तातवांतरप्रतिपाद्यतयात्वत्संनिहितेत्यर्थः । अहंउमेशहंसगमनौरुद्रचतुर्मुखौ । अहंरुद्रायधनुरातनोमि । अहंसुवेपितरमस्य । यंकामये
तंतमुग्रंरुणोमितंब्रह्माणमितिधिक्कृत्यतयोर्मत्तोप्यवरत्वमेतच्छ्रुतिसिद्धिमितिभावः । स्वर्गीश्वराग्नींद्राग्नी विभर्म्यहमिंद्राग्नीइत्यत्रधिक्कृत्यतयोःस्वपोष्यत्वेन

त्यतोऽवरत्वं सिद्धमिति भावः । यो विषय इति यः प्रमिणोति य ईशृणोति समया अन्मत्तीत्यत्र अखिलं लोकं धिक्कृत्य तन्मृषितं सुमेधामित्यत्र देवौघमान्यान्मुनीन् नारदा
दीन् सच्छास्त्राध्वनिको विद्वान् विशारदान् बुधान् पिधिकृत्य मम यो निरप्स्वं १ तः समुद्रे इत्यत्र यत् यस्मात् त्वय्येव स स्पृहवती त्वामेव मानितवत्युत्तमत्वेन प्रतिपादितव
तीत्यर्थः । सर्वाधिलक्ष्मीपतित्वेन विश्वाधीश्वरतां सर्वोत्तमत्वं निश्चिनोमि अपौरुषेयवेदमूलकत्वेन निर्णयामि । सर्वोत्तमत्वात् त्वमेव मत्स्पृहाविषयः मानवरयसि चेदे
तद्वेदस्य प्रामाण्यं भज्येतेति भावः ॥ ४२ ॥ शंभुरिति । कमलारुक्मिणी मन एव भृंगो भ्रमरस्तं केवलं कृष्णः कृष्णैकः तस्मिन् लग्नः संबद्धः तं दर्शयितुं प्रभो श्रीकृष्ण शंभुः ब्र
ह्मामे पुत्रसमः शंभुर्ब्रह्मत्रिलोचनावित्यभिधानात् मे पुत्रसमः पुत्रेण समानः सः पुररिपुः शिवः मे पौत्रः पुत्रपुत्रः शशी समानमेकमुदरं यस्य स सोदरः भ्राता सिंधुः समु
द्रः मे जनकवदाचरतीति जनकायितः मधोर्वसंतस्य सखामधुसखः कामः मत्सूनुकल्पः मत्पुत्रेण सदृशः अहं सकलस्य च जगतः अंबामातेति कृतः उग्रशपथः अनिर्वा

शंभुः पुत्रसमः स मे पुररिपुः पौत्रः शशी सोदरः सिंधुर्मे जनकायितो मधुसखो मत्सूनुकल्पः प्रभो ॥ अंबाऽहं स
कलस्य चेति कमला कृष्णैकलग्नं मनोभृंगं दर्शयितुं कृतोऽग्रशपथा स्वं रूपमस्पृष्टयत् ॥ ४३ ॥ नित्यानंदचिदाकृ
तिं यदुपते त्वामेव मन्ये पतिं यत्तत्तेऽच्युतनाम विश्वविदितं वीराग्रगाऽनन्यगम् ॥ तच्चिन्मात्रसमीक्षया यदि तदा
सर्वेऽपि किं नाच्युताः यद्येतच्चिरकालसंस्थितिकृतं पुत्रे तव स्यात्तदा ॥ ४४ ॥

यथा लोके काचन नारी अनभिमाने पुरुषे तस्यानंगीकारं प्रदर्शयितुं त्वं मे पितेति शपथं करोति तथा विष्णोरन्यत्रारुचिं प्रदर्शयितुं मुक्तप्रमाणकृतोऽग्रप्रमाणवचनास
तीस्वंस्वकीयं रूपं केवलं श्रीरेवाहमिति स्वस्वरूपं अस्पृष्टयत् स्पष्टीचकार । चतुर्मुखमातृत्वं समुद्रपुत्रीत्वं चंद्रसहोदरीत्वं लोकमातृत्वादिकं लक्ष्म्याः प्रसिद्धमेव । ल
क्ष्म्या अप्राकृतविग्रहत्वेन स्वभावत उत्पत्त्यभावात् सिंधुर्मे जनकायित इत्युक्तं । सहजरेतसो विकाराभावाच्च शंभुः पुत्रसमः मधुसखो मत्सूनुकल्प इति चोक्तम् ॥ ४३ ॥
नित्येति । अयेगच्छतीति अग्रगः वीराणामग्रगो अयेसरः तत्संबुद्धिः हेयदुपतेश्रीकृष्ण आनंदश्च चिच्च आनंदचितौ ते एवाकृतिः नित्या आनंदचिदाकृतिर्यस्य सतथोक्त
स्तं त्वामेव पतिं मन्ये नित्यपतिवर्णेन नित्यसुवासिनीत्वप्राप्तेरिति भावः । श्रीकृष्णस्याकृतेः नित्यत्वं कुत इत्यत आह । यदिति । यद्यस्मात्कारणात्ते विश्वविदितं लोक

सटीकः

सर्गः १४

॥ ८ ॥

प्रसिद्धं अनन्यगं अन्यत्राप्रयुज्यमानं अच्युतनाम अच्युत इति संज्ञा अस्ति । तत्तस्मात्कारणान्नित्यानंदचिदात्मकमिति पूर्वेणान्वयः । नन्वन्येनापि च्युतिराहित्यमे-
वलभ्यते देहच्युतिराहित्यंकुत इत्यतः परिशेषादित्याह । तदिति । तत्च्युतिराहित्यं निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानमच्युतनामचिन्मात्रसमीक्षया शरीराधिष्ठातृजीवचि-
तः जीवस्वरूपचित इत्यर्थः । च्युतिराहित्यविवक्षया यदि देहस्य नित्यत्वाभावेऽपि देहाधिष्ठातृजीवचित एव नित्यत्वादियमुक्तिरिति शंकितुराशयः । उत्तरमाह । त-
देति । तदाचित एव नित्यत्वादच्युतशब्दवाच्यत्वे सर्वेऽपि जीवाः अच्युतशब्दवाच्याः किं न भवेयुः । जीवचितो नित्यत्वस्य सर्वप्राणिसाधारण्यादिति भावः । पक्षांतरमा-
शंक्य प्रतिक्षिपति । एतदच्युतनामचिरकालसंस्थितिकृतं देहस्य बहुकालावस्थितिनिमित्तं यदि तदा तव पुत्रे द्विपराद्धायुषि चतुर्मुख अच्युतनाम स्यात् इतरेभ्यो दे-
हबहुकालावस्थानस्य तत्र विद्यमानत्वादिति भावः । तस्मात्पक्षांतरस्यानुपपद्यमानत्वात् देहनित्यताप्रयुक्तं तवाच्युतनामेति फलितोर्थः ॥ ४४ ॥ सर्वप्रलयेऽपि सदे-

शेषेऽग शेषे यदशेषमंते विभ्रत्त्वमभ्रद्युतिरात्मगर्भे ॥ आनंदसांद्राकृतिमच्युतं त्वां श्रीशं तमीशं वरया-
मि नान्यम् ॥ ४५ ॥ दशावतीदं किल पद्मजांडमनेकधा यस्य हि रोमकूपे ॥ पराणुवत्तिष्ठति पंचभूतभवः
कथं तस्य तवांग देहः ॥ ४६ ॥

हस्यावस्थानात् देहनित्यत्वमित्याशयेनाह । शेष इति । हे अंगप्रिय श्रीकृष्ण यद्यस्मादंतः अवसानकालः प्रलय इति यावत् तस्मिन् । अशेषं जगत् आत्मभर्गः स्वोदरं
तस्मिन् विभ्रत् अभ्रस्य मेघस्य द्युतिरिव द्युतिर्यस्य सतथोक्तः त्वं शेषे विमुक्तफणिपतौ अथवा वशिष्यते प्रलयेऽप्यवशिष्यत इति व्युत्पत्त्या लक्ष्म्याख्यवटपत्रेशेषेशया
नोऽसितत्तस्मात्सर्वप्रलयेऽप्यविनष्टदेहत्वादानंदसांद्राकृतिं आनंदं । आकृतिर्देहो यस्य सतथोक्तः तं अच्युतं श्रीशं लक्ष्मीपतिं त्वां ईशं पतिं वरयामि अन्यं त्वद्यतिरिक्तं देवं
न वरयामि ॥ ४५ ॥ पांचभौतिकत्वानुपपत्तेश्च तव शरीरमनादि नित्यमेवेत्याह । दशेति । हे अंगश्रीकृष्ण हियस्मात् दश आवृतयः आदौ पंच महाभूतानि तदुपरि अ-
हंकारतत्त्वगुणत्रयं चेति दश आवरणानियस्य सतथोक्तस्तं । अनेकधा दृश्यमानं इदं पद्मजांडं ब्रह्मांडं अनंतकोटिब्रह्मांडमित्यर्थः । यस्य तव रोम्णः कूपस्तस्मिन् परश्चा-
सौ अणुश्च पराणुः तेन तुल्यं वर्तत इति पराणुवत् तिष्ठति किल । किलेत्यनेन आंडकोशो बहिर्यं पंचाशत्कोटिर्विस्तृतः । दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् । लक्ष्यं

तैर्तर्गताश्चान्येकोटिशोऽस्यधराशयइतिप्रमाणप्रसिद्धिद्वयोतयति । तस्मात्तस्यदेहःपञ्चभूतेभ्यःभवःउत्पत्तिर्यस्यसतथोक्तः । पञ्चभूतोपादानकमित्यर्थःकथंभवेत् । अहंकारतत्त्वादवाक्परिमितानिपञ्चभूतानिस्ततोप्यधिकपरिमाणावरणपञ्चकोपेतानेकब्रह्मांडानामवकाशदत्वान्नातिबहुपरिमाणस्यशरीरैकदेशरूपस्यकरणेप्यसामर्थ्यान्नेदेहकरणत्वसामर्थ्यमिति किमुक्तव्यं । अतःकारणाभावान्नोत्पन्नोदेहइतिभावः ॥ ४६ ॥ गोपीरिति । हेलोकनाथत्त्वानांज्ञातीनामापत् तस्याः छिच्छेदनंतस्याःआपादनंसंपादनंयेनसतथोक्तः । तादृशःविक्रमौघःपराक्रमसमूहोयस्यसतथोक्तस्तस्यसंबुद्धिः दयावारिनिधेरुपासमुद्रविभोश्रीकृष्णत्वंगोपीःगोपांगनाःअगोपीःकिल अरक्षःकिल । किलेत्यनेनअप्सरोरूपतयास्वैरिणीरपिगोपीरंगीकृतवानितिस्वरसंसूचयति । वंचितादुर्दशादुष्टानांशिशुपालादीनांदशावस्थाययासातांस्वस्याःपातिव्रत्यसूचनार्थमिदंविशेषणं । मांएवंगोपीवत्स्वीयांस्वकीयांविधेहिकुरु ॥ ४७ ॥ बंधुभिरनंगीकृतत्वात्त्वंकथंनेयेत्यतआह ।

सटीकः

सर्गः १४

गोपीरगोपीः किल लोकनाथ स्वापच्छिदापादनविक्रमौघ ॥ एवं विभो वंचितदुर्दशां मां स्वीयां दया
वारिनिधे विधेहि ॥ ४७ ॥ किं रुक्मिणा भीष्मकेण किमन्यैर्नृपसंज्ञितैः ॥ अनादिसिद्धां मां जायां न
यतस्ते प्रयोजनम् ॥ ४८ ॥ नयेश मामन्यजनैरभोग्यां त्वदंघ्रियुग्मार्चनकर्मयोग्याम् ॥ इमामवस्था
मवधूय नो चेद्भवामि भूम्नो हृदयस्य योग्या ॥ ४९ ॥

किमिति । हेश्रीकृष्णअनादिसिद्धांअनादिकालतःसिद्धांतवजायांमांस्वांलक्ष्मीमितिवा । नयतस्तेरुक्मिणाकिंभीष्मेणकिं नृपसंज्ञितैः नृपाइतिसंजातासंज्ञायेषामिति नृपसंज्ञितास्तैः नृपाइतिसंज्ञामात्रमेवनतुनृपालकाइत्यर्थः । अन्यैर्वाकिंप्रयोजनं । नृपसंज्ञितैरित्यनेनपुरुषादरूपाणांतेषांनृपालनरूपयोगायोगंसूचयति । रुक्म्यादीनामनंगीकारस्त्वप्रयोजनइतिभावः ॥ ४८ ॥ नयेति । हेईशश्रीकृष्णतवयौअंघ्रीपादौतयोर्द्युग्मतदर्चनंतदेवकर्मतस्ययोग्यां । अन्ये त्वत्तोऽन्येयेजनास्तैरभोगानर्हौ । मांनय नोचेत्ननयसिचेत्इमांरुक्मिणीरूपमवस्थामवधूयतिरोधायभूम्नःपूर्णस्यतवहृदयंमनस्तस्ययोग्याभवामि देहंत्यक्त्वाजन्मांतरेतवचित्तस्ययोग्याभवामीतिलौकिकोर्थः । रुक्मिणीरूपांमांनवरयसिचेत्श्रीरूपतयातववक्षस्येवस्थास्यामीतिहृदयम् ॥ ४९ ॥

॥ ९ ॥

दिशेति । सौंदर्यमेव समुद्रस्तेन सांद्रो घनस्तस्य संबुद्धिः असुनाथप्राणनाथमुकुंदश्रीकृष्णआश्रितायाः मम ईक्षणं तव दर्शनं दिशप्रदिश । नचेत्प्रदर्शनं दिशसि चे
तदिशा सुदिक्षु चरंती अहं याः नार्यः क्षणः क्षणकालः तं आश्रिताः तासां संबन्धितदीयंतद्भाग्यं तस्य तदीयभाग्यमित्यर्थः । त्वानाथेयाचे । नाथनाथयाञ्जोपतापैश्व
र्याशीः पुलट् । तदीयभाग्यमेभूयादितियाच इत्यर्थः । आशिषिनाथ इति तदीयभाग्यस्येतिकर्मणि षष्ठी ॥ ५० ॥ त्वदैक्यमिति । हे कृष्ण अंतर्हृदित्वया ऐक्यं
त्वदैक्यं त्वद्वैतं तस्मरतां जनानां दैत्यजुष्टं दैत्यसेवितं दैत्यैरनुभूयमानमित्यर्थः । अनिष्टं अंधं तमः भवति किल । तत्तस्मात्कारणात्तवैकपत्नीं तव केवलपत्नीं मां अ
भिकांक्षतः परिगृहीतुमिच्छतस्तान्प्रसिद्धान् इमान् शिशुपालादीन् उपेक्षितुं नार्हसि ऐक्यस्मरणादपि साक्षात्पत्न्यपहारो बलीयानिति भावः ॥ ५१ ॥ त्वमिति ।

दिशाऽसुनाथेक्षणमाश्रिताया मुकुंद सौंदर्यसमुद्रसांद्र ॥ दिशासु नाथे क्षणमाश्रिता यास्तदीयभाग्यस्य न
चेच्चरंती ॥ ५० ॥ त्वदैक्यमंतः स्मरतां जनानां भवत्यनिष्टं किल दैत्यजुष्टम् ॥ त्वदेकपत्नीमभिकांक्षतस्तदु
पेक्षितुं नार्हसि तानि मांस्त्वम् ॥ ५१ ॥ त्वमंग लक्ष्मीरमणः स्वतंत्रस्त्वदीयजाया कमलाऽहमस्मि ॥ अस
जनानामभिमानहानिं मदर्थितायाश्छलतो विधत्स्व ॥ ५२ ॥ इति पत्रगतालापं सतमालोक्य माधवः ॥
रथमारुह्य तरसा प्रतस्थे यत्र सा प्रिया ॥ ५३ ॥ संदेशं भीष्मकन्यायाः सदृश्य कमलेक्षणः ॥ तं देशं दय
या गच्छन्मंदस्मितमुखोऽच्युतः ॥ ५४ ॥

हे अंगप्रिय कृष्ण त्वं स्वतंत्रो लक्ष्मीरमणः अहं तव संबंधिनी त्वदीयाजाया भार्या महालक्ष्मीः

अस्मि । तर्हि किमर्थमर्थितेत्यत आह । मदर्थिताया इति । मद्विषयकप्रार्थनायाः छलतो व्याजेन असज्जनानां शिशुपालादीनां अभिमानहानिः अभिमानक्षतिः
ता विधत्स्व कुरु ॥ ५२ ॥ इतीति । समाधवः श्रीकृष्णः इति उक्तप्रकारेण तं पत्रगतः पत्रगतः यः आलापः तं आलोक्य पत्रं दृष्ट्वेत्यर्थः । तरसा शीघ्रेण रथः स्यंदनस्त
मारुह्य यत्र सा प्रियारुक्मिणी तिष्ठति तत्र प्रतस्थे प्रययौ ॥ ५३ ॥ संदेशमिति कमलेक्षणः अच्युतः श्रीकृष्णः भीष्मकन्यायाः भीष्मकपुत्र्याः संदिश्यते प्रेष्यते इ
तिसंदेशः लिखितपत्रं तं सदृश्यं प्रेक्ष्य मंदं स्पृष्टं स्मितं यस्य तत्तु मंदस्मितं तादृशं मुखं यस्य स तथा स नृदयया तं देशं विदर्भदेशं अगच्छत् रुक्मिण्याहरणार्थं जगाम ॥ ५४ ॥

भैष्मीति । आश्रितेषु पक्षपातः सोऽस्यास्तीति तथोक्तः । एष श्रीकृष्णः भैष्म्याः रुक्मिण्याः करग्रहणं पाणिग्रहणं तत्करिष्यतीति इह अस्मिन्नर्थे वक्तव्यं किमस्ति य
 त् यस्मात् सदयः सन्दयया सहितः सन्केवलं वचनं वचनमात्रं तत् हृतवानिति तथोक्तस्तस्य रुक्मिण्याः संदेशमात्रं हृतोपीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य हस्तं कर एव पलवः तेन
 स्वहस्तं करपल्लवेन अग्रहीत् ॥ ५५ ॥ उद्यदिति । तदा तस्मिन्नेव दिने । पद्मायाः लक्ष्मीरूपायाः रुक्मिण्याः उदयोऽभ्युदयः तस्मै । अर्थात् तरे कमलविका
 साय । उद्यत्प्रकाशमानं यन्मरीचिशतं तेन भासितः प्रकाशितः सर्वदेशो येन स तथोक्तः विवाहसमयत्वात् बहुसौंदर्यं प्रदर्शयतीति भावः । अर्थात् तरे उद्यत्किरणशतभा
 सितसर्वदेशः । निशाचराराक्षसा एव घूकाः उलूकाः तेषां शोको दुःखं तं पुष्पान् वर्धयन् । अर्थात् तरे रात्रौ चरतां दिवा धानां घूकानां शोकं पुष्पान् । सतां तत्र स्थसज्जनानां च

भैष्मीकरग्रणमेष करिष्यतीति वक्तव्यमस्ति किमिहाश्रितपक्षपाती ॥ यद्वा ब्राह्मणस्य सदयः करपल्लवेन प्र
 त्यग्रहीद्वचनमात्रं हृतोऽपि हस्तम् ॥ ५५ ॥ उद्यन्मरीचिशतभासितसर्वदेशः पद्मोदयाय स निशाचरघूकशो
 कम् ॥ पुष्पान् ललास दिनराडिव पूर्वसिंधोः सच्चक्रमानितगतिर्हि तदोपकंठे ॥ ५६ ॥ दुष्टौघपूर्णं नगरीं
 प्रवेष्टुं कृष्णो ह्यनिच्छन् बहिरेव वासम् ॥ चक्रे स्थली नागरिकैर्वृता सा तद्वीक्षणोत्कैरजयत्पुरीं ताम् ॥ ५७ ॥

शौरिं तदोपायनपाणयस्तमालोक्य सौंदर्यसमुद्रसांद्रम् ॥ वीरानपार्थानपरानुपेक्ष्य पौराः सदाराः किल ते प्रचक्रुः ५८

क्रंसमूहस्तेन मानिता गतिः आगमनं यस्य स तथोक्तः । अर्थात् तरे समीचीनचक्रवाकमानितगतिः । सः श्रीकृष्णः दिनराडिव दिने शङ्खपूर्वसिंधोः प्राचीनसमुद्रस्य उपकं
 ठं स भीषंतस्मिन् ललास हि बभौहि ॥ ५६ ॥ दुष्टौघेति । श्रीकृष्णः दुष्टौघाः दुर्जनसमूहास्तैः पूर्णानगरीं भीष्मनगरीं प्रवेष्टुमनिच्छन् सन् बहिरेव वासं चक्रे । न तु दुर्जन
 जरासंधादिभ्येनेति भावः । तद्वीक्षणं श्रीकृष्णस्य दर्शनं तस्मिन्नुत्का उत्सुकास्तैः नागरिकैः नगरस्थैर्वृता सा श्रीकृष्णाधिष्ठिता स्थली तां पुरीं अजयत् भीष्मकनगरा
 दप्यधिकं श्रीकृष्णधिष्ठितस्थली शुशुभ इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ शौरिमिति । दारैः सहिताः सदाराः सभार्याः पौराः पुरे भवाः जनाः तदा सौंदर्यमेव समुद्रस्तेन सांद्रो घनस्तं शौ
 रिकृष्णं उपायनं पाणिषु येषां ते तथा संतः आलोक्य अपरान् शिशुपालादीन् वीरानुपेक्ष्य अपगतः अर्थो येभ्यस्ते अपार्थास्तान् व्यर्थान् प्रचक्रुः किल । श्रीकृष्णं प्रशंस

सटीकः

सर्गः १

॥ १० ॥

द्विःउपायनंदद्विःपौरैरेवश्रीकृष्णस्पर्धिनःचैद्यादीनूपेक्ष्यैवधिकृत्यश्रीकृष्णकार्यसाधितमितिभावः ॥ ५८ ॥ प्रशंसाप्रकारमाह । नायमिति । श्यामलं कोमलमनोहरमंगयस्यसतथोक्तः । अयंपुरुषःस्मरःकामोनतस्यानंगत्वादितिभावः । वीताविगताकलंकशंकायस्यसतथोक्तःअयंशशीचंद्रोनभवति तस्यकलंकित्वादितिभावः । लोकदृशांजनदृष्टीनामार्तिहारीदुःखहरःअयंरविर्नतस्योष्णकिरणतयानयनक्लेशकारित्वादितिभावः । सोयं नविद्यतेद्वितीयःसदृशो यस्यसोद्वितीयःअसदृशःपुराणःपुरातनःपुरुषःश्रीनारायणःव्यतिरेकालंकारः ॥ ५९ ॥ श्रीरेवेति । मनोज्ञामनोहरासाभीष्मसुतारुक्मिणीश्रीरेव साक्षाद्रमैव अन्यस्याएतादृशसौंदर्यायोगात् । शोभनःभगःऐश्वर्यादिर्येषांतेसुभगाःतेषु । भगःश्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषुइत्यमरः । अग्रगण्यःश्रेष्ठःअयंपुरुषः

नायं स्मरः श्यामलकोमलांगो नायं शशी वीतकलंकशंकः ॥ नायं रविलोकदृगामर्तिहारी सोऽयं पुराणः पुरुषोऽद्वितीयः ॥ ५९ ॥ श्रीरेव सा भीष्मसुता मनोज्ञा श्रीवल्लभोऽयं सुभगाग्रगण्यः ॥ एतौ समेतौ भवतामितीमे धातारमात्मेष्टदमर्थयन्ते ॥ ६० ॥ गृह्णाति यत्त्येणदृशीकरं नः पुण्येन सोऽयं पुरुषाग्रगण्यः ॥ स्वर्णे तदा नीलमणिं समेतं मन्यामहे लौहमतोऽन्यथा चेत् ॥ ६१ ॥ इत्थं गृणंतः किल वृंदशस्तं नत्वा मुकुंदं नयनैः पपुस्ते ॥ कृष्णोऽपि सर्वान् सदयावलोकैर्मुग्धस्मितोऽरं

जयदंजसैतान् ॥ ६२ ॥ श्रीवल्लभएवसाक्षालक्ष्मीपतिरेव अन्यस्यैतादृशसौंदर्यायोगात् । इमेश्रीकृष्णदर्शनार्थमागताःपौराःजनाःआत्मेष्टदं धातारंविधिंएतौरुक्मिणीश्रीकृष्णौसमेतौपतिपत्नीभावंप्राप्तौभवतामिति अर्थयन्तेयाचन्ते ॥ ६० ॥ गृह्णातीति । पुरुषाग्रगण्यःपुरुषश्रेष्ठःसोयंश्रीकृष्णःनःपुण्येनएणायाःहरिण्याःदृगिवदृग्यस्याःसातथोक्तातस्याःहरिणाक्ष्याःकरंयर्हिगृह्णातितदानीलमणिरिंद्रनीलरत्नंस्वर्णंसुवर्णंतस्मिन् समेतंस्वचितंमन्यामहे । अतोऽन्यथा चेच्छ्रीकृष्णादन्यपुरुषोगृह्णातिचेत्स्वर्णेपतितंलोहमयंपिंडंनमन्यामहे ॥ ६१ ॥ इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेणवृंदशःयूथशःगृणंतोवदंतःतेपौराःमुकुंदंश्रीकृष्णं नत्वानयनैःपपुःसादरंददृशुरित्यर्थः । मुग्धमनोहरंस्मितंयस्यसतथोक्तःश्रीकृष्णोपिसर्वानेतान्सदयाःदययासहिताःयेअवलोकाःनिरीक्षणानितैःअंजसासम्य

क्व अरंजयत् अतोषयत् । नयनैरुपचारेकतेनयनैरेवामुंजग्राहेत्यौचित्यं प्रदर्शितम् ॥ ६२ ॥ चलदिति । पौराः अथो अनंतरं पताकाश्च उज्ज्वलचामराणि च तेषामो
घाः समूहाः चलंतः पताकोज्ज्वलचामरौघा यस्यां सातथोक्तातां । परिस्फुरंती छत्रसहस्रशोभा यस्यां सातथोक्तातां विचित्राणि यानितूर्याणि वाद्यानि तेषां ध्वनय
स्तैः पूरिताः आशाः दिशो यया सातथोक्तातां कुलदेवयात्रां वितेनुः चक्रुः ॥ ६३ ॥ स्वजनकेति । भैष्मीरुक्मिणी स्वजनकस्य स्वस्याः पितुः भीष्मकस्य गृहदेवं कुलदेव
मित्यर्थः । पौत्रं स्वस्याः पुत्रपुत्रं चतुर्मुखपुत्रं पशुपतिं आराध्य संपूज्य पौत्रमित्यनेन तदाराधनं वात्सल्यनिमित्तं न तु माहात्म्यनिमित्तमिति सूच्यते । न जनकगृहदेवमित्य
नेन पारंपर्यनिमित्तं चेति सूच्यते । अथ निजः स्वकीयः योगृहदेवस्तं । स्वगृहपतिमित्यर्थः । माधवं श्रीकृष्णं द्रष्टुकामा सा पुरमभियां त्यपि प्रियस्य श्रीकृष्णस्य यौच
रणौ तयोः सकाशं समीपं तत्ते वनेन पादचारेण । ते वनं पादचारणमिति हलः । व्रजंती सती रथं नारुह । औपचारिकगृहदेवयात्रायां पादचारो विहितः किमुत्था

चलत्पताकोज्ज्वलचामरौघां परिस्फुरच्छत्रसहस्रशोभाम् ॥ विचित्रतूर्यध्वनिपूरिताशामथो वितेनुः कुलदेवया
त्राम् ॥ ६३ ॥ स्वजनकगृहदेवं पौत्रमाराध्य भैष्मी निजमथ गृहदेवं माधवं द्रष्टुकामा ॥ अपि पुरमभियांती
सा रथं नारुह प्रियचरणसकाशं ते वनेन व्रजंती ॥ ६४ ॥ अलसविलसदक्षिस्तंभितान्याक्षवृत्तिः जलजकुल
जगंधस्पर्धिसौरभ्यसांद्रा ॥ वदनमदनचित्रागण्यल्लावण्यचित्रा गजगतिरजतातं भीष्मपुत्र्यैक्षदेनम् ॥ ६५ ॥

भाविकगृहदेवयात्रायामिति मत्तैव रथारोहणं न कृतवती । अन्यथा पुराभिगमने रथारोहणस्योचितत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥ अलसेति । अलसं लज्जावशात् लक्ष्यात्
निवृत्तं तच्च तत् विलसच्छब्देन वलितमुच्यते विलसत्वलितं च तत्प्रेमवशात् पुनः प्रवृत्तं तच्च तत् अक्षिच । अलसं तदभीष्टार्थां क्रीडाद्यैश्वर्यं निवर्तितं वलितं तन्निवृत्तिः
स्यात् । पुनस्तत्रावलोकनमित्युक्तत्वात् । तेन अक्ष्यानयनेन स्तंभिता अन्येषां राज्ञां अक्षवृत्तिरिन्द्रियवृत्तिर्यया सातथोक्ता नयनविलासदर्शनमात्रेणैव सर्वमुमुहुरि
ति भावः । अनेन रुक्मिण्याः विलासातिशयः सूच्यते । जलजानां कमलानां कुलं समूहः तस्मिन् जातः जलजकुलजः यः गंधः तं स्पर्धत इति स्पर्धितं च तत्सौरभ्यं च तेन
सांद्रा घना । अनेन रुक्मिण्याः पद्मिनी जातित्वं द्योत्यते । वदनमेव मुखमेव मदनशस्त्रं यस्याः सातथोक्ता । तन्मुखेनैव कामः सर्वान् जयतीति भावः । अरविंदस्य मदनशस्त्र
त्वाच्चैर्दूरूपकं । अगण्यं यल्लावण्यं सौंदर्यं तेन चित्रा विचित्रा । चित्रेत्यनेन तदवयवोचितसौंदर्यं तत्र तत्र परिपूर्णं सूच्यते । गजस्य गतिरिव गतिर्गमनं यस्याः सा गजगतिः

सटीकः

सर्गः १४

॥ ११ ॥

भीष्मपुत्रीअजतातंचतुर्मुखतातंएनंश्रीकृष्णंऐक्षत् अपश्यत् । अधुनापिश्रीकृष्णोमांनेतुंनायातीतिकृष्णंदृष्टवतीतिभावः गजगतिरित्यनेनश्रीकृष्णागमप्रत्या
 शयागतिमाद्यद्योत्यते ॥ ६५ ॥ कृष्णेनेति । ममजननीमाताइयंकृष्णेनैवनेयातदाहंश्रीकृष्णपुत्रोभवामीत्याशयाऽत्युत्सुकःतस्याःरुक्मिण्याःदृष्टिर्दर्शनंततो
 जन्मयस्यासौतथोक्तःस्मरएव दृष्टिजन्मेत्यनेनइदानीमपिरुक्मिण्याःमातृत्वंसूच्यते । आत्मशरैःस्वकीयसंमोहनाद्यस्त्रैःसकलानृपालान्मूर्छावशान्अकर्षी
 त् नूनंनिश्चयः । रुक्मिणींदृष्ट्वाकामोद्रेकात्मूर्छितेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६६ ॥ तदिति । तदनु भूतेषुप्राणिषुमदनेनमंदीभूतानिचित्तानियेषांतेतथोक्तास्तेषुसत्सु कामेन
 मूर्छितेष्वित्यर्थः । अविदिताअज्ञातागतिर्गमनंयस्यसतथोक्तः । स्वतंत्रःश्रीकृष्णःप्रमोदःसंतोषःतस्मादुद्यंतीउद्गतारोमराजिःरोमपुलकोयस्याःसातथोक्तातां वि

कृष्णेन नेया जननी ममेयमित्युत्सुकोऽसौ स्मर एव नूनम् ॥ मूर्छावशानात्मशरैरकर्षीत्तदृष्टिजन्मा सकला
 नृपालान् ॥ ६६ ॥ तदनु मदनमंदीभूतचित्तेषु भूतेष्वविदितगतिरुद्यद्रोमराजिं प्रमोदात् ॥ विकसितनयनाब्जो
 द्रूतहर्षांबुधारां निजरथमधिरोप्य स्वां प्रपेदे स्वतंत्रः ॥ ६७ ॥ पुनर्विवाहेन किमिंदिराया इतीव लक्ष्मीरमणः
 स कृष्णः ॥ अपांगदूतीविनिवेदितात्ममनोनुरागामतनोत्सुयोगाम् ॥ ६८ ॥ कृष्णास्येदुसमीपलग्नमुदितभ्राज
 त्कपोला प्रभोर्हस्तांभोजयुगेन वेष्टितलसन्मध्या भियेवांजसा ॥ भर्त्रसद्वयसंहतायतभुजा मोदांबुधौ मग्नधीः
 सा पाणिग्रहणादपीममधिकं मेने विवाहोत्सवम् ॥ ६९ ॥

कसितेयेनयनाब्जेताभ्यामुद्भूतंहर्षा

ज्जातमंबुहर्षांबुतस्यधारायस्याःसातांस्वांस्वकीयांभैष्मीनिजोयोरथःतंअधिरोप्यआरोप्यप्रपेदेगत्वान् ॥ ६७ ॥ पुनरिति । लक्ष्मीरमणःसःश्रीकृष्णःइंदिरायाः
 भैष्म्याःपुनःविवाहःविधिसहितपरिणयनंतेनकिंकिंप्रयोजनंइतीवअपांगएवदूतीतयाविनिवेदितआत्मनःस्वस्यमनोनुरागोमानसिकस्नेहोययासातांकृतोद्वाहाना
 मपिदूतिकासंघटनकर्त्तीतिभावः । सुष्ठुयोगोयस्याःसासुयोगातां सुसंगतांअतनोत् ॥ ६८ ॥ कृष्णेति । भूमिस्थितांगृहीत्वास्वरथमारोपयतःश्रीकृष्णस्यआ
 स्यमेवेदुश्वंद्रस्तस्ययत्समीपंतस्मिन्लग्नःसंबद्धःअतएवमुदितःभ्राजत्कपोलोयस्याःसा । अनेनचुंबनंध्वन्यते । प्रभोःश्रीकृष्णस्यहस्तांबुजाभ्यांवेष्टितंआलि

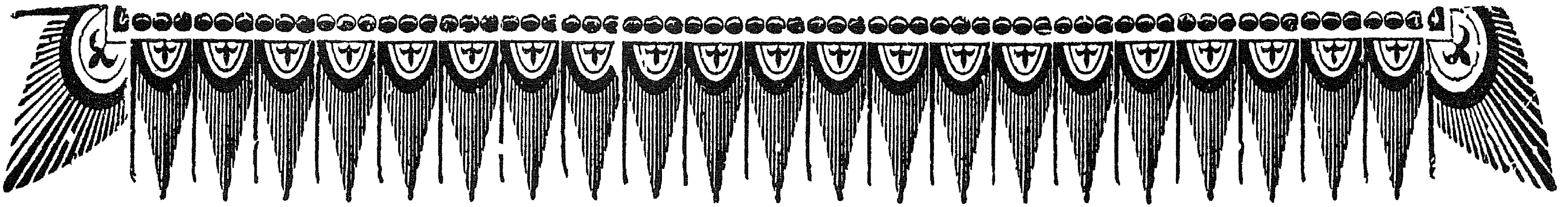
गितंलसतमध्यंयस्याःसा पृथुलश्रोण्याउद्वारेहस्तद्वयावेष्टनस्योचितत्वादितिभावः । अनेनआलिंगनंसूचितं । भियेवपतनभीयेवअंजसासम्यक्भर्तुःश्रीकृष्ण
स्ययदंसद्वयंतस्मिन्संहतौआहितौआयतौदीर्घौभुजौयस्याःसादृढंगृहीतभर्तृकंठेत्यर्थः । अनेनरुक्मिण्याःपुरुषालिंगनंसूच्यते उक्तरीत्याकपोलयोःसमागमात्
परस्परालिंगनाच्च । मोदांबुधौमग्नधीःसारुक्मिणीपाणिग्रहःपाणिग्रहणंतस्मादपिइमंविवाहएवोत्सवस्तं अधिकमेने । पाणिग्रहाणादित्यनेनलज्जयापरस्परादृ

रोम्णां हर्षणकारिणि श्रवणतःपापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां विचित्रविमलश्लाघ्यार्थसंदायिनी ॥

संजाते भुवि रुक्मिणीशविजये सदादिराजोदिते संजातोऽयमभूच्चतुर्दशमितः सर्गो मुदां स्वर्गिषु ॥ ७० ॥

इति श्रीरुक्मिणीशविजये श्रीमद्वादिराजकृतौ चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

ष्टमुखयोःपाणिग्रहणमात्रं अत्रोक्तरीत्यालिंगनादेर्जातत्वादधिकमित्युक्तम् ॥ ६९ ॥ रोम्णामिति । स्वर्गिषुदेवेषुचतुर्दशमितःकृष्णकृतपूतनाहननकंसहरण
जरासंधजयांतमहोत्सवानांकयाचिद्विवक्षयाचतुर्दशमितः परिगणनायांत्रयोदशसंख्यारुक्मिण्याहरणस्यचतुर्दशत्वमितिभावः । चतुर्दशमितःचतुर्दशसंख्या
भिःमितःपरिमितःपरिगणितइत्यर्थः । मुदामयंसर्गःअभूत् । काव्यपक्षेतुचतुर्दशसर्गोभूदित्यर्थः ॥ ७० ॥ इतिश्रीरुक्मिणीशविजयटीकायांनारायणभट्टवि
रचितायांचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये पंचदशसर्गप्रारंभः ॥

श्रीलक्ष्मीरमणायनमः ओजस्तेजोबलंधीर्द्युतिरतिमहिमाश्रीर्यशोरूपमाज्ञावीर्यंचेत्येवमादीन्परमगुणगणान्येस्मरंतोलभंते । यद्भक्तानांयथाज्ञाऽप्यखिलजन
मनःक्षोभिणीनैतिपार्श्वंचेतस्त्वंतस्यशश्वच्चरणकमलयोर्भृंगतांयाहिविष्णोः । विवाहीकृतविद्वेषिनिवहोरुक्मिणीशितुः । विवाहोममहर्षायभवताद्भवतापहः ।
तरणिमिवेति । मदनवशाःकामुकाः मानिनःअहंकारिणः मानोगर्वोभवेदहंकारइतिहलः । राजानः विषमःअसह्यःमृगदृशीवियोगःरुक्मिणीवियोगःसएवरोगःत
स्मात् । तस्याःपुरस्तात्स्वतनुंस्वशरीरं जात्येकवचनं । उज्झितुंत्यक्तुमुद्यताइव यथास्निग्धःपुरुषःप्रेयसीवियोगेशरीरंत्यजतितथेतियुद्धेभ्रियमाणानामयमपहासः।
तंश्रीकृष्णंअन्वधावन् । कथमिव तमस्तरणिमिव ॥ १ ॥ युद्धेस्वभावतःकृतहस्तच्छेदादीनांयथापराधंविभजन्नुत्प्रेक्षते यइति । येराजानःभैष्याःरुक्मिण्याःपरिं

तरणिमिव तमस्तमन्वधावन्मदनवशाः किल मानिनो महीशाः ॥ विषममृगदृशीवियोगरोगात्स्वतनुमि
वोज्झितुमुद्यताः पुरस्तात् ॥ १ ॥ ये भैष्याः परिंभणं चक्रमिरे तेषां भुजान् चिच्छिदुर्ये वा तन्मुखचंद्र
चुंबनरुचिं तेषां शिरांसि द्विषाम् ॥ ये तल्पे शयनं तथा सह खला लोकांबया संगरे प्रेतैः सार्धमशीशयन्
हरिभटास्तान् दुर्मदान्सायकैः ॥ २ ॥ साहाय्यं क्व चकार शंभुदयिता तद्वैरिमातुः कथं देव्याः श्रीपतिवि
प्रयोगमहरत्तद्विप्रयोगोऽपिवा ॥ किं तु श्रीपतिरेव तां स्वविरहायोग्यां समव्यापिनीं नित्येऽश्लेषकथां स्व
लैः सह मुहुः शिक्षन् स रक्षन् श्रुतिम् ॥ ३ ॥

भणमालिंगनंतत्चक्रमिरे । हरिभटाःश्रीकृष्णभटाःसंगरंयुद्धंतस्मिन्तेषांभुजान्चिच्छिदुः । परिंभणस्यहस्तापराधत्वादितिभावः । येराजानःतस्याःमुखंतदेवचं
द्रःतस्यचुंबनंतस्मिन्रुचिर्माधुर्यंतां चक्रमिरेतेषांशिरांसिचिच्छिदुः । चुंबनस्यमुखापराधत्वादितिभावः । येखलाःलोकांबया इंदिरालोकमातामेत्यम
रः । तयारुक्मिण्यासहतल्पःपर्यंकःतस्मिन्शयनंचक्रमिरे । दुर्मदान्तान्सायकाःशराःतैःप्रेताःकुणपाःतैःसार्धंसाकंअशीशयन्शयनंकारयामासुः ॥ २ ॥ कटा
क्षविक्षेपमात्रेणजगत्सर्जनसमर्थायाःरुक्मिण्याःपार्वतीप्रार्थनयाविप्रदौत्येनचश्रीकृष्णसमागमोजातइत्यस्वरसंकौशल्येनप्रतिपादयन्नाह । साहाय्यमिति

शंभोःशिवस्यदयिताभार्यापार्वतीतस्यशिवस्यवैरिःकामःतस्यमातुःरुक्मिण्याःसाहाय्यंसहायत्वंतत् कचकार । स्वभर्तुरनिष्टंभार्यासाधयतीत्येतदयुक्तमितिभा
वः । देव्याःरुक्मिण्याःश्रीपतेःश्रीकृष्णस्यविप्रयोगोवियोगःतं सचविप्रश्चतद्विप्रौश्रीकृष्णविप्रावित्यर्थः । तयोर्योगःसमागमः तद्विप्रयोगोपिवाकथमहरत् ।
विप्रयोगेसतिविप्रयोगएवस्यात् नतुतन्नाशइति । शब्दश्लेषमूलकोयमस्वरसः । किंतुअश्लेषकथांरुक्मिणीश्रीकृष्णयोर्वियोगकथांखलैःसहमुहुर्मुहुःशिक्षन्
खलान्रुक्मिण्याःस्वयोगवार्तांचसंहरन्नित्यर्थः । श्रुतिंरुक्मिणीश्रीकृष्णयोर्नित्यसमागमप्रतिपादकवेदंक्षन्श्रीपतिरेवश्रीकृष्णएव समेनव्याप्तुंशीलमस्याअस्ती
तिसमव्यापिनीतां । यत्रश्रीकृष्णःतत्ररुक्मिणीयत्ररुक्मिणीतत्रश्रीकृष्णइतिसमव्याप्तिमतीमित्यर्थः । अतएवस्वेनविरहोवियोगःतस्मिन्अयोग्यातांरुक्मिणी
निन्ये ॥ ३ ॥ रक्तेति । तुरगाःसैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाइतिवचनात्सुग्रीवःसैन्यइतिश्रीकृष्णरथाश्वौ । सुग्रीवश्चउद्धतसैन्यश्चसुग्रीवोद्धतसैन्यौ । सुग्री

रक्तांभोनिचये गजादिनिकरैराबध्य सेतुं हतैः सुग्रीवोद्धतसैन्यमात्रबलवान् श्रीपूर्वरामो युधि ॥ प्राची
नावनिजां निनाय स निजामव्यग्रवक्त्रांबुजां जित्वा प्राक्तनरावणं हतबलं तल्लघ्नचित्तं खलम् ॥ ४ ॥
अहयीदहयी कश्चिदनंसोदपरोऽच्युतम् ॥ अक्रमीन्नपरो विद्धो विक्रमाकर्षये हरेः ॥ ५ ॥

वोद्धतसैन्यौकेवलौतौतन्मात्रंतदेवबलंतदस्यास्तीतितथोक्तः द्वावेवाश्वौरथाग्रनिबद्धौपुरतःपुरतोगमनायप्रेषितौपार्ष्णिनिबद्धमेघपुष्पबलाहकाख्याश्वद्वयमपिनापे
क्षितसैन्यंतुसंरामित्यसहायशूरत्वमभिप्रेतं । अर्थांतरेसुग्रीवस्यसुग्रीवाख्यकपीश्वरस्यउद्धतमुन्मत्तसैन्यंकपिसेनातदेवबलंतदस्यास्तीतितथोक्तः कपिसेनासहा
यइत्यर्थः । श्रीयायुक्तःपूर्वरामःपूर्वरामःश्रीकृष्णःयुधिहतैः गजाएवाद्रयस्तेषांनिकरास्तैः रुक्मिणःगजपतित्वातृगजाएवबहून्नुताइतिभावः । रक्तान्येवांभांसि
तेषांनिचयःसमूहःतस्मिन्शोणितसमुद्रे । सेतुंआबध्यक्रमेणैव । हिंसनात्तद्देहानांसेतुत्वमितिभावः । तस्यांपूर्वसीतात्मिकायांरुक्मिण्यांलघ्नचित्तंयस्यसतथा
तंहतंनिहतंबलंसैन्यंयस्यसतथातं । प्राक्तनरावणंपुरातनरावणंखलंदुष्टंशिशुपालंजित्वानिजांस्वीयांअव्यग्रंप्रसन्नंवक्त्रांबुजंमुखकमलयस्याःसातांप्राचीनाप्रा
क्तनायाअवनिजाभूमिजासीतातांपूर्वसीतांरुक्मिणीमित्यर्थः । तांरुक्मिणींनिनाय ॥ ४ ॥ अहयीदिति । हरेःश्रीकृष्णस्यविक्रमःपराक्रमःसएवार्कःसूर्यः

तस्य उदयः तस्मिन्सतिकश्चित् हयोस्यास्तीति हयी हयीनभवतीत्यहयी सन् अश्वरहितः सन् अहयी तूगतवान् । तुरगाकूटः तुरगात् अवरुह्य पलायितवानित्यर्थः । ह
यगतावित्यस्य लुङ्गिरूपमिदं । यां तत्वाद् दृढभावः । मध्यमजीवस्वभावोयं । अपरो भटः अच्युतं श्रीकृष्णं अनंसीत् अनमत् । णमप्रहृत्येशब्देचेत्यस्माद् लुङ्गिरूपं । उत्तमस्वभावोयं । अपरः भटः शरैर्विद्धः सन्नाक्रमीत् पादविक्षेपमपि नाकरोत् । मूर्च्छया एकपदमपि प्रक्षेप्तुं समर्थो नाभूदित्यर्थः । क्रमुपादविक्षेप इत्यस्माद् लुङ्गिरूपं ।
अधमप्रकृतिरियम् ॥ ५ ॥ विवाहप्रक्रियया युद्धं वर्णयति । हत्वेति । श्रीकृष्ण उन्मुखी शिखाज्वालायस्य स उन्मुखशिखः प्रदक्षिणमेधमान इत्यर्थः । सचासौ प्रता
पानलश्च स्वीयः यः प्रतापः अतएव अनलस्तस्मिन् शत्रुसमूहः समित्स्थानीयो वैरिनिचयः तंहत्वा शरा एव भ्राजद् दृढतया वसंतोत्सवजलसंकोचितशृंगचर्मकतसेचनो
पयुक्तपात्रविशेषाः तासां श्रेणयः ताभिः । रक्तमेवरस उदकं तेनाद्रास्तेषां भावार्द्रतातां कृत्वा । यथा विवाहोत्सवे कुंकुमोदकासेकेनाद्रा भवन्ति तथेत्यर्थः । स्वः स्वर्गं

हत्वा शत्रुसमूहमुन्मुखशिखः स्वीयप्रतापानले कृत्वा रक्तसार्द्रतामपि शरभ्राजद् दृढतिश्रेणिभिः ॥ स्वः स्थ
प्रेषितपुष्पलाजनिकराकीर्णः क्षितीशार्पितैर्वित्तैस्तत्समयोचितैः सह निजां निन्ये निसर्गप्रियाम् ॥ ६ ॥
कृष्णे स्वां दयितां नयत्युरुबले तद्वंधुयोग्यां दशामापन्ना इव भूभुजोऽंतकपुरीमन्वागता वै गता ॥ अन्ये
स्विन्नमुखा दृगंबु ससृजुः केचिच्च मूर्च्छां श्रिताश्चैद्याद्या मलिनानना गतगिरश्चितां दुरंतां ययुः ॥ ७ ॥

तिष्ठंतीति स्वः स्थाः स्वरव्ययं स्वर्गनाक इत्यमरः । देवास्तैः प्रेषितानि दृष्टानि यानि पुष्पाणि तान्येव लाजनिकराः तैराकीर्णः दृष्टः सन् क्षितीशैः पराभूतभूमिपैः अर्पितानि
परित्यक्तानितैः । सचासौ समयश्च तस्य उचितैः विवाहसमयोचितैरित्यर्थः । वित्तैः पराभूतरिपुसेनालब्धगजादिवित्तैरित्यर्थः । सह निसर्गेण स्वभावेन प्रियां प्रीति
विषयां निजां निजभार्यां निन्ये नीतवान् ॥ ६ ॥ कृष्ण इति । उरु उत्कृष्टं बलं यस्य स तथा तस्मिन् श्रीकृष्णे स्वां दयितां भार्यां रुक्मिणीं नयति सति भूभुजः राजानः तद्वं
धूनां रुक्मिणीबंधूनां योग्यामुचितां दशामवस्थामापन्ना इव प्राप्ता इव अन्वागताः संतः केचन अंतकपुरीं यमपुरीं गता वै ययुर्हि । यथा सुहृदः अत्यंतबंधुवियोगे सति मरणं
प्राप्नुवन्ति तथेत्यर्थः । अन्ये केचन स्विन्नं स्वेदयुक्तं मुखं येषां ते तथा संतः दशः अंबुदृगंबुनेत्रजलं ससृजुः पराभवजनितदुःखेनाश्रूण्य मुंचत् । अश्रुपातोपिवंधु

सटीकः

सर्गः १

वियोगोचितः । केचिच्चमूर्च्छादृढशस्त्रपातवशात्मूर्च्छाश्रिताःप्राप्ताः । चैद्याद्याःशिशुपालाद्याःमलिनकांतिरहितंआननंमुखंयेषांतेतथासंतःगतागोःसंभाषणं
 येषांतेतथासंतःदुरंतांचिंताययुः । मूर्च्छावक्रमालिन्यव्यवहारासामर्थ्यादिकंकन्यावियोगेनस्नेहवशात्विवाहसमयेबंधुष्वपिसाधारणम् ॥ १७ ॥ नेति । श्रीकृष्णःरि
 पुवाहिनींशत्रुसेनांनजघान । तस्यश्रीकृष्णस्यसेनातत्सेनाचरिपुवाहिनींनजघान । किंतुसासेनाजनन्याःलोकमातुःरुक्मिण्याःयोद्रोहःपाणिग्रहणरूपोद्योगरू
 पोपराधस्तंकरोतीतितथोक्तः । सचासौचैद्यश्चतस्ययःपक्षपातःतेनहतामृता ॥ ८ ॥ रुक्मीति । सःरुक्मीरुक्मिणीभ्रातायदारुक्मंसुवर्णमस्यास्तीतिरु
 क्मीधनवान्सइव । यथाधनमदांधोमहतांसहविरुध्यति तथाविरोधंचक्रे श्रीकृष्णेनसहविरोधंकृतवान् । तदाचक्रधरःदेवःश्रीकृष्णःरुक्मेणसुवर्णेनस्वचितरौ

न कृष्णो न च तत्सेना जघान रिपुवाहिनीम् ॥ जननीद्रोहकृच्चैद्यपक्षपातेन सा हता ॥ ८ ॥ रुक्मी स रु
 क्मीव यदा विरोधं चक्रे तदा चक्रधरश्च रौक्मम् ॥ छित्त्वा मुहुस्तस्य धनुर्भविष्यदुद्योगमुत्थापयति स्म
 देवः ॥ ९ ॥ अचीकूपन्मुंडितमूर्धजं तं शचीपतिस्तुत्यकृतिमुरारिः ॥ उपेक्ष्य यद्रेहमगाद्धि लक्ष्मीस्तदेतद
 स्यानुगुणं खलस्य ॥ १० ॥ सहस्रसंख्यावनिपालभंगसमुत्थभास्वज्जयकामिनीभिः ॥ सहात्मदासीभिर
 नन्यकांता जगाम सा चंचललोचनांता ॥ ११ ॥

कमंतत् । तस्यरुक्मिणःधनुर्मुहुर्बहुवारंचित्त्वातस्यरुक्मिणःभविष्यंश्चासौउद्योगश्चतंसक्षय्यधनुःप्राप्त्यर्थंशिवंप्रतितपःकरणरूपंप्रयत्नंउत्थापयतिस्म । मुहुर्ध
 नुराच्छेदेसत्यक्षय्यधनुःप्राप्त्यर्थंतपःकरणेनानुभूतबहुतरकायक्लेशमेनंपश्चान्मारयिष्यामीतिबुद्ध्याधनुरेवाच्छिनदितिभावः ॥ ९ ॥ अचीकूपदिति । शचीप
 तिस्तुत्यकृतिःइंद्रस्तुत्यकर्मांमुरारिःश्रीकृष्णःतंरुक्मिणंमुंडिताःमूर्धजाःकेशाःयस्यसतथातं अचीकूपत् । यद्रेहंस्यरुक्मिणोगेहंतदुपेक्ष्यलक्ष्मीःरुक्मिणी
 रूपाअगाद्धि । रुक्मिण्यद्विहायश्रीकृष्णसमीपमगमद्धि । अस्यखलस्यरुक्मिणःतदेतत्शिरोवपनमनुगुणंहि । गतश्रियोहिसंन्यासादिनामुंडितकेशाभवतीतिहे
 रर्थः ॥ १० ॥ सहस्रेति । चंचलःलोनांतोपांगोयस्याःसातथोक्ता अनेननवोढोचितलज्जासूच्यते । अन्यकांताअन्यभार्यानभवतीत्यनन्यकांता । श्रीकृष्णे

कपलीत्यर्थः। सारुक्मिणी आत्मदासीभिः स्वकिंकरीभिः सहस्रसंख्यायेषां ते सहस्रसंख्याः ते च तेऽवनिपालाश्च तेषां भंगः पराभवः तस्मात्समुत्थाः समुत्पन्ना ये भास्वन्तो जयाएव कामिन्यस्ताभिः आत्मदासीभिरित्यनेन श्रीकृष्णकटाक्षवता मेतादृशजयकामिन्यः स्वयमेवायास्यंतीत्यर्थो गम्यते। यदपांगलेशं आश्रित्य विश्वं विजयं विसृज्य चित्याश्रीरिति वचनात्। सहस्रार्धजगाम। यथाराजकुमारी दासी सहस्रेण सहगच्छति तथेति भावः॥ ११॥ तद्योधा इति। धैर्येणोर्जिता अभिवृद्धाः तस्य श्रीकृष्णस्य योधाः भटाः जयाएव कामिनीजनाः स्त्रीजनाः तैर्युक्ताः संतः गर्जन्ति। तुरगाः युद्धाप्ताः युद्धे प्राप्ताः वडवाः स्वस्त्रीरूपाः वामीः निरीक्ष्य मुहुः हेषा हेषाः हेषा च वाजिनामिति हलः। तन्वते कुर्वन्ति। हस्तीन्द्राः गजेन्द्राः युद्धाप्ताः करिणीः समेत्य परितः बृंहितं गर्जितं तत् कुर्वन्ति। बृंहितं करिगर्जितमित्यमरः। भक्तानामभीष्टं

तद्योधा जयकामिनीजनवृता गर्जन्ति धैर्योर्जिता युद्धाप्ता वडवा निरीक्ष्य तुरगा हेषा मुहुस्तन्वते॥ हस्तीन्द्राः करिणीः समेत्य परितः कुर्वन्त्यहो बृंहितं भक्ताभीष्टकरो हरिर्ननु पुरा स्वीयान् सजायान् व्यधात्॥ १२॥ अलंकृतां निजपुरीं जलजायतलोचनः॥ हयहस्तिरथोपेतः प्रियया सहितोऽविशत्॥ १३॥ करं जिघृक्षुर्वै दभ्याः शरण्योऽथ यथाविधि॥ प्रियया बंधुभिः सार्धं प्रययौ मूलमाधवम्॥ १४॥ गच्छन्तमास्थापयतीव रुष्णं द्वावती तत्कृतरम्यरूपा॥ कांत्योल्लसंत्योभयभागहेम्नां द्वार्यं चलेनाभिमुखं मुरारेः॥ १५॥

तत्करोतीति तथोक्तः परार्थैकप्रवृत्तिरित्यर्थः। हरिः श्रीकृष्णः पुरा स्वविवाहात् पूर्वमेव स्वीयान् भटादीन् सजायान् सस्त्रीकान् ननु नूनं व्यधात् अहो आश्चर्यम्॥ १२॥ अलंकृतामिति। हयाश्च हस्तिनश्च रथाश्च तैरुपेतः युक्तः प्रियया भार्यया रुक्मिण्या सहितः कमलवदायते विशालेलोचने यस्य स तथोक्तः श्रीकृष्णः अलंकृतां निजा च सापुरीचतां आत्मीयपुरीं द्वारवर्ता अविशत्॥ १३॥ करमिति। अथ अनंतरं विधिमनतिक्रम्य यथाविधि शास्त्रोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। विदर्भो विदर्भदेशो जाता वै दभीरुक्मिणी तस्याः करं जिघृक्षुः गृहीतुमिच्छुः शरण्यः शरणप्रदः श्रीकृष्णः प्रियया रुक्मिण्या बंधुभिश्च सार्धं मूलमाधवं मूलमाधवाख्यद्वारवत्युपवनंतत्प्रययौ मूलमाधवाख्यक्षेत्रे रुक्मिणीविवाहो जात इति द्वारवती कल्पोक्तं यथानुसारेण दमुदितम्॥ १४॥ गच्छन्तमिति। तेन श्रीकृष्णावस्थानेन कृता तत्कृतरम्यशोभामनोह

सटीकः

सर्गः १

॥ ३॥

कांतिर्यस्यास्सातथोक्ता । द्वारवतीमुरारेःश्रीकृष्णस्यमुखंअभिमुखंअग्रइत्यर्थः । उल्लसंत्याउभयौचतौभागौचतयोःहेम्रांरत्नखचितद्वारोभयपार्श्वस्थितहे
 म्रांकांत्याअंचलंकांत्याख्यमित्रस्ववसनांचलंतेनेत्यर्थः । चेलांचलेनास्यकुचांचलेमामित्यादिप्रयोगादंचलशब्दःपटभागेप्रसिद्धः । गच्छंतंश्रीकृष्णंद्वारिआ
 स्थापयतीव । यथाप्रियागच्छंतंप्रियंचेलांचलेनबद्धागंतुंनमुंचतितथेतिभावः ॥ १५ ॥ कृष्णइति । श्रीकृष्णेबलाद्वजतिसतिसापुरीतस्यश्रीकृष्णस्यमंदहासः
 सएववचंद्रिकानूतनज्योत्स्नातयाद्रवंतःजलानिमुंचंतःयेइंदुकांताःचंद्रकांतपाषाणास्तैः आस्रस्यअश्रुणःयाधारातां बभार । उद्गतानिसर्वजनानांपुरान्निर्गम
 नेनउद्गतानियानिवचांसितेपारंभसोव्यापारोयस्याःसातथासती । तस्यश्रीकृष्णस्ययत्सैन्यंतस्ययःसंभ्रमःइतस्ततोधावनंतेनसमुत्थानिउद्गतानियानिरजांसितैः
 आस्यस्यमुखस्यमालिन्यंतत् । आस्यस्थानीयगोपुरादौमालिन्यंबभार । अनेनतत्कालवियुक्तस्त्रीस्वभावोध्वन्यते ॥ १६ ॥ भर्तुरिति । ततोन्तरंसाद्वारवती

कृष्णे बलाद्वजति सा द्रवदिंदुकांतैस्तन्मंदहासनवचंद्रिकयाऽस्रधाराम् ॥ तत्सैन्यसंभ्रमसमुत्थरजोभिरास्यमालि
 न्यमुद्गतवचोरभसा बभार ॥ १६ ॥ भर्तुस्ततः प्रतिकृतिं स्फुरदात्मवप्रलग्नोच्चरत्ननिकरेषु निधाय दीना ॥ तस्या
 विवाथ फलिताऽच्युतभूषणेषु विश्लेषशंकिहृदयाऽनुययाविवेशम् ॥ १७ ॥ चलत्पताकानिलनिर्मलीकृते रथौघच
 क्रावलिभिः समीकृते ॥ सुरालिमुक्तामलपुष्पलांछिते गर्जेद्रदानांबुकदंबसिंचिते ॥ १८ ॥ दीनासतीस्फुरंतोभास्वंतःआत्मनः
 स्वस्याःयेवप्राःप्राकारास्तेषुलग्नानियानिउच्चरत्नानिउत्तमरत्नानितेषांनिकराःतेषु । भर्तुःश्रीकृष्णस्यप्रतिकृतिंप्रतिबिंबंनिधायतस्याविव तद्रमनेपितत्प्रतिकृति
 मालिग्यकथंचित्कालंनेष्यामीतिस्थितेवेत्यर्थः । अथअच्युतस्य यानिभूषणानिरत्नखचितभूषणानितेषुफलितासापुरी । विश्लेषंवियोगंशंकतइतिविश्लेषशं
 कितादृशंहृदयंमनोयस्यास्सातथासतीईशंकांतंश्रीकृष्णंअनुययाविव रूपांतरेणानुजगामेव ॥ १७ ॥ सेनाविस्तारंवर्णयन्नेवराजमार्गालंकारमाह । चलदिति ।
 यद्वाश्रीकृष्णप्रयाणप्रकारंवर्णयन्मार्गस्योभयपार्श्वपुंजीभूयस्थितसेनालंकारंवर्णयति । चलदिति । मन्मथकोटिरूपःश्रीकृष्णःचलंत्यःयाःपताकाःतासाम
 निलस्तेनशुष्कतृणबंधाद्यपगमेनसम्मार्जनैर्नैवनिर्मलीकृतःतस्मिन् । रथौघाःरथसमूहाःतेषांयानिचक्राणितेषामावलयःताभिःसमीकृतेसमानीकृते । सुरालिमु

कानिसुरसमूहमुक्तानियानिअमलपुष्पाणितैःलांछितेचिह्निते । गजेन्द्राणांयानिदानानिमदास्तान्येवांबूनिजलानितेषांकदंबःसमूहःतेनासिंचितेमार्गमंदयथाभव
तितथा ययावित्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ वराश्वेति । वराःउत्तमाःयेश्ववाराःसादिनःतेषामुच्चयःसमूहःतेनसूचिताःप्रेरिताःतैःइतस्ततःमंडलेनमंडलाकारेणयद्वाव
नंतस्मिन् । उद्यताउद्युक्तास्तैःपरिस्फुरंतियानिचामरभूषणानिचामराणिचभूषणानिचतैरुज्ज्वलाशोभमानास्तैः । हेषितेनभूषितानिआननानियेषांतितथातैःवि
राजितेराजमार्गेययावित्यन्वयः ॥ १९ ॥ पार्श्वद्वयेति । कलशानांपूर्णकलशानांपमानंसादृश्यंयेषांतितथातैः । पार्श्वयोर्द्वयंतस्मिन्तिष्ठतीतितथोक्तायेइभाःग
जास्तेषांकदंबाःसमूहाः राजमार्गेगमनावसरत्वात्पार्श्वद्वयेव्यूहीकृत्यस्थितगजसमूहाइत्यर्थः । तेषांयेरंगिकुंभाःधातुरंजितकुंभप्रदेशास्तैःसमेते नीलाःयेउपलाः
पाषाणाःतेषांतोरणानिइंद्रनीलात्मकतोरणाइत्यर्थः । तेषामाभेवाभायेषांतितथातैः अन्योन्यंसक्ताःसंबद्धाःतेचतेउन्मुखाःऊर्ध्वमुखाःतेचतेकुंचितमीषद्व

वराश्ववारोच्चयसूचितैर्हयैरितस्ततो मंडलधावनोद्यतैः ॥ परिस्फुरद्भूषणचामरोज्ज्वलैः विराजिते हेषित
भूषिताननैः ॥ १९ ॥ पार्श्वद्वयस्थेभकदंबरंगिकुंभैः समेते कलशोपमानैः ॥ अन्योन्यसक्तोन्मुखकुं
चिताग्रहस्तैश्च नीलोपलतोरणाभैः ॥ २० ॥ विचित्ररत्नोज्ज्वलभूषणौघैः पदांबुजैः प्राहुणिकांगनानाम् ॥
रंगप्रभां मुष्णति राजमार्गे मंदं ययौ मन्मथकोटिरूपः ॥ २१ ॥ मध्येस्थापितमाधवा स्मितलसत्फेना च
लच्चामरव्रातोर्मिर्विततातपत्रकमठा हस्यश्वपत्न्यावृता ॥ वीणावेणुनिनादगर्जितयुता वार्धैः समा सा च
मूराच्छन्नानिमिषांतरागतमहीपालौघसेना सरित् ॥ २२ ॥

नतंग्रंयेषांतितथोक्ताःतेचतेहस्ताःशुंडाश्चतैश्चसमेतेराजमार्गेययावित्यन्वयः ॥ २० ॥ विचित्रेति । विचित्राणियानिरत्नानिपद्मरागेंद्रनीलमौक्तिकवैदूर्यादिना
नारत्नानितैरुज्ज्वलाःप्रकाशमानाभूषणौघाःयेषांतानितथोक्तानितैः । प्राहुणिकाःविवाहार्थमागताःयेजनाःवैवाहिकःप्राहुणिकइतिहलः । तेषामंगनास्तासां प
दांबुजैःरंगप्रभांनीलरक्तपीतशुभ्रादिचूर्णैःकतरंगकांतिमुष्णतिअपहरतिराजमार्गेमन्मथकोटिरूपःश्रीकृष्णःमंदंययौ ॥ २१ ॥ मध्यइति । मध्येस्वमध्येस्थापितः
माधवःश्रीकृष्णोययासा । समुद्रपक्षेसमुद्रशायित्वात्श्रीणस्यवारिधिरपिमध्यस्थापितमाधवः । स्मितमेवलसत्फेनोयस्यास्सा । चलंतिचामरव्रातान्येवऊर्म

सटीव

सर्गः

॥ ४

योयस्यास्सा । विततान्यातपत्राण्येवकमठाःकूर्मायस्यास्सा हस्तिनश्चअश्वाश्चपत्तयश्चतैरावृता । यावंतोदृश्यतेनरकरितुरगादयःस्थलेजीवाः तावंतःसलिले
ष्वपि । नरपूर्वास्तेपिविज्ञेयाइतिवचनात् समुद्रस्यापिहस्याद्यावत्तत्तद्वदृष्टव्यं । वीणाश्चवेणवश्चतेषांनिनादस्सएवगर्जितंगर्जनंतेनयुता । आच्छन्नाःमनुष्यरूपेणा
च्छन्नाअनिमिषादेवायस्यांसा । समुद्रोप्याच्छन्नमीनः । सुरमस्यावनिमिषावित्यमरः । अंतरामध्येमध्ये आगताःयेमहीपालौघाःतेषांयाःसेनास्ताएवस
रितोनद्योयस्यास्सा ॥ वारिजलानिधीयंतेऽस्मिन्नितिवाद्धिःसमुद्रः । तस्यसमासाचमूःकृष्णचमूःमंदंययौ ॥ २२ ॥ लक्ष्मीशेति । लक्ष्मीशस्यश्रीकृष्णस्यये
वाहरथहस्तिभटौघाःवाहाःवाजिनश्चरथाश्चहस्तिनश्चभटाश्चतेषामोघाःसमूहास्तेषांवेगःतस्माज्जातं त्रिदिवंस्वर्गःतत्ब्रजतूस्वर्गपर्यंतमूर्ध्वगच्छदित्यर्थः । आत्तोर
योवेगोयेनतत् । तद्रजःकर्तृपदं । कृष्णानुषंगःश्रीकृष्णसंबंधःययोस्तौतथोक्तौयौचिदचेतनौसज्जनशालग्रामरूपौतयोःसंगःसमागमस्तंभजतीतितथोक्तः

लक्ष्मीशवाहरथहस्तिभटौघवेगजातं ब्रजत्रिदिवमात्तरयं रजस्तत् ॥ कृष्णानुषंगिचिदचेतनसंगभा
जो वक्ति त्रिविष्टपगतिं गतमेधसोऽपि ॥ २३ ॥ विचित्ररत्नद्युतिरंगकांत्या सुमौक्तिकौघाक्षतलाजरा
ज्या ॥ मंदानिलाख्यव्यजनैः स्वतीरे सिंधुः स्वजामातरमंचतीव ॥ २४ ॥ तुंगैस्तरंगैर्धृतशंखचक्रैः कीर्ण
पयः फेनसितं वितन्वन् ॥ हस्तैर्मुरारेर्व्रजतोऽधिमार्गं वस्त्राणि विस्तारयतीव वाद्धिः ॥ २५ ॥

तस्य गतमेधसोपिज्ञानरहितस्यापित्रिविष्टपस्यगतिःप्राप्तिःतांवक्ति । हस्यश्वपदातीनांचेतनरूपत्वात्तथस्याचेतनरूपत्वात्तुभयोरपिश्रीकृष्णसेनांगत्वेनतदनुषं
गित्वात्तदुत्पन्नरजसोजडत्वेनबुद्धिरहितत्वाच्चैवंनिदर्शनम् ॥ २३ ॥ विचित्रेति । सःसिंधुःसमुद्रःस्वतीरंस्वतटंतस्मिन्विचित्राणियानिरत्नानितेषांयाद्युतिःसैवरंग
कांतिःतया । सुमौक्तिकौघाएवअक्षताश्चलाजाश्चअक्षतलाजास्तेषांराज्यासमूहेनमंदानिलामंदवायवःतइतिआख्यानामयेषांतानिमंदानिलाख्यानितानिचता
निव्यजनानिचतैः । अनेनप्रतिपदंवनवनमंदानिलागमःसूच्यते । जामातरंस्वदुहितृभतरंश्रीकृष्णंअंचतीवपूजयतीव ॥ २४ ॥ तुंगैरिति।तुंगैरुन्नतैःधृतानिशंखाश्च
क्राणिचक्रांकशिलाश्चशंखचक्राणियैस्तेतथोक्ताः द्वारवत्याःसमीपेसमुद्रात्शंखचक्रांकशिलानामुत्पत्तेरितिउदितं शंखचक्रधरैरिति वैष्णवधर्मोऽध्वन्यते । तरं
गैःफेनसितंफेनेनशुभंतत् । पयःजलंकीर्णंतीरेविस्तृतंवितन्वन्फेनिलंजलमूर्मिभिःतीरेप्रसार्यपुनःनिवर्तयन्नित्यर्थः । वारिधीयंतेऽस्मिन्नितिवाद्धिःसमुद्रः । ब्रजतः

रु० वि०

॥ ५ ॥

गच्छतःमुरारेःअधिमार्गमार्गमार्गैवस्त्राणिहस्तैर्विस्तारयतीव । यथामहाप्रभोःगच्छतःउपचारार्थान्अधिमार्गस्थापयंतितद्वदाचरतीतिभावः॥२५॥नीलाश्मेति । नीलाःअश्मानइंद्रनीलरत्नानितेषांद्युतिरिवद्युतिर्येषांतानितथोक्तानितादृशानियानिपत्राणिपर्णानितैःशोभंतइतितथोक्तास्तैःअधोव्यालंबंतइतिअधोव्यालंबी नियानिपुष्पाणितान्येवस्फुरन्मुक्तादामानियेषांतैतथातैः । उल्लसंतोयेकिसलयानिःपल्लवानितेषांश्रेण्येववितानंतैनोज्ज्वलैःसिंधुनासमुद्रेणप्रेषितानियानिरत्नानि तैःसंहितानिखचितानितलानियेषांतैतथातैःसुवर्णानांयेउन्नतास्तंभाःतइवअंगानिप्रकांडाःयेषांतैतथातैः । समानमायतंप्रमाणंएषांतैतैःमणिमंडपोरत्नमंडपःतस्या नुकृतिःअनुकरणंएषांतैतथातैःवृक्षैर्युक्तंवनंअविशदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २६ ॥ विष्वगिति । श्रीकृष्णःविष्वक्समंतात्लंबिनःफलोच्चयाःयस्मिस्तथातत् । कलाः

नीलाश्मद्युतिपत्रशोभिभिरधोव्यालंबिपुष्पस्फुरन्मुक्तादामभिरुल्लसत्किसलयश्रेणीवितानोज्ज्वलैः॥ सिं धुप्रेषितरत्नसंहिततलैर्वृक्षैः सुवर्णोन्नतस्तंभाभैर्मणिमण्डपानुकृतिभिर्युक्तं समानायतैः॥ २६ ॥ विष्वग्लं बिफलोच्चयं कलपिकैरारब्धगीतं वनं गर्जद्वारिधिमदलं शुकवचस्तोत्रं स्वतन्वीक्षया ॥ नृत्यत्केकिनटीम नोज्ञमलिगीवीणानिनादं पतत्पुष्पौघाक्षतलाजवृंदमविशन्मांगल्यवेष्टमोपमम् ॥ २७ ॥ यदिदिरायास्तद भूद्धि मूलं प्रियांगसंश्लेषमहोत्सवश्रियः ॥ ततस्तदार्याः प्रवदंति नूनं स्थलं स्थलज्ञा भुवि मूलमाधवम् ॥ २८ ॥

मधुरस्वराःयेपिकाःकोकिलाःतैःआरब्धगीतंगानंयस्यतत् । गर्जद्वारिधिरेवमद्वलोवाद्यविशेषोयस्मिस्तथातत् । शुकवचांस्येवस्तोत्राणिघस्मिन्तथातत् स्व तनोःस्वस्यनीलमेघोपमस्यश्रीकृष्णतनोःशरीरस्यईक्षयादर्शनेननृत्यंतःयेकेकिनोमयूराःतएवतनून्तर्क्यःताभिर्मनोज्ञमनोहरंअलीनांभमराणांगिरःस्वराः ताए ववीणानिनादोयस्मिन्तथातत् । पताकाचलनोत्पन्नवायुवशात् पतंतियानिपुष्पाणितेषामोघास्तएवअक्षताश्चलाजाश्चतेषांवृंदयस्मिन्तत्तथातत् । मांगल्यस्यविवाहस्ययद्वेश्ममंडपभूतंगृहंतस्यउपमायस्यतत्तथातत् । वनंमूलमाधवाख्यंवनंतत् अविशत् ॥ २७ ॥ यदिति । यत्तस्मात्कारणात्तद्वनंइं दिरायाःरुक्मिण्याःप्रियस्यश्रीकृष्णस्यसंश्लेषएवमहोत्सवस्तस्यश्रीःसंपत्तस्याःमूलंकारणमभूद्धि । ततःकारणात्स्थलंस्थलवाचकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंतत्

जानंतीतिस्थलज्ञाः आर्याःभुवितत्स्थलंमूलमाधवंप्रवदंति । मायाःधवःपतिःमाधवःतस्यमूलमितिप्युत्पत्तेरितिभावः ॥ २८ ॥ आसन्निति । अथानंतरंकेच
ननृपाःसदाराःसंतःभीष्मपुत्र्याःपक्षेआसन् एकाकिन्यारुक्मिण्याआनीतत्वात् विवाहोचितविनोदकरणायरुक्मिणीपक्षेपिस्त्रीपुरुषादीनामपेक्षितत्वादितिभा
वः । अपरेनृपाः मुरारेःपक्षेआसन् । तदाबलादानीतस्वपुत्रीसहायमसहमानःवार्धिःसमुद्रःवारिजवदक्षिणीयस्याःसावारिजाक्षीतस्याःरुक्मिण्याःपक्षोऽहमेवे
तिउच्चैर्वदन्निवर्जति ॥ २९ ॥ रत्नौघेति । रत्नौघाःरत्नसमूहाःतैःपूर्णचतुर्वेःसूर्यस्यवर्णइववर्णःप्रभायस्यतत्तथोक्तं यत्सुवर्णपात्रंतस्मिन्सत्कर्णपत्रंकर्णालं
कारोचितसमीचीनतालपत्रंमुखंप्रभृतियेषांतानितथोक्तानि । तानिचतानिशोभनवस्तूनिहरिद्रादीनिचतेषांराशिःसमूहस्तं विस्तीर्यनिधाय । शंखाश्चपटहाश्च

आसन्नृपाः केचन भीष्मपुत्र्याः पक्षे सदारा अपरे मुरारेः ॥ वार्धिस्तदा गर्जति वारिजाक्ष्याः पक्षोऽहमेवेति वद
न्निवोच्चैः ॥ २९ ॥ रत्नौघपूर्णरविवर्णसुवर्णपात्रे सत्कर्णपत्रमुखशोभनवस्तुराशिम् ॥ विस्तीर्य शंखपटहध्वं
निपूरिताशा जग्मुर्वधूगृहमहोत्सवनिर्णयाय ॥ ३० ॥ विविच्य सर्वांगविचारकाले तयोः समंताद्वटना किलासी
त् ॥ सुपीनदेवीस्तनमध्यदेशे सुदुर्लभा सा परमच्युतस्य ॥ ३१ ॥ कन्यामिमांकनकदामकदंबगौरीं धन्यां दिशं
तु हरये हरिनीलभासे ॥ युक्तस्तयाऽयमुदवाह इवात्तविद्युद्विष्वक्करिष्यति समस्तपुमर्थवर्षम् ॥ ३२ ॥

तेषांध्वनयःतैःपूरिताआशादिशोयैस्तेतथासंतःउत्सवनिर्णयःविवाहोत्सवस्यनिश्चयःतस्मैवधूगृहंजग्मुः ॥ ३० ॥ विविच्येति । तयोःरुक्मिणीश्रीकृष्णयोः । सर्वा
णियानिअंगानिविवाहांगानिराश्यादिकूटानितेषां हस्तमुखाद्यवयवानामितिध्वनिः । विचारकालःविमर्शस्यकालःतस्मिन्घटनाघटनरूपविचारावसरइत्यर्थः ।
विविच्यपृथक्पृथक्विवेकंकृत्वासमंताद्वशकूटेष्वपि सर्वावयवेष्वितिध्वनिः । घटनाआसीत्किल । ध्वनिलब्धार्थेष्वेकस्याक्षेपमाह सुपीनेत्यादिना । अच्युत
स्यश्रीकृष्णस्यपरंकेवलंसुपीनौनिबिडौयौदेवीस्तनौरुक्मिणीस्तनौतयोर्मध्यदेशःमध्यप्रदेशःतस्मिन् साघटनासंभावितानिबिडस्तनांतरेतुसुदुर्लभेतिशृंगारलब्धो
विनोदः ॥ ३१ ॥ वाग्दानप्रक्रियांवर्णयति कन्यामिति । कनकदामानिसुवर्णमालाःतेषांकदंबःसमूहःतद्वद्गौरीसुवर्णमालावत्कदंबपुष्पवच्चगौरवर्णावाधन्यांकृतार्था

मिमांकन्यां रुक्मिणीं हरिनीलवत् इन्द्रनीलवत् भाः कांतिर्यस्य स तथा तस्मै हरये श्रीकृष्णाय दिशन्तु । अनेन इन्द्रनीलवचित सुवर्णालंकृतवत् भविष्यतीति भावः । त
या कनकदामगौर्यारुक्मिण्या युक्तो यमिन्द्रनीलप्रभः श्रीकृष्णः आत्तास्वीकृता विद्युत्सौदामिनी येन स तथा उक्तः उदवाह इव मेघ इव विष्वक् समन्तात् समस्ता ये पुमर्थाः
पुरुषार्थाः धर्मादयः तेषां वर्षेष्टिस्तत् करिष्यति रुक्मिणीप्रदानेन सकलपुरुषार्थं भवद्भ्यः प्रदास्यतीति भावः ॥ ३२ ॥ कुलमये परीक्षेतेति उक्तेः कुलविचारप्रकारमाह ।
विदर्भेति । इयं सती रुक्मिणी । विदर्भस्य भीष्मकस्य वंश एवोदधिः समुद्रः तस्मिन् जातमुत्पन्नं च तत् रत्नं च । अथवा विगता दर्भाश्च वंशाश्च विदर्भवंशाः कुशवेणवो य
स्मिन्स विदर्भवंशः स चासावुदधिश्च क्षीरसमुद्र इत्यर्थः । तज्जातरत्नमिव साक्षाद्रमैवेत्यर्थः । सोपिकृष्णः । उडुनायकस्य सोमस्य कुले उद्भवो उत्पत्तिर्येषां ते तथा उक्ताः तेषां
यादवानां अलंकृतिरलंकारभूतः तत्तस्मात् एतत्कुलमूलभूतयोः समुद्रसोमयोः सहजमित्रत्वात् । एतयोः रुक्मिणीश्रीकृष्णयोः । परंपरायोग्यः वंशपरंपरोचितः ।

विदर्भवंशोदधिजातरत्नमियं सती सोऽप्युडुनायकस्य ॥ कुलोद्भवालंकृतिरेतयोस्तु परंपरायोग्यमवैति
योगम् ॥ ३३ ॥ पद्मालया सा किल पावनांगी नारायणोऽयं नवनीरदाभः ॥ तेनावयोः सुस्थिरमेव
योगं मन्यामहेऽन्योन्यविभूतिहेतुम् ॥ ३४ ॥

तं योगसंबंधं । अवैति जानाति । वैदर्भाणां यादवानां संबंधः परंपरागत इत्येका । रत्नमालंकृतिरित्यनेन रत्नस्य स्वर्णाभरणस्य च योगो युक्त एवेत्यपरा । क्षीरसमुद्र
जातत्वेन लक्ष्मीत्वोक्त्या कुलोद्भवानां पुरुषाणां अलंकृतिरुत्तम इति पुरुषोत्तमत्वोक्त्या चलक्ष्मीनारायणयोः योगः समुचित इत्यन्या इति तत्रेधा संबंधघटनाप्रदर्शिते
तिद्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥ प्रकारांतरेण संबंधघटनामाहुः । पद्मेति । सा पावनमंग्यस्याः सा पावनांगी रुक्मिणी । पद्ममालयो यस्य सा पद्मालया किल । लक्ष्मीः
पद्मालयेत्युक्तेः । नवनीरदवदाभायस्य स तथा उक्तः अयं श्रीकृष्णः नारायणः अयनमाश्रयो यस्य स नारायणः किल । तेन जलपद्मयोर्नित्यसमागमेन कारणेन पद्मा
लयानारायणरूपयोः योगं सुस्थिरमेव मन्यामहे । पद्मजलयोः परस्परशोभाकारित्वेन तद्वासिनोरनयोरपि योगं अन्योन्येन विभूतिस्तस्य हेतुः परस्परशोभाकारणमित्य
र्थः । तं मन्यामहे । पद्मस्य जलशोभाकारित्वमात्रं जलस्य तु पद्मोजीवकत्वेन श्रैष्ठ्यं द्योत्यते । नवनीरदाभ इत्यनेन नीरदप्रतिस्पर्धितया श्रीकृष्णस्य तदपन्ना

सटी

सर्गः

पद्मानिष्टापहारकत्वं ध्वनिः । रुक्मिणीवैरिविनाशकत्वं च द्योत्यते ॥ ३४ ॥ आर्य इति । आर्यः श्रीकृष्णः । स्वभार्या । यदि । भारं स्थूलं यत्कार्यं तस्मिन् । नैवोपदिश्यात् न ज्ञापयेत् । पुनः कदाप्येनां यदि न त्यजेत् । अत्रास्यां यदि जात्वपि कदाचिदपि न कुप्येत् कोपं न कुर्यात् तर्हि । नोस्माकं अन्नमुर्याः रुक्मिण्याः करं पाणिं गृह्णातु ॥ ३५ ॥ संदेशमात्रमिति । हे विभो हरे कृष्ण । नः विश्वदः सर्वदस्त्वं । एनां रुक्मिणी । नः केवलं संदेशः संदेशमात्रं पत्रिकामात्रं तत् । अभिवीक्ष्य । यदि नोस्माकं गृहं । संप्रेषयिष्यसि । अन्या च सापत्नी च अन्यपत्नीतां पत्न्यंतरं यदि न करिष्यसि । पत्न्यंतरं परिग्रहं न करिष्यसीत्यर्थः । यदि बंधून् नः स्मरिष्यसि कन्यावरणानंतरं कृतकृत्यतया वयं न विस्मरणीया इति भावः । तर्हि वल्गुमनोहरं वदनं यस्याः सा तथोक्ता रुक्मिणी वरिष्ठत्वां वरयेत् इति कन्यापक्षीयाणां वचनम् ॥ ३६ ॥ इदा

आर्यः स्वभार्या यदि भारकार्यं नैवोपदिश्यात् न पुनः कदापि ॥ एनां त्यजेज्जात्वपि नात्र कुप्येद्गृह्णातु तर्ह्यन्नमुखीकरं नः ॥ ३५ ॥ संदेशमात्रमभिवीक्ष्य हरे गृहं नः संप्रेषयिष्यसि करिष्यसि नान्यपत्नीम् ॥ बंधून् स्मरिष्यसि विभो यदि विश्वदो न त्वां तर्हि वल्गुवदना वरयेद्दरिष्ठम् ॥ ३६ ॥ ब्रह्मांडाख्यगृहं चतुर्दशलसत्प्रासादशोभं हरेः साध्वीयं सततं विचारयतु तन्मध्ये गृहस्थोचितम् ॥ स्वर्णाद्रिक्षितिधान्यरत्नलवणक्षीरेक्षुसर्पिर्दधिस्वादूदादि सुतांश्च पद्मजमुखान् तेषां धुरं मंदिरम् ॥ ३७ ॥

नैव रपक्षीयाणां प्रत्युत्तरप्रकारमाह । ब्रह्मांडेति । इयं साध्वी रुक्मिणी । चत्वारः अधिकाः दशचतुर्दशपातालाद्याश्चतुर्दश लोका एवलसत्प्रासादास्तैः शोभत इति तथोक्तं । हरेः ब्रह्मांडमिति आख्यायस्य तत् ब्रह्मांडाख्यं यत् गृहं तत् । सततं विचारयतु । तन्मध्ये ब्रह्मांडाख्यगृहं मध्यं तस्मिन् । गृहस्थोचितं । स्वर्णाद्रिः महामेरुः स च क्षितिश्च धान्यानि च रत्नानि च समुद्राकारेण वर्तमानानि लवणं च क्षीरं च इक्षुश्च सर्पिश्च दधि च स्वादूदं स्वादूदकं तच्च तानि आदयो यस्य तत् तथोक्तं तत् आदिशब्देन समुद्रादिकं गृह्यते । बृहच्छरीरतया महागृहस्थत्वेन गृहादीनां स्थूलत्वादिकमुक्तमिति द्रष्टव्यं । पद्मजः विरिंचः मुखं प्रमुखो येषां ते तान् सुतांश्च । हरेः सर्वस्रष्टृत्वात् अस्याश्च लोकमातृत्वाच्चेति भावः । तेषां ब्रह्मादीनां । धुरं सत्यलोकाधिपत्यादिकं धुरं । मंदिरं सत्यलोकादिकं च विचारयतु । ब्रह्मांडादीनामेतेषां संपद्रूपत्वेन

अस्याश्वसंपदभिमानिश्रीत्वेनैतद्विचार्यमितिभावः ॥ ३७ ॥ ननुभारकार्येनोपदिश्यादित्युक्तेर्महाकार्यमिदंकथमुपदिश्यतइत्यतआहुः । कार्यमिति । एतद्गृह
कृत्यं । गृहिण्याभार्ययारुक्मिण्या । कार्यं । विचार्यतयागृहमस्यावशेवर्ततइतिगृहिणीतिव्युत्पत्तेरितिभावः । अन्येचतेजनाश्वतैरसाध्यंएतद्गृहांतःप्रवेशादे
रयोग्यत्वादितिलौकिकं । ब्रह्मांडपरिपालनादेरन्यासाध्यमितिहृदयं । भारं करोतीतिभारकारि नभवति । भाररूपत्वेपिगृहकृत्यमिदमनयैवकर्तव्यमितिभावः ।
अन्यस्यापिभारकार्यत्वेपिअस्याःनेदंभारकार्यमित्याहुः । तन्वीति । इयंतन्वीस्त्रीरुक्मिणी । तदेतत्सकलंब्रह्मांडपोषणादिकं । स्वस्याःलोलश्वंचलोयोली
लाकटाक्षःलीलापांगनिरीक्षणंतेनकरिष्यति । विश्वस्थितीतिद्वादशस्रोत्रेउक्तं । भारकार्येनैवोपदिश्यादित्यस्येदमुत्तरम् ॥ ३८ ॥ नैनामिति । सःश्रीकृष्णः । एनारु
क्मिणीं । संसदिसभायामपि । नत्यजेत् । सभायांलक्ष्मीनारायणरूपतयावस्थितेरितिभावः । रहसिअंतःपुर्यांकथंत्यजेत्नत्यजेदितिभावः । स्वैरेणस्वेच्छयाअ
कार्यं गृहिण्या गृहकृत्यमेतन्नो भारकार्यन्यजनैरसाध्यम् ॥ तन्वी तदेतत्सकलं स्वलोललीलाकटाक्षेण करिष्यती
यम् ॥ ३८ ॥ नैनां संसदि संत्यजेन्न रहसि स्वैरावतारेषु वा स्नानाभ्यंजनभोजनादिविविधक्रीडासु वाऽस्यै दिशे
त् ॥ स्वांगाश्लेषसुखं विभूषणगतं विंबोष्ठजं चामृतं वंशाद्याश्रितमेतया विरहितं देशं परं संत्यजेत् ॥ ३९ ॥

वताराःरामकृष्णाद्यवताराःतेषुवा नसंत्यजेत्सीतादिरूपतयालक्ष्म्याअपिसहावतारादितिभावः । स्नानंचअभ्यंजनमभ्यंगस्तच्चभोजनंचतानिआदयोयासांताः
तथोक्ताःयाःविविधक्रीडाःतासु।क्रीडास्वित्यनेनस्नानादिकमपिक्रीडामात्रंनतुसुखाप्त्यर्थमितिद्योत्यते । एनानंसंत्यजेदित्यन्वयः । सस्त्रीकतयाभिषेकादिपूजास्वी
कारादितिभावः । विभूषणानिकंठमालाद्याभरणानिगतंप्राप्तंतत् । स्वस्यअंगंशरीरंतस्यआश्लेषःसंबंधःतस्यसुखंतज्जन्यसुखमित्यर्थः । तत् । अस्यैरुक्मिण्यैदि
शेत् । लक्ष्म्याएवभूषणाकारतयास्थितेरितिभावः । वंशोवेणुवाद्यंतदादियेषांतानिवंशादीनिमुखचुंबिशंखशृंगादिवाद्यानितेषुआश्रितं । विंबसदृशःओष्ठःविंबोष्ठः
तस्माज्जायतइतितथोक्तंतत् । अमृतंअधरामृतंचेत्यर्थः । अस्यैदिशेत् । श्रीदेवीवेणुमाश्रित्येतिवचनात् परंकेवलं । एतयारुक्मिण्याविरहितंदेशंत्यजेत् । देशतः
कालतःरुक्मिण्याःश्रीकृष्णेनसमव्याप्तेरितिभावः । एतद्ब्रहितदेशमेवत्यजेदित्युक्त्याएतत्त्यागःसुतरानेतिसूचितः । नपुनःकदाप्येनांत्यजेदित्यस्योत्तरम् ॥ ३९ ॥

क्रुद्धोपीति । अयंश्रीकृष्णः । सर्वचतद्भुवनंचतस्मै । क्रुद्धोपिसंहतसकललोकोपीत्यर्थः । क्रुधद्बुहेष्यासूयार्थानांयंप्रतिकोपइतिचतुर्थी । भीष्मस्य
 ष्मकस्यपुत्रीतस्यांरुक्मिण्यां । क्रोधःकोपस्तंनकरिष्यति । परंतुतदापिप्रलयेऽपि । एनांश्रीलक्ष्मीरूपिणीं । कोमलांगीरुक्मिणीं । दोभ्यांहस्ताभ्यांप
 रिरभ्यरमयेत्किल किलेत्यनेनलक्ष्मीभुजांतरगतःस्वरतोपिचाग्रइतिप्रमाणप्रसिद्धिद्योतयति । इमांरुक्मिणींवियुक्तांसीतावतारादिषुवियोगवर्तीकलयेजा
 नाति । अस्यश्रीकृष्णस्य । कोपस्तत्रतस्मिन्नेवपुरुषे लक्ष्म्याःवियोगंवदतःसुराणकोदेस्तमोदानादितिभावः । अविद्यमानवियोगज्ञातनिमित्तःकोपइत्युक्त्या
 अस्यांनकदापिकोपइतिसूचितम् ॥ ४० ॥ केशमिति । स्वपुंसांस्वभक्तानांदयितःप्रियःसश्रीकृष्णः । रुक्मिण्याःकेशःकेशभारस्तं । प्रगृह्य । करजाःनखाः

क्रुद्धोऽपि सर्वभुवनाय न भीष्मपुत्र्यां क्रोधं करिष्यति परं परिरभ्य दोभ्याम् ॥ एनां तदाऽपि रमयेत्किल
 कोमलांगीं कोपोऽस्य तत्र य इमां कलयेद्वियुक्ताम् ॥ ४० ॥ केशं प्रगृह्य करजैः कुचकुंभपार्श्वे कुर्वन् व्र
 णानि मृदुलोष्ठपुटं दशन्सः ॥ दंतक्षतं विरचयेदयितः स्वपुंसां क्रोधं तदा न कलयध्वमसौ विलासः
 ॥ ४१ ॥ प्रायः स न प्रेषयति स्वभक्तगेहेष्विमां तेऽपि न लक्षयन्ति ॥ यूयं हि दत्तामपि मामिदानीं धी
 राः परावृत्य न किं दिशध्वम् ॥ ४२ ॥

तैः । कुचएवकुंभस्तस्यपार्श्वतस्मिन् । व्रणानिक्षतानि । कुर्वन् । मृदुलंयदोष्ठपुटंतत् । दशन् । दंतैःक्षतंव्रणस्तद्यदविरचयेत् । तदाक्रोधंनकलयध्वंनजानी
 ध्वम् । केशग्रहणव्रणकरणदंतक्षताद्यैःकोपेष्वपिदर्शनादितिभावः तर्हि किमर्थंकचग्रहणादिकमित्यतआहुः । असाविति । असौकेशग्रहणादिविलासःश्रुतिवि
 नोदकोपभ्रमनिवारणव्याजेनउपकरिष्यमाणकेशग्रहणविलासकथनमिदंकन्यायाश्चित्तकर्षणार्थंजात्वपिनात्रकुप्येदित्यस्योत्तरार्थच॥४१॥प्रायइति । श्रीकृ
 णःस्वभक्तानांगेहानिगृहाणितेषु । प्रायःइमां । संपद्रूपिणींनप्रेषयति तंभंशयामिसंपद्रुयोयस्यचेच्छाम्यनुग्रहमिति वचनात् । तेषिभक्ताअपितांसंपदंनलक्षयन्ति
 नवांच्छन्ति । तथापितत्पराज्यंनैववांच्छन्ति किंचनेति वचनात् । हेधीराःयूयमिदानीमद्यद्द्वारकायामवस्थितिकाले । दत्तामपिगृहनिधिपश्वादिरूपेणदत्तामपि

वि०

८ ॥

अचउपसर्गात्तइतिदकारस्यतकारादेशःइमांश्रियम् । आचंडालादिभिःप्राप्यद्वारकानिधिकोटिकदितिवचनात् । परावृत्यदात्रेश्रीकृष्णायेत्यर्थः । नदिशध्वंकिं ।
दारांसुतानितिसदाचारेप्युक्तंदिशध्वमेवेत्यर्थः । गृहंनःसंप्रेषयिष्यसीत्यस्योत्तरमिदम् ॥ ४२ ॥ नैवान्यामितिपूर्णःरुक्मिणीमात्रेणाप्तकामः । अयंपुरुषाग्रणीःपुरुष
श्रेष्ठःश्रीकृष्णःअन्यांकन्यांनवरयेत् । वृतोपिषोडशसहस्रकन्याभिःगोपीभिश्चवृतोऽपि । अनेनस्वस्याकांक्षाभावेऽपितासामाकांक्षानुसारेणवर्णनमितिसूचितम् ।
अन्यायाअंगनाःस्वभोग्याःस्त्रियस्तासांदेहस्तस्मिन् । इमांप्रेयसीमतिशयेनप्रियांरुक्मिणीरूपांलक्ष्मीरमयेत् । श्रीकृष्णेनानुभूयमानास्वन्यासुलक्ष्मीसंनिधा
नादितिभावः । करिष्यसिनान्यपत्नीमित्यस्योत्तरम् ॥ ४३ ॥ बंधून्स्मरिष्यसीत्यस्यानंगीकारेणैवोत्तरमंगीकारयंति । सदेति । सदाअपरोक्षीकृतंसाक्षाच्चक्षुषादृश्यमा
नंसर्वविश्वंसकलंजगद्येनसतथोक्तः । स्मरणीयंशीलंयस्यसतथोक्तः । श्रीकृष्णः । कथंवायुष्मान्स्मरेत् । चाक्षुषदर्शनेजागरूकेसतितज्जनितसंस्कारोत्तरका

नैवान्यां वरयेत्कन्यां पूर्णोऽयं पुरुषाग्रणीः ॥ वृतोऽप्यन्यांगनादेहे रमयेत्प्रेयसीमिमाम् ॥ ४३ ॥ सदापरो
क्षीकृतसर्वविश्वः कथं स्मरेद्बन्धुः स्मरणीयशीलः ॥ तथाऽपि युष्मासु रूपां स कुर्यात्स्मृतेः फलं स्वांघ्रियु
गाश्रयेषु ॥ ४४ ॥ न पारिवर्हं बहु दातुमीशा रथाश्वहस्यादिवलानि वाऽस्मै ॥ इमां परं पद्ममुखीं दिशा
मस्तिथिज्ञमाहूय तिथिर्विचार्या ॥ ४५ ॥ न पारिवर्हं स वृणोति पूर्णसुखः परं कांक्षति तत्कटाक्षम् ॥ वि
रिंचवैरिंचिमुखामराणामगण्यभाग्यं हि यतो बभूवः ॥ ४६ ॥

लिकस्मरणस्यासंभवादितिभावः । स्मरणीयशीलइत्यनेनयत्तददृश्यमित्यादिनास्वानुग्रहमंतरेणसाक्षाददृश्यस्यतस्यस्मरणंभवद्विरेवकार्यमितिसूचितम् । तथा
पि । तस्ययौअंग्रीतयोःयुग्मंयुगंतदेवाश्रयोयेषांतेतथातेषु । युष्मासु । स्मृतेःस्मरणस्यफलंफलरूपांकृपांकुर्यात् । स्मरणेनापिकृपैवकर्तव्यानामेवकरिष्यसी
त्यर्थः ॥ ४४ ॥ नेति । अयमस्मैश्रीकृष्णाय । पारिवर्हंवरायदीयमानंद्रव्यंतद्वद्बुदातुंनेशानसमर्थाः । रथाश्वअश्वाश्वहस्तिनश्वेतआदयोयेषांतानि
तथोक्तानि । तानिचतानिबलानिसैन्यानिचतानिवादातुंनेशाः । परंकेवलंइमांपद्ममुखीरुक्मिणींदिशामः । तिथिजानातीतितिथिज्ञस्तंज्योतिर्विदमाहूयति
थिर्विवाहयोग्यतिथिर्विचार्या ॥ ४५ ॥ नपारिवर्हमिति । पूर्णसुखःसःश्रीकृष्णः । पारिवर्हंवरायदीयमानंद्रव्यंतत् । नवृणोति । परंतु । तस्याः रुक्मि

सटीः

सर्गः

॥

ण्याः कटाक्षःलीलावीक्षणंतं । कांक्षतिइच्छति । यतःकटाक्षात् । विरिंचोब्रह्मासचविरिंचस्थापत्यंपुमान्वैरिंचिःशिवःसचतौमुख्यौप्रमुखौयेषांतेतथो
क्तास्तेचतेऽमराश्चतेषां गण्यंनभवतीत्यगण्यंयद्वाग्यंतत् । बभूवहि ॥ ४६ ॥ रुक्मिणीश्रीकृष्णयोःअवयववर्णनव्याजेनपंचानांशुभग्रहाणांमुखाद्युच्चस्थान
स्थितिंचतुर्णांअशुभग्रहाणांपादाख्याधस्थानस्थितिंवर्णयन्नरसिकोज्योतिर्वित्सर्वापितिथिःअनयोरनुकूलैवेत्यतआह । यद्वक्त्रइति । ययोःश्रीकृष्णरुक्मि
ण्योःवक्त्रंतस्मिन्जात्येकवचनं । विधुंचंद्रं । आमनंतिविदंति । चंद्रोपममुखत्वादितिभावः । मुग्धंमनोहरंयत्स्मितंमंदहासस्तस्मिन् । शोभनश्चासौबुधश्चतं
बुधंसौम्यंआमनंति । स्मितस्यमंदत्वेनाल्पप्रकाशबुधसदृशत्वादितिभावः । यद्वामुग्धस्मितेसति । सुबुधंसम्यक्ज्ञानिनं । आमनंति । यमुद्दिश्यकृपयामंदस्मि
तंकुरुतेससम्यक्ज्ञानीभवतीत्यर्थः । एतयोःकरतलयोः । उद्यन्योव्योममणिःद्युमणिःबालसूर्यः । तंआमनंतिविदंति । करतलस्यरक्तत्वेनबालार्कसदृशत्वा
दितिभावः । कटितटंकटिप्रदेशस्तस्मिन्गुरुमलघुंआमनंति कटितटस्यपृथुत्वादितिभावः । बृहस्पतिमितिध्वनिः । गुरुर्निषेकादिकरेषुरोधसिबृहस्पतौ । पित्रा

यद्वक्त्रे विधुमामनंति सुबुधं मंदस्मिते हस्तयोरुद्यममणिं गुरुं कटितटे मध्यं च काव्यास्पदम् ॥ य
त्पादस्पृशि मंगलं पदतले केतुं गतौ मंदगं यद्रोचिश्चकितं तमस्तदनयोर्नित्यं मुहूर्तोदयः ॥ ४७ ॥ यदीय
वीक्षाविषयस्य नित्यं विधोर्बलं तारबलं च सुष्ठु ॥ यदीयतारं जपतस्तदस्य सदा मुहूर्तोदयमेव मन्ये ॥ ४८ ॥

दौनाबृहत्ख्यातदुर्ज्ञानालघुष्वितिअभिधानात् । मध्यंचकाव्यास्पदंएककाव्यविषयीभूतं । बहुगुणवत्तयाएकेनकाव्येनवर्णयितुंयोग्यमित्यर्थः । शुक्रास्पदमिति
ध्वनिः । काव्यउशनाभार्गवःकविरित्यमरः । इतिपंचानांग्रहाणांउच्चस्थानस्थितिरुक्तेतिद्रष्टव्यं । ययोःपादाःयत्पादाःतान्स्पृशतीतितथोक्तस्तस्मिन्मंगलं पादत
लेकेतुःरेखारूपोध्वजः । तंकेत्वाख्यग्रहमितिध्वनिः । आमनंति । गतौगमनेमंदगच्छतीतिमंदगस्तंशनैश्चरमामनंति । गतेर्मंदत्वेनशनैश्चरसाम्यादितिभावः ।
तमःअंधकारं । यद्रोचिषाययोःकांत्याचकितंअधःकृतमामनंति । राहुमितिध्वनिः । तमोराहौगुणेध्वांतइतिरत्नमाला । तत्तस्मात्कारणात् । अनयोःरुक्मि
णीकृष्णयोःनित्यंमुहूर्तोदयःशुभमुहूर्तस्यउदयः । महाशुभलक्षणसंपन्नयोरनयोःकिमुहूर्तविचारेणेतिहृदयम् ॥ ४७ ॥ यदीयेति । यस्यश्रीकृष्णस्यसंबन्धिनी
यदीयासाचसावीक्षाचकृपाविलोकनंतस्याःविषयःतस्य । नित्यं । विधोश्चंद्रस्यबलमस्ति । नक्षत्रप्रणवयोरपितारशब्दवाच्यत्वात्तारजपेनतद्वलेसति

० वि०

॥ ९ ॥

नक्षत्रादेरनुकूलत्वावश्यंभावात्शब्दसाम्याच्चेतदुक्तं । यस्यश्रीकृष्णस्यसंबन्धीयदीयःसचासौतारःप्रणवःतं । जपतः । सुष्ठुसम्यक् । तारबलंअस्ति । नक्षत्रमृ
क्षंभंतारामिति वचनात्आकारांतोपितारशब्दोस्ति । एतत्प्रतिपादकतारोपासकस्यापिताराबलंकिम्वस्येतिफलितोर्थः । तत्तस्मात् । अस्यश्रीकृष्णस्यसदा । मु
हूर्तोदयःचंद्रताराबलोपेतमुहूर्तोदयस्तं । मन्ये ॥ ४८ ॥ द्वित्रैरिति । ज्योतिषानक्षत्राणांपंथावीथीतंजानातीतिज्योतिष्पथज्ञःतेनोक्तासातिथिः । द्वौवात्रयो
वामानंयेषांतानिद्वित्राणितैः । संख्याव्ययेत्यादिनासमासः । बहुव्रीहौसंख्येयेडजबहुगणादितिडच् । दिनैरंतरिताव्यवहितापिसा । महस्यविवाहोत्सवस्यऋद्धि
रभिष्टद्धिःउद्यंतीचसामहर्द्धिश्चतां विवाहोत्सवार्थसंपादितवस्तुसंपत्तिमित्यर्थः । मिषतांपश्यतां । जनानां । क्षणस्याभेवाभायस्याःसाक्षणाभाक्षणसंमिताऽभू
त् । नानाविधसंभ्रमदर्शनार्थमितस्ततःगच्छतांक्षणप्रायाऽभूदितिभावः । भैष्यारुक्मिण्यास्तुकल्पानांयदयुतंतेनसंमितासमाआसीत् । तावत्पर्यंतंक्षणकरग्रह

द्वित्रैर्दिनैरंतरिताऽपि साऽभूत् ज्योतिष्पथज्ञोक्ततिथिः क्षणाभा ॥ उद्यन्महर्द्धि मिषतां जनानां भैष्यास्तु
कल्पायुतसंमिताऽसीत् ॥ ४९ ॥ तांबूलपत्रं किल पूगयुक्तमासीद्विवाहोत्सवनिर्णयाय ॥ चेतःसु निश्वाय
यति स्म यूनां मांगल्यदीक्षोत्सवमेतदेव ॥ ५० ॥ ततः क्रमेणोभयवर्गनार्यो गृहेगृहे तैलयुतां हरिद्राम् ॥
ददुर्विवाहोत्सवमूलभूतं परस्परं स्नेहमिवाऽर्पयंत्यः ॥ ५१ ॥ कन्यावरौ चक्रतुरर्थकामावन्येद्युरर्चां पितृ
देवतानाम् ॥ मन्येऽहमन्योन्यमभूत्तदग्रे चीर्णोत्सवौ संप्रति जातलज्जौ ॥ ५२ ॥ प्रत्यूहहेतुत्वादितिभावः ॥ ४९ ॥

तांबूलपत्रमिति । पूगयुक्तंक्रमुकयुक्तं तांबूलपत्रं । विवाहएवउत्सवस्तस्यनिर्णयःतस्मै । आसीत्किल । निश्चयतांबूलमितिलोकप्रसिद्धेरितिभावः । तथाहि ।
यूनांचेतस्सुचित्तेषु । एतदेवतांबूलमेव । मांगल्यस्यदीक्षासैवोत्सवस्तंनिश्वाययतिस्म । कामोद्रेककारित्वेनतच्चर्वणमदनोद्दीपितंचेतःदीक्षामाकांक्षतइतिभावः
॥ ५० ॥ ततइति । ततोऽनंतरं । क्रमेण । उभयश्चासौवर्गश्चतस्यनार्यःकन्यावरपक्षीयाःसुवासिन्यः । तैलयुतांहरिद्रां । विवाहएवउत्सवःतस्यमूलभूतःतं । विवाह
स्यस्नेहमूलत्वादितिभावः । स्नेहंपरस्परंअर्पयंत्यइवगृहेगृहेददुः । तैलस्यापिस्नेहशब्दवाच्यत्वात्श्लिष्टमूलेयमुत्प्रेक्षा ॥ ५१ ॥ कन्यावराविति । अन्येद्युरन्य
स्मिन्दिनैतैलदानादिनाउपरिउपरितनदिनइत्यर्थः । अर्थमभ्युदयपुरुषार्थकामयेतइतितथोक्तौ । कन्यावरौरुक्मिणीश्रीकृष्णौ । पितृदेवतानांनंदिमुखानां ।

सटं

सगं

॥

अर्चाचक्रतुःकिल । किलेत्यनेन सर्वपितृदेवतापूज्यस्य तत्पूजनमौपचारिकमिति द्योत्यते । कविस्तु निमित्तांतरमुपेक्षते । तदग्रइति । तासां पितृदेवतानां अग्रं पुरोभा
गस्तस्मिन् । अन्योन्यं । चीर्णः कृतः उत्सवः विवाहोत्सवः याभ्यां तौ तथोक्तौ । क्षीरसमुद्रमथनानंतरं देवतासभामध्ये लक्ष्मीविवाहस्य जातत्वादिति भावः । अमूरु
क्मिणी श्रीकृष्णौ । संप्रति इदानीं । तत्संनिधावेव पुनर्विवाहोद्योगे सत्यपहसिष्यंतीति जातालजाययोस्तौ जातलज्जौ । तन्मुखमुद्रणीयार्चाचक्रतुरित्यहं मन्ये
॥ ५२ ॥ अथेति । अथ समानोधर्मो यस्य सौ सधर्मा तस्य भावः साधर्म्यं स्नातकस्य स्नातकवृत्तिनः साधर्म्यं तत् । संप्राप्य कृतस्नातकव्रत इत्यर्थः । तीर्थं स्नातुं जिग
मिषुः गंतुमिच्छुः यदूनं दयतीति यदुनंदनः श्रीकृष्णः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रीत्या श्वशुरस्थानीयेन प्रत्यषिध्यत निवारितः ॥ ५३ ॥ परिहतेति । परिहतः भवएव
पाशो येन स तथोक्तः तत्संबुद्धिः । श्रीश लक्ष्मीपते इदं विशेषणद्वयं हेतुगर्भं शौरे श्रीकृष्ण संसाराभावान्न तत्परिहाररूपपारत्रिकफलाय यात्रा लक्ष्मीपतित्वात् । न संप

अथ स्नातकसाधर्म्यं संप्राप्य यदुनंदनः ॥ स्नातुं जिगमिषुस्तीर्थं प्रीत्यर्थं प्रत्यषिध्यत ॥ ५३ ॥ परिहत
भवपाश श्रीश मा याहि शौरे त्रिभुवनपरिगीतं तीर्थजातं त्वयीशे ॥ व्रजति सकलमासीत्पृष्ठतः स्यष्टयु
ष्मच्चरणवरणभूम्यां कास्ति तीर्थं त्वदग्रे ॥ ५४ ॥

दादिरूपैहिकफलाय यात्रेति यात्रासंभवे हेतुसूचनात् । स्पष्टं च हेतुमाह । त्रिभुवनेत्यादिना । ईशो स्वामिनि त्वधि व्रजति गच्छति सति त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभु
वनंतस्मिन् । परिगीतं शास्त्रेषु परिपठितं सकलं तीर्थजातं तीर्थसमूहः पृष्ठतः पृष्ठभागे स्पष्टं ध्वजवज्रादिचिह्नोपेतत्वेन सर्वैर्दृश्यमानं युष्माकं यौ चरणौ तयोर्वरणसंगीका
रः संबंध इत्यर्थः । यस्याः सा तथोक्ता च सा भूमिश्च तस्यांतवपादरजो राजितायां पूर्वक्षिप्तपदभूम्यामित्यर्थः । अतएव प्राक् पृष्ठत इत्युक्तं आसीत् । श्रीकृष्णपादधूल्यां
गंगादिसर्वतीर्थानां संनिधानादिति भावः । तत्तीर्थोद्देशेन अग्रतो उद्दिष्टतीर्थानां पृष्ठतो वस्थानात् कारणात् । अग्रं पुरोभागस्तस्मिन् । तीर्थं । कास्ति । यस्य पादरज
सि सकलतीर्थानि किंतस्य तव तीर्थयात्रया । यदिलोकनटनार्थं व्रजसि । तदापि विस्पष्टविष्णुपादां कदर्शनेन विष्णुपदरजस्त्वबुद्ध्या सर्वैरपि सकलतीर्थसंनिधानवत्त
याज्ञाते प्राचीनपदांके स्नातुं परावृत्त्यै वा गच्छ इत्युत्तरत्र पादविक्षेपाभावेन तीर्थस्यैवाभावात् न गच्छ । स्थितपदे मानुषाकारत्वात् पादस्य विष्णुपदत्वज्ञापकध्वजाद्य

साधारणचिह्नानां स्पष्टमितरादृश्यतया तीर्थबुद्ध्याभावेन लोकरंजनार्थं तीर्थयात्रां कुर्वन्तत्रापि निष्ठतीति भावः ॥ ५४ ॥ यहीति । हेईश श्रीकृष्ण । यहीय
दि । तेतव । सकलानियानि तीर्थानि तेषां निषेवणं सेवनं तस्मिन्निच्छातर्हि त्वदीयमुनयः त्वद्भक्ताः ऋषयः तत्र तत्र तीर्थे त्वां स्नापयन्ति । शालग्रामादिषु सन्निहितं त्वां पुरु
षसूक्तादिमंत्रैरभिषिचन्तीत्यर्थः । उद्धृतजलेनैव इदं स्नानं नमज्जनमित्यत आह । जलमध्येत्यादिना । विवेकाः ध्यानविशेषाः तैः जलमध्यगतः प्राप्तः तं कुर्वन्ति । अघम
र्षणस्नानावसरे ऋतं चेत्यादिमंत्रैः जलांतः सन्निधापयन्ति । तत्तस्मात् अद्येदानीं तीर्थयात्रया तव विधेयं कर्तव्यं किं आस्ते न किमपीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ यत्रेति । य
त्रयस्मिन्देशे । तव संबंधिनस्त्वदीयाः ते च ते गुणाश्च तेषां कीर्तनं कथनं तच्च नर्तनं त्वत्पुरतो नर्तनं तच्च ते आदीयस्य स्मरणादेः तत्तथोक्तं तत् । भवति । तत्रैव तीर्थनिक

यहीश ते सकलतीर्थनिषेवणेच्छा तर्हि त्वदीयमुनयः खलु तत्र तत्र ॥ त्वां स्नापयन्ति जलमध्यगतं विवे
कैः कुर्वन्ति तत्तव किमद्य विधेयमास्ते ॥ ५५ ॥ यत्र त्वदीयगुणकीर्तननर्तनादिस्तत्रैव तीर्थनिकराः कि
ल संवसन्ति ॥ यत्रार्पयन्ति सुजनाः सुकृतं समस्तं तस्येश ते सकलमाकलयामि पूर्णम् ॥ ५६ ॥ गंगादि
तीर्थनिकराः किल यत्पदान्नसंगात्पुनन्ति भुवि तानपि पावयन्ति ॥ अंगानुषंगकरणाद्भवदंतरंगाः किं गा
हनेन तव तीर्थचयेषु तस्य ॥ ५७ ॥

राः संवसन्ति किल । किलेत्यनेन सर्वाणि तीर्थानि वसन्ति तत्र यत्राच्युतोदारकथाप्रसंग इति पुराणप्रसिद्धिद्वयोतयति । यदि तीर्थजिगमिषुस्तर्हि तदीयकृष्णमुकुंदादिना
मामुच्चारणं कर्तव्यं तेन तीर्थानि स्वयमेवायास्यन्तीति भावः । सुजनाः सज्जनाः । समस्तं सुकृतं । नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानजनितपुण्यं सकलं यत्रयस्मिंस्त्वयि ।
अर्पयन्ति । करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तदिति वचनात् । हेईश तस्य ते सकलं कार्यं कृत्यं पूर्णं आकलयामि जानामि कृतकृत्यो भवामीत्यर्थः
॥ ५६ ॥ गंगादीति । हेईश । गंगा आदिर्येषां तानि गंगादीनि तानि च तानि तीर्थानि च तेषां निकराः । यस्य तव पदान्नं तस्य संगः तस्मात् । पुनन्ति । यावैलसच्छीतुलसी
विमिश्रकृष्णांघ्रिरेणुपतनादधिकं पुनातीति वचनात् । भुवि । भवान् अंतरंगे चित्ते येषां ते तथोक्ताः मुनयः । अंगानां स्वशरीराणां अनुषंगः संबंधः तस्य करणं विधानं त

सटीकः

सर्गः १५

॥ १० ॥

स्मात् । तानपि तीर्थनिकरानपि पावयन्ति किल । किलेत्यनेन तीर्थकुर्वन्ति तीर्थानि स्वात्मस्थेन गदाभृतेति वचनं स्मारयन्ति । तस्य तीर्थपवित्रीकरणसमर्थपादस्य स्वस
निधानोपेतमुनिस्पर्शमात्रेणापि तीर्थपवित्रीकरणसमर्थस्य तव तीर्थानां च याः समूहाः तेषु गाहनमवगाहनं तेन । किं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ यद्रोमेति ।
ब्रह्मांडानां ये स्वर्परास्तेषां शतानि च अयुतानि च कोटयश्च ता अपि । यस्य तव रोम्णः कूपस्तमपि पूरयितुं न शक्ताः न समर्थाः । गंगापि । यस्य चरणस्तस्य यस्संनखः
तस्य केवलं सेकमात्रं न स्वमपि मज्जयितुं समर्थेत्यर्थः । तत्तस्मात् । एतादृशबृहच्छरीरस्य तव मज्जनस्य विधिः करणं तस्मिन् उर्व्यां तीर्थं ककुत्रास्ति रो
ममात्रमपि मज्जयितुं तीर्थं न पश्यामीति भावः ॥ ५८ ॥ यद्वा यरुक्मिण्यां श्रीकृष्णस्य मनो नुरंजयितुं तदवयववर्णनं कुर्वन् सकलदेवताग्रगण्यायाः रुक्मिण्याः
यात्रया सकलतीर्थयात्राफलं स्यादिति भावेनाह । भूकाशीमिति । भूरेव काशीयस्याः सा तथोक्तातां । काश्या धनुराकारतया भूसदृशत्वात् । वरउत्तमो यो नाभिः

यद्रोमकूपमपि पूरयितुं न शेकुर्वन् ब्रह्मांडस्वर्परशतायुतकोटयोपि ॥ गंगाऽपि यच्चरणसन्नखसेकमात्रं त
त्काऽस्ति मज्जनविधौ तव तीर्थमुर्व्याम् ॥ ५८ ॥ भूकाशीं वरनाभिमानसवतीं हारावलीजाह्नवीं नीवी-
दिव्यसरस्वतीं प्रविलसद्रोमालिसूर्यात्मजाम् ॥ कांचीशोभिकटिं कुचोच्चबदरीं नेत्रांतयुग्मप्रभाकावेर्यं
तरगास्य चंद्रसरसीं यात्राऽस्तु भैष्मीं प्रति ॥ ५९ ॥

स एव मानसं मानससरोवरं तद

स्या अस्तीति तथोक्तातां । सरोवरवत्नाभेर्निम्नत्वात् । हारावत्येव जाह्नवी गंगायस्याः सा तां । गंगायाः श्रीविष्णुपादरजोभिषंगेण गौरत्वात् प्रवालादिमिश्रहाराणां गौ
रत्वादिति भावः । नीव्येव दिव्या सरस्वती यस्याः सा तां । सरस्वती नद्याः पीतवर्णत्वात् रुक्मिण्याः पीतांबरत्वात् । प्रविलसन्ति सम्यग्विलसन्ति यानि रोमाणि तेषामलिराव
लिः सैव सूर्यात्मजायमुनायस्याः सा तां । उभयोरपि नीलत्वात् । कांच्यारशनया शोभिनी कटिर्यस्याः सा तां । ध्वनिता कांचीपुरी । कुचावेव उच्चबदर्यौ स्थूलबदरीफ
लेयस्याः सा तां । बदरिकाश्रमो ध्वनिलब्धः । नेत्रयोरंतौ तयो युग्मे तयोः प्रभेदे एव कावेर्यौ द्वेधा विशीर्णकावेरी प्रवाहौ तयोरंतरं मध्यं तद्रच्छतीति तत्तथोक्तं । यदास्य
मेव चंद्रसरसी चंद्रपुष्करिणी यस्याः सा तथोक्तातां । चंद्रमुखीत्वादिति भावः । भैष्मीं प्रतितव यात्रास्तु । एकत्रैव सकलतीर्थनिषेवणस्यैव लाभादिति भावः ॥ ५९ ॥

क्षेत्रेति । हेईश । अस्मिन्मूलमाधवाख्यक्षेत्रे । त्वंभैष्म्याःभीष्मपुत्र्याःरुक्मिण्याःपारिणिपरिगृह्य । तदेतत्तीर्थं । जगति । नविद्यतेप्रतिमायस्यत
दप्रतिमंअसदृशंविधेहि । अत्रैवरुक्मिणीविवाहेसत्यस्यैवसकलतीर्थोत्तमत्वप्राप्तेरितिभावः । संप्रतीदानीं । व्याप्तस्यतेतवयात्रां । ननंदयामः नांगीकुर्मइत्य
र्थः । व्याप्तस्यगगनवच्चलनायोगात्कथंचित्स्वशक्त्याचलनसंभवेपियत्रजिगमिषोस्तत्रापिव्याप्तयातवावस्थितिःकिंयात्रयेतिभावः ॥ ६० ॥ नित्यमिति ।
सशौरिःश्रीकृष्णःनित्यंसर्वदा । निजःस्वकीयःयःऊरुस्तस्मिन्स्थितालक्ष्मीरूपेणावस्थितासाचसाभीष्मपुत्रीचतस्याःनृत्यंतौघनौदृढौउत्तुंगावुन्नतौयौकुचौतयो

क्षेत्रे त्वमास्मिन्परिगृह्य भैष्म्याः पारिणि जगत्यप्रतिमं तदेतत् ॥ तीर्थं विधेहीश न कृष्णयात्रां व्याप्तस्य
ते संप्रति नंदयामः ॥ ६० ॥ नित्यं निजोरुस्थितभीष्मपुत्रीनृत्यद्वनोत्तुंगकुचग्रहस्य ॥ प्रत्यूहशांतीरिव
कांक्षमाणः चक्रेऽथ शौरिर्गृहशांतिकर्म ॥ ६१ ॥ रोम्णां हर्षणकारिणि श्रवणतः पापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा
चिंतयतां विचित्रविमलश्लाघ्यार्थसंदायिनि ॥ संजाते भुवि रुक्मिणीशविजये सदादिराजोदिते सर्गः
पंचदशो मुदामयमभूत् स्वर्गीश्वराणां कुले ॥ इति श्रीरुक्मिणीशविजये पंचदशः सर्गः समाप्तः ॥ १५ ॥

ग्रहःग्रहणंतस्य । यःप्रत्यूहोविघ्नःतस्यशांतयःपरिहाराःताःकांक्षमाणःसन् । ग्रहाणांनवग्रहाणांशांतिरुपशमःयेनतत्तथोक्तंतच्चतत्कर्मचतत् । आदित्यादिनवग्र
हपीडाशमनकारिकर्मतत्पूजात्मककर्मैत्यर्थः । चक्रेकृतवान् । ग्रहशांतिकर्मणिकृतेकुचग्रहणविघ्नशांतिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेणैवग्रहशांतिकर्मकृतवानित्यप
हासः । अनेनसकलदेवतापूज्यस्यश्रीकृष्णस्यग्रहपूजाकरणमौपचारिकमितिद्योत्यते ॥ ६१ ॥ रोम्णामिति । स्वर्गीश्वराणांदेवश्रेष्ठानांकुलेमुदांसंतोषाणां
पंचदशःसर्गःसृष्टिरभूत् । बहुवारसंतोषोजातइत्यर्थः । काव्यपक्षेअयंपंचदशःसर्गःअभूदित्यर्थः । इतिश्रीरुक्मिणीशविजयव्याख्यायांपंचदशःसर्गःसमाप्तः

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये षोडशसर्गप्रारंभः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ॥ स्वयंवराया रुक्मिण्याः स्वयंवरविचारधीः ॥ शुद्धिं विदध्यादस्माकं बुद्धेर्बुधमनोरमा ॥ श्रीकृष्णस्यसकलदेवोत्तमत्वंप्रतिपादयितुंश्रीरु
क्मिण्याःस्वयंवरंवर्णयत्यस्मिन्ध्याये । तत्रादौब्रह्मादीन्देवान्यथास्वरूपंवर्णयति । सखीतेष्वस्वरसबीजंप्रदर्शयति । स्वयंवरेति । स्वयमेववरःपत्युर्वरणंस्वयं
वरःतस्मिन्समुद्योगःप्रयत्नःतस्मिन्सति । समागतान्विवाहदर्शनार्थमागतान्स्वयंभूश्चतुर्मुखःप्रमुखोयेषांतेतान् । सुरान्समीक्ष्य । सखीबुद्धिलक्षणासखी । इ
त्थंवक्ष्यमाणप्रकारेण । रुक्मिणीवभाषे । रुक्मिणीस्वविवाहदर्शनार्थमागतान्ब्रह्मादीन्समीक्ष्यस्वबुद्ध्येत्थंविचारितवतीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥ कल्पादीति । पुरा ।
कल्पस्यब्रह्मकल्पस्यआदिस्तस्यवारिउदकानितेषुकल्पादिवार्षुप्रलयोदकेष्वित्यर्थः । कमनीयःमनोहरोयःफणींद्रःशेषःसएवपर्यंकस्तस्मिन् । लक्ष्म्यासहकृतः
आलयआवासोयेनसतथातस्य मुक्तानामोघास्तैःसेवितौपादौयस्यसमुक्तौघसेवितपादः तस्यमुक्तौघसेवितपदः पद्वन्नित्यादिनापादशब्दस्यपदादेशः । आदौ

स्वयंवरसमुद्योगे स्वयंभूप्रमुखान्सुरान् ॥ समागतान्समीक्ष्येत्थं वभाषे रुक्मिणीं सखी ॥ १ ॥ कल्पा
दिवार्षु कमनीयफणींद्रतल्पे लक्ष्म्या सहाऽदिपुरुषस्य कृतालयस्य ॥ मुक्तौघसेवितपदः किल नाभिदे
शात् पद्मं पुराऽजनि ततः सखि पद्मयोनिः ॥ २ ॥ आत्माभिधः स्वयमिति प्रथितो ह्यवाच्यस्तातोऽस्य य
न्मुररिपुस्तदमुं मुनींद्राः ॥ ख्यात्या स्वयंभुवमजं विदुरात्मयोनिं चेतःस्थतच्छ्रुतितर्तिसति वेदगर्भम् ॥ ३ ॥

विद्यमानःपुरुषःतस्यश्रीनारायणस्यनाभेर्देशःप्रदेशस्तस्मात्पद्ममजनिजातं । हेसखिरुक्मिणि । ततःपद्मात्पद्मयोनिःकारणंयस्यसतथोक्तः । पद्मजातत्वव्युत्प
त्त्यापद्मयोनिःपद्मयोनिवाच्योब्रह्माअजनि । अस्यपद्मजातत्वेविवदमानंप्रतितन्नामैवप्रमाणीकृतंभवति । अनेननारायणोत्पन्नत्वेनतत्सदृशत्वाभावोऽनंगीकारेऽ
स्वरसबीजंसूचितम् ॥ २ ॥ ननुस्वयंभ्वादिपदवाच्यतयाअनुत्पत्तिरित्यतआहुः । आत्माभिधइति । यद्यस्मात्कारणात् । आत्मेत्यभिधानामयस्यसतथोक्तः ।
स्वयमितिप्रथितःप्रसिद्धः स्वयंशब्दवाच्यइत्यर्थः । अइतिशब्देनवाच्यअवाच्यः । मुररिपुःश्रीनारायणः । अस्यचतुर्मुखस्यतातःजनकः । तत्तस्मात् ।
अमुंचतुर्मुखंमुनींद्राः । ख्यात्यानाम्ना । स्वयंश्रीकृष्णःभूरुपत्तिस्थानंयस्येतिस्वयंभूस्तं । आतृअकारशब्दवाच्यात्जातइत्यजस्तं । आत्मायोनिरुत्पत्तिकार

णंयस्यसआरमयोनिस्तंविदुः । अन्यथानिरवकाशात्मयोनिःनाभिजन्मांडजइत्यादिजननप्रतिपादकशब्दविरोधादितिभावः । वेदानांगर्भःप्रतिपाद्यइतिभातिनि
वारयन्नाह । चेतःस्थेति । हेसतिरुक्मिणि । चेतसितिष्ठतीतिचेतःस्था तच्छ्रुतिततितस्यश्रीविष्णोःप्रतिपादिकाःश्रुतयःतच्छ्रुतयःतासांततिःसमूहोयस्यसतथोक्तः ।
तं । चतुर्मुखंवेदाःगर्भेयस्येतिवेदगर्भस्तंविदुः ॥ ३ ॥ महोर्मीति । महान्तोयेऊर्मयःतेषांसंघाताःसमूहाःतेषांशतानितैरातंतंव्याप्त्यदंभःप्रलयजलंतस्मिन् अदृ
ष्टंसतसमीचीनयत्विष्टरंस्वस्यपीठंतच्चतत्पदं चतस्यमूलंकारणंश्रीहरिःयेनसतथोक्तः । यतःपरमात्मनोनाभेरिदंपद्ममुत्पन्नंतस्यहरेःदर्शनशून्यइत्यर्थः । विधिं
तदुचितकर्मजानातीतिविधिज्ञः । विजिताअक्षवृत्तिरिन्द्रियव्यापारोयेनसतथोक्तः । सविधिः । पितरंश्रीहरिंदिदक्षुःसन् । तपस्तेपे । अज्ञानंतपश्चरणाचारबी
जम् ॥ ४ ॥ अथेति । अथतपश्चरणानंतरं । सब्रह्मा । फणानांसहस्राणितेषु । स्थितानियानिअमलरत्नानितेषांश्मयःतैस्तृणीकृतातिरस्कृताअर्कोडुपलक्षलक्ष्मीःअ

महोर्मिसंघातशताततांभस्यदृष्टसद्विष्टरपद्ममूलः ॥ विधिर्विधिज्ञो विजिताक्षवृत्तिस्तपः स तेपे पितरं दिदृ
क्षुः ॥ ४ ॥ अथांबुकल्लोलविलोलडोलांतरस्थनागाधिपभोगशय्याम् ॥ फणासहस्रामलरत्नरश्मितृणी
कृतार्कोडुपलक्षलक्ष्मीम् ॥ ५ ॥ अपश्यदस्यां सह सिंधुपुत्र्या शयानमंभोजविशालनेत्रम् ॥ मनोज्ञदोर्दं
डसहस्रभासं प्रवालमृद्वंघ्यरुणीकृताशम् ॥ ६ ॥ सुवर्णवर्णांबरशोभिमध्यमगण्यलावण्यसमुद्रहृद्यम् ॥
विशालनीलाचलकल्पमल्पस्मिताननाधःकृतचंद्रदर्पम् ॥ ७ ॥

र्काश्चउडुपाश्चतेषांलक्षंतस्यलक्ष्मीःकांतिःययातां । अंबुनःप्रलयजलस्यकल्लोलास्तरंगास्तएव महत्सूल्लोलकल्लोलावित्यमरः । विलोलडोलातस्याअंतरंमध्यंत
स्मिन्स्थितःयःनागाधिपःशेषस्तस्यभोगःशरीरंसएवशय्यातां । अपश्यदित्युत्तरेणान्वयः । मुक्तौघसेवितपदइत्युक्तत्वात् मुक्तोयंशेषइतिद्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ अ
पश्यदिति । सब्रह्मा । अस्यांफणीद्रभोगशय्यायांसिंधुपुत्र्याक्षारसमुद्रस्यपुत्र्यालक्ष्म्यासह । शयानं अंभोजवत्पद्मवत्विशालानिनेत्राणियस्यसतथातं । म
नोज्ञाःमनोहराःयेदोर्दंडाःबाहुदंडाःतेषांसहस्रंतस्यभाःकांतिर्यस्यसतथातं । प्रवालवत्किसलयवत्सृदवःकोमलाःयेअंग्रयःतैरुणीकृताआशादिशोयेनसतथातं
विष्णुमपश्यत् ॥ ६ ॥ सुवर्णेति । सुवर्णस्यवर्णमिववर्णोयस्यतत्तथोक्तंयदंबरं पीतवस्त्रमित्यर्थः । तेनशोभतइतिशोभितादृशंमध्यंयस्यसतथातं । अग

वे०

१॥

प्यानियानिलावण्यानितान्येवसमुद्रस्तेनहृद्योमनोहरस्तं । विशालोयोनीलाचलइंद्रनीलपर्वतःतेनकल्पःसमानस्तं । अल्पस्मितंयस्यतत्तुअल्पस्मितंयदाननं
 तेनअधःकृतःतिरस्कृतःचंद्रदर्पोऽयेनसतं अपश्यदित्यन्वयः ॥ ७ ॥ परिस्फुरदिति । परिस्फुरंतियानिकुंडलानितानिचहाराश्वकांच्यःरशनास्ताश्वकिरीटानिच
 मुद्राअंगुलीयकानिताश्वअंगदानिचतोरणानिनूपुराणिचतानिआद्यानियेषांतानितैः आभरणैःविराजितं । तिग्ममरीचिःसूर्यस्तस्यरोचीषीवरोचीषियस्यतत्त
 थोक्तं । यच्छरीरंतेनसंभासितःप्रकाशितःसर्वदेशोऽयेनसतथातंअपश्यदितिसंबंधः ॥ ८ ॥ विशालेति । ब्रह्मा । विशालंयद्वक्षस्स्थलंतस्मिन्शोभतइतिशोभितादृ
 शंरत्नंकौस्तुभरत्नंयस्यसतथातं । विचित्राःभूषाअलंकारास्तासामावलयस्ताभिःभूषितानिअंगानिअवयवाःयेषांतेतथातैः विद्वद्भक्त्याअवनतैःनम्रैः । विमु
 परिस्फुरत्कुंडलहारकांचीकिरीटमुद्रांगदतोरणाद्यैः ॥ विराजितं तिग्ममरीचिरोचिःशरीरसंभासितसर्वदे
 शम् ॥ ८ ॥ विशालवक्षस्स्थलशोभिरत्नं विमुक्तशक्रार्कविरिंचमुख्यैः ॥ विचित्रभूषावलिभूषितांगैर्विव
 द्भक्त्याऽवनतैः परीतम् ॥ ९ ॥ उन्नालान्नवरातपत्रमहिरादुन्नम्रसिंहासनं सन्नद्धोर्जितमुक्तभृत्यनिकरं
 मान्योर्मिसच्चामरम् ॥ तन्नादाभिधदुंदुभिं शुभयशश्चिह्नोक्तिभिर्बंदिवत् तं नारायणचक्रवर्तिनमसावु
 न्मीलिताक्षं व्यधात् ॥ १० ॥

कायेशक्राश्वार्काश्वविरिंचाश्वतेमुख्याःप्रधानायेषांतेतथातैर्देवैः । परीतंपरिच्छन्नंतंश्रीहरिमपश्यदितियोजना ॥ ९ ॥ उन्नालेति । असौब्रह्माउद्गतंनालंयस्यतत्
 उन्नालंयदन्नंस्वनाभेरुपरिविद्यमानपद्ममित्यर्थः । तदेववरंउत्तमंआतपत्रंलत्रंयस्यसतं । अहिराडेवशेषएवउन्नम्रमुन्नतफणावलिभिरूर्ध्वभागेनम्रंचसिं
 हासनंयस्यसतथातं । सन्नद्धाःशंखचक्रादिसन्नद्धयुक्ताःयेऊर्जितमुक्ताउत्तममुक्तास्तएवभृत्यास्तेषांनिकरोयस्यसतं । मान्याःयेऊर्मयस्तएवसच्चामराणिय
 स्यसतं । तेषामूर्मीणांयोनादःसइतिअभिधायस्यसतथोक्तःसदुंदुभिर्यस्यसतं । नारायणचक्रवर्तिनंनारायणाख्यराजश्रेष्ठं । बंदिवत्स्तुतिपाठकइव । शु
 भानियशश्चिह्नानियासुतास्तथोक्तायाउक्तयःताभिःश्रीकृष्णयशोक्तिस्तुतिवचनैरित्यर्थः । उन्मीलितानिविकसितानिअक्षीणियस्यसतथातंव्यधात् । उ

सटीक

सर्गः

॥ २

मीलिताक्षइत्यनेनश्रीविष्णोर्ननिद्राकिंतुअक्ष्णामुद्रणमेवेतिसूचितं । सुदर्शनधारिणिनारायणेचक्रंवर्तयतीतिव्युत्पत्त्यासाक्षादेवचक्रवत्त्वस्यस्वाभाविकत्वात्
एकांतेपिचक्रवर्तिनःचिह्नापगतमितिभावः ॥ १० ॥ रमेति । रमाचरमेश्वरश्चताभ्यामनुगृहीतःप्रेरितः । एषःब्रह्मा । अग्रेआदिकालेऽस्मिन् । क्रमात् ।
इदंसमस्तंजगत्ससर्जसृष्टवान् । सृजामितनियुक्तोहमितिबचनात् । सदाअच्युतस्यांग्रीतयोःस्मरणंतेनधन्यः । अयं । यन्मेहृदौत्कंठ्यवतावृतोहरिरितिबचना
त् । तदीयाःयेभक्ताःतेषुविष्णुभक्तेषुअग्रगण्यःश्रेष्ठः । विष्णुप्रेरणाभावेसृष्टौसामर्थ्याभावः ध्यानेनधन्यत्वंचात्रास्वरसबीजमितिब्रह्माणमुद्दिश्यवचनमिदम्
॥ ११ ॥ इदानींवायुस्वरूपंवर्णयति । हेसखिरुक्मिणि । अयंपुरोवर्तीप्राणगणाःइंद्रियगणावातेषामधिनाथःअधीश्वरःमुख्यप्राणइत्यर्थः । स्वयंभुवाब्रह्मणा ।
सर्वगुणाःबलज्ञानादिसर्वशुभधर्मास्तैः । समानः । पूर्वमादिकाले । शिवादिदेवाःव्यवदंत । अहंश्रेष्ठोहंश्रेष्ठइतिविवादमकुर्वत । अहंमुख्यमस्मीतितेऽब्रुवन्इ

रमारमेशानुगृहीत एषः क्रमात्ससर्जाग्र इदं समस्तम् ॥ सदाऽच्युतांग्रिस्मरणेन धन्यस्तदीयभक्तेष्वयम
ग्रगण्यः ॥ ११ ॥ अयं सखि प्राणगणाधिनाथः स्वयंभुवा सर्वगुणैः समानः ॥ शिवादिदेवा व्यवदंत
पूर्वं ततोऽस्य सत्त्वं प्रकटीबभूव ॥ १२ ॥ हरेर्मनुं जीवनिकायकाये जपन्नयं जीवयतीह विश्वम् ॥ निजां
कमारोप्य किलैनमार्यं जगत्पतिर्जातिसुखं विधत्ते ॥ १३ ॥

तिश्रुतेः । ततोविवादानंतरंअस्यमुख्यप्राणस्यसत्त्वंबलंप्रकटीबभूव । तत्प्राणउक्तांतेऽप्यततत्प्राणेप्रपन्नउदतिष्ठत् । तदेवाअब्रुवन्त्वमुक्थमशीतिश्रुतेः । एवंशि
वाद्युत्तमत्वेनसिद्धोप्ययंपूर्वोक्तब्रह्मसमानएव । नतुतत्पितृश्रीकृष्णसमानइत्यस्वरसबीजम् ॥ १२ ॥ हरेरिति । हरेर्मनुर्हंसमंत्रःतं । जीवानांयोनिकायःसम्
हःतस्यकायःशरीरंतस्मिन्स्थित्वाजपन्नयंमुख्यप्राणःइहलोकेविश्वंसर्वजगत्जीवयति । हंसमंत्रस्यश्वासोच्छ्वासरूपत्वादितिभावः । हेआर्यश्रेष्ठेरुक्मिणि
जगत्पतिःश्रीविष्णुः । एनंमुख्यप्राणं । निजःस्वकीयःअंकऊरुःतं । आरोप्य । जातंसुखंयस्यसतथातं । संपन्नानंदंविधत्तेकिल । अच्युतांकेस्वासीनमस्यनु
तिनित्यवचःप्रवृत्तिमितिमुख्यप्राणध्यानादितिभावः । अत्रविष्णुमंत्रजापकत्वेनतद्वासत्वंतल्लालनार्हंशिशुत्वंचास्वरसबीजम् ॥ १३ ॥

वि०

३ ॥

कचिदिति । सुराणां शिवादीनां । कचित्काले । रक्षसो वशोऽधीनः तस्य भावस्तत्ता । असुरावेशेन तद्वशात्ता भवेत् । अमुष्मिन्मुख्यप्राणे । कदापि सारक्षो वशता नास्ति । तंवाहासुराक्रत्वा विदध्वसुरिति श्रुतेः । अच्छिन्नाः कदाचिदपि विच्छेदरहिताः मुकुन्दधर्माः हरिभक्त्या दयो यस्य सः । अयं मुख्यप्राणः भावी भविष्यन्त्यः कल्पः तस्मिन् । विरिचता मेष्यति ॥ १४ ॥ पयोब्धिजमिति । हे अंबुजाक्षिरुक्मणि । एषः मुख्यप्राणः स्वयं पयोब्धेः जातं पयोब्धिजं क्षीरसमुद्रमथनोत्पन्नमित्यर्थः । दुर्विषहं सोढुमशक्यं तत् विषं प्राक् पूर्वपपौ । शिवः । नष्टः जवः शीघ्रमारकत्वरूपो वेगो यस्य तत्तथोक्तं तत् । अल्पं मुख्यप्राणभुक्तशेषं स्वल्पविषं पपौ । वायुरस्मात् पामं थप्ति नष्टि स्माकुनं नमा । केशी विषस्य पात्रेण यद्वुद्रेणापि बत्सहेति श्रुतेः । एषः मुख्यप्राणः हरेः निदेशः आज्ञा तस्मात् । प्रियाय हरिभक्ताय विमुक्तमपि मोक्षमपि

कचिद्धि रक्षो वशता सुराणां भवेदमुष्मिन् कदापि साऽस्ति ॥ अयं किलाच्छिन्नमुकुन्दधर्मो विरिचता मे
ष्यति भावि कल्पे ॥ १४ ॥ पयोब्धिजं दुर्विषहं विषं प्राक् स्वयं पपौ नष्टजवं शिवोऽल्पम् ॥ विमुक्तमप्ये
ष हरेर्निदेशात् प्रियाय दातुं प्रभुरंबुजाक्षि ॥ १५ ॥ इहावतीर्यापि हनूमदाख्यो व्यधत्त सेवां सति भी
मरूपः ॥ विभोर्विधत्तेऽद्य स मध्वरूपो विधास्यतेऽन्यैस्त्रिदशैरसाध्याम् ॥ १६ ॥ स्वबुद्धिसख्ये तथमुदीरिता
सा कृपाकटाक्षेण निरीक्ष्य भैष्मी ॥ निजांघ्रिपद्मावनतौ सुतौ तौ स्वकांतमेतत्प्रभुमेव मेने ॥ १७ ॥

दातुं प्रभुः समर्थः । विष्णुर्हि दाता मोक्षस्य वायुश्च तदनुज्ञयेति वचनात् ॥ १५ ॥ इहेति । हे सति निर्दोषेरुक्मणि । यः वायुः । इह भूमावतीर्य हनूमदिति आख्याय
स्य स तथा सन् । विभोः स्वामिनः श्रीरामस्य । अन्यैस्त्रिदशैर्द्वैरसाध्यां अशक्यां सेवां व्यधत्त अकरोत् । भीम इति रूपं यस्य स तथा सन् विभोः श्रीकृष्णस्य सेवामद्य अ
धुनाविधत्ते । मध्व इति रूपं तदस्यास्तीति तथोक्तः सन् विभोर्वैदव्यासस्य सेवां समीचीनमतप्रवृत्तिरूपां सेवां विधास्यते करिष्यति । अत्रापि सेवाकरत्वमस्वरसबीजम्
॥ १६ ॥ स्वबुद्धीति । सा भैष्मी रुक्मिणी । स्वस्याः बुद्धिः सैव सखीतया । इत्थमुक्तप्रकारेण उदीरिता सति उक्ता सति निजौ यौ अंगीतावेव पद्मे तयोरेव नतौ नम्रो सु
तौ तौ ब्रह्मवायू । कृपायुक्तः कटाक्षः कृपाकटाक्षेण निरीक्ष्य । एतत्प्रभुं एतयोः ब्रह्मवायवोः प्रभुं स्वामिनं श्रीकृष्णमेव स्वस्याः कांतं पतिं मेने निरूपितवती ॥ १७ ॥

सटीक

सर्गः

॥ ३

भवोयमिति । हेसखिरुक्मिणि । अञ्जमासनंयस्यसोज्जासनश्चतुर्मुखःतस्माल्लब्धजन्मयस्यसतथोक्तः । सोयंभवःशिवः । अयंपुरोवर्तीविहंगानांपक्षिणांराजाविहंगराजःगरुडः । अयंपुरोवर्ती । अहीनांसर्पाणांईश्वरोऽहीश्वरःशेषः । मुकुंदसेवाभिरताएतेशिवगरुडफणीश्वराःसमानाःविज्ञानंचबलंचप्रमोदश्चयेषांतेतथोक्ताः किलात्रास्वरसबीजंस्पष्टम् ॥ १८ ॥ समुग्धाकारेणोक्तक्रमेणैकैकंविविच्यवर्णयति । शर्वइति । हेदेविरुक्मिणिअयंशर्वःशिवःसुपर्वणांदेवानांयेरिपवोदैत्याः तेषांयोगवोऽहंकारःतस्यविभेदोविनाशःतस्मिन्दक्षःसमर्थःअतिशौर्यवान्इत्यर्थः । तदेवशौर्यमेकत्रशृंगग्राहकतयादर्शयति । पूर्वपुरापुरत्रयंअजेयदैत्यसहितंपुराणांत्रयंतत्तुअजैषीत्किल अजयत्किल । गुणांतरंवदति । हर्यंघ्रीति । गौरीपार्वती । हरेःश्रीकृष्णस्ययदंघ्रितीर्थंपादतीर्थंतेनपरिपूर्णःकपर्दीजटाजूटोयस्यसतं ।

भवोयमञ्जासनलब्धजन्मा विहंगराजोयमहीश्वरोयम् ॥ समानविज्ञानबलप्रमोदा मुकुंदसेवाभिरताः किलैते ॥ १८ ॥ शर्वः सुपर्वरिपुवर्गविभेददक्षः पूर्वं पुरत्रयमयं किल देव्यजैषीत् ॥ हर्यंघ्रितीर्थपरिपूर्णकपर्दमेनं गौर्यत्यसाध्यमपि तं वशयांबभूव ॥ १९ ॥ पुच्छेन कच्छपतनोः पवनस्य पृष्ठमच्छोऽवलंब्यसरिदर्णवशैलपूर्णाम् ॥ सिद्धार्थखंडमिव कुंडलिराट् सुपृथ्वीं पृथ्वीमयं किल विभर्ति फणातपत्रे ॥ २० ॥ सोऽयं गरुज्जनिमरुज्जवचालिताद्रिद्वीपांबुराशिरहिवर्ण्यबलः सुपर्णः ॥ प्रादान्नियुध्य बलिना बलिनासमं यो गोमंतमूर्ध्नि मुकुटं निजदेवतायै ॥ २१ ॥

अत्यसाध्यैवैराग्याभिमानित्वात्स्त्रीभिर्वशीकर्तुमशक्यमपितमेनंशिवं । वशयांबभूव स्वीचकार । अत्रविष्णुपादोदकधारणंरुयंतरपरिग्रहश्चास्वरसबीजं । गौरीत्यनेनपरिगृहीतवनितांतरस्यातिसौंदर्यमस्वरसबीजंचापिध्वन्यते । अतिशयितसौंदर्यवद्वनितांतरोपेतस्त्याज्यइतिभावः ॥ १९ ॥ इदानींशेषमभिवर्णयति । पुच्छेनेति । अच्छःशुभः । अयंकुंडलिराट्अहीश्वरःशेषः । कच्छपस्यकूर्मस्यतनुरिवतनुःशरीरंयस्यसतथा । तस्यपवनस्यवायोःपृष्ठंपृष्ठप्रदेशं । पुच्छेनस्वपुच्छप्रदेशेनअवलंब्यआश्रित्यसरितश्चअर्णवाश्चतैःपूर्णांतएवसुपृथ्वींबहुविस्तारवतीं । पृथ्वींभूमिं । फणएवातपत्रंचतस्मिन् । सिद्धार्थस्यसर्पस्यखंडःशकलः तमिवविभर्तिकिल । एतादृशोपिश्रीकृष्णपुत्रवायुकूर्माश्रयइत्यत्रास्वरसबीजम् ॥ २० ॥ गरुडंप्रतिक्षिपति । हेसखिरुक्मिणि । अहिभिःशत्रुभूतसर्पैःवर्ण्य

स्तुत्यंबलं यस्य स तथोक्तः । सोयं सुपर्णः । गरुड्यां पक्षाभ्यां जनिरुत्पत्तिर्यस्य स तथोक्तः यः मरुत्वायुस्तस्य जवः वेगः तेन चालिता अद्रयश्च द्वीपाश्च अंबुराशयः समुद्राश्च ते च येन स तथोक्तः । अतिसमर्थ इत्यर्थः । यः सुपर्णः बलं सामर्थ्यं अस्तीति बलीतेन बलिना विष्णुमुकुटापहारिणामहाबलिना समं सार्धं नियुध्य गोमंतस्य गोमंताख्यपर्वतस्य मूर्धा अग्रभागः तस्मिन् । निजाचसा देवता च तस्यैस्वामिने श्रीकृष्णायेत्यर्थः । मुकुटं किरीटं तत्प्रादात् कथातु भागवतादौ द्रष्टव्या । अत्रान्यसेवाकारित्वं विष्णुपदेवताकत्वं चास्वरसबीजम् ॥ २१ ॥ पुनरपि सुपर्णशेषयोः स्वरूपं वर्णयति । स इति । स ताक्ष्यः गरुडः । अन्ये च ते सुराश्चतैः । इंद्रादिभिः । तपोभिरपि असाध्यं कर्तृकरणयोस्तृतीया । विष्णोर्वाहोवाहनं तस्य भावस्तत्त्वं । तपोभिः साधनैश्वाप । अयमहीश्वरः शेषः अन्यसुरैरिंद्रादिभिः असाध्यं तस्य श्रीकृष्णस्य संबंधितदीयं च तत्तत्पंचतस्य भावस्तत्त्वं । तपोभिरवाप । तौ गरुडशेषौ सुराणां स्वावरदेवानां विमुक्तिमार्गौ मोक्षस्य मार्गभूतौ किल । किलेत्यनेन केच

स विष्णुवाहत्वमवाप ताक्ष्यस्तपोभिरप्यन्यसुरैरसाध्यम् ॥ तदीयतल्पत्वमहीश्वरोऽयं विमुक्तिमार्गौ किल तौ सुराणाम् ॥ २२ ॥ गरुत्मदंसाचलनीलमेघं फणींद्रहारोच्चयनीलरत्नम् ॥ उमेशहंसप्रियपादपद्मं पतिं सती सा चकमे रमेशम् ॥ २३ ॥ त्रिविष्टपेशोऽयमभूद्वलारिस्त्रिविक्रमश्रीचरणप्रसादात् ॥ विमथता तेन पयःपयोधिं विचित्रसौभाग्यवतः कृतोऽसौ ॥ २४ ॥

न देवाः गरुडमाविश्य मुक्तिं गच्छन्ति । केचन शेषमाविश्येति शास्त्रप्रसिद्धिद्योतयति ॥ २२ ॥ पूर्वोक्तास्वरसबीजानि स्पष्टयन्ती रुक्मिणी तद्विहाय तत्पतिं श्रीकृष्णमेवैच्छदित्याह कविः । गरुत्मदिति । सा सती पतिव्रतारुक्मिणी । गरुत्मतः गरुडस्य योसः स एवाचलः पर्वतः तस्मिन् नीलमेघ इव तं । गरुडांसमारूढमित्यर्थः । फणींद्रः शेषः स एव हारोच्चयः हारसमूहः तस्मिन् नीलरत्नमिव मध्यनायकत्वेन विद्यमानं नीलरत्नमिव तमहोद्रेतलपे स्थितमित्यर्थः । उमेश एव हंसः हंसपक्षी तस्य प्रियमिष्टं पादपद्मं यस्य स तथातं । पादोदकस्य शिवेन शिरसि धृतत्वादिति भावः । रमेशं श्रीकृष्णं पतिं चकमे ॥ २३ ॥ इदं वर्णयति । त्रिविष्टपेश इति । हे स त्रिविष्टपेऽयं रुक्मिणि । अयं बलस्य बलनामकस्यासुरस्यारिः शत्रुरिंद्रः । त्रिविक्रमस्योपेन्द्रस्य नारायणस्य यौ श्रीचरणौ श्रीपादौ तयोः प्रसादः तस्मात् । त्रिविष्ट

पस्यस्वर्गस्य ईशोऽभूत् । पयांस्येव क्षीराण्येव पयांसि उदकानि तानि धीयन्ते पूर्यन्तेऽस्मिन्निति पयःपयोधिः क्षीरसमुद्रः तं । मथ्यता तेन नारायणेन असाविद्रः । विचित्राणि यानि सौभाग्यानि तैः महारत्नपारिजातादिभाग्यैः वृतः कृतः । अत्रास्वरसबीजं स्पष्टम् ॥ २४ ॥ तदेव सौभाग्यं विविच्य वदति । कल्पद्रुम इति । हे देवि रुक्मिणि । कल्पद्रुमः कल्पवृक्षः । करिवरः गजश्रेष्ठः ऐरावतः कविभिर्वर्ण्यः यः वाजीहयउच्चैः श्रवारुव्यश्च नित्यं अस्य वशः अधीनः तस्मिन् वर्तते किल । हे सखि । इन्द्रस्य यत्पदं स्थानं तस्य योग्या महाविभूतिः परमैश्वर्यस्य स तथोक्तः । इति परमैश्वर्य इति धातोः । सोयमिन्द्रः मध्ये सभामध्ये महत्तयत् आसनं सिंहासनं तत्गतः स नृदेवीं देवसंबन्धिनीं सभां । अजस्रं परिपाति शास्ति ॥ २५ ॥ इदानीं देवतासमुदायं प्रतिक्षिपति । अयमिति । हे अग्न्ये श्रेष्ठे रुक्मिणि । अग्न्य इति संबोधयन्ती स

कल्पद्रुमः करिवरः कवि वर्ण्यवाजी नित्यं वशेऽस्य किल देवि सभां स दैवीम् ॥ मध्ये महासनगतः परिपात्य जस्रमिन्द्रोऽयमिन्द्रपदयोग्यमहाविभूतिः ॥ २५ ॥ अयं सुराणां गुरुरेष धर्मः सुधाकरोऽसौ स सहस्ररश्मिः ॥ अयं च रत्नाकरशब्दितोऽग्न्ये महत्त्वमेषामभिधैव वक्ति ॥ २६ ॥ इमे सुराः श्रीपतिनित्यसेवावियोगभीत्याऽनिमिषा विनिद्राः ॥ प्रपेदिरे तत्करुणाप्रभूतसुधारसास्वादनतोऽमरत्वम् ॥ २७ ॥ मरुत्वदत्यूर्जितभाग्यहेतुं सुरौ घसंजीवनमूलभूतम् ॥ नरांस्तृणीकृत्य जगाम भैष्मी परिस्फुरद्भूषणभूषितांगी ॥ २८ ॥ स्वीत्वमेतेभ्योपिश्रेष्ठाकथमवरान् वरयसीति ध्वनयति । अयं पुरोवर्ती बृहस्पतिः सुराणां गुरुः । एषः यमः धर्मः । धर्मप्रवर्तकत्वात् धर्मनामा । असौ चंद्रः सुधाकरः अमृतकरः चंद्रः । सः सूर्यः सहस्ररश्मिः । अयं वरुणश्च रत्नाकर इति शब्दैः संजातोऽग्न्येति रत्नाकरशब्दितः रत्नाकरशब्दवाच्य इत्यर्थः । एषां बृहस्पत्यादीनां महत्त्वं श्रेष्ठ्यं अभिधैव नामैव वक्ति ॥ २६ ॥ इमे सुरा इति । हे अग्न्ये । श्रीपतेः श्रीभर्तुः श्रीकृष्णस्य यानित्यसेवा तस्याः वियोगो विच्छेदः तस्य भीतिः तथा । न विद्यते निमिषश्चक्षुर्निमेषणं येषां ते । विगतानि द्रायेषां ते विनिद्राः अस्वप्नाः । इमे सुराः । तस्य लक्ष्मीपतेः याकरुणा तथा प्रभूतः यः सुधारसः तस्यास्वादनं तस्मादिति ततः । न भियंत इत्यमराः तेषां भावस्तत्त्वं प्रपेदिरे ॥ २७ ॥ मरुत्वदिति । मरुत्वतः इन्द्रस्य यत् अत्युच्छ्रितभाग्यं तस्य हेतुः तं । सुरौ घः सुरसमूहः तस्य संजीवनं यदमृतं तस्य मूलभूतः कारणभूतः तं । श्रीकृष्णं । परिस्फुरन्तियानि भूष

वे०

१ ॥

गानितेषां भूषितानि भूषणी भूतानि अंगानि अवयवाः यस्याः सा तथोक्ता । भैष्मीरुक्मिणी नरानृतृणी कृत्यजगाम श्रीकृष्णवरणार्थं जगाम ॥ २८ ॥ इदानीं वरणी
यश्रीकृष्णस्य महत्त्वं पूर्वोक्तेभ्यो विशिनष्टि । अयमिति । हे सखि अयं श्रीकृष्णः । मुकुन्ददातीति मुकुन्दः मोक्षदः किल । चित्ज्ञानं सा च प्रमोदः आनन्दः स च चित्रमो
दोता वेवतन्मयानि अव्ययांगानि नाशरहितांगानि यस्य स तथोक्तः । अखिलदोषाः तैः शून्यः रहितः । गुणैर्बुराशिरिव समुद्र इव गुणांबुराशिः मोक्षप्रदत्वादिगुणसमु
द्रः । श्रीकृष्णः । विश्वजनः समस्तसज्जनः तस्य गुणैरक्षणायास्मिन् भूतले । अवातरत्किल अवतारं चकार किल ॥ २९ ॥ जगदिति । हे सखि । जगतो विश्व
स्य याजनिरुत्पत्तिः सा च स्थेमास्थितिः सचलयो नाशः सचते आदयो येषां ते तथोक्ताः ते च ते धर्माश्च आदिशब्देन ज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षादिकं गृह्यते । शास्त्रयोनिः प्रमा

अयं मुकुन्दः सखि चित्रमोदमयाव्ययांगोऽखिलदोषशून्यः ॥ अवातरद्विष्वजनस्य गुप्त्यै गुणांबुराशिः
किल भूतलेऽस्मिन् ॥ २९ ॥ जगज्जनिरस्थेमलयादिधर्मा भवंत्यमुष्मात् किल शास्त्रयोनेः ॥ अमुष्य
साम्यं कतमः सुराणामुपैति यद्रोमसु विश्वकोशाः ॥ ३० ॥ समस्तवेदाः किल सेतिहासाः पुराणयु
क्ताः स्मृतिभिः सहैनम् ॥ समानशून्यं प्रभुमामनन्ति प्रमथ्य योऽब्धिं लभते स्म लक्ष्मीम् ॥ ३१ ॥

ण्यस्य स तथोक्तः तस्मात् । अनेनोक्तवक्ष्यमाणश्रीकृष्णमाहात्म्येषु शास्त्रप्रमाणमित्युक्तं भवति । जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् इत्यादिब्रह्मसूत्रार्थो य
मितिसूच्यते । अमुष्मात् श्रीकृष्णात् । भवंति किल । यस्य श्रीकृष्णस्य रोमाणिलोमानितेषु विश्वे च ते कोशाश्च विश्वकोशाः । समस्तब्रह्मांडानितिष्ठन्ति । अ
मुष्यश्रीकृष्णस्य साम्यं सुराणां मध्ये । कतमः सुरः उपैति प्राप्नोति । न कोपीत्यर्थः । एतादृशमाहात्म्यस्यान्यत्राभावादिति भावः ॥ ३० ॥ समस्तेति । सेतिहा
साः इतिहाससहिताः पुराणयुक्ताः । समस्तवेदाः स्मृतिभिः सह एनं प्रभुं श्रीकृष्णं । समानशून्यं आमनन्ति वदन्ति । न ते विष्णो जायमानो न जातः । नास्ति नारायण
सममित्यादिः । युक्तिं चाह । प्रमथ्येति । यः श्रीकृष्णः । अब्धिं प्रमथ्य लक्ष्मीं लभते स्म अलभत । तव मूलरूपेण तिर्य्यङ्मयं अधुनापि वरणार्ह इत्यनेन सूचितम् ॥ ३१ ॥

सटीकः

सर्गः ८

॥ ५

यदीयेति । अंडमेवब्रह्मांडमेवकटाहःपात्रविशेषःतस्यभेदीभेदनशीलः । यस्यसंबंधीयदीयःसचासौपादश्च । विधातुःब्रह्मणःयौहस्तौताभ्यांक्रियमाणंयदर्हणं
पादप्रक्षालनादिरूपपूजातस्यसारवेदी । हेमृगाक्षिसोयंश्रीकृष्णःविविधाःयेअवताराःतैर्वियोजितःअत्युद्धतभूमिभारःअतिशयभूमिभारोयेनसथोक्तः । अनेना
पिसर्वोत्तमत्वमेवस्पष्टीकृतंभवति ॥ ३२ ॥ विवेकेति । विवेकएवबुद्धिरेवसखितयाइत्युक्तप्रकारेणविवोधिता । आत्तागृहीतामालाययासातथोक्ता । साकम
लारुक्मिणी । तूष्णींबभूव । लज्जावशादयमेवमेपतिर्भूयादितिनोक्तवतीत्यर्थः । तदापरंकेवलंप्रहर्षचिह्नानिरोद्रमादीनि । तंप्रभुंश्रीकृष्णंरुक्मिणीआकां
क्षतीत्युचुः ॥ ३३ ॥ तयोरिति । मुहूर्तःअवधिर्यथाभवतितथामुहूर्तावधिग्रहणमुहूर्तपर्यंतमित्यर्थः । तयोःरुक्मिणीश्रीकृष्णयोःमध्येदत्तंजवनिकाकारे

यदीयपादोऽडकटाहभेदी विधातुहस्तार्हणसारवेदी ॥ मृगाक्षि सोऽयं विविधावतारवियोजितात्युद्धतभू
मिभारः ॥ ३२ ॥ विवेकसस्येति विवोधिता सा बभूव तूष्णीं कमलात्तमाला ॥ प्रहर्षचिह्नानि परं तदोचुः
प्रभुं तमाकांक्षति रुक्मिणीति ॥ ३३ ॥ तयोर्मुहूर्तावधि मध्यदत्तं पटं विनिर्भिद्य मिथः स्पृशंत्यः ॥ प्रभाः
सदाऽखंडितयोगभाग्यं विबोधयंति स्म विवेकभाजः ॥ ३४ ॥ सीतास्वयंवरमहोत्सवगानकाले जातौ र
मापुलकमाधवमंदहासौ ॥ सा जानकीयमयमेव हि रामचंद्रः किं तन्मुहूर्तकथयेति हि शंसतुः स्म ॥ ३५ ॥

णस्थापितं । पटं । विनिर्भिद्य । मिथः । रुक्मिणीप्रभाःश्रीकृष्णंश्रीकृष्णप्रभाःरुक्मिणीमितिपरस्परंस्पृशंत्यःपटस्यसूक्ष्मत्वात्कांत्योरतिशयितत्वाच्चअन्यो
न्यागमनमितिभावः । प्रभाःकांतयः विवेकंज्ञानंभजंतीतिविवेकभाजःतान्ज्ञानिनःपुरुषान्प्रति । सदाऽखंडितयोगःअविच्छिन्नसंबंधस्तस्यभाग्यंतत्त्विवो
धयंतिस्म । योगविघटनार्थंतयोर्मध्येपटेदत्तेपियोगविघटनाभावादितिभावः ॥ ३४ ॥ सीतेति । सीतायाःयःस्वयंवरःसएवमहोत्सवःतस्यगानकालःतस्मिन्मंग
लार्थंसीतास्वयंवरवर्णनगाथाकालइत्यर्थः । जातौ । रमायाःरुक्मिण्याःयःपुलकःसचमाधवस्यश्रीकृष्णस्ययोमंदहासःसचतौ साजानकीसीताइयंरुक्मिणीसः
रामचंद्रःअयमेवश्रीकृष्णएव । अतःतयोःरुक्मिणीश्रीकृष्णयोःमुहूर्तकथयामुहूर्तावधिकथनेनकिंप्रयोजनमितिशंसतुःस्म । अन्ययोर्विवाहवार्तायांतोन्ययोः

वि०

६ ॥

पुलकादौकारणाभावेनसीतारामावितिद्रष्टृणांमतिरासीदितिभावः ॥ ३५ ॥ आसीदिति । परस्परेणयदीक्षणंतदेवकर्मतस्ययःकालस्तस्मिन् । मुरारेःश्रीकृष्णस्य
नयनंभैष्मीमुखंरुक्मिणीमुखंतदेवांबुजंतत्तत्तन्निपतितमासीत् । तस्याःरुक्मिण्याःनयनंचमुरारेर्नाभिरेवसरसीसरोवरंसैवनिलयोगृहंयस्यतत्तथोक्तंआसीत् ।
तत्रनिपतितमित्यर्थः । अनेननवोढायाःलज्जासूच्यते । तदेतत्श्रीकृष्णनयनस्यरुक्मिणीमुखांभोजेपातःरुक्मिणीनयनस्यश्रीकृष्णनाभिसरस्यांपातइत्येतत्
युक्तंहि । यद्यस्मात्कारणात्असौश्रीकृष्णःअर्कःदृशियस्यसःअर्कदृक् । इयंरुक्मिणी उत्पलाक्षी । अर्कस्यकमलप्रियत्वात्उत्पलस्यसरोजातत्वे
नस्थित्यर्थंतदपेक्षितत्वादितिभावः ॥ ३६ ॥ गुडेति । बंधूनांवर्गःसमूहःतस्मिन् । गुडैरन्वितास्ताभिः । शुभाःयाःजीरिकाःताभिः । परस्परंपरस्परवर्षतिसति ।
वक्षसिस्थितायाअंभोधिसुतारमातयाजितःश्रीकृष्णःरमायाःश्रीकृष्णवक्षःसमाक्रम्यस्थितत्वेनतयाजितइत्यर्थः । तस्याःरुक्मिण्याःपक्षाःसहायास्तैः रु

आसीत्परस्परनिरीक्षणकर्मकाले भैष्मीमुखांबुजगतं नयनं मुरारेः ॥ तस्याश्च नाभिसरसीनिलयं तदेतत्
युक्तं यदर्कदृग्सावियमुत्पलाक्षी ॥ ३६ ॥ गुडान्विताभिः शुभजीरिकाभिः परस्परं वर्षति बंधुवर्गे ॥ व
क्षस्थितांभोधिसुताजितस्तत्पक्षैः प्रयुक्तं प्रथमं बभार ॥ ३७ ॥ आकंठमापादतलान्मुरारेः नेत्रांतनी
लोत्पलचारुमालाम् ॥ श्रीः संदधे तत्क्षणदृष्टरोमसत्कंचुकं श्रीपतिरात्मपत्न्याम् ॥ ३८ ॥

क्मिणीपक्षीयैरित्यर्थः । प्रयुक्ताःगुडजीरिकाःप्रथमंपूर्वं । बभारधृतवान् । बधूवरयोर्मध्येपुरुषप्रयुक्तंजीरिकादिकंप्रथमंकन्योपरिपततिचेत्पुरुषोजय
वान् । कन्याप्रयुक्तंप्रथमंपुरुषोपरिपततिचेत्कन्याजयतीतिलोकप्रवादः । अत्रचरमारूपेणश्रीकृष्णवक्षःसमाक्रम्यस्थितायाःकन्यायाःरुक्मिण्याःजयः
स्पष्टएवेतितत्प्रयुक्तजीरिकाःश्रीकृष्णएवप्रथमंबभारेतिभावः ॥ ३७ ॥ आकंठमिति । श्रीरुक्मिणीनेत्रांताएवनीलोत्पलानितेषांचारुमालातां । मुरारेःश्री
कृष्णस्यपादयोस्तलंतस्मात् । आआरभ्यकंठात्आपर्यंतंआकंठं । अव्ययीभावसमासस्यानित्यत्वात् आपादतलादित्यत्रभिन्नंपदं । आकंठमित्यत्रसम
स्तत्वादेकंपदं । संदधेसाधितवती । लज्जावशात्मुखमदृष्ट्वापादतलमारभ्यक्रमेणकंठपर्यंतंदृष्टवती । मालापिपादमारभ्यकंठपर्यंतस्थानीयेत्यर्थः । श्रीपतिः ।

सटीक

सर्गः १

॥ ६

श्रीकृष्णः । आत्मपत्न्यां भायां यां रुक्मिण्यां तस्य निरीक्षणस्य क्षणः कालः तस्मिन् लावण्यभरितस्य भर्त्रवयवनिरीक्षणकाले हृष्टानि रोमाणि पुलकानि तान्येव स
 त्कंचुकंतत्संदधे । श्रीकृष्णदर्शनेन रुक्मिण्याः रोमांचो जात इति भावः । भर्तृदर्शनजनितानंदस्य हृदंतरज्ज्भणात् बहिः तत्परितः स्थितेषु करोरः पृष्ठदेशेष्वेव रोमोद्गम
 स्य जातत्वात् तस्यैव कंचुकोपमा । विवाहकाले कन्यकयामालादातव्यावरेण कंचुकादिकं मिति तदुभयं । किंवा ह्येनेत्येवमेव ताभ्यां कृतमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ उग्रो
 यमिति । हे सखि रुक्मिणि । अयं शिवः । उग्रः क्रूरत्वेन उग्रनामा । हे अमले । अयं वायुः चंचलः । हे रमे रुक्मिणि । सोयं शेषः गूढाददृश्यमानाः पादाः यस्य सः
 गूढपात् । असौ ब्रह्मावृद्धः । अयमग्निः ज्वलनः ज्वलमानः । एष सूर्यस्तपनः संतापकर्ता । असौ गरुडः सत्समीचीनं वक्रतुंडं वक्रवदनं यस्य स तथोक्तः । हे मुग्धे म
 नो हरे । एषः द्वादशानां मध्ये पूषणामकादित्यः । न विद्यंते दंता यस्य सो दंतकः दंतरहितः तस्मात् पूषा प्रतिष्ठभा गोदंतको हीति श्रुतेः । हे देवि । असौ वरुणः जलराट्
 उग्रोयं सखि चंचलोऽयममले सोयं रमे गूढपादृद्धोऽसौ ज्वलनोऽयमेष तपनः स द्वक्रतुंडोऽसौ ॥ मुग्धेऽदं
 तक एष देवि जलराट् गोत्रासहोऽसौ क्षितावित्याद्याभिधयैव धिक्कृतसुराः श्रीराससादाच्युतम् ॥ ३९ ॥
 वेधा वैदिकमौलिरेष पवनो मंत्रं जपन् संततं शर्वोऽसौ सुविरक्तधीरस मघवा व्यापारभाराकुलः ॥
 सूर्यः पर्यटनप्रियः स तु शशी दोषाकरोऽसौ स्मरोऽनंगश्चेत्यखिलानुपेक्ष्य कमला वव्रे यदूनां पतिम् ॥ ४० ॥

लयोरभेदात् जडराट् मूर्खराट् इति निंदा ध्वनिः । असौ इंद्रः क्षितौ गोत्रासहः पर्वतविरोधी । कुलविरोधीति ध्वनिः । इति आद्यायस्याः सा इत्याद्यासाञ्जसा अग्निधाच
 तयैव इति व्युत्पन्नतत्तन्नामैवेत्यर्थः । धीक्कृताः सुराः ययासा तथोक्ता । श्रीः रुक्मिणी । अच्युतं श्रीकृष्णं । आससादमालासमर्पणार्थं श्रीकृष्णसमीपमागत
 वती ॥ ३९ ॥ अंग्यंतरेण देवोपेक्षानिमित्तमाह । वेधा इति । वेधाः ब्रह्मा । वैदिकेषु वेदज्ञेषु मौलिः श्रेष्ठः । छांदसशिरोमणिरित्यर्थः । एष पवनः संततं । मंत्रो
 हंसमंत्रः तं । जपन् जपशील इत्यर्थः । असौ शर्वः शिवः । सुविरक्ता सम्यग्विषयरागरहिताधीर्यस्य स तथोक्तः विरक्त इत्यर्थः । मघवा इंद्रः । व्यापारः त्रैलोक्य
 पालनरूपो व्यापारः स एव भारः तेन आकुलः पूर्णः पीडित इति ध्वनिः । सूर्यः पर्यटनप्रियः पर्यटनप्रीतिमान् सदा संचरणशील इत्यर्थः । सः शशीतु दोषां निशां करोतीति

वे०

७॥

दोषाकरः निशाकरः दोषाश्रय इति ध्वनिः । असौ स्मरः अनंगश्च शरीररहितः । चशब्देन अकर्णः शेषः पक्षपाती गरुडः प्रेतपतिर्यमः इति तेषु दोषस्य विद्यमानत्वम् । अखिलान् पूर्वोक्तान् सर्वानुपेक्ष्य कमलारुक्मिणीयदूनां पतिकृष्णं वव्रे दत्तवती ॥ ४० ॥ पुत्र इति । पद्माद्रवतीति पद्मभूः ब्रह्मा यस्य पुत्रः । फणिपतिः शेषः यस्य शय्या । खगेशः पक्षीशः गरुडः यस्य रथः । शंभुः शिवः यस्य चरणांबुपादजलं तत् मौलयस्य सतथोक्तः । अगं पर्वतं भिनत्तीति अगभित् इन्द्रः । येन कृष्णेन दत्तं यत्सा भ्राज्यं वामनरूपेण बलेरपहृत्य दत्तसाम्राज्यमित्यर्थः । तत् भुनक्तीति तथोक्तः । विधुरवीचंद्रसूर्यौ । नित्यं सर्वदा यस्य विष्णोः पदमाकाशं तत्संगतौ प्रामौ हरिचरणभजकाविति ध्वनितोर्थः । सावधूः । श्रीः लक्ष्मीः । यस्य श्रीकृष्णस्य बल्लभा प्रिया । तं वर्यं उत्तमं द्वारकानायकं श्रीकृष्णं सा सुदती स्त्री रुक्मिणी वरयां बभूव दत्तवती ॥ ४१ ॥ यावा इति । यामालिका । चंपकानां मालायां ग्रथितचंपकपुष्पाणां संपदाश्रिया । अञ्जमेव वसतिः निवासस्थानं यस्य सतथोक्तः

पुत्रो यस्य स पद्मभूः फणिपतिः शय्या खगेशो रथः शंभुर्यच्चरणांबुमौलिरगभित् दत्तसाम्राज्यभुक् ॥

नित्यं यत्पदसंगतौ विधुरवी यद्वल्लभा श्रीर्वधूस्तं वर्यं वरयां बभूव सुदती सा द्वारकानायकम् ॥ ४१ ॥

या वै चंपकसंपदाऽञ्जवसतेर्दूर्वाश्रिया स्वात्मनः केतक्या विभवेन कृत्तिवसनस्यांभोजकांत्या विधोः ॥

सन्नीलोत्पलशोभया दिनमणेः श्रीमत्तुलस्याऽमता हेरंबस्य हरेः परं समुचिता सा मालिका शोभते ॥ ४२ ॥

तस्य ब्रह्मणः भ्रमरस्येति ध्वनिः । तस्यापि मधुपानार्थत्वेनाञ्जवसतित्वात् । अमता अप्रिया वै भ्रमरचंपकयोर्विरोधादिति भावः । दूर्वाश्रिया दूर्वाणां कांत्या स्वात्मनः दुर्गा रूपायाः त्वस्या अमता । कृत्तिः गजचर्मवसनं यस्य सतथोक्तस्तस्य शंकरस्य केतक्याः विभवेन अमताऽप्रिया । न केतक्या च शंकरमिति स्मृतेः । अंभोजकांत्या पद्मकांत्या विधोश्चंद्रस्यामता । चंद्रांभोजयोर्विरोधादिति भावः । संति उत्तमानियानि नीलोत्पलानि तेषां शोभया दिनमणेः सूर्यस्यामता अप्रिया सूर्योत्पलयोर्विरोधादिति भावः । श्रीमत्तुलस्या हेरंबस्य विनायकस्यामता । न तुलस्या विनायकमिति स्मृतेः । परं केवलं हरेः श्रीकृष्णस्य समुचिता योग्या सकलपुष्पैरपि हरिपूजायाः कर्तुं योग्यत्वात् । नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुमित्युक्ता क्षतानां मालायामभावादिति भावः । सामालिका शोभते ॥ ४२ ॥

सटीव

सर्गः

॥ ७

हरेरिति । प्रमोदोत्थितासंतोषादुत्थितारोमराजिःरोम्णांपरंपरायस्याःसातथोक्ता । रमारुक्मिणी । विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यदेवतांतरमितिस्मृतौ । हरेःप्रसादः
भुक्तशेषःतंएकंकेवलंभुंजतेअनुभवन्तीतितथोक्ताःतेषांहरेःसमर्पितवसनमाल्यगंधादिधारणशीलानामित्यर्थः । सुराणामिमां । अप्रसादरूपांमालांकथंदास्या
मीतीवमुकुंदकंठःश्रीकृष्णकंठस्तस्मिन्समर्पयामास ॥ ४३ ॥ सेति । व्यालोलःयेहाराःतैरुज्ज्वलाशोभमाना । सारुक्मिणी । धारायाःदानधारायाःयान्यंबू
निजलानितेषांकंदंबकंसमूहस्तेनसहशोभनंप्रेमसुप्रेमतस्मात्संजातंअश्रुसुप्रेमाश्रुतस्यधारातां । हरेःश्रीकृष्णस्य । आवेद्य । भ्राजन्मालिकयाप्रकाशमानमा
लया । समं । प्रणयएवस्नेहएवसन्मालासमीचीनमालातां । आवेद्य । नेत्रांतःनेत्रकटाक्षःतेन । सुनीराजनं आवेद्य । शुचिस्मितमेवशोभनस्मितमेवअमृतरसाःअ

हरेः प्रसादैकभुजां सुराणामिमां प्रदास्यामि कथं त्वितीव ॥ रमा प्रमोदोत्थितरोमराजिः समर्पयामास
मुकुंदकंठे ॥ ४३ ॥ सा धारांबुकंदंबकेन सह सुप्रेमाश्रुधारां हरेभ्राजन्मालिकया समं प्रणयसन्मालां
सुनीराजनम् ॥ नेत्रांतेन शुचिस्मितामृतरसैर्नैवेद्यमावेद्य तत्पार्श्वं मंदमुपाश्रयत् फलमिदं व्यालोल
हारोज्ज्वला ॥ ४४ ॥ नार्योऽक्षतान् प्रववृषुर्नवकुंकुमाभान् संगीतमंगलकथाः समलंकृतांग्यः ॥ सौवर्ण
विष्टरगतौ सदयैरपांगैः कन्यावरौ च फलमक्षतमेव तासाम् ॥ ४५ ॥ मृतजलानितैः । नैवेद्यं । आवेद्यसमर्प्य । फलमि

वअभिषेकपुष्पमालानीराजननैवेद्यादिभिःहरेःपूजायांकृतायांतत्सामीप्यगमनमोक्षलक्षणफलमिव । तत्पार्श्वंश्रीकृष्णपार्श्वं । तत् । मंदंशनैःयथाभवतितथाउ
पाश्रयत् ॥ ४४ ॥ नार्यइति । समलंकृतानिअंगानिअवयवाःयाभिस्ताः तथोक्ताः । संगीताःसम्यग्गीताःमंगलकथाःयाभिस्ताःतथोक्ताः । नार्यः । नवयत्
कुंकुमंतस्याभेवाभायेषांतेतथातान् । अक्षतान्प्रववृषुः । सुवर्णस्यविकारःसौवर्णसुवर्णकृतमित्यर्थः । यद्विष्टरंपीठंततूगतौकन्यावरौचरुक्मिणीश्रीकृष्णौच । दयया
सहिताःसदयाःतैः । अपांगैर्नेत्रातैः । तासांस्त्रीणांअक्षतमेवनाशरहितमेव । फलंमोक्षफलं । ववृषतुःअक्षतदानस्याक्षतमोक्षलक्षणमुचितमितिभावः ॥ ४५ ॥

वि०

८ ॥

गृहीतेति । गृहीतौपाणीयाभ्यांतौतथोक्तौ । वधूवरौरुक्मिणीकृष्णौ । आस्यगंस्यमुखेस्थितंमुखार्दिद्रश्वाग्निश्चेतिश्रुतेः । तमग्निं । रम्याचसारहस्यगोष्ठाचत
स्यां । रमणसमयेमनोहरशृंगारवचनगोष्ठ्यामित्यर्थः । आत्मीयंस्वकीयंविधातुंकर्तुमिव । लाजैःसमेधितोऽभिवृद्धोयोऽग्निस्तत्प्रदक्षिणातां । चक्रतुःकिल
॥ ४६ ॥ ततइति । ततोन्तरं । चतुर्थेदिवसे । प्रहृष्टौएतौरुक्मिणीश्रीकृष्णौ । चिरंदीर्घकालं । रतमावयोःश्रुतंतस्मिन्सति । तत्पाकारतनुर्यस्यसतस्मि
न् । फणींद्रेशेषेविलंबिनिरतावसानपर्यंतंतल्पतयास्मत्सन्निधावेवस्थितेसति । क्ष्मांभूमिं । वहतेतिधारयतेतिबुद्ध्या । नागबलिंनागानांगजानांबलिंपूजांप्रचक्र
तुःकिल । दिग्गजैःयुष्माभिःसहभूमंडलधारिणिशेषेअस्मद्गोर्गार्थंतल्पतयाभूमेरुपर्येवस्थितेसति । यूयमौदासीन्यंविहायक्ष्माधारयतेतिधियातद्वलिरित्युत्पे

गृहीतपाणी किल चक्रतुस्तौ प्रदक्षिणां लाजसमेधिताग्नेः ॥ वधूवरौ रम्यरहस्यगोष्ठ्यां विधातुमात्मीय
मिवास्यगं तम् ॥ ४६ ॥ ततश्चतुर्थे दिवसे किलैतौ चिरं रते तल्पतनौ फणींद्रे ॥ विलंबिनि क्ष्मां वहतेति
नूनं प्रचक्रतुर्नागबलिं प्रहृष्टौ ॥ ४७ ॥ सा मंदस्मितमौक्तिकेन सदपांगाख्यैर्हयैर्हृत्पुरा वक्षोजद्विरदेन का
यकनकाख्योद्भूतरोमानुगैः ॥ तत्संसक्तमनोरथेन विविधांगश्रीविचित्रांबरैस्तद्योग्यामृतसाधनाधरभुवा
संतर्पयामास तम् ॥ ४८ ॥

क्षा ॥ ४७ ॥ सेति । सारुक्मिणी मंदस्मितमेवमौक्तिकंतेन । संतःयेअपांगास्तइतिआख्यानामयेषांतेतथोक्ताःतैः । हयाअश्वास्तैः । अपांगानामितस्ततःसं
चरणशीलत्वादितिभावः । हृदयंब्रह्मपुरमितिश्रुतेः । सर्वप्रलयेपिलक्ष्मीभुजांतरगतइत्युक्त्याहरेर्लक्ष्मीवक्ष्यस्यवस्थितैर्वैकुण्ठादिलोकत्रयस्यापिश्रीरूपत्वात्
रुक्मिणीहृदेवभगवतोयोग्यापूरितिभावः । वक्षसिजातौवक्षोजौकुचौताविवद्विरदोगजःतेनउत्तुंगत्वादितिभावः । कायएवदेहएवकनकंसुवर्णंआख्यायस्यतत्
तेनउद्भूतानियानिरोमाणितान्येवअनुगाःअनुचरास्तैः । कृष्णसंगममनुश्रुत्यागमनाद्बहुत्वादितिभावः । तस्मिन्श्रीकृष्णेसंसक्तंयन्मनःतदेवरथःतेन । विवि
धानियानिअंगानिपादहस्ततलनखकटाक्षकचादीनितेषांश्रियःकांतयःताएवविचित्रांबराणिरक्तनीलशुभादिनानावर्णोपेतवस्त्राणितैः । प्रणयापराधशम

सटीः

सर्गः

॥ ८

नालिंगननस्वक्षतनिरीक्षणोपरिसुरतकलेत्यादिकांतीनांकृष्णांगस्पर्शयोग्यत्वात्तासांतद्वस्त्रत्वंद्रात्रिकृष्णांतःपुरदासीचस्वयमेवेत्यतःस्वांगेषुतान्यूद्वाकालेकाले
स्वभर्तुरर्पयतीतिभावः । तस्यतदेवरूपस्यश्रीकृष्णस्ययोग्यंयदमृतंतस्यसाधनंचसाधराख्यभूश्चअधरइतिअधरोष्ठइतिआख्यायस्याःसाअधराख्यासाच
साभूश्चतयादुग्धाब्धिमथनोद्भूतममृतंतस्वयमपीत्वायमपित्वादेवेष्वेवदानात्इदमेवामृतंभगवद्योग्यमितिभावः । तंकृष्णंसंतर्पयामास ॥ ४८ ॥ ज्वलदि
ति । ज्वलंतःप्रकाशमानाःकलापाःभूषणानियेषांतेतथोक्ताः । स्फुरन्अंगलेपःअंगरागोयेषांतेतथोक्ताः । विचित्राणिवस्त्राणियेषांतेतथोक्ताः । स्मिते
नशोभीनिवक्राणियेषांतेतथोक्ताः । वधूश्चवरश्चतयोराभेवाभायेषांतेतथोक्ताः । वधूसदृशाइत्यर्थः । नराः नार्यश्चनारीविशेषणत्वेस्त्रीलिंगबहुव्रीहिर्द्रष्ट
व्यः । स्वयंवरःस्वयंवरोत्सवःतस्मिन्तत्रतत्रसंचरंतिकिल ॥ ४९ ॥ स्वर्गिभिरिति । स्वर्गिभिर्देवैःगीयमानः । भग्नःदुर्जनदर्पोऽयेनसतथोक्तः । असौरुक्मिणीर

ज्वलत्कलापा स्फुरदंगलेपाः विचित्रवस्त्राः स्मितशोभिक्काः ॥ स्वयंवरे तत्र नराश्च नार्यो वधूवराभाः
किल संचरन्ति ॥ ४९ ॥ स्वर्गिभिर्गीयमानः स्वं दुर्गमाविश्य दुर्गमम् ॥ भग्नदुर्जनदर्पोऽसौ रुक्मिणीरमणो
बभौ ॥ ५० ॥ स्वफेनकांत्या सितपार्श्वयुग्मः शिखाभिरौर्वस्य सुपीतमध्यः ॥ सितेतरोऽन्यत्र स भूतधा
त्र्या विचित्रवस्त्रश्रियमातनोति ॥ ५१ ॥ असत्यवह्नियथितोपि वार्धिरनंतरत्नान्युदरे पिधाय ॥ न जा
तु पानीयमपि प्रदत्ते धनस्य लाभादधिको हि लोभः ॥ ५२ ॥

मणःरुक्मिण्याःभर्ताश्रीकृष्णः । गंतुमशक्यंदुर्गमंतत्तत्रात्रुभिरगम्यमित्यर्थः । स्वस्वकीयंदुर्गद्वारकांआविश्यप्रविश्यबभौ ॥ ५० ॥ इदानींएतत्सर्गसमा
प्तिपर्यंतंसमुद्रंवर्णयति । स्वफेनेति । स्वस्ययेफेनाःतेषांकांत्या सितंशुभंपार्श्वयुग्मंयस्यसतथोक्तः । और्वस्यवडवाग्नेःऔर्वस्तुवडवानलइत्यमरः । याःशि
खाःज्वालास्ताभिः सुपीतंमध्यंयस्यसतथोक्तः । अन्यत्रप्रदेशेसितात्श्वेतात्इतरअन्यःनीलइत्यर्थः । सःसिंधुः । भूतधात्र्याःभूम्याः भूतधात्र्यब्धिमेखलेत्यम
रः । विचित्रंशुभपीतनीलवर्णैःरंजितंयद्वस्त्रं । बाणगरेत्यपभ्रष्टभाषयाकथ्यमानंतस्यश्रियंकांतिमातनोति । भूम्याधृतविचित्रांबरवत्तिष्ठतीत्यर्थः । सागरांबरे
त्यादौसागरस्यभूम्यंबरत्वंपूर्वकवयोपिकथयन्ति । विचित्रांबरवर्णनंतुइदमपूर्वमेवेतिज्ञातव्यम् ॥ ५१ ॥ असत्येति । वारिधीयन्तेऽस्मिन्नितिवार्धिःसमुद्रः । सोढु

मशक्यः असह्यः सचासौ वद्विश्चतेन वडवाग्निनाव्यथितोपि प्राणसंकटं प्राप्नोतीति ध्वनितोर्थः । अनंतरत्नानि । उदरे गर्भेऽपि धाय आच्छाद्य । बहुद्रव्यवानपीति ध्वनि-
 तोर्थः । जातुकदाचित्पानीयमपि जलमपि न प्रदत्ते । लवणजलत्वादिति भावः । तथा हि । धनस्य लाभः प्राप्तिः तस्मात् । अधिकः उत्कृष्टः लोभो भवति । लाभात्
 लोभो विवर्धत इति उक्तेः ॥ ५२ ॥ सरित्पतिरिति । सरितां नदीनां पतिः समुद्रः । तासां मुखं तस्मादिति तन्मुखतः नदीमुखतः । नदीसमुद्रसंगमस्थलं नदी-
 मुखमित्युच्यते । अचुंबितनद्याख्यस्त्रीमुख इति ध्वनिः । वेलांतीरं मर्यादामिति ध्वनिः । विलंघयति । नदीमुखस्थले समुद्रजलं तीरमतिक्रम्य नदीं प्रविश्य ब-
 हुदूरं गच्छतीति भावः । अत्र नदीसंगमस्थले । विवेकहीनः । इदं नदीजलं इदं समुद्रजलमिति विवेचयितुं अशक्य इत्यर्थः । धर्माधर्मविवेकशून्य इति ध्वनिः । ननु गां-
 भीर्यादिगुणयुक्तस्य समुद्रस्य मर्यादालंघनं विवेकराहित्यं च कथमिति ध्वनितार्थमाशंक्यार्थांतरं न्यस्यति । तथा हीति । तद्युक्तं हि । नार्याकांतया सह संगतानां पुरु-

सरित्पतिस्तन्मुखतोऽपि वेलां विलंघयत्यत्र विवेकहीनः ॥ तथा हि नार्या सह संगतानां कुतो विवेकः
 कुत एव वेला ॥ ५३ ॥ बहूपभोग्याऽपि सरित्समुद्रतटे न सा कंटकितोपकंठा ॥ रहस्युपाहूय विटान् स्व-
 भर्तृतटे सदाचारपराश्च काश्चित् ॥ ५४ ॥ स्वीयाशां युवतिमुपेत्य रागभाजस्तोयेशः सुहृदपि वीक्ष्य
 नाशमिंदोः ॥ आनंदादनिशमुपैति वृद्धिमुच्चैरेकस्यामभिरतिमिच्छतोः क्व मैत्री ॥ ५५ ॥

षाणां विवेकः कुतः वेला समयः कुतः । स्त्रीसमागमेनोद्विक्तकामानां तिथ्यादिमर्यादाधर्माधर्मविचारश्चनास्तीति भावः ॥ ५३ ॥ बहूपभोग्येति । सरित् नदीस्यो-
 त्पत्तिस्थले बहूपभोग्या बहूनां स्नानपानाद्युपभोगाद्वापि । संजाताः कंटकाः अस्येतिकंटकितं तादृशमुपकंठं समीपं यस्याः सा तथोक्ता सा नदी । समुद्रस्य तटं तीरं त-
 स्मिन् । बहूपभोग्यान भवति । नदीस्योत्पत्तिस्थले स्वादुजलोपेतत्वात् सर्वजनसेव्या । समुद्रतटे कंटकग्रस्ततीरत्वात् लवणजलोपेतत्वाच्च नोपयोगार्हेति स्वभा-
 वः । तत्र स्वैरिणी जात्या अर्थांतरं न्यस्यति । तथा हीति । काश्चित्तु स्त्रियः रहसि विटान् उपाहूय स्वस्याः भर्तापतिः तस्य तटं समीपं तस्मिन् सन् उत्तमो यो आचारः तस्मि-
 न्परा आसक्ता हि ॥ ५४ ॥ स्वीयाशामिति । सुहृत् चंद्रसुहृदपि । तोयेशः समुद्रः । स्वीयास्वकीयाया आशादिक् सैव युवतीस्तां । वारुणी दिगंगनामित्यर्थः ।

सटीकः

सर्गः १६

॥ ९ ॥

उपेत्यप्राप्य । रागभाजः रक्तिमानप्राप्तस्य अनुरागभाज इति ध्वनिः । इंदोश्चंद्रस्य नाशमस्तमयं । वीक्ष्य । आनंदात्संतोषात् । अनिशं । उच्चैः सम्यक् दृष्टिमुपै
ति । चंद्रास्तमये सति समुद्रो भिवर्धत इति प्रसिद्धिः । ननु सुहृन्नाशे कथं संतोष इत्यतः पश्चिमदिशो वरुणस्य स्थानीयत्वेन चंद्रस्य तदनुषंगे एकस्यामुभयानुरागं मनसि
निधायार्थांतरं न्यस्यति । एकस्यामिति । एकस्यां नार्यां अभिरतिं सुंदोपसुंदवत् सुरतक्रीडामिच्छतोः पुरुषयोः मैत्रीककुत्र ॥ ५५ ॥ अंतरिति । अंतःस्वोदरे क
तांतस्य यमस्य उपमायस्य सतथोक्तः सचासौ वाडवाग्निश्च तेन संतप्तं गात्रं यस्य सतथोक्तोऽपि वार्द्धिः समुद्रः । मुदेव संतोषेणेव गर्जनूध्वनन् । फेन एव स्मितं तस्य श्रीर्य
स्य सतथासन् । गगनं स्पृशंतीति गगनस्पृशः तादृशः ऊर्मयो यस्य सतथासन् । गांभीर्यमावेदयतीव प्रकटयतीव गंभीरोऽपि अंतर्महाव्यसनोऽपि बहिर्मुखहासादिना सं
तोषमेव प्रकटयति तद्वदिति भावः ॥ ५६ ॥ असेव्यतामिति । श्रीकृष्णः । स्वस्य गृहमावासस्थानं तस्य सिंधोः समुद्रस्य । दोषारात्रिरस्यास्तीति दोषो दोषः कलंका

अंतः कृतांतोपमवाडवाग्निसंतप्तगात्रोऽपि मुदेव गर्जनू ॥ फेनस्मितश्रीर्गगनस्पृग्गूर्मिगांभीर्यमावेदयतीव
वार्धिः ॥ ५६ ॥ असेव्यतां दोषिसखित्वजातां जहार कृष्णः स्वगृहस्य सिंधोः ॥ इति स्म चित्रं न यत
स्तदिष्टा हरंति पापानि महान्ति हृष्टाः ॥ ५७ ॥ पुराऽप्यजेयो मुरजित् किलात्र पुरीं विधाया भवदत्यजे
यः ॥ ममेत्यमाभाति कलत्रवस्त्रकृतालयं कः खलु जेतुकामः ॥ ५८ ॥

ख्यदोषः अस्यास्तीति वा दोषी चंद्रः तस्य यत्सखित्वं सुहृत्त्वेन जातां असेव्यतां दोषिसमागमेन शुद्धोऽपि असेव्यो भवतीति ध्वनिना दोषिसखित्वजातामित्युक्तं । लवण
जलत्वादपेयतां जहार । सबालस्रीजलक्रीडाऽमृतवापीकृतार्णव इति वचनात् द्वारवत्यां समुद्रजलमपि स्वादुत्वात् सदा स्नानपानयोग्यमिति भावः । इति यत्तत्
चित्रमाश्वर्यं न भवति । यतः कारणात् तदिष्टाः तस्य श्रीकृष्णस्येष्टाः भक्ताः हृष्टाः संतः महान्ति पापानि दर्शनमात्रेण हरंति । किंपुनः तस्य सहवासे सतीति भावः ॥ ५७ ॥
पुरापीति । पूर्वमपि अजेयः जेतुमशक्यः । मुरजित् श्रीकृष्णः । अत्र समुद्रे । पुरीं विधाय । अत्यजेयः शत्रुभिरत्यंताजेयः । अभूत् किल । अत्र शत्रुभिरजेयत्वे ममे
त्यमाभाति प्रतिभाति । कलत्रस्य भार्यायाः यद्वस्त्रं तस्मिन्कृतः आलयो यस्य सतथातं । स्त्रीनीवीलीन इत्यर्थः । जेतुकामो यस्य स जेतुकामः । कः । खलु नको

011

सटीक:

सर्गः १

तथोक्तः । सोब्धिः । अनेकाः याः योषितः तासां परितोषः तं ददातीति तथोक्तः । पीतं वा सोयस्य सः पीतवासाः पीतांबरः श्रीकृष्णः स इव भासते ॥ ६० ॥ वर्त्मनीति ।
मुनीश्वराः । वर्त्मनि मार्गे इत्थमुक्तप्रकारेण वारिराशिं समुद्रं वर्णयंतः संतः तां द्वारवतीं समेत्य मुदा संतोषेण कृष्णमुपासते ॥ ६१ ॥ रोम्णामिति । उक्तएवार्थः ॥ ६२ ॥
इति श्रीरुक्मिणीशविजयटीकायां नारायणभट्टविरचितायां षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

11901

11 9 11

1. _____
 2. _____
 3. _____

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये सप्तदशसर्गप्रारंभः ॥

श्रीवैकुण्ठेशायनमः ॥ नारायणं मुनीन्द्रौघभारतीगीतसत्कथम् ॥ द्वारकानायकं वेदेतारकं भवसागरात् ॥ १ ॥ एकार्थेन तत्तदवतारान् एकार्थेन सर्वपदेषु श्रीकृष्णक
थांचतुर्विंशतिपदैः ऋषिवाक्यतया वर्णयिष्यन् आदौ मूलरूपं च एकोक्त्या वर्णयति । स्वभजकेति । स्वभजकाब्जकुलोदयहेतवे स्वस्य भजको भक्तः स्वभजकः यः
अब्जोजलेभ्यो जायत इति अभजश्चतुर्मुखः अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इति श्रुतेः । तस्य कुलं गोत्रं ऋजुगण इत्यर्थः । तस्य उदयः सृष्टिः तस्य हेतुः कारणं तस्मै । यद्वा अभजकु
लं मुक्तब्रह्माणः तस्याभ्युदयहेतवे वा । भवमहानलमुक्तभयानुगच्छविपदे । भवः संसारः स एव महानलो महाग्निः तस्मान्मुक्तं भयं येषां ते मुक्तभयाः श्रीदेवी विमुक्तगरुड
विष्वक्सेनाद्याः विमुक्ता इत्यर्थः । त एवानुगाः सेवकाः तेषां लुविः कांतिः तस्याः पदं स्थानं तस्मिन् । जलनिधौ प्रलयसमुद्रे तत्रापि वरभोगिनिकेतने वरः श्रेष्ठश्चासौ भोगी
च वरभोगी मुक्तशेष इत्यर्थः । स एव निकेतनं मंदिरं तस्मिन् । लसते प्रकाशमानाय । न विद्यते विपत्त्यस्य स अविपत्तस्मै अविपदे । जननमरणादिविपद्द्रहितायेत्यर्थः ।

स्वभजकाब्जकुलोद्भवहेतवे जलनिधौ वरभोगिनिकेतने ॥
भवमहानलमुक्तभयानुगच्छविपदे विपदे लसते नमः ॥ १ ॥

सृष्ट्यादिना आयासरहितायेति वा । नारायणाय नम इति मूलरूपस्वभावः सर्वोपिवर्णितः । एवं सर्वत्रार्थद्वयं द्रष्टव्यं । श्रीकृष्णपक्षेतु । स्वभजकाब्जकुलोदयहेतवे
स्वस्य भजको भक्तः यः अभजश्चंद्रः अभजो जैवातृकः सोम इत्यमरः । तस्य कुलवंशः तस्योदयो भिद्विस्तस्य हेतुः कारणं तस्मै सोमवंशोऽवतीर्यतदभिद्विहेतव इ
त्यर्थः । वरभोगिनिकेतने वरः श्रेष्ठाः ये भोगिनः सुखिनः भोगः सुखे रूपादिभृता वित्यमरः । तेषां निकेतनं स्थानं भूतं तस्मिन् । भवमहानलमुक्तभयानुगच्छविपदे
भवस्य काशिराजेष्टदेवस्य शिवस्य यो महानलः द्वारकानाशायप्रयुक्तः कृत्यारूपोऽग्निः तस्मान्मुक्तं तादृशं भयं येषां ते तथोक्ताः ते च ते अनुगाः अनुचराः यादवाश्च तेषां
लुविः कांतिः तस्यां पदं स्थानं तस्मिन् द्वारावतीपद्मे । जलनिधौ द्वारावतीसमुद्रे लसते शोभमानाय अविपदे विपद्द्रहिताय अथवा विपदे इति पदलेदः विः पक्षी गरुडः त
स्मिन्पादौ चरणौ यस्य स विपत्तस्मै विपदे गरुडवाहनायेत्यर्थः पदादयः पथच्छब्दा इति वचनात् । तुभ्यं श्रीकृष्णाय नम इति संबंधः ॥ १ ॥

सटीकः

सर्गः १५

॥ १ ॥

कपिलावतारकथयासहकृष्णकथावर्णयति । कुशकृतेति । मुनयश्चतेजनाश्चमुनिजनाः । कुशकृतस्थलसिद्धपुरीश्वरं । कुशैर्देभिःकृतंतादृशंस्थलंयस्याःसातथो
क्ताऋष्याश्रमत्वेनपरितःकुशकृतस्थलेत्यर्थः । साचसासिद्धपुरीनामककपिलाश्रमइत्यर्थः । तस्यईश्वरःस्यामीतं । कठिनतत्त्वगतिश्रमदायुधं । कठिनादुर्बोधा
यातत्त्वगतिःतत्त्वानामवगतिःपरावरतत्त्वानांज्ञानमित्यर्थः । तस्यायःश्रमःअज्ञानविपरीतज्ञानजन्यस्वेदःतद्व्यतिस्वडयतिइतिकठिनतत्त्वगतिश्रमदंतच्चतदायुधंच
तत्त्वमार्गाज्ञानादिच्छेदनआयुधरूपमित्यर्थः । कठिनतत्त्वगतिश्रमदंआयुधंज्ञानलक्षणायुधंयस्यसतथोक्तःतमितिवा तत्त्वनिरूपणायकपिलस्यावतीर्णत्वात् ।
जनककर्दमशोभिगृहांगणेजनकःप्रजापतिःसचासौकर्दमश्चकर्दमाख्यप्रजापतिरित्यर्थः । तस्यशोभतइतिशोभियद्गृहांगणंतस्मिन्स्थितमितिशेषः । निजःस्वकी
यःयोनाथःतंमुनिजनाचार्यमित्यर्थः । अमुंकपिलंजगुः । अनेनअखिलावतारस्यकर्दमप्रजेश्वरगृहाख्यस्थलंतत्त्वोपदेशलक्षणावतारप्रयोजनंकपिलपितृनिरू
पणंचकृतमितिबोध्यं । श्रीकृष्णावतारपक्षेतु । मुनिजनाःद्वारकांप्रत्यागताःमुनिजनाः । कुशकृतस्थलसिद्धपुरीश्वरंकुशःकुशाख्योयोदैत्यःतेनकृतंयत्स्थलंद्वा

कुशकृतस्थलसिद्धपुरीश्वरं कठिनतत्त्वगतिश्रमदायुधम् ॥ जनककर्दमशोभिगृहांगणे मुनिजना निजना

थममुं जगुः ॥ २ ॥

रकानिर्माणात्पूर्वतत्स्थलंकुशाख्यदैत्या

धिष्ठितत्वात्कुशस्थलीत्युच्यतेतस्मिन्सिद्धासंपन्नायापुरीद्वारावतीतस्याःईश्वरःतं । कुशंहत्वाकुशस्थल्यांद्वारावतीनिर्माणंकृतमितिपौराणिकीकथा । कठिनत
त्त्वगतिश्रमदायुधंकठिनायातत्त्वकृतस्यकुशदैत्यस्यत्वक्चर्मतस्याःयःअतिश्रमःतंददातीतिकठिनतत्त्वगतिश्रमदंकठिनतत्त्वचःमुहुर्मुहुःछेदादिनातिदुःस्वदमित्य
र्थः । तादृशमायुधंशाङ्गाख्यायुधंयस्यसतथोक्तस्तंकुशाख्यदैत्यहंतारमित्यर्थः । त्रिविक्रमरूपिणाहरिणाशार्ङ्गमुक्तशरेणवारंवारंभिन्नसर्वांगःसकुशदैत्यःस्वकु
लदेवशिवरूपयापुनःपुनःयुधिविजितश्चनममारकिल । ततस्तदैत्यशार्ङ्गशरघातेनश्रांतसर्वांगशेषकरस्थहलेनकृतपरिघायांघातयित्वाकुशेश्वराख्यशिवलिंगेप्र
तिष्ठितेसतिलिंगभंगभयेनसोत्थानमसहमानःतत्रैवममारेतिपौराणिकीकथांसूचयितुंअतिश्रमदायुधमित्येवोक्तं त्रिविक्रमावतारेकृतापूर्वकथासंग्रहायचइत्थ
मुक्तं । जनककर्दमशोभिगृहांगणेजनकस्यपितुःनंदगोपस्यकर्दमेनगोमूत्रादिसंबंधजनितपंकेनशोभतइतिशोभियद्गृहांगणंतस्मिन्स्थितमितिशेषः । निजना
थममुंश्रीकृष्णंजगुः । कर्दमदिग्धसर्वांगतयासंचरंतंशिशुरूपमपिजगुःकिल । इदानींसर्वोत्कृष्टत्वेनद्वारकायांस्थितंगायंतीतिकिंवक्तव्यमितिभावः ॥ २ ॥

नारायणावतारकथयासहकृष्णवर्णयति । यमजनिमिति । हेऋषेयमात्यमधर्मप्रजेश्वरात्जनिरुत्पत्तिर्यस्यसतथोक्तःतं धर्मप्रजेश्वरस्यैवयमरूपेणसूर्या
द्वतीर्णत्वात्धर्मजनिमिति वक्तव्येयमजनिमित्युक्तं । निजचिद्वनमूर्तितः निजास्यविषयिणीयाचितज्ञानंतयाघनानिबिडानारायणविषयकज्ञानभरितेत्य
र्थः । यामूर्तिःमूर्तिनाम्नीधर्मप्रजेश्वरस्यपत्नीतस्याइतिततः प्रकटितंआविर्भूतं । तापसस्यमुनेःविग्रहइवविग्रहोदेहोयस्यसतथातंमुनिरूपमित्यर्थः ।
नारायणं । भजसेवस्व । बहुरूपिणांपरस्परसंभाषणरूपतयैतेषांपद्यानांएकंप्रतिसंबोधनेएकवचनंबहूंप्रतिसंबोधनेबहुवचनमितिसर्वत्रद्रष्टव्यं । गिरेःशतशृं
गपर्वतस्यमूर्धाशिखरंतस्मिन्शतशृंगपर्वतइति नारायणस्य । मातापित्रोःकथनं तापसविग्रहमितितपश्चरणलक्षणावतारप्रयोजनकथनं । नरधृतमिति
तदनुजस्वरूपकथनं गिरिमूर्धनीतिगंधमादनशिखराख्यावतारस्थलकथनमितिद्रष्टव्यं । शतशृंगपर्वतेधर्मप्रजेश्वरात्तत्पत्न्यांमूर्तिनाम्न्यांनारायणावतारोजा
तइतिपौराणिकीकथा । श्रीकृष्णावतारपक्षेतु । यंअजनिंभजताआपसःविग्रहमितिपदच्छेदः । हेमुनयः । यंश्रीकृष्णंनविद्यतेजनिरुत्पत्तिर्यस्यसोऽजनिस्तंज
न्मरहितंभजतभजध्वं । सःश्रीकृष्णःनिजचिद्वनमूर्तितः । निजास्याभाविकीसाचसाचिद्वनाज्ञानमयीचसामूर्तिश्चतस्याइतिततःस्वकीयचिद्वनमूलरूपादित्य
यमजनिं भजतापसविग्रहं प्रकटितं निजचिद्वनमूर्तितः॥ नरधृतं गिरिमूर्धनि यत्पदं विलसते लसतेऽनखेंदुना ॥ ३ ॥

र्थः । प्रकटितःकृष्णकेशात्मनाविर्भूतः । नतुशुक्रशोणितादुत्पन्नइत्यर्थः । विग्रहःशरीरंतंआप । शुक्रशोणितोत्पन्नोयंविग्रहःकिंनेत्युक्तिमाह । गिरीति । गि
रिस्तुतिरूपकवाचि । मूर्धनिअवनतेनमेशिरसि । नरेणअर्जुनेनअर्जुनस्यनरावेशत्वान्नेरेणेत्युक्तं धृतं । पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहेसर्वास्तथाभूतविशेषसंघान् । ब्र
ह्माणमीशंकमलासनस्थमृषींश्चसर्वानुरगांश्चदिव्यान् । नांतंनमध्यंनपुनस्तवादिंपश्यामिविश्वेश्वरविश्वरूपेत्यादिनास्तुतं । नमःपुरस्तादथपृष्ठनश्चनमोस्तुतेस
र्वतएवसर्वेत्यादिनानमस्कृतंचेत्यर्थः । केवलंशुक्रशोणितोत्पन्नदेहस्यएतादृशव्याप्त्यादेःदेवक्युदरादुत्पत्तेः । पूर्वमपिविद्यमानब्रह्मरुद्रादिदेवताधारत्वस्यचायो
गादितिभावः । यत्पदंयस्यकृष्णस्यपदं । लसताशोभमानमौक्तिकादिद्रव्येणईड्यःस्तुत्योयोनखेंदुस्तेन । विलसते उत्पन्नदेहादीक्षणतयाशोभते । प्रथमश्लो
केसोमवंशादुत्पत्तिःयादवैःसहद्वारवत्यानिवासःकथितः । द्वितीयपद्येद्वारवतीनिर्माणप्रकारःबाललीलाचवर्णिता । तृतीयपद्येस्मिन्शुक्रशोणितादुत्पत्त्यभावःज्ञा
नमयशरीरत्वंचेतिसयुक्तिकंतात्पर्यंकथितं । एवमुत्तरत्रापिभिन्नाभिन्नासकलापिकृष्णकथावर्णिता । अर्थांतरेणतुमूलरूपमारभ्यसकलावतारकथांचवर्णिते

तिचतुर्विंशतिश्लोकात्मकमिदमेवैकचित्रकाव्यमितिद्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ इदानीं दत्तावतारं श्रीकृष्णावतारं च एकोक्त्या वर्णयति । विमलेति । विमलं दत्त इति पदं नाम यस्य स विमलदत्तपदः तत्तन्नामेत्यर्थः । प्रणतः शरणागतो योर्जुनः कार्तवीर्यार्जुनः तस्य योऽभ्युदयो योगद्विराज्याद्यभ्युदयस्तस्य हेतुः कारणीभूतः । अमानवो दिव्यः यो योगः योगाभ्यासः तं धरतीति धृतधारकः । सुशोभनाधीर्यस्याः सा सुधीस्तया । अनसूयया अनसूयाख्यया अत्रिभार्यया । हृदि गर्भे धृतः सदत्तात्रेयः मम भवे संसारे यः तापः आध्यात्मिकादि तापः तं हरतीति तथोक्तः भवता भूयात् । अत्र विमलदत्तपद इति अवतारनामकथनं प्रणतार्जुनाभ्युदयहेतुरिति अमानवयोगधृदिति वावतारप्रयोजनकथनं । अनसूयया हृदि धृत इति मातृकथनं द्रष्टव्यं । श्रीकृष्णावतारपक्षे तु विमलाय निर्दोषाय विष्णुभक्ताय दत्तं पदं द्वारावतीस्थानं येन स तथोक्तः । चक्राङ्किताः प्रवेष्टव्याः यावदागमनं मम । नामुद्रिताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं ममेति वचनात् । प्रणतः शरणागतः योर्जुनः भीमानुजः तस्य योऽभ्युदयः शत्रुविजयाद्यभ्यु

विमलदत्तपदः प्रणतार्जुनाभ्युदयहेतुरमानवयोगधृतः ॥ हृदि धृतः सुधिया ल्यनसूयया स भवता द्रव
तापहरो मम ॥ ४ ॥ भरतशास्त्रविशारदताकरं प्रियकृतं पितृवन्नवयोगिनम् ॥ यमृषभं सुमतिर्हि जयं
त्यगात् सुमधुरा मधुराधिपमंतिके ॥ ५ ॥

दयः तस्य हेतुः कारणभूतः । न विद्यते मानं परिमितिर्येषां तानि अमानानि अपरिमितानीत्यर्थः । तादृशानिवयांसि पक्षिणो यस्य सोऽमानवयाः स चासावगश्च पर्वतः गोवर्धनः तं धारयतीति अमानवयोगधृतः । न विद्यते असूयामात्सर्यं यस्याः साऽनसूया तया असूयारहितया । सुधिया सुशोभना च सा धीश्वरतया सम्यग्ज्ञानेनेत्यर्थः । भक्तैः हृदि हृदये धृतः ध्यात इत्यर्थः । सः श्रीकृष्णः मम भवतापहरो भवतात् । अर्जुनराज्यपदत्वं गोवर्धनगिर्युद्धरणं च प्राक् कथितमेवात्र कथितम् ॥ ४ ॥ इदानीं ऋषभावतारं श्रीकृष्णवतारेण सहैकोक्त्या वर्णयति । भरतेति । भरतशास्त्रविशारदताकरं भरतः ऋषिपुत्रो भरताख्यः तस्य स्वपुत्रस्य शास्त्रेषु विशारदः प्रवीणः शास्त्रविशारदः तस्य भावस्तत्ताशास्त्रकौशल्यं तत्करोतीति भरतशास्त्रविशारदताकरस्तं । स्वपुत्रस्य भरतस्य सर्वशास्त्रोपदेष्टारमित्यर्थः । न वचते योगिनश्च तेषां नवयोगिनां । कविर्हरिरंतरिक्ष इत्यादिना प्रसिद्धानां भरतातिरिक्तानां स्वपुत्राणां नवसंख्याकयोगिनामित्यर्थः । पितृवत् यथा पिता पुत्रस्ते ह्युक्तस्तथेत्यर्थः । ऋषभस्य नवयोगीश्वरपितृत्वे पिशु

ऋशोणितसंबंधादिनालौकिकपितृवत्पितृत्वाभावात्पितृवदियुक्तं । प्रियंमोक्षाद्यभीष्टं करोतीति प्रियकृतं । मधुराणां प्रियंवदानां अधिपोधीश्वरः तं । यमृषभं
 ऋषभनामकं हरिं । सुमधुरासुमनोहरासुशोभनामतिर्बुद्धिर्यस्याः सा सुमतिः जयंती जयंती नाम्नी अंतिकं समीपं तस्मिन् । अगात् । ऋषभ इंद्रदत्तां जयंती नाम्नी पत्नी
 उवाहेति पौराणिकी कथा । अत्र भरतशास्त्रविशारदताकरमिति नवयोगिनां पितृवत्प्रियकृतमित्यनेन च विशेषणद्वयेन तच्चोपदेशादिलक्षणावतारप्रयोजनस्य ऋ
 षभ इति नाम्नः जयंतीति भार्यायाः मधुराधिप इति शांतावतारत्वस्य च कथनं कृतमिति द्रष्टव्यं । श्रीकृष्णविषये तु भरतशास्त्रं नाद्यशास्त्रं तस्मिन् विशारदतानि पुणतात
 स्यात् आकरं आश्रयी भूतः तं । वृंदावने विचित्रनाट्यकरणादिति भावः । पितृवत्नवाश्च ते योगिनश्च तेन वयोगिनः तेषां नूतनयोगाभ्यासवतामित्यर्थः । प्रियकृतमभीष्ट
 कारिणं नूतनयोगाभ्यासकारिणा उपनीतानां मुनीनां अंतःकरणशुद्ध्यादिप्रदमित्यर्थः । उपनयनानंतरं प्रथमकृष्णमंत्रस्येव लोके उपदेशदर्शनादिदमुक्तं । मधुराधिपं
 मधुरापुरीनाथं यमृषभं श्रेष्ठं श्रीकृष्णं सुमधुरासम्यक्शांताजयंतीविषयादिकं जयंतीशोभनाचसामतिश्च सुमतिः । अंतिकं श्रीकृष्णसमीपं तस्मिन् अगात् शोभनबु
 द्विविषय इत्यर्थः । सुमधुरायां प्राक्कंसभयेन कृष्णस्मरणादौ शंकितचित्ताः संतः कंसं हत्वा कृष्णे मधुराधिपे जाते सति निःशंकं ध्यानगानादिना स्वमनस्तन्निष्ठमेव कृ
 जनकदोषमुपेत्य स शर्वरीत्यनुभवं जननीमपि हर्षयन् ॥ घटयते दृशि बालवपुस्फुरत्सुरसदोरसदोहकृदन्वहम् ॥ ६ ॥
 तवंत इति भावः । यद्वासुमधुरामधुराधिपमित्यत्र सुमधु रामधुरा आधिपमिति पदच्छेदः आधिर्मानसीव्यथा तं पाति वर्धयतीति आधिपः तं । रागोद्रेकात् सेवितमपि प
 श्वात्तापकारीत्यर्थः । शोभनं च तत्सुमधुचसुमधुशोभनमद्यमित्यर्थः । रामस्य दाशरथिरामस्य याधूव्यापारः तयारामधुरा । वनवासकंदमूलाहारादिव्रतचर्ययेत्यर्थः ।
 जयंतीविषयान् जयंती अनाकांक्षतीत्यर्थः । सुमतिः शोभनबुद्धिः यं श्रीकृष्णं अगादिति संबंधः । मद्यादिदुर्विषयेषु अनासक्ताव्रतादिसत्कर्मस्वासक्ताबुद्धिः श्रीकृष्णं
 विषयीकरोति नान्येति भावः ॥ ५ ॥ इदानीं श्लिष्टोक्त्या शिशुमारावतारं वर्णयति । भवं भवमनुभवं प्रत्यवतारमित्यर्थः । जनकः प्रजापतिः स चासौ दोषः दोषाख्यः
 तं । दोषाख्यप्रजेश्वरमित्यर्थः । उपेत्य । पूर्वतद्भूदयं प्रविश्येत्यर्थः । अवतारार्थं पितृप्रवेशद्वारामातृप्रवेशस्यानुशरणादिति भावः । पश्चात्पितृभूतदोषप्रजेश्वरप्रवेशानं
 तरं शर्वरीति शर्वरीति नाम्नां जननीमपि हर्षयन्तदुदरादवतीर्ण इत्यर्थः । दोषाख्यप्रजेश्वरात् शर्वरीनाम्न्यां तत्पत्न्यां शिशुमारोवतीर्ण इति पौराणिकी कथा । अहः अहः
 अन्वहं प्रतिदिने । रसस्याद्भुतरसस्य दोहः दोहनं तं करोतीति रसदोहकृत् । अद्भुतकार्यकृदित्यर्थः । तदेव दर्शयति । बाल इति । बालवपुस्फुरत्सुरसदः बालं पुच्छंतच्च

सटीकः

सर्गः १५

॥ ३

वपुःशरीरं तच्च तयोः स्फुरंतः प्रकाशमानाः ये सुराः तेषां शुक्रांगारबृहस्पतिबुधचंद्रसूर्यादिज्योतिश्चक्राश्रितदेवानां सदः सभा तत् । दृशिजनानां चक्षुषि घटयते दर्शयतीत्यर्थः । पुच्छाश्रितं ज्योतिश्चक्रं प्रवर्तत इति पौराणिकी प्रसिद्धिः । अत्रापि शिशुमारावतारप्रयोजनं मातापितृनाम च कथितमिति द्रष्टव्यं । कृष्णपक्षे तु अन्वहं प्रत्यहम् । स्फुत्सुरसदोरसदोहकृत् स्फुरत्प्रकाशमानं यत्सुरसदः सुराणां सभा स्वर्ग इत्यर्थः । तस्य योरसः सुखं तस्य दोहः दोहनं तत्करोतीति कृत् । द्रष्टृणां स्वर्गसुखप्रद इत्यर्थः । बालस्य वपुर्विवपुः शरीरं यस्य स बालवपुः शिशुरूपः श्रीकृष्णः । जनकस्य नंदगोपस्य दोहस्तस्तं जनकदोषमुपेत्य प्राप्य तत्करलालित इत्यर्थः । जननीं यशोदामपि हर्षयन् प्राक्पितृकरेण लालितः पश्चान्मातृकरं प्राप्य तया पिलालित इत्यर्थः । शर्वस्य शिवस्य रीतिः प्रकारः दिग्बरत्वधूलिधूसरत्वललाटलंबाश्वत्थसुवर्णनिर्मितललाटाभरणेन त्रिनेत्रत्वादिकमित्यर्थः । तस्याः अनुभवं स्मरणं भिन्नज्ञानं दृशि चक्षुषि घटयते दर्शयते । लोकैश्चक्षुषा शिव इव दृश्यत इत्यर्थः । कर्दमशोभिगृहां गण इति प्राक्सूचिता बाललीला अनेन प्रपंचितेति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ इदानीं धन्वंतरिं श्लिष्टोक्त्या वर्णयति । विजनितेति । यः धन्वंतरिः अगदः औषधं पाणौ यस्य सः अगदपाणिः सन् । विजनितापदवद्यवनाय विजनिताः विशेषेणोत्पादिताः आपदो व्याधयो यैस्तानि विजनितापदानि यानि अवद्यानि वा तपित्तश्लेष्मरूपदोषत्रयाणि विजनितापदवद्यवनाय यो ह्यगदपाणिरभूच्छमदायकः ॥ उद्धिरत्नममुं सहजश्रियं हृदि भजेदिभजे ज्यगतिं कृती ॥ ७ ॥

नितापदवद्यानि तान्येव न तस्मै । शमस्य दायकः नाशप्रदो भूत् । धन्वंतरिः वैद्यशास्त्रप्रवर्तकत्वात् इत्यवतारप्रयोजनमुक्तं भवति । उद्धेः क्षीरसमुद्रस्य रत्नं तत्क्षीरसमुद्रोत्पन्नमित्यर्थः । सहजा सहोदरी श्रीर्महालक्ष्मीर्यस्य सहजश्रीस्तम् । इभात्गजात्जातः इभजः कलभः तद्वत् ईड्यगतिः श्लाघ्यगमनं यस्य स तथोक्तः तं । बालगजगमनमित्यर्थः । अमुं धन्वंतरिं । कृती कुशलः पुरुषः हृदि भजेत् । श्रीकृष्णविषये तु । यः श्रीकृष्णः । वेः पक्षिणः जनिरुत्पत्तिर्यस्य स विजनिः बालपक्षीत्यर्थः । विश्वक्षुषिव्योम्निवाते परमात्मनि पक्षिणीति रत्नमाला । तस्य यस्तापो विनाशस्तददातीति विजनितापदस्तद्वत् विजनितापदवत् । यथा बालपक्षिघातकः आयुधं नापेक्षते तद्वदित्यर्थः । न विद्यते गदायस्य सो गदः तादृशः पाणिः यस्य सो गदापाणिः सन् । निश्चक्राम निरायुध इति वचनात् । यवनः कालयवनः तस्मै यवनाय शमस्य मृत्योः दायकः प्रदाता शमदायकः मृत्युप्रदो भूत् । मृत्युश्च मुचुकुंदनयनाग्निनेति सूचनाय प्राक्दायक इत्युक्तं । सहजा च सा श्रीश्च सहश्रियं स्वाभाविकसंपदं । इभात्गजात्जातः इभजः कुवल्यापीडाख्यगजः तेन ईड्यास्तुत्या गतिः तदग्रे संचारो यस्य स इभजे ज्यगतिस्तं । यद्यप्यसौ कुवल्यापीडः दुष्टत्वात् न तौ

तितथापिकौशलवशात्स्तुत्यर्हमित्यर्थः । उदधेरत्नमिवरत्नं उदधेरलंकारभूतइत्यर्थः । अमुंश्रीकृष्णं । कृतीपुरुषःहृदिभजेत् ॥ ७ ॥ हयग्रीवकथां
श्रीकृष्णकथयासहवर्णयति । मधुरयेति । मधोःमधुनाम्नोदैत्यस्ययोरयःवेगःतेनअजितअपराजित । युद्धेअतिवेगवतामधुनामकदैत्येनजेतुमशक्येत्य
र्थः । दानवसद्विरौदानवानां सीदंतिनिषीदंतिअस्यामितिसत्संसत्समेत्यर्थः । सैवगिरिःपर्वतःतस्मिन्दानवसद्विरौविषये । अशनिवत्त्वज्रवत्कायोदैहोय
स्यसोऽशनिकायःतत्संबुद्धिःदैत्यपर्वतध्वंसेवज्रकल्पावयवेत्यर्थः । अंकेनिक्षिप्यमुष्टिनैवमधुकैटभयोर्मर्दनात्गतःमधुकैटभाहतःयआगमोवेदःतस्यसाधकस्त
स्यसंबुद्धिः गतागमसाधक । वेदापहारिणौमधुकैटभौहत्वापुनरानीतसकलवेदैत्यर्थः । हर्षकराआकृतिर्यस्यसतत्संबुद्धिःहर्षकराकृते । अश्वाकारत्वेपिअति
सुंदरइत्यर्थः । भवःसंसारोगतोयस्मात्सभवगतःतत्संबुद्धिःभवगतमोक्षदायक सकलवेदोपदेष्टृत्वात्भवात्संसारात्गतःभवगतःतत्संबुद्धिरितिवा नित्यमुक्तेत्यर्थः ।
अवगतंज्ञानंअखिलंयेनसतत्संबुद्धिःअवगताखिल सर्वज्ञेत्यर्थः । नरश्चासौतुरंगमश्चतत्संबुद्धिःनरतुरंगमश्रीहयग्रीव । नःपाहि । मातापित्रोरभावात्तन्मूर्तेर्वर्ण

मधुरयाजितदानव सद्विरावशनिकायगतागमसाधक ॥ नरतुरंगमहर्षकराकृते भवगतावगताखिल पाहि
नः ॥ ८ ॥ प्रणतविप्रजनामयतोऽकरोन्ननु जलांतरवर्ति निजास्पदम् ॥ विमलभीमरथीप्सितदायकः
स्वविजितोविजितोऽप्ययमच्युतः ॥ ९ ॥

नं अवतारप्रयोजनंचोक्तं । श्रीकृष्णपक्षेतु । मधुरयामनोहरयायुद्धेऽहमेकाकीआयुधंनगृह्णामिइत्यादिरूपया । सतीसमीचीनायागीःवचनंतयासद्विरा ।
जितःवंचितःदानवोदुर्योधनोयेनसतत्संबुद्धिःजितदानव । वशानांस्ववशानांपांडवानांनिकायःसमूहःतस्यगतंद्यूतैरपहतंयद्राज्यादितस्यागमःपुनःपांडवेषुप्राप्ति
स्तस्यसाधकःतस्यसंबुद्धिःवशनिकायगतागमसाधक । नरस्यार्जुनस्यतुरंगमारथनिबद्धाश्वाःतेषांहर्षःसंतोषःतंकरोतीतिहर्षकरीतादृशीआकृतिराकारोयस्यसत
त्संबुद्धिःनरतुरंगमहर्षकराकृते । सारथिभूतलालितपार्थरथाश्वेत्यर्थः । भवःसंसारःतस्मिन्गतिःस्थितिस्तस्यांभवगतौ भूलोकप्राप्तावपीत्यर्थः । अगताःअनि
र्गताःसहैवस्थिताइत्यर्थः । खिलानभवतीत्यखिलाःअमृताइत्यर्थः । अगताःसहैवस्थिताःअखिलानाशरहिताःमुक्तायस्मात्सअगताखिलःतत्संबुद्धिरगताखिल
मुक्ताश्रयेत्यर्थः । श्रीकृष्णनःपाहि । पूर्वश्लोकेकालयवनवधप्रकारोनिरूपितःअत्रतुभारतकथेतिविवेकः ॥ ८ ॥ इदानींश्रीकृष्णेनसहपांडुरंगविठ्ठलंवर्णयति ।

सटीकः

सर्गः १७

॥ ४ ॥

प्रणतेति । यतःकारणात्जलस्यपुंडरीकतीर्थजलस्यअंतरंमध्यंतस्मिन्वर्ततेतच्छीलमितिजलांतरवर्तियत्निजास्पदंस्वकीयगृहंतत् । प्रणतःशरणागतोयोविप्रः
 पुंडरीकमुनिःतस्मात्जातंप्रणतविप्रजंतादृशंनामपुंडरीकक्षेत्रमित्यभिधायस्यतत्तथोक्तं । अकरोन्ननुकृतवान्खलु । स्वकीयस्थलमपिपुंडरीकसंबंधिनाम्ना
 प्रथयामास । अतःविमलायाभीमरथीभीमरथ्याख्यानदीतस्याःयदीप्सितमभीष्टंतस्यदायकःदाताअयमच्युतःपांडुरंगःअविजितोपिशत्रुभिरनिर्जितोपिस्वैःस्वभ
 क्तैःविजितःतदिच्छानुसारेणवर्तमानइत्यर्थः । इतिपांडुरंगस्यविट्ठलस्यमहिमावर्णितःश्रीकृष्णपक्षेतु । अयमच्युतःश्रीकृष्णःप्रणताःयेविप्रजनाःमधुरापुरीस्थाः
 ब्राह्मणजनाःतेषांआमयःकालयवनकृतोपद्रवःतस्मादितिततः । निजंस्वकीयंयदास्पदंतत्स्वकीयपट्टनमित्यर्थः । जलस्यसमुद्रस्ययदंतरंमध्यंतस्मिन्वर्तितुंशीलं
 अस्यास्तीतिजलांतरवर्तितत्अकरोन्ननु । विमलःनिर्मलःअविच्छिन्नविष्णुधर्मैत्यर्थः । यःभीमःभीमसेनःसएवरथीमहारथिकःतस्ययदीप्सितमीष्टंतस्यदाय
 कःप्रदायकःप्रदाताः । अयमच्युतःश्रीकृष्णः । अविजितोपिवैरिजनैरनिर्जितोपिस्वविजितःस्वभक्तैर्विजितःस्वभक्ताधीनइत्यर्थः । भीमसेनाख्यभीमनिर्मलभक्ता
 भीष्टदायकत्वात्स्वभक्तवशइतिभावः ॥ ९॥ केशवाद्यवतारान्वर्णयति । रुचिरेति । हेरुचिरमनोहरकेशवकेशवनामकतेतवशंबरमेवउदकमेवधामगृहंशंबरधाम
 रुचिरकेशवशंबरधामते लसति मारमनोसिसमाकृते ॥ सकलगोकुलपालक दुष्कृतिं परिहरारिहराऽखिलवासनः १०
 नीरक्षीरांबुशंबरमित्यमरः । लसतिशोभते । अनेननाराआपोअयनमावासोयस्येतिनारायणइतिव्युत्पत्तिसूचनेननारायणेत्युक्तंभवति । समासर्वावतारेषुसमाना
 आकृतिःआकारोयस्यसमाकृतिःतत्संबुद्धिःसमाकृतेसमानाकारत्वं । मायाःलक्ष्म्याःरमणःभर्ताअसि । मायाःधवःपतिरितिव्युत्पत्त्यामाधवेत्युक्तंभवति । कला
 भिःचतुःषष्टिकलाविद्याभिःसहितंसकलयद्रोकुलंगवांवाचांशास्त्राणामित्यर्थः । कुलंसमूहःतस्यपालकःरक्षकःतत्संबुद्धिःसकलगोकुलपालक । गाःशब्दान्वि
 देतेप्रामोतिपालयतीतिव्युत्पत्त्यागवांशब्दानांइंद्रइतिव्युत्पत्त्यावागोविंदेत्युक्तंभवति । निरुक्तत्वाद्देफलोपादिकंद्रष्टव्यं । अरीन्हरतीतिअरिहरःतत्संबुद्धिःहेअरि
 हरशत्रुसंहारक । अखिलेषुवासःआवासोयस्यसःतथोक्तस्तत्संबुद्धिःअखिलावास । अनेनविषूच्याप्तावितिधातोःवेवेष्टिसर्वमितिव्युत्पत्तिसूचनेनविष्णोइ
 त्युक्तंभवति । नोस्माकंदुष्कृतिंपापंपरिहर । श्रीकृष्णपक्षेतु । रुचिराःमनोहराकेशाःकुंतलाःयस्यसरुचिरकेशःतत्संबुद्धिःहेरुचिरकेश । मारस्यकामस्ययन्मन
 स्तस्यअसिसमारवद्भसमाआकृतिःस्वरूपंयस्यसतथोक्तःतत्संबुद्धिःमारमनोसिसमाकृते । कंदर्पादिप्यनंतगुणितसौंदर्येत्यर्थः । पूर्वत्रमारमणेत्येकपदत्वात्णत्वं । अ

त्रमारस्यमनइतिभिन्नपदत्वात्णत्वाभावः । श्रीकृतेवशंवरंचतत्धामचवरधामउत्तमधामद्वारवतीमंदिरंलसतिशोभते । शंवरधामेत्यत्रवयोरभेदात्पूर्वत्रार्थे
वकारःइतिश्लोकपाठेविशेषः । सकलंयद्रोकुलंतस्यपालकरक्षक । अरिहरअरीनृकंसादीनृहरतिनाशयतीतितत्संबुद्धिःहेअरिहर अखिलवासखिलोनभवती
त्यखिलःवासःस्थानंयस्यतत्संबुद्धिः । अद्यापिसमुद्रांतर्जगन्मंदिरंअविनष्टंसदस्तीतिपौराणिकीकथा । श्रीकृष्ण । नः । दुष्कृतिपापं । परिहर ॥ १० ॥ मध्वि
ति । मधोर्मधुनामकस्यदैत्यस्यमदक्षयोगर्वविनाशोयस्मात्सतथोक्तःतस्यसंबुद्धिःहेमधुमदक्षय । मधुंसूदयतीतिव्युत्पत्त्यामधुसूदनेत्युक्तंभवति । मैवलक्ष्मीरेव
आलिःसखीतस्याःअसुःप्राणःतस्यविस्तृतिर्विस्तारोयस्मात्सतथोक्तःतत्संबुद्धिःहेमाल्यसुविस्तृते । लक्ष्मीप्राणनाथेत्यर्थः । कुःपृथ्वीसाचजनःजनलोकःसचउ
पलक्षणंचैतत् । लोकत्रयस्येत्यर्थः । तयोर्मानंप्रमाणंपरिमितिरित्यर्थः । तस्यसमाप्तिःइयत्तातांददातीतिकुजनमानसमाप्तिदः । त्रैलोक्यमानसमाप्तिदइत्यर्थः ।
तादृशःविक्रमःपदविक्षेपोयस्यसतथोक्तःतस्यसंबुद्धिःकुजनमानसमाप्तिदविक्रम । त्रिषुलोकेषुविक्रमोपदविन्यासोयस्येतिव्युत्पत्त्यात्रिविक्रमेत्युक्तंभवति ।

मधुमदक्षयमाल्यसुविस्तृते कुजनमानसमाप्तिदविक्रम ॥ सुखद
वामन सोमरसार्थिषु श्रियमुदाय मुदाऽर्जयसेऽवनौ ॥ ११ ॥

सोमस्यसोमलतायाःयोरसःतंतार्थितुंशीलमेषामस्तीतिसोमरसार्थिनस्तेषुयज्ञेषुदीयमानसोमलतारसार्थिष्वित्यर्थः । देवेषुसुखदसुखप्रदहेवामनउत्कृष्टआयः
अभीष्टंयस्यसतथोक्तःतत्संबुद्धिःउदायअवाप्तसकलकामेत्यर्थः । अवनौभूमौ । मुदा । श्रियंश्रीदेवींआर्जयसेधारयसीत्यर्थः । अनेनश्रियंधारयतीतिव्युत्पत्त्या
श्रीधरेत्युक्तंभवति । श्रीकृष्णपक्षेतु । मधुपुष्परसोस्यवर्ततइतिमधुमत्तच्चतत् । नविद्यतेक्षयोयस्यतदक्षयंअम्लानमित्यर्थः । तच्चतत्माल्यंवनमालाचंतस्यसु
विस्तृतिःसुविस्तारोयस्यसतथोक्तःतस्यसंबुद्धिःमधुमदक्षयमाल्यसुविस्तृते । कुजनानांमानोहंकारःतस्यसमाप्तिदःनाशदोविक्रमोपराक्रमोयस्यसतथोक्तस्तत्संबु
द्धिःकुजनमानसमाप्तिदविक्रम । अमराणांसार्थिनःसहायास्तेषुसुजनेषुइत्यर्थः । नविद्यतेमनोयस्यसोमनाःमनोरहितः । तत्रप्रीतिरहितइत्यर्थः । तस्यअमनसःदुर्ज
नस्येत्यर्थः । सुखस्यदवइवदवाग्निरिवसुखदवःतस्यसंबुद्धिःसुखदव दुर्जनसंतोषविनाशकरेत्यर्थः । उत्कृष्टःआयअभीष्टंयस्यसउदायस्तस्यसंबुद्धिःउदायअ

सटीकः

सर्गः १७

॥ ५ ॥

वाप्तसकलकामश्रीकृष्ण । अवनौभूमौमुदाश्रियंसंपदंआर्जयसे । राजक्रूरग्रहादिनासंपादयसिअथवाश्रियंद्वारवतीसंपदंइदंमुद्रोदकंतस्मैउदायदातुंआर्ज
यसे । अंतेसमुद्रःप्लावयिष्यतीतिवचनात्पूर्वोक्तपूर्णत्वद्रव्यार्जनत्वयोर्विरोधपरिहारायइयंयोजना । सकलदेशस्थितद्रव्यंसमुद्रेस्थापयितुंद्वारकायांसंपाद्य
स्थापयसीतिभावः । अत्रापिश्लोकेमाल्यसुविस्तृतेत्यत्रडलयोरभेदात्माल्यसुविस्तृतेपाठभेदेऽर्थद्वयसिद्धिर्द्रष्टव्या ॥ ११ ॥ करणेति । करणानांइ
द्रियाणांपालनंरक्षणंतस्मिन्शीलंयस्यसतथोक्तस्तस्यसंबुद्धिःकरणपालनशील । हृषीकाणामिंद्रियाणांइशइतिव्युत्पत्त्याहृषीकेशइत्युक्तंभवति । जला
जातंजलजंपुंडरीकंतन्नाभौयस्यसतथोक्तस्तस्यसंबुद्धिःजलजनाभपद्मनाभ । कंमुख्यप्राणमारुतेवेधसिब्रध्रेपुंसिकइत्यमरः । आश्रिता मध्वमतानुसारिण
इत्यर्थः । नतेप्रणतेभक्तजनेइत्यर्थः । स्थितिंतवसन्निधानंवदंति । वरदामधरोदर वरमुत्तमंयद्दामपाशःतद्धरतीतिवरदामधरंतादृशमुदरंयस्यसतथोक्तः
तस्यसंबुद्धिः । दामउदरेयस्येतिव्युत्पत्त्यादामोदरेत्युक्तंभवति । प्रियंजुषंतिसेवंतइतिप्रियजुषःतवप्रीतिकरकर्माणःसेवकाःत्वत्प्रीतिकारिणइत्यर्थः । अमीमध्व

करणपालनशील नते स्थितिं जलजनाभ वदंति कमाश्रिताः ॥
विदुरमी वरदामधरोदर प्रियजुषो यजुषोऽग्निबलीनिव ॥ १२ ॥

शिष्याःपूर्वोक्तांभक्तजनेस्थितिंविदुः । कथमिव यजुषःयजुर्वेदात्तदभ्यासादित्यर्थः । अग्नेर्बलयःपूजास्तानिवअग्निबलीनिवयज्ञानिवेत्यर्थः । यजुर्वेदस्ययज्ञतं
त्रत्वादितिभावः । श्रीकृष्णपक्षेतुकरणंसृष्टिस्तच्चपालनंरक्षणंतच्चतयोःशीलंयस्यसतथोक्तःतस्यसंबुद्धिःकरणपालनशील । यद्वा कायमारुतायभीमार्थमित्य
र्थः । रणंजरासंधयुद्धंतस्ययत्पालनंअसमाप्तिःतस्मिन्शीलंयस्यसतथोक्तःतस्यसंबुद्धिःकरणपालनशील भीमसेनस्ययशोदानायअहिंसितजरासंधेत्यर्थः ।
श्रीकृष्ण भवदंतिकंत्वत्समीपंतत्आश्रिताःमधुराद्वारकादिषुतवसमीपेस्थिताइत्यर्थः । एकस्मिन्शरीरेत्वयासहविद्यमानाइतिवा द्वासुपर्णासयुजासखायइतिश्रु
तेः । अधरोदरप्रियजुषःअधरमधोविद्यमानमुपस्थंतच्च उदरंचयोयत्प्रियंतज्जुषंतीतितथोक्ताःशिशोदरपरायणाइत्यर्थः । अमी । जलाश्वतेजनाश्चजलजनाःमूर्ख
जनाइत्यर्थः । वरंअभीष्टंदातीतिवरदातांवरदांतवस्थितिंअवस्थानंनविदुः । त्वंनमनुष्यःकिंतुसाक्षादादिपुरुषइतिनविदुरित्यर्थः । कथमिव नविद्यतेयजुर्यजुर्वेदो

येषांतेअयजुषःयजुर्वेदाभ्यासरहिताइत्यर्थः । अग्निवलीनिवयज्ञानिव यजुर्वेदाभ्यासरहितानांयज्ञकरणेऽनधिकारादितिभावः ॥ १२ ॥ वेदव्यासंवर्णयति । शुभसमुद्रकरमिति । विभजतेत्वांगादिभागंकुर्वतेकृष्णाजिनंमुंचतइत्यर्थः । श्रीवेदव्यासाय । अत्यंतमरुचिरप्रीतिःतांप्रददातीतिअत्यरुचिप्रदा । त्यागसमयेअप्रीतिप्रदेत्यर्थः । प्रियमिष्टंमृगाजिनंकृष्णाजिनंयस्यसतथोक्तःतस्यभावःप्रियमृगाजिनताकृष्णाजिनधारित्वमित्यर्थः । भजतांशुकादीनां । मुदेसंतोषाय । शुभसमुद्रकरंमुद्रयातर्कमुद्रयासहितःसमुद्रःसचासौकरश्चशुभःसमुद्रकरोयस्यसतथोक्तःतं । वरश्चासौयतिश्चतस्यवरयतेःउत्तमसन्यासिनःश्रीमदाचार्यस्य । स्थिराभूतिःज्ञानलक्षणैश्वर्यंयस्मात्सतथातं । तंवेदव्यासं । खिलोनष्टोनभवतीत्यखिलोमोक्षःतंददातीतिअखिलदाब्रह्मविद्यैवमुद्बुधःभजतेअहो । यथाब्रह्मविद्यावेदव्यासंनमुंचतितथामप्रियामृगाजिनंनमुंचतीतिभावः । चर्मचैणंदधानइत्युक्तेः । श्रीवेदव्यासःसदाकृष्णाजिनधारीत्यर्थः । मुख्यप्राणादीनामुपदेष्टृत्वेनसाक्षादादिपुरुषोपि श्रीवेदव्यासःश्रीकृष्णाजिनधारित्वादिक्रपित्वादिचर्ययालोकमनुसरतीत्यहोइत्युक्तं । श्रीकृष्णपक्षेतु । भजतांयादवानांमुदेस्नानपानादिसुखाय । शुभःशु

शुभसमुद्रकरं भजतां मुदे प्रियमृगाजिनताखिलदैवतम् ॥ वरयतेः स्थिरभूतिमहो मुहुर्विभजते भजते
त्यरुचिप्रदा ॥ १३ ॥ भजकभाविविरिंचकृते प्रियप्रणयपाशवृतस्त्वमथेष्यसि ॥ तदवनीं शिवरूप्यमि
तोब्धिगः कुमतिना मतिनाशनदंडधृक् ॥ १४ ॥

द्रजलःयःसमुद्रस्तंकरोतीतिशुभसमुद्रकरःतं द्वारकायांपरितःअमृतीकृतलवणसमुद्रमित्यर्थः । आजौपारिजातादिहारकालिकयुद्धेनताःप्रणताःअखिलदैवताः
यस्यसतथोक्तःतं । प्रियंसकलजनेष्टंश्रीकृष्णं । स्थिराभूतिर्भस्मयस्यसतथोक्तः भूतिर्भस्मनिसंपदीत्यमरः । तस्यशिवस्यमहःतेजःमाहात्म्यमित्यर्थः । तत् । भ
जतेसेवतेमानवायशिवभक्तायेत्यर्थः । अत्यरुचिःअत्यंतमप्रीतिस्तांप्रददातीतिअत्यरुचिप्रदा । ऋक् नतेविष्णोजायमानः । विष्णोर्नुकंवीर्याणि । अस्य
देवस्यमीहृषेवया । इत्यादिकाऋग्वेदवागित्यर्थः । वरयतेवृणोति । प्रतिपादयतीत्यर्थः । आजौसर्वदेवताजयेसतिएतादृशवेदवाक्यानांश्रीकृष्णप्रतिपादनेअ
वकाशोजातइत्यर्थः । स्थिराभूतिरैश्वर्यंयस्यसस्थिरभूतिस्तं । वैराग्याद्यैश्वर्यसंपन्नमित्यर्थः । शिवंमुहुर्विभजते । श्रीकृष्णाद्विन्नंकरोतिअहोइत्यन्वयः ।
विदेहिरुद्रोरुद्रियंमहित्वमित्यादिकाश्रुतिःरुद्रंश्रीकृष्णाद्विन्नंप्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ रजतपीठपुरस्थंश्रीकृष्णंवर्णयति । भजकेति । प्रियेषुभक्तेषुप्रणयः

सटीकः

सर्गः १

॥ ६ ॥

स्नेहोयस्यसतथोक्तस्तस्यसंबुद्धिःप्रियप्रणयभक्तवत्सलश्रीकृष्ण । पाशवृतःपाशेनदाम्नावृतःयुक्तः एकहस्तेनपाशधारीत्यर्थः । कुत्सितंचतन्मतंचकुमतं
दुष्टसिद्धांतैःतदेषामस्तीतिकुमतिनःमायावादिनः । तेषांकुमतिनांअत्यंतंनाशयतीत्यतिनाशनःअतिनाशकरइत्यर्थः । तादृशोयोदंडोयष्टिस्तंधारयतीतिअ
तिनाशनदंडधृक् । अपरेणहस्तेनमथानदंडधारीत्यर्थः । त्वं । अथानंतरं । भजकःसेवकोयोभाविर्विरिचःआगामिब्रह्माश्रीमध्वाचार्यःतस्यकृतेतदर्थं । इतःद्वारा
वतीतःअब्धिगच्छतीत्यब्धिगःसन्समुद्रमार्गगःसन्इत्यर्थः । इतःकिंचित्कालानंतरंतदवनीतस्यमध्वाचार्यस्यावनीजन्मभूमिंशिवस्यरूप्यंरूप्यात्मकपीठंयस्मिन्
ग्रामेसशिवरूप्यस्तंशिवरूप्याख्यग्राममित्यर्थः । तद्देशभाषायांशिवबेळीतिप्रसिद्धं । एष्यसिगमिष्यसि । रूप्यपीठपुराधिवासिनःश्रीकृष्णस्यमहिमाव
र्णितः । श्रीकृष्णपक्षेतु । अब्धिक्षीरसमुद्रंगच्छतीतिअब्धिगःक्षीरसमुद्रशायीत्यर्थः । शिवमंगलयद्रूपंतदस्यास्तीतिशिवरूपीकंदर्पकोटिलावण्येत्यर्थः ।
कुत्सितामतिर्बुद्धिर्यस्यसकुमतिस्तेनकुमतिनाकुत्सितबुद्धिनापुरुषेणकंसजरासंधादिना । अमतिरज्ञानंतांनाशयतीत्यमतिनाशनःयःदंडस्तंधारयतीतिअम

भुवनवास्यनिशं मनुसंस्तुतो विधिविरोधिविनाशकृदन्वहम् ॥

अनिमिषप्रभुरागमहर्षदो निजवशो जवशोभितसागरः ॥ १५ ॥

तिनाशनदंडधृक्इतरासाध्यकंसादिशिक्षणेसतित्वमप्येकोमानुषइत्यज्ञानविवेकलतामित्यर्थः । त्वंइदानीमिवाथब्रह्मणःआगामिदिनेपिअब्धिगःमूलरूपेणक्षी
रसमुद्रशायीसन्भजकःसेवकःसचासौभावोभक्तिरस्यास्तीतिभावीसचासौविरिचश्चतस्यकृतेतदर्थंभजकभाविर्विरिचकृतेविरिचिप्रयोजनायेत्यर्थः । प्रियेषुभू
मिस्थितभक्तेषुयःप्रणयःस्नेहःसएवपाशःतेनवृतआवृतःसन्तदवनीभक्तानांभूमिंएष्यसि । ब्रह्मणःदिनेदिनेप्येवमेवावतारंकरिष्यसीत्यर्थः ॥ १४ ॥ क्रमेणदशाव
तारान्वर्णयति । भुवनवासीति । अनिशंसर्वदा । भुवनेषुजलेषुवासःआवासःसोस्यास्तीतिभुवनवासी मत्स्यस्यसदाजलवासित्वादितिभावः । भुवनंचांबु
लोकेष्वितिरत्नमाला । अहःअहःअन्वहं । ब्रह्मणःदिनेदिनेइत्यर्थः । मनुनावैवस्वतमनुनासंस्तुतः । विधेःब्रह्मणःयोविरोधीतन्मुखस्थवेदापहारित्वात्तस्यासुर
स्यविनाशःतंकरोतीतिविधिविरोधिविनाशकृत् । आगमानांवेदानांयोहर्षःतददातीत्यागमहर्षदः दैत्यापहतान्वेदान्आनीयपुनःप्रचारकरणेनतेषांहर्षदइत्यर्थः
जवेनवेगेनशोभितःजवशोभितःतादृशःसागरःप्रलयसमुद्रोयेनसतथोक्तः । त्वरयाइतस्ततःगमनेसतित्वकांत्यासमुद्रस्यापिशोभांजनयन्निवेत्यर्थः । अनिमिषा

णांमत्स्यानां अनिमिषश्चानिमिषौद्वावेतौसुरमत्स्ययोरितिरत्नमाला । प्रभुःस्वामीअनिमिषप्रभुःमत्स्यावतारोहरिःनिजानांस्वकीयानांअस्माकंवशोवशवर्ती
भक्ताभीष्टकारित्वात्भक्तवशइत्यर्थः । अस्तु । श्रीकृष्णपक्षेतु । अनिशानित्यं । भुवनेषुलोकेषुयोवासःसोस्यास्तीतिभुवनवासी । अन्वहं । मनुनाश्रीकृष्णमं
त्रेणभक्तैःसंस्तुतः । विधेर्यज्ञादिकर्मानुष्ठानस्यविरोधिनोदैत्याःतेषांविनाशःतंकरोतीतितथोक्तः । आगमेनइंद्रप्रस्थंप्रतिस्वस्यागमनेनहर्षदःपांडवानांसंतोषदः
जवेनद्वारावर्तीप्रतिपुनःपरावृत्यागमनेनशोभितःतादृशःसागरोयेनसतथोक्तः । अनिमिषाणांदेवानांप्रभुःश्रीकृष्णः । निजानांस्वभक्तानांवशोऽस्तु ॥ १५ ॥
कूर्मावतारंवर्णयति । भुजगेति । भुजगःशेषःसचदिक्करिणोदिग्गजास्तेचतेषांयोभारःमहीमहीधरादिभारस्तस्मात्जातःभारजःयःशोकःतंहरतीतिभुजगदिक्
करिभारजशोकहृत् । बहुभारवशात्जलेमज्जतांशेषदिग्गजानांआधारात्कूर्मरूपेणावस्थानादितिभावः । सुराणांयोमनोरथःवाञ्छितार्थस्तस्यपूरणंतस्मिन्
कारणंकारणीभूतःसुरमनोरथस्यानृतप्राप्तिलक्षणाभीष्टस्ययत्पूरणंतस्मिन्कारणंसाधनंमंदरवासुकयादियस्मिन्सतथोक्तइतिवा । सर्वस्यजगतःकूर्माश्रितत्वादि

भुजगदिक्करिभारजशोकहृत् सुरमनोरथपूरणकारणः ॥ स्वमतवारिनिधेर्मथने पटुर्गिरिधरोऽरिधरोऽय
मिहागतः ॥ १६ ॥ स्ववशगोरिपुभीषणचेष्टितो वरवराहतया दवक्रुद्विषाम् ॥ मखसहायकृतिर्धरयाऽर्चि
तः कमलयाऽमलयाऽयमहो वृतः ॥ १७ ॥

तिभावःस्वस्यमतःसंमतःयोवारिधिःक्षीरसमुद्रःतस्यमथनंनिर्मथनंतस्मिन्पटुःसमर्थःस्वपृष्ठेगिरिधारणाभावेमथनासंभवात्गिरिमंदरपर्वतंधरतीतिगिरिधरःअरिच
क्रंधरतीतिअरिधरःअयंकूर्मःइहक्षीरसमुद्रमथनप्रदेशेआगतः । श्रीकृष्णपक्षेतुभुजगःशेषःसचदिक्करिणोदिग्गजाःतेचतेषांयोभारःतस्मात्जातःभारजःयःशो
कःतंहरतीतितथोक्तःभूभारायितदैत्यविध्वंसनेनभूधारिणांशेषदिग्गजानांशोकापहारीत्यर्थःसुरमनोरथःसुराणांअभीष्टंभूभारहरणंतस्ययत्पूरणंतस्मिन्कारणंसा
धनंचक्राद्यायुधजातंस्यसतथोक्तः । सुष्ठुअमतावैरिणःस्वमताःतएववारिनिधिःसमुद्रःतस्यमथनंसंहरणंतस्मिन् । पटुःसमर्थः । गिरिधरःगोवर्धनधरः । अरिध
रःअरीणांशत्रूणांधरःपर्वतइवशत्रुभिरचाल्यइत्यर्थःअयंकृष्णः । इहद्वारवत्यांआगतः । भूभारहरणार्थमवतीर्यअमोघचक्रगदाद्यायुधवतःबहुवारंबहुतरजरासं
धवधंकृतवतःबाल्येपिगिर्युद्धरणसमर्थस्यश्रीकृष्णस्यशत्रुभयात्इहागमनंनेतिसूचनार्थंविशेषणपंचकम् ॥ १६ ॥ वराहावतारंवर्णयति । स्ववशेति । स्ववशा

सटीकः

सर्गः १७

॥ ७ ॥

स्वाधीनायागौर्भूमिः गौर्नकिं वृषभे चंद्रेवाग्भूदिधेनुषु स्त्रियामिति रत्नमाला । तस्यारिपुः हिरण्याक्षः तस्य भीषणं भयं करं चेष्टितं व्यापारो यस्य स स्ववशगोरिपुभी
 षणचेष्टितः । वरः श्रेष्ठः यो वराहस्तस्य भावस्तत्तातया वरवराहतया । द्विषां दैत्यानां । द्रवमग्निं करोतीति द्रवकृत । परस्परं हन्यमानं दंष्ट्रायेणाग्निं वमनित्यर्थः । मखस्य
 यज्ञस्य सहायाः साधनीभूताः कुशाद्याः तेषां कृतिः स्वांगेभ्यः करणं यस्मात्समखसहायकृतिः । धरया भूम्या अर्चितः अयं वराहः अमलयानिर्मलया । कमलया ल
 क्ष्म्या । वृतः अहो आश्चर्यं । श्रीकृष्णपक्षेतु । स्ववशाः गोपालावस्थायां स्वाधीनाः यागावः तासां रिपवः शार्दूलवनमहिषादयः । तेषां भीषणं भयं करं चेष्टितं व्यापारो
 यस्य स तथोक्तः । द्विषां दैत्यानां । वरेभ्यः श्रेष्ठेभ्यः रुद्रादिभ्यः ये वराः प्राप्तसर्वशत्रुसंहरणसामर्थ्यादिरूपाः तैरहताः अविनष्टाः ये यादवाः तान् करोतीति वरवराहतया द्रवक
 त् कृष्णवशानां यादवानां रुद्रादिवरोऽकिंचित्कर इति भावः । मखस्य राजसूयमखस्य सहायकृतिः सहायस्या चरणं यस्मात्समखसहायकृतिः । मखं राजसूयं संहत इ
 तिमखसहाः राजसूययोग्याः पांडवाः तेषां यः आयः वित्तप्राप्तिः तस्य कृतिर्यस्मात्समखसहायकृतिरिति वा । धरया प्राग्ज्योतिषपुरे नरकमात्रा भूम्या । अर्चितः अयं
 कृष्णः अमलयानिर्दोषया कमलया रुक्मिण्या वृतः अहो ॥ १ ७ ॥ नरसिंहावतारं वर्णयति । अरिहिरण्यक इति । अरिः शत्रुर्यो हिरण्यको हिरण्यकशिपुः तस्य यः संक्षयः

अरिहिरण्यकसंक्षयकारकं नरमृगाधिपमद्भुतचेष्टितम् ॥ अघकृदिंद्रकृतार्चनतोषितं भज मनोऽजमनोहरविक्रमम् १८
 तस्य कारकः कर्ताति । अद्भुतं चेष्टितं गिरिविदारणादिव्यापारो यस्य स तथोक्तस्तं । नरसिंहप्रादुर्भावे सति गिरिविदारणादेः प्रसिद्धत्वादिति भावः । अघं वृत्रहत्यादिकं पा
 पं कृतवानिति अघकृत इंद्रस्तेन कृतं यत् अर्चनं भजनं तेन तोषितः संतुष्टः तं । वृत्रहत्याद्यघपरिहारार्थे द्रेण नरसिंहार्चनं कृतमिति पौराणिकी कथा प्रसिद्धा । अजस्य
 ब्रह्मणः मनोहरः अजमनोहरः तादृशः विक्रमः प्रतापो यस्य स तथोक्तस्तं । नरश्चासौ मृगाधिपश्च नरमृगाधिपः तं नरसिंहमित्यर्थः । हेमनः भजसेवस्य । कृष्णपक्षेतु ।
 अरीणां शत्रूणां दुर्योधनादीनां यत् हिरण्यमेवं हिरण्यकं तस्य संक्षयः तस्य कारकः संपादकस्तं दुर्योधनादीनां संपद्विनाशकमित्यर्थः । अद्भुतमाश्चर्यं शैशवे ब्रह्मांडधा
 रणादिकं चेष्टितं कर्म यस्य स तथोक्तस्तं । अघं स्वयागध्वंसे सति श्रीकृष्णावज्ञारूपापराधं कृतवानिति अघकृत स चासाविंद्रश्च तेन कृतं अवज्ञापरिहारार्थं कृतं यद
 र्चनं पट्टाभिषेकादिपूजातेन तोषितस्तं । अजस्य कामस्य अजः शंभौ विष्णुधात्रोः कामेच्छागेरघोः सुत इति रत्नमाला । मनोहरः विक्रमोपादिविक्षेपो यस्य स तथोक्त
 स्तं । मन्मथगमनमनोहर इत्यर्थः । मनोहरस्य कामस्येति वा । नरेषु मृगाधिपः श्रेष्ठः नरमृगाधिपस्तं । पुरुषोत्तममित्यर्थः । कृष्णं भज ॥ १८ ॥

वामनावतारं वर्णयति । बलभृदिति । बलं बलनामकमसुरं हरतीति बलहृत् इन्द्रः तस्य या आर्तिः संपन्नाशनिमित्तदुःखं तां हरतीति बलहृदा र्तिहरः यः अनुजनिः अनु अनं
तरं जनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽनुज निरिन्द्रावरज इत्यर्थः । वामनस्य इन्द्रानुजत्वादिति भावः । बलेर्महाबलेः यः पराजयः तं करोतीति बलिपराजयकृत् । सतां देवानां जयं करोतीति
जयकृत् । अवनौ भूमौ जातः स्वयमेव भूमौ जातं न तु शास्वरूप इत्यर्थः । यः पलाशदंडः तं धारयतीत्यवनिजातपलाशदंडधृक् । वामनस्य ब्रह्मचारित्वादिति भावः । वृक्षशा
स्वरूपदंडात् साक्षाद्भूमिजातस्य पलाशदंडस्य मुख्यत्वादवनिजात इत्युक्तं । भुवनानि लोकान् स्वप्रक्षालितोदकेन पावयतीति भुवनपावनं तादृशं पादसरोरुहं यस्य स
तथोक्तः । वामनः नोस्माकं प्रभुः स्वामी । श्रीकृष्णपक्षे तु । बलस्य बलभद्रस्य यत्तूहत् चित्तं तस्मिन् या आर्तिः तां हरतीति बलहृदा र्तिहरः बलभद्रस्य सुखकर इत्यर्थः । स
चासौ अनुज निरनुजश्च बलभद्रानुज इत्यर्थः । बलिनो बलाढ्याः ये दुर्योधनजरासंधादयः तेषां पराजयकृत् । सतां पांडवानां जयकृत् ततोऽप्यनंतगुणितं बलवानि
त्यर्थः । अवनौ भूमौ जाताः ये पलाशाः पलं मांसमश्नंतीति पलाशाः राक्षसाः पलमुन्मानमांसयोरिति भास्करः । तेषां सुदंडः सम्यक् शिक्षणं तं धरतीति सुदंडधृक्

बलभृदा र्तिहरोऽनुजनिः प्रभुः बलिपराजयकृत् जयकृत् सताम् ॥ अवनिजातपलाशसुदंडधृग् भुवनपावन
पादसरोरुहः ॥ १९ ॥ युधि सहस्रकरोर्जितबाणहृत् परशुरर्जुनसत्क्षितिदायकः ॥ कुभरसंहरणोऽग्र
णाग्रणीद्विजभवोऽजभवोऽन्नतिदायकः ॥ २० ॥

सम्यक् शिक्षाकृदित्यर्थः । भुवनं लोकं पातीति भुवनपः

अर्जुनः तस्यावनं रक्षणं यस्मात्तद्भुवनपावनं तादृशं पादसरोरुहं पादपद्मं यस्य स तथोक्तः । शिरोदेशे स्थितं दुर्योधनं त्यक्त्वा पादसमीपे स्थितत्वेनार्जुनस्य रक्षणादित्य
र्थः ॥ १९ ॥ परशुरामावतारं वर्णयति । युधीति । युधियुद्धे । सहस्रं कराहस्ता यस्य स सहस्रकरः कार्तवीर्यार्जुनः तस्य ये ऊर्जिताबाणा उत्कृष्टाः शराः तान् हरतीति
सहस्रकरोर्जितबाणहृत् तादृशः परशुर्यस्य स तथोक्तः । अर्जुनस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य सतीसमीचीनाया क्षितिर्विनाशः तस्याः दायकः दाता । क्षितिः क्षयावासभूषि
ति रत्नमाला । तदीयबाणान् छित्त्वा ते तस्यापि खंडनं कृतवानित्यर्थः । कुं पृथ्वीं बिभ्रति पालयंतीति कुभराः क्षत्रियाः तेषां संहरणं विनाशः यस्मिन् तत्कुभरसंहरणं तच्च
तत् उग्ररणं च तस्मिन् अग्रणीः श्रेष्ठः त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्रियैः सह कृतसंगर इत्यर्थः । द्विजात् जमदग्न्याख्यब्राह्मणात् भवतीति द्विजभवः ब्राह्मणकुलोत्पन्न इत्यर्थः परशुरामः
अजश्च भवश्च अजभवौ तयोर्विरेचि शिवयोः उन्नतिदायकः उन्नतेः श्रेष्ठस्य प्रदाता शिवाखिलज्ञानदातेति परशुरामनाममुपाठात् अजाद्रवतीत्यजभवः शिवः तस्य

सटीकः

सर्गः १५

॥ ८ ॥

उन्नतिदायकेतिवा । श्रीकृष्णपक्षेतु । युधियुद्धे । सहस्रंकराःहस्ताःयस्यसहस्रकरःयःऊर्जितबाणःउत्कृष्टबाणासुरःतस्यहृत्हृदयंतस्मिन्परशुरिवपरशुःतत्पीडकइत्यर्थः । अर्जुनस्यभीमानुजस्यसत्क्षितिःसमीचीनभूमिःतस्याःदायकःप्रदातादुर्योधनादीन्हत्वाअर्जुनस्यराज्यदातेत्यर्थः । प्राक्प्रणतार्जुनहेतुरित्यत्रोक्ताभ्युदयस्यात्रक्षितिपदेनस्पष्टीकरणात्नपौनरुक्त्यं । कोःपृथ्व्याःभरोभारःतस्यसंहरणंसंहारोयस्मात्कुभरसंहरणंचतत्उग्ररणंचतस्मिन्अग्रणीःअग्रेसरः । द्विजानांब्राह्मणानांभवोमंगलोयस्मात्सद्विजभवः । भवःसत्ताभद्रशर्वप्राप्तिसंसारजन्मस्थितिरत्नमाला । श्रीकृष्णः । अजातब्रह्मणोभवतीतिअजभवःशिवःतस्यउन्नतिदायकःकैलासयात्रयाश्रेष्ठ्यप्रदःअजभवयोर्ब्रह्मशिवयोःउत्कृष्टानतयःस्वचरणनमस्काराःतासांदायकः । देवकीगर्भमारभ्यअवतारसमाप्तिपर्यंतक्षणेक्षणेकृष्णपराक्रमदर्शनेनब्रह्मरुद्रयोःकृष्णनमस्कारेणैवकालोगतइतिभावः ॥ २० ॥ रामावतारंश्लिष्टोक्त्यावर्णयति । अहिमकांतिमतइति । हिमाशीतानभवतीत्यहिमासाचसाकांतिश्चअहिमकांतिःसास्यास्तीतिअहिमकांतिमान्उष्णकिरणःसूर्यःतस्यःकुलंगोत्रं । कलयाअंशेन । अधिकंयथाभवतितथाभूषितमलंकृतंअ

अहिमकांतिमतः कलयाकुलं व्यतनुताऽधिकभूषितमंजसा ॥ अभयमन्यदशास्यसुखंडितः क्षितिसुताति
सुतापभिदाकृतिः ॥ २१ ॥

धिकभूषितं । अंजसा । व्यतनुतकृतवान् । सूर्यकुलालंकारःअंशेनावतीर्णइत्यर्थः । अन्यःवैरीयःदशास्योरावणःतस्ययेऽसवःप्रणास्तेषांखंडयतीतिखंडनःअपहर्ता । शकंध्वादेराकृतिगणत्वात्शकंध्वादिषुपररूपंवाच्यंइतिपररूपत्वात्दशास्यसुखंडनइत्यत्रसवर्णदीर्घाभावः । पुत्रपौत्रादिभिःसहप्राणापहारीत्यर्थः । क्षिति सुतायाःभूसुतायाःसीतारूपायाःसीताप्रकृतेरतिसुतापाःतान्भिनत्तीतिक्षितिसुतातिसुतापभिदादृशीआकृतिःस्वरूपंयस्यसतथोक्तः । यद्वा क्षितिसुतायैसीतार्थ्येअतिसुतापाःलोकविडंबनार्थंस्वकृतसंतापाःतएवसुतापाःअंतःसुखकरास्तापाःइत्युक्ताःतैःसाधनैःभिदायाःरामोदुःखितमिथ्याज्ञानंरामसंतापंदृष्ट्वातज्जनितलोकमिथ्याज्ञानमित्यर्थः । तस्याःआकृतिःकारणंयस्मात्सतथोक्तःसःश्रीरामःअंजसाअभयंलोकस्यक्षेमंतत्व्यतनुतचकार । श्रीकृष्णपक्षेतु । अन्येषांशत्रूणां दशअवस्थासाचअसिःआयुधंसचअसुःप्राणःसचअन्यदशास्यसवःतान्खंडयतीत्यन्यदशास्यसुखंडनः । अन्येत्यनेनैतानामेवप्राक्चतुरंगसेनोपेतावस्थां ततस्तदायुधंचअंतेप्राणांश्चसंहरतिनतुकदापितत्पदप्रेमकुर्वतांभक्तानामितितात्पर्यं सूच्यते । क्षितिसुतो नरकासुरःतस्यअतिसुतापःअतिक्लेशोययासातथोक्तासा

चसाभिदाविदारणंचशिरश्छेदइत्यर्थः। तस्याः कृतिः कारणं यस्मात्सक्षितिसुतातिसुतापभिदाकृतिः। अथवाक्षितिश्चसुतश्चतयोः पृथ्वीप्रद्युम्नयोः यौ अतिसुतापौक्षिते
 भारनिमित्तकः क्लेशः प्रद्युम्नस्य देहाभावनिमित्तकः क्लेशइत्यर्थः। तौ भिनत्तीति क्षितिसुतातिसुतापभित्तादृशी आकृतिः यस्य सतथोक्तः क्षितेर्भूभारविनाशनेन अनंग
 स्य प्रद्युम्नस्य रुक्मिण्यादेहजननेन तयोः निमित्तकक्लेशविनाशनादिति भावः। श्रीकृष्णः। कानां समस्तानां फणानामित्यर्थः। योलयः मर्दनं तेन आकुलः व्यथितः
 तं। अतएवाकांतिकांतिरहितं अहिकालीयसर्पयत्रेदानीं तिष्ठति अंत्यमुनाहदात्। अधिका च सा भूश्च अधिकभूः जन्मभूमिरित्यर्थः। तस्यामुषितं स्थितं व्यतनुत च
 कार। यमुनाहदात्स्वजन्मभूमिरमणकद्वीपं प्रतिप्रेषितवानिति भावः। अंजसा। न विद्यते भयं यस्य सो भयसंच व्यतनुत शिरसि स्वपादचिह्नकरणेन रमणकद्वीपे गरु
 डाभयंचकारेति भावः॥ २१॥ इदानीं श्रीकृष्णस्य वेदव्यासस्य च कथा श्लिष्टयोक्त्या वर्णयति। रुचिरेति। रुचिरः भारतपुण्यकथोदयः भरतस्य गोत्रापत्यं पु
 मांसः भारताः कुरुपांडवाः तेषां पुण्या च सा कथा च पुण्यकथा युद्धरूपपुण्यकरकथेत्यर्थः। तस्या उदयो यस्मात्स रुचिरभारतपुण्यकथोदयः। शुकवत्यत्सुभाषणंत

रुचिरभारतपुण्यकथोदयः शुकसुभाषणतोषणकारणः॥ विमलधर्म
 शुभस्थितिकृत्क्षितावयमसौ यमसौ हृदकृन्णाम्॥ २२॥

देवतोषणकारणं यस्मिन्सतथोक्तः। क्षितौ। नृणां मध्ये विमलः रागादिदोषरहितो यो धर्मः युधिष्ठिरः तस्य या शुभस्थितिः शुभे स्वधर्मे स्थितिर्निष्ठातां करोतीति विमल
 धर्मशुभस्थितिकृत् स्वाभाविकधर्मस्यापि भगवदधीनत्वादिति भावः। यद्वा उत्तमराज्यस्थितिकृदिति वा। यमयोः नकुलसहदेवयोः सौहृदकृत् स्नेहकृत् असौ एता
 दृशमाहात्म्योपेतः अयं अस्मत्पुरतो दृश्यमानः इति मुनीनां वचनं। वेदव्यासपक्षेतु। रुचिराया भारतपुण्यकथा भारताख्यापुण्यकथापुण्यप्रदवाक्यप्रबंधः रुचि
 रभारतपुण्यकथा तस्या उदयो यस्मात्स तथोक्तः लक्षपरिमितमहाभारतख्यग्रंथकृदित्यर्थः। शुकस्य शुकाचार्यस्य यत्सुभाषणं मनोहरवचनंतदेवतोषणकारणं य
 स्य सतथोक्तः। पुत्रत्वात् स्वाभिप्रायविवेचकशुकवाक्येन तुष्यन्नित्यर्थः। क्षितौ भूमौ। विमलः अंगवैकल्यरहितः यो धर्मः नित्यनैमित्तिकधर्मः तस्य शुभस्थितिकृ
 त् धर्मस्थापकइत्यर्थः। असौ एतादृशगुणविशिष्टतया प्रसिद्धः अयं वेदव्यासः। नृणां यमेन अंतकेन सौहृदं स्नेहः करोतीति यमसौ हृदकृत्। व्यासोक्तधर्ममाचर

सटीकः

सर्गः १७

॥ १ ॥

तांयमभयं नास्तीति भावः । प्रागनुक्तैव व्यासकथा अत्र वर्णितेति ज्ञातव्यम् ॥ २२ ॥ इदानीं बौद्धावतारं श्लिष्टोक्त्या वर्णयति । भुवीति । स्वस्वात्मानं वेत्तीति स्ववित् स्वप्रकाशः यथा अंबरं व्योम तथा । भुवि । एति प्राप्नोतीति इतः व्याप्तः । आत्मनः परमात्मनः विष्णोः नवमाचसा आकृतिश्च नवमाकृतिः दशावतारमध्ये नवमावतारः । सकलवेत्तीति सकलवित् सर्वज्ञः । खलानां त्रिपुरस्थदैत्यानां संचयः समूहः तस्य वंचकः । मतेः सम्यग्ज्ञानस्य विरोधिनी अमतिः सुष्ठु मतिः स्वमतिः तां सम्यक्ज्ञानविरोधि मिथ्याज्ञानं स्वरचितबौद्धागमेन ददातीति स्वमतिदः एषः । तथागतो बुद्धः सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागत इत्यमरः नोस्माकं । मतिदोषः कामक्रोधादिः तं हरतीति मतिदोषहरः अस्तु । श्रीकृष्णपक्षेतु । भुवियथा अंबरं आकाशं तथा भुवि आगतः जननमरणच्छेदभेदादिदोषराहित्येनागतो वतीर्णः । स्वविदितः स्वैर्भक्तजनैर्विदितः ज्ञातः स्वविदितः साकल्येन ज्ञात इत्यर्थः । आत्मनः परमात्मनः मूलमूर्तेः सकाशात् अनवमा अनवरा आकृतिः स्वरूपं यस्य सो नवमाकृतिः ।

भुवि तथागत एष यथांबरं स्वविदितो नवमाकृतिरात्मनः ॥ सकलवित् खलसंचयवंचकः स्वमतिदो मतिदोषहरोऽस्तु वः ॥ २३ ॥ विततविष्णुयशोजननां जसा कृतयुगोन्नतिदातृकरोर्जित ॥ द्विजसुहृत्कलिकाननदैव्यहेत्वसिधराऽसि धराभयकारक ॥ २४ ॥

तिः । सकलवित् सर्वज्ञः खलसंचयः दुर्योधनादिदुष्टसमूहः तस्य वंचकः । स्वमतिदः स्वस्य यामतिः ज्ञानं तां ददातीति तथोक्तः अर्जुनोद्धवादीनां स्वविषयकतत्त्वज्ञानप्रद इत्यर्थः । श्रीकृष्णः । नः । अमतिरज्ञानं सैव दोषः तं हरतीत्यमतिदोषहरः । अस्तु । अज्ञानं परिहरत्वित्यर्थः ॥ २३ ॥ इदानीं कल्क्यवतारं वर्णयति । हे विततव्याप्त । विष्णुयशसः विष्णुयशोनाम्नो ब्राह्मणात् जननं प्रादुर्भावो यस्य स तथोक्तः तत्संबुद्धिः विष्णुयशोजनन । अंजसा सम्यक् । कृताख्यं कृतयुगंतस्योन्नतिरोन्नत्यं श्रेष्ठयंतं ददातीत्युन्नतिदातायः करोहस्तस्तेन म्लेच्छान् हत्वा कृतयुगस्य सद्धर्मप्रवर्तनेन श्रेष्ठ्यदायकेत्यर्थः । तेन ऊर्जित उत्कृष्ट । सत्यप्रवर्तको देवद्विजदीर्घक्षुधापहः । अनंतः स्वर्णयागैकहेमपूर्णखिलद्विज इति कल्किनाम सुपाठात् । द्विजानां ब्राह्मणानां सुशोभनं यत् हृत् हृदयं तस्य यः कलिः हृदये विद्यमानकलिरित्यर्थः । स एव काननं तस्य यद्वैन्यं छेदः तस्य हेतुः कारणीभूतः य असिः खड्गः तं धरतीति द्विजसुहृत्कलिकाननदैव्यहेत्वसिधरहेकल्किन् । त्वंधरायाः

भूमेः भयस्याभावोऽभयंतस्यकारक । असि । श्रीकृष्णपक्षेतु । विततोव्याप्तोयोविष्णुःश्रीनारायणःतस्ययद्यशःकीर्तिःतस्यजननंप्रादुर्भावोयस्मात्सविततवि
ष्णुयशोजननःतस्यसंबुद्धिः । अंजसावक्रादिदोषराहित्येनकृतःनिर्मितःयोयुगःरथावयवविशेषःतद्वदुन्नतिर्दीर्घ्यस्यसौजसाकृतयुगोन्नतिःसचासौदातापुरुषा
र्थप्रदश्चतादृशःयःकरःहस्तस्तेनऊर्जितउत्कृष्ट । द्विजानानक्षत्राणांसुहृच्चंद्रःतस्यकलिकाकलातद्वदाननंयस्यसतथोक्तस्तस्यसंबुद्धिःद्विजसुहृत्कलिकाननेत्य
र्थः । दैन्यहेत्वसिधर । दैन्यस्यशत्रूणांदुःखस्यहेतुःकारणीभूतःयोसिःनंदकाख्यखड्गःतंधरतीतितथोक्तस्तस्यसंबुद्धिः । हेकृष्ण । धराभयकारकभूमेर्भारवतर
णेनाभयकारकःअसि ॥ २४ ॥ अवतारमालिकावर्णनंसमापयति । इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेणसरसाःस्नेहयुक्ताःयेसँल्लापाःसमीचीनवचनानितैः । सतांप
तिंश्रीकृष्णं । अहःप्रतिप्रत्यहंप्रतिदिनंसंस्तुवंतःतेमुनयःतस्यश्रीकृष्णस्ययत्पदंतदेवांभोजंपदंततूईक्षमाणाःपश्यंतःसंतःद्वारकायांनिवसंति ॥ २५ ॥ इदानीं

इत्थं स्वरससँल्लापैः संस्तुवंतः सतां पतिम् ॥ प्रत्यहं तत्पदांभोजमीक्ष्यमाणा वसंति ते ॥ २५ ॥ इहाखिलै
श्वर्यसुभोगवृद्धेः परत्र निश्रेयससौख्यसिद्धेः ॥ महः परं द्वारमवाप्य पृथ्व्यामसौ पुरी द्वारवती बभूव
॥ २६ ॥ यतोभितोऽच्छस्फटिकावदातलसत्कवाटांतरिताऽपि सेयम् ॥ पुरी नृणां द्वारवतीव भाति ततोऽपि
तां द्वारवतीं वदंति ॥ २७ ॥

आसर्गसमाप्तिद्वारावतीवर्णयति । इहेति । इहसंसारे । अखिलैश्वर्यैराज्यवित्ताद्यैश्वर्यैतच्चसुभोगःस्रक्चंदनादिवनिताभोगःसचतयोर्द्विरभिवृद्धिःतस्याःपर
त्रचपरलोकेच । निश्रेयसःमोक्षःतस्मिन्यत्सौख्यंसुखंतस्यसिद्धिःप्राप्तिःतस्याः । परंउत्तमं । द्वारंद्वारभूतं । महस्तेजःतेजोरूपिणंश्रीकृष्णमित्यर्थः । अवाप्य
स्वस्यांसंस्थाप्येत्यर्थः । पृथ्व्यांसौश्रीकृष्णाधिष्ठितापुरीद्वारवतीद्वारवतीशब्दवाच्या । बभूव । द्वारमस्यामस्तीतिव्युत्पत्तिसंभवात् । सर्वासामपिपुरीणांद्वार
त्वेप्यस्याःउक्तरीत्याविलक्षणद्वारवत्त्वात्असाधारण्येनव्युपदेशाभवतीतिन्यायादस्याएवद्वारवतीशब्दवाच्यत्वमितिभावः॥२६॥यतइति । सेयंपुरी । यतःकार
णात् । अभितःसमंताच्चतुर्द्वारेष्वित्यर्थः । अच्छाःस्वच्छाःयेस्फटिकाःस्फटिकपाषाणाःतैरवदातानिशुभाणियानिलसत्कवाटानितैरंतरितापिपिहितापि । नृणांद्व

सटीकः

सर्गः १७

॥१०॥

सणिअस्यांसंतीतिद्वारवती । सैव । कवाटानांस्वच्छलेनबहिस्थितानांव्यापारस्यांतस्थितेःदृश्यमानत्वात् । अंतस्थितव्यापारस्यबहिःस्थैर्दृश्यमानत्वात्सदाविवृत
द्वारवतीवभाति । ततोपिकारणात् अपिशब्दःपूर्वपद्योचितकारणसमुच्चये । तांपुरीद्वारवतीवदंति ॥ २७ ॥ इदानीमस्याःद्वारवतीत्वंप्रतिक्षिपति । यतःकवाटइति ।
सेयंपुरी । यतःकारणात्कवाटेविवृतेसत्यपि । महत्याबह्व्यानिबिद्येत्यर्थः । हरिन्मणीनांद्वारबंधस्थमरकतरत्नानां गारुत्मकंमरकतमश्मगर्भंहरिन्मणिरित्यमरः ।
प्रभयाकांत्या । कवाटांतरितेवस्फटिककवाटस्यविवृतत्वेनतत्कांत्यभिभवाभावात् । द्वारबंधस्थमरकतकांत्यावृतत्वेनकवाटैरंतरितेवपिहितेवभाति । अतःसापु
रीद्वारवतीतिकथंमन्ये । भ्रांतिमदुत्प्रेक्षाक्षेपानांसंकरः । कवाटतिरोधानेसतिअसंभावितद्वारस्यसद्भाववर्तनेचअतिशयोक्तिरपिसर्वेष्टदायत्कृष्णाधिष्ठितस्फटिक
शिलामयचतुष्कवाटवतीमरकतरत्नस्वचितद्वारबंधवतीचेतिपुरीवर्णनमपिद्वष्टव्यं एवमुत्तरत्रापि ॥ २८ ॥ यदीयेति । बहुशःबह्वी अरिसेना । यस्याःद्वार

यतः कवाटे विवृतेपि सेयं पुरी कवाटांतरितेव भाति ॥ हरिन्मणीनां प्रभया महत्या कथं नु सा द्वा
रवतीव मन्ये ॥ २८ ॥ यदीयरत्नावृतहेमवप्रसकाशमभ्येत्य निवर्तते स्म ॥ समुद्यतासीन् प्रतिबिंबरा
शीन् निरीक्ष्य दीना बहुशोऽरिसेना ॥ २९ ॥ मुक्तावलीराजितसर्वगेहा नित्यं प्रमोदाशनसत्समूहा ॥
दुष्टैरगम्या दयिता मुरारेर्मुक्तिप्रदा द्वारवती पुरी सा ॥ ३० ॥

कायाःसंबंधियदीयंतच्चतत्तरत्नावृतंरत्नस्वचितंतच्चतत्हेमवप्रसुवर्णप्राकारश्चतस्यसकाशसमीपंतत् । अभ्येत्यगत्वा । समुद्यताःअसयःखड्गाःयैस्तेतथोक्ताः
तान् । प्रतिबिंबराशीन्प्रतिकृतिसमूहान्तरत्नानांबहुत्वेएकैकस्यबहुप्रतिबिंबसंभवेनप्रतिबिंबराशीनित्युक्तानिरीक्ष्यदीनासति । प्रतिभटबुद्ध्याभययुक्तासतीत्यर्थः ।
निवर्ततेस्मनिवृत्ताभूत् । बहुशःबहुवारंनिवर्ततइतिवा । भ्रांतिमदलंकारः ॥ २९ ॥ मुक्तावलीति । मुक्तानांमौक्तिकमणीनांआवल्यःपरंपरास्ताभीराजिता
निशोभितानिसर्वगेहानियस्याःसा । मौक्तिकनिर्मितगृहवतीत्यर्थः । अर्थांतरे मुक्तानांविमुक्तानांआवल्यःसमूहाःताभीराजितानिसर्वगेहानियस्यांसातथोक्ता ।
विमुक्ताधिष्ठितगृहवतीत्यर्थः । श्रीकृष्णसंनिधानवशात्नित्यंसर्वदा । प्रमोदंप्रकृष्टसुखमश्नंतीतिप्रमोदाशनाःतेचतेसंतःसज्जनाश्चतेषांसमूहोयस्यांसातथोक्ता

अर्थान्तरे । प्रमोदंस्वरूपानंदमश्रंत्यनुभवन्तीति प्रमोदाशनास्तेषां सत्समूहः समीचीनसभायस्याः सातथोक्ता । दुष्टैः शंखचक्रादिचिह्नरहितैः अगम्या गंतुमयोग्या ना
मुद्रिताः प्रवेष्टव्या इति वचनात् । अर्थान्तरे । दुष्टैरयोग्यैर्देवैरगम्या । मुरारेः श्रीकृष्णस्य दयितासाद्वारवतीपुरी । मुक्तेर्मुक्तिस्थानस्य वैकुण्ठस्य प्रभेव प्रभायस्याः सामु
क्तिप्रभा । तुल्ययोगितोज्जीवितोपमालंकारः ॥ ३० ॥ विचित्रेति । अब्धिः समुद्रः विचित्राणियानिरत्नानि इंद्रनीलादीनि तैरावताः स्वचिताः ते च तेव प्राः प्राकाराः ते च
सौधाः राजसदनानि ते च गृहाणि च अंगनाना र्थश्च गोपुराणि पुरद्वाराणितानि च वापिकाः दीर्घिकाः ताश्च तासामोघोयस्मिन्तत्तथोक्तं तदिदं पुरीरत्नद्वारवतीपुर्याख्यरत्नं
तदवाप्यस्यांतर्निधाय रत्नाकर इति शब्दः संजातोऽस्य इति रत्नाकरशब्दितः रत्नाकरशब्दवाच्य इत्यर्थः । बभूव नूनं । इत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३१ ॥ समुद्रमिति । समुद्रमुत्सृ
विचित्ररत्नावतवप्रसौधगृहांगनागोपुरवापिकौघम् ॥ इदं पुरीरत्नमवाप्य नूनं बभूव रत्नाकरशब्दितोऽ

ब्धिः ॥ ३१ ॥ समुद्रमुत्सृज्य पुरीं प्रविष्टा बलेन मुक्तावलिराशुगस्य ॥ भवाब्धिमुल्लंघ्य मरुद्वलाभवि
कुंठमुक्तावलिवद्विरेजे ॥ ३२ ॥ तरुं मदीयं नयतूच्चमत्स्वः पुरीं न नेतुं स हरिः समर्थः ॥ मरुत्वतेतीरित
एव नूनं पुरीमिमां रम्यतमां चकार ॥ ३३ ॥ अधिष्ठिताः पोतममुं श्रयंते स्वकार्यलाभाय वणिक्समू
हाः ॥ स्वरूपलब्धयै हरिपादपोतकृताश्रयाः सिद्धजनाश्च दूरात् ॥ ३४ ॥

ज्यतरंगवशात् समुद्रं त्यक्त्वा । आशुगच्छतीति आशुगोवायुः तस्य बलं वेगसामर्थ्येन पुरीं द्वारवतीं प्रविष्टा मुक्तावलिः मौक्तिकसमूहः । भवः संसार एवाब्धिः समुद्रस्तं
उल्लंघ्यतीति । मरुतः श्रीमुख्यप्राणस्य बलमनुग्रहरूपबलं तेनाप्तः प्राप्तः विकुण्ठौ वैकुण्ठौ ये स्तेतथोक्ताः स एतान् ब्रह्मगमयतीति श्रुतेः । ते च ते मुक्ताश्च तेषामावलिः स
मूहस्तद्वत् विरेजे । पूर्णोपमा ॥ ३२ ॥ तरुमिति । सः हरिः श्रीकृष्णः । मदीयं तरुं पारिजातवृक्षं नयतु स्वपुरीं प्रतिप्रापयतु । उच्चा मुन्नतां स्वरेव पुरीस्वः पुरीस्वर्गपुरी
मम स्वः पुरी मत्स्वः पुरीतां अमरावतीं नेतुं समर्थो न भवति । इति मरुत्वता इंद्रेण । ईरित एव उक्त एव श्रीकृष्णः । इमां पुरीं द्वारवतीं रम्यतमां स्वर्गादप्यतिशयेन रम्यां चका
र नूनं । स्वर्गादप्यधिकमनोहरा द्वारवतीति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३३ ॥ अधिष्ठिता इति । पोतोनौस्तपोतं । अधिष्ठिताः वणिक्समूहाः वैश्यसमूहाः । स्वेषां

सटीकः

सर्गः १७

॥ ११ ॥

कार्यं तस्य लाभः तस्मै क्रयविक्रयादिना द्रव्यप्राप्त्यै दूरादागत्य । अमुं द्वारवतीं । आश्रयंते । हरिपाद एव श्रीकृष्णपाद एव पोतोनौः तस्मिन् हरिपादपोते कृतः आश्रयो यैस्ते तथोक्ताः सिद्धाश्च ते जनाश्च सिद्धजनाः योगिजनाश्च । स्वरूपलब्ध्यै संसारावस्थायां ज्ञानानंदादिस्वरूपस्य जीवाच्छादिका विद्यया तिरोहितत्वतश्चिद्वृत्तिपूर्वकं ज्ञानानंदादिस्वरूपप्राप्त्यै । अमुं द्वारवतीं । दूरात् । श्रयंते । ऐहिकामुष्मिकफलप्रदेयं पुरीति भावः ॥ ३४ ॥ इमामिति । व्रतिनो यतीश्वराः इमां पुरीं द्वारवतीं अधिश्रित्याश्रित्य । परत्र परलोके मुक्तिमेव व्रजंति । न तु स्वर्गमित्येवकारार्थः । कुत इत्यत आह । पुरापीति । पूर्वमपि संसारावस्थायामपीत्यर्थः । नाकात् स्वर्गलोकात् अधिक उत्तमो यो लोको द्वारवती तं भजतीति नाकाधिकलोकभाजः । तेषां व्रतिनां सनाकः स्वर्गः बहुमानस्य स्पृहायाः पात्रं विषयः बहुमानपात्रं कथं स्यात् । न हि क्षीरान्नभोजीयवा गुमपेक्षते इति भावः ॥ ३५ ॥ गुणेनेति । श्रुतौ वेदे संगतः संबद्धः तेन श्रुत्युक्तेनेत्यर्थः । कोटिप्रमाणमस्येति कोटिमात्रः

इमामधिश्रित्य पुरीं परत्र विमुक्तिमेव व्रतिनो व्रजंति ॥ पुरापि नाकाधिकलोकभाजां कथं स तेषां बहुमानपात्रम् ॥ ३५ ॥ गुणेन यस्याः श्रुतिसंगतेन स्वकोटिमात्रेण विनम्रवक्त्रा ॥ अवद्यसंछादनवैखरीज्ञा वभार काशी धनुषोऽनुकारम् ॥ ३६ ॥ सुधर्मपुंजावनमूलभूतमिहाऽच्युतं वीक्ष्य कृताधिवासम् ॥ सभां सुधर्मां प्रददौ पुरीवत् स्वसंसदत्युच्चसभाभिषेव ॥ ३७ ॥

स्वस्याः कोट्याः कोटिमात्रस्तेन स्वकोटिमात्रेण स्वस्या अपि कोटिसंधिकेनेत्यर्थः । यस्याः द्वारवत्याः गुणेन पापपरिहारकत्वमुक्तिप्रदत्वसदाकृष्णाधिष्ठितत्वादिगुणेन । विनम्रवक्त्रं यस्याः सा तथोक्ता स्वतोप्यधिकद्वारवतीगुणाक्षांत्या अवाङ्मुखीत्यर्थः । स्वसेविनां नृणां । अवद्यानां दोषाणां यत्संछादनं आच्छादनं तस्मिन् यावैखरी प्रौढिः तां जानातीत्यवद्यसंछादनवैखरीज्ञा । काशीपुरी । स्वनिष्ठेष्ट्यां दोषाच्छादनार्थं धनुषश्चापस्यानुकारः आकारः तं वभार । श्रुतिः श्रोत्रं तेन संगतः संबद्धः तेन । आकर्णीतं आकृष्टेनेत्यर्थः । केवलं कोटिः कोटिमात्रं स्वस्य धनुषः कोटिमात्रमग्रमात्रं तेन संबद्धेन गुणेन मौर्व्या धनुषः न मीभावस्यौचित्यात् तदाकारे स्वीकृते सति स्वनिष्ठेष्ट्यां लक्षणदोषः आच्छादितो भवत्वित्यभिप्रायेणेव धनुराकारं वभारेति भावः । अतएवावद्यसंछादनवैखरीज्ञेत्युक्तं । काश्याः कोटिगुणाधिका द्वारवतीति भावः ॥ ३६ ॥ सुधर्मेति । इंद्रः सुधर्माणां शोभननित्यनैमित्तिकधर्माणां यः पुंजः समूहः तस्य यदवनं रक्षणं तस्मिन् मूलभूतः कारणभूतः तं । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति

भारतेतिस्मृतेः । अच्युतंकृष्णं । इहद्वारवत्यां । कृतःअधिवासोयेनसतथोक्तःतं । वीक्ष्य । पुरीवत्अमरावतीसकाशात्अधिकमनोहरद्वारवतीवत् । स्वस्थसं
सत्सभासुधर्माख्यातस्याअत्युच्चाअतिश्रेष्ठायासभातस्याःभियेव । यथारमणीयद्वारवतीनिर्माणेसतिअमरावतीजनैरुपेक्षयाजाता तथासुधर्मायाःअत्युत्तमस
भाकरणेनतदीयसुधर्माख्यसभाप्युपेक्षयाभवतीतिभियेवेत्यर्थः । सुधर्मांसांश्रीकृष्णायप्रदौ ॥ ३७ ॥ पुरीमिति । श्रीकृष्णस्यपुरीद्वारावती । परिधीकृतःप
रिधाकारेणपरितःवर्तमानःअब्धिःसमुद्रोयस्याःसातां । अतएवागम्यांशत्रुभिर्गंतुमशक्यानिशम्यश्रुत्वा । निरूढाजाताचिंतायस्यसतथोक्तः । समागधोऽक्रमा
त् । जरयाचिंतोत्पन्नजरसासंहितासंबद्धाजरासंहितातादृशीगात्रसीमाशरीरमर्यादायस्यसजरासंहितगात्रसीमासन्चिंताजरयापलितगात्रःसन्इत्यर्थःयोग्यना
मयस्यसयोग्यनामा । जरसायस्तशरीरत्वात्जरासंधइतिअन्वर्थेनामअभूदिव । जरयाजरानामन्याराक्षस्यासंधितगात्रत्वेनजरासंधनामानबभूवकिंतुचिंताजर

पुरीमगम्यां परिधीकृताब्धि निशम्य कृष्णस्य निरूढचितः ॥ समागधोऽभूदिव योग्यनामाऽक्रमाजरासं
हितगात्रसीमा ॥ ३८ ॥ सितानुलेपांबरमाल्यहारा शुचिस्मिता वारवधूर्व्रजंतीः ॥ इहोदितेंदुद्युतितोऽ
तिरिक्ता न यामिका लक्षयितुं क्षमंते ॥ ३९ ॥

सायस्तदेहत्वेनजरासंधनामाबभूवेत्यर्थः । आमरणंउपायचिंतयापिद्वारवतीअसाध्येतिभावः । अत्रजरासंधनामःकारणांतरकल्पनयाउत्पेक्षामूलत्वेनविभा
वनामूलकोत्पेक्षालंकारः ॥ ३८ ॥ सितेति । इहद्वारवत्यांयामिकाःरात्रौपुरपालकाः । सिताःशुभ्राःअनुलेपांबरमाल्यहाराःअनुलेपांगहारःसचअंबरं
वस्त्रंतच्चमाल्यानिक्वरीन्यस्तमल्लिकादामानितानिचहाराःतेचयासांतास्तथोक्ताः । शुचिशुभ्रंस्मितंयासांताः । व्रजंतीःसंकेतगृहंप्रतिनिशिगच्छंतीःवारवधूःवे
श्यांगनाः । उदितेंदुद्युतितःउदितःयइंदुःतस्यद्युतयःकांतयःताभ्यइतिततः । अतिरिक्ताःस्फटिककुट्टिमप्रदेशचंद्रकिरणानामतिनिविडप्रतिबिंबवशात्पृथग्
भूताःलक्षयितुंद्रष्टुंक्षमंते । कवर्यामल्लिकामालाच्छादितत्वेनअनुलेपस्थितत्वादिनातिशुभत्वेनैताश्चंद्रकिरणाएवतुमार्यइतिभांत्याताःधर्षयितुंक्षमंतइत्य
र्थः । अत्युक्तिरलंकारः ॥ ३९ ॥

सटीकः

सर्गः १७

॥१२॥

काव्येति । इह । मुरारेःश्रीकृष्णस्य । पुरेद्वारवत्यां । मनोज्ञाःमनोहराः । बुधाःकवयः । तेचवदान्याःदानशूराःतेच । काव्यस्यउचितःयोग्यःयःश्लोकःपद्यं
तं । अपेक्षमाणाःकाव्योचितश्लोकंकर्तुमीहमानाः । दातृपक्षे । काव्येउचितःवर्णयितुमुचितःयःश्लोकोयंशः पद्येयशसिचश्लोकइत्युभयत्रामरः । तमपेक्षमा
णाःसंतः । विद्वज्जनानंदकरान् । पदेपदेप्रतिशब्दमित्यर्थः ॥ प्रतीक्षमाणमितिवा । अर्थान्वाच्यार्थान्विचारयंति । वदान्यपक्षे । विद्वज्जनानंदकरान्विद्वज्जनाः
पंडितजनाःतेषांयःआनंदःतंकुर्वतीतितथोक्तास्तान् । अर्थान्हरिण्यवस्त्राभरणादीन् । पदेपदेप्रतिपादविन्यासमित्यर्थः । प्रतिक्षणमितियावत् । विचारयंति
॥ ४० ॥ यदंघ्रीति । काशी यस्यश्रीकृष्णस्यअंघ्रितीर्थपादसलिलंतेनगंगया । यस्यश्रीकृष्णस्यसंबंधियदीयंतच्चततूनामचतस्यरामनाम्नइत्यर्थः । बलेन काश्यांम
हेशोरामनामोपदिश्यजनान्तरयतीतिप्रसिद्धेः । प्रथिताप्रसिद्धा । आसीत्किल । तस्यमुरद्विषःश्रीकृष्णस्यनिवासभूतेयंपुरीद्वारवती । त्रिलोक्यांनविद्यतेद्विती

काव्योचितश्लोकमपेक्षमाणा विचारयंतीह पदेपदेऽर्थान् ॥ विद्वज्जनानंदकरान् मनोज्ञा बुधा वदान्या
श्च पुरे मुरारेः ॥ ४० ॥ यदंघ्रितीर्थेन यदीयनाम्नो बलेन काशी प्रथिता किलासीत् ॥ मुरद्विषस्तस्य नि
वासभूता पुरी त्रिलोक्यामियमद्वितीया ॥ ४१ ॥ चलद्भुवश्चंचलनेत्रपातैर्जनान्समानान्वशयंति तस्या
म् ॥ स्मरोच्चलत्कार्मुकलग्ननीलोत्पलेषुघातैरिव वारवध्वः ॥ ४२ ॥

यापुरीयस्याःसाअद्वितीया । असदृशीत्यर्थः । यस्यपादोदकस्यनाममात्रेणकाश्याःप्रथितत्वंकिल । किमुतस्यैवनिवासभूतायाःद्वारवत्याइतिभावः ॥ ४१ ॥
चलदिति । तस्यांद्वारवत्यां । चलंतौभुवौयासांताःचलद्भुवः । वारवध्वःवेश्यास्त्रियः । समानान्स्त्रीवश्यानभवामइत्यभिमानयुक्तान्जनान् । चलानिनेत्राणिते
षांपाताःप्रक्षेपाःतैःलोलापांगनिरीक्षणैरित्यर्थः । स्मरस्यमन्मथस्यउच्चलत्कार्मुकंचलच्चापंतस्मिन्भूसाम्यात्यतूलग्रःसंबद्धःयःनीलोत्पलमेवेषुःइंदीवराख्यबा
णनेत्रसाम्यायेदं । तस्यघाताःताडनानितैरिववशयंतिस्मस्वाधीनान्कुर्वन्तिस्म । द्वारवत्यांवारवध्वःस्वलीलानिरीक्षणमात्रेणजनान्वशयंतीत्यर्थः । तथालावण्या
तिशयजरिताइत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वगोपुरौघैरिति । इयं द्वारवती । उत्तुर्ध्वमुखीभूताः मयूरस्वाः रत्नकांतयो येषां तेथोक्तास्तैः । स्वस्थाः द्वारकायाः यानि गोपुराणि प्रासादविशेषाः तेषामोघा समूहास्तैः । दिवं स्वर्गं व्यतीयाय उत्तुंगगोपुरस्वचितरत्नकांतयः स्वर्गादप्यूर्ध्वगता इत्यर्थः । इति यत् अतिक्रम्य गतवतीति यत् तत् मुकुंदं श्रीकृष्णं । अंतर्हृदि हृदयांतः धारयंत्याः । विचित्रतीर्थानि नानाविधतीर्थानि च संस्पृशंत्याः । द्वारकायां नानाविधतीर्थानि संतीति प्रसिद्धेः । तस्याः द्वारवत्याः विचित्रमाश्रयं न भवति । सकलतीर्थोपसेवनेन परमात्मध्यानेन च स्वर्गादूर्ध्वगमनमस्याश्रयं न भवतीति भावः । अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ४३ ॥ पुष्पीकृत्येति । अत्र द्वारा धृत्यां । ब्रह्मैव परब्रह्मभूतः श्रीकृष्ण एवास्त्रंतदस्यास्तीति तथोक्तः । ब्रह्मास्त्रवान् । जनः भजकजन इत्यर्थः । सपरिवारकामजयायात्तब्रह्मास्त्र इति ध्वनितोर्थः । रतिपतेः कामस्य । शरासनंधनुः । अपुष्पं पुष्पं संपद्यते तथा कृत्वा पुष्पीकृत्य । पुष्पवत् दृढीकृत्येत्यर्थः । अतएव पुष्पधन्वेति कामस्य प्रसिद्धिः । शरान् बाणान् । पंच

स्वगोपुरौघैरियमुन्मयूखैर्दिवं व्यतीयाय न तद्विचित्रम् ॥ मुकुंदमंतर्हृदि धारयंत्या विचित्रतीर्थानि च संस्पृशंत्याः ॥ ४३ ॥ पुष्पीकृत्य शरासनं रतिपतेः पंचत्वभाजः शरान् तत्सेनामबलां विधाय सचिवं तूष्णीं वसंतं क्वचित् ॥ तन्मित्रं क्षयभाजनं तदनुगान् माधुर्यधुर्यान् गिराऽनंगीकृत्य च तं जनोऽत्र चरति ब्रह्मास्त्रवान् प्रत्यहम् ॥ ४४ ॥

त्वं पंचत्वसंख्यां भजंतीति पंचत्वभाजः तान् पंचत्वसंख्योपेतानित्यर्थः । प्राप्तमरणानिति ध्वनितोर्थः । विधाय कृत्वा । अतएव पंचबाण इति कामस्य प्रसिद्धिः । तत्सेनां मन्मथबलं स्त्रियं जात्येकवचनं । अबलां बलरहितां स्त्रियं विधाय । अतएव अबला इति स्त्रीणां नाम । सचिवं काममंत्रिणं । वसंतं क्वचित् प्रदेशे तूष्णीं वसंतं निर्व्यापारतया स्थितं विधाय अतएव वसंतमिति वदन्ति । तन्मित्रं तस्य मदस्य मित्रं हृदयं हृदयाभिमानिनं चंद्रं । क्षयस्य भाजनं पात्रं तत्क्षयाश्रयमित्यर्थः । विधाय । अतएव कृष्णपक्षे प्रतिपक्षं चंद्रः क्षीयते । तस्य कामस्य अनुगान् भृत्यान् पिकशुकादीन् गिरावाचा । माधुर्यधुर्यान् माधुर्यं वाङ्माधुर्यं तस्मिन्धुर्याधुरीणाः युद्धे मरणशीत्यात्वदीयानहंतव्या इति मधुरवचनवक्रानित्यर्थः । विधाय अतएव पिकादयो मधुरभाषिणः । तंच कामं । अनंगीकृत्य अनंगः संपद्यते तत्तथा कृत्वा अनं

सटीकः

सर्गः १७

॥ १३ ॥

गीकृत्य शरीररहितं कृत्वा अतएव अनंग इति कामस्य प्रसिद्धिः । अहरहः प्रत्यहं प्रतिदिनं चरति संचरति । कृष्णकृपया सपरिकरं कामं निर्जित्य तन्नाम्नैव सुजनस्यार्तिचसंपाद्य भक्तिमात्रसंतुष्टो निष्कामो योगिजनो द्वारकायां संचरतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ स्मरस्येति । तस्यां द्वारवत्यां । परिपंथिना शत्रुणा कामेन शून्यारहिताः जितकामा इत्यर्थः । संन्यासिनो योगिजनाः । स्मरस्य कामस्य । भार्याविषयेषु विद्यमानां रतिमित्यर्थः । अपहृत्य निवर्त्य युद्धेशत्रुवधानंतरंतद्भार्यापहरणं ध्वनितोर्थः । विष्णोः कृष्णस्य स्नुषां स्तेः प्रद्युम्नपत्नीत्वादिति भावः । अनेन आत्मभोगानर्हत्वं सूच्यंते । तारंति । तस्य श्रीकृष्णस्य यौअंघ्रीतावेवाज्जेतयोर्युगं युगलं तस्मिन् निधाय । समविषये रतित्युक्तत्वात् स्वरतिपरित्यक्तत्वात् श्रीकृष्णचरणस्मरण एव रमंत इत्यर्थः । स्वेषां संबन्धी स्वकीयः तं । जयं कामजयं निष्कामत्वमित्यर्थः । भुवि दर्शयंतः संतः । चरंति । ४५ ॥ मारमिति । तस्यां द्वारवत्यां अपरे संन्यासिभ्योऽन्यकामिजना इत्यर्थः । मारं कामं । दर्पकरं अन्यान्मोहयति दर्पयतीति दर्पकरः

स्मरस्य भार्यामपहृत्य विष्णोः स्नुषां तदंघ्र्यन्नयुगे निधाय ॥ जयं स्वकीयं भुवि दर्शयंतः चरंति तस्यां परिपंथिशून्याः ॥ ४५ ॥ मारं दर्पकरं प्रतर्क्य सुहृदं मत्वा जगन्मोहनं सेनां च प्रमदां शरांश्च विषामां स्तस्यानुगान् व्योमगान् ॥ कोदंडं सुमनःसमूहविनुतं तैः पूरितं सारथिं सेनां तामवलंब्य तस्य वशगास्तस्यां रमन्तेऽपरे ॥ ४६ ॥

दृष्टपूर्वविमोहनयोरिति धातुः । संतोषविमोचनं । प्रतर्क्य स्वप्रतिभटान् मारयतीति मारः तं मारं प्रतर्क्य मारं कंदर्पमिति नाममात्रस्मरणेन भीता इति भावः । तस्य कामस्य सुहृदं चंद्रं जगत्मोहयतीति जगन्मोहनः तं मत्वा । जगदानंदो जगन्मोहन इति चंद्रस्य प्रसिद्धिः । सेनां च । प्रकृष्टमद उत्कर्षो यस्य सा प्रमदाता । प्रकृष्टमदकारिणीति मत्वा । शरान् बाणान् विषमान् विषमसंख्याकान् दुर्वैषम्यानि ध्वनितोर्थः । मत्वा । अनुगान् अनुचरान् पिकादीन् व्योमगान् गगनचरान् मत्वा । भूचरै रस्माभिः अस्मत्तोप्युपरि संहारशीलैः खेचरैः सह कथं योद्धव्यमिति मत्वेत्यर्थः । कोदंडं चापंतत् । सुमनःसमूहः कुसुमसमूहः तेन विनुतं विशेषेण स्तुतं कुसुममयत्वात् भृंगाख्यपक्षिभिः स्तुतमिति वा । देवसमूहेन स्तुतमिति ध्वनिः । सारथिवसंतं । तैः सुमनोभिः । पूरितं । वसंतस्य कुसुमाकरत्वादिति भावः । मत्वा । तां प्रमदारूपां

सेनांअवलंब्यआश्रित्यप्रतिभटतयास्थितेसतिकामोमारयिष्यतीतिभीत्यातदीयस्त्रीरूपसेनामाश्रित्येत्यर्थः । तस्यकामस्यवशगाःसंतः । रमंतेद्वारवत्यांकामिनः
अमूभिस्त्रीभिःसहसदाक्रीडंतीत्यर्थः ॥४६॥ द्वारवत्यांजनाः । श्रवणंकीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनं । अर्चनंवंदनंदास्यंसख्यमात्मनिवेदनमित्युक्तनवविधभक्तियु
क्ताइतिवर्णयति । तच्छास्त्रेति । अत्रद्वारवत्यांकतिचित्केचिज्जनाःतस्यश्रीकृष्णस्ययच्छास्त्रंतद्वैष्णवशास्त्रमित्यर्थः । तस्ययच्छ्रवणंतदेवोत्सवःतेन । कृष्णस्यअ
र्चोर्कुर्वन्ति । कृष्णार्चकाःकतिचित् । तंश्रीकृष्णं । संकीर्त्यस्तुत्वा । अपरेश्रीकृष्णंसंस्मृत्य । केचन सुधियः । तस्यश्रीकृष्णस्ययत्पादाब्जंतस्यनिषेवातया
पादसेवनेनेत्यर्थः । केचनसुधियःतस्यश्रीकृष्णस्यअर्चया । अपरे सख्येनापिसुहृद्भावेनच । अपिशब्दःसमुच्चये । केचित्बहुशः । प्रणम्यप्रणामंकृत्वा । के
चिच्चतवदासावयमित्युक्त्वा । केचन आत्मानंस्वशरीरादिकंसर्वत्वदीयमितिनिवेद्य । कृष्णार्चकाःइतिप्रत्येकंसंबंधः । मोक्षनिरताःमोक्षेआसक्ताःसंतःसं

तच्छास्त्रश्रवणोत्सवेन कतिचित् संकीर्त्य संस्मृत्य तं तत्पादाब्जनिषेवया च सुधियस्तस्यार्चया केचन ॥

सख्येनाप्यपरे प्रणम्य बहुशः केचिच्च दासास्तवेत्यात्मानं च निवेद्य मोक्षनिरताः संत्यत्र कृष्णार्चकाः

॥ ४७ ॥ अंगीकारगिरां श्रुतावभिरताः संकीर्त्य ता मानिनीत्वत्पादौ परिगृह्य वंदनमहो कृत्वा त्वदीया

वयम् ॥ त्वदासा वयमित्युदीर्य मनसाऽतीतां स्मरंतो रतिं नीवीमोक्षफलाय सख्यकुशलाः केचिच्च रामार्चकाः ४८

ति ॥ ४७ ॥ इदानींविलासिकृतनानावस्थानानवविधभक्तित्वंवर्णयति । अंगीकारेति । अत्रद्वारवत्यां । अंगीकारगिरांत्वयासहरंस्यइतिस्त्रीणामंगीकारगिरे
वचांसितासां । श्रुतौश्रवणे । अभिरताः । कामिनीःसंकीर्त्य कोपपरिहारलक्षणाभक्तिःउक्ताभवति । मानिनीःकोपवतीःताःकामिनःसंकीर्त्यकोपपरिहाराय
स्तुत्वा । अनेनकीर्तनमुक्तंभवति । तस्याःपादौतत्पादौतौपरिगृह्यक्षमापनायगृहीत्वा । अनेनपादसेवनमुक्तंभवति । वंदनंक्षमापनायनमनंतत्कृत्वाअहोकामिनीनांवंद
नमाश्चर्यं । वयंत्वदीयास्त्वदधीनाइत्युदीर्य । अनेनात्मनिवेदनंसूचितं । त्वदासावयमित्युदीर्यअनेनदास्यमुक्तं । अतीतांपूर्वदिनेअनुभूतारतिमनसास्मरंतः । अनेनस्म
रणंसूचितं । सख्यंसौहार्दकरणंतस्मिन्कुशला । अनेनसख्यमुक्तं । केचिच्चविलासिनोजनाः । नीव्यायःमोक्षःमोचनंसएवफलंतस्मै । अनेनविलासिनामपिमोक्षःसंपा

सटीकः

सर्गः १७

॥१४॥

दितः । रामार्चकाःरामाणांस्त्रीणांअर्चकाः अनेनार्चनमुक्तं । श्रीकृष्णार्चकानांप्रतिनिशितस्फुरणायनार्यर्चकाइत्यनुक्तवारामार्चकाइत्युक्तम् ॥ ४८ ॥
 प्राकारादिति । अत्रद्वारवत्यां । प्राकारोवप्रःतस्मात् । बहिरयंवारिधिः । स्वातौस्वातिनक्षत्रे । अंबुजलंददातीतिअंबुदाःमेघाःतैरर्पितंवृष्टं । वारिजलं । प्राप्य ।
 ततःवर्षाकालात् । चिरेणबहुकालेन । हृदयंअंतःप्रदेशःतस्मिन् । मुक्ताभिःमौक्तिकमणिभिःप्रचुरःमुक्तामयःजायते।स्वातौमेघवृष्टंजलंअंतःसमुद्रस्यशुक्तिपु
 टेपुपतितंकालांतरेमौक्तिकमणिभावंप्राप्नोतीत्यर्थः । द्वारवतीपरितःश्रीकृष्णसंनिधानवशात्समुद्रेमौक्तिकानिफलंतीतिभावः । अतःद्वारवत्याःअभ्यंतरेविप्रजल
 धिःब्राह्मणाएवसमुद्रःब्राह्मणसमूहइत्यर्थः । हस्तानांपुटानितलानितेषु । कृष्णएवाब्दोमेघःतेनवृष्टंदत्तंतत् । वित्तमेवांबुजलंतत् । सदाप्रतिपद्यप्राप्यसचासौ
 क्षणश्चतत्क्षणःतंतक्षणं । तस्मिन्नेवक्षणइत्यर्थः । मुक्तामयःमुक्तःनिर्गतःआमयोदारिद्र्यलक्षणोव्याधिःयस्यसतथोक्तः । जायते । अहोआश्चर्यं । श्रीकृष्णद

प्राकाराद्बहिरत्र वारिधिरयं प्राप्यांबुदैरर्पितं स्वातौ वारि ततश्चिरेण हृदये मुक्तामयो जायते ॥ अंतर्ह
 स्तपुटेषु विप्रजलधिः कृष्णाब्दवृष्टं सदा वित्तांबु प्रतिपद्य तत्क्षणमहो मुक्तामयो जायते ॥ ४९ ॥ आ
 शासक्तजनाशुगेन जविनोपांते रजो जृंभयन् तेनैवाग्रतमः सृजन् शुभदृशामप्यांध्यमापादयन् ॥ अं
 तस्तंभितसत्त्ववृत्तिरनिशं संसारवाराशिवत् प्रत्यूहीभवति त्रिधामनगरप्राप्तौ जलौघाश्रयः ॥ ५० ॥

तद्रव्यप्रतिग्रहीतृणांतक्षणादेवदारिद्र्यविच्छेदोजायतइतिभावः । श्लिष्टगर्भव्यतिरेकालंकारः ॥ ४९ ॥ आशासक्तेति । जवोस्यास्तीतिजवीतेनजविनावेगवता ।
 अतएवआशासुदिक्षुआसक्ताःसंबद्धाःजनायेनसःआशासक्तजनःसचासावाशुगोवायुःतेनजनानपिइतस्ततःप्रापयिता झंझामारुतेनेत्यर्थः । उपांतंतीरंतस्मिन्
 अनिशंसर्वदा । रजःसैकतमर्याधूलिजृंभयन्उत्थापयन् । तेनैवबद्धतरधूलिमुत्थापयतावायुनारविकरप्रतिरोधेसतिउग्रंनिबिडयत्तमोंधकारःतत्सृजन् ।
 शुभादृशोयेषांतेशुभदृशःतेषामपिचक्षुष्मतामपिअंधस्यभावआंध्यंतत्चक्षुषिधूलिप्रवेशेनअंधीभावमापादयन् । अनिशंसर्वदा । अंतरभ्यंतरेस्तंभितातिरो
 हितासत्त्ववृत्तिःसत्त्वानांमत्स्यादिजंतूनांवृत्तिर्वर्तनंयस्यसतथोक्तः । जलौघःजलसमूहःतस्याश्रयःसमुद्रः । संसारएववारांजलानांराशिःसमूहोयस्मिन्सवाराशिः

वित्ताशयाआसक्ताःसंबद्धाःयेजनास्तएवआशुगोवायुस्तेन । उपांतंदातृसमीपंतस्मि

समुद्रःतद्वत्संसारसमुद्रोपिजविनावित्ताशयाबहुदूरगमनवेगवताआशया

दयस्थितंवित्ताशांप्रकटयन्तेनैवयाचकजनेनैवउग्रयत्तमःतमोगुणस्तत्सृजन् द्रव्या

नृजःदातृषुक्रियमाणरागातिशयधूलीभूतंरजोगुणंजृम्भयन् याञ्जयास्वह

ज्ञानिनस्तेषामपिआंध्यमविवेकत्वमापादयन् । अंतस्तंभितासत्ववृत्तिःसत्वगुणस्यवर्त

लाभेसतितमोविकारंक्रोधंसृजन्नित्यर्थः । शुभादृक्ज्ञानंयेषांतेशुभदृशो

सनवैकुण्ठश्चेतदीपाख्यानियस्यसतथोक्तःतस्यश्रीकृष्णस्ययानगरप्राप्तिःतस्यांद्वारवती

नयेनसतथोक्तः । जलौघःमूर्खसमूहःतस्याश्रयः । त्रीणिधामानिअनंत

तिप्रत्यूहीभवति । यथासंसारःमोक्षंगंतुंनमुंचतितथाद्वारवतीपरिधीभूतःसमुद्रःशत्रून्द्वा

प्रवेशइत्यर्थः । अर्थांतरेवैकुण्ठप्राप्तौ । अप्रत्यूहःप्रत्यूहःसंपद्यतेतथाभवती

एवकराःतेष्वनुषक्ताःसंबद्धाःविलसच्चक्रांकशंखाःचक्रांकाश्चशंखाश्चविलसंतश्चते

वर्तीगंतुंनमुंचतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ उत्तुंगेति । उत्तुंगाउन्नताःयेऊर्मयस्तरंगाःत

। अर्थांतरे । उत्तुंगौउन्नतौयौऊर्मतरंगौतद्वयौकरौहस्तौतयोरनुषक्तौचक्रांकशं

चक्रांकशंखाश्चतेयस्यसतथोक्तः । द्वारवत्यांसमुद्रेचक्रांकशंखानामुत्पत्तेः

। अर्थांतरे । उत्तुंगौउन्नतौयौऊर्मतरंगौतद्वयौकरौहस्तौतयोरनुषक्तौचक्रांकशं

उत्तुंगोर्मिकरानुषक्तविलसच्चक्रांकशंखस्फुरद्रत्नौघैः

। अर्थांतरे । उत्तुंगौउन्नतौयौऊर्मतरंगौतद्वयौकरौहस्तौतयोरनुषक्तौचक्रांकशं

सक्तैर्जलसंचयैरपि महापापानि निर्मूलयन् वार्द्धि

। अर्थांतरे । उत्तुंगौउन्नतौयौऊर्मतरंगौतद्वयौकरौहस्तौतयोरनुषक्तौचक्रांकशं

स्वौसुदर्शनचिह्नपांचजन्यशंखौयस्यसतथोक्तः । स्फुरंतियानिरत्नानितेषामोघैः

। अर्थांतरे । स्फुरद्रत्नौघैःआभरणस्थरत्नसमूहैःआवृतंयत्तुगात्रंशरीरंतस्मिन्वासि

इतिस्फुरद्रत्नौघावृतगात्रवासिनःतादृशाअनिमिषाःमत्स्याःयस्यसतथोक्तः । अ

। अर्थांतरे । स्फुरद्रत्नौघैःआभरणस्थरत्नसमूहैःआवृतंयत्तुगात्रंशरीरंतस्मिन्वासि

नःअनिमिषाःइंद्रादयोदेवाःयस्यसतथोक्तः । फेनाएवानुलेपःअंगरागःतेनोज्ज्वल

। अर्थांतरे । फेनवत्स्थितोयोनुलेपःअंगरागःतेनोज्ज्वलःस्वासक्तैः

स्वस्मिन्संबद्धैःस्वसंबंधिभिरित्यर्थः । जलसंचयाःजलसमूहाःतैरपिस्नानपानादि

। अर्थांतरे । जलसंचयाःजलसमूहाःतैरपिस्नानपानादि

तीर्थस्यमहापापपरिहारकत्वादितिभावः । अर्थांतरे । स्वस्मिन्आसक्ताआश्रिताः

। अर्थांतरे । स्वस्मिन्आसक्ताआश्रिताः

पापापजनानांमहापापानिनिर्मूलयन् । योगीन्द्राणांयाजिह्वारसनातस्याउत्सवः

। अर्थांतरे । योगीन्द्राणांयाजिह्वारसनातस्याउत्सवः

मानित्वादितिभावः। अर्थांतरे । योगीन्द्राणांस्तोतृणांसनकादीनांयाजिह्वातस्याउत्सवःउत्सवभूतःयोगीन्द्रजिह्वयास्तुत्यइत्यर्थः । वार्धिःसमुद्रःकृष्णइव । इहभूमौ। इमांपुरींद्वारवती । परितः । अवतिरक्षति ॥ ५१ ॥ सच्चक्रेति । सतांसज्जनानांचक्रंसमूहोयस्याःसासच्चक्रा । द्वारवत्यांसंतएववसंतिनत्वसंतइतिभावः । अर्थांतरे । सत्समीचीनंचक्रंसुदर्शनंयस्याःसातथोक्ता । करेणतत्रतत्रराजभ्यःसमाहृतबलिरूपद्रव्येण नतुकोशस्थद्रव्येण । पुष्टंकटकंसेनायस्याःसातथोक्ता । अन्यत्रक रेणदेदीप्यमानहस्तेनपुष्टानिवहुगुणितप्रभासंपन्नीकृतानिकटकानिकरभूषणानियस्याःसातथोक्ता । भोगःसुखंयेषामस्तीतिभोगिनोविलासिनस्तेषामिंद्राःश्रेष्ठा स्तेषांभोगःविषयभोगःतस्यआस्पदंआश्रयीभूतस्थानंयस्यांसातथोक्ता । अन्यत्र । भोगिनांनागानामिंद्रःस्वामीशेषःतस्यभोगएवशरीरमेवआस्पदंस्थानंशयन स्थानंयस्याःसा । भोगःसुखेख्यादिभृतावहेश्वफणिकाययोरित्यमरः । नेत्रस्थानंप्रासादानांकिंचित्अवाग्भागस्तस्मिन्गतौस्थितौइद्विनौइदुश्चंद्रःसचइनःसूर्यः

सच्चक्रा कर (भोग) पुष्टकटका भोगींद्रभोगास्पदा नेत्रस्थानगतेद्विनां कनकसद्वप्रतिपीतांवरा ॥ भाति स्वोदरेवौ सिंहसगमना सेयं सुधर्मावहा विष्णोराकृतिवत्समुद्रहृदये लक्ष्मीधरालिंगिता ॥ ५२ ॥ ये पुरारिरिपुणाऽ नये पुरा संगताम्रनयनाः स्म संगताः ॥ कांतया सह वरालकांतया तेऽपि रेचकभृतोऽत्र तेपिरे ॥ ५३ ॥

सचतौयस्याःसा अनेनप्रासादानामत्युच्चत्वंद्योत्यते । अर्थांतरे । नेत्रयोःयेस्थानेतेगतौप्राप्तौइद्विनौचंद्रसूर्यौयस्याःसा । सूर्याचंद्रमसौअस्यचक्षुषीइतिश्रुतेः । क नकस्ययत्सद्वप्रंसमीचीनप्राकारःतेनअतिपीतंअंबरंयस्याःसा । अर्थांतरे । कनकसद्वप्रवत्अतिपीतमंबरंयस्याःसा । स्वस्यायदुदरमभ्यंतरंतस्मिन्वासिन्यःअ वस्थानशीलाः ॥ हंसगमनाःहंसवत्मनोहरंगमनंयासांतास्तथोक्ताःतादृशानार्यःयस्याःसा । अर्थांतरे स्वोदरेस्वोदरस्थनाभिकमलेइत्यर्थः । वासीअवस्थानशीलः हंसेनहंसपक्षिणागमनंयात्रायस्यसहंसगमनोब्रह्मायस्याःसा । सुधर्मासुधर्माख्यांसभांवहतीतिसुधर्मावहा । अर्थांतरे शोभनानियानिधर्माणिनित्यनैमित्तिककर्मा णितानिवहतीतितथोक्ता नित्यनैमित्तिकधर्मास्पदीभूतेत्यर्थः । लक्ष्मीधारयतीतिलक्ष्मीधरःकृष्णस्तेनालिंगिताश्रिता । अर्थांतरे लक्ष्मीचधराचताभ्यांश्रीदेवीभूदेवी भ्यांआलिंगितासेयंपुरी । विष्णोराकृतिवत्क्षीराब्धौपद्मनाभदेहवत्समुद्रहृदयंसमुद्रमध्यंतस्मिन्भाति ॥ ५२ ॥ यइति विलासिनः । पुरापूर्वं । संगेनस्त्रीसंगमेनताम्रे

केनयनेचक्षुषीयेषांतेसंगतामनयनाःसंतः । पुरारिःत्रिपुरांतकःशिवस्तस्यरिपुःकामःतेन । अनयोप्राप्त्यधर्मस्तस्मिन्मिथुनीभावइत्यर्थः । संगताआसक्ताःतेपितथा
 पिअत्रपुर्या । वराःमनोहराःअलकांताःकुंतलाग्राणियस्याःसावरालकांतातया । कांतयावध्वा । सह । रेचकंप्राणायामंविभ्रतीतिरेचकभृतःप्राणायामनि
 ष्ठाःसंतःइत्यर्थः । प्राणायामैकदेशवाचिनारेचकशब्देनरेचकपूर्वकंभूतप्राणायामोलक्ष्यते । तेपिरेतपस्यांचक्रिरे । उपभोगार्हमनोहरनार्यभावान्तपः
 करणं किंतुशांकरसत्प्रसादद्वारवतीप्रभावादितिभावेनवरालकांतयाकांतयासहेत्युक्तम् ॥ ५३ ॥ चरंतीति । तस्यांद्वारवत्यां । बहूनियानिनामानिविष्णुसर्वोत्तम
 त्वादिविषयकप्रमाणानितैर्युक्ताः । विदग्धाःकुशलाः । बुधाःज्ञानिनः । बहुमानयुक्ताःविद्वज्जनैर्मानिताःसंतःचरंति । बहुलःशस्तोरंगैरिकादिंजनद्रव्यं
 येषांतेतथोक्तः । मत्ताःमदोद्धताःगजाश्चरंतिसंचरंति । बहिश्चपुराद्वहिश्च । सिंधोःसमुद्रस्य । बहुशःबहवःतरंगाःऊर्मयःचरंति । विद्वद्विर्विलसितरंगैर्गजा

चरंति तस्यां बहुनामयुक्ता बुधा विदग्धा बहुमानयुक्ताः ॥ गजाश्च मत्ता बहुशस्तरंगा बहिश्च सिं
 धोर्बहुशस्तरंगाः ॥ ५४ ॥ अंगनालमलकावलिभृंगं मंदहासमधुमन्मथबाणम् ॥ अंगनालममलं मुख
 पद्मं विभ्रती वशयितुं जगदेतत् ॥ ५५ ॥ न मुनयोऽनुययुर्मनसा च यं तमपि लब्धुमिमामनसा च य
 म् ॥ दधदुपैति जनः सह जायया विघटिताऽपकृतिः सहजा यया ॥ ५६ ॥

दिभिश्चसंकीर्णयंपुरीतिभावः ॥ ५४ ॥ अंगनालमिति । अंगमेवशरीरमेवनालयस्यतत् । अलकानांचूर्णकुंतलानांआवलयःपंक्तयःताएवभृंगाद्यस्यत
 त्तथोक्तंतत् । मंदहासएवमधुमकरंदोयस्यतत्तथोक्तंतत् । मन्मथस्यकामस्यबाणस्तत् । बाणभूतमित्यर्थः । पद्मस्यकामबाणत्वादितिभावः । अमलं
 निर्मलंमुखंएवपद्मंतत् । विभ्रतीअंगना । एतत्जगत्विश्वंवशयितुंवशीकर्तुंअलंसमर्था । जगन्मोहनकांतासमर्थेयंपुरीतिभावः ॥ ५५ ॥ नमुनयइति ।
 मुनयःऋषयः । यंश्रीकृष्णं । मनसाच नकेवलंपादादिबहिरिन्द्रियेणमनसापीतिचार्थः । नानुययुःनप्रापुः । तमपिश्रीकृष्णं । लब्धुंगंतुंअनसाश
 कटेनचयःसमूहस्तं । दधत्धारयत् । जनःपुंजीभूतोजनइत्यर्थः । जाययावध्वासह । ययाद्वारवतीपुर्या । सहजाअनादिसिद्धा । अपकृतिःश्रीकृष्णदर्शनप्रति

सटीकः

सर्गः १

॥ १६

बंधिकाणकृतिः । विघटितानिरस्ता । तामिमां द्वारवतीं पुरीषण्मासपर्यंतं अवस्थानार्थं भार्यापुत्रादिसमस्तभारं शकटे ऊढ्वा चोरादिभयपरिहारार्थं पुंजीभूय अद्यापि गच्छतीत्यर्थः । द्वारवती योगिनामपि दुर्लभं श्रीकृष्णसाक्षात्कारं प्रयच्छतीति भावः ॥ ५६ ॥ परमिति । यस्यां द्वारवत्यां । रमालक्ष्मीः परमुत्तमं । आश्रयो आवासः तं । आपप्राप । लक्ष्म्या निवासभूतेयं पुरीति भावः । यस्यां निवसन् जनः । दिवि स्वर्गे निवसन्निवस सर्वदा सर्वेषां अभीष्टानां यद्दानं प्रदानं तस्मादिति सर्वदानतः । स मस्तवस्तु प्रदानतो निमित्तात् श्रमः द्रव्याभावनिमित्तकेशः तं । मासं वेत्ति न जानति । अमानो नाः प्रतिषेध इति वचनात् माशब्दः प्रतिषेधार्थः । द्वारवत्यां दरिद्रः कोपि नास्तीति भावः ॥ ५७ ॥ निवारयंतीति । इह द्वारवत्यां । भटाः कृष्णभटाः । ईशः शिवः कृतस्य कृतयुगस्य अंतमवसानं तस्मिन् त्रेतादियुगेष्वित्यर्थः । नवीनः नूतनो यो मार्गस्तस्मिन् नूतनवैष्णवमार्ग इत्यर्थः । धर्मिणां धर्ममार्गस्य नूतनत्वात् नवीनेत्युक्तं । विशतः प्रविशतः वैष्णवधर्ममाचरतो दैत्यान् शैवादिदुःशास्त्रकरणेन मोहयित्वा वैष्णवधर्ममार्गे गंतुं न मुंचति यथेत्यर्थः । तथा विशतः द्वारवतीं प्रविशतः दुर्जनान् । निवारयंति । प्रवेष्टुं न मुंचति । न चेत् निवारिताः परावृत्य न गच्छंति चेत् व

परमाप रमा यस्यामाश्रमं मा श्रमं दिवि ॥ निवसन्निव संवेत्ति सर्वदा सर्वदानतः ॥ ५७ ॥ निवारयंती
ह भटा यथेशो नवीनमार्गे विशतः कृतांते ॥ न चेत्क्षिपंतीह वृका इवाऽर्तानवीनमार्गे विशतः कृतांते ॥
॥ ५८ ॥ तनोति सा कोपिनि शांतभावं मनस्सु यः कोपि निशांतभावम् ॥ खगाश्च यस्यां कलशालिकं
ठा गृहाश्च भास्वत्कलशालिकंठाः ॥ ५९ ॥

लात् द्वारवतीं प्रवेष्टुमिच्छंति चेदित्यर्थः । मार्गे न भवतीत्यमार्गः तस्मिन् । द्वारमार्गे विहाय प्राकारोऽलंघनेन द्वारान्यमार्गे इह द्वारवतीं विशतः दैत्यान् । वृकाः । अमार्गे विशतः मार्गे विहाय अटव्यामितस्ततः संचरतः अतएवार्तान् आक्रोशतः अवीनिव उरणकानिव । कृतांतैर्यमेक्षिपंति । बलात् द्वारवतीं गंतुं इच्छतो हत्वा यमलोकं प्रापयंतीत्यर्थः । अथवा । कृष्णभटाः वृका इव स्वयंकदापि आर्तान् भवंति किंतु कृष्णाज्ञयैव विपक्षी स च इन्द्रः सूर्यः स च तयोः यो मार्गः आकाशमार्ग इत्यर्थः । तस्मिन् विशतः सौभादिव्योमचारियानेन द्वारवतीं प्रविशतः शाल्वादीन् कृतांतैर्यमेक्षिपंति । अंतकलोकं प्रापयंतीति योजना ॥ ५८ ॥ तनोतीति । सा पुरी । कोपोऽस्यास्तीति कोपीतस्मिन् कोपि न कोपवति पुरुषे । शांतस्य भावः शांतभावः तं शांतत्वमित्यर्थः । तनोति । क्रोधादिदोषपरिहर्त्रीयं पुरीति भावः । यस्यां पुरि । यः कोपि यो

वाकोवाचंडालोपीत्यर्थः । मनस्सुअंतःकरणेषु । निशांतस्यप्रभातस्यभावस्तं । तमोराहित्यमित्यर्थः । तनोति । अंतःकरणशुद्धिपुरीतिभावः । यस्यांपुर्या । क
लेनअव्यक्तमधुरस्वरेणशालिनःशोभमानाःकंठायेषांतेकलशालिकंठाःखगाःशुकपिकादिपक्षिणश्च । संति । भास्वत्कलशाःविलसत्कलशाःतेषामालिःश्रेणिः
कंठेसौधकंठप्रदेशेयेषांतेतथोक्ताः । गृहाश्चसंति । पिकादिपक्षिभिःमनोहरगृहैश्चरम्येयंपुरीतिभावः ॥ ५९ ॥ भित्तिस्थेति । यस्यांपुरि भित्तौतिष्ठंतीतिभि
तिस्थानियानिरत्नानितेषुफलितानिप्रतिफलितानियानिप्रतिरूपाणिअंतस्थितायाःस्वयाःप्रतिबिंबानितान्येवचित्राणिआलेख्यानिताैश्चित्राःविचित्राः । मुर
जितःकृष्णस्ययाःललनाःस्त्रियःतासांनिवासाःआवासभूताःअवरोधवधूगृहाः । सुशोभीनिसम्यक्शोभनशीलानियानिनवचतानिरत्नानिपद्मरागगारुत्मते
द्रनीलमौक्तिकादीनितेषांरुक्कांतिःतथा । रंगस्यनीलपीतादिरंगवल्याःअनुषंगःसंबंधःतेनरमणीयोमनोहरःतंप्रदेशंदधानाइवविभांति ॥ ६० ॥ सौहार्दे

भित्तिस्थरत्नफलितप्रतिरूपचित्रचित्राः सुशोभिनवरत्नरुचा दधानाः ॥ रंगानुषंगरमणीयमिव प्रदेशं
यस्यां विभांति मुरजिल्ललनानिवासाः ॥ ६० ॥ सौहार्दनृत्यदुरुकेकिनिकायशोभिसौधेषु यत्र रुचिराचल
शृंगबुद्ध्या ॥ संसक्तमभ्रनिचयं परितः पतंत्यः स्वस्पर्धिगात्रमजयन् मरुता पताकाः ॥ ६१ ॥ तस्यां
सुवर्णवरवेष्टनभाजि तेजः प्रद्योतितांबरहरिन्मणिविद्रुमाद्यैः ॥ रत्नैर्नवैर्नवविधैः स्वचिते सहंते प्रासादमू
र्ध्नि न बुधाः कपिशीर्षनाम ॥ ६२ ॥

ति । यत्रयस्यांपुरि । पताकाः । सौहार्देनमेघसौहार्देनृत्यंतःनर्तनंकुर्वतःयेउरुकेकिनःउत्तममयूराःतेषांनिकायःसमूहःतेनशोभिनोयेसौधाःतेषु । रुचि
राणियानिअचलशृंगाणितानीतिबुद्धिःरुचिराचलशृंगबुद्धिःतथा । अनेनसौधानामत्युत्तमत्वंद्योत्यते । संसक्तंलग्नं । स्वाभिःस्पर्धिस्पर्धनशीलंस्वस्पर्धितादृशं
गात्रंयस्यसतथोक्तस्तं । अभ्रनिचयंमेघसमूहंपरितःपतंत्यःमरुतास्वचलनजन्यवायुना । अजयन्जितवत्यः । सौधपताकाःस्वचलनजन्यवायुनासौधलग्नमेघा
नूनिराकुर्वन्तित्यर्थः ॥ ६१ ॥ तस्यामिति । तस्यांपुरि । बुधाःविद्वांसः । सुवर्णस्यवरवेष्टनंसुवर्णनिर्मितप्रासादावरणफलकाःतद्भजतीतिसुवर्णवरवेष्टनभाकृत

सटीकः

सर्गः १७

॥ १७ ॥

स्मिन् । तेजोभिः प्रद्योतितं प्रकाशितं मंवरंगगनं यैस्तानि तथोक्तानि यानि हरिन्मणि विद्रुमाद्यानि हरिन्मणिरिन्द्रनीलरत्नं तच्च विद्रुमश्च तावाद्यौ येषां तानि तथोक्तानि तैः
नवनवसंख्याकाः विधाः प्रकाराः येषां तानि नवविधानि तैः । नवैः नूतनैः । रत्नैः स्वचितः यः प्रासादमूर्धातस्मिन् । कपिशिर्षडिति नाम आख्या कपिशिर्षनामतत् । प्रा
सादाग्रे च कपिशिर्षडिति हलः । न सहंते । नवरत्नस्वचितसौवर्णप्रासादाग्रस्य कपिशिर्षनामनोचितमिति नक्षमंत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ नयतीति । इह पुरि । यतिः
संन्यासी । भोज्यं प्रमाणमस्येति भोज्यमात्रं भोज्यप्रमाणं तच्च तत् अन्नमात्रं च केवलान्नं च तस्मात् भोज्यमात्रान्नमात्रात् । यावता उदरपूर्तिः तावदन्नमात्रादित्य
र्थः । अन्यद्वस्तु न नयति न गृह्णातीत्यर्थः । रतेः रतिदेव्याः भर्ता कामः तेन रतिभर्त्रा । प्रेरितः सन् । भोक्तुमनुभवितुं योग्यं भोग्यं तस्मिन् भोग्येव नितादिविषय इत्यर्थः ।
न चरति च । कामासक्तो नितादिविषयं न भुनक्ति चेत्यर्थः । आत् अकारवाच्यात् विष्णोर्जनिः उत्पत्तिर्यस्य सो जनिर्ब्रह्मा तस्य मतं सिद्धांतः मध्वसिद्धांत इत्यर्थः ।

नयति न यतिरन्यद्भोज्यमात्रान्नमात्राच्चरति च रतिभर्त्रा प्रेरितो नैव भोज्ये ॥ जनिमजनिमतज्ञः संत
रत्येव चांते यमभयमभयात्या स्वस्थवृत्तिश्च वेत्ति ॥ ६३ ॥ न वहति हृदि तोषं वैरिवध्वा कपोले न
वहति मवलोक्य श्वासविश्रान्तवाक्या ॥ समुदितरविदृष्ट्या ब्रीडविश्रान्तनेत्रा समुदितरवरांगीभावमा
विष्करोति ॥ ६४ ॥

तत्तज्जानातीति अजनिमतज्ञः सन् । अंतर्देहावसानं तस्मिन् । जनिः पुनरुत्पत्तिः तां जनिं संसारमित्यर्थः । संतरत्येव । न विद्यते भयं यस्य सो भयः परमात्मा तस्यातिः प्रा
प्तिः तथा । स्वस्थाशश्वदेकप्रकारावृत्तिर्वर्त्तनं यस्य स तथा स न्युक्तः सन्नित्यर्थः । यमभयं मृत्युभयं तत् न वेत्ति च ॥ ६३ ॥ न वहतीति । अत्र पुर्या । काचन कामि
नी । वैरमस्या अस्तीति वैरिणी सा च सावधूश्च तस्याः सपत्न्याः । कपोलोगंडस्तस्मिन् न वाचसाहतिश्च तां न वदंत हतिं । अवलोक्य । श्वासेति श्वासे विश्रान्तं पर्यवसन्नं ता
दृशं वाक्यं वचनं यस्याः सा तथोक्ता सती । ईर्ष्या श्वासं मुचंती किमपि न वदंती सतीत्यर्थः । हृदि हृदये । तोषः संतोषः तं । न वहति न प्राप्नोति । समुदितः सम्यगुदितो यो
रविः सूर्यः तस्य यादृष्टिर्दर्शनं तथा । ब्रीडया लज्जया विभ्राते चंचले नेत्रे यस्याः सा तथोक्ता । सूर्यप्रकाशे सति स्वकपोलस्थं न खक्षतं जनाः पश्यंतीति जातलज्जेत्यर्थः ।

मुदासंतोषेणसहवर्ततइतिसमुत्तस्मात्इतरोअसंतोषःनिःश्वासमुंचंत्याइतरायावरांगीनायिकायाःसमुदितवरांगीवनितायाभावःइतरस्याःअसंतोषभावस्तं । नि
गूहनायचेष्टामित्यर्थः । आविष्करोतिप्रकटयति । तस्याःपुरतःस्वात्मनैवलज्जयानेत्रचापल्यादौकतेतस्याःअसंतोषोजातइतिभावः ॥ ६४ ॥ विहायेति । वि
हाय । सालोक्यं । उदारं । अंतै । विहायसा । आलोक्य । मुदा रमंते । महीशकन्यासकलार्थरूपं । अहीशकन्यासकलार्थरूपमितिपदच्छेदः । इहपुर्यां । सि
द्धाः । अहिःशेषःसचईशःशिवःसचकोब्रह्मासचतेषांयोन्यासःविषयभोगत्यागःवैराग्यमित्यर्थः । अहीशकन्यासःतत्पूर्विकाचसाकलाविद्याचवैराग्यपूर्वक
ज्ञानमित्यर्थः । अहीशकन्यासकलातस्याअर्थरूपःविषयरूपःतं । अर्थरूपमित्युक्त्याशेषादिज्ञानेपिपदार्थमर्यादाभासतेनसाक्षादिति । शेषादीनामप्यगमत्वमने
नद्योत्यते । विद्युद्वन्मानुषाविद्युत्सूर्यमंडलवत्सुराः । प्रतिबिंबवच्चगिरिशोब्रह्मैनंपश्यतिस्फुटमित्युक्तेः । उदारंउत्कृष्टंकृष्णं । महीशानांराज्ञांयाःकन्याःषोडशसह

विहाय सालोक्यमुदारमंते विहायसाऽलोक्यमुदा रमंते ॥
महीशकन्यासकलार्थरूपमहीशकन्यासकलार्थरूपम् ॥ ६५ ॥

संसंख्याकाःश्रीकृष्णस्यपत्न्यः । तासांसकलार्थाःयेभ्यास्तानिमहीशकन्यासकलार्थानितादृशानिरूपाणिषोडशसहस्रशरीराणियस्यसतथोक्तस्तं । षोडशसह
स्रपत्नीनांगृहेषुषोडशसहस्ररूपाणिकृत्वास्थितमित्यर्थः । महीशकन्यासकलार्थान्वस्त्राभरणविलासानुरूपयतीतिसतथोक्तस्तमितिवा । विहायसाआकाक्षमा
र्गेणस्थित्वाआलोक्यब्रह्माद्यगम्यमाहात्म्यःश्रीकृष्णःषोडशस्त्रीगृहेषुतावद्रूपाणिधृत्वासंचरतीतिकौतुकेनतंदृष्ट्वेत्यर्थः । अंतैदत्तं समानोलोकोयस्यससलोकःत
स्यभावःसालोक्यंतत्सालोक्यमोक्षंविहायमुदादर्शनजन्यसंतोषेणरमंते । मोक्षसुखादप्यधिकोहिकृष्णदर्शनजन्यःसंतोषइतिभावः । आनंदपुलकस्तुत्यादि
क्रीडांकुर्वन्ति । मुक्तावप्येकैकस्ताद्विबरूपदर्शनस्यशक्तिःसर्वदाव्यक्तिःकदाचिदिहतुसाष्टोत्तरशतषोडशसहस्ररूपाणिसर्वदादृश्यंतइतिहर्षेणसिद्धाःवैकुण्ठादिलो
कस्थित्यास्यसालोक्यमप्युपेक्ष्यगगनेस्थित्वाद्वारवतीमहोत्सवमेवपश्यन्तीतिभावः ॥ ६५ ॥

सटीकः

सर्गः १५

॥१८॥

मदभ्रमिति । मदभ्रमत्तारविशंकिनेत्रं । अदभ्रमत्ता । रविशंकिने । अत्र । प्रायोजयत् । या । नगधीरचित्तं । प्रायः । अजयत् । यानगधीः । अचित्तातमितिप
दच्छेदः । अत्रपुर्या । अदभ्रमनल्पं यथाभवतितथामत्ताप्रमत्ता । वारुणीमदिरास्यादनेनात्यंतमदोद्विक्तेत्यर्थः । अतएवअचित्तनविद्यतेचित्तज्ञानंयस्याः सा कार्याकार्य
विवेकशून्येत्यर्थः । यानारी । रवेः सूर्यात्शंकीशंकमानः तस्मैरविशंकिने सूर्यदृष्ट्वापश्यंतीतिशंकमानायतस्मैपुरुषाय । मदेनभ्रमत्चलत्तत्तारंकनीनिकाय
स्यतत्तमदभ्रमत्तारं कनीनिकर्क्षयोस्तारमितिभास्करः । तच्चतत्विशंकिनेत्रंचतत् । प्रायोजयत्प्रयुक्तवती । यानेनविमानेनगच्छंतीतियानगाः देवास्तेषांधीः चित्तं
यस्यांसा । देवैरपिअपेक्षणीयत्वेनातिसुंदरीत्यर्थः । सानारी । नगवत्पर्वतवत्धीरंनिश्चलंचित्तंयस्यसतथोक्तस्तं । अतिधैर्योपेतमित्यर्थः । तंपुरुषंप्रायः । अज
यत्जितवती । द्वारवत्यांकटाक्षक्षेपमात्रेणातिधैर्योपेतपुरुषवशीकरणसमर्थानारीतिष्ठतीतिभावः ॥ ६६ ॥ सरसाइति । अस्यांपुर्या । सरसाः शृंगाररससहिताः

मदभ्रमत्तारविशंकिनेत्रमदभ्रमत्ता रविशंकिनेऽत्र ॥ प्रायोजयद्या नगधीरचित्तं प्रायोऽजयद्यानगधीरचित्तम् ॥ ६६ ॥
सरसा विलसद्धारसरसारशिरोधराः ॥ नयनैर्वशयंत्यद्वा नयनैर्पुण्यजिष्णुभिः ॥ ६७ ॥ सेयं पुरी वितनुते विषयोपभो
क्तुः प्रायः फलेन समतां विषयोऽज्झितस्य ॥ यत्कृष्णसंगतवधूषु ललामलेपैस्तद्ध्यानधूतदुरितेषु च तस्य साम्यम् ॥ ६८ ॥

विलसंतः प्रकाशमानाः ये हारसराः तैः साराः मनोहराः तादृशाः शिरोधराः कंठाः यासां ताः तथोक्ताः नार्यः । नयः नीतिः साच निपुणायाः भावः नैपुण्यंतच्चताभ्यां जिष्णू
निजयशीलानितैः । नयनैः नैत्रैः । जनान्वशयंतिस्वाधीनान्कुर्वन्ति ॥ ६७ ॥ सेयमिति । सेयंपुरीद्वारवती । विषयाणां स्रगादिविषयाणां उपभोक्ता तस्य विष
योपभोक्तुः कामिजनस्य । विषयैरुज्झितो रहितः । प्रायः फलेन । समतां साम्यं । वितनुते करोति । यद्यस्मात्कारणात्कृष्णेन संगताः संबद्धाः याः बध्वः तासु । ल
लामानिचलेपाः अंगरागाः ते च तैः । अतिकालिकगाढालिंगेनानुषक्ततिलकानुलेपैरित्यर्थः । तस्य श्रीकृष्णस्य । साम्यं सादृश्यं । तत्तत्तिलकेन तिलकंतदनुले
पनेनानुलेपनिमित्तसाम्यं । वितनुते । तस्य श्रीकृष्णस्य यत् ध्यानं तेन धूतं निरस्तं दुरितं पापं येषां ते तथोक्ताः तेषु पुरुषेषु । तस्य श्रीकृष्णस्य साम्यं मोक्षसारूप्यं । वि
तनुते । अतः कारणात् विषयभोक्तुः विषयोऽज्झितस्य च फलेन समतां वितनुत इति संबंधः ॥ ६८ ॥

वि०

१९॥

प्रकारांतरेणफलसाम्यमाह । दंतक्षतमिति । इहपुरि । नवायाःनूतनायाःनार्याःओष्ठःअधरोष्ठःतस्मिन् । नवनूतनं । आर्द्रमित्यर्थः । दंतेनक्षतं व्रणं तत् । वीक्ष्य । सपत्न्याः । दुरंताअपरिमिता । चिंता । समभूत् । तस्याःनूतनदंतक्षतस्ययत्आच्छादनंतस्मिन् युक्तिशून्याउपायेनशून्या । अनेननायिकायाःमुग्धावस्थागम्यते । अन्यातन्वी । वनिता । दैन्यंचिंतां । मुहुर्दर्शयती । भर्तृसंगतायाःतदसंगतायाश्चफलचिंतासाम्यात्फलसाम्यमितिभावः ॥ ६९ ॥ यदर्थद्वारावतीवर्णिता । तत्फलमाह । वाचेति । येदिविजाताःदिविजाःतेषां वराःश्रेष्ठाःतेषांसंजातस्यांआराधितानांमुनीनांनारदादीनां । वाचा । अलंसम्यक्कीर्तितः । यःसुप्रगीतःसन्सम्यक्स्तुतःसन् । चिदेवज्ञानमेवफलंतत्अपरोक्षज्ञानरूपमित्यर्थः । जन्मजननंतच्चअंतोमरणंतावेवआदीनिकारणभूतानियानिपुनांसिपापानितेषांजन्मांताद्येनसांविहर्तिचनशंचरचयति । प्रथमंपरोक्षंददातिपश्चात्पूर्वोत्तराद्यंपरिहरतीत्यर्थः । यःरुजंरोगंजिनत्तीतिरुग्भेदीसंसाररोगभेदीत्यर्थः । यःप्रौढःचतुराः

दंतक्षतं वीक्ष्य नवं नवोष्ठे चिंता दुरंता समभूत्सपत्न्याः ॥ अन्या तदाच्छादनयुक्तिशून्या तन्वी मुहुर्दर्शयतीव दैन्यम् ॥ ६९ ॥ वाचा यः कीर्तितोऽलं दिविजवरसभाराधितानां मुनीनां जन्मांताद्येनसां यो रचयति विहर्ति चित्फलं सुप्रगीतः ॥ रुग्भेदी प्रौढसद्वाग्भिषु विविधसुवाणीविलासैः प्रतर्क्यः शस्तोऽस्यादौ तथांते विमलयतिततेर्जल्पशुद्धौ सहायः ॥ ७० ॥

संतोयेवाग्मिनःतेषुसद्वाग्भिषुमध्येविविधाःनानारसभरिताःसुवाणीविलासाःशोभनवाग्बिलासाःतैःप्रतर्क्यःवर्णनीयःअत्रैकपदत्वात्नयतिभंगोदोषाय । वंगक्षोणिभुजापराक्रमयुजानिर्वासितावैरिणःसंविष्टाःप्रतिचत्वरंप्रतिमठयेनूतनकापालिकाः ॥ यूपार्द्रव्रणसंस्पृशोव्यपनयंतःसत्वरंमक्षिकाइतिवत् । यःआदौस्थितिदशायां । तथाअंतोमरणसमयेविमलाःरागादिदोषरहिताःयेयतयःसंन्यासिनःतेषांततिःसमूहःतस्यां । जल्पस्यवचनस्यशुद्धिस्तस्यांजल्पशुद्धौ । सहायःसहायकारी । जीवताम्रियमाणेनवायोगिना । एतन्नामोच्चारणेनैववाक्छुद्धिःसंपादितैवेतिभावः । शस्तःप्रशस्तः । सःश्रीकृष्णः । अस्यांद्वारकायां । अस्ति । श्रीकृष्णसंनिधानादेवेयंपुरीवनितैतिभावः । पद्मबंधमुखेनकविनामकाव्यनामचप्रदर्शयत्यनेनपद्येनकाव्यकारः । तथाहि । यःग्रंथः । दिविजवरसभायांदिविजव

सटीः

सर्गः

॥ ९

तदेववत्तराःश्रेष्ठाःतेषांसमीचीनविष्णुभक्तानांसभायांआराधितानांज्ञानिनांवाचाअलमत्यर्थं । कीर्तितः । यःग्रंथःसुप्रगीतःसन्सम्यक्स्तुतःसन् । चिदेवज्ञा
नमेवफलंतत् । श्रीकृष्णविषयकज्ञानमित्यर्थः । जन्मांतयोर्जननमरणयोःआदीनिकारणभूतानियानिएनांसिपापानितेषांजन्मांताद्येनसां । विहर्तिचनाशंच ।
रचयति । श्रीहरिज्ञानप्रतिबंधकीभूतपापानिचविनाशयतीत्यर्थः । यःग्रंथः । रुग्भेदीसंसाररोगभेदी । संसारकारणीभूतपापविनाशकत्वादितिभावः । यःग्रं
थः । प्रौढःप्रौढकृतत्वात् । अर्थतःशब्दतश्चचतुरःसद्वाग्मिषुमध्ये । विविधाःनानारसभरिताःयेसुवाणीविलासाःतैः । प्रतर्क्यःस्तुत्यः । जल्पशुद्धौवाक्छुद्धौ ।
सहायःसहकारी । श्रीकथावर्णनरूपत्वादितिभावः । अतएवशस्तःप्रशस्तःसःएतत्काव्यरूपोग्रंथःअस्मिन्पद्येस्ति । अस्मिन्ग्रंथेस्पष्टंप्रतीयतइत्यतआह । वि
मलेति । विमलाःनिर्दोषाःयाःयतयःविच्छेदाः त्रिमुनियतियुतेतिवचनात्एकविंशतिवर्णात्मकेएकस्मिन्पादेसप्तसप्तवर्णेषुएकैकोयतिरितित्रयोयतयः एवंपादचतु
ष्टयेद्वादशयतयोद्रष्टव्याःतेषांततिःसमूहःतस्याःआदौसप्तसप्ताक्षरवद्वादशयत्यात्मकस्यास्यश्लोकस्यादौ । अंतस्त्ववसितेमध्येइत्यभिधानात् । अंतेश्लोकमध्ये

रोम्णां हर्षणकारिणि श्रवणतः पापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां विचित्रविमलश्लाघ्यार्थसदांघिनि ॥
संजाते भुवि रुक्मिणीशविजये सद्वादिराजोदिते सर्गः सप्तदशो मुदामयमभूत् स्वर्गीश्वराणां कुले
॥ ७१ ॥ इति रुक्मिणीशविजये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

श्लोकावसानेचसंग्रंथोस्तीतिपूर्वेणसंबंधः । तथाच वाचायःकीर्तितोलमितिएकोयतिःतस्यादिवर्णोवाकारः । एवमुत्तरत्रापियतिषुएकादशवर्णाःद्रष्टव्याः ।
श्लोकाधीवसानेएकोवर्णः श्लोकावसानेएकोवर्णःइतिक्रमेणसर्वान्मेलयित्वा । वादिराजरचितःरुक्मिणीशविजयःइतिचतुर्दशवर्णाःद्रष्टव्याः । द्वादशयतीनां
पदंद्वादशदलंलेखनेकृतेद्वादशदलपद्मबंधेवादिराजरचितःरुक्मिणीशविजयइतिकविकाव्यनामचक्रेणस्पष्टंद्रष्टुंशक्यते । काव्यनायकविषयतयाकाव्यवि
षयतयाकाव्यावस्थितिस्थलसूचनपरतयाचएतत्पद्यस्यैवप्रवृत्तेः पदार्थकथनेनैवचारितार्थ्यटीकाकृतोमम नतुकाव्यांतरटीकाकारस्यैवबंधस्थलप्रदर्शनाय
स्वयंप्रयतितव्यम् ॥ ७० ॥ रोम्णामिति । उक्तएवार्थः ॥ ७१ ॥ इतिश्रीरुक्मिणीशविजयटीकायांनारायणभट्टविरचितायांसप्तदशसर्गःसमाप्तः ॥ १७ ॥

॥ इति श्रीरुक्मिणीशविजये सप्तदशः सर्गः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये अष्टादशसर्गप्रारंभः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ रुक्मिणीकृष्णसौंदर्यतिग्मभानुमरीचयः ॥ स्निग्धं मनःकुतमसादिग्धमुद्धोधयंतुनः ॥ १ ॥ अस्मिन्सर्गे श्रीरुक्मिणीकृष्णयोः पादतलमारभ्य सर्वावयववर्णनं करोति । रक्तेत्यादिना । रक्ताया आत्मीयतलत्विट् आत्मीयानि स्वकीयानियानितलानितेषां त्विट्कांतिः तथा । अनेन पद्मरागरत्नेन संबंधः प्रतिपादितः । प्रविलसंतीयास्वीयोर्ध्वभागश्रीः स्वीयः स्वकीयः यः ऊर्ध्वभागः पादतलादूर्ध्वप्रदेशः तस्य श्रीः कांतिः तथा । अनेन श्रीकृष्णस्य नीलवर्णत्वात् इंद्रनीलसंबंधः संपादितः । स्वच्छः निष्कलंकः यः इंदुः चंद्रः तस्य च्छविर्विच्छविः कांतिर्येषां ते तथोक्तास्तादृशाः येवत्तसन्नखाः वर्तुलसन्नखाः तेषां रुचाकांत्या । अनेन मुक्ताफलसंबंधः संपादितः । स्वासक्ताः स्वाश्रिताः याभूषाः मंजीराद्याभरणानितेषां मावलिः समूहः तस्याः अद्भुतानि विचित्राणि यानि रत्नानि पद्मरागेन्द्रनीलमुक्ताफलरूपाणि तेषां यत्बंधनं तत्तमहः कांतिः तत्तज्जातनानाविधरत्नकांतिमित्यर्थः । यच्छंतिददति । दंपत्योः जायाचपतिश्च दंपतीनयोः । जायायाजंभावोदंभावश्च निपात्यते । दंप

रक्तात्मीयतलत्विषा प्रविलसत्स्वीयोर्ध्वभागश्रिया स्वच्छेन्दुच्छविवृत्तसन्नखरुचा स्वासक्तभूषावलेः ॥ यच्छंत्यद्भुतरत्नबंधनमहः श्रीरुक्मिणीकृष्णयोः दंपत्योः पदपंकजानि भजतां संपत्कराणि ध्रुवम् ॥ १ ॥ लक्ष्मीस्तनस्फुरितकुंकुमपंकसंगे भक्त्या स्मरन्मुनिमनस्सरसीनिरूढे ॥ उत्तुंगरम्यनखमौक्तिकपुंजशोभे रक्तांगुलीपरिलसद्दलपट्टिकांते ॥ २ ॥

त्योः श्रीरुक्मिणीश्रीकृष्णयोः पदान्येव पादा एव पंकजानि पद्मानि भजतां सेवकानां संपदः कुर्वतीति संपत्कराणि श्रेयस्कराणि ध्रुवं स्वाश्रितानामचेतनानामपि भूषणानां संपत्कराणि किल किमु भजतां चेतनानामिति भावः । उपमामूलहेतुरलंकारः ॥ १ ॥ कमलसाम्येन श्रीकृष्णपादौ वर्णयति । लक्ष्मीस्तनेति । लक्ष्याः रुक्मिण्याः यौस्तनौ कुचौ तयोः स्फुरितः कुंकुममेव पंकः तस्य संगः संबन्धो यस्य तत्तथोक्तं तस्मिन्पादसेवाकरणसमये रुक्मिण्यां कुंकुमदिग्धस्य वक्षसि श्रीकृष्णपादस्य सम्यग्निधानादिति भावः । कमलस्यापि पंकजत्वेन पंकसंबन्धः । भक्त्या स्मरंतो ये मुनयः तेषां यन्मनस्तदेव सरसीसरोवरं तस्मिन्निरूढमुत्पन्नं तस्मिन् उत्तुंगाः उत्तमाः धेरम्यनखाः त एव मौक्तिकानि मुक्तामणयस्तेषां पुंजस्तस्य शोभायस्य स तस्मिन् पद्मनिधित्वेन मुक्ताफलवतः पद्मस्य साम्यायेदं विशेषणं । रक्ताः याः अंगुल्यः ता एव परिलसंति परितोलसंतियानि दलानि पद्मदलानितेषां पट्टिकांतिः तथा कांतं मनोहरं तस्मिन् कृष्णांगिरेव चारुकमलं तस्मिन्ममचित्तभृंगः मनोभ्रमरः स ततस्यादित्युत्तरपद्येनान्वयः ॥ २ ॥

सटीक

सर्गः ९

प्रीत्येति । प्रीत्या कणद्धनयत्वदनयेषां तैतथोक्ता ये हंसपक्षिणः तेषां कदंबः समूहः तद्वत् जृम्भिन्यः शोभमानाः तादृशाः मुक्ताफलोल्लसितकिंकिणिमुख्यभूषाः मुक्ताफलैः मौक्तिकमणिभिः उल्लसिताः शोभमानाः ताश्च ताः किंकिण्यः क्षुद्रघंटिका मुख्यायासां ताः भूषाः आभरणानि च ताः यस्मिन् तत्तथोक्तं तस्मिन् तेषां हंसानां वक्त्राणि तुंडानि तेभ्यः जाताः याः कविगीताः कविभिर्वर्णिताः मनोज्ञरेखाः मनोहररेखाः तासां कल्पानि समानानि यानि ध्वजांकुशयवाशनिलक्ष्माणि ध्वजश्वांकुशश्च यवश्च अशनिश्च तेषां लक्ष्माणि पादतलस्थितचिह्नानि तैर्लभ्यं दर्शनीयं तस्मिन् कृष्णांघ्रिचारुकमले मम चित्तभृंगः स्यादित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३ ॥ उन्मीलितेति । विमलो यो बोधः ज्ञानं स एव दिनेशः सूर्यः तस्य भासा कांत्या उन्मीलिते विकसिते निर्मलज्ञानविषय इत्यर्थः । सद्भिः माननीयाः ये गुणाः सौंदर्यसौकुमार्यसौरभ्यादयोगुणाः

प्रीत्या कणद्धनहंसकदंबजृम्भिमुक्ताफलोल्लसितकिंकिणिमुख्यभूषे ॥ तद्वत्क्रजातकविगीतमनोज्ञरेखाकल्पध्वजांकुशयवाशनिलक्ष्मलक्ष्ये ॥ ३ ॥ उन्मीलिते विमलबोधदिनेशभासा संमाननीयगुणभाजिकलंकिदूरे ॥ सौरभ्यलुब्धपवनेन सदा परीते कारुण्यमान्यमकरंदमहाप्रवाहे ॥ ४ ॥ नित्यानुषक्तनिजभृत्यविलोचनास्य मत्तानुरक्तमधुपैः सततं गृहीते ॥ सत्कर्णिकोज्ज्वलतलत्विषि संततं स्यात्कृष्णांघ्रिचारुकमले मम चित्तभृंगः ॥ ५ ॥

तान् भजंतीति तथोक्तं । कलंकः येषामस्तीति कलंकिनो दोषिणः तेषां दूरं अप्राप्य तस्मिन् कमलमपि कलंकीचंद्रस्तस्य दूरं विरोधितस्मिन् सौरभ्ये पादकमलसौरभ्ये लुब्धः आसक्तः यः पवनः मुख्यप्राणः तेन सदा सर्वदा परीते सेविते । कमलपक्षेऽपि स्पष्टोर्थः । कारुण्यं कृपा तदेव मान्यो मानार्हो यो मकरंदस्तस्य महाप्रवाहो यस्य तत्तथोक्तं तस्मिन् कृष्णांघ्रिचारुकमले मम चित्तभृंगः स्यादित्यन्वयः ॥ ४ ॥ नित्येति । नित्यं सर्वदा अनुरक्ताः आसक्ताः ये निजभृत्याः स्वकीयभक्तजनाः तेषां यानि विलोचनानि तानि तिआख्यानामयेषां तैतथोक्ताः ये मत्तानुरक्तमधुपाः मत्तानुषक्तभ्रमराः तैः सततं गृहीते स्वीकृते सति च साकर्णिका च तद्वदुज्ज्वलं शोभमानं यत्तलं पादतलं तस्य त्विट्कांतिर्यस्मिन् तत्तथोक्तं तस्मिन् कृष्णांघ्रिचारुकमले मम चित्तभृंगः सततं स्यात् ॥ ५ ॥

शंखेति । यः श्रीकृष्णपादः शंखः शंखाख्यनिधिः स च अंभोजः पद्माख्यनिधिः स च शंखांभोजनिधीतौ महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकरकच्छपावित्युक्तेः । समीहितं
अभीप्सितं यद्भनं द्रव्यं तस्य प्रत्यर्पणं दानं तेन भक्तानामभीप्सितदानेनेत्यर्थः । निर्जित्य ऐहिकामुष्मिकं सकलपुरुषार्थदानात् तयोर्जय इति भावः । हस्तिनीनां हस्ति
नीजातिस्त्रीणां आंतरं चित्तं तस्य कर्षणं आकर्षणं तेन अंकुशं निर्जित्या हस्तिनीनां करिणीनां आंतरा कर्षणं मंकुशधर्मः । स्मरणमात्रेण तन्मनसां आकर्षणात् जय इति
भावः । दितिजानां दैत्यानां यत्प्रध्वंसनं संहारस्तेन अशनिं वज्रं निर्जित्य उत्तुंगा उन्नता पताका पताकाकारे रेखा यस्य स उत्पताकस्तं ध्वजं ध्वजाकारे रेखां अदधात् दधौ ।
यथा जयी राजा उत्पताकं ध्वजं उन्नमयति तद्वदिति भावः । तेषां शंखांभोजां कुशादयोपिलक्षणानां गणः समूहः तस्य इति व्याजो मिषस्तेन महदैश्वर्यसूचकशंखांभो
शंखांभोजनिधी समीहितधनप्रत्यर्पणेनां कुशं हस्तिन्यांतरकर्षणेन दितिजप्रध्वंसनेनाऽशनिम् ॥ निर्जित्य ध्वजमुत्पता
कमदधाद्यः कृष्णपादो मुदा प्रायस्तेऽपि च तस्य लक्षणगणव्याजेन भेजुस्तलम् ॥ ६ ॥ धर्मा विरुद्धगतयोऽपि हरौ विरोधं
संत्यज्य संति बहुशस्त्विति बोधयंतौ ॥ पद्मस्थचंद्रकलिकाद्युतिमन्त्रखांकौ श्रीरुक्मिणीशचरणौ शरणं ममाऽऽस्ताम् ७
मुद्ध्यर्पितस्वसदृशं हरिपादपद्ममाशंक्य नां बुजकुलं सहते शशांकः ॥ स्वस्पर्धिं तच्च शशिना वशिनाऽनुरक्तं मत्वा मन
स्यधित तच्च तदप्यमैत्रीम् ॥ ८ ॥

जादिशुभरेखालक्षणसमूहच्छब्दनातस्य पादस्य तलं भेजुश्च । यथा पराजिताः जेतुः प्रायशः पादसमाश्र
यणेन जीवन्ति तद्वदिति भावः ॥ ६ ॥ धर्मा इति । विरुद्धा गतिरवस्थितिर्येषां तैतथोक्ताः ये धर्माः युगपदणुत्वमहत्त्वादयः श्रुतिसिद्धाः धर्माः हरौ श्रीकृष्णे विरोधः स
हानवस्थानलक्षणविरोधः तं संत्यज्य बहुशः प्रायशः संतीती ममर्थं बोधयंतौ च प्रकाशयंतौ । पद्मे तिष्ठतीति पद्मस्थाया चंद्रकलिका चंद्रस्य कला तस्याः द्युतिः कांतिः
सा येषामस्ति ते द्युतिमंतः ते च तेन स्वाश्रयत्वात् एवां कौययोस्तौ चंद्रपद्मयोर्विरोधस्य प्रसिद्धेः । पादपद्मेन खचंद्रावस्थानाद्विरोधत्याग इति भावः । श्रीरुक्मिणीशस्य
चरणौ मम शरणं गृहं आश्रयावित्यर्थः । आस्ताम् ॥ ७ ॥ मुद्ध्यति । शशांकश्चंद्रः मूर्ध्नि अग्रभागे अर्पितः स्वसदृशः स्वसमानः खचंद्रो येन तत्तथोक्तं तत्
अतएव स्पर्धाविषयं हरिपादपद्ममाशंक्य अंबुजकुलं कमलकुलं तत्तन सह तेन खचंद्राणां स्वसदृशत्वेन स्वविरोधि चंद्रांगीकारि हरिपादकमलजातीयभात्यातानि न
सहत इत्यर्थः । तदपि अंबुजकुलमपि स्वसदृशत्वात् । स्वेन अंबुजकुलेन स्पर्धत इति स्वस्पर्धितं तच्च तत् हरिपादपद्मं च वशिनावशवर्तिना सदा विद्यमानेन

सटीक

सर्गः ३

॥ २

त्यर्थः । शशिनाचंद्रेण अनुरक्तं मत्वेत्यर्थः । मनसि अमैत्रीचंद्रे वैषम्यनिमित्तेन शत्रुत्वं अधितदधीत । अनेन निमित्तेन पद्मचंद्रयोः परस्परं विरोधो जात इति भावः ॥ ८ ॥ अंगीकृत इति । यः पुरुषः लक्ष्म्या अंगीकृतः सः पुरुषः सदा उच्चा गतिर्यस्य स उच्च गतिः भवतीति संदर्शनाय लोकप्रदर्शनाय गोकुप्रथमं कमलायाः यौकरो हस्तौ ताभ्यां संगतं संगृहीतं तत्पश्चात्क्रमेण कमलायाः कुचौ च फालं ललाटं च कचाग्रं केशभाराग्रं तच्च तेषु लग्नं संबद्धं स्नेहवशात् कमलायास्त्वविलासाय पूर्वहस्ते गृहीत्वा पश्चात्स्वकुचमंडले निक्षिप्य ततः स्वफाले धृत्वा तदनंतरं स्वशिरसि आरोप्य हरिचरणस्योपचारे क्रियमाणे सति कमलाया अंगीकृतपुरुषः क्रमेणोच्चोच्च गतिं भवतीति तत्त्वमपि स्पष्टमभूदिति भावः । तत्श्रीकृष्णपादकमलं नः अस्माकं श्रियं संपदं कुरुतात्करोतु । श्रीविलासपात्रत्वात् श्रीदानसामर्थ्यमिति भावः ॥ ९ ॥

अंगीकृतः कमलयोच्च गतिः सदेति संदर्शनाय कमलाकरसंगतं प्राक् ॥ पश्चात्क्रमेण कुचफालकचाग्रलग्नं श्रीकृष्णपादकमलं कुरुताच्छ्रियं नः ॥ ९ ॥ भिन्नप्रवालसदृशी परितः स्फुरंती रम्यांगुलीदलचयद्युतिरिंदिरायाः ॥ पादांबुजे सहजराजदलक्तकांकांतिं तनोति नखमंडलमंडनाहाम् ॥ १० ॥ अंतःसमापूरितबह्वनंतसौंदर्यशेषैरिव पूर्यमाणैः ॥ पुष्टोर्ध्वभागे परितः सुवृत्ते जंघे तयोः स्तां स्फुटमंतरंगे ॥ ११ ॥ पूर्णस्य तज्जानु निजप्रचारैः सानंदनं दावसथां गणे प्राक् ॥ चूर्णीकृतानेकरजोऽस्मदीयमेनो धुनोत्वद्य हृदंगणस्थम् ॥ १२ ॥ भिन्नेति । भिन्नः यः प्रवालः विद्रुमशकल इत्यर्थः । तस्य सदृशी परितः श्रीकृष्णपादनखमंडली मिश्रितः । स्फुरंती रम्या मनोहरा इंदिरायाः रुक्मिण्याः अंगुलीनां यानि दलानि तेषां यश्च यस्तस्य द्युतिः कांतिः पादांबुजेन खानां यानि मंडलानि विवातेषां यन्मंडनमलंकारः तस्याहो उचितां अलंकारोचितां सहजः अकृत्रिमः यः राजदलक्तकांकः राजनूशोभमानो यः अलक्तकांकः लाक्षालक्षमतस्य कांतिं शोभां तनोति । श्रीकृष्णपादनखमंडलपरितः प्रसरंती रुक्मिण्याः रक्तांगुलीदलकांतिः श्रीकृष्णपादनखमंडले सहजालक्तकांकाकृतिरिव भातीत्यर्थः ॥ १० ॥ अंतरिति । पूर्यमाणैरापूर्यमाणैरंतःअभ्यंतरे समापूरितानि यानि बह्वनंतसौंदर्याणि भूर्यपरिमितलावण्यानि तेषां शेषाः तैरिव आपूर्या विशिष्टैः सौंदर्यैरिवेत्यर्थः । पुष्टोर्ध्वभागौ योस्ते तथोक्ते अवशिष्टसकललावण्यानां ऊर्ध्वभागे बलात् पूरणादिति भावः । परितः समंतात् सुवृत्ते वर्तुले तयोः श्रीरुक्मिणीकृष्णयोः जंघे मम अंतरंगे अंतःकरणे स्तां तिष्ठताम् ॥ ११ ॥ पूर्णस्येति । पूर्णस्य श्रीकृष्णस्य जानुप्राक् पूर्वआनंदेन सहितः सानंदः सचासौ नंदश्च तस्य यः आवसथं मंदिरं तस्य अंगणं तस्मिन् निजाः ये प्रचा

राःसंचरणानितैःचूर्णीकृतंअनेकरजोयेनतत्तथोक्तंजानुअधुनाहृदेवांगणंतस्मिन्तिष्ठतीतितथोक्तंहृन्निष्ठंसत्अस्मदीयंएनःपापंअद्यधुनोतुद्रावयतु ॥ १२ ॥
सत्कांत्येति । रुक्मिणीमुरभिदोःरुक्मिणीश्रीकृष्णयोःऊरूयद्यपिसत्कांत्यासमीचीनशोभयाकथंचित्हरिनीलंइंद्रनीलरत्नंतच्चकांचनंसुवर्णंतच्चतयोःसमौसद
शौश्रीकृष्णस्यश्यामत्वात् देव्याःसुवर्णवर्णत्वादितिभावः।सावांशेनसादृश्याभावात्कथंचिदित्युक्तं । विष्वक्समंतात्वर्तुलेतेएवगुणस्तेनकथंचित्हस्तींद्रस्यगजे
द्रस्ययःहस्तःशुंडादंडःतस्यउपमासादृश्यंययोस्तौतथोक्तौ।मृदोर्भावःमृदुतासैवधर्मःतेनसौकुमार्येणेत्यर्थः।कथंचित्कुंदानांकुंदपुष्पाणांस्नग्मालातस्याःकल्पौस
मानौयद्यपिभवतःतथापिलावण्येनसौंदर्येणपरंकेवलंपरस्परमन्योन्यंतुलाउपमाइतिकृत्वाद्वंद्वस्यआत्मारूपंतस्यभावःतत्तातांविभ्रतौदधतौस्तः।अन्यत्रस्वसाद

सत्कांत्या हरिनीलकांचनसमौ हस्तींद्रहस्तोपमौ विष्वक्वर्तुलतागुणेन मृदुताधर्मेण कुंदस्रजः ॥ कल्पौ
यद्यपि रुक्मिणीमुरभिदोरू कथंचित्तुला लावण्येन परस्परं परमिति द्वंदात्मतां विभ्रतौ ॥ १३ ॥ ऊरू स
मारोप्य मरुद्गणेशं संरंजयंतौ दिशतां सुखं मे ॥ वैरिव्रजं संहरतां मुरारेः स्वारातिरक्षः क्षयमूलभूमी ॥ १४ ॥
अपरिमितसुखौघं स्वाश्रिताया रमायाः शतगुणितविकासं वाससः स्वाश्रितस्य ॥ अपि गतनिजलाभः
संततं यो विधत्ते स किल मुरभिदूरुः कारणं वैश्यजातेः ॥ १५ ॥

श्याभावादक्षिणस्यवामःवामस्यदक्षिणइतिसादृश्यार्थं

द्वंद्वौवभूवतुरित्यर्थः ॥ १३ ॥ ऊरूइति । मरुतांगणःसमूहःतस्येशमुख्यप्राणंसमारोप्यनिधायसंरंजयंतौकांतियुक्तंकुर्वंतौमुरारेःश्रीकृष्णस्यऊरूमेसुखंदिशतां ।
स्वस्यनृसिंहरूपकृष्णस्यअरातिःशत्रुर्यःरक्षःराक्षसोहिरण्यकशिपुस्तस्यक्षयःसंहारःतस्यमूलभूमीकारणस्थानेनाशहेतूइतियावत् । ऊर्वोर्निधायनृसिंहेनहि
रण्यकशिपोःविदारितत्वादितिभावः । मेवैरिव्रजःवैरिसमूहस्तंसंहरताम् ॥ १४ ॥ अपरिमितेति । यःमुरभिदःश्रीकृष्णस्यऊरुः गतःनिर्गतः निजस्यस्वस्यलाभः
अविद्यमानद्रव्यप्राप्तिःयस्यगतनिजलाभोपिश्रीकृष्णस्यऊरोरपि श्रीकृष्णवत्पूर्णकामत्वादितिभावः । स्वंआश्रितास्वाश्रितातस्याःरमायाःअपरिमितःअनंतः
यःसुखौघःअनंतसुखराशिःतंविधत्तेदधातिददातीत्यर्थः । स्वंआश्रितंतस्यपरिधानरूपस्येत्यर्थः । वाससःवस्त्रस्यचअपरिमितःशतगुणितःअपरिमितोयोविका
सःशोभातंसंततंविधत्तेसःऊरुःवैश्यजातेःकारणंकिल ऊरूतदस्ययद्वैश्यइतिश्रुतेः । किलेतिवार्त्तायां । वैश्याहिस्वदत्तद्रव्यातूद्विगुणितद्रव्यलाभायान्यस्मैक्रय

सटीकः

सर्गः १

॥ ३ ॥

विक्रयरूपेण वस्त्रादिकं वृद्धिरूपेण धनादिकं दिशंति । अयं तुलाभहीनः सन् अन्यस्मै बहुनिर्दिशतीति वैश्यजातेः कारणं कथं स्यादिति भावः । आक्षेपालंकारः ॥ १५ ॥
 सुवर्णेति । सुवर्णस्य कनकस्य यो वर्णः तद्वद्वर्णो यस्य तत्सुवर्णवर्णतच्च तदंबरं वस्त्रं च पीतांबरमित्यर्थः । तेन भातितच्छीलमिति सुवर्णवर्णांबरभासि सुसांद्रः सुनिविडः संध्यायाः घनः संध्याकालिकमेघः तस्य संगः सोऽस्यास्तीति तथोक्तं कांचनं सुवर्णतच्च नीलं नीलरत्नं तच्च तयोर्गिरी उल्लसंतौ च तौ कांचननीलगिरी च तयोः सुवर्णनीलाचलयोरित्यर्थः । शृंगमिव स्थितं भैष्मीमुकुंदयोः रुक्मिणीश्रीकृष्णयोः कटिद्वयं नः अस्मान् पातु ॥ १६ ॥ पीतांबरेति । पीतं यदंबरं वस्त्रं तेन अलंकृतः तं अग्न्याणियानिरत्नानितैः स्यूतानि खचितानि तानि च तानि स्फुरन्ति च तानि किंकिणिमेखलाद्यानि च किंकिणिः क्षुद्रघंटिका च मेखलाकांची दामसा च ते आद्ये प्रभृतीयेषां तानि किंकिणिमेखलाद्यानि च तैः आभरणैः जाता प्रभायस्य सतथोक्तस्तं चिदेव चिन्मयस्तस्य ज्ञानात्मकश्रीकृष्णस्य पीनः पुष्टः योलसन्नितंबः शोभमानकटिप्रदेशः तं हे

सुवर्णवर्णांबरभासि भैष्मीमुकुंदयोः पातु कटिद्वयं नः ॥ सुसांद्रसंध्याघनसंगि शृंगमिवोल्लसत्कांचननीलगिर्योः ॥ १६ ॥ पीतांबरालंकृतमग्न्यरत्नस्यूतस्फुरत्किंकिणिमेखलाद्यैः ॥ जातप्रभं पीनलसन्नितंबं चेतः सदा चिंतय चिन्मयस्य ॥ १७ ॥ आपादपद्मं परिलंबमाना नीवी रमाया रमणीयकांच्याः ॥ विष्वक्स्फुरद्रत्नगणस्य मध्यलक्ष्म्या विनम्रा इव भाति भासः ॥ १८ ॥ व्रजभुवि बहुपाशैर्यत्न बद्धं मुरारेः तदुदरं मधुना सीत्संततं भीष्मपुत्र्याः ॥ पुलकितकरचारुप्रेमदाग्ना निबद्धं प्रभुरपि वशमेति प्रेमभारैरुदारैः ॥ १९ ॥

चेतः सदा चिंतय ॥ १७ ॥ आपादपद्ममिति । पादौ पद्मे इव पादपद्मे पादपद्माभ्यां आपर्यंतं आपादपद्मं पादपद्मपर्यंतं परिलंबमाना रमाया रुक्मिण्याः नीवी रमणीयकांच्याः मनोहरमेखलायाः विष्वक् समंतात् स्फुरन्तियानिरत्नानितेषां गणः समूहः तस्य मेखलाखचितरत्नसमूहस्येत्यर्थः । मध्यलक्ष्म्याः मध्यस्य कांत्या विनम्राः पराजितत्वादधोमुखी भूताः भास इव कांतय इव भाति । कांच्याः अधोभागे लंबमानसुवर्णवर्णत्वात् कांची प्रभावद्भवतीति भावः ॥ १८ ॥ व्रजभुवीति । यदुदरं व्रजस्य गोकुलस्य भूः भूमिः तस्यां नंदगोकुले बहवो येषां शास्तैः यशोदया श्रीकृष्णबंधनार्थं आनीतैः पाशैरित्यर्थः । न बद्धं मुरारेः तदुदरं अधुना भीष्मपुत्र्याः अंकस्थितायाः रुक्मिण्याः संजातः पुलकोऽस्येति पुलकितः यः करः स एव चारुमनोहरं यत् प्रेमदामप्रेमैव प्रवण एव दामपाशः तेन संततं बद्धमासीत् अंकस्थितरुक्मिणीकरणे ॥ लंगितमासीदि

त्यर्थः । समर्थस्यबंधनेनान्याधीनत्वंकथमित्यतोर्थोतरमुपन्यस्यति । प्रभुरपीति । प्रभुरपिसमर्थोपिउदारैरुत्कृष्टैःप्रेमैवभाराःतैःस्नेहविशेषैःवशंअधीनत्वंतदेतिसमर्थोपिस्नेहवशादधीनोभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ अंकेति । वलिःश्रीकृष्णस्यत्रिवलिःत्रिधात्रिप्रकारेणोदरगताश्रीकृष्णोदरंप्राप्तासतीअंकस्थिताऊरौस्थितायाउदधिसुतारुक्मिणीतस्याःउच्चाःअंगुलिपंचकमध्येदीर्घाःयाअंगुल्यःतर्जनीमध्यमानामिकारूपाःकरांगुल्यःतासांकांतिरिवविरेजे । वलेस्त्रिरूपतयाआलिंगितरुक्मिणीकरांगुलित्रयात्त्रिधानिःसुताकांतिरिवशुशुभेइत्यर्थः । तन्वीसूक्ष्मामनोहराश्रीकृष्णस्यरोमलतारोम्णारैस्वाचनाभिःश्रीकृष्णनाभिःतंप्रविश्यशनकैरुदिताऊर्ध्वनिर्गतासतीतस्याःरुक्मिण्याःसंबंधीतदीयोयःनेत्रांतःकटाक्षस्तस्यकांतिरिवविरेजे कटाक्षस्यासितत्वादितिभावः ॥ २० ॥ सुवर्णेति । सुवर्णस्ययोवर्णःतद्व

अंकस्थितोदधिसुतोच्चकरांगुलीनां कांतिस्त्रिधोदरगतेव वलिर्विरेजे ॥ नाभिं प्रविश्य शनकैरुदिता तदीयनेत्रांतकांतिरिव रोमलता च तन्वी ॥ २० ॥ सुवर्णवर्णोदरमध्यलम्भा मनोज्ञरोमावलिर्निदिश्याः ॥ जिगाय वक्षोजकरींद्रकुंभयुगावतीर्णामदवारिधाराम् ॥ २१ ॥ सद्रोमावलिनीलरत्नलतिकां तन्नाभिवापीतटादुद्यन्तीं विलसत्कुचाचलतटीद्वंद्वान्तरं प्राप्तये ॥ मध्ये व्योमवशादलब्धसरणिं धर्तुं विधात्रा कृतां स्निग्धाष्टापदयष्टिमब्धिदुहितुर्मृद्वी वलिः स्पर्धते ॥ २२ ॥

द्वर्णोयस्यतत्तथोक्तंतच्चतदुदरंचतस्यमध्यंत

स्मिन्लगासंबद्धांदिश्याःमनोज्ञरोमावलिः मनोहररोमावलिःवक्षोजावेवकुचावेवकरींद्रकुंभौतयोर्युगंयुगलंतस्मादवतीर्णानिस्सृतांमदस्ययद्वारिउदकंतस्यधीरांजिगायमदोदकधारावद्वराजेत्यर्थः ॥ २१ ॥ सद्रोमेति । अब्धिदुहितुःअब्धितनयायाःरुक्मिण्याःमृद्वीवलिः विलसंतौयौकुचौतावेवाचलौतयोःतद्यौतटेतयोर्द्वंद्वंतस्ययदंतरंमध्यंतत्प्राप्तये तस्यारुक्मिण्याःनाभिःसएववापीकूपःतस्याःतटंतस्मात्तुद्यन्तींनिर्यातीं मध्येनाभिकुचमध्ये व्योमःवशःतस्मात्कशोदरीत्वादितिभावः । अलब्धासरणिर्मार्गोययासातां सतीयारोमावलिःसैवनीलायारत्नलतिकातांधर्तुंधारणायविधात्राब्रह्मणाकृतांस्निग्धामनोहरायाअष्टापदयष्टिःसुवर्णस्ययष्टिःतांस्पर्धते रोमावल्याख्यनीलरत्नलतिकायाःकुचाचलपर्यंतमभिवृद्धयेविधातृरचितसुवर्णात्मकाधारयष्टित्रयमिवेदव्यावलित्रयंविराजतइत्यर्थः ॥ २२ ॥

सटीकः

सर्गः १

॥ ४

श्रीभूकटाक्षेति । श्रीलक्ष्मीःसाचभूश्चतयोःश्रीभूदेव्योःयेकटाक्षास्तएवोत्पलानियस्मिन्सतथोक्तस्तंअञ्जभूःब्रह्मैवद्विरेफोभ्रमरःतस्यआलयःनिवासभूतंअंभोरु
हंपद्मंयस्मिन्सतथोक्तस्तंवृत्तंवर्तुलंअगाधंभीरंअच्छशोभैवनिर्मलशोभैवांबुजलंतेनपूर्णस्तंअच्युतस्यकृष्णस्यनाभिरेवहृदःतंचित्तमेवमीनोमत्स्यःतत्संबुद्धिःहे
चित्तमीनविशप्रविश ॥२३॥ उद्दीप्तेति । उद्दीप्ताःप्रकाशमानाःयेहाराःतेषामंतराणिमध्यानितेषुयानिरत्नानितेषांकांत्याहृद्यंमनोहरंमनोज्ञःमनोहरोयदुदरबंधःउदर
बंधाख्याभरणविशेषस्तेनबद्धंतिस्त्रोवलयोयस्यतत्त्रिवलिमाताचपिताचपितरौविश्वस्यपितरौतयोःरुक्मिणीश्रीकृष्णयोःतत्कृशोदरंनोस्माकंचयाणांकाला
नांसमाहारस्त्रिकालंतत्त्रिकालंत्रिकालइत्यर्थः पात्रादिभ्योनेतिस्त्रीत्वाभावः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोगइतिद्वितीया । शर्माणिसुखानिनिर्मातुजनयतु ॥ २४ ॥

श्रीभूकटाक्षोत्पलमञ्जभूद्विरेफालयांभोरुहमच्युस्य ॥ नाभिहृदं वृत्तमगाधमच्छशोभांबुपूर्णं विश चित्त
मीन ॥२३॥ उद्दीप्तहारांतररत्नकांत्या हृद्यं मनोज्ञोदरबंधबद्धम् ॥ तद्विश्वपित्रोस्त्रिवलि त्रिकालं शर्माणि
निर्मातु कृशोदरं नः ॥ २४ ॥ गर्भस्थसर्वभुवनावपि ताविदानीं प्रद्युम्नमुख्यजनकाविति सूचनाय ॥
विश्वैकमंदिरमपि स्म दधत्तदीयं मध्यं मुदे भवतु मन्मथगात्रमात्रम् ॥ २५ ॥ सत्तर्कमात्रकलितं सक
लापवर्गं मध्यं मुदेऽस्तु मधुकैटभमर्दनस्य ॥ तद्रम्यनाभिविवराभ्युदितांबरस्य पद्मोपभोग्यपरिणाम
इवोपरिष्ठात् ॥ २६ ॥

गर्भस्थेति । तौरुक्मिणीश्रीकृष्णौ

गर्भेउदरेतिष्ठंतीतिगर्भस्थानितादृशानिसर्वभुवनानिययोस्तौतथोक्तौतथापिइदानींप्रद्युम्नमुख्यजनकौप्रद्युम्नमुख्यानांप्रथमंजनकौप्रथमंप्रद्युम्नजनकावित्यर्थः ।
इतिसूचनायइममर्थंज्ञापयितुंविश्वस्यसकलजगतःएकंमुख्यंचतत्तमंदिरंचविश्वैकमंदिरंविश्वंभरमपीत्यर्थः । मन्मथस्यानंगस्यकेवलंगात्रगात्रमात्रंदधत्तमन्मथ
स्यानंगत्वात्तद्गात्रमात्रंगात्रशून्यतांदधदित्यर्थः । मध्यस्यातिकृशत्वादितिभावः । तदीयंरुक्मिणीश्रीकृष्णसंबंधिमध्यंमुदेसंतोषायभवतुमन्मथगात्रमात्रधारणे
नप्रद्युम्नमुख्यजननसूचनमुपपद्यतेइतिद्रष्टव्यम् ॥२५॥ सत्तर्कैतिकेवलंसत्तर्कःसत्तर्कमात्रंसमीचीनानुमानमात्रमित्यर्थः । तेनकलितंज्ञातंमध्यप्रदेशस्यपरमसू

क्षमत्वादचाक्षुषत्वादनुमानमात्रगम्यमित्यर्थः । सकलानां समस्तजनानां अपवर्गो मोक्षो यस्मात्तत्तथोक्तं तस्य श्रीकृष्णस्य यः रम्यनाभिस्तस्य विवरं छिद्रं तस्मात्सं
जातं यदंबरं आकाशस्तस्य नाभ्या आसीदंतरिक्षमिति श्रुतेः । उपरिष्ठादूर्ध्वभागे पद्मायाः लक्ष्म्याः रुक्मिण्याः उपभोग्यः उपभोगार्हः परिणामः अभिवृद्धिरूपपरिपा
कः स इव स्थिता मध्यप्रदेशस्य नाभिप्रदेशादुपरिस्थितत्वादुपरिष्ठादित्युक्तं । अंकस्थितरुक्मिणीकरेण मध्यस्यालिंगितत्वादिति भावः । मधुकैटभौ मर्दयतीति तथोक्तः
तस्य श्रीकृष्णस्य मध्यं मुदेऽस्तु ॥ २६ ॥ लक्ष्मीमुकुंदेति । यस्मात्कारणात् शिक्षिताधीर्येषां ते तथोक्ताः कवयोऽपि सूरयोऽपि लक्ष्मीश्वमुकुंदश्च तयोः रुक्मिणीश्रीकृष्ण
योः तनुसूक्ष्मं च तत्त्वत्तं वर्तुलं च तत्तमनोज्ञं तच्च तत्तमध्यं च तत्तद्वीक्ष्य मध्यमस्ति किमु अस्ति किं न वेति अद्यापि अधुनापि संदिहते मनः संदेहं कुर्वते खलु । अतएव मध्यं
संजाता संज्ञा अस्येति संज्ञितं संदेह इति संज्ञितं संजातं संज्ञं अभूत् संदेहा संदेहविषयत्वादेव मध्यं देहस्य संदेहसंज्ञेति निमित्तांतरोत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥ मध्यमिति । सुवृत्तं
लक्ष्मीमुकुंदतनु वृत्तमनोज्ञमध्यमुद्दीक्ष्य शिक्षितधियः कवयोऽपि यस्मात् ॥ किं वस्ति नेति खलु संदिहतेऽधुनापि
संदेहसंज्ञितमभूदत एव मध्यम् ॥ २७ ॥ मध्यं मनोज्ञं मृदुलं सुवृत्तं बुद्धौ सदा तिष्ठतु यत्र शस्तम् ॥ उद्दीक्ष्य तत्पू
र्तिविधित्सयेव पद्माकराब्जेन सदाऽऽलिलिंगे ॥ २८ ॥ वक्षः सुरक्षां कुरुतां मुरारेः सद्गुण्यलावण्यगुणैकधाम ॥ तत्प्राज
यन्नैव चिरं सपत्नीवक्षोजलब्धां कमपि स्म लक्ष्मीः ॥ २९ ॥ आलिंगितप्रियतमा कुचकुंकुमांकलक्ष्यं जिगाय वसुदे
वसुतस्य वक्षः ॥ मत्तस्फुरत्परिणतद्विपधातुरक्तकुंभांकजंभि हरिनीलविशालवप्रम् ॥ ३० ॥ मृदुलं मनोज्ञं मनोहरं मध्यं श्रीकृष्णस्यो
दरं सदा सर्वदा बुद्धौ मम चित्ते तिष्ठतु । पद्मारुक्मिणीयस्य मध्यस्य कृशत्वं कार्श्यं तत्तद्वीक्ष्य दृष्ट्वा तस्य मध्यस्य या पूर्तिस्तस्याः विधित्सयेव पूर्णं कर्तुमिच्छयेव कराब्जं
करपद्मं तेन सदा आलिलिंगे आलिंगितवती ॥ २८ ॥ वक्ष इति । सद्भिः वर्ण्यः स्तुत्यः यः लावण्यगुणः सौंदर्यमेव गुणस्तस्य एकं मुख्यं यद्दाममंदिरं मुरारेः श्रीकृष्णस्य
वक्षः वक्षस्थलं सुरक्षां सम्यक् सुरक्षां कुरुतात्करोतु । लक्ष्मीः यद्वक्षः चिरं सपत्नीनां गोपीनां वक्षोजः उरसिजः कुचः तस्मात्तुलब्धोऽको गरागादिचिह्नं यस्य तत्तथोक्तं तद
पि नैव तत्प्राजस्म । तत्परित्यागकारणे विद्यमानेऽपि सौंदर्यलोभात् कृष्णवक्षस्येव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ आलिंगितेति । आलिंगिता च सा प्रियतमा रुक्मिणी च तस्याः
यः कुचकुंकुमांकः कुचयोः कुंकुमं तस्यांकः तेन लक्ष्यं दर्शनीयं वसुदेवसुतस्य श्रीकृष्णस्य वक्षः कर्तुं । मत्तः मदोपेतः सचासौ अतएव स्फुरन् दीप्यमानः सचासौ

परिणतःतिर्यक्दंतप्रहारवत्सचासौद्विपोगजःतस्ययःधातुरक्तकुंभःधातुनागैरिकादिधातुनारक्तःरंजितःयःकुंभःमस्तकःतस्यांकःचिह्नंतेनजृम्भिमनोहरंयत्हरिनी
लविशालवप्रं हरिनीलस्यइंद्रनीलपर्वतस्यविशालवप्रंविस्तीर्णतटंस्थाच्चयोवप्रमस्त्रियामित्यमरः । तत्जिगायइंद्रनीलपर्वतसानुवद्विरेजइत्यर्थः ॥ ३० ॥

वक्षइति । विशालंविस्तीर्णंहरिनीलनीलंइंद्रनीलवन्नीलंलक्ष्मीगृहंलक्ष्म्याःमंदिरंचंदनचर्चितंचंदनेनानुलिप्तं सन्उत्तमोयःकौस्तुभःकौस्तुभमणिःतस्यउद्भासकं
प्रकाशकंस्वेनैवकौस्तुभस्यप्रकाशोनतुकौस्तुभेस्वस्यप्रकाशइतिभावः । विस्तीर्णायाःभूषाःभूषणानितासांआवलिःसमूहोयस्यतत्तथोक्तंविट्ठलस्यश्रीकृष्णस्य
तद्वक्षःममचित्तेअस्तु ॥ ३१ ॥ सौवर्णेति । सुवर्णस्यविकारौसौवर्णौयौरम्यकलशौमनोहरकुंभौताभ्यामुपमितंमनोज्ञंइंद्रियायाःरुक्मिण्याःवक्षोजावेवस्तनावे
वकुड्मलेपद्मकुड्मलेतयोर्युगंद्वंद्वंजयतिउत्कृष्टंवर्तते । तस्मिन्वक्षोजकुड्मलयुगेचार्चितोपिअनुलिप्तोपिनवकुंकुमानिनूतनकुंकुमानितेषांराशिःसमूहःपुरुषोत्तम

वक्षो विशालं हरिनीलनीलं लक्ष्मीगृहं चंदनचर्चितं तत् ॥ सत्कौस्तुभाभासकमस्तु चित्ते विस्तीर्णभूषा
वलि विट्ठलस्य ॥ ३१ ॥ सौवर्णरम्यकलशोपमितं मनोज्ञं वक्षोजकुड्मलयुगं जयतींद्रियायाः ॥ यच्चार्चि
तोऽपि नवकुंकुमराशिरासीद्वक्षोनलेपनमणिः पुरुषोत्तमस्य ॥ ३२ ॥ आच्छादितोरस्थलमूलदेशं जातस्य
यस्याऽखिलधर्मगोप्ता ॥ शौरिः करं यच्छति तं रमायाश्चारुस्तनं वर्णयितुं क ईशः ॥ ३३ ॥

स्यसकलदेवतोत्तमस्यश्रीकृष्णस्यवक्षसःयान्यनुलेपनानिउरस्थितानुलेपनानीत्यर्थः । तेषुमणिःश्रेष्ठःआसीत् । यत्प्रसादोब्रह्मादिभिर्धृतःतादृशेनापिश्रीकृष्णे
नरुक्मिणीवक्षोजप्रसादधारणात्वक्षोजसौंदर्यस्यातिशयःकथंकथनीयइतिभावः ॥ ३२ ॥ अच्छादितेति । आच्छादितःउरस्थलमूलदेशःउरस्थलमेवमूलदे
शःस्वकारणीभूतमूलप्रदेशःयथाभवतितथातदाच्छादितोरस्थलमूलदेशंस्वजननकर्मणा । स्थगितसकलवक्षस्थलप्रदेशोयथाभवतितथेत्यर्थः । जातस्ययस्य
स्तनस्यउरोजेनसमस्तस्योरसःआच्छादनात्पितृद्रोहिणइतिध्वनितोर्थः । अखिलोयोधर्मःतस्यगोप्तारक्षकःश्रीशौरिःश्रीकृष्णःकरंहस्तं । वलिमितिध्वनितोर्थः ।
यच्छतिप्रयच्छतितादृशद्रोहिणोपिस्तनस्यधर्मगोप्ताःशौरैःकरदानात्कारणात्प्रमायाःरुक्मिण्याःतंचारुस्तनंवर्णयितुंकःपुमान्ईशःसमर्थःनकोपीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

उद्यदिति । मंदहसितमेवामृतं तेन शोभत इति शोभिर्बिम्बमंडलयस्य तत्तथोक्तं उद्यन्मनोज्ञमुखमेव निर्मलपूर्णचंद्रस्तं उद्दीक्ष्य सदा मुकुलिते ये अंबुजकोशेतयोः कांतिं
विभ्रतरुक्मिण्याः नित्यतारुण्यात्कदाचिदपि कुचशैथिल्यं नास्तीति भावः । विश्वजनन्याः जगन्मातुः कुचमंडलं स्तनमंडलं नः पुष्पातु ॥ ३४ ॥ सद्दशेति । सद्दशः
समीचीनवंशः तस्मिन् जातोऽपि समीचीनवेणुजनितोऽपि वेणोर्मुक्ताफलजन्मभूमित्वादिति भावः । सत्कुलप्रसूतोऽपीति ध्वनिः । सुशोभनः गुणः सूत्रं यस्य स तथोक्तोऽपि
मुक्ताहारस्य सूत्रसंबंधत्वादिति भावः । सौशील्यादिगुणवानिति ध्वनिः । सुवृत्तं सम्यग्वर्तुलं रत्नमध्यनायकीभूतं रत्नं यस्य स तथोक्तोऽपि सदाचारसंपन्नोऽपीति ध्वनिः ।
हारः मौक्तिकहारः कमलायाः रुक्मिण्याः कुचांते कुचयो रंतो मध्यं तस्मिन् अवकाशः स्थलं तं नैव लभते न प्रामोतिः । कुचयोर्नैविडत्वादिति भावः । तथा हि क

उद्यन्मनोज्ञमुखनिर्मलपूर्णचंद्रमुद्दीक्ष्य मंदहसितामृतशोभिर्बिम्बम् ॥ विभ्रत्सदा मुकुलितांबुजकोशकां
ति पुष्पातु विश्वजननीकुचमंडलं नः ॥ ३४ ॥ सद्दशजातः सुगुणः सुवृत्तरत्नोऽपि हारः कमलाकुचां
ते ॥ नैवावकाशं लभते कुलेन किंवा गुणौघैः कठिनोपयकंठे ॥ ३५ ॥ शार्ङ्गस्य ग्रहणे मनोरमगुणस्याऽऽ
कर्षणे सायकस्याऽऽदाने युधि माधवस्य फलिताः संधानकर्मण्यपि ॥ चत्वारः कवरीं प्रगृह्य कमलामा
लिङ्ग्य गंडस्थलीं संगृह्याऽधरजामृतं च पिबतो हस्ता रहः केलिषु ॥ ३६ ॥

ठिनस्य कठिनचित्तस्य उपकंठं समीपं तस्मिन् कुलेन किं प्रयोजनं गुणौघैः किं निष्ठुरपुरुषसमीपे अभिजात्यसौशील्यादयो गुणाश्च न शोभंत इत्यर्थः । कुचमंडलस्यापि
कठिनत्वादर्थोऽतर्न्यासस्यावकाशः ॥ ३५ ॥ शार्ङ्गस्येति । युधियुद्धे शार्ङ्गस्य शार्ङ्गाख्यधनुषः ग्रहणे एको हस्तः मनोरमो मनोहरो यो गुणः सौवीरस्य आकर्षणे एकः
सायकस्यादाने एकः संधानमेव कर्म तस्मिन् संधानकर्मणि शरसंधानक्रियायामप्येक इति चत्वारो माधवस्य हस्ताः फलिताः संजातप्रयोजनाः । एकदैवक्रियाचतुष्टय
करणे हस्तचतुष्टयापेक्षितत्वादिति भावः । रहः केलिषु सुरतक्रीडासु कवरीं रुक्मिण्याः केशपाशं प्रगृह्य कमलारुक्मिणीमालिङ्ग्य गंडस्थलीं संगृह्य अधरात् अधरोष्ठा
त् जातमधरजं यदमृतं तच्च पिबतः श्रीकृष्णस्य चत्वारो हस्ताः फलिताः । कवरीग्रहणे एकः आलिङ्गने द्वौ गंडस्थलीग्रहणे एक इति चत्वारो हस्तौः उपयुक्ता इत्यर्थः ३६

सटीकः

सर्गः १

॥ ६ ॥

हस्ताइति । स्फुरंतियानिमरकतानिमरकतरत्नानितेषांद्युतिरिवद्युतिर्येषांतेतथोक्ताःफलितश्वताःपुष्पिताश्वताःपारिजातशाखाःपारिजातवृक्षस्कंधाःतैःसमानाः
सदृशाःविभवायेषांतेतथोक्ताःमरकतरत्नरूपफलमुक्ताफलरूपपुष्पसमेतपारिजातवृक्षशाखासदृशाइत्यर्थः । विभवःसमर्थाःअतिदीर्घाःआजान्वलंबिनःनः
अखिलार्थान्सकलपुरुषार्थान्यच्छंतुप्रयच्छंतु ॥३७॥ चक्रमितिचक्रंसुदर्शनंमर्दितंदेत्यचक्रंदेत्यसेनायेनतत्तथोक्तंचक्रमहंमनिकटेत्वमपिचक्रंवेतिबुद्ध्यादे
त्यचक्रंमर्दंत्यर्थः । एवमुत्तरत्राप्यर्थोद्घट्यः । शंखःपांचजन्यःस्यनाःस्यनिर्घोषाःतैर्धिकृतःनिराकृतःशत्रुशंखःशत्रूणांशंखःस्वर्वमहास्वर्वादुपरितनशंखाख्य
संख्यायेनसतथोक्तःधिकृतबहुसंख्याकशत्रुसमूहइत्यर्थः । शंखोनिधौललाटास्थिसंख्यावलकंबुध्वितिरत्नमाला । शंखस्त्वहंमनिकटेत्वंशंखोवेतिबुद्ध्या
शत्रुशंखंधिक्ककारेत्यर्थः । पद्मंचविध्वस्तानिनिराकृतानिपरास्यपद्मानिपरेषांशत्रूणांआस्यपद्मानियेनतत्तथोक्तंपद्ममहमेवमनिकटेयूयमपिपद्मानिवेति

हस्ता स्फुरन्मरकतद्युतयोऽतिदीर्घाः कृष्णस्य रम्यनखमौक्तिकशोभमानाः ॥ यच्छंतु नः फलितपुष्पितपा
रिजातशाखासमानविभवा विभवोऽखिलार्थान् ॥ ३७ ॥ चक्रं हरेर्मर्दितंदेत्यचक्रं शंखः स्वनैर्धिकृतश
त्रुशंखः ॥ पद्मं च विध्वस्तपरास्यपद्मं गदा च सा पापगदापहन्त्री ॥ ३८ ॥ द्विषामसद्योऽपि निजप्रहर्ष
करोऽस्य खड्गः किल नंदकाख्यः ॥ वियुक्तनारीपरितापकारी किमिंदुरानंदकरो न लोके ॥ ३९ ॥

बुद्ध्याविध्वस्तानीत्यर्थः । साहरेर्गदाचपापमेवागदोव्याधिः । रोगव्याधिगदामयाइत्यमरः । तस्यापहन्त्रीपापहन्त्रीत्यर्थः । अहमेवगदात्वमपिगदोवेतिबुद्ध्यापापाख्य
गदमपहन्त्रीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ द्विषामिति । निजानांभक्तानांप्रहर्षःसंतोषःतंकरोतीतितथोक्तःअस्यश्रीकृष्णस्यखड्गःद्विषांशत्रूणांअसद्योपिनंदयतीतिनंदकःनंदकइ
तिआख्यायस्यसतथोक्तःकिल । नंदयतीतिनंदकइतिनामसर्वानंदकस्यकथंघटतइत्यतोर्थांतरंउपन्यस्यति वियुक्तेति । वियुक्ताःभर्तृविरहिण्योयाःनार्यःतासांप
रितापदुःखंतत्करोतितच्छीलइतितथोक्तःइंदुश्चंद्रःलोकेआनंदकरोनभवतिकिंतुभवत्यवेत्यर्थः । तद्वत्द्विषांदुःखकारिणोभक्तानंदकत्वेननंदकइतिसंज्ञाघटतइ
तिभावः । अन्यथावियुक्तनारीदुःखदस्यचंद्रस्यापिसर्वानंदकत्वाभावादानंदकरत्वेनचंद्रइतिसंज्ञानघटेतेतिभावः ॥ ३९ ॥

शरैरिति । न विद्यते पारं अवसानं येषां ते अपाराः तैः शरैः रिपुवर्गः रिपुसमूहः तस्यैदन्यदुःखं तत्करोतीति तथोक्तः अस्य मुरारेः चापः त्रिषु नतः त्रिनतः कोटिद्वये मध्ये चेति त्रि
 पुस्थानेषु नम्र इत्यर्थः । समर्थस्य नमीभावः कथमित्यतोऽर्थान्तरं न्यस्यति तथा हीति । तथा हि सन्यो वंशः कुलं तस्मिन् भवतीति भवः उत्पन्नः स द्वंशे भव उत्पत्तिर्येषां ते
 तथोक्ता इति वासः कुलप्रसूता इत्यर्थः । समीचीनवेणुजातत्वेन स द्वंश भवत्वं । चापस्यापिशृंगाच्छरो जायत इति वचनेन उपादानोपादेययोरैक्यात् चापस्यापिवंश
 भवत्वं युक्तं । स द्वंशा भवत्यस्मादिति वा स द्वंश भवाः समीचीनवंशप्रवर्तकाः स्वयमपि समीचीना एवेति भावः । गुणाढ्याः सौशील्यादिगुणसंपन्नाः पुरुषाः गुणेन मौर्व्या
 आढ्यत्वं चापस्यापि । समर्था अपि सर्वश्चासौ संधिश्च तस्मिन् सर्वसमय इत्यर्थः । नताः नम्राः ॥ ४० ॥ हस्ता इति । कटकानि वलयानि तानि च कंकणानि तानि

शरैरपारै रिपुवर्गैदन्यकरोऽस्य चापस्त्रिनतो मुरारेः ॥ तथा हि स द्वंश भवा गुणाढ्या नताः समर्था अपि
 सर्वसंधौ ॥ ४० ॥ हस्ता हरेर्वलयकंकणमुद्रिकाद्यैर्दीप्ताः सुदर्शनगदांबुजशंखशोभाः ॥ वृत्तास्त्रिरेख
 मणिबंधरुचोऽतिदीर्घा रक्तान्नकोमलतला मम मानसे स्युः ॥ ४१ ॥ भैष्म्याः कणत्कटककंकणरंजितो
 मे हस्तः समस्तफलदस्तनुतादभीष्टम् ॥ येनाऽनिशं रहसि बंधमपेक्षमाणः श्रीशोऽखिलं हरति पूर्णम
 नोरथोऽपि ॥ ४२ ॥

च मुद्रिकाः अंगुलीयका

निताः आद्याः येषां तानि तैराभरणैर्दीप्ताः शोभमानाः सुदर्शनं च गदा च अंबुजं पद्मं च तच्च शंखश्च तेषां शोभा येषां ते तथोक्ताः वृत्ताः वर्तुलाः तिस्रैरेखाः यस्य स त्रिरेखः यः
 मणिबंधः करमूलप्रदेशः तस्य रुचः कांतयो येषां ते तथोक्ताः रक्तं यदंबुजं पद्मं तद्वत्कोमलं तलं येषां ते तथोक्ताः अतिदीर्घाः हरेः श्रीकृष्णस्य हस्ताः मम मानसं मनस्तस्मि
 न्स्युः भवेयुः ॥ ४१ ॥ भैष्म्या इति । कणत्तिकूजंतियानि कटककंकणानि कटकानि च कंकणानि करभूषणानि च तैरंजितः अलंकृतः समस्तानि यानि फलानि अभी
 ष्टानि तानि ददातीति तथोक्तः भैष्म्याः रुक्मिण्याः हस्तः अभीष्टं अनिशं मे मयं तनुतां करोतु । पूर्णः मनोरथो वांछितार्थो यस्य स तथोक्तः तथापि अवाप्तसकलकामोपी
 त्यर्थः । श्रीशः श्रीकृष्णः रहसियेन हस्तेन बंधः आलिंगनं तं अपेक्षमाणः स न अखिलं जगत् हरति संहरति । अखिलजगति सति आलिंगनासंभवादिति भावः ॥ ४२ ॥

सटीकः

सर्गः १

॥ ७

वृत्ते इति । वृत्तेवर्तुले तिस्रो रेखाः ययोस्ते त्रिरेखे रत्नौघा रत्नसमूहाः तैर्दीप्ते श्रीश्च श्रीशश्च तयोः कंधरे ग्रीवे रुक्मिणी श्रीकृष्णयोः कंठावित्यर्थः । विष्वक्परितः स्रवन्ति निःसरन्तियानिरत्नानितैः चित्रौ विचित्रौ शंखावेव शोवधीनिधीः निधिना शोवधिर्भेदाः शंखपद्मादयो निधेरित्यमरः । जिग्यतुः जितवत्यौ शंखाख्यनिधिवत् शुशुभाते इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ रत्नौघेति । रत्नौघः रत्नसमूहस्तेन रम्यं तेन परश्रितेन आश्रितेन कंठबंधेनेत्यर्थः । चित्रेण विचित्रेण निजं स्वकीयं यद्भूषणं तेन कंठाभरणेनेत्यर्थः । दीप्तं वृत्तं तिस्रो रेखा यस्य स तथोक्तस्तं वरः श्रेष्ठो यो भारस्तेन जुष्टस्तं श्रीरमणस्य कंठं नित्यं स्मर ॥ ४४ ॥ सन्नीलेति । संतियानि नीलोत्पलानितानि च चारूणि यानि चंपकानितानि च लसत्योयाः जातयः जातिकुसुमानिताश्च स्फुरंत्योयाः मल्लिकास्ताश्च रक्तानियानि अशोकानि अशोककुसुमानितानि च मृदूनियानि प्रसूनानियेभ्यो

वृत्ते त्रिरेखे रत्नौघदीप्ते श्रीश्रीशकंधरे ॥ विष्वक्स्त्रवद्रत्नचित्रौ जिग्यतुः शंखशोवधी ॥ ४३ ॥ रत्नौघरम्येण परिश्रितेन चित्रेण दीप्तं निजभूषणेन ॥ वृत्तं त्रिरेखं वरहारजुष्टं नित्यं स्मर श्रीरमणस्य कंठम् ॥ ४४ ॥ सन्नीलोत्पलचारुचंपकलसजातिस्फुरन्मल्लिकारक्ताशोकमृदुप्रसूनरचिता रम्यान्नराजन्मुखी ॥ मुक्तानीलमणिप्रवालविलसन्माणिक्यहेमोज्ज्वला भर्तुः साऽर्पितरुक्मिणी करलतेवाऽऽभाति माला विभोः ॥ ४५ ॥ बंधोज्झिताया अपि सिंधुपुञ्ज्या मांगल्यसूत्रं किल नित्यबद्धम् ॥ मुग्धांगनामोहनकंठयो गे मोक्षोऽप्यनाकांक्षित एव नूनम् ॥ ४६ ॥

तिरिक्तानितानि मंदारादीनितानि च तैः रचिताग्रथितारम्याणियाम्यन्नजातिपद्मानितैः राजन्मुखं अग्रभागो यस्य स्यात्सा तथोक्ता अग्रभागनिबद्धकमलत्रयेत्यर्थः । विभोः श्रीकृष्णस्य मालावनमालामुक्ताः मौक्तिकमणयः ताश्च नीलमणयश्च प्रवालाश्च विलसन्माणिक्यानि च हेमानि हेममयानितानि च तैरुज्ज्वला अत्रक्रमो विवक्षितः नीलोत्पलादीनां यथा योग्यं नीलमण्यादौ सादृश्यं द्रष्टव्यं । भर्तुः श्रीकृष्णस्य यौ अंसौ तयोर्ऽर्पिताया रुक्मिणी करलतारुक्मिण्याः यौ करौ तावेवलतासैव आभाति ॥ ४५ ॥ बंधोज्झिताया इति । बंधः संसारबंधः उज्झितः परित्यक्तो यया सा तथोक्ता तस्या अपि नित्यमुक्ताया अपीत्यर्थः । सिंधुपुञ्ज्याः रुक्मिण्याः मांगल्यं

चतस्रं च मांगल्यसूत्रं कंठसूत्रं नित्यं बद्धं नित्यं बद्धं किल । नित्यं सुवासिनीत्वात् रुक्मिण्याः कंठे सदा बद्धमेवावतिष्ठतीत्यर्थः । पत्युः श्रीकृष्णस्याविनाशित्वेन कंठसूत्रवियोगः कदापि नास्तीति भावः । बंधरहितायाः कंठसूत्रसमागमे बंधः कथमित्यतो र्थांतरं न्यस्यति मुग्धाया इति । मुग्धायाः मनोहरायाः अंगनायाः अबलायाः नार्याः मोहनो मनोहरो यः कंठस्तस्य योगः संबंधः आलिंगनमित्यर्थः । तस्मिन् सति मोक्षोऽपि बंधाभावोऽपि अनाकांक्षित एव नूनम् ॥ ४६ ॥ सन्नीलेति । सत्यनीलरत्नेन रुचिरं मंगलदेवतायाः रुक्मिण्याः मंगलमेव मांगल्यं तस्य सूत्रं कंठसूत्रं इह मे श्रियै संपदे स्यात् । अजस्रस्य यद्दलं तद्ददाय ते अक्षिणीयस्याः सा तथोक्ता तस्याः कंठे धृतं यन्मांगल्यसूत्रं प्राक्पूर्वं न व्ययुंक्तं वियोगं न प्राप अग्रे न वियोक्ष्यति वियोगं न गमिष्यति इदानीं नो वियुंक्ते वियोगं न प्राप्नोति । मांगल्यसूत्रस्य रुक्मिणीकंठे

सन्नीलरत्नरुचिरं सततं श्रियै स्यान्मांगल्यसूत्रमिह मंगलदेवतायाः ॥ यत्कंठदेशधृतमज्जदलायताक्ष्या न प्राग्व्ययुंक्तं न वियोक्ष्यति नो वियुंक्ते ॥ ४७ ॥ दूरे विधूय हरिणं सुभगं तदीयनेत्रं स्वर्बिंबखचितं वितनोतु चंद्रः ॥ साम्यं तथाऽपि न समेति शुचिस्मितस्य लोलालकस्य कमलाच्युतसन्मुखस्य ॥ ४८ ॥ माणिक्यसंशोभिमुखं सदांतःशाणागमोद्भासितमौक्तिकाढ्यम् ॥ मानार्हनीलोत्पलसत्करंदं श्रीनाथगं उद्वयमाजिगाय ॥ ४९ ॥

वियोगः कालत्रयेऽपि नास्तीत्यर्थः । एकस्मिन्धातावेव प्रयोगत्रयस्य क

तत्वाच्छब्दचमत्कारो यम् ॥ ४७ ॥ दूर इति । चंद्रः स्वलांछनीभूतमृगं दूरे विधूय दूरतस्तत्तु वा सुभगं मनोहरं तस्य हरिणस्य संबंधितदीयं यन्नेत्रं तत्त्वस्य र्थाद्विंबमंडलं तेन खचितं संबद्धं यद्वितनोतु तथापि शुचिस्मितं यस्य तत्तथोक्तं तस्य लोलाः अलकाः यस्य तत्तथोक्तं तस्य कमलाच्युतसन्मुखस्य रुक्मिणीकृष्णयोः शोभनमुखस्य साम्यं समत्वं तत्तन् समेति न प्राप्नोति । स्वमंडलस्थहरिणविधूनेन तन्नेत्रसंबंधोपादानेन च नैर्मल्यमनोहरनेत्रसंपादनेऽपि शुचिस्मितालकानामसंपादनादिति भावः ॥ ४८ ॥ माणिक्येति । श्रीनाथस्य श्रीकृष्णस्य यौगंडौतयोः द्वयं माणिक्येन पद्मरागेण सम्यक् शोभते तत्तच्छीलमिति संशोभितादृशं मुखं वदनप्रदेशो यस्य तत्तथोक्तं तदंतः अभ्यंतरे सदा शाणायाः शाणोपलस्य आगमः समागमः तेन उद्भासितानि यानि मौक्तिकानि तैराढ्यं संपन्नं तत्मानस्य बहुमानस्य अर्हाः येनी

लोत्पलाः अनर्घनीलरत्नानीत्यर्थः । तैरचितं सत्करं डं मानार्हलीलोत्पलसत्करं डंतत् आजिगायामाणिक्यखचितमुखप्रदेशांतः पूरितमौक्तिकनीलरत्ननिर्मितकरं डं
वद्विभातीत्यर्थः । गंडद्वयस्यांतः शुभदंतोपेतत्वाद्धिबाधरोष्ठसमन्वितत्वात्स्वस्य नीलवर्णत्वाच्चेति भावः ॥ ४९ ॥ चंद्रोपममिति । चंद्रस्य उपमायस्य तच्चंद्रोपमं चं
द्रसदृशमित्यर्थः । सुखान्येव सौख्यानि तेषां संदोहः समूहः तंददाति तथोक्तं ओष्ठभासारंजितं अलंकृतं सौंदर्यमेव दुग्धांबुधिः श्यामावदातमुखस्थसौंदर्याणामपारत्वा
त्तदृष्टिप्रियत्वाच्च दुग्धांबुधित्वंतस्य यः फेनः तेन कल्पं समानं श्रीरमणस्य श्रीकृष्णस्य मंदस्मितं नः अघं पापंतत् मंदयतात् विनष्टं कुर्यादिति भावः ॥ ५० ॥ स्वच्छेति । स्व
च्छा शुभ्रामृदुयत्स्मितंतस्य दशा अवस्था तथा आकलितः प्रकाशितः एकदेशो यस्याः सा तथोक्ता लक्ष्म्याः यः कपोलः तस्मिन् ललितं मनोहरं यत्क्षतंतस्य हेतुभूता

चंद्रोपमं श्रीरमणस्य सौख्यसंदोहदं रंजितमोष्ठभासा ॥ सौंदर्यदुग्धांबुधिफेनकल्पं मंदस्मितं मंदयता
दघं नः ॥ ५० ॥ स्वच्छा मृदुस्मितदशाकलितैकदेशा लक्ष्मीकपोलललितक्षतहेतुभूता ॥ सत्कुंदकुडूलस
मा निविडा ममांतः कृष्णस्य रम्यरदनावलिराविरस्तु ॥ ५१ ॥ सन्मान्यलावण्यमरंदसांद्रमम्लानसच्चं
पकसंपदंतः ॥ मन्मानसे स्याल्लसदुन्नताग्रं सौम्यस्य नासापुटमच्युतस्य ॥ ५२ ॥ व्यक्तातिकोमलमनो
हरवर्णपूर्णं श्रुत्यर्थवृत्तिमधुरस्वरमत्यगाधम् ॥ सत्क्लेशदुर्विषशमेऽमृतवर्षकल्पंतत्त्वं निजं हरिवचः परिवो
धयेन्माम् ॥ ५३ ॥

कारणभूता संतियानि कुंदकुडूमलानि

तेषां समासमानानि विडा कृष्णस्य रम्याः ये रदनाः दशनाः दंताः तेषां आवलिः परंपराममअंतर्हृदये आविरस्तु आविर्भूताऽस्तु ॥ ५१ ॥ सन्मान्येति । सद्भिर्मन्यं यल्लावण्यं
तदेवमकरंदः पुष्परसः तेन सांद्रं निविडं अम्लानं यत्सच्चंपकंतस्य संपदिवसंपद्यस्य तत्तथोक्तं लसदुन्नताग्रं यस्य तत्तथोक्तं सौम्यस्य मनोहरस्य अच्युतस्य श्रीकृष्णस्य
नासापुटं अंतः हृदयमध्ये संततं ममानसं मन्मानसं तस्मिन् मन्मनसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ व्यक्तेति । व्यक्ताः स्पष्टाः ते च ते अतिकोमलाः अकठिनाः ते च ते मनोहरवर्णाः म
नोहराक्षराणि तैः पूर्णं श्रुत्यर्थो वेदार्थः तस्मिन् वृत्तिर्वर्तनं यस्य तत्तथोक्तं मधुरः स्वरो यस्य तत्तथोक्तं अत्यगाधं अतिगंभीरं सतां यः क्लेशः स एव दुर्विषं दुष्टविषंतस्य शमः
विनाशकारणं तस्मिन् मृतस्य यो हर्षः तस्य कल्पं समानं हरिवचः श्रीकृष्णवचनं निजं स्वकीयंतत्त्वं पारमार्थिकस्वरूपंतत्मां प्रतियत्र यत्र तत्र सर्वत्र परिवोधयेत् ॥ ५३ ॥

नानेति । नानाभिन्नाविधाप्रकारोयेषां तानि नानाविधानियान्यनुपमरत्नानि तैर्विचित्रिते स्वचिते ताभ्यां मीन एवमस्य एव उपमा यथोक्ते मीनोपमेये उज्ज्वल हिरण्मयकुण्डले ताभ्यां सुभगं मनोहरं श्रीनाथस्य श्रीकृष्णस्य कर्णयुगलं भवार्त्या संसारदुःखेन दीनस्य खिन्नस्य श्रितस्य त्वामाश्रितस्य मे इमां काव्यरूपां गिरं शृणुतात् ॥ ५४ ॥ अंभोजेति । अंभोजस्यारविंदस्य यत्कोमल विशालदीर्घपत्रं कोमलं मृदुतच्चतत् विशालं सुदीर्घं तच्चतत्पत्रं चतच्चतत्सद्भासमानं सम्यग्भासमानं विशालायतकोमलदलसदृशमित्यर्थः । अलिवत् भ्रमरवत् राजतशोभमानं अधीरतारं चंचलत्वं कनीनिकायस्य तत्तथोक्तं शंभूचतुर्मुखरुद्रौ आदिप्रभृतीयेषां तथोक्ताः ते च ते अमराश्च तैर्वांछिता प्रार्थिता वल्गुवीक्षामनोहरावलोकनं यस्य तत्तज्जृम्भत् विकासत्रमुकुंदस्य कृष्णस्य नयनं मां मुहुरीक्षतात् ॥ ५५ ॥ वक्रेति । वक्राः अलकाः यस्य

नानाविधानुपमरत्नविचित्रिताभ्यां मीनोपमोज्ज्वल हिरण्मयकुण्डलाभ्याम् ॥ श्रीनाथकर्णयुगलं सुभगं भवार्त्या दीनस्य मे गिरमिमां शृणुताच्छ्रुतस्य ॥ ५४ ॥ अंभोजकोमल विशालसुदीर्घपत्रसंभासमानमलिराजदधीरतारम् ॥ शंभुप्रभृत्यमरवांछितवल्गुवीक्षं जृम्भन्मुकुंदनयनं मुहुरीक्षतान्माम् ॥ ५५ ॥ वक्रालकं मणिमयोज्ज्वलपट्टबंधं कस्तूरिकातिलकभूषितमच्युतस्य ॥ विस्तीर्णमीषदुदितालिकयुग्ममिष्टमास्माकफाललिखितं कुरुतालुलाटम् ॥ ५६ ॥ श्यामं त्रिवक्रं विधिमुख्यदेवसाम्राज्यविश्राणनहेतुलीलम् ॥ कामाग्र्यचापाकृतिकामताताड्ममंडलं कंपयतादधं नः ॥ ५७ ॥

तत्तथोक्तं मणिमयः उज्ज्वलपट्टबंधो यस्य तत्तथोक्तं तत्कस्तूरिकयायत्तिलकं पुंड्रतेन भूषितं विस्तीर्णं ईषदुदितं प्रकाशितं अलिकयोः ललाटोर्ध्वभागयोः युगं युगलं यस्य तत्तथोक्तं अच्युतस्य श्रीकृष्णस्य ललाटं अस्माकं संबंधि आस्माकं यत्फालेलिखितं ललाटेलिखितं तत्तदृष्टं शुभफलप्रदं कुरुतात् । त्वस्य सदा दुर्लभं खरहितत्वात् मम ललाटं दुर्लभमपि दुर्लभं खरहितमेव करोत्विति भावः ॥ ५६ ॥ श्याममिति । श्यामं त्रिषु स्थलेषु वक्रं कुटिलं विधिश्चतुर्मुखोयेषां तथोक्तास्ते च ते देवाश्च तेषां यत्साम्राज्यं स्वावराधीश्वरत्वं तस्य यद्विश्राणनं दानं तस्मिन् हेतुः कारणीभूता लीला विलासो यस्य तत्तथोक्तं कामस्य मदनस्य यदग्र्यचापः श्रेष्ठचापः तस्याकृतिरिव

सटीकः

सर्गः १

॥ ९ ॥

र्यस्यतत्तथोक्तंकामतातस्यकामपितुःश्रीकृष्णभूमंडलंनोस्माकंअघंखंडयतातुविनाशयतुखडिभेदेनेलोट् ॥ ५७ ॥ सइति । प्रवालस्यविद्रुमस्यकांतिरिवकांति
 र्यस्यसतथोक्तःमृदुलतरःअतिमृदुःसरसःअमृतरसोपेतःमुरारेःश्रीकृष्णस्यसःअधरःअधरोष्ठःयशसेभवतु । रमालक्ष्मीःयस्मादधरोष्ठात्उदितोव्यक्तोयोरसःतस्मि
 न्लुब्धालोभयुक्ताधीश्वित्तंयस्याःसातथासतीउरसिवक्षस्थलेदेवादधरात्सुधानृतरसस्यअधोभागेस्थितायामपिपातोभवप्यतीत्याशयेनेत्यर्थः । आननंश्रीकृष्ण
 मुखमेवपद्मंतत्चुंबतितच्छीलइतिआननपद्मचुंबीसचासौवेणुश्चतस्मिन्श्रीकृष्णमुखचुंबिवेणुवाद्येचेत्यर्थः । अवात्सीत्निवासमकरोत् ॥ ५८ ॥ सइति ।
 सात्वतानांयादवानांराजासात्वतराजःश्रीकृष्णस्तस्यराज्ञीमहिषीरुक्मिणीतस्याःसत्समीचीनंयत्पक्वंबिंबफलेतेनसमःसदृशःयःरम्यतमाधरोष्ठःसतांसंपदेविभूत्यै

स भवतु यशसे प्रवालकांतिमृदुलतरः सरसोऽधरो मुरारेः ॥ यदुदितरसलब्धधीरवात्सीदुरसि रमाननपद्मचुं
 विवेणौ ॥ ५८ ॥ सत्पक्वंबिंबसमरम्यतमाधरोष्ठः सत्संपदे भवतु सात्वतराजराज्ञ्याः ॥ यत्संभवामृतकणेन फ
 णींद्रतल्पः कृष्णः स नित्यमजरामरणो बभूव ॥ ५९ ॥ सौवर्णरम्यफलकोपमितः कपोलः सौभाग्यदो भवतु
 कुंडलरंजितश्रीः ॥ यच्चुंबनं विरचयन् विगतान्यतृष्णाः कृष्णो बभूव सरसः किल नित्यतृप्तः ॥ ६० ॥ रोम्णां
 हर्षणकारिणि श्रवणतः पापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां विचित्रविमलश्लाघ्यार्थसंदायिनि ॥ संजाते भुवि
 रुक्मिणीशविजये सद्वाजिराजोदिते संजातः सुरमंडलीषु महितः सर्गोऽयमष्टादशः ॥ ६१ ॥ इत्यष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥

भवतु । फणींद्रःतल्पोयस्यसतथोक्तःसःश्रीकृष्णःयस्मादधरात्संभवउत्पत्तिर्यस्यतत्तथोक्तंतच्चतदमृतंचतस्यकणोर्बिंदुस्तेननित्यंनविद्यतेजरामरणेयस्यसतथो
 क्तःजरामरणरहितःबभूव ॥ ५९ ॥ सौवर्णेति । सुवर्णस्यविकारःसौवर्णयत्त्रम्यफलकंतेनसंजाताउपमाअस्येतिउपमितःकुंडलाभ्यांताटंकाभ्यांरंजिताअलंकृ
 ताश्रीःकांतिर्यस्यसतथोक्तःरुक्मिण्याःकपोलःसौभाग्यदोभवतु । सरसःसविलासःश्रीकृष्णःयच्चुंबनंयस्यकपोलस्यचुंबनंतत्विरचयन्कुर्वन्सन्विगताअन्यतृ
 ण्णाअन्यस्मिन्इच्छायस्यसतथोक्तःनित्यंतृप्तःनित्यतृप्तश्चबभूवकिल । रुक्मिणीकपोलचुंबनलोलस्यततोन्त्यत्रउत्कंठारहितत्वादेवनित्यतृप्तत्वमित्युत्प्रेक्षा
 ॥ ६० ॥ रोम्णामितिउक्तएवार्थः ॥ ६१ ॥ इतिश्रीवादिराजतीर्थपूज्यचरणविरचितश्रीरुक्मिणीशविजयटीकायांनारायणभट्टविरचितायामष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥

॥ इति श्रीरुक्मिणीशविजयेऽष्टादशः सर्गः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीरुक्मिणीशविजये एकोनविंशसर्गःप्रारंभः ॥

॥ श्रीः ॥ कामिनीकमलादेवीसूनुर्मनध्वजःपुरी ॥ द्वारकायस्यमांपायात्सोयंसौंदर्यसागरः ॥ १ ॥ दंतक्षतैरिति । दंतैः कृतानिक्षतानितैः कृतपदं स्थानं यस्य तत्कृतपदं नूतनरक्ताद्रनखक्षतोपममित्यर्थः । अतएव वश्याहं रक्तरसतः वश्ये वश्यकर्मणि अर्हः योग्यः यः रक्तरसः तेन कुंकुमोदकेनेत्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । रचितानि लिखितानि अक्षराणि वश्यमंत्राक्षराण्यस्य तत्तथोक्तं तस्य अतएव प्रियस्य भर्तुः यद्वशीकरणं तस्मिन्नुचितं योग्यं तस्य कनकस्य सुवर्णस्य यद्यंत्रवरं यंत्रश्रेष्ठं तस्य प्रभांकांतिमुष्णत् अपहरद्देव्याः रुक्मिण्याः गंडस्थलं प्रविभातिसुवर्णयंत्रवद्विभातीत्यर्थः ॥ १ ॥ अंतरिति । मुरवैरिपत्न्याः श्रीकृष्णपत्न्याः रुक्मिण्याः नासायाः नासिकायाः विभूषणमलंकारो येन सनासाविभूषणः स चासौ मणिश्च अंतःगर्भैरंध्रप्रदेश इत्यर्थः । निगूढं प्रविश्य स्थितं यत्कनकं शलाकात्मकं सुवर्णं तेन अंकुचि

दंतक्षतैः कृतपदं प्रविभाति देव्या गंडस्थलं प्रियवशीकरणोचितस्य ॥ मुष्णत्प्रभां कनकयंत्रवरस्य तस्या वश्याहं रक्तरसतो रचिताक्षरस्य ॥ १ ॥ अंतर्निगूढकनकांकुरिताननोऽपि नासाविभूषणमणिर्मुरवैरिपत्न्याः ॥ मुक्तामयः किल मनोज्ञवधूसुधार्द्रबिंबोष्ठचुंबिवदनस्य वदामयः क ॥ २ ॥ मुक्तात्मकोऽपि मृदुलोष्ठपुटानुषक्तो नित्यं यदुल्लसदपांगशरेण भिन्नः ॥ नासाविभूषणमणिः परिलंबतेऽस्या देव्याः किमच्युतवशीकरणे प्रयासः ॥ ३ ॥

तं आनतं मुखं अग्रभागे यस्य स तथोक्तः रंध्रप्रदेशाद्वि

निर्गतसुवर्णशलाकाग्रभागे पेतमुखप्रदेशोपीत्यर्थः । मुक्तामयः किल मुक्ताफलात्मकः किल । मुक्तः आमयो व्याधिर्येन स तथोक्तः । किलेत्याश्चर्यं । हृदि निगूढशरस्य व्याध्यभावः आश्चर्यमिति श्लेषः लभ्यध्वन्योर्थः । अर्थोतरं न्यस्यति । मनोज्ञाः मनोहराः याः वध्वः स्त्रियस्तासां यासुधा अधरोष्ठसुधा तया आर्द्रः द्रवीभूतो यः बिंबोष्ठः बिंबसमानोष्ठः तंचुंबतितच्छीलमिति सुधार्द्रबिंबोष्ठचुंबितादृशं वदनं यस्य स तथोक्तस्तस्य कांताधरसुधापानासक्तमुखस्येत्यर्थः । नासामणेः अधरोष्ठो परिलंबमानत्वादिति भावः । आमयो व्याधिः क्रकुतः वद । अनेन वदनेन अमृतं पिबतः व्याधिः केत्यर्थः ॥ २ ॥ मुक्तात्मकोपीति । मुक्तामुक्ताफलं आत्मात्वरूपं यस्य स मुक्तात्मकः मौक्तिकमण्यात्मक इत्यर्थः । विमुक्तोपीति ध्वनिः । मृदुलं यदोष्ठपुटं तस्मिन्नुषक्तः मुक्तस्य कांताधरासक्तिर्गर्हितेत्यपि नासूचयति तेनाधरस्यला

वण्यातिशयोद्योत्यते । नासाविभूषणमणिः नित्यं सर्वदायस्याः रुक्मिण्याः उल्लसदपांग एव शरस्तेन मनोहरकटाक्षबाणेन जिह्वः स नृकटाक्षकांत्या मिश्रितः स नृईक्षित
ध्वनिः । परिलंबते । अनेन कामिनीं हित्वान्यत्र गंतुमसमर्थस्य तत्रैवासक्तिर्द्योत्यते । अस्याः देव्याः रुक्मिण्याः अच्युतवशीकरणप्रयासः किं । श्रीकृष्णस्यापि मुक्त
त्वाविशेषात् सोप्येवं वशीकर्तुं शक्यत इति भावः ॥ ३ ॥ देव्याश्चंचलापांगंचांचल्ये निमित्तमुत्प्रेक्षयन् भृंगसाम्येन वर्णयति । नासेति । नासानासिकेति आख्यानामय
स्य तन्नासाख्यं यच्चंपकंचंपकपुष्पंतदिति भीर्भयंतया चलितस्य नासिकसमीपमागतस्य चंपकमुकुलभ्रांत्योत्पन्नभयेन कटाक्षपर्यंतपलायितस्येत्यर्थः । नेत्रमेव
चार्चवुजं मनोहरकमलंतस्मिन्निर्पितं यत् हृन्मनस्तेन च समुत्सुकस्य आगमोद्युक्तस्य अंबुजाशयापुनः परावृत्त्यागतस्येत्यर्थः । अधीरः चंचलः जवो वेगो यस्य स तथा
तस्य चंपकभियागमनं अंबुजलोभात् पुनरागमनं च वारं वारं कुर्वत इत्यर्थः । भृंगस्य भ्रमरस्य संपदं शोभां मुष्णन् यदुपुंगवः श्रेष्ठः तस्य श्रीकृष्णस्य राइयाः महिष्याः रु

नासाख्यचंपकभिया चलितस्य नेत्रचार्चवुजापितहृदा च समुत्सुकस्य ॥ भृंगस्य संपदमधीरजवस्य
मुष्णन् लक्ष्मीं तनोतु यदुपुंगवराइयपांगः ॥ ४ ॥ स्वर्णांगी वरनीलरत्नसदृशापांगी प्रवालोल्लसत्पादा
या स्मितमौक्तिकामरकतस्कंधाभलीलाजटा ॥ वैदूर्याग्रनखा नखक्षतलसन्माणिक्यपुष्पोष्ठसद्गोमेदा
रदवजरुक्मसुरतरुं नाऽस्यै ददौ श्रीपतिः ॥ ५ ॥

किमण्याः अपांगः कटाक्षः नः लक्ष्मीं संपदं तनोतु विस्तारयतु ॥ ४ ॥

स्वर्णांगीति । यारुक्मिणीस्वर्णवदंगं शरीरं यस्याः सा पारिजातोपिसुवर्णात्मकः । यारुक्मिणीवरं उत्तमं यन्नीलरत्नंतस्य सदृशः आपांगो यस्याः सा असितापांगी
त्यर्थः । पारिजातोपि नीलरत्नात्मकपत्रवान् । यारुक्मिणीति सर्वत्र संबंधः । प्रवालवत्विद्रुमवत् उल्लसंतौ पादौ यस्याः सा पारिजातोपि प्रवालरूपमूलप्रदेशः । यारु
क्मिणीस्मितमेव मौक्तिकं यस्याः सा पारिजातोपि मुक्ताफलफलोपेतः । यारुक्मिणीमरकतात्मकः स्कंधः मरकतस्कंधः तस्य आभेवाभायासां ताः मरकतस्कंधाभाः
लीलाजटाः विलासार्थं च तस्मै वेण्यो यस्याः सा तथोक्ता चतुष्कपर्दायुवतिः सुपेशेति श्रुतेः । पारिजातोपि मरकतस्कंधोपेतः । यारुक्मिणीवैदूर्यवदग्र्याः श्रेष्ठाः नखाः
यस्याः सा पारिजातोपि नखरत्नभरितत्वाद् वैदूर्यरत्नोपेतः । यारुक्मिणीनखक्षतमेवलसन्माणिक्यपुष्पं यस्याः सा । यारुक्मिणी ओष्ठ एव सद्गोमेदः उत्तमगोमेदरत्नं य

स्याःसा । यारुक्मिणीरदाएवदंताएववज्राणिवज्राख्यरत्नानितेषांरुक्कांतिर्यस्याःसाइतिमत्वाश्रीपतिःश्रीकृष्णःअस्यैनवरत्नसदृशावयवोपेतरुक्मिण्यैसुरतरुं
नवरत्नात्मकंपारिजातंनददौनदत्तवान् । एतादृशीरुक्मिणीमेवपारिजाततरुंमत्वाअस्यैपारिजाततरुंनदत्तवानित्यर्थः॥५॥कार्श्यमिति । लक्ष्म्याःरुक्मिण्याःमनो
ज्ञःमनोहरःतस्मिन्कायेशरीरेकार्श्यंरुशताअस्तिकृशांगीत्वादितिभाव । कचभरकरयोःकेशपाशबाह्वोःलंबमानत्वदैर्घ्येस्तःतिष्ठतः । केशपाशस्यलंबमानत्वात्
करस्यदीर्घत्वाच्चेतिभावः । चक्षुषीचमध्यंचरुदेशौचतेषुअधिकाचसाचपलताचअधिकचपलताबहुचापल्यंसाचअदृश्यताचअल्पत्वेनदर्शनायोग्यतातनु
त्वंसाचमार्दवंमृदुत्वंतच्चअधिकचपलतादृश्यतामार्दवानिक्रमेणसंति चपलाक्षीत्वाच्चक्षुषोश्चापल्यंकशोदरीत्वान्मध्येअदृश्यतामृद्वंगीत्वादूरुदेशयोर्मार्दवमित्ये
वंक्रमेणसंतीत्यर्थः॥द्विरदस्यगजस्ययःपरिलसत्कुंभःमनोहरमस्तकंतस्यशोभाकांतिस्तांअपहरतीतितथोक्तंतस्मिन् रुक्मिण्याःकुचावेवकलशौतयोस्तटंतस्मिन्

कार्श्यं काये मनोज्ञे कचभरकरयोर्लंबमानत्वदैर्घ्यं चक्षुर्मध्योरुदेशेष्वधिकचपलतादृश्यतामार्दवानि ॥
तत्तेनाऽपि क्रमेण द्विरदपरिलसत्कुंभशोभापहारिण्यस्ति स्तः संति लक्ष्म्याः कुचकलशतटे नास्ति न स्तो
न संति ॥ ६ ॥ भ्रूमध्यलग्नमृगनाभिललामलेखा श्रीश्रीशयोरनुकरोति हि नीलनीला ॥ शाणोपलोप
रिगतं रणधीरमारचापानुषक्तमसितोत्पलचारुबाणम् ॥ ७ ॥

तत्कार्श्यंनास्तितेलंबमानत्वदैर्घ्येनस्तः । तानिअधिकचपलतादृश्यतामार्दवानिनसंति । कायकचभरहस्तेषुकार्श्यलंबमानत्वदैर्घ्याणांगुणत्वात्कुचयोर्दोषत्वादि
तिभावः । विषमसमस्यापूरणमिदम्॥६॥भ्रूमध्येति । नीलनीलाअत्यंतनीलेत्यर्थः । श्रीश्वश्रीशश्वतयोःरुक्मिणीश्रीकृष्णयोःफालेललाटेलिखिताभ्रवोर्यन्मध्यं
तस्मिँल्लग्नसंबद्धयन्मृगनाभिललामंकस्तूरिकायाःपुंड्रंतस्यलेखारेखा । शाणायाःघर्षणस्ययःउपलःपाषाणःतस्यउपरिगतःउपरिविद्यमानःतं रणेधीरोयोमारःका
मःतस्ययश्चापःतस्मिन्ननुषक्तःसंबद्धस्तंसितंनीलयदुत्पलंतदेवचारुबाणःतंअनुकरोतिहिभ्रूमध्यशाणोपलयोःभ्रूमध्यगतचापयोःकस्तूरिललामनीलोत्पल
योःसाम्यादितिभावः ॥ ७ ॥

नित्यमिति । नित्यमनवरतंपरस्परंअन्योन्यंमनोरमःमनोहरःयःगात्रसंगःतस्मात्परस्परनिरीक्षणजन्यशरीरसंबन्धादितिभावः । मत्तालिःमदोपेतभ्रमरःसरक्तसरसी
रुहरक्तपद्मंतच्चतयोःकांतिःतेययोस्तद्वितितथोक्तौश्रीकृष्णशरीरस्यनीलत्वात्तच्छरीरसंबन्धेनदेव्याःकटाक्षस्यभ्रमरकांतिःदेव्याःशरीरस्यसुवर्णवर्णत्वात्तच्छरी
रसंबन्धेनश्रीकृष्णकटाक्षस्यरक्तांबुजकांतिःसंपन्नेतिबोध्यं । जगदादिपित्रोःलक्ष्मीश्चरमारमणश्चतयोःश्रीरुक्मिणीश्रीकृष्णयोःकटाक्षौअस्माकंद्विप्सितफलं
अभीप्सितप्रयोजनंतत्कुरुताम् ॥ ८ ॥ रक्तेति । रमाचरामश्चरमारामौरुक्मिणीश्रीकृष्णौतयोयौकटाक्षौअपांगौतयोःलक्ष्मीःकांतिःरक्तासतीक्रोधेनरक्तास
तीअस्माकंयानिअभिन्नाणिशत्रवःतेषांवर्गःसमूहस्तंलक्ष्मीकरोतुलक्ष्मीभूतान्करोतु । तयोःक्रूरदृष्टिःअस्मच्छत्रून्हरत्वितिभावः । विधिशर्वोविरेचिशिवोपूर्वो
प्रथमौयेषांदेवानांतेविधिभवपूर्वास्तेषांयत्सौभाग्यंऐश्वर्यंतस्यदात्रीसैवकटाक्षलक्ष्मीःअनुरक्ताकृपायुक्तासतीशरणागतंमालक्ष्मीकरोतुविषयीकुर्यात् ॥ ९ ॥

नित्यं परस्परमनोरमगात्रसंगान्मत्तालिकांतिसरसीरुहकांतिमंतौ ॥ लक्ष्मीरमारमणयोजगदादिपित्रोरस्माक
मीप्सितफलं कुरुतां कटाक्षौ ॥ ८ ॥ रक्ता रमारामकटाक्षलक्ष्मीर्लक्ष्मीकरोत्वस्मदमित्रवर्गम् ॥ सेवानुरक्ता
विधिशर्वपूर्वसौभाग्यदात्री शरणागतं माम् ॥ ९ ॥ मुकुटरविभियाधोलंबमानं मुखेदुप्रविलसदुरुभासा
चोन्मुखं तन्मुखस्थम् ॥ कुटिलमलकराशिं कर्णनीलोत्पलश्रीः परिहृतनिजदैव्यं तर्कयाम्यंधकारम् ॥ १० ॥

मुकुटेति । अहंअलकराशिरुक्मिणीश्रीकृष्णयोःकुटिलालकसमूहंमुकुटमेवकिरीटमेवरविस्तस्यभिद्याभीत्यासूर्यांधकारयोर्विरोधादितिभावः । अधःशिरोधः
प्रदेशोललाटेइत्यर्थः । लंबमानंमुकुटरवेरुपरिविद्यमानत्वादधःपलायनंकर्तुंललाटेदेशमागतमित्यर्थः । मुखमेवेदुःतस्यप्रविलसंतीयाउरुभाउत्कृष्टकांतिस्तया
चऊर्ध्वंमुखंयस्यसउन्मुखस्तंतेजस्तिमिरयोर्विरोधादत्रापिमुखचंद्रतेजसाअधःप्रदेशंप्रतिगंतुमशक्यत्वात्पुनरुपरिगंतुमुन्मुखमित्यर्थः । कुटिलंवक्रंमुकुटरवेःभी
त्याउपर्यपिगंतुमशक्यतयातिर्यग्भूतमित्यर्थः । तन्मुखस्थंउभयत्रापिगंतुमक्यतयातयोःरुक्मिणीश्रीकृष्णयोःतेमुखेतयोस्तिष्ठतीतितथोक्तं यत्रकुत्रापिगंतु
मशक्यत्वान्तन्मुखयोरेवस्थितमित्यर्थः । ननुशत्रुद्वयमध्येकथंवांधकारेणस्थितमित्याशंक्यसहायसंपत्त्यास्थितमित्याह कर्णेति । कर्णयोर्नीलोत्पलेअवतं

३० सीकतेदीवरेतयोःश्रियाअसितकांत्यापरिहृतंनिजदैर्न्यस्वकीयकार्पण्यंयस्यसतथोक्तः । कर्णनीलोत्पलकांतिसहायेनजीवितमंधकारेणेतिभावः । अंधकारंतर्कया
मिऊहयामि ॥ १० ॥ उत्तुंगेति । उत्तुंगमुत्तमंतच्चतत्नीलंचतत्चमरीमृगबालंचतस्यभारोतिशयःतेनकल्पःसमानःतंस्फुरंतियानिविविधरत्नानितैर्लसत्किरीटं
१ ॥ यस्यसतंतत्फुल्लानियानिपुष्पाणितेषांनिकरःसमूहःतस्याकरःआश्रयःतंउज्ज्वलंतंशोभमानंतंकमलाच्युतमौलिदेशंरुक्मिणीश्रीकृष्णयोःधम्मिल्लप्रदेशं धम्मि
लेमुकुटेमौलिरितिभास्करः । नित्यंस्मरामि ॥ ११ ॥ इत्थमिति । विभुःद्वारावतीवल्लभःसश्रीकृष्णइत्थमुक्तप्रकारेणजांबवतीजांबवतीनाम्नीभार्यामुवाहवि
वाहयांबभूव । संतिशुभानिलक्षणानिअंगसंपदोयस्याःसातथोक्तातांलक्षणांलक्षणानाम्नीउवाहेतिप्रत्येकंसंबंधः । सर्वगुणाकरांसर्वगुणाश्रयांसत्यजामामुवाह ।

उत्तुंगनीलचमरीमृगबालभारकल्पं स्फुरद्विविधरत्नलसकिरीटम् ॥ उत्फुल्लपुष्पनिकराकरमुज्ज्वलंतं नि
त्यं स्मरामि कमलाच्युतमौलिदेशम् ॥ ११ ॥ इत्थं जांबवतीमुवाह स विभुः सल्लक्षणां लक्षणां सत्यां
सर्वगुणाकरां शशिमुखीं नीलां च नीलालकाम् ॥ कालिंदीं कलकंठकंठनिनदां स्वां मित्रविंदां तथा बा
ला भूमिसूताहताश्च बहुशो द्वारावतीवल्लभः ॥ १२ ॥ कस्मान्मुत्स्यथ मानवा मुररिपोः सर्वोत्तमत्वे पु
रा यः पद्मासनधूर्जटिप्रभृतिभिः कार्याक्षमैः प्रार्थितः ॥ गीर्भिर्विष्णुमभिष्टुतः फणिफणे नृत्यंश्च यः सेवि
तः सद्देणुं रणयंश्च नम्रतनुभिर्यो विस्मितैरीक्षितः ॥ १३ ॥

लानाम्नीउवाह । नीलाःअलकाःयस्याःसातांकालिंदीकालिंदीनाम्नीमुवाह । कलकंठवत्कोकिलकंठवत्कंठोनिनदोर्ध्वनिर्यस्याःसातांस्वांमातुलपुत्रीत्वेनस्वकी
यांमित्रविंदांमित्रविंदाख्यामुवाह । तथाभद्रांचउवाहेतिशेषः । भूमिसुतेननरकासुरेणआहताःबहुशोबह्वीःबालाःनारीश्चउवाहेतिसंबंधः ॥ १२ ॥ विवाहवर्णनं
समाप्यकुमारोत्पादनंवर्णयिष्यन् प्रसंगात्कृष्णस्यसर्वोत्तमत्वेभागवतदशस्कंधोक्तकथामेवप्रमाणीकरोति । कस्मादिति । हेमानवाःमुरभिदःश्रीकृष्णस्यसर्वोत्तम
त्वेब्रह्मरुद्रादिसकलदेवेभ्यःउत्तमत्वेविषयेकस्मात्कारणात्मुत्स्यथमुग्धाभवथानिर्णायकप्रमाणसद्भावात्किमर्थसंदेहंकुरुथेत्यर्थः । प्रमाणंदर्शयति । पुरेति । पुराश्री

सटीक

सर्गः

कृष्णावतारात्पूर्वयः श्रीकृष्णः कार्याक्षमैः भूभारतरणरूपकार्यकर्तुमसमर्थैः पद्मासनो ब्रह्मासच धूर्जटिः शिवः सच एतौ प्रभृती आदीयेषां तैतथोक्ताः तैः देवैः प्रार्थितः
भूभारहरणाय अवतारं कर्तुं स्तुतः ॥ ब्रह्मातदुपधार्याथ सह देवैस्तया सह । जगाम स त्रिनयनः तीरं क्षीरपयोनिधेः ॥ तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिम् । पुरुषं पुरु
षसूक्तेन उपतस्थे समाहित इति वचनात् । यः कृष्णो देवक्युदरे पद्मासनधूर्जटिप्रभृतिभिः गीर्भिः स्तुतिरूपाभिरभिष्टुतः । ब्रह्माशिवश्च तत्रेत्यमुनिभिर्नारदादिभिः । दे
वैः सानुचरैः सार्धं गीर्भिर्विष्णुमथास्तु वन्निति वचनादयमर्थः सिद्धः । यः कृष्णः फणिनः कालियनागस्य यः फणः मस्तकं तस्मिन् नृत्यन् सन् पद्मासनधूर्जटिप्रभृतिभिः
तालमर्दलसंगीतादिसेवया सेवितश्च । तं नर्तुमुद्यतमुपेत्य तदा तदीयगंधर्वसिद्धमुनिचारणदेववध्वः प्रीत्या मृदंगपणवानकचारुवाद्यपुष्पोपहारबलिभिः सह सोपसेदुः
इति वचनात् । यश्च सन् समीचीनो वेणुस्तं वेणुवाद्यं रणयन् गायन् सन् नम्रतनुभिः भक्तिवशादवनतशरीरैः विस्मितैः ब्रह्मादिभिरीक्षितश्च । सुमनसस्तदुपधार्य सुरेशाः
शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः । कवय आनतकंधरगात्राः कद्मलययुरनिश्चिततत्त्वा इति वचनादयमर्थः सिद्धः ॥ १३ ॥ कृष्णायापीति । अपि च श्वफल्कात्मजः श्वफ

कृष्णायाऽपि च तैर्नतैः परिवृतं दृष्ट्वा श्वफल्कात्मजो यं तुष्टाव गुणैरबद्धमितरान् बद्धानुदीर्य स्फुटम् ॥

सेवा तुष्टहृदोऽपि देवनिकरादप्राप्तमुक्तिं प्रभुः यः प्रादान्मुचुकुंदभूमिपतये तैर्निद्रितायाऽप्यलम् ॥ १४ ॥

लकपुत्रोऽक्रूरः कृष्णाय नतैर्नमस्कृतैस्तैः परिवारभूतैर्ब्रह्मादिभिः परिवृतं सहितं यं कृष्णं दृष्ट्वा गुणैः सत्त्वरजस्तमोगुणैः अबद्धं इतरान् श्रीकृष्णादन्यान् ब्रह्मादीन् ब
द्धान् सत्त्वरजस्तमोगुणैर्बद्धान् उदीर्य उक्तवा स्फुटं स्पष्टं तुष्टाव ॥ सुनंदनं दप्रमुखैः पार्षदैः सनकादिभिः ॥ सुरेशैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्नवभिश्च द्विजोत्तमैरिति । न तेष्वरूपं विदुरात्म
नस्तैश्च जादयो ह्यात्मतया गृहीताः । अजो नुबद्धः स गुणैरजाया गुणात्परं वेदन तेष्वरूपमित्यादिवचनादयमर्थः सिद्धः । किंच यः प्रभुः कृष्णः सेवया देवानां युद्धे साहा
य्यकरणलक्षणसेवया तुष्टं संतुष्टं हृत्चेतो यस्य स तथोक्तस्तस्यापि देवनिकरः देवसमूहः तस्मात् अप्राप्ता च सामुक्तिश्च तां । वरं वृणीष्व भद्रं ते कृते कैवल्यमात्मनः ।
एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्यय इति वचनादलब्धकैवल्यः सिद्धः । तैर्देवैरलमत्यर्थं संजातानि द्रा अस्येति निद्रितस्तस्मै निद्रिताय निद्रां प्रापितायेत्यर्थः ।
मुचुकुंदश्चासौ भूपतिश्च तस्मै प्रादात् दत्तवान् । जन्मन्यनंतरे राजन् सर्वभूतसुहृत्तमः । भूत्वा द्विजवरस्त्वं हि मामुपैष्यसि केवलं मिति वचनात् । देवैर्दातुमशक्यां मुक्तिं
मुचुकुंदाय प्रादादित्यतस्तस्मात् श्रीकृष्णस्य सर्वोत्तमत्वे किमर्थं मुह्यथेति संबंधः ॥ १४ ॥

यइति । यः कृष्णः कल्पयतीति कल्पः सर्वाभीष्टकर इत्यर्थः । सचासावंधिपश्चतंपारिजातवृक्षमित्यर्थः । आहरन् सन्तुल्यं सुरवरान् इन्द्रादिदेवान् व्यद्रा-
वयत् युद्धे विद्रावयामास । तूर्णं गृहीत्वा पाणिभ्यां विषाणे तस्य नन्दिनः । त्रिशूलपाणिचिक्षेपवैनतेयो धनुःशतमिति वचनात् । यः श्रीकृष्णः पुरा भस्मीकृतभस्मदा-
नवपतिः निर्दग्धभस्मासुरः सन् शंभुं शिवं अपालयत् । मुमुचुः पुष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे । देवर्षिपितृगंधर्वामोचितः संकटाच्छिव इति वचनादयमर्थः सिद्धः ।
योगीन्द्रैर्योगिश्रेष्ठैरादृतं मानितं वैभवमैश्वर्यं यस्य स तथोक्तः भृगुमुनिः यस्य श्रीकृष्णस्य श्रेष्ठं ब्रह्मरुद्राद्युत्तमत्वं तत् अस्पृष्टयत् स्पृष्टीचकार । पुनः स्वसत्रमासाद्य
मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् । स्वानुभूतमशेषेण राजन् भृगुरवर्णयत् । तन्निशम्याथ मुनयो विस्मिता मुक्तसंशयाः भूयांसमदधुर्विष्णुं यतः शान्तिर्यतोऽभयं इति वचनादयम-
र्थः सिद्धः । कैवल्ये मोक्षे काम इच्छायेषां तैतथोक्ताः हे जनाः तं सर्वोत्तमं अजितं केनाप्यपराजितं मधुं मधुनामकासुरं जयतीति मधुजितं श्रीकृष्णं भक्त्या भजत १५

यः कल्पांधिपमाहरन् सुरवरान् व्यद्रावयत्सेश्वरान्यो भस्मीकृतभस्मदानवपतिः शंभुं पुराऽपाल-
यत् ॥ योगीन्द्रादृतवैभवो भृगुमुनिर्यच्छ्रेष्ठमस्पृष्टयत् तद्भक्त्या भजताजितं मधुजितं कैवल्यकामा जनाः
॥ १५ ॥ कैलासयात्रादिभिरूनभावो यद्यस्य तर्ह्येकवचो वृथा स्यात् ॥ लीलेति वाच्यं भवता वयं तु
पौत्रालयप्राप्तिमुपेक्षयामः ॥ १६ ॥

ननु शिवश्चैष्ठ्येऽपि । आराध्यगिरिशंभुं देवदेवमुमापतिमित्यादिकैलासयात्राकथारूपप्रमाणमस्तीत्याशंक्याह । कैलासेति । कैलासस्य यात्रागमनं आदिर्य-
ेषां तानि तथोक्तानि तैः कैलासगमनादिभिरित्यर्थः । तस्य श्रीकृष्णस्य ऊनस्य न्यूनस्य भावः शिवान्नीचतेत्यर्थः । यदिति हिंशिवाय विष्णुरूपायेति भवदीयं विष्णुशि-
वयोरैक्यवचः ऐक्यवाक्यं वृथा बाधितार्थकं स्यात् । नहि पूज्यापूज्ययोरैक्यं संभवति । अतो हरिशंकरयोरैक्यं वदता भवता कृष्णकृतकैलासयात्रादिकं केवलं
लीला न तारतम्यप्रयोजकमिति वाच्यं वयं तु पौत्रालयप्राप्तिं पौत्रस्य हरिपुत्रचतुर्मुखपुत्रस्य पौत्रस्य शिवस्य यः आलयः आवासभूतः कैलासस्तस्य प्राप्तिं स्नेहवशा-
त्तत्त्वाशकैवैवं न घटत इत्युपेक्षयामः तारतम्ये प्रयोजकं न भवतीति निरूपयाम इत्यर्थः । तथा च निःशंकं पूर्वोक्तविष्णुसर्वोत्तमत्वमिति भावः ॥ १६ ॥

ननुमास्तुहरिशंकरयोरैक्यंकैलासयात्रादिमात्रेणकृष्णस्यनीचताऽस्त्वित्यतआह। युधिष्ठिरस्येति । एषःश्रीकृष्णःयुधिष्ठिरस्यपांडुज्येष्ठपुत्रस्यआलयआवासः
तंइंद्रप्रस्थंप्रतिगच्छन् ततोयुधिष्ठिरानीचःकिं युधिष्ठिरादपिश्रीकृष्णस्यनीचत्वंपरस्याप्यनभिमतमिति किंशब्देनाक्षिपति।यदिकैलासयात्रामात्रेणशिवादपि
कृष्णोनीचःस्यात् इंद्रप्रस्थयात्रामात्रेणयुधिष्ठिरादपिनीचःस्यादितिभावः । ननुकैलासयात्रामात्रेणननीचतांब्रूमः किंतुशिवार्चनेनैवैवंवदामइत्यतआह । तथे
ति । यथाशिवार्चनंकृतंतथाद्विजातीन् ब्राह्मणान्यमिनःजितेंद्रियान्नारदादीन्समर्चयन् अयंश्रीकृष्णःततोपिद्विजातिभ्योपिनीचःकिं । अत्रापिकिंशब्दःपूर्वव
दाक्षेपे । यदिशिवपूजाकरणेनशिवानीचःतर्हिद्विजातिपूजाकरणेनतेभ्योपिनीचःस्यादितिभावः । तर्हिकिमर्थंकैलासेंद्रप्रस्थयात्रादिकंकृतमित्यतआह । नृलो
कइति । इदंकृष्णेनकृतंसर्वंकैलासेंद्रप्रस्थयात्रादिकंनृलोकेमनुष्यलोकेअवतीर्णस्यकृष्णस्यनराणांअनुकारोअनुकरणंतस्मैइतितदर्थंहि मनुष्यविडंबनार्थमेवे

युधिष्ठिरस्यालयमेष गच्छन् तथा द्विजादीन्यमिनःसमर्चयन् ॥ ततोऽपि नीचः किमयं नृलोके नरानुका
रार्थमिदं हि सर्वम् ॥ १७ ॥ यदीह शंका विपरीतभावे तदा नराः संति किमात्मलोकात् ॥ पयोब्धितीरं
व्रजतो विधातुः शिवस्य च स्वालयतो गतस्य ॥ १८ ॥ उक्ताः किमर्था नरदृष्टिगम्याः स्वस्थानसंस्थैरचि
ताः समस्ताः ॥ अत्राप्यदृश्याकृतिभिर्मुनींद्रविज्ञानदृष्टेरपि दूरदूरैः ॥ १९ ॥

दंकृतमित्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वेवंब्रह्मादीनांक्षीरसमुद्रयात्राहर्च्यर्चनादिकमपिनरानुकरणार्थंकिन्नस्यादित्याशंक्यतदाविडंबनीयमनुष्याभावान्नेत्याह । यदीति । इहप्रमेयेविपरीतभावःविप
रीतस्यभावःतस्मिन्विपरीतभावेविपरीतत्वेब्रह्मादियात्रादेरेवनरानुकारार्थत्वेशंकासंशयः । यदिक्षीरसमुद्रयात्रादिकंनरानुकरणार्थंभवत्वितियदिशंकेत्यर्थः । तदा
आत्मनोलोकस्तस्मात्सत्यलोकादित्यर्थः । पयोब्धितीरंक्षीरसमुद्रतीरंव्रजतःविधातुःब्रह्मणःस्वस्यआलयःतस्मादितिततःकैलासात्पयोब्धितीरंगतस्यशिवस्य
चविडंबनीयाःविडंबनार्हाःनराःसंतिकिं । येनेदंनरवद्विडंबनार्थंस्यात् । नरवद्विडंबनंतुनरमध्यएवकर्त्तव्यंनराभावात्नरविडंबनार्थंनभवतिकिंतुकार्याक्षमैःभक्त्या
कृतमिदंननीचतापरिहारकमितिभावः ॥ १८ ॥ ननुसत्यलोकादिषुनराभावेपिइतरलोकस्थनरविडंबनार्थंभवत्वितिआशंक्यस्वत्वलोकस्थदेवैःकृतस्यार्थ

स्यनरदर्शनायोग्यत्वानेत्याह। उक्ता इति त्वेषां यानि स्थानानि तेषु संतिष्ठन्ते तथोक्तास्तैः ब्रह्मादिभिः रचिताः कृताः समस्ताः उक्ताः पूर्वोक्ताः अर्थाः क्षीरसमुद्रयात्राहर्षु
पासनादिप्रमेयाणि नरदृष्टिगम्याः किं अत्रत्यनरैः लोकांतरकृतस्य द्रष्टुमशक्यत्वात् इति भावः। ननु मा भवतु स्वलोकस्थैः कृतस्य अत्रत्यनरदृष्ट्ययोग्यत्वान्नरविडम्ब
नार्थता। नरलोकमागत्य तैः स्वकृतनरविडम्बनार्थतां प्रपद्यत इत्यत आह। अत्रापीति। अत्रापि मनुष्यलोकेऽपि अदृश्याः नरैर्द्रष्टुमशक्याः आकृतयः शरीराण्येषां तैः
तथोक्तास्तैः मुनीन्द्राणां विज्ञानमेव दृष्टिस्तस्या अपि दूरादूराः दूरदूरास्तैः साकल्येनाविषयैरित्यर्थः। ब्रह्मादिभिः रचिताः कृताः अर्थाः गर्भस्थ भगवत्स्तुत्यादिरूपार्थाः
नरदृष्टिगम्याः किं। अत्रापि कृतस्य नरविडम्बनार्थतानसंभवतीति भावः ॥ १९ ॥ इतोऽपि नरानुकारार्थतानसंभवतीत्याह। पुरेति। पुरा पूर्व उग्रो यो भस्मासुरः तस्य मरणभी
त्यापलायमानं शिवमनुधावतः क्रूरभस्मासुरस्य यः घातकालः विनाशकालः तस्मिन्नरानुकारः नराणामनुकरणं तस्य युक्तिरुपपत्तिः कास्तिनकापीत्यर्थः। स्वप्राणसं

पुरोग्रभस्मासुरघातकाले नरानुकारस्य हि काऽस्ति युक्तिः ॥ मुनेश्च सत्तत्त्वविचारहेतोर्गतस्य मर्त्यानुक
तिः किमर्था ॥ २० ॥ मर्त्यानुकारोऽपि हि मर्त्यलोकं प्राप्तस्य युक्तो नरदृष्टिमार्गः ॥ कैलासशैलं स्वजनस्य
मध्ये विज्ञाप्य कृष्णोऽगमदागमच्च ॥ २१ ॥ यदा स पुत्रं निजनाभिजातं कुशेशयात्रागं जनयां वभूव ॥
तदा शिवः कुत्र वरस्य दाता तदीयकालांतरजन्मभूमिः ॥ २२ ॥

कटे स्वसामर्थ्यस्य सर्वैः प्रदर्शनीयत्वात् इति भावः। किंच स नृसमीचीनो यस्तत्त्वविचारस्त्रिष्वधीशेषु को महानिति विचारः तस्य हेतोः कारणात् तत्त्वविचारार्थमित्यर्थः।
गतस्य कैलाससत्यैव कुण्डलोकान् प्रतिगतस्य मुनेश्च भृगुमुनेश्च मर्त्यानुकृतिः मर्त्यस्यानुकारः किं अर्थः प्रयोजनं यस्य सा किमर्था तत्त्वविचारकाले तत्त्वस्यैव निरूप
णीयत्वेन मनुष्यवदनुकरणस्यानुचितत्वात् इति भावः। मुनेः सर्वोत्तमतथा केनापि मनुष्येण त्रिष्वधीशेषु को महानित्यनाशंकितत्वादिति भावः ॥ २० ॥ श्रीकृष्णस्य
मर्त्यानुकरणं घटत इत्याह। मर्त्यानुकारोपीति। हियस्मात् मर्त्यानुकारोऽपि मर्त्यवन्नटनमपि मर्त्यलोकः तं प्राप्तस्य श्रीकृष्णस्य युक्तः उचितः। तस्मात् कृष्णः स्वजनम
ध्ये नरदृष्टिरेव मार्गस्तस्मिन् विज्ञाप्य मया कैलासं प्रतिगम्यते तावत्पुरीयं रक्षणीयेत्याघोष्येत्यर्थः। कैलास एव शैलः पर्वतः तं अगमत् जगाम। आगमच्च आजगाम च।
विडम्बनीयनराणां विद्यमानत्वात् कैलासयात्रानरविडम्बनाय कृतेति वक्तुं युक्तमिति भावः ॥ २१ ॥ श्रीकृष्णाय पुत्रप्राप्तिरूपवरदानात् शिवस्य श्रीकृष्णाधिक्यं

भवत्वित्याशंकायामाह । यदेति । सःश्रीकृष्णःप्राक्पूर्वआदिकालेइत्यर्थः । निजोयोनाभिस्तस्मात्जातंयत्कुशेशयंपद्मंतस्मात्पुत्रं ब्रह्माणंजनयांबभूवजनया
मासायोब्रह्माणंविदधातिपूर्वमिति श्रुतेः । तदातस्यचतुर्मुखस्यसंबंधितदीयंयत्फालांतरंललाटमध्यंतदेवजन्मभूमिःउत्पत्तेःस्थानंयस्यसतथोक्तः वरस्यदाताशिवः
कुत्रकृत्यःचतुर्मुखोत्पत्तिकालेतत्पुत्रस्यशिवस्याभावादितिभावः । तस्मात्स्वतएवपुत्रजननसमर्थस्यश्रीकृष्णस्यअसमर्थात्शिवात्वरदानमपिविडंबनार्थमिति
भावः ॥ २२ ॥ शिवस्यवरदानेअसामर्थ्यंदर्शयति । यद्वाहिनीभूतेति । यस्यश्रीकृष्णस्यवाहिनीभूतोवाहनभूतोयःगरुत्मानृगरुडःतस्यओजःवेगः पिनाकःपिना
कारव्यचापःपाणौयस्यसतथोक्तस्तंशिवंयुद्धेविद्रावयामासातूर्णं गृहीत्वापाणिभ्यांविषाणेतस्यनंदिनः । सशूलपाणिंचिक्षेपवैनतेयोधनुःशतमितिभागवतवचना
त् । तस्यतादृशस्यशिवस्यप्रसादोनुग्रहस्तस्मात्सःश्रीकृष्णःसुतंजगामप्रापेत्युक्तिःवचनंविद्वज्जनमाननीयान बुधैःआदरणीयानभवति । नहिविद्वांसःअसमर्थःसम

यद्वाहिनीभूतगरुत्मतोजो विद्रावयामास पिनाकपाणिम् ॥ तस्य प्रसादात्स सुतं जगामेत्युक्तिर्न विद्वज्ज
नमाननीया ॥ २३ ॥ मदन्यसेवैहिकमात्रदात्रीत्युदीरयन् सर्वसुराग्रगण्यः ॥ स्वपौत्रयात्रां विरचय्य
सूनुमवाप पापौघतमिस्रभानुः ॥ २४ ॥ आनंदांबुधिमग्नमूर्तिरुदयन्मोदाश्रुधाराजलं भर्त्रघ्नौ प्रणिधाय
कायकनकं कृष्णार्पितं याऽकरोत् ॥ या तद्वात्रहरिन्मणिं करवशं चक्रे दधार स्मरं या गर्भे कमलाऽविमु
क्तकवरी कोऽर्थोऽनवाप्तोऽनया ॥ २५ ॥

र्थायवरंदत्तवानित्युक्तंसहंतइत्यर्थः ॥ २३ ॥ तर्हिशिवद्वारंकिमर्थं गृहीतवानित्यतआह । मदन्येति । मदन्यसेवामदन्यदेवतापूजाइहभवंऐहिकंकेवलंऐहिकमात्रंतस्य
दात्रीपुत्रपौत्रैहिकफलमात्रदायिनीनतुमत्पूजावन्मोक्षदात्रीत्युदीरयन् दृष्टांतमुखेनस्पष्टयन्सर्वसुराग्रगण्यःसकलदेवतोत्तमःपापौघएवतमिस्रंतस्यभानुरिवभा
नुःश्रीकृष्णःस्वपौत्रयात्रांविरचय्यकृत्वासूनुंप्रद्युम्नाख्यपुत्रंअवाप । श्रीकृष्णेनपुत्रप्राप्त्यर्थंनशिवपूजाकृताशिवस्यस्वपौत्रत्वात्तानचपुत्रप्राप्तौप्रतिबंधकीभूतपा
पपरिहारायअवयगंधविदूरत्वात् । अतएवपापौघतमिस्रभानुरित्युक्तिः । किंतुशिवादिदेवतांतरपूजाऐहिकापुत्रादिफलदेतिप्रदर्शनायशिवमाराध्यततःपुत्रंलेभेइत्ये
वेत्युक्तंयुक्तमितिभावः ॥ २४ ॥ प्रासंगिकंसमाप्यकुमारोदयंवर्णयति । आनंदांबुधिरिति । आनंदएवांबुधिःतस्मिन्मग्नमूर्तिःस्वरूपंयस्याःसातथोक्ताकृष्णदर्शने

तिसर्वांगेजातपुलकेत्यर्थः । श्रीकृष्णेनस्वगृहंप्रत्यागतेसतिसमुद्रेकतस्मेहेत्यपिध्वनिः । अविमुक्ताअनिर्मुक्ताकबरीयस्याःसातथोक्तानित्यसुवासिनीत्वादिति भावः । याकमलालक्ष्म्यात्मिकारुक्मिणीउदयदुत्यद्यमानंयन्मोदाश्रुआनंदाश्रुतस्ययाधारातस्याजलंभर्त्रैघ्रौश्रीकृष्णस्यांघ्रौप्रणिधायसमर्प्यकायएवस्वदेह एवकनकंसुवर्णतत्कृष्णार्पितंश्रीकृष्णस्यार्पणमकरोत् । यारुक्मिणीतस्यश्रीकृष्णस्ययद्वात्रंशरीरंतदेवहरिन्मणिःइंद्रनीलरत्नंतंकरवशोहस्ताधीनस्तंचक्रेस्वाधी नंचक्रेइत्यर्थः । यारुक्मिणीस्मरंकामंगर्भेदधार । अनयाकमलयारुक्मिण्याकोवार्थःपुरुषार्थःअनवाप्तःनलब्धः । सर्वोपिमनोरथःप्राप्तएवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ गर्भमितिगजवद्रम्यागतिःयस्याःसाअब्धिपुत्रीतन्वीकृशांगीरुक्मिणीमध्येस्वोदरेमनोज्ञःयोमदनःकामःसआत्मास्वरूपंयस्यसमनोज्ञमदनात्मकस्तंगर्भस्वस्याः

गर्भं वभार गजरम्यगतिः स्वकांतान्मध्येमनोज्ञमदनात्मकमब्धिपुत्री ॥ हृदयस्य योगचकिते हृदयंगम
स्य मर्त्यानुकारिचरितस्य तमेव तन्वी ॥ २६ ॥ मारं कुमारं सुषुवेऽथ भैष्मी शौरेर्जितारेनरूपरूपम् ॥
प्राचीव रोचिश्शतपूरिताशं प्राचां सुवाचां विषयं निशेशम् ॥ २७ ॥ यः कर्णं निजचिह्नमुन्नतशरा
न् दंतोष्ठद्वयोःपदे स्वांगं मध्यतनौ श्रुवोर्वरधनुर्मौर्वौ लसत्कुंतले ॥ माल्ये मंत्रिणमानने च सुहृदं वा
क्येऽर्पयित्वा शुकं तद्वात्रं रचयांबभूव स सुतस्तस्य स्मरोऽभूत् किल ॥ २८ ॥ कांतोभर्ताश्रीकृष्णःतस्मात्बभारदध्रे ।

हृदयंगमस्यमनोहरस्यमर्त्याननुकर्तुंशीलमस्यास्तीतिमर्त्यानुकारितादृशंचरितंकर्मयस्यसतथोक्तस्तस्य । अनृतौगर्भिणीचैवगत्वाचांद्रायणंचरेदितिस्मृतेः । मर्त्यवन्निषिद्धाचारमकुर्वतइत्यर्थः । श्रीकृष्णस्यअयोगचकितंविरहेणभीतंतस्मिन्हृदिमनस्यपितमेवकामरूपमेवगर्भवभार । गर्भधारणानंतरंसंभोगस्यनिषि
द्धत्वात्स्वयमपिमर्त्यानुकारिचरितारुक्मिणीसदाश्रीकृष्णसंगमेवकामयमानातिष्ठतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ मारमिति । अथअनंतरंभैष्मीरुक्मिणीजितारेःजितशत्रोः
शौरेःश्रीकृष्णस्यअनुरूपंअनुगुणंरूपंयस्यसतथोक्तस्तंमारंबालकंसुषुवे । प्राचीदिक्रोचिषांकिरणानांयच्छतंतेनपूरिताःआशाःदिशोयेनसतथोक्तःतं प्राचां
प्राचीनकवीनांसुवाचांवर्णानांविषयभूतंनिशेशंचंद्रमिवसुषुवे ॥ २७ ॥ यइति । यःस्मरः कर्णःश्रीकृष्णकर्णःतस्मिन्निजंचतच्चिह्नंचतत्स्वध्वजलांछनंमकरमि

सटीकः

सर्गः १९

॥ ६ ॥

त्यर्थः । कृष्णस्य मकरकुण्डलत्वादित्यर्थः । अर्पयित्वा निधाय उन्नतशरान् उत्तमशरान्मल्लिकाचूतैर्दीवरारविंदाशोकाख्यान्बाणान्क्रमात्दंताश्च ओष्ठौ च दृशौ च दोषश्च पदे च दंतोष्ठदृग्दोः पदं तस्मिन् । द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानामित्येकवद्भावः । अर्पयित्वा दंतादीनां मल्लिकाकुड्मलादिसदृशत्वादिति भावः । मध्याचसातनुश्च तस्यां मध्यतनौ स्वांगं शरीरं तत् अर्पयित्वा मध्यस्यातिसूक्ष्मत्वाभिप्रायेण अनंगस्य कामस्य श्रीकृष्णमध्ये कामांगसमर्पणोक्तिः । भ्रुवोः वरधनुः अर्पयित्वेति प्रत्येकसंबंधः । भ्रूमंडलस्य धनुराकारत्वादिति भावः । लसन्यः कुंतलः तस्मिन् मौर्वी भृंगमयी कुंतलानां अन्योन्यभृंगाकारत्वादिति भावः । अर्पयित्वा माल्ये वनमालायां वनमालायाः नानाकुसुमकारित्वादिति भावः । मंत्रिणं काममंत्रिणं वसंतं अर्पयित्वा आनने सुहृदं काममित्रं चंद्रं अर्पयित्वा मुखस्य चंद्राकारत्वादिति भावः । वाक्ये शुक्रं कीरमर्पयित्वा श्रीकृष्णस्य शुकवन्मधुरवचनत्वादिति भावः । तद्वात्रं श्रीकृष्णशरीरं चयांबभूव सः स्मरः कामः तस्य श्रीकृष्णस्य सुतोऽभूत् किल ध्वजशरादि

तारुण्यलावण्यसुवीर्यधैर्यकारुण्यमुख्यद्रविणैः प्रकृष्टः ॥ प्रद्युम्ननामार्थमसौ कुमारः प्रद्युम्नमुख्यां शयुतः
पिपतिं ॥ २९ ॥ स रुक्मवत्यां किल रुक्मिपुत्र्यां हरेः सुतोऽजीजनदात्मजातम् ॥ असूत तं याऽमलहे
मकल्पमसौ स्वनामोचितमेव बभूवे ॥ ३० ॥

स्य सन्नाहमुपादानीकृत्य कृष्णशरीरं कृतवतो मदनस्य कृष्णपुत्रत्वमनुचितं प्रत्युत वैपरीत्यस्यैवोचितत्वात् इति किल शब्दार्थः । कामसर्वसन्नाहवर्णनस्य कृष्णांगवर्णनस्य च युगपदेव कृतत्वादिति च मत्कारो यम् ॥ २८ ॥ तारुण्येति । तारुण्यं तरुणत्वं तच्च लावण्यं सुंदरत्वं तच्च सुवीर्यं च धैर्यं च कारुण्यं च तानि मुख्यानि येषां तानितथोक्तानि द्रविणानि द्रव्याणि तैः प्रकृष्टः श्रेष्ठः प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्ननामकस्य विष्णोः मुख्यां शयुक्तः असौ कुमारः प्रद्युम्ननामार्थं प्रकृष्टं प्रद्युम्नं द्रविणं यस्य सः प्रद्युम्नः प्रद्युम्न इति यन्नाम तस्य योर्थः योगवृत्त्याभिहितोर्थः तं पिपतिं पालयति । पूपालनपूरणयोः । तारुण्यादिप्रकृष्टद्रव्योपेतत्वात् प्रद्युम्नां शयुतत्वाच्चास्य प्रद्युम्ननामन्वर्थमित्यर्थः ॥ २९ ॥ स इति । सः हरेः सुतः प्रद्युम्नः रुक्मिणः भीष्मकसुतस्य रुक्मिनामकस्य पुत्र्यां रुक्मवत्यां रुक्मवत्याख्यायां आत्मनः शरीराज्जातः आत्मजातः पुत्रस्तं अजीजनत् जनयामास । यारुक्मवती अमलं शुद्धं यद्धेमसुवर्णं तस्य कल्पः समानः तं सुतं असूत प्रसूतवती । असौरुक्मवती स्वस्य नाम स्वनाम रुक्मवतीति स्वनामधेयं उचितं रुक्ममस्या अस्तीति रुक्मवतीत्यन्वर्थं बभूवे ॥ ३० ॥

सपत्नेति आजौ युद्धे सपत्नसैन्यानि शत्रूणां सैन्यानि तैः अनिरुद्धं अनिवारितं सदा आश्रितानां अभीप्सितानि अभीष्टानि यानि वित्तानि तेषां यः राशिः तस्य यत्प्रदानं तस्य यः कालः तस्मिन् अपि अन्यैः अनिरुद्धः अतएव यं कुमारमनिरुद्धसंज्ञं आमनन्ति वदन्ति अनेन शत्रुभिर्न निरुध्यत इति वादानकाले अन्यैः न निरुध्यत इत्यनुरुद्ध इत्युक्तं भवति ॥ ३१ ॥ उपेति । सो अनिरुद्धः उपेति अभिधानामयस्याः सा तस्यां भार्यायां वैरिण एव नगाः पर्वताः तेषामोघः समूहः तस्य वज्र इव वज्रस्तं अतएव वज्र इति संज्ञायस्य स तथोक्तः तंसुतं उदयश्चासौ अद्रिश्च उदयाद्रिः उदयारूप्यपर्वत इत्यर्थः । उषसि उषः काले तमसो धकारस्य समुन्मूलनं विना शोयस्मात्स तथोक्तस्तमुज्ज्वलंतं प्रकाशमानं अशीताः उष्णाः अंशवो यस्य सतमिव सूर्यमिवेत्यर्थः । अजीजन जनयामास ॥ ३२ ॥ य इति । यः श्रीकृष्णः क्षितौ पृथ्वीपतीनां राज्ञां यानि मौलिरत्नानि किरीटर

सपत्नसैन्यैरनिरुद्धमाजौ यमामनन्ति त्वनिरुद्धसंज्ञम् ॥ सदाश्रिताभीप्सितवित्तराशिप्रदानकालेऽप्यनिरुद्धमन्यैः ॥ ३१ ॥ उषाभिधायां स च वज्रसंज्ञमजीजनद्वैरिजनौ घवजम् ॥ तमः समुन्मूलनमुज्ज्वलंतं उषस्यशीतांशुमिवोदयाद्रिः ॥ ३२ ॥ यः पृथ्वीपतिमौलिरत्नघटितश्रीपादपीठः क्षितौ यः स्वर्गीश्वरफालमंडनकरश्रीपादेरेणुर्दिवि ॥ यः श्रेयःपथपांथसज्जनमनःपाथेयगेयोदयस्तस्य द्वारवती पुरी प्रियतमा सेयं बभूवाऽसमा ॥ ३३ ॥ मध्ये समुद्रं मणिमंजुमौलिविद्योतिताशादशकः स देवः ॥ अद्यापि भैष्म्या सह भासयंस्तामाद्यः पुमानार्यवृतः किलाऽस्ते ॥ ३४ ॥

नानितैः घटिते संघृष्यमाणे पादपीठे पादुके यस्य स तथोक्तः समस्तपृथ्वीपतिभिर्न मस्कृत इत्यर्थः । यः दिवि स्वर्गे स्वर्गीश्वराणां देवश्रेष्ठानां यानि फालानि ललाटानि तेषां यत्प्रदानं अलंकारस्तत्करोतीति तथोक्तः तादृशः श्रीपादेरेणुः यस्य स तथोक्तः देवैरपि न मस्कृत इत्यर्थः । यः श्रेय एव पंथाः श्रेयःपथः मोक्षमार्ग इत्यर्थः । तस्य ये पांथाः पथिकाः ते च ते सज्जनाश्च तेषां यन्मनः तस्य पथः संबन्धिपाथेयं पथिगमनसमये स्वभोजनाद्यर्थं विक्रेयद्रव्यमित्यर्थः । पाथेयभूतो गेयोदयो यस्य स तथोक्तः । मोक्षमार्गनिरतैः सद्भिर्गेय इत्यर्थः । तस्य श्रीकृष्णस्य असमा असदृशी पुरी सेयं द्वारवती प्रियतमा बभूव ॥ ३३ ॥ मध्ये समुद्रमिति । मणिभिः मंजुर्मनोहरो यो मौलिः किरीटनेन विद्योतितं आशादशकं दिग्दशकं यस्य स तथोक्तः आद्यः पुराणः पुमान् पुरुषः आर्यैः श्रेष्ठैः ऋष्यादिभिर्वृतः युक्तः । सः देवः श्रीकृष्णः अद्यापि अधुनापि समुद्र

सटीकः

सर्गः १

॥ ७ ॥

स्यमध्येमध्येसमुद्रंसमुद्रस्यमध्यइत्यर्थः । पारेमध्येषष्ठ्यावेतिसमासः । तांद्वारकांभासयन्भैष्म्यारुक्मिण्यासहआस्तेतिष्ठति द्वारावत्यांअद्यापिश्रीकृष्णो
 रुक्मिण्यासहतिष्ठतीतिपौराणिकीकथा ॥ ३४॥कुशस्थलीति शरीरिणांसर्वेपुमर्थाःधर्मादिपुरुषार्थाःतेषांसार्थःसमूहःतंकरोतीतिसर्वपुमर्थसार्थकरीकुशलैःस
 जनैःएकगम्या मुख्यगम्या प्रथितापुराणादिषुप्रसिद्धाप्रशस्ताउत्तमाकीर्तियस्यसतथोक्तःतस्यश्रीकृष्णस्यसेयंकुशस्थलीद्वारवतीमदंतरंगमन्मानसंतस्मिन्न
 रीनर्तुत्यतु सदाध्यानगोचरास्त्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥ वंदारुद्विजेति । वंदारवोवन्दनशीलाःयेद्विजवर्याःद्विजश्रेष्ठाःतैर्वीक्षितंयत्निजध्यानंश्रीकृष्णस्यध्यानंतस्य
 याक्षमाभूमिःतस्याःद्वारकायाःशंसुस्वंकरोतीतिशंकरः । स्वःस्वर्गेयेवाग्मिनोबृहस्पत्यादयःतेषांव्रजःसमूहःतेनवर्णानितानिचतानिदिक्षुविततिर्विस्तारःतांकुर्व
 तीतिदिग्विततिकृतिदिक्षुविस्तृतानीत्यर्थः । तानिचतानिकर्माणिचतेषामोद्याःसमूहाःतैराजनूकरोऽस्यास्तीतिस्वर्वाग्मीव्रजवर्ण्यदिग्विततिकृत्कर्मोघराजत्करी ।
 रुद्राणीपतिनापार्वतीपतिनाशिवेनमान्याराजितगतिःशोभितगतिःकैलासयात्रायस्यसतथोक्तः । सत्यासत्यभामासहायायस्यसतथोक्तः । सतांवरदःश्रीकृष्णः

कुशस्थली सा कुशलैकगम्या प्रशस्तकीर्तेः प्रथिता पुरीयम् ॥ शरीरिणां सर्वपुमर्थसार्थकरी नरीनर्तु मदं
 तरंगे ॥ ३५ ॥ वंदारुद्विजवर्यवांछितनिजध्यानक्षमाशंकरः स्वर्वाग्मिव्रजवर्ण्यदिग्विततिकृत्कर्मोघराजत्क
 री ॥ रुद्राणीपतिमान्यराजितगतिः सत्यासहायः सतां तां रेमे वरदः स्वबंधुरुचिरां रक्षन् पुरीमद्भुताम् ॥ ३६ ॥

स्वबंधुभिर्यादिवैःरुचिरांअद्भुतांआश्चर्यभूतांपुरीरक्षन्रेमे ॥ चक्रबंधोयं श्लोकः । अस्मिन्

श्लोकेवादिराजकृतिःरुग्मिणीशजयइतिकविनामकाव्यनामचास्तीतिद्रष्टव्यं । चक्रबंधोद्धारप्रकारस्तुमंडलाकारेणैकांरेखालिखित्वामध्येपश्चिमभागस्थ
 रेखामाश्रित्यपूर्वभागस्थरेखापर्यंतपूर्वस्यांरेखाद्वयमध्येयथावीथीभवतितथालिखेत् । तथोत्तरस्थभागस्थरेखामारभ्यदक्षिणस्यांरेखाद्वयंदक्षिणभागस्थित
 रेखापर्यंतयथावीथीभवतितथालिखेत् । तथावायव्यदिग्भागस्थितरेखामारभ्यआग्नेयदिग्भागस्थितरेखापर्यंतदीर्घाकारेणरेखाद्वयंपूर्ववल्लिखेत् । एवंवीथी
 त्रयलेखनेषट्कोणचक्राकारताभवति । तत्रैकस्यांवीथ्यांएकोनविंशतिगृहाणियथाभवतितथातिर्यग्रेखालिखेत् । तथाचक्रमध्येगृहमेकंसाधारणमध्यविहा
 यअष्टादशगृहाणिभवन्ति । तत्रपुरोभागस्थितवीथीमारभ्यप्रादक्षिण्येनएकैकस्यांवीथ्यांएकैकस्मिन्गृहेएकैकाक्षरमित्येकोनविंशत्यक्षरात्मकंपादंलिखेत् ।

चक्रमध्यगृहाक्षरं पादत्रयस्यापि साधारणमेकमेव भवेत् । अंत्यपादाक्षराणि वीथीत्रयस्याद्यंतयोरक्षराणि षड्विहाय षट्सुकोणेषु द्वे द्वे लिखेत् । इत्यष्टादशाक्षराणि भवन्ति । अंत्यपादस्याद्याक्षरमेव तदारभ्य गणनायां अंत्याक्षरमपि भवति । एवमेकोनविंशत्यक्षरात्मकं पादं भवेत् । एवं च क्रोद्धारे वीथीत्रयस्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तृतीयतृतीयगृहगताक्षराणि सप्तदशसप्तदशगृहगताक्षराणि रुग्मिणीशजयइतिकाव्यनामात्मकानि भवन्ति । अष्टमाष्टमगृहगतानि द्वादशद्वादशगृहगतानि अक्षराणि वादिराजकृतिरितिकविनामात्मकानि भवन्तीति द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥ कृष्णस्येति । कृष्णस्य उदयः उत्पत्तिः तस्य वर्णनानितैः अलौकिकाकारेणायमुदितो न तु लौकिको बाल इति एवमादिवर्णनैः कृष्णस्य सुचरितानां नवनीतचौर्यादीनां स्तोमः समूहः तस्य स्तवाः स्तुतयः तैः कृष्णस्य सूक्तिभिः समीचीनवचनैः कृष्णस्य सुश्लोकाः शोभनयशांसितैः सुश्लोकैः सुभगामनोहरा । काव्यपक्षे केषुचित्सर्गेषु कृष्णस्योदयवर्णनैः श्रीकृष्णस्य अवतारवर्णनैः सुभगामनोहराकेषु चित्सर्गेषु सुचरितस्तोमस्त

सटीकः

सर्गः १९

कृष्णस्योदयवर्णनैः सुचरितस्तोमस्तवैः सूक्तिभिः सुश्लोकैः सुभगा रसैश्च विविधैः स्वानंदसर्गैर्वृता ॥
दुष्टागम्यनिजार्थतोषितखगा अस्याः कृते वैखरीं बिभ्राणेव विभाति विठ्ठलपुरी विष्वक् सुवर्णोज्ज्वला ॥ ३७ ॥

वैः पूतनावधमारभ्य रुक्मिणीविवाहकुमारोदयपर्यंतं सुचरितानां सुचरित्राणां स्तोमस्य समूहस्य स्तवैः सुभगामनोहरा सूक्तिभिः उत्प्रेक्षाद्यलंकारभरितवचनैः सुभगा सुश्लोकैरनुप्रासाद्यलंकारभरितपद्यैः सुभगा सुसमीचीनः आनंदः सुखंतस्य सर्गः उत्पत्तिः येभ्यः ते तथोक्ताः विविधैः रसैः मधुरादिरसैर्वृता । काव्यपक्षे विविधैः रसैः शृंगारादिभिः शोभनः आनंदो येभ्यस्ते स्वानंदाः ते च ते सर्गाः परिच्छेदाश्च तैर्वृता युक्ता । दुष्टैर्दुर्जनैः अगम्याः अग्राप्याः ये निजार्थाः स्वोपवनादिषु विद्यमानफलादिपदार्थास्तैस्तोषिताः खगाः पक्षिणो यथा सा तथोक्ता । काव्यपक्षे । दुष्टैरव्युत्पन्नैरगम्याः ज्ञातुमशक्याः निजार्थाः स्वकीयशब्दार्थाः तैः तोषिताः खे आकाशे गच्छन्तीति ते खगाः देवाः यथा सा तथोक्ता विष्वक् समंतात् सुवर्णं न हेम्ना उज्ज्वला । काव्यपक्षे तु । समीचीनाः ये वर्णाः अक्षराणि तैरुज्ज्वला । सा विठ्ठलपुरी श्रीकृष्णपुरी द्वारवती अस्याः कृते काव्यस्य वैखरी प्रौढा बिभ्राणेव विभाति ॥ ३७ ॥

॥ ८ ॥

एवं समापितकाव्यः कविकुलाग्रेसरोवादिराजमुनिः स्वकृतस्य काव्यस्य नायकीनायकौ प्रदर्शयन् समुपादेयतामाह । यस्मिन्निति । यस्मिन्काव्ये मंगलानां देवता अ-
 भिमानी देवता मंगलदेवता अखिलजगन्माता रमा रुक्मिणी नायकी । पद्मालक्ष्मीः सा च पद्मभवो ब्रह्मा स च तौ आदीयेषां ते तथोक्ताः ते च ते देवाश्च तैः सेव्यौ चरणौ यस्य
 स तथोक्तः । तस्या रुक्मिण्याः बहुभः । प्रियः श्रीकृष्णः नायकः । अश्वग्रीवस्य हयग्रीवस्य दयाकृपासैव पयोब्धिः क्षिरसमुद्रः तेन फलितानि उत्पन्नानि यानि अ-
 श्वोक्तिरत्नानि ते रुज्ज्वलं शोभमानं तस्य हयग्रीवस्य दासाः श्रीमध्वाचार्यादयः तेषामनुगोभृत्य स्तेन रचितं तत्काव्यं बुधैर्विद्वद्भिः भाव्यं उपादेयं प्रतिपाद्यं । नायकी
 नायकयोस्त्युत्तमत्वात् कवेर्वैष्णवाग्रेसरत्वात् तत्कृतं काव्यं विद्वद्भिर्मुद्रितं उपादेयं भवेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ इदानीं कविः काव्यकर्ता स्वस्य काव्यनायकादभीप्सितफलं प्रा-
 र्थयते कृष्ण इति । प्रभुः काव्यनायकः श्रीकृष्णः । काव्यं कृतवानिति काव्यकृतं तस्मै काव्यकृते मङ्गलं स्वस्य यो हस्तः स एव कमलं तदेव च्छत्रं तत्प्रदद्यात् । स्वहस्त
 कमलं मच्छिरसि निदध्यादित्यर्थः । सत्निर्दोषं च्छास्त्रं वेदां तशास्त्रमित्यर्थः । तदिति अभिधानामयस्य तत्तथोक्तं यद्रम्यराज्यं तदेव पदवीपदं तां सुशोभनं च तत्ज्ञानं
 यस्मिन्मंगलदेवताखिलजगन्माता रमा नायकी पद्मापद्मभवादिसेव्यचरणस्तद्वल्लभो नायकः ॥ अश्वग्रीवदयापयोब्धि
 फलितप्राश्वोक्तिरत्नोज्ज्वलं तद्दासानुगवादिराजरचितं काव्यं विभाव्यं बुधैः ॥ ३८ ॥ कृष्णः काव्यकृते स्वहस्तकमलच्छत्रं
 प्रदद्यात्प्रभुः सच्छास्त्राभिधरम्यराज्यपदवीं सुज्ञानयानं मुदा ॥ स्वां ध्याराधनकंकणं करयुगे कैकर्यहारं गले स्वात्मानं ह
 दि नित्यचितनधनं सद्युक्तिरत्नान्यपि ॥ ३९ ॥ हंसानां हृदयंगमं कविलसद्गङ्गादृतं मौक्तिकप्रख्याश्वोक्ति नवं प्रबंधजलजं
 पादेऽर्पितं स्याद्धरे ॥ लक्ष्मीरम्यकरे वरामरततेः सन्मानसे शारदानंदं तत्पवनः स्वहृत्कृतगुणं विस्तारयत्वंजसा ॥ ४० ॥
 च सुज्ञानं तदेव यानमांदोलिका तत्करयुगं हस्तयुगं तस्मिन् स्वां ध्याराधनमेव कंकणं रत्नखचितकटकं तत्गले कंठे किंकरस्य भावः कैकर्यं तदेव हारः तं दास्य रूपकं ठ
 मालामित्यर्थः । हृदि स्वात्मानं नित्यं यच्चितनं ध्यानां तदेव धनं सदा ध्यानलक्षणमित्यर्थः । सत्यो निर्दुष्टाः याः युक्तयः ता एव रत्नानि तान्यपि श्रीहरिः सर्वोत्तमत्वसाधक
 युक्तिरत्नान्यपि इत्यर्थः । मुदा प्रदद्यात् । प्रदद्यादिति प्रत्येकं संबंधः ॥ ३९ ॥ इदानीं स्वकृतं काव्यं श्रीपरिवारसहितकृष्णार्पितं कुर्वन्काव्यस्य प्रचयं प्रार्थयते ।
 हंसानामिति । नवं अपर्युषितं छायापहाररहितमित्यर्थः । हंसानां परमहंसानां हृदयंगमं हरि विषयकत्वात् परमहंसप्रियमित्यर्थः । कमलमपि हंसपक्षिप्रियं । कव

यएवज्ञानिनएवलसद्गंगाःलसद्भमराःतैरादृतंसत्कृतंमौक्तिकानांमुक्ताफलानांप्रख्याःसमानाःअग्न्योक्तयःउत्तमोक्तयोयस्यतन्मौक्तिकप्रख्याग्न्योक्ति कमलं
 आप । मुक्ताफलजन्मभूमित्वात् । मौक्तिकोपेतंप्रबंधमेवकाव्यमेवजलजंकमलंहरेःश्रीकृष्णस्यपादेचरणेअर्पितंसमर्पितंस्यात् । कमलेनश्रीहरिचरणार्चन
 स्योचितत्वादितिभावः । जलाज्जातमितिव्युत्पत्तेःजलजमितिबदतास्वर्गपरिहारोद्योत्यते । पुनश्चलक्ष्म्याःयःरम्यकरस्तस्मिन्नर्पितंस्यादितिसंबंधः । इदंप्रबं
 धजलजलक्ष्मीपरिगृह्णात्वित्यर्थः । लक्ष्मीकरस्यपद्मयोग्यस्थानत्वादितिभावः । अनंतरंवरामरततेःउत्तमब्रह्मादिदेवसमूहस्यसच्चतन्मानसंतस्मिन्समीचीनम
 नस्यर्पितंस्यादित्यन्वयः । मानसेसरोवरेकमलावस्थितेराचित्यादितिभावः । ब्रह्मादयोदेवाःइदंकाव्यंस्वमनस्थानीयसंतोषंकुर्वत्वित्यर्थः । वागभिमानित्वात्
 विशिष्यसरस्वतीपरिग्राह्यत्वंमुख्यप्राणमतानुवर्तित्वात्तेनप्रचयंप्रार्थयमानआह । शारदेत्यादिना । पवनःमुख्यप्राणःशारदायाःसरस्वत्याःआनंदोयस्मात्तच्छार

सटीकः

सर्गः १९

रोम्णां हर्षणकारिणि श्रवणतः पापौघविध्वंसिनि प्रेम्णा चिंतयतां विचित्रविमलश्लाघ्यार्थसंदायिनि ॥

संजाते भुवि रुक्मिणीशविजये सदादिराजोदिते सर्गोऽभूत्सुरमंडलीषु सुतरामेकोनविंशो मुदाम् ॥

॥४१॥ इति श्रीमहादिराजतीर्थपूज्यचरणविरचिते रुक्मिणीशविजये महाकाव्ये एकोनविंशः सर्गः ॥१९॥

दानंदंशरदिशरत्कालेभवःशारदःआनंदोयस्मादितिशारदानंदमितिकमलपक्षेस्वस्यमुख्यप्राणस्ययत्तूहूतअभिप्रायःतस्मिन्कृताःगुणाःयस्मिन्तत्स्वाभीप्सितवि
 ष्णुसर्वोत्तमत्वप्रतिपादनरूपगुणप्रतिपादकंइत्यर्थः । कमलपक्षेस्वहृदिस्वांतभागेकृतःस्थापितःगुणःसौरभादिगुणोयेनतत्काव्यजलजंअंजसासम्यक्विस्तारय
 तु । यथावायुःकमलोदरस्थसौरभ्यगुणंसंगृह्णादिक्षुविस्तारयतितथाश्रीमुख्यप्राणःएतत्काव्यंविस्तारयत्वित्यर्थः । हरिचरणसमर्पणानंतरंलक्ष्म्यादीनांप्रियत्वो
 क्तेःतेषांतदासंतोषोपिसूचितमितिसर्वमवदातम् ॥ ४० ॥ रोम्णामिति । सुरमंडलीषुमुदांएकोनविंशःसर्गरूपःसर्गःअभूदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ इतिश्रीरुक्मिणीश
 विजयस्यटीकायांनारायणभट्टेनविरचितायांभावप्रकाशिकायामेकोनविंशःसर्गःसमाप्तः ॥ १९ ॥

॥ ९ ॥

माद्रपदमाहात्म्य.

ज्येष्ठमाहात्म्य.

उडपीमाहात्म्य.

व्यासविजय.

शालग्रामशिलालक्षण व स्तोत्र.

वायुस्तुति सटीक.

द्वादशस्तोत्रसटीक.

सदाचारस्मृतिसटीक.

सरसभारतीविलास.

विष्णुस्तुति सटीक.

अणुमध्वविजय सटीक.

भगवद्गीता पृथक्.

वैश्यकमलाकर.

पद्ममालासटीक.

विष्णुसहस्रनाम वैष्णवीटीका.

सत्यधर्मकृतगंगालहरी सटीक.

आतां छापत असलेले मध्वमताचे

अमोलिक संस्कृत ग्रंथ.

तारिख १० एप्रिल सन १८९२ इसवी.

मीती चैत्रशुद्ध त्रीतीया शके १८११

२ श्रीमदाचार्यकृत ' ऋग्भाष्य '

३ दशप्रकरण सव्याख्यान.

४ श्रीमद्भगवद्गीता (सत्यसंकल्पतीर्थकृत ' गीतासारा-
थसंग्रह ' टीकेसह)

५ शेषधर्म.

६ जयतीर्थविरचित श्रीमन्यायसुधा (यादुपत्य, परिम
ळा इत्यादि टीकांसह)

मासिकपुस्तकरूपाने-

हीं वरील सर्व पुस्तके ४ महिन्याच्याआंत लत्तम
रीतीने छापून ग्राहकांस मिळतील. पाहिजे असल्यास
आमची वर्णनात्मक मोठी जाहिरात मागवावी. ल-
णजे त्याच्या ग्रंथाची किंमत व त्यांत कोणकोणते
विषय आहेत वगैरे सर्व माहिती समजेल.

तशींच पुढील (दुर्मिळ व आजपर्यंत कधीं न छापिलेलीं) पुस्तके आतां लवकरच छापून तयार होतील
(मोठी जाहिरात मागवून पहावी).

सरस्वत पुस्तक.

१ श्रीत्रिपुरारहस्यज्ञानकांड (शुद्धवेदांतपर ग्रंथ)

२ श्रीदत्तमाहात्म्य सटीक (ब्रह्मांडपुराण)

३ सिद्धनागार्जुनविरचित ' कक्षपुटी ' फार प्राचीन
ग्रंथ. यांत अथर्ववेदोक्त मंत्र तंत्र क्रिया उत्तम री-
तीने सांगितल्या आहेत.

या शिवाय आमचेकडे सर्व जातीचे ग्रंथ, सर्व ठि-
काणीं छापलेलीं (मुंबई गणपतकृष्णाजी, निर्णयसा-
गर, व्यंकटेश्वर, गुर्जर, पोतदार, गव्हर्नमेंट सेंट्रल बु-
कडिपोंतोल सरकारी पुस्तके, कलकत्ता, बनारस,
पुणे, मद्रास, बंगळूर, येथील कानडी, मराठी, संस्कृत)
पुस्तके आमचेकडे त्याच किंमतीने विकत मिळतात.
अर्धाआण्याचे तिकीट पाठविले असतां आमचा मोठा
क्याटलाग मोफत पाठवून देऊं.

पुस्तकमेतद् ' बेळगांव ' निवासिना रामतत्त्वप्रका-
शमुद्रायन्त्राधिपतिना रामचंद्रतनूजनिना आबाजि-
ना मुम्बय्यां गणपत कृष्णाजी मुद्रायन्त्रालयेद्वित्वा प्र-
सिद्धिमानितम् । शके १८१४ नन्दन संवत् सन १८९२

आबाजी रामचंद्र सावंत

' श्रीरामतत्त्वप्रकाश ' छापखान्याचे मालक बेळगांव.

॥ संस्कृत पुस्तकानि ॥

श्रीमन्महाभारत सटीक मोठे अक्षर. ग० कृ० प्र०	कि० क०	शान्तिकमलाकर.
श्रीमन्महाभारत सटीक.	४५	स्मृत्यर्थमागर छलार्याचार्यकृत ४तरंग
विजयध्वजीभामवत सटीक.	३०	ऋग्वेदमंहिता.
वाल्मीकिरामायण सटीक.	१०	चतुर्मासकल्पवर्गाहपुर्ण.
वाल्मीकिरामायण सटीक.	१५	माघमाहात्म्यवायुपुरा० म
वाल्मीकिरामायण सटीक.	१२	माघमाहात्म्यवायुपुरा०
वाल्मीकिरामायण सटीक. बुक	८	वैशाम्नामाहात्म्य.
वाल्मीकिरामायण मूल.	५	वेंकटेशमाहात्म्य
महाभारततात्पर्यनिर्णय जनार्दनटीकेसहित	६	वेंकटेशमाहा
ब्रह्मसूत्रभाष्य तत्त्वप्रकाशिका टीकेसहित.	५	आदित्य
हरिवंश सटीक.	६॥	आ०
वामनपुराण.	६	म
मार्कंडेयपुराण.	५	म
विष्णुपुराण सटीक.	३	म
विष्णुपुराण सटीक.	३	म
मध्वविजय सटीक उत्तम.	४	कान्तिकमाहात्म्यभारोद्धार.
मध्वविजय सटीक मध्यम.	२	योगवासिष्ठ.

३	पंचायुधप्रपंचारूपभाण.
	कृष्णयजुर्वेदवैष्णवीयब्रह्मकर्म.
	चार्णिकभागवत.
	ऋग्वेदसंहिता.
	कृष्णयजुर्वेदसंहिता.
	काशीखंड सटीक.
१२	श्रीकृष्ण जन्मखंड.
१२	व्रतराज.
६५	बौधायन वेंकटेशनिर्णयमाला.
१०	समंत्रक षोडश प्रयोग.
६४	ऋग्वेदिब्रह्मकर्मवैष्णवी विषय ७०.
१२	रामाश्वमेध.
८	रामाश्वमेध.
८	तंत्रसारछलार्याचार्यकृत.
१२	चैत्रमासमाहात्म्य सटीक.
१०	मार्गशोषमाहात्म्य.
२०	पौषमाहात्म्य.

१
१॥
९
४॥
४
७॥
४॥
४
८
२
१॥
३
१॥
२
१
६

चक्रबन्धः २६ तमः सर्गः ३६ तमः लोकः

वायव्यलोकः पद्मबन्धोऽयं २७ तमः लोकः

